

Magyar Tudományos Akadémia
Doktori Értekezés

Takács László

„*At te nocturnis iuvat inpallescere chartis*”

(Persius, *Satirae*, 5, 62)

—

Egy sztoikus filozófus és irodalomkritikus
Nero udvarában

Lucius Annaeus Cornutus élete és művei

2020

Tartalom

I. ELŐSZÓ.....	7
II. BEVEZETÉS.....	13
III. TESTIMONIA ET FRAGMENTA.....	19
A TESTIMONIUMOK ÉS FRAGMENTUMOK KÖZLÉSI ELVEI.....	19
1. TESTIMONIA AD VITAM CORNUTI PERTINENTIA.....	20
2. OPERA GRAECA	28
A) TESTIMONIA FRAGMENTAQUE AD COMPENDIUM THEOLOGIAE GRAECAE PERTINENTIA	28
B) FRAGMENTUM OPERIS QUOD INSCRIBITUR PHTOPIKAI TEXNAI.....	30
C) FRAGMENTA OPERUM DE PHYSICA ET METAPHYSICA	31
D) FRAGMENTA OPERUM DE RHETORICA	32
E) FRAGMENTA OPERIS QUOD INSCRIBITUR IN ARISTOTELIS CATEGORIAS	34
3. OPERA LATINA	37
A) FRAGMENTA LIBRI QUI INSCRIBITUR DE ENUNTIATIONE VEL ORTHOGRAPHIA.....	37
B) FRAGMENTA LIBRORUM QUI INSCRIBUNTUR DE FIGURIS SENTENTIARUM	43
C) FRAGMENTA AD LIBROS DE VERGILIO SCRIPTOS PERTINENTIA.....	45
D) INCERTA SCHOLIA LIBRORUM DE VERGILI OPERIBUS SCRIPTORUM PERTINENTIA ...	55
E) FRAGMENTA OPERUM ALIORUM LATINORUM.....	63
4. VERBA CORNUTI IN QUINTA PERSII SATIRA.....	65
5. VERBA EUMOLPI EX LIBRO PETRONII ARBITRI	70
FORSITAN CORNUTO PHILOSOPHO ET CRITICO ATTRIBUENDA	70
IV. FORRÁSOK	71
a) Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata	72
b) Commentum Cornuti ad Persii satiras	85
c) Hieronymus: Chronicon.....	88
d) Vita Cornuti Suetoniana?.....	90
e) Cassius Dio: Historia Romana.....	90
f) C. Fannius: Vita et exitus occisorum et relegatorum a Nerone.....	91
g) Persius V. szatírája	92
h) Aulus Gellius: Noctes Atticae	93
i) Késő-ókori Vergilius-kommentárok.....	94
j) Egyéb latin nyelvű testimoniumok.....	95
k) Görög testimoniumok.....	96
l) Diogenés Laertios.....	96
m) Összegzés	97
V. CORNUTUS ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE.....	98
a) L. Annaeus Cornutus neve.....	98
b) Cornutus születési helye	102
c) Cornutus társadalmi helyzete.....	104
d) Cornutus Rómában	112
e) Cornutus, a tanár	113
f) Cornutus száműzése	116
VI. CORNUTUS MŰVEI.....	122
1) Compendium Theologiae Graecae	131
a) Cornutus és a sztoikus allegorézis.....	132
A) Szerzőség, cím, műfaj, keletkezési idő.....	141
B) A CThG felépítése, szerkezete	147

C) Sztoikus tanítások a CThG-ban.....	149
D) Cornutus és a mitológiai történetek.....	151
E) A CThG allegorikus etimológiái	153
F) A CThG befejező fejezete	156
2) PHTOPIKAI TEXNAI	157
3) In Aristotelis Categorias	158
5) De figuris sententiarum	166
6) De libro tabularum ceratarum (FL 61)	170
7) Fragmenta Latina incertae sedis	172
VII. LIBRI DE VERGILIO	176
I.) ÁLTALÁNOS MEGFONTOLÁSOK.....	176
II.) VERGILIUS-FILOLÓGIA A KORAI CSÁSZÁRKORBAN,.....	182
A IULIUS-CLAUDIUS DINASZTIA URALKODÁSA IDEJÉN	182
EXCURSUS I. – Cornutus mint Vergilius-komentátor a szakirodalomban	186
IV.) CORNUTUS VERGILIUSRÓL SZÓLÓ MŰVÉNEK TÖREDÉKEI, A TÖREDÉKEK CSOPORTOSÍTÁSA	188
A) A MŰ AJÁNLÁSA	188
B) FRAGMENTA EX LIBRIS SUPER VERGILIUM	192
a) AZ ECLOGÁKHOZ ÉS A GEORGICÁHOZ TARTOZÓ TÖREDÉKEK.....	192
b) AZ AENEISHEZ KAPCSOLÓDÓ FRAGMENTUMOK	199
C) FRAGMENTA INCERTA NOVA: ÚJ MEGFONTOLÁSOK.....	217
V.) ÖSSZEFOGLALÁS.....	222
A) CORNUTUS VERGILIUSRÓL SZÓLÓ MŰVÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE	222
B) Cornutus Vergilius-műve a korabeli politika kontextusában.....	224
C) CORNUTUS VERGILIUS-KRITIKÁJA ÉS A SZTOIKUS EGZEGÉZIS-HAGYOMÁNY	226
VI. TOVÁBBI MEGFONTOLÁSOK	231
Excursus II: Vita Valerius Probus és Annaeus Cornutus között?.....	231
EXCURSUS III.: Quaestiones Vergilianae.....	238
EXCURSUS IV.: Quaestiones insolubiles	243
VIII. CORNUTUS RÓMAI TÁRSADALMI ÉS IRODALMI KAPCSOLATAI	247
A) PERSIUS ÉS CSALÁDJA.....	247
b) Annaea gens.....	268
c) Seneca	269
EXCURSUS V.: A sztoikus hagyomány töredezettsége Nero korában	277
d) Lucanus.....	284
e) Silius Italicus.....	287
f) Caesius Bassus	294
g) Claudius Agathinus és Petronius Aristocrates.....	295
EXCURSUS VI. Persius és az orvostudomány	297
h) Nero	302
i) Thræsea Paetus	304
j) Feltételezhető kapcsolatai (Calpurnius Siculus, Quintilianus).....	305
EXCURSUS VII.: Quintilianus és Cornutus	308
k) Petronius és Eumolpus–Cornutus	311
l) Cornutus köre	317
IX. PERSIUS SZATÍRÁI ÉS CORNUTUS	320
1) Persius: a choliambus, a II. és III. szatíra	321
2) Persius IV. szatírája: Cornutus filozófiai iskolája.....	326
3) Persius V. szatírájának Cornutus-képe	329
4) A VI. szatíra.....	336

X. ÖSSZEGZÉS.....	338
XI. APPENDIX	341
XII. BIBLIOGRÁFIA	389

I. ELŐSZÓ

Lucius Annaeus Cornutus a Kr. u. I. század derekán élt, föltehetően görög származású, élete java részében Rómában működő grammatikus, rhétor és sztoikus filozófus azok közé a személyek közé tartozik, akik írásaik és tanári működésük révén a maguk korában minden bizonnyal jelentékeny hatást gyakoroltak a Város szellemi életére, műveik – és ezzel együtt alakjuk emléke – azonban a későbbi századok során lassan feledésbe merültek, s ennek egyszerre oka- és okozataként is jórészt megsemmisültek. Cornutus azonban még kétségkívül a szerencsésebb sorsúak közé tartozik,¹ hiszen tőle legalább fennmaradt egy rövid, görög nyelvű allegorikus és etimológiai istenvilág-értelmezés, a latinul általában *Compendium Theologiae Graecae*-ként emlegetett traktátus,² valamint elveszett műveinek több-kevesebb töredéke, illetve néhány olyan testimonium (ezek között külön kategóriába kell sorolni az olyan költői szövegeket, mint Persius satírái), amely alapján nagy vonalakban rekonstruálni lehet életének legfontosabb eseményeit és állomásait: római pályafutását, tanári és írói működését, műveinek és sztoicizmusának főbb jellemvonásait, társadalmi-szociális és irodalmi kapcsolatait korának kiemelkedő személyiségeivel, viszonyát Nero udvarához etc. Értekezésemben erre vállalkozom: a ránk maradt testimoniumok és fragmentumok alapján rekonstruálni igyekszem L. Annaeus Cornutus életét és grammatikusi, filozófusi s nem utolsósorban tanári működésének alapvonásait. Ehhez minden korábbinál teljesebb módon közlöm a rá vonatkozó vagy tőle származó töredékeket, hogy aztán ezek elemzése révén megrajzoljam e kevésbé ismert sztoikus irodalomkritikus és filozófus pályaképét. Itt-ott nyilvánvalóan akadnak majd ma már kiegészíthetetlen hiányosságok. Ahol párhuzamos pályák vagy az általános római karrier analógiája segítségünkre siet, ott élni fogok a lehetőséggel, hogy a fehér foltokat a majdnem törvénytörő hasonlóság segítségével próbáljam meg eltüntetni, de így is föltétlenül marad még nem kevés bizonytalanság, hiányzó láncszem, ami miatt olykor óhatatlanul a hipotézisek ingoványos talajára kell merészkednem. E hipotéziseket, amelyek velejárói az efféle kutatásnak, nem mellőzöm magam sem, sőt igyekszem a lehetséges és valószínű elgondolások minél teljesebb körét bemutatni, fölillantani a lehetőségek legszélesebb spektrumát. Így a dolgozatban

¹ Így is igaza van Boys-Stones-nak, amikor azt mondja, hogy Cornutus sokkal jelentősebb személy volt, mint ahogy azt a tőle fennmaradt töredékek alapján gondolhatnánk („a much more important figure allround than the extent of his remains, or of modern interest in him, tends to suggest.” BOYS-STONES (2001) 49.

² Értekezésem szövegében a későbbiekben a cím rövidítését (*CThG*) használom.

Cornutus pályaképe és munkássága bizonyosságok és valószínűségek összességéből rajzolódik ugyan ki, mégis bízom benne, hogy a végső kép hiteles, igaz és meggyőző lesz, vagy legalábbis olyan, amely alkalmas kiindulási pont további vizsgálódásokhoz és további, új következtetések levonására.

Értekezésem hat fő részből és néhány kisebb egységből, illetve a továbbgondolás lehetőségét fölmutató *excursus*okból áll: az első részben, a bevezető után következnek a Cornutus életére vonatkozó testimoniumok, majd műveinek fragmentumai. Az ezt követő első rész középpontjában élete és sokrétű (filozófusi, tanári, irodalomkritikusi) tevékenysége áll, míg a rész második fele művei töredékeinek értelmezéséből, valamint a már említett allegorikus istenvilág-értelmezés, a *CThG* rövid, a dolgozat eminens szempontrendszerének alárendelt bemutatásából áll. Mindez nem jelenti azonban, hogy a monografikus elemzés két része élesen elkülönülne egymástól, ezt ugyanis sem a tárgy, sem a fragmentumok és testimoniumok természete nem engedi. A fragmentumok között akad ugyanis nem egy olyan, amely adalékkal szolgál Cornutus életrajzának rekonstruálásához, amint a testimoniumok közt is találni olyat, amely egy-egy mű keletkezési körülményeit világíthatja meg. Emiatt aztán helyenként szorosan, szinte elválaszthatatlanul szorosan fonódik egymásba a testimoniumok és fragmentumok értelmezése, ami óhatatlanul együtt jár azzal is, hogy bizonyos esetekben az argumentáció és a következtetés egyes elemeinek ismétlésére kényszerülök, illetve az is előfordulhat, hogy egyes állítások vagy hipotézisek kiinduló pontját vagy elvi alapját egy testimoniumra vagy fragmentumra épülő argumentáció végkövetkeztetése adja. Ezzel a problémával azonban óhatatlanul szembesülünk, ha egy sok-sok mozaikból egygyé illesztett és reményeink szerint hézagjaival is az egész benyomását keltő kutatási eredményt, egyfajta összképet a monográfia linearitásába próbálunk visszabontani. Ennek eredményeként a legtöbb testimonium és fragmentum értelmezése csak részben lezárt és kerek; sokkal jellemzőbb, hogy ugyanaz a fragmentum vagy testimonium a dolgozat több pontján, olykor más és más vonatkozásában tér vissza, s többségük komplex értelme csak valamennyi vonatkozásuk föltárásakor nyilvánul meg. Az alábbi dolgozat tehát nem kommentár a szó hagyományos értelmében, hanem olyan monográfia, amely a klasszikus művek kommentárjainak egyes vonásait is magán hordozza. Legfőképpen is azt, hogy egy határozottan körvonalazott és lezárt szöveg-corpus értelmezésére épül.

Dolgozatom legvégül, műveinek bemutatása és elemzése után ismét visszakanyarodik a filozófus életrajzához, Cornutusnak a Nero-kori Róma szellemi és társadalmi életében betöltött szerepéhez. Mindezt azért gondoltam a művek utánra hagyni, mert

rekonstruálásában olyan érveket is fölhasználok, amelyeket csak a művekből nyerhetünk, megelőlegezésüket azonban mindenképpen el szerettem volna kerülni. Ezt a fejezetet követi az *Összegzés* és a *Bibliográfia*, amelyet megelőz az értekezés *Appendix*-eként a *CThG* jegyzetekkel kísért magyar fordítása.

Arra is mindenképpen föl kell hívnom a figyelmet, hogy ez az értekezés bő két évtizednyi kutatás szintézise kíván lenni. Még kandidátusi disszertációm írása idején fordult figyelmem a Vergilius-kommentátorként is számon tartott L. Annaeus Cornutus alakja és értelmezői, kritikusi tevékenysége felé, akin keresztül próbáltam meg közelebb férkőzni Nero korának irodalmi életéhez. Az azóta eltelt időben számos tanulmányban foglalkoztam életével és munkásságával – különféle szempontok alapján –, s 2006-ban a Debreceni Egyetemen benyújtott és megvédett, az ókori Persius-életrajzzal foglalkozó habilitációs értekezésem is szorosan kapcsolódott Cornutusra fókuszáló egyéb kutatásaimhoz. A korábban közzétett gondolatok, feltételezések azonban csak részben kerültek bele ebbe a munkámba. Inkább arra törekedtem, hogy azok eredményeit, állításait itt summázva közöljem. Így ez az értekezés nem a korábbi tanulmányok egybeszerkesztett változata, hanem azok számos ponton kiegészített, szintézisre törekvő összegzése.

A folytatott kutatásról adott teljesebb kép végett alább bibliografikusan közlöm azokat a tanulmányokat, amelyek jelen értekezésem előmunkálatainak tekinthetők, s amelyek olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyekre e dolgozat keretei közt általában ismét visszatérek.

- (1) *Az Aetna leírása Vergilius és Silius Italicus eposzában*, AT 42 (1998) 129–136.
- (2) *L. Annaeus Cornutus egyik töredékének története*, AT 46 (2002) 127–139.
- (3) *The story of a fragment of L. Annaeus Cornutus*. AAntHung 44 (2004)1 35–46.
- (4) *L. Annaeus Cornutus és a kortárs költészet*, in: *Hedypathetica, Tanulmányok a hellénisztikus irodalom köréből*, szerkesztette Krähling Edit, Budapest, 2005, 319–334.
- (5) *A hellénisztikus irodalomeszmény Nero korában*, in: *Hedypathetica, Tanulmányok...*, 335–354.
- (6) *Sero cognovit – Persius és Seneca meg Quintilianus*, in: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerkesztette Mártonfi Attila, Slíz Mariann és Papp Kornélia, Budapest, 2006, 518–522.
- (7) *Szamárfülű delfin avagy Auriculas asini quis non habet*, in: *„Nem süllyed az emberiség!...” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, Budapest, Irodalomtudományi Intézet, 1273–1279.
- (8) *Mit nem mondott Lucanus Persius költeményeiről*, AT 51 (2007) 299–308.

(9) *The Ancient Biography of Aulus Persius Flaccus or the so-called Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*, ACD 43 (2007) 183–187.

(10) *Hellenismus und Philhellenismus im Kreis von Cornutus*, in: Collection Latomus volume 305 – 2007 (éd. Yves Perrin) Éditions Latomus – Bruxelles, 312–322. (Dirigée par C. Deroux et J. Dumortier-Bibauw.

(11) *The Book Composition of Persius*, AAntHung 49 (2009) 257–263.

(12) *The Library of Persius*, in: Neronia VIII, Bibliothèques, livres et culture écrite dans l’empire romain de Cèsar à Hadrien, Actes du VIIIe Colloque international de la SIEN (Paris, 2-4 octobre 2008) Collection Latomus, Volume 327, Yves Perrin (éd.) 332–338.

(13) *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*, Krähling Edit (szerk.), Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2012, 222 p. (Studia Philologica)

(14) *Bemerkungen zur Vergil-Kritik des L. Annaeus Cornutus* – In: Fodor Pál, Mayer Gyula, Monostori Martina, Szovák Kornél, Takács László (szerk.) More MODOQUE: die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident: Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag. Budapest: Argumentum Kiadó; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 167–174.

(15) *(The Reconstruction of) Lucius Annaeus Cornutus’ Commentary on Vergil, Aitia. Regards sur la culture hellénistique au XXIe siècle 2*: <https://journals.openedition.org/aitia/2900>–<https://journals.openedition.org/aitia/2900>. (2018)

(16) *A csoda (miraculum) a korai császárkor irodalomkritikájában*, In: Tóth Orsolya (szerk.) *Miraculum : A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*, Debrecen, 79–88.

(17) *Értelmezés-rétegek és relatív kronológia a Commentum Cornuti Persius első satírájához tartozó magyarázataiban*, In: Berta, Péter; Vizi, László Tamás (szerk.) *A Magyarorsággutató Intézet évkönyve 2019*, Budapest, 2020, 481–505.

(18) *L. Annaeus Cornutus szerepe a Nero-kori Horatius-renaisszánszban*, *Antikvitás és Reneszánsz*, 2020, 9–24.

A felsorolt tanulmányok címe is világosan mutatja, hogy érdeklődésem középpontjában Cornutus Rómában töltött éveinek munkássága áll, valamint az, hogy milyen szerepet töltött be a Nero-kori irodalmi életben, illetve visszhangra találtak-e eszméi, meglátásai, állításai, elvei a korabeli római irodalmi és szellemi életben. Mivel ezt tekintem különösen fontos kérdésnek, így értekezésem középpontjában Cornutus római működésének legfontosabb alkotása, Vergiliusszal és az akkorra már római klasszikussá vált költő költészetével foglalkozó művének a vizsgálata, részleges rekonstrukciója és értelmezése áll. A hangsúlyt azért is bátorkodtam erre a rendkívül töredékesen ránk maradt műre fektetni, mert az utóbbi időben érezhetően megnövekedett az érdeklődés Cornutus művei, különösen egyetlen egészében ránk maradt, már említett

allegorikus görög istenvilág értelmezése iránt, hiszen Hays még 1983-ban megvédett doktori disszertációja után, amely a *Compendium Theologiae Graecae* angol nyelvű fordítása mellett magyarázatokat és rövidebb elemzést is tartalmazott, 2003-ban először Ilaria Ramelli adta közre bőséges kommentárral és jegyzetanyaggal kísérve e mű olasz fordítását,³ majd néhány évvel később németül is megjelent a traktátus két olyan kiadványban is, amelyek szerzői fontos kísérőtanulmányok révén igyekeztek eligazítást adni a szöveg értelmezésében.⁴ 2019 elején pedig George Boys-Stones az ókori filozófiatörténet kutatója adta közre a mű angol fordítását, miközben szándéka szerint a Cornutusra vonatkozó testimoniumokat és művei fragmentumait is kiadta.⁵ Egy évvel korábban, 2018-ban – mintegy bő másfél száz évvel Lang kiadása után – a *Bibliotheca Teubneriana*-ban megjelent a *CThG* új szövegkiadása is, amelyet José B. Torres gondozott.⁶

Ilaria Ramellitól George Boys-Stonesig érezhető Cornutus munkásságának értelmezésében a filozófiai, sőt kifejezetten sztoikus filozófiai látásmód megragadására való törekvés. E megközelítésektől eltérően értekezésemben az irodalomkritikai és irodalomtörténeti megközelítés dominál, aminek oka, hogy kiindulópontul nem a *Compendium Theologiae Graecae*-t, hanem a külön műben önállóan is elemzett és értelmezett *Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata* életrajzi adatait és a Vergilius értelmezéséhez és korabeli befogadástörténetéhez – úgy tűnik – jelentékenyen hozzájáruló irodalomkritikusi művét választottam, amely – amint azt majd látni fogjuk – bizonyos, jól körvonalazható irodalomesztétikai, poétikai nézetek kifejtésére, rögzítésére is alkalmat adtak Cornutusnak. Éppen ezért központi célnak e csak fragmentumokból megragadható műnek a lehetőségekhez mért rekonstrukcióját tekintem. Erre – bizonyos terjedelmi korlátok megtartásával – a Cornutushoz kapcsolódó tanulmányaim közt utolsóként említett, csak *on-line* publikált dolgozatomban már kísérletet tettem, akkor azonban nem volt módom minden egyes fontos vonás részletes bemutatására, így néhány kérdés csak érintőlegesen, körvonalalaiban került terítékre. Ezt a hiányosságot is pótolni

³ RAMELLI (2003). Később ugyanő az egészet egy nagyobb kötetébe is beillesztette: *Stoici Minori Romani, Testo greco e latino a fronte*, Roma, Bompiani, 2008, 945–1295.

⁴ 2009-ben jelent meg a *Cornutus: Die Griechischen Götter* című kiadvány a *Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque pertinentia* sorozat XIV. köteteként, amelybe Fabio Berdozzo, George Boys-Stones, Hans-Josef Klauck, Ilaria Ramelli és Alexei V. Zadorojnyi írtak kísérő tanulmányokat. Vö. CORNUTUS (2009). Egy évvel később, 2010-ben – meglepő módon – újabb német fordítása is megjelent a *CThG*-nek. A *Wege der Forschung*-sorozatban (Band 95) Peter Busch és Jürgen K. Zangenberg adta ki a művet: *Lucius Annaeus Cornutus: Einführung in die griechische Götterlehre* címmel. Vö. CORNUTUS (2010).

⁵ BOYS-STONES (2018). (Boys-Stones kötete 2018-as dátummal, de csak 2019 januárjában jelent meg.)

⁶ Vö. CORNUTUS (2018).

igyekszem, mint ahogy – éppen a cornutusi irodalomesztétikai, poétikai elvek jobb megértése végett – nagyobb hangsúlyt fektetek a Persius szatíráiban megkonstruált Cornutus-kép értelmezésére, illetve annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogyan vezethetők le Cornutus irodalmat, a költői alkotást érintő nézeteiből a persiusi szatírák, illetve miként tűnnek érvényesülni ezek az elvek a szatíraköltő költészetében. Mindez lehetőséget teremt tehát a Nero-kori szatíraköltő műveinek a mester és barát Cornutus felől való újra-olvasására.

II. BEVEZETÉS

Az ókortudomány nagy enciklopédiái,⁷ lexikonjai⁸ vagy átfogó irodalomtörténetei⁹ megemlékeznek ugyan L. Annaeus Cornutusról, de neve szinte ismeretlen azok előtt, akik nem specialistái a római irodalomtörténetnek¹⁰ vagy a sztoikus filozófiának.¹¹ Viszonylagos ismeretlensége ellenére mégsem lehet azt mondani, hogy a klasszika-filológia teljesen megfeledkezett volna róla, hiszen egyetlen fennmaradt műve, a *Compendium Theologiae Graecae* (a továbbiakban *CThG*) című, nem túl terjedelmes sztoikus istenvilág-értelmezése időről időre figyelmet biztosított számára, amint az is, hogy Nero kora két jelentős költőjének, Persiusnak és Lucanusnak ő volt a mestere.¹²

A görögül írt *CThG* számos kéziratban maradt ránk,¹³ ami bizonyíték középkori ismertsége és népszerűsége mellett. Nyomtatásban először 1505-ben jelent meg Velencében.¹⁴ Nem sokkal később, 1543-ban Clauserus publikálta a mű latin fordítását Bazalban,¹⁵ s bő egy évszázad múlva Cambridgeben Gale,¹⁶ majd a nyolcvanas évek végén Gale kiadását javítva Meibom adta ki Cornutus művét.¹⁷ Hosszabb szünet után azután már nem csak a pusztán szöveg látott napvilágot, hanem egy hozzá írt terjedelmes

⁷ Jelzés értékű, hogy a *Realenzyklopädie* von Arnimtól származó első Cornutus-szócikke mindössze egyetlen hasáb terjedelmű (vö. VON ARNIM (1894) I, 2, 2225. col. „Annaeus”), s a terjedelmesebb Nock-féle cikk csak az egyik pótkötetben kapott helyet: NOCK (1931) RE Suppl. V. 995-1005.

⁸ Nem szerepel Cornutus címszó például a magyarul 1993-ban a Corvina kiadó gondozásában megjelent *Antik lexikon*-ban (szerkesztette SZEPES Erika). De a *Der neue Pauly*-ban is alig jut neki egy fél hasábnál több. Vö. J. LEONHARDT, *L. Annaeus Cornutus*, *Der neue Pauly*, Stuttgart, 1997, 3, 201.

⁹ Schanz (1901²) 284-285. A *The Cambridge History of Classical Literature, II, Latin Literature* csak Persius kapcsán említi meg. Vö. KENNEY-CLAUSEN (1982) 507-509. SCHMID-STÄHLIN irodalomtörténetében mindössze tizenkét sor jut neki. Vö. SCHMID-STÄHLIN (1920) 356-357.

¹⁰ Az utóbbi évtizedek nagy irodalomtörténetei közül von Albrechté egyáltalán nem szentel neki még külön bekezdést sem (Vö. Michael von Albrecht, *A római irodalom története I-II.*, fordította Tar Ibolya, Budapest, 2004., és Adamik Tamás irodalomtörténete is csak Persius és Lucanus kapcsán említi. Vö. Adamik Tamás, *Római irodalom a kezdetektől a nyugat-római birodalom bukásáig*, Budapest, 2010.

¹¹ Életének és munkásságának legjobb lexikon-cikk összefoglalása: GONZÁLEZ (1994) 460-473.

¹² Személye a középkorban még ennél is ismertebb volt, mert amint arról később részletesen is szó lesz, több, főként kora-középkori kommentárt is neki tulajdonítottak és az ő neve alatt hagyományoztak. Vö. DE MARTINI (1825) 8-24. GUDEMAN (1909) 138-139; ZETZEL (2005) 137 *et passim*.

¹³ A kéziratokat és a szöveghagyományt KRAFFT dolgozta föl 1975-ben megjelent monográfiájában. A kéziratok fősorolását és leírását lásd KRAFFT (1975) XIV-XV; illetve RAMELLI (2003) 105-114.

¹⁴ A. MANUTIUS, *Phurnutus seu ut alii Cornutus, De natura deorum*, Venetiis, 1505. A kötet Cornutus műve mellett tartalmazta Palaiphatos *De non credendis historiis* és Héraklides Pontikos *De allegoriis apud Homerum* valamint Hérakleitos grammatikus művét.

¹⁵ C. CLAUSERUS, *Cornuti sive Phurnuti de natura deorum gentilium commentarius, e Graeco in Latinum conversus per Conradum Clauserum Tigurinum (...) Adiecti quoque sunt iidem Graece*, Basiliae, apud Oporinum, s. d. [1543].

¹⁶ TH. GALE, *Opuscula mythologica physica et ethica, graece et latine*, Cantabrigiae, 1671.

¹⁷ M. MEIBOM, Φουρνουτου θεωρία περι της των θεων φύσεως, Amstelodami, 1688.

szövegkritikai kommentár és tanulmány is: Villoison kéziratban maradt művét Osann tette közzé 1844-ben,¹⁸ majd 1881-ben Lang publikálta a mű szövegét a Bibliotheca Teubneriana-sorozatban,¹⁹ s az azóta eltelt közel másfél évszázadban az ő munkája számított a mérvadó Cornutus-szövegkiadásnak. E szövegkiadás alapján készült a mű angol (és egyben első modern nyelvű) fordítása,²⁰ és ennek szövegét idézték a Cornutus filozófiájával foglalkozó tanulmányok. A sztoikus filozófia iránti megnövekedett érdeklődés mindenesetre kedvezett Cornutusnak is. 2003-ban Ilaria Ramelli terjedelmes bevezető tanulmánnyal és kommentárral tette közzé a mű görög szövegét és annak olasz nyelvű fordítását,²¹ s tőle származott az az információ is, hogy Glenn W. Most a *Bibliotheca Teubneriana* számára a mű újabb kritikai kiadásán dolgozik,²² ám a mű végül 2018-ban José B. Torres gondozásában látott napvilágot.²³

Ramelli 2003 után sem szűnt meg Cornutusszal és fennmaradt traktátusával foglalkozni: több rövid tanulmány mellett jelentős terjedelemben foglalkozott a filozófussal a sztoikus fragmentumok olasz fordítójával, Roberto Radicével közösen jegyzett *Allegoria* című, az ókori allegorikus értelmezések történetét összefoglaló munkában (igaz, javarészt megismételte, illetve átvette 2003-as Cornutus-kiadása szövegét).²⁴ E kötet kétségtelen érdeme, hogy Cornutus *CThG*-jét a görög és római allegorikus értelmezés és az azt megalapozó filozófiai háttér összefüggésében igyekszik elhelyezni. Ramelli 2008-ban – kisebb változtatásokkal – egy nagyobb gyűjtemény keretein belül (*Stoici Romani Minori*) újra közzétette 2003-as fordítását és az ahhoz írt kísérő tanulmányokat.²⁵ Ezzel a kötetel majdnem egyidőben, 2009-ben jelent meg Cornutus értekezésének első német fordítása a mű egyes vonatkozásaival foglalkozó, különböző szerzőktől származó kísérő-tanulmányokkal. A *Die griechischen Götter* címet viselő kötet hasznos összegzése mindazoknak az eredményeknek, amelyeket a kutatás az elmúlt évtizedekben, évszázadban kikristályosított, jelentős előrelépésnek azonban nem nevezhető. Meglepő módon a következő évben egy újabb kötet egy másik német

¹⁸ F. OSANN, *L. Annaeus Cornutus de natura deorum, ex schedis Ioannis Bapt. Casp. d'Ansse DE VILLOISON, recensuit commentariisque instruxit Fridericus OSANNUS, Gottingae, 1844.*

¹⁹ Cornuti *Theologiae Graecae Compendium*, rec. et em. C. LANG, Lipsiae, 1881. (Bibliotheca Teubneriana Graeca)

²⁰ Hays disszertációjára gyakorta hivatkozik a szakirodalom, s néhány évvel ezelőtt e munkát digitalizált formában az austini egyetem elérhetővé tette. HAYS (1983).

²¹ RAMELLI (2003).

²² Vö. RAMELLI (2003) 551.

²³ CORNUTUS (2018).

²⁴ Vö. RAMELLI-LUCCHETTA (2004)

²⁵ A korábbi kiadástól való eltérések értékeléséhez lásd a kötetről írt recenziómat. *Stoici Romani Minori* (Testi Greci e Latini a fronte). A cura di Ilaria Ramelli, Introduzione di Roberto Radice. Edizione Bompiani, Milano 2008, L+2632 o. in: AT 54 (2010) 98–100.

fordítását is közreadta a *CThG*-nek. E kiadvány szerzői – ahogy azt maguk is elismerik – csak későn értesültek a másik előkészületben lévő kötetről (amely a könyvük előszavának megfogalmazásakor – 2009 májusában – még nem jelent meg),²⁶ s munkájuk bármennyire alapos volt is, mivel kevésbé volt a nemzetközi Cornutus-kutatásba beágyazva, nem is keltett különösebb visszhangot.

A Cornutus elveszett műveire fókuszáló kutatás története viszont jórészt független a *CThG* kiadás- és kutatástörténetéről. Filozófiai műveinek fragmentumait ugyanis csak meglehetősen későn, 1825-ben gyűjtötte össze és adta ki De Martini.²⁷ E töredékek megjelentek aztán Reppe disszertációjában,²⁸ majd González igen alapos szócikkében,²⁹ s legutóbb Ramelli gyűjteményes kötetében,³⁰ bár ő már 2003-as munkájában is idézte (részletes elemzés nélkül) a filozófiai töredékek egy részét.³¹ Egységes rendszerbe foglalt elemzésüket végül Boys-Stones végezte el.

Filozófiai művei töredékeihez hasonlóan szintén a XIX. század első felében jelentek meg először Suringar munkájában Cornutusnak azon töredékei, amelyek Vergilius műveikhez kapcsolódnak,³² és aztán az ókori Vergilius-kritikával foglalkozók, ha nem közölték is valamennyi szövegét, általában felsorolták a Cornutus-fragmentumok lelőhelyét (pl. Ribbeck,³³ Nettleship-Conington,³⁴ Georgii,³⁵ Timpanaro³⁶ etc.), s a töredékek alapján igyekeztek megállapítani, leírni a cornutusi Vergilius-kritika általános jellemzőit.

Cornutus *De orthographia* című művének töredékei összegyűjtve mindezidáig viszont csak egyetlen alkalommal jelentek meg: Mazzarino tette közzé az 1955-ben megjelent *Grammaticae Romanae Fragmenta aetatis Caesareae* című kötetben,³⁷ majd Boys-Stones Cornutus egyéb töredékeivel együtt újra kiadta.³⁸

²⁶ CORNUTUS (2010) 7. A kötet szerzői egyébként akkor még úgy tudták, hogy a *CThG* új angol fordításán Louis Armstrong és L. Michael White dolgoznak, de az említett sorozatban (*Writings from the Graeco-Roman World*) végül Boys-Stones munkája jelent meg.

²⁷ Vö. DE MARTINI (1825) 43–94. A fragmentumokat nem önállóan, hanem Cornutus filozófiai rendszerének vázlatába ágyazva közli.

²⁸ REPPE (1906) 18–27.

²⁹ GONZÁLEZ (1994).

³⁰ RAMELLI (2008) 950–955

³¹ RAMELLI (2003) 11–15.

³² SURINGAR (1834–35) 116–124.

³³ RIBBECK (1866) 123–128.

³⁴ NETTLESHIP-CONINGTON (1898) LVIII.

³⁵ GEORGI (1891) *passim*.

³⁶ TIMPANARO (1987) 69–75.

³⁷ A *De orthographia* szövege Cassiodorus művének részeként természetesen már korábban is megjelent, de Mazzarino volt az első, aki e mű töredékeit egy fragmentum-kötet számára eredeti környezetükből kiemelte.

³⁸ Vö. BOYS-STONES (2018) 139–155.

E kétségtelenül Cornutusnak tulajdonítható művek mellett késő-ókori grammatikusoknál, de középkori kéziratokban is találhatunk olyan töredékeket (ez utóbbiakban teljes műveket), amelyeket Cornutusnak tulajdonítanak.³⁹ A késő-ókoriaknál fennmaradt egyes töredékek Cornutusnak való tulajdonítása, vagy tőle való elvitatása a legtöbb esetben rendkívül bizonytalan, de figyelmen kívül ennek ellenére sem hagyhatók ezek a művek.⁴⁰ Jóval egyértelműbb a helyzet azonban azokkal az elsősorban koraközépkori művekkel (Persius- és Iuvenalis-scholion-gyűjteményekkel) kapcsolatban, amelyeket címük Cornutusnak tulajdonít. Ezeknek, bár egyes esetekben ókori kommentárookra vezethetők vissza (ez a Persius-scholionok esetében egyértelmű), bizonyosan semmi közük a Kr. u. I. században élt Cornutushoz.

Más ismeretlen szerzőjű ókori művek esetében azonban éppen az ellenkező előjelű kísérletre találunk példát, hiszen ezek szerzőjének egyes kutatók olykor hipotetikusán Cornutust tartják. Az ókori Persius-életrajz egyik romlott során alapul az a föltételezés, hogy a Seneca neve alatt fennmaradt tragédia-corpus *Octavia* című drámájának Cornutus a szerzője,⁴¹ és a cicerói művek közt hagyományozott *Rhetorica ad Herennium* szerzőjének Cornutusszal való azonosítására is történt kísérlet.⁴² Bármily tetszetősnek tűnnek is azonban az efféle kísérletek és föltételezések, jelen ismereteink szerint le kell mondanunk arról a reményről, hogy a *CThG*-n kívül Cornutus bármely más műve is teljes egészében ránk maradt. Hasonlóan a bizonytalan hipotézisek körébe sorolhatók az olyan feltételezések is, mint amelyet legutóbb Gamba fogalmazott meg monográfiájában, aki szerint Petronius *Satyricon* című művének egyik alakja, Eumolpus Persius és Lucanus tanárának, Cornutusnak a karikatúrája.⁴³ Noha Gamba művét általános elutasítás fogadta,⁴⁴ ami némely valóban hajmeresztő állítása miatt nem meglepő, Eumolpus alakjának Cornutuséval való összekapcsolását nem tartjuk teljesen megalapozatlannak, hanem annyiban finomítani gondoljuk, hogy Petronius alighanem több korabeli irodalomkritikus és irodalmár alakjából kölcsönzött vonásokat a *Satyricon* egyik markáns szereplőjének, aki – mint arra egy nemrég megjelen tanulmányunkban már utaltunk⁴⁵ – olyan elveket hangoztat, amelyek nem állhattak távol Cornutus nézeteitől. A teljes azonosítás ingoványos talajára azonban semmiképpen sem szeretnék lépni, így azzal a

³⁹ Vö. SCHANZ (1901²) 285.

⁴⁰ Lásd pl. RAMELLI (2003) 11-15.

⁴¹ Vö. FERRI (2003) 28.

⁴² Vö. HERRMANN (1980) 144-160. Ezzel kapcsolatban lásd még ADAMIK (1987) 20-22.

⁴³ Vö. GAMBA (1998) *passim*.

⁴⁴

⁴⁵ TAKÁCS (2020).

csábító lehetőséggel, hogy Petronius Eumolpus alakjában és környezetéhez való viszonyában, tetteiben akár Cornutus és Persius kapcsolatának szatirikus ábrázolását adja a *Satyricon*-ban, jelen értekezés keretei közt nem foglalkozom.

Az itt elmondottakkal szoros összefüggésben állíthatjuk, hogy Cornutus sokoldalú irodalomkritikusi, filozófusi, illetve tanári tevékenysége szinte predestinálta életművét arra, hogy az irodalom- vagy filozófiatörténeti kutatás rendkívül töredékes, de mégis gazdag munkásságának csak egy, vagy csupán néhány aspektusát emelje ki és vizsgálja. Éppen ezért – véleményem szerint minden próbálkozás ellenére (De Martini, Reppe, Ramelli, Boys-Stones, Torres) – elmaradt a töredékekből is talán egészzé formálható cornutusi életmű szintézise és annak egységben való vizsgálata.⁴⁶ Óhatatlanul szükségét éreztem tehát a Cornutus életére vonatkozó összes testimonium és művei valamennyi fragmentuma összegyűjtésének, mert egymás mellé állításuk és egységben való szemlélésük révén jobban megragadhatónak vélem a filozófus eszmerendszerének integritását, s szembeötlőbbnek az egységes szemléletmód esetleges hiányosságait. Ebben a tekintetben különösen fontosnak tekintem a cornutusi Vergilius-kritikához kapcsolódó fragmentumokat, ez ugyanis az a terület, amelyen a fennmaradt késő-ókori Vergilius-kommentárok behatóbb vizsgálata révén bővíthetjük a *CThG* szerzőjéhez kapcsolható töredékek körét, mert bár már tettem kísérletet újabb töredékek bevonására,⁴⁷ a problémát korántsem tartom megoldottnak, s úgy vélem, ezen a területen még van lehetőség arra, hogy – akár Persius, akár Lucanus költészete segítségével⁴⁸ – bővítsük azoknak a szövegeknek a körét, amelyek, ha nem is feltétlenül Cornutushoz, de legalábbis az ezüstkori Vergilius-kritikához kapcsolhatók.⁴⁹

Az elmondottakból kitűnik, hogy a *CThG* és a vele kapcsolatos problémakörök szakirodalma – érthető módon – jóval terjedelmesebb, mint bármely más Cornutushoz köthető problémáé. Emiatt dolgozatomban a *CThG* részletes elemzésétől eltekintek, s a műnek csak azokra a vonásaira koncentrálok, amelyek akár Cornutus élete, akár irodalmi,

⁴⁶ Annyiban túlzó ez a megállapítás, hogy erre – igazság szerint – már De Martini kísérletet tett, ő azonban elemzését meglehetősen összetömörítette és nem kísérelte meg Cornutus alakját kora történelmi-politikai összefüggésrendszerében vizsgálni. Ramelli tanulmányai szintén sok új adalékkal szolgálnak, az ő esetében azonban hiányérzetet kelt, hogy a rendelkezésre álló forrásokra azok kritikai szemlélete nélkül támaszkodik, így például figyelmen kívül hagyja a *Vita Persii*-vel kapcsolatos, rendkívül lényeges filológiai problémákat.

⁴⁷ Vö. TAKÁCS (2018).

⁴⁸ Cornutus irodalomkritikai elveinek egyértelműbb meghatározása lehetőséget teremtene a tanítványaiként számon tartott ezüstkori költők műveinek ezen elvek szerinti vizsgálatára.

⁴⁹ Erre tettem kísérletet abban a tanulmányomban, amely a Horatius *Ars poetica*-jának normatív poétikai szöveggé emelésének föltételezhető Nero-kori gyökereivel foglalkozik. Vö. TAKÁCS (2020).

irodalomkritikusi, filozófiai munkássága szempontjából általános érvényűek vagy megvilágosító erejűek.

Cornutus életműve egységben való szemlélésének igénye azonban nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagynám annak lehetőségét, hogy a filozófus életművét hasonló hangsúly- és szemléletváltások jellemzik, mint például legismertebb sztoikus kortársát, Senecát,⁵⁰ mégis ezek lehetőségének a fenntartása mellett is reális törekvésnek látom bizonyos vonások általánosítását és a hiteles Cornutus-(pálya)képnek a föltételezett harmonikus egység jegyében való megrajzolását.

⁵⁰ Seneca alakja és filozófiája sajátos problémát jelent, hiszen írásai éppen azt példázzák, hogy élete során miként változtatta meg korábban képviselt álláspontját aktuális élethelyzetének megfelelően. Efféle változás és törés nem kizárt Cornutus esetében sem, de a ránk maradt jóval szerényebb mennyiségű testimonium alapján efféle ívet lehetetlenség fölvázolni. Seneca álláspontjainak változásáról lásd GRIFFIN (1976) *passim*.

III. TESTIMONIA ET FRAGMENTA

A TESTIMONIUMOK ÉS FRAGMENTUMOK KÖZLÉSI ELVEI

Az alábbiakban csoportosítva közöljük a L. Annaeus Cornutus életére vonatkozó görög és latin nyelvű testimoniumokat, majd a műveire vonatkozó illetve a műveiből fennmaradt fragmentumokat szintén nyelvi szempontok szerint csoportosítva, vagyis előbb görög, majd latin nyelvű műveinek töredékeit adjuk közre. A testimoniumok és fragmentumok esetében, ahol lényegesnek ítéltük, [] zárójelben, dőlt betűvel közöljük az esetleges szövegváltozatokat, illetve a szövegkiadók által javasolt emendált variánsokat, mivel bizonyos esetekben a kevésbé ismert szövegvariánsokat sem szabad figyelmen kívül hagyni, más szövegek esetében pedig teljesen megalapozottnak tekinthető szövegjavításokkal kell számolnunk, amelyek a későbbi argumentáció szempontjából is megkerülhetetlenek. A fragmentumok után közöljük azokat a késő-ókori Vergilius-kommentároknak azokat a szövegrészeit, amelyek szerzősége esetében okkal merül föl a cornutusi eredet. Ezeket a szövegeket nagyrészt a THILO-HAGEN-féle Servius-kiadás alapján közöljük, amellyel kapcsolatban fontos föl hívni arra a figyelmet, hogy ez a kiadás a serviusi szöveget álló, míg a Servius-t kiegészítő scholionok szövegét először kiadó Pierre DANIEL francia filológus után Servius Danielis-nek, vagy Servius Auctus-nak nevezett kommentárkiegészítést dőlt betűvel közli, s ezt az elvet is mi is megtartottuk. Közöljük továbbá azokat a fragmentumokat is, amelyekben említés történik ugyan egy bizonyos Cornutusról, az ezekben a szövegekben szereplő Cornutus azonban nem lehet azonos L. Annaeus Cornutusszal. Dőlt betűvel szedtük továbbá azokat a szövegeket is, amelyek föltehetően L. Annaeus Cornutusra vonatkoznak, ókori eredetük azonban bizonytalan, vagy olyan állítást tartalmaznak, amelynek az alapját valamelyik ókori Cornutus-testimonium vagy -fragmentum jelenti, így regisztrálásuk szükséges ugyan, de fölhasználásuk jóformán csak a befogadástörténetben lehetséges. A testimoniumokat **T** jellel és arab számmal sorszámoztuk, s később ezzel a rövidítéssel utalunk rájuk, csakúgy, ahogy a görög és latin nyelvű fragmentumok is **FG** és **FL** rövidítéssel jelennek meg az értekezés főszövegében. A lapalji jegyzetben külön hivatkozunk Reppe és Boys-Stones monográfiájának azon oldalára, amelyen az itt újraközölt testimoniumokat és fragmentumokat közlik.

1. TESTIMONIA AD VITAM CORNUTI PERTINENTIA

T1.

Ἐν τῷ ζ΄ Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος, Ζήνων Ταρσεύς, Διογένης, Απολλόδωρος, Βοηθός, Μνησαρχδης, Μνησαγόρας, Νήστωρ, Βασιλείδης, Δάρδανος, Αντίπατρος, Ἡρακλείδης, Σωσιγένης, Παναίτιος, Ἐκάτων, Ποσειδώνιος, Ἀθηνόδωρος, Ἀθηνόδωρος ἄλλος, Αντίπατρος, Ἄριος, Κορνοῦτος.

(DIOGENES LAERTIOS, *Vitae philosophorum*, index)⁵¹

T2.

Κορνοῦτος·δύω συγγραφῆς Ρωμαίων ἦσθη, Τίτος Λίβιος, οὗ διαρρεῖ πολὺ καὶ κλεινὸν ὄνομα, καὶ Κορνοῦτος, πλούσιον μὲν οὖν ἀκούω καὶ ἄπαιδα τοῦτον, σπουδαῖον δὲ οὐδὲν ὄντα. τσαύτη δὲ ἦν ἡ διαφορότης ἐς τούσδε τοὺς ἄνδρας τῶν ἀκροωμένων, ὡς τοῦ μὲν Κορνοῦτου παμπλείστους ἀκούειν, θεραπεία τε καὶ κολακεία τοῦ ἀνδρὸς συρρέοντα καὶ διὰ τὴν ἀπαιδίαν ἐλπίδι κληρονομίας· τοῦ γε μὴν Λιβίου ὀλίγους, ἀλλὰ ὧν τι ὄφελος ἦν καὶ ἐν κάλλει ψυχῆς καὶ ἐν εὐγλωττίᾳ. καὶ ταῦτα μὲν ἐπράττετο. ὁ χρόνος δὲ ὁ ἄπρατός τε καὶ ἀδέκαστος καὶ ἡ τούτου φύλαξ καὶ ὀπαδὸς καὶ ἔφορος ἀλήθεια, μήτε χρημάτων δεόμενοι, μηδὲ μὴν ὄνειροπολοῦντες ἐκ κλήρου διαδοχὴν, μήτ' ἄλλω τῷ αἰσχυρῷ καὶ κιβδήλῳ τε καὶ καπήλῳ καὶ ἥκιστα ἐλευθέρῳ ἀλίσκόμενοι, τὸν μὲν ἀνέφηναν καὶ ἐξεκάλυψαν, ὥσπερ κεκρυμμένον θησαυρὸν καὶ κεχανδότα πολλὰ καὶ ἐσθλά, τὸ τοῦ Ὀμήρου, τοῦτον τὸν Λίβιον· τοῦ δὲ πλουσίου καὶ μέντοι καὶ περιρροομένου τοῖς χρήμασι λήθην κατεχέαντο τοῦ Κορνοῦτου. καὶ ἴσασιν ἢ τις ἢ οὐδεὶς αὐτόν.

οὗτος ὁ⁵² Κορνοῦτος Λεπτίτης φιλόσοφος (Λεπτίς δὲ πόλις Λιβύης), γεγονὼς ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Νέρωνος, καὶ πρὸς αὐτοῦ ἀναιρεθεὶς σὺν τῷ Μουσωνίῳ. ἐγραψε πολλὰ φιλόσοφα τε καὶ ρηθोरικά.⁵³

(SUDA, Κορνοῦτος – HESYCHII MILES. *Onomastol.* P. 123, 16 Fl.)⁵⁴

T3.

Κορνοῦτος Λεπτίτης φιλόσοφος (Λεπτίς δὲ πόλις Λιβύης), γεγονὼς ἐν Ῥώμῃ ἐπὶ Νέρωνος, καὶ πρὸς αὐτοῦ ἀναιρεθεὶς σὺν τῷ Μουσωνίῳ. ἐγραψε πολλὰ φιλόσοφα τε καὶ ρηθोरικά.

(EUDOCIA, *Violarium*, 590)⁵⁵

⁵¹ REPPE (1906) 6; BOYS-STONES (2018) 157–158.

⁵² REPPE (1906) 4: [οὗτος ὁ delenda sunt; cf. P. 7]

⁵³ REPPE (1906) 4: καὶ ρηθोरικά Flach alteri Cornuto dedit, de quo conferas p. 7 cum adn.)

⁵⁴ BOYS-STONES (2018) 158. A *historicus* Cornutus fölthetöen a második pun háborúval foglalkozott, és így kerülhetett bele a neve a Lucanus-scholionokba, vö. *The Fragments of the Roman Historians*, Volume I, general editor T. J. CORNELL, Oxford, 2013, 426–428.

⁵⁵ Eudociae Augustae *Violarium*, recensuit et emendabat Fontium testimonia subscripsit Iohannes FLACH, Lipsiae, 1880, 448. BOYS-STONES (2018) 159.

T4.

Τέργισ πόλις ἐν Λιβύῃ πρὸς τῆ Αἰθιοπία. τὸ ἔθνικὸν ἐργίτης, ὡς τῆς Λεπτίς Λεπτίτης.
[οὔτος καὶ ὁ φιλόσοφος Κορνοῦτος ἐχρημάτιζε Λεπτίτης

(STEPHANUS BYZANTIUS, *Ethnica*, p. 616, 23 Mein.)⁵⁶

T5.

Θέστις πόλις Ἀράβων. καὶ ἄλλη Λιβύης ὁ πολίτης ἑκατέρας Θεοσίτης ἐκ δὲ τῆς
Λιβυκῆς Κορνοῦτος φιλόσοφος Θεοσίτης χρηματίζων.]⁵⁷

(STEPHANUS BYZANTIUS, *Ethnica*, p. 312, 10 Mein.)⁵⁸

T6.

[Persius] cum esset annorum XVI, amicitia coepit uti Annaei Cornuti, ita ut nusquam ab
eo discederet. [a quo] inductus aliquatenus in philosophiam est.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 7–8)⁵⁹

T7.

Amicos habuit [Persius] a prima adulescentia Caesium Bassum poetam et Calpurnium
Staturam, qui vivo eo iuvenis decessit. Coluit [ut] patrem Servilium Nonianum. cognovit
per Cornutum etiam Annaeum Lucanum, aequivum auditorem Cornuti.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 11)

T8.

nam Cornutus illo tempore tragicus [criticus]⁶⁰ fuit sectae poeticae [Stoicae, Porticus],
qui [cui] libros philosophiae reliquit. Sed Lucanus mirabatur adeo scripta Flacci, ut vix se
retineret recitante eo de more quin illa esse vera poemata, sua ludos diceret [...]. Sero
cognovit et Senecam, sed non ut caperetur eius ingenio.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 12)

⁵⁶ BOYS-STONES (2018) 160.

⁵⁷ REPPE (1906) 4; Verba ἐκ δὲ τῆς Λιβυκῆς Κορνοῦτος φιλόσοφος Θεοσίτης χρηματίζων
. inclusit Mein. BOYS-STONES (2018) 160.

⁵⁸ REPPE (1906) 4; BOYS-STONES (2018) 160.

⁵⁹ A *Vita Persii* szövegét Clausen kiadása alapján idézem, a szövegváltozatok zárójeles kurzív és a
kiegészítések zárójeles [] föltüntetésével. BOYS-STONES (2018) 198–199. oldalakon közli az életrajz
szövegét.

⁶⁰ Vö. BOYS-STONES (2018) 198: *nam Cornutus illo tempore criticus fuit sectae Porticus*. BOYS-STONES
átveszi MOST (1989) 2046 szövegjavítását, amelyet magunk is javasoltunk a *Vita Persii*-ről szóló
monográfiánkban. Vö. TAKÁCS (2012) 86–95.

T9.

[Persius] usus est apud Cornutum duorum convictu doctissimorum et sanctissimorum virorum acriter tunc philosophantium, Claudii Agathini medici Lacedaemonii et Petroni Aristocratis Magnetis, quos unice miratus est et aemulatus, cum aequales essent Cornuti, minor ipse idem decem fere annis.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 15)

T10.

[Persius] reliquit circa HS vicies matri et sorori scriptis tantum ad matrem codicillis. Cornuto rogavit ut daret sestertia, ut quidam dicunt, C, ut alii, L et argenti facti pondo viginti et libros circa septingentos Chrysippi sive bibliothecam suam omnem. verum a Cornuto sublatis libris pecunia sororibus, quas heredes frater fecerat, relicta est.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 19–20)

T11.

[scripta Persii] leviter contractavit [*contractavit, contraxit*] Cornutus et Caesio Basso, petenti ut ipse ederet, tradidit edendum.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 25)

T12.

scripserat in pueritia Flaccus etiam praetextam vescio et opericon librum unum et paucos in socrum Thraseae in Arriam matrem versus, quae se ante virum occiderat. omnia ea auctor fuit Cornutus matri eius ut abhorrerent [*aborderet, aboleret*].

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 26–27)

T13.

sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem principem illius temporis inculpaverit. cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet,' in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine mutato est emendatus: 'auriculas asini quis non habet?' ne hoc in se Nero ductum arbitraretur.

(*Vita Aulis Persi Flacci de commentario Probi Valeri sublata*, 30–32)

T14.

...cum primum pavido custos mihi purpura cessit 30
 bullaque subcinctis Laribus donata pependit,
 cum blandi comites totaque inpune Subura
 permisit sparsisse oculos iam candidus umbo,
 cumque iter ambiguum est et vitae nescius error
 diducit trepidas ramosa in compita mentes, 35
 me tibi supposui. teneros tu suscipis annos
 Socratico, Cornute, sinu. tum fallere sollers
 adposita intortos extendit regula mores
 et premitur ratione animus vincique laborat
 artificemque tuo ducit sub pollice voltum. 40
 tecum etenim longos memini consumere soles
 et tecum primas epulis decerpere noctes.
 unum opus et requiem pariter disponimus ambo
 atque verecunda laxamus seria mensa.
 non equidem hoc dubites, amborum foedere certo 45
 consentire dies et ab uno sidere duci.
 nostra vel aequali suspendit tempora Libra
 Parca tenax veri, seu nata fidelibus hora
 dividit in Geminos concordia fata duorum
 Saturnumque gravem nostro Iove frangimus una, 50
 nescio quod certe [*certum*] est quod me tibi temperat astrum.
 [...]

at te nocturnis iuvat inpalescere chartis,
 cultor enim [*enim est*] iuvenum purgatas inseris aures
 fruge Cleanthea. petite hinc puerique senesque
 finem animo certum miserisque viatica canis. 65

(PERSIUS, *Satirae*, 5, 30–51; 62–65)⁶¹

T15.

Et dicitur (sc. Persius) Neronem et Claudium tetigisse sub allegoria Mida, qui aures maximas habuerunt. Denique Persius sic scripsit: ‘*auriculas asini Mida rex habet*’, sed Cornutus hoc mutavit, ita ponens: ‘*auriculas asini quis non habet?*’ veritus, ne Nero in se dictum putaret...

(*Scholia ad Persius, ad v. 5, 120-121*)⁶²

⁶¹ Persius V. szatírának szövegét Owen (1908²) kiadása alapján idézem.

⁶² A *Commentum Cornuti* szövegét Clausen és Zetzel kiadása alapján idézem: CLAUSEN-ZETZEL (2004).

T16.

Certe lege et decreto naturae consentire dies natales sui dicit atque Cornuti.

(*Scholia ad Persium, ad v. 5, 45*)

T17.

[...] ὁ δὲ Νέρων ἄλλα τε γελοῖα ἔπραττε, καὶ ποτε καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ θεάτρου ὀρχήστραν ἐν πανδήμῳ τινὶ θεᾷ κατέβη καὶ ἀνέγνω Τρωϊκὰ τινὰ ἑαυτοῦ ποιήματα: καὶ ἐπ’ αὐτοῖς θυσίαι πολλαί, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν οἷς ἔπραττεν, ἐγένοντο. [2] παρεσκευάζετο δὲ ὡς καὶ τὰς τῶν Ῥωμαίων πράξεις ἀπάσας συγγράψων ἐν ἔπεσιν, καὶ περὶ¹ γε τοῦ πλήθους τῶν βιβλίων, πρὶν καὶ ὀτιοῦν αὐτῶν συνθεῖναι, ἐσκέφατο, παραλαβὼν ἄλλους [p. 138] τε καὶ Ἀνναῖον² Κορνοῦτον εὐδοκιμοῦντα τότε [3] ἐπὶ παιδείᾳ. καὶ αὐτὸν ὀλίγου μὲν καὶ ἀπέκτεινεν, ἐς νῆσον δ’ οὖν ἐνέβαλεν, ὅτι τινῶν τετρακόσια ἀξιούτων αὐτὸν βιβλία¹ γράψαι, πολλὰ τε αὐτὰ εἶναι ἔφη καὶ μηδένα αὐτὰ ἀναγνώσεσθαι, καὶ τινος εἰπόντος ‘καὶ μὴν Χρῦσιππος, ὃν ἐπαινεῖς καὶ ζηλοῖς, πολὺ πλείω συνέθηκεν’ ἀπεκρίνατο ὅτι ‘ἄλλ’ ἐκεῖνα χρήσιμα ’” ‘ [4] τῷ τῶν ἀνθρώπων βίῳ ἐστίν.’ ὁ μὲν οὖν Κορνοῦτος φυγὴν ἐπὶ τούτῳ ὤφλεν, ὁ δὲ δὴ Λουκανὸς¹ ἐκωλύθη ποιεῖν, ἐπειδὴ ἰσχυρῶς ἐπὶ² τῇ ποιήσει ἐπηνεῖτο.”

(DIO CASSIUS, *Historia Romana*, 62, 29)⁶³

T18.

64. Ὅτι ἐπαγγελλομένου Νέρωνος ὡς τετρακόσια γράφειν βιβλία πολλὰ τε αὐτὰ εἶναι ἔφη Ἀννῆας Κορνοῦτος καὶ μηδένα αὐτὰ δύνασθαι ἀναγνώσειν. εἰπόντος δὲ Νέρωνος ‘καὶ Χρῦσιππος, ὃν ἐπαινεῖς καὶ ζηλοῖς, πολλῶ πλείονα ἔγραψεν’, ἀπεκρίνατο ἐκεῖνος ‘ἄλλ’ ἐκεῖνα χρησιμωτάτων ἀνθρώπων βίος ἐστίν,’ καὶ διὰ τοῦτο ἐφυγαδεύθη.

(CONSTANTINUS PORPHYROGENETUS, *Excerpta de legationibus*, 64)

T19.

Τὸ δὲ πλεῖστον καὶ κράτιστον ἐπὶ παραλόγοις αἰτίαις ἀπανηλώκει τῆς βουλῆς μέρος, τοὺς μὲν ὅτι εὐγενεῖς, τοὺς δὲ ὅτι περιουσίας ἔχοντας, τοὺς δὲ ὅτι σώφρονες ἦσαν μισῶν τε καὶ κολάζων. Μουσώνιον τε καὶ Κορνοῦτον μικροῦ μὲν ἐδέησεν ἀποκτεῖναι, τῆς δὲ Ῥώμης ἐξήλασεν, ἄλλο μὲν οὐδὲν ἐπικαλῶν, ὅτι δὲ σοφοὶ καὶ ἄριστοι βίον ἐγενέσθην.

(IOANNES ANTIOCHENUS, *frg. 90 (Hist. Graec. Fragm. ed. Mueller IV, p.575)*⁶⁴

⁶³ BOYS-STONES (2018) 160–161.

⁶⁴ REPPE (1906) 5.

T20.

Nero cum caeteris viris insignibus et Octaviam uxorem suam interfecit Cornutumque philosophum praeceptorem Persii in exilium fugat.

(HIERONYMUS, *Chronicon ad a. Abr. 2083 Olymp. 211, 3, qui est Neron. 13. p. Chr.n. 67/ 68*)⁶⁵

T21.

Clemens Alexandrinae ecclesiae presbyter, uir meo iudicio omnium eruditissimus, octo scripsit Stromatum libros et totidem Ὑποτοπώσεων et alium contra gentes, Paedagogi quoque tria uolumina. quid in illis indoctum, immo quid non de media philosophia est? hunc imitatus Origenes decem scripsit Stromateas Christianorum et philosophorum inter se sententias comparans et omnia nostrae religionis dogmata de Platone et Aristotele, Numenio Cornutoque confirmans.

(HIERONYMUS, *Epistulae*, 70, 4. (ed. Hilberg, 705, 15 – 706, 3))⁶⁶

T22.

Nulla imbutus poetica disciplina Terentianum Maurum sine magistro attingere non auderes; Asper, Cornutus, Donatus et alii innumerabiles requiruntur, ut quilibet poeta possit intellegi, cuius carmina et theatri plausus videntur captare; tu in eos Libros, qui quoquo modo se habeant, sancti tamen divinarumque rerum pleni, prope totius generis humani confessione diffamantur, sine duce irruis, et de his sine praeceptore audes ferre sententiam; nec si tibi aliqua occurrunt quae videantur absurda, tarditatem tuam et putrefactum tabe huius mundi animum, qualis omnium stultorum est, accusas potius, quam eos qui fortasse a talibus intellegi nequeunt!

(AUGUSTINUS, *De utilitate credendi* 7, 17)

T23.

[7] Ἀμμώνιος μὲν γὰρ Χριστιανὸς ἐν Χριστιανοῖς ἀνατραφεὶς τοῖς γονεῦσιν, ὅτε τοῦ φρονεῖν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἤψατο, εὐθύς πρὸς τὴν κατὰ νόμους πολιτείαν μετεβάλετο, Ὡριγένης δὲ Ἕλληνας ἐν Ἕλλησιν παιδευθεὶς λόγοις, πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλεν τόλμημα: ᾧ δὴ φέρων αὐτόν τε καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἕξιν ἐκαπήλευσεν, κατὰ μὲν τὸν βίον Χριστιανῶς ζῶν καὶ παρανόμως, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεοῦ δόξας ἐλληνίζων τε καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀθνεῖοις ὑποβαλλόμενος μύθοις. ’ [8] συνῆν τε γὰρ αἰεὶ τῷ Πλάτῳ, τοῖς τε Νουμηνίου καὶ Κρονίου Ἀπολλοφάνους τε καὶ Λογγίνου καὶ Μοδεράτου Νικομάχου τε καὶ τῶν ἐν τοῖς Πυθαγορείοις ἐλλογίμων ἀνδρῶν ὠμίλει συγγράμμασιν, ἐχρητο δὲ καὶ Χαϊρήμονος τοῦ Στωϊκοῦ Κορνούτου τε ταῖς βίβλοις, παρ

⁶⁵ REPPE (1906) 5: „cf. Vers. Armen. ad a. Abr. 2080 olymp. 211,1, qui est Neron. 10, p. Chr. n. 64/65.” Ehhez Reppe jegyzetben (n. 1) hozzáfűzi: „Translator Armenius Olympiades aliter cum annis Abrahæ componit atque Hieronymus.”

⁶⁶ BOYS–STONES (2019) 288.

ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλήσιν μυστηρίων γνοῦς τρόπον ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσῆψεν γραφαῖς.

(EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica*, 6, 19, 7–8)

T24.

...C]ornut[us...

...templu]m Neptun[i...

(IRT 306; AE 1926, 0162)⁶⁷

⁶⁷ BOYS-STONES (2018) 160. Lásd még: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD025534> (2020. augusztus 18.)

T25.⁶⁸

[a szír szöveg jelentése:

Nero a feleségét, Octaviát megölette, Cornutust számúzta]

⁶⁸ Erre a szír nyelvű testimoniumra Fehér Bence hívta fel a figyelmemet, amiért külön köszönettel tartozom neki. A szöveg magyarra fordításáért pedig Maróth Miklósnak vagyok hálás. A forráskiadás: *Historia Subiectionis Syriae ab Arabibus Effectae*, in: *Chronica minora, pars secunda* (Scriptores syri, textus, series tertia – tomus IV), edidit E.-W. Brooks, Parisiis, 1904, 116, ll. 21 – 22. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium)

2. OPERA GRAECA

A) TESTIMONIA FRAGMENTAQUE AD COMPENDIUM THEOLOGIAE GRAECAE PERTINENTIA

FG1.

Κορνοῦτος δὲ ὁ φιλόσοφος τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ξυντέθεικε·

(THEODORETUS, *Graecarum affectionum curatio*, 2, 95, p. 62 Raeder)

FG2.

Ζεύς: Ὁ θεός. Κορνοῦτος ἐν τῷ Ἑλληνικῆς θεολογίας φησὶν, ὅτι ψυχὴ ἐστὶ τοῦ παντὸς κόσμου, παρὰ καὶ αἰτία εἶναι τοῖς ζῶσι τοῦ ζῆν· καὶ διὰ τοῦτο βασιλεὺς λέγεται τῶν ὄλων, ὡς καὶ ἐν ἡμῖν ἡ ψυχὴ.

(ETYMOLOGICUM MAGNUM, *Zeus*)⁶⁹

⁶⁹ *Etymologicon Magnum seu Magnum Grammatium Penu*, opera Friderici SYLBURGII, Lipsiae, 1816², 370; ill. *Etymologicum magnum seu verius lexicon saepissime vocabulorum origines indagans ex pluribus lexicis scholiasticis et grammaticis anonymi cuiusdam opera concinnatum*, ed Th. Gaisford, Oxonii, 1848, 408, 52–56.

FG3.

Ὠριγένης, ὁ καὶ Ἀδαμάντιος, ἀνὴρ ἐλλογιμώτατος καὶ κατὰ πᾶσαν παιδείαν εἰς ἄκρον ἐξησκημένος: ἀκροατὴς γενόμενος Ἀμμωνίου τοῦ φιλοσόφου, τοῦ ἐπὶ κλην Σακκά, τοῦ πλείστην ἐπίδοσιν ἐπὶ φιλοσοφίᾳ ἐσχηκότος. διὰ τοι τοῦτο καὶ εἰς τὴν τῶν λόγων ἐμπειρίαν πολλὴν παρὰ τοῦ διδασκάλου τὴν ὠφέλειαν ἐκκληρώσατο: συνῆν τε γὰρ ἀεὶ τῷ Πλάτῳ ὁ προειρημένος ἀνὴρ, τοῖς τε Νουμηνίου καὶ Κρονίου, Ἀπολλοφάνους τε καὶ Λογγίνου καὶ Μοδεράτου, Νικομάχου τε καὶ τῶν ἐν τοῖς Πυθαγορείοις ἐλλογίμων ἀνδρῶν ὁμίλει συγγράμμασιν. ἐχρῆτο δὲ καὶ Χαιρήμονος τοῦ Στωϊκοῦ Κορνοῦτου τε βίβλοις: παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλησι μυστηρίων ἔγνω τρόπον. καὶ ἀπαξ ἀπλῶς πολλὴν ἔσχε τὴν ἐπιστήμην τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ δογμάτων, οὐ μόνον τῶν Ἑλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν θείων τε καὶ ἡμετέρων, τουτέστι τῶν Χριστιανῶν. καὶ τί ἂν τις λέγοι περὶ τῆς ἐκείνου μικροῦ δεῖν ἀθανάτου καὶ μακαρίας φύσεως;

(SUDA, *Origenes*)

FG4.

Ὅτι δ' οὐδεὶς ἐτολμησεν ἀλληγορῆσαι τάδε,
ὄρατε τὸν Ἡράκλειτον, καὶ τὴν μιμῶ σὺν τούτῳ,
τὴν ἀλαζόνα σφίγγα δὲ μᾶλλον τὴν ἐπηρμένην,
Κορνοῦτους, Παλαιφάτους τε πάντα ἀλληγοροῦντας,
καὶ τὰ ἐμὰ βιβλίδια, τὸ εὐτλές τε τόδε.

(TZETZES, *Allegoriae Iliadis*, Σ, 655–659)⁷⁰

FG5.

Ἐχεις Δημοῦς τὸ συγγράμμα καὶ τὸ τοῦ Ἡρακλείτου,
Κορνοῦτον καὶ Παλαιφάτον, καὶ τὸν Ψελλὸν σὺν τούτοις,
καὶ εἴ τις ἄλλος λέγεται γράψας ἀλληγορίας
ἀνερευνήσας εὔρισκε καὶ τὰ τοῦ Τζέτζου βλέπε.

(TZETZES, *Allegoriae Odysseiae, prooemium*, 35–38)⁷¹

FG6.

ἕτεροι δὲ τῆς ἀλληγορίας τῶν θεϊκῶν ὀνομάτων, ὥσπερ καὶ ὁ Κορνοῦτος, κᾶνπερ ἀλληγορῆ ἀσυμβίβαστα.

(TZETZES, *Prologus*)⁷²

⁷⁰ *Tzetzae Allegoriae Iliadis, accedunt Pselli Allegoriae* quarum una inedita curante Jo. Fr. Boissonade, Lutetiae, 1851, 250–251; BOYS-STONES (2018) 165

⁷¹ BOYS-STONES (2018) 165.

⁷² Idézi: CULLHED (2016) 32.

B) FRAGMENTUM OPERIS QUOD INSCRIBITUR ΠΗΤΟΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

FG7.

Α. Οὐδαμῶς· Ἀθηνόδωρος γὰρ ἠτήσατο ὁ Στωϊκὸς βιβλία γράψας Πρὸς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας Κορνοῦτός τε ἐν ταῖς Ῥητορικαῖς τέχναις καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἀθηνόδωρον ἀντιγραφῇ καὶ ἄλλοι πλεῖστοι.

(PORPHYRIUS *in Aristotelis categorias*, p. 86, 23 BUSSE)⁷³

⁷³ REPPE (1906) 58; BOYS-STONES (2018) 166.

C) FRAGMENTA OPERUM DE PHYSICA ET METAPHYSICA

FG8.

Ἄλλ' εἰ οὕτως γίγνεται ὁ θάνατος, προαναρεῖται ἢ συναναρεῖται ἡ ψυχὴ τῷ σώματι, καθάπερ Κουρνούτος οἶεται.

(IAMBlichus, *De anima*, 7, 36. – Stobaeus, *Eclogae*, 1, 49, 43)⁷⁴

FG9.

Κουρνούτου Περὶ ἐκτῶν β'

(P.Oxy. 3649 = CF 1.1, 35 1T)⁷⁵

FG10.

Παραφέρεται δὲ καὶ Βοηθὸς ὁ περιπατητικὸς ἐκ τῶν παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει κατηγήσεων εἰς ταῦτον ἄγον τοῖς γενικοῖς τὰς ιδέας· ᾧ καὶ Κουρνούτον συντάττειν, οὐ πόρρω καὶ αὐτὸν ταύτης ὑπενεχθένθα τῆς δόξης· (Kroll 1902, 106, 5-7.)

(SYRIANUS, *Commentarii ad Aristotelis Metaphysica*)⁷⁶

⁷⁴ BOYS-STONES (2018) 176.

⁷⁵ BOYS-STONES (2018) 177.

⁷⁶ BOYS-STONES (2018) 177.

D) FRAGMENTA OPERUM DE RHETORICA

FG11.

Δοκεῖ δὲ ὁ Κορνοῦτος σαφέστερον περὶ αὐτῶν εἰπεῖν· τὴν γὰρ Βασιλικῶν παρήμι δόξαν φησὶν οὖν ὁ Κορνοῦτος, κῶλόν ἐστι μόνον λόγου συγκείμενον ἐξ ὀνομάτων δύο ἢ καὶ πλείονον, τελειοῦν ἐπὶ μέρος διάνοιαν, [931,5] εἶτα παρακατιῶν σαφέστερον τὸν λόγον ἐποίησεν, ἐπισησθεὶς αὐτοῦ· κῶλόν γὰρ ἐστὶ διανοίας μέρος ἀπαρτίζον πρὸς ἕτερον κῶλόν παρακείμενον τὸ γὰρ, εἰ τὸν χορευτὴν οὐδὲ ὁ προσκαλέσας ἀζήμιος ἔσται, κῶλόν μὲν ἐστὶ σαφῶς, οὐκ ἂν δὲ εἰλικρινῶς, οὐδὲ τὴν ἐπὶ μέρος παρέστησεν ἡμῖν [931,10] διάνοιαν μὴ προσλαβοῦσι· τὸν δὲ χορηγὸν αὐτὸν οὐδὲ ὁ συγκόψας οὐ δώσει δίκην. διαλαμβάνει δὲ καὶ περὶ τοῦ κόμματος ὁ Κορνοῦτος, σαφῶς οὕτωςι πως λέγων· κόμμα ἐστὶ λόγος διάνοιαν δηλῶν δύο ἢ τρισὶ λέξεσιν· οἷον ἐστὶ τό· μηδὲν ἄγαν, καὶ τό· γνῶθι σαυτόν· ἔτι δὲ σαφέστερον [931,15] τὰ περὶ τοῦ κόμματος Ἀψίνου δόξειεν ἂν ἔχειν.

(ANONYMI *Commentarii ad Hermogenis* Περὶ ἰδεῶν)⁷⁷

FG12.

Ὁ ἀνὴρ γὰρ ἐκεῖνος αἰδέσιμος ὢν τέταρτον παρὰ τὰ τρία τὰ προλεχθέντα τὸ ἱστορικὸν ἐκάλεσε, μικτὸν ἀπὸ τῶν τριῶν εἶναι εἰπών. εἰ δὲ δοίη τις εἶναι τέταρτον, ὥσπερ οὖν καὶ δεῖ δοῦναι, οὐδὲν κωλύει καὶ τοῖς ἄλλοις ἔπεσθαι τοῖς μέχρι καὶ τριάκοντα εἰδῶν οἷμαι προελθοῦσιν ἴσως δ' ἂν εὐρεθείη καὶ πλείονα· σχεδὸν γὰρ ὅσα ἐν ἀνθρώποις πράγματα, τοσοῦτοι καὶ λόγοι. ἀλλὰ λήσεται τις οὕτω σύγχυσιν ἐργαζόμενος· διὸ ὑπ' ἐκεῖνα τὰ παρὰ τῷ Κορνοῦτῳ ὀνομαζόμενα καὶ Πορφυρίῳ ἅπαντα χρὴ πειρᾶσθαι ἀνάγειν τὰ πράγματα, εἰδοποιονῦτας αὐτῶν τὰς ὑποθέσεις.

(NICOLAUS SOPHISTES, *Progymnasmata*)⁷⁸

FG13.

Τί ἐστὶ τῆς ρητορικῆς ἡ στάσις; καὶ λέγομεν, ὅτι συμβέβηκε τῷ λόγῳ τῷ ρητορικῷ ἡ στάσις καὶ δύναμιν ἔχει συμβεβηκότος· ταύτης δὲ τῆς δόξης καὶ Λολλιανός καὶ Κορνοῦτος.

(ANONYMI, *Prolegomena ad Hermogenis* Περὶ στάσεων)⁷⁹

⁷⁷ BOYS-STONES (2018) 178.

⁷⁸ BOYS-STONES (2018) 179.

⁷⁹ BOYS-STONES (2018) 180.

FG14.

Κουρνούτος δὲ τὴν ἀμφιβολίαν λέγων δύο εἶναι ἐν ταῖς στάσεσιν ἀμφιβολίας, τὴν μὲν περὶ ρητὰ τὴν νομικὴν ἀμφιβολίαν, τὴν δὲ περὶ πράγματα τὴν στοχαστικὴν, πρότερα δὲ εἶναι τὰ ρητὰ τῶν πραγμάτων, πρότερα ἄρα καὶ τὴν νομικὴν ἀμφιβολίαν τακτέον.

(SYRIANUS, *De Hermogenis* Περὶ στάσεων)⁸⁰

FG15.

Τὴν ἀμφιβολίαν Κουρνούτος πρώτην τῶν ἄλλων ἀξιῶι τάττεσθαι στάσεων, δι' ἣν κατ' ἀρχὰς ἔφαμεν αἰτίαν· δύο γὰρ εἶναι φησιν ἐν ταῖς στάσεσιν ἀμφιβολίας, τὴν μὲν ἐν πράγμασι τὸν στοχασμὸν λέγων, τὴν δὲ ἐν ρητοῖς τὴν ἀμφιβολίαν, πρότερα δὲ τὰ ρητὰ τῶν πραγμάτων, πρότερα ἄρα καὶ ἡ περὶ τὰ ρητὰ ἀμφιβολία μελετηθήσεται.

(SYRIANUS, *De Hermogenis* Περὶ στάσεων)⁸¹

FG16.

Λαχάρης

Λαχάρης, Λαχάρους, Ἀθηναῖος, σοφιστής· μαθητὴς Ἡρακλέωνος Ἀθηναίου, διδάσκαλος δὲ πλείστων, ἐνδόξων δὲ Εὐστεφίου καὶ Νικολάου καὶ Ἀστερίου· ἀκμάσας ἐπὶ τε Μαρκιανοῦ καὶ Λέοντος τῶν βασιλέων. ἔγραψε Περὶ κόλου καὶ κόμματος καὶ περιόδου, Διαλέξεις, Ἱστορίαν τὴν κατὰ Κορνούτον, Ἐκλογὰς ῥητορικὰς κατὰ στοιχεῖον. ὅτι ὁ Λαχάρης ὁ σοφιστὴς βραδύτερος μὲν ἦν πρὸς τοὺς λόγους, καλὸς δὲ καὶ ἀγαθὸς τὴν ὄψιν· πρὸς ἀρετὴν φιλόσοφος ἄξιος καλεῖσθαι μᾶλλον ἢ σοφιστής. ἐπεὶ καὶ ἄλλως θεοφιλὴς ἀνὴρ ἦν, ὅς γε τὰς ὄψεις ἀποβαλὼν πάλιν ἀνεκτήσατο.

(Suda λ 165.)⁸²

⁸⁰ BOYS-STONES (2018) 180.

⁸¹ BOYS-STONES (2018) 181.

⁸² BOYS-STONES (2018) 181.

E) FRAGMENTA OPERIS QUOD INSCRIBITUR IN ARISTOTELIS CATEGORIAS

FG17.

Οἱ περὶ Ἀθηνόδωρον καὶ Κορνοῦτον οἱ τὰ ζητούμενα περὶ τῶν λέξεων καθὸ λέξεις, οἷα τὰ κύρια καὶ τὰ τροπικὰ καὶ ὅσα τοιαῦτα, (διαφοραὶ γὰρ ἐστὶ λέξεων καθὸ λέξεις εἰσὶ) τὰ τοιαῦτα οὖν προφέροντες καὶ ποίας ἐστὶ κατηγορίας ἀποροῦντες καὶ μὴ εὐρίσκοντες ἔλλιπῆ φασιν εἶναι τὴν διαίρεσιν, ὡς ἂν μὴ πάσης φωνῆς σημαντικῆς εἰς αὐτὴν περιλαμβανομένης.

(PORPHYRIUS, in *Aristotelis categorias*, p. 59, 10)⁸³

FG18.

Ἐ. Ἄρα οὖν πάντες συγχωροῦσι τὴν εἰς τὰ αὐτὰ γένη καταρίθμησιν τῶν σημαντικῶν λέξεων πρώτως καὶ προηγουμένως τῶν πραγμάτων;

Ἄ. Οὐδαμῶς· Ἀθηνόδωρος γὰρ ἠτήσατο ὁ Στωϊκὸς βιβλία γράψας Πρὸς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας Κορνοῦτός τε ἐν ταῖς Ῥητορικαῖς τέχναις καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἀθηνόδωρον ἀντιγραφῇ καὶ ἄλλοι πλεῖστοι.

(PORPHYRIUS, in *Aristotelis categorias*, p. 86, 20)⁸⁴

FG19.

Λοιπὸν δὲ τὸ περὶ τῆς εἰς τὸ καφάλαια διαιρέσεως τοῦ βιβλίου λέγειν ὑπολείπεται, ἃ τινες μὴ ἐπιστήσαντες ὅπως τε κατ' ἄρθρα διήρηνται καὶ ὅπως τὴν τε πρὸς τὸν ὅλον σκοπὸν χρεῖαν ἀποπλγροῦσι καλῶς καὶ τὴν πρὸς ἄλληλα συνέχειαν διασώζουσιν, στοιβηδὸν κεῖσθαι νομίζουσιν τὰ κεφάλαια κατὰ τὸν ὑπομνηματικὸν τρόπον. καὶ δὴ καὶ ἀντιλέγουσιν αὐτῷ τινες ἀθετοῦντες τὴν διαίρεσιν, οἱ μὲν ὡς πλεονάζουσαν μάτην, οἱ δὲ ὡς πολλὰ παρεῖσαν ὡσπερ Κορνοῦτος καὶ Ἀθηνόδωρος, οἵτινες περὶ λέξεων οἰόμενοι τὸν σκοπὸν εἶναι καθὸ λέξεις εἰσὶν, πολλὰς λέξεις προβάλλοντες τὰς μὲν κυρίας, τὰς δὲ τροπικάς, ἐλέγχειν οἴονται τὴν διαίρεσιν, ὡς οὐ πάσας τὰς λέξεις περιλαβοῦσαν· οἱ καὶ διαίρεσιν τῶν ὀνομάτων οἴονται ποιεῖσθαι εἰς ὁμώνυμα καὶ συνώνυμα καὶ παρώνυμα καὶ εἶναι τὸ βιβλίον παντοδαπῶν θεωρημάτων σωρείαν ὑπολαμβάνουσιν λογικῶν τε καὶ φυσικῶν καὶ ἠθικῶν καὶ θεολογικῶν· εἶναι γὰρ τὰ μὲν περὶ ὁμωνύμων καὶ συνωνύμων καὶ παρωνύμων σκέμματα λογικά, ἔτι δὲ καὶ τὸ περὶ τῶν ἀντικειμένων, τὰ δὲ περὶ κινήσεως φυσικά, ἠθικά δὲ τὰ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, κ ὡσπερ θεολογικά τὰ περὶ τῶν δέκα γενῶν φιλοσοφήματα. τὸ δὲ ἀληθὲς οὐχ οὕτως ἔχει· οὔτε γὰρ διαίρεσιν ποιεῖται τῶν ὀνομάτων· οὐ γὰρ ἂν τὰ ἑτερόνυμα καὶ πολυώνυμα παρήκεν. ἀλλ' ἔστιν, ὡς εἰς μεγάλα μέρη διελεῖν, τριμερὲς τὸ βιβλίον.

(SIMPLICIUS, in *Aristotelis categorias* f. 5 r24 u. 1.)⁸⁵

⁸³ REPPE (1906) 21; BOYS-STONES (2018) 168.

⁸⁴ REPPE (1906) 21; BOYS-STONES (2018) 169.

⁸⁵ REPPE (1906) 21; 76-77; BOYS-STONES (2018) 170.

FG20.

Ἄλλοι δὲ πολλοὶ πρὸς αὐτὴν ἀμφεσβήτησαν, αὐτόθεν κατηγοροῦντες τῆς εἰς τοσοῦτον πληθὸς διαιρέσεως, ὡς περ Ἀθηνόδωρος ἐν τῷ Πρὸς τὰς Ἀριστοτέλους μὲν Κατηγορίας ἐπιγεγραμμένῳ βιβλίῳ, μόνην δὲ τὴν εἰς τοσοῦτον πληθὸς διαίρεσιν ἐξετάζοντι. καὶ Κορνοῦτος δὲ ἐν οἷς Πρὸς Ἀθηνόδωρον καὶ Ἀριστοτέλην ἐπέγραψεν καὶ οἱ περὶ τὸν Λούκιον δὲ καὶ τὸν Νικόστρατον, ὡς περ πρὸς τὰ ἄλλα πάντα σχεδόν, σῦτως καὶ πρὸς τὴν διαίρεσιν ἀντειρήκασιν. ληπτέον δὲ ἐν ὅροις ὠρισμένοις τὰς ἀντιλογίας τριχῆ διαστειλαμένους αὐτά. καὶ γὰρ οἱ μὲν ὡς πλεονάζουσιν αἰτιῶνται τὴν διαίρεσιν, ἕτεροι δὲ ὡς ἐλλιπῆ καταμέμφονται, τρίτοι δὲ εἰσιν οἱ ἄλλα ἀντ' ἄλλων εἰσηχθαι γένη νομίζοντες·

(SIMPLICIUS, *in Aristotelis categorias* f. 15 v32 u. 10.)⁸⁶

FG21.

πρὸς δὲ Κορνοῦτον καὶ Πορφύριον τὴν ῥοπὴν κατὰ βαρύτητα καὶ κουφότητα θεωρουμένην ποιότητα λέγοντάς φησιν τὴν ῥοπὴν μὴ εἶναι βαρύτητα καὶ κουφότητα, ἀλλὰ μέτρον βαρύτητος καὶ κουφότητος· κτλ.

(SIMPLICIUS, *in Aristotelis categorias* f. 33 r14 u. 4)⁸⁷

FG22.

εἴτε οὖν ὡς Ἀθηνόδωρος οἶεται πρὸς τι εἶναι κατὰ Ἀριστοτέλη, ἐφ' οὗ ἡ προσηγορία ἐπιζητεῖ τὸ πρὸς λέγεται ὁ γὰρ δοῦλον ἀκούσας ἐπιζητεῖ τὸν οὗ ἐστὶ δοῦλος), εἴτε ὡς Κορνοῦτος πρὸς τι εἶναι φησιν οἷς συμπροσπίπτει πρὸς ἕτερον ἢ σχέσις, οὐ μέντοι ἡ συντακτικὴ, ὡς ἐπὶ τῶν ἐχόντων καὶ ἐχομένων, ἀλλ' ἡ πρὸς ὑπόστασιν, ὅταν αὐτῷ τῷ ᾧ εἶναι τὴν πρὸς ἕτερον ἀπόνευσιν ἔχῃ, κατ' οὐδένα τρόπον τὸ πηδάκιον ἢ τὸ πτερὸν πρὸς τί ἐστίν. οὔτε γὰρ ἐπιζητεῖ τι πρὸς ὃ λέγεται οὔτε κατὰ τὴν πρὸς ἕτερον ὑποστατικὴν σχέσιν λέγεται· κτλ.

(SIMPLICIUS, *in Aristotelis categorias*, f. 47 v51 u. 45)⁸⁸

⁸⁶ REPPE (1906) 77; BOYS-STONES (2018) 172.

⁸⁷ REPPE (1906) 77; BOYS-STONES (2018) 172.

⁸⁸ REPPE (1906) 77-78; BOYS-STONES (2018) 173.

FG23.

καὶ οἱ Στωικοὶ δὲ παραλαβόντες τὸν ὀρισμὸν λέγοντα “τὸ καθόλου διάστημα τῆς τοῦ παντὸς φύσεως” παρέτρεψαν τὸν λόγον ἐπὶ τὸ διάστημα τῆς κινήσεως, καὶ πλημμελοῦσιν οὗτοι, διότι τῶν Πυθαγορείων τὸ διάστημα φυσικὸν καὶ ἐν φυσικοῖς λόγοις καὶ εἰ οὕτω τις βούλοιο καλεῖν ἐν τοῖς σπερματικοῖς, ὥς ποτε καὶ κορνοῦτος ὄψε τοῦτο ὑπόπτεισεν, κτλ

(SIMPLICIUS, *in Aristotelis categorias* f. 89 r13 v. 20)⁸⁹

FG24.

Κορνοῦτος δὲ ἄπορεῖ, εἰ τὸ ποῦ τοῦ τόπου καὶ τὸ ποτὲ τοῦ χρόνου κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν λέξεων διεννηοχότα εἰς ἰδίας κατατέτακται κατηγορίας διὰ τὴν πρόθεσιν περὶ χαρακτήρων εἶναι λεκτικῶν, τί δήποτε οὐχὶ καὶ ταῦτα τῇ κατηγορίᾳ ταύτῃ προσέθηκεν, οἷον τὸ διωνόθεν καὶ εἰς Δίωνα καὶ τὰ τοιαῦτα πολλὰ ὄντα. ὅμοια γὰρ ἐστὶν τῷ Ἀθήνηθεν καὶ εἰς Ἀθήνας. πρὸς δὲ ταῦτα ἐξαρκεῖ λέγειν ὅτι οὐ περὶ χαρακτήρος λέξεώς ἐστὶν ἢ τῶν κατηγοριῶν διαίρεσις. καθόλου γὰρ τὰς μὲν [δια]λεκτικὰς διαφορὰς εἰς ὄνομα ἀνήγον ἢ ῥῆμα ἢ τι τοιοῦτον, οὐ μέντοι εἰς κατηγορίαν τινά, ἐπὶ δὲ τούτων ἔχεσθαι μὲν δεῖ τῶν φωνῶν, οὐ μέντοι κατὰ τὸ πτωτικὸν σχῆμα τῆς λέξεως, ἀλλὰ διαρούμενον τὰς σημασίας κατὰ τὰς τῶν ὄντων διαφορὰς, ὅθεν οὔτε ὁ τόπος, ἔπειδὴ τὸν αὐτὸν χαρακτήρα ἔχει τῷ ἵππος, οὔτε ὁ χρόνος, ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ σχῆμα τῆς λέξεως ἔχει τῷ λύκος, τῆς αὐτῆς εἰσι κατηγορίας, ἀλλὰ τὰ μὲν τοῦ ποσοῦ ἐστὶν, τὰ δὲ τῆς οὐσίας. Πάλιν δὲ ὁ αὐτὸς ἀνὴρ τὸ πόρρω καὶ ἐγγὺς εἰς τὸ πρὸς τι ἀνάγειν ἀξιοῖ τοπικὸν ἔχοντα τὸ ὑποκειμένον.

(SIMPLICIUS, *in Aristotelis categorias* f. 91 v6 v. 10)⁹⁰

⁸⁹ REPPE (1906) 78; BOYS-STONES (2018) 173.

⁹⁰ REPPE (1906) 78; BOYS-STONES (2018) 174.

3. OPERA LATINA

A) FRAGMENTA LIBRI QUI INSCRIBITUR *DE ENUNTIATIONE VEL ORTHOGRAPHIA*FL1. (=1M)⁹¹

Animadverti quosdam, Aemili amice, eruditos etiam 'm' litteram nec ubi oporteat dicentes nec ubi oporteat supprimentes. hoc ne fiat hinc observari poterit, si simul subiciam, siquid ad rectam scripturam pertinet et ad divisionem syllabarum. igitur si duo verba coniungantur, quorum prius 'm' consonantem novissimam habeat, posterius 'a' vocali incipiat, 'm' consonans perscribitur quidem, ceterum in enuntiando durum et barbarum sonat. at si posterius verbum quamlibet consonantem habuerit vel vocalem loco positam consonantis, servat 'm' litterae sonum. par enim atque idem est vitium ita cum vocali sicut cum consonante 'm' litteram exprimere.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 147, 24)

FL2. (=2M)

est quaedam littera in F litterae speciem figurata, quae 'digamma' nominatur, quia duos apices ex gamma littera habere videatur. ad huius similitudinem soni nostri coniunctas vocales 'digammon' appellare voluerunt, ut est 'votum' 'virgo'. itaque in prima syllaba digamma et vocalem oportuit poni, 'Fotum' 'Firgo', quod et Aeoles fecerunt et antiqui nostri, sicut scriptura in quibusdam libellis declarat. hanc litteram Terentius Varro dum vult demonstrare, ita perscribit, 'va<u>'. qui ergo in hac syllaba sonus est, idem litterae erit. nos hodie 'u' litteram in duarum litterarum potestatem coegimus: nam modo pro digamma scribitur, modo pro vocali. vocalis est, cum ipsa per se est: hoc enim cum ceteris quoque vocalibus patitur. si cum alia vocali est, digamma est, quae est consonans. tres vocales quibusdam videntur esse sub una syllaba 'vae'. errant, si ita putant: nam nusquam apud Graecos neque apud Latinos ex tribus vocalibus syllaba constat. quare hic quoque digamma erit et duae vocales.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 148, 5)

FL3. (= 3M)

similiter 'sed' cadit in quaestionem, et aliis per 't', aliis per 'd' placet scribi. apud antiquos enim scio <pro> 'sed' 'sedum' fuisse: unde nos, duabus litteris novissimis

⁹¹ A szövegeket önállóan először Mazzarino közölte, a nagy M betű az általa adott fragmentum-számozásra utal. Vö. MAZZARINO (1955) BOYS-STONES (2018) a kiadásában a fragmentumokat és az angol fordítását a 139–155. oldalakon közli.

ablatis, reliquas litteras salva 'd' in usu habemus: quem ad modum si quaeratur 'sat' qualiter scribi oportet, dicemus per 't', quia integrum eius sit 'satis'.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 148, 9)

FL4. (= 4M)

'q' littera tunc recte ponitur, cum illi statim 'u' littera et alia quaelibet una pluresve vocales coniunctae fuerint, ita ut una syllaba fiat: cetera per 'c' scribuntur. hoc Lucilio quoque videtur. non nulli putant auribus deservendum atque ita scribendum, ut auditur. est enim fere certamen de recta scriptura in hoc, utrum quod audimus, an quod scribi oporteat, scribendum sit. ego non omnia auribus dederim. 'quotidie' sunt qui per 'co' 'cotidie' scribant, quibus peccare licet desinere, si scient 'quotidie' inde tractum esse a 'quot diebus', hoc est 'omnibus diebus'. 'qui' syllaba per 'q' scribitur; si dividitur ut sit 'cui' ut 'huic', per 'c'. hoc item in ceteris notabimus, ut divisionem 'c' littera sequatur. si tamen secundum antiquam enuntiationem fuerit +quia genetivus et ablativus non dividitur.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 149, 1)

FL5. (= 5M)

'causa' per unum 's': nec quemquam moveat antiqua scriptura: nam et 'accusare' per duo 's' scripserunt, sicut 'fuisse' 'divisisse' 'esse', et 'caussasse' per duo 's' scriptum invenio. in qua enuntiatione quo modo duarum consonantium sonus exaudiatur, non invenio.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 149, 12)

FL6. (= 6M)

'vostra' olim ita per 'o', hodie per 'e', ut 'advorsa adversa' 'pervorsa perversa' votare vetare' 'vortex vertex' 'convollere convellere' 'amploctere amplectere'.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 149, 16)

FL7. (= 7M)

'malo' qui putant ab eo quod est Graece μάλλον [comparativo modo] descendisse et per duo 'l' scribunt, peccant. non enim a Graeco translatum est, sed ab antiquorum consuetudine, qui primo 'magis volo' dixerunt, postea a pluribus elisionibus hoc verbum augustaverunt, ut 'mage volo', deinde 'mavolo', quod frequentissimum apud illos est: novissimo <in> hoc substitit, ut 'malo' esset. sed 'malle' per duo 'l': 'magis velle' enim est. item 'nolo' per unum 'l', 'nolle' per duo 'l': 'nolo' enim 'nevolo' est, 'nolle' 'ne velle'. denique ut se verbum habet, ita ea quae ex illo componuntur.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 149, 19)

FL8. (= 8M)

alia sunt quae per duo 'u' scribuntur, quibus numerus quoque syllabarum crescit. simili enim vocali vocalis adiuncta non solum non cohaeret, sed etiam syllabam auget, ut 'vacuus' 'ingenuus' 'occiduus' 'exiguus'. eadem divisio vocalium in verbis quoque est, 'metuunt' 'statuunt' 'tribuunt' 'acuunt'. ergo hic quoque 'c' littera, non 'q' apponenda est.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 150, 5)

FL9. (= 9M)

'lacrumae' an 'lacrimae', 'maxumus' an 'maximus' et siqua similia sunt, quo modo scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit Caesarem per 'i' eius modi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. sed ego in antiquiorum multo libris, quam Gaius Caesar est, per 'u' pleraque scripta invenio, 'optumus' 'intumus' 'pulcherrumus' 'monumentum' 'contumelia' 'minume'. melius tamen est et ad enuntiandum et ad scribendum 'i' litteram pro 'u' ponere, in quod iam consuetudo inclinavit.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 150, 10)

FL10. (=10M)

'vineas' per 'e' quidam scribendas tradiderunt, si hae significarentur, quas in agris videmus; at contra per 'i' 'vinias', illas sub quibus latere miles solet: quod discrimen stultissimum est. nam neque aliunde vineae castrenses dictae sunt, quam quod vineis illis agrestibus similes sunt.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 150, 18)

FL11. (= 11M)

'extinguunt' per duo 'u': qualem rationem supra [*cf. fr. 4*]reddidi de 'q' littera, quam dixi oportere in omni declinatione duas vocales habere, talis hic quoque intellegenda est. 'extinguo' est enim, et ab hoc 'extinguunt', licet enuntiarum non possit.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 150, 22)

FL12. (= 12M)

'intervallum' duas 'l' habet: 'vallum' enim ipsum non aliter scribitur, a quo 'intervallum'. Varro dicit intervalla esse spatia quae sunt inter capita vallorum, id est stipitum quibus vallum fit; unde cetera quoque spatia dicuntur.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 151, 3)

FL13. (= 13M)

observanda pusillo diligentius est praepositionum cum verbis aut vocabulis compositio, ut consonantes novissimas praepositionum sciamus non durare, sed mutari plerumque. itaque non numquam quae consonantes verborum aut vocabulorum primo loco sunt, easdem necesse est fieri et in praepositionibus, aut propter levitatem aut quia omnino enuntiari saepe litterae praepositionum non possunt. quando autem fiant, quando non, sono internoscemus: 'accedo' duo 'c', 'attuli' duo 't', 'assiduus' duo 's', 'arrideo' duo 'r', 'appareo' duo 'p', 'annuo' duo 'n', 'alligo' duo 'l'. in his non solum propter levitatem consonantes mutantur, sed et quia nullo modo sonare 'd' littera potest. <est> ubi sonet et ubi scribatur, cum 'f' consonanti adiungitur, ut ''adfluo' 'adfui' 'adfectus': at contra 'b' non sonat, <ut> 'offui' 'offero' 'offendo'. in aliis etiam consonantibus idem patitur, ut 'suggero' * ostendi enim supra [fr. 2] digamma consonantis vim habere. est ubi 'b', quod vix credibile est, in 's' cogatur, ut 'suscipere' 'sustinere' 'suspendere' 'suscitare', et quod antiqui dixerunt 'sustollere', nos praeterito 'sustuli'. item 'ex' praepositio ad 'f' litteram formatur, ut 'effluo' 'effer' 'efficio'; nec minus in 's' formatur, <ut> 'escendo'. alicubi tamen sonat et ob hoc necessario scribitur, <ut> 'exsilio' [cf. fr. 15] 'exsicco'. itaque ubi sonuerit, ibi ponemus.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 151, 7)

FL14. (= 14M)

'tamtus' et 'quamtus' in medio 'm' habere debent. 'quam' enim et 'tam' est, unde 'quamtitas' 'quamtus' 'tamtus' nec quosdam moveat, si 'n' sonat: iam enim supra [cf. fr. I] docui 'n' sonare debere, tamentsi in scriptura 'm' positum sit.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 152, 3)

FL15. (= 15M)

'exsilium' cum 's': 'ex solo' enim 'ire' est, quasi 'exolium', quod Graeci ἔξορισμὸν dicunt: antiqui 'exsoles' dicebant.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 152, 6)

FL16. (= 16M)

'h' sicut in quaestione est, littera sit necne, sic numquam dubitatum est secundo loco a quacumque consonante poni debere, quod solus Varro dubitat. vult enim auctoritate sua efficere, ut 'h' prius ponatur ea littera, cui adspirationem confert, et tanto magis hoc temptat suadere, quod vocalibus quoque dicit anteponi, ut 'heres' 'hircus'. sed Varronem praeterit consonantem ideo secundo loco 'h' recipere, quod non possit ante adspirationem nisi vocales habere. itaque et ante et post 'h' littera cuicumque vocali adiungatur, consonabit. haec enim natura vocalium est, ut, ante se aut post se 'h' habeant, quoque genere enuntiationem non impediunt. praeterea in libro qui est de grammatica Varro, cum de litteris dissereret, [ita] 'h' inter litteras non esse disputavit, quod multo minus mirum, quam quod 'x' quoque litteram esse negat. in quo quid viderit, nondum deprehendi; ipsius verba subiciam: 'litterarum partim sunt et dicuntur, ut 'a' et 'b'; partim dicuntur neque sunt, ut 'h' et 'x'; quaedam neque sunt neque dicuntur, ut '□' et '□'.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 152, 8)

FL16a. (= 16^a M)

'vehemens' et 'vemens' apud antiquos et apud Ciceronem [*cf. Arat. 53*] lego, aequae 'prehendo' et 'prendo', 'hercule' et 'hercle', 'nihil' et 'nil'. haec observari eatenus poterunt, consuetudine potius quam ratione, in his praecipue verbis quae adspirationem habere debent.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 153, 7)

FL17. (= 17M)

'y' littera antiqui non semper usi sunt, sed aliquando loco illius 'u' ponebant: itaque in illorum quidem libris hanc scripturam observandam censeo, 'suriam' 'Suracusas' 'sumbola' 'sucophantas', at in nostris corrumpi non debet. illud etiam non video, quare huic litterae 'h' adspirationis gratia admoveam. ipsa enim per se adspirativa est et quocumque vocabulo primum locum habuerit, adspiratur, 'Yacinthus' 'Yllus' 'Ymettus'; et tanto magis adspiratio addenda non est, quanto apud Latinos vocabula non sunt hac littera notata.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 153, 11)

FL18. (= 18M)

Varroni etenim placet 'r' litteram, si primo loco ponatur, non adspirari. lector enim ipse, inquit, intellegere debet 'Rodum', tamen etsi 'h' non habet, 'Rhodum' esse, 'retorem' 'rhetorem'. sed eadem observatio non necessaria est [r littera]: sunt enim verba primo loco 'r' litteram habentia non minus Latina quam Graeca. itaque merito auferemus 'h': 'Roma', 'regina', 'rapa', 'Rodus'.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 154, 1)

FL20. (= 20M)

'z' in antiquis libellis modo scriptum est, modo non, sed pro illo duo 's' ponebatur, 'crotalizo' 'crotalisso', 'malacizo' 'malacisso', et his similia. sed viderint illi qui, cum verbis integris Graecorum uti non erubuerunt, erubescendum crediderunt litteras Graecas intermiscere. nobis satius est alieno bene uti, quam nostro ineleganter.

(CASSIODORUS, *De orthographia*, 154, 7)

B) FRAGMENTA LIBRORUM QUI INSCRIBUNTUR *DE FIGURIS SENTENTIARUM*FL21.⁹²

Quod Annaeus Cornutus uersus Vergilii, quibus Veneris et Vulcani concubitus pudice aperteque dixit, reprehensione spurca et odiosa inquinavit.

Annianus poeta et plerique cum eo eiusdem Musae uiri summis adsiduisque laudibus hos Vergilii uersus ferebant, quibus Vulcanum et Venerem iunctos mixtosque iure coniugii, rem lege naturae operiendam, uerecunda quadam translatione uerborum, cum ostenderet demonstraretque, protexit. Sic enim scripsit:

ea uerba locutus

optatos dedit amplexus placidumque petiuit

coniugis infusus gremio per membra soporem. (*Aen.* 8, 404–406.)

Minus autem difficile esse arbitrabantur in istiusmodi re digerenda uerbis uti uno atque altero breui tenuique eam signo demonstrantibus, sicut Homerus dixerit παρθενίην ζώνην (*Od.* 11, 245) et λέκτροιο θεσμόν (*Od.* 23, 296) et ἔργα φιλοτήσια (*Od.* 11, 246), tot uero et tam euidenti ac tamen non praetextatis, sed puris honestisque uerbis uenerandum illud concubii pudici secretum neminem quemquam alium dixisse.

Sed Annaeus Cornutus, homo sane pleraque alia non indoctus neque imprudens, in secundo tamen librorum, quos de figuris sententiarum composuit, egregiam totius istius uerecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione uiolauit. Nam cum genus hoc figurae probasset et satis circumspecte factos esse uersus dixisset: “membra” tamen inquit paulo incautius nominauit.

(AULUS GELLIUS, *Noctes Atticae*, 9, 10, 1-5)⁹³

⁹² Servius ad V. *Aen.* 8, 406: *CONIUGIS INFUSUS GREMIO hoc est ante concubuit et sic quieuit. Probus uero et Carminius propter sensum cacenphaton 'infusum' legunt, ut sit sensus: dormiit cum coniuge dormiente, id est petiit soporem, infusum etiam coniugis gremio. alii 'infusus' legunt, ut significetur coisse illos et sic sopitos, et uolunt esse emphasin coitus: nam 'infusum gremio soporem' nihil esse dicunt. multi autem cacenphaton accipiunt, ne duo epitheta uideantur, 'placidum' et 'infusum'. alii figurate accipiunt 'placidum per membra' pro eo quod est placidum membris. PER MEMBRA potest ambiguum uideri, Vulcani an Veneris. Charisius, GLK 1, 274–275, : De periphraasi. Periphraasis est oratio longa cum cultu. fit autem, aut ut breuitatem splendide procurat, aut ut foeditatem circuitu deuitet. [...] foeditatem sic circuitu deuitat: placidumque petiuit/ coniugis infusus gremio per membra soporem. hoc enim circuitu decenter uitauit obscaenitatem ostendens concubitus.*

Diomedis, GLK, 1, 460, 7–19: *De periphraasi. [...] foeditatem sic circuitu deuitat: placidumque petiuit/ coniugis effusus gremio per membra soporem. hoc enim circuitu deuitata decenter uitauit obscaenitatem ostendit concubitus.*

⁹³ BOYS-STONES (2018) 190.

FL22.

Tertius usus est harum figurarum, quum gratia venustatis adhibentur, [60,10] qui tamen ironiae est proximus. sed eius modi figurae, quae iuuenibus in schola lasciviunt, ut Cornutus ait, minime maturae sunt et parum causis foroque conveniunt.

(IULIUS RUFINIANUS, *Schematum dian.* 1)⁹⁴

⁹⁴ BOYS-STONES (2018) 179.

C) FRAGMENTA AD LIBROS DE VERGILIO SCRIPTOS PERTINENTIA⁹⁵

FL23.

Civitatium Annaeus Cornutus ad Italicum de Vergilio libro X, 'iamque exemplo tuo etiam principes civitatum, o poeta, incipient similia fingere.'

(CHARISIUS *GLK* 1, 125, 35)⁹⁶

FL24.

IN MEDIO. Cornutus sic aestimat dic[tum esse ut illu]d:

In medio mihi Caesar erit (georg. 3, 16) pro eminebit.

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Buc.* 3, 40.)⁹⁷

FL25.

NON INIUSSA CANO: Cornutus putat hoc ad Musas pertinere, sed illud magis accipiendum: Cynthius aurem vellit et admon/[uit, scilicet quia iussu Au]gusti amonitus sit, ut Bucolica scriberet.

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Buc.* 6, 9)⁹⁸

FL26.

Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt quasi incuriose et abiecte uerbum positum in his uersibus:

candida succinctam latrantibus inguina monstris

Dulichias uexasse rates et gurgite in alto

a! timidos nautas canibus lacerasse marinis. (ecl. 6, 75-77)

'Vexasse' enim putant uerbum esse leue et tenuis ac parui incommodi nec tantae atrocitati congruere, cum homines repente a belua immanissima rapti laniatique sint.

(AULUS GELLIUS, *Noctes Atticae*, 2, 6, 1-2)⁹⁹

⁹⁵ Cornutus Vergiliushoz kapcsolódó műveinek töredékeit az alábbi kiadások alapján idézem: THILO-HAGEN (1881-84), BASCHERA (1999) és WILLIS (1970) valamint HOSIUS (1903) kiadásai alapján idézem. A Servius-kommentár szövegében a dőlt betűvel szedett szövegrész a Servius Danielis szövegbetoldásait jelzi.

⁹⁶ BOYS-STONES (2018) 192.

⁹⁷ BOYS-STONES (2018) 183.

⁹⁸ BOYS-STONES (2018) 184.

⁹⁹ BOYS-STONES (2018) 184.

APPENDIX AD FL26 PERTINENS

<p>Gellius</p> <p>1 Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt quasi incuriose et abiecte verbum positum in his versibus:</p> <p style="text-align: center;"><i>candida succinctam latrantibus inguina monstris</i></p> <p><i>Dulichias vexasse rates et gurgite in alto a! timidus nautas canibus lacerasse marinis.</i></p> <p>2 "Vexasse" enim putant verbum esse leve et tenuis ac parvi incommodi nec tantae atrocitati congruere, cum homines repente a belua immanissima rapti laniatique sint.</p> <p>3 Item aliud huiuscemodi reprehendunt:</p> <p style="text-align: center;"><i>quis aut Eurysthea durum aut inlaudati nescit Busiridis aras?</i></p> <p>"Inlaudati" parum idoneum esse verbum dicunt neque id satis esse ad faciendam scelerati hominis detestationem, qui, quod hospites omnium gentium immolare solitus fuit, non laude indignus, sed detestatione execrationeque totius generis humani dignus esset.</p> <p>4 Item aliud verbum culpaverunt: <i>per tunicam squalentem auro latus haurit apertum</i>, tamquam si non convenerit dicere "auro squalentem", quoniam nitoribus splendoribusque auri squaloris inlucies sit contraria.</p> <p>5 Sed de verbo "vexasse" ita responderi posse credo: "Vexasse" grave verbum est factumque ab</p>	<p>Macrobius</p> <p>1 Cum Servius ista disserteret, Praetextatus Avienum Eustathio insusurrantem videns: Quin age, inquit, Eustathi, verecundiam Avieni probi adolescentis iuva, et ipse publicato nobis quod innumurat. 2 Eustathius: Iamdudum, inquit, multa de Virgilio Servium gestit interrogare, quorum enarratio respicit officium litteratoris, et tempus indulgeri optat quo de obscuris ac dubiis sibi a doctiore fiat certior. 3 Et Praetextatus: Probo, inquit, mi Aviene, quod ea de quibus ambigis clam te esse non pateris. Unde exoratus sit a nobis doctissimus doctor, ut te secum negotium habere patiat, qui in commune proficient quae desideras audire, ne tu modo ultra cesses aperire Servio viam de Virgilio disserendi. Tunc Avienus, totus conversus in Servium: Dicas volo, inquit, doctorum maxime, quid sit quod, cum Virgilius anxie semper diligens fuerit in verbis pro causae merito vel atrocitate ponendis, incuriose et abiecte in his versibus verbum posuit:</p> <p style="text-align: center;"><i>Candida succinctam latrantibus inguina monstris</i></p> <p><i>Dulichias vexasse rates.</i></p> <p>Vexasse enim verbum est leve ac parvi incommodi, nec tam atroci casui congruens, cum repente homines a belua inmanissima rapti laniatique sint.</p> <p>5 Sed et aliud huiuscemodi deprehendi: — <i>Quis aut Eurysthea durum</i> <i>Aut inlaudati nescit Busiridis aras?</i></p> <p>Hoc enim verbum, inlaudati, non est idoneum ad exprimendam sceleratissimi hominis detestationem, qui, quod homines omnium gentium immolare solitus fuit, non laude indignus sed detestatione execrationeque totius generis humani dignus est.</p> <p>6 Sed nec hoc verbum ex diligentia Virgiliana venire mihi videtur:</p> <p style="text-align: center;"><i>per tunicam squalentem auro</i></p> <p>Non enim convenit dicere auro squalentem, quoniam nitori splendorique auri contraria sit squaloris inlucies.</p> <p>7 Et Servius: De verbo vexasse ita responderi posse arbitror. Vexasse grave verbum est, tractumque ab eo videtur quod est vehere, in quo</p>
---	--

<p>eo videtur, quod est "vehere", in quo inest vis iam quaedam alieni arbitrii; non enim sui potens est, qui vehitur. "Vexare" autem, quod ex eo inclinatum est, vi atque motu procul dubio vastiorest. Nam qui fertur et rapsatur atque huc atque illuc distrahitur, is vexari proprie dicitur, sicuti "taxare" pressius crebriusque est quam "tangere", unde id procul dubio inclinatum est, et "iactare" multo fusius largiusque est quam "iacere", unde id verbum trductum est, et "quassare" quam "quater" gravius violentiusque est. 6 Non igitur, quia volgo dici solet "vexatum esse" quem fumo aut vento aut pulvere, propterea debet vis vera atque natura verbi deperire, quae a veteribus, qui proprie atque signate locuti sunt, ita ut decuit, conservata est. 7 M. Catonis verba sunt ex oratione, quam de Achaeis scripsit: "Cumque Hannibal terram Italiam laceraret atque vexaret"; "vexatam" Italiam dixit Cato ab Hannibale, quando nullum calamitatis aut saevitiae aut immanitatis genus reperiri queat, quod in eo tempore Italia non perpessa sit; 8 M. Tullius IV. in Verrem: "Quae ab isto sic spoliata atque direpta est, non ut ab hoste aliquo, qui tamen in bello religionem et consuetudinis iura retineret, sed ut a barbaris praedonibus vexata esse videatur." 9 De "inlaudato" autem duo videntur responderi posse. Unum est eiusmodi: Nemo quisquam tam efflictis est moribus, quin faciat aut dicat nonnumquam aliquid, quod laudari queat. Unde hic antiquissimus versus vice proverbii celebratus est: Πολλάκι γὰρ καὶ μωρὸς ἀνὴρ μάλα καίριον εἶπεν.</p> <p>10 Sed enim qui omni in re atque omni tempore laude omni vacat, is "inlaudatus" est isque omnium pessimus deterrimusque est, sicuti omnis culpae privatio "inculpatum" facit. "Inculpatum" autem instar est absolutae virtutis; "inlaudatus" quoque igitur finis est extremae malitiae. 11 Itaque Homerus non virtutibus appellandis, sed vitiis detrahendis laudare ampliter solet. Hoc enim est: Τὸ δ' οὐκ ἄκοντε πετέσθεν, et item illud: Ἔνθ' οὐκ ἄν βρίζοντα ἴδοις Ἀγαμέμνονα δῖον, Οὐδὲ καταπτώσσοντ', οὐδ' οὐκ ἐθέλοντα μάχεσθαι.</p> <p>12 Epicurus quoque simili modo maximam voluptatem privationem detractionemque omnis doloris definivit his verbis: Ὅρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις.. 13 Eadem ratione idem Vergilius "inamabilem"</p>	<p>inest iam vis quaedam alieni arbitrii, non enim sui potens est qui vehitur. Vexare autem, quod ex eo inclinatum est, vi atque motu procul dubio vastiore est. 8 Nam qui fertur et raptatur atque huc et illuc distrahitur, is vexari proprie dicitur: sicuti taxare pressius crebriusque est quam tangere, unde id procul dubio inclinatum est, et iactare multo fusius largiusque est quam iacere, unde id verbum trductum est, quassare etiam quam quater gravius violentiusque est. 9 Non igitur, quia volgo dici solet vexatum esse quem fumo aut vento aut pulvere, propterea debet vis vera atque natura verbi deperire, quae a veteribus, qui proprie atque signate locuti sunt, ita ut decuit conservata est. 10 M. Catonis verba sunt ex oratione quam de Achaeis scripsit: Cumque Hannibal terram Italiam laceraret atque vexaret. Vexatam Italiam dixit Cato ab Hannibale, quando nullum calamitatis aut saevitiae aut immanitatis genus reperiri queat quod in eo tempore Italia non perpessa sit. 11 M. Tullius quarto in Verrem: Quae ab isto sic spoliata atque direpta est, ut non ab hoste aliquo, qui tamen in bello religionem et consuetudinis iura retineret, sed ut a barbaris praedonibus vexata esse videatur. 12 De inlaudato autem duo videntur responderi posse. Unum eiusmodi: Nemo quisquam tam efflictis est moribus quin faciat aut dicat nonnumquam aliquid quod laudari queat. Unde hic antiquissimus versus vice proverbii celebratus est: Πολλάκι γὰρ καὶ μωρὸς ἀνὴρ μάλα καίριον εἶπεν.</p> <p>13 Sed enim qui omni in re atque omni tempore laude omni vacat is inlaudatus est, isque omnium pessimus deterrimusque est: ac sicuti omnis culpae privatio inculpatum facit, inculpatum autem instar est absolutae virtutis, inlaudatus quoque igitur finis est extremae malitiae. 14 Itaque Homerus non virtutibus appellandis sed vitiis detrahendis laudare ampliter solet. Hoc enim est: Τὸ δ' οὐκ ἄκοντε πετέσθεν, et item illud: Ἔνθ' οὐκ ἄν βρίζοντα ἴδοις Ἀγαμέμνονα δῖον, Οὐδὲ καταπτώσσοντ', οὐδ' οὐκ ἐθέλοντα μάχεσθαι.</p> <p>15 Epicurus quoque simili modo maximam voluptatem privationem detractionemque omnis doloris definivit his verbis: Ὅρος τοῦ μεγέθους τῶν ἡδονῶν παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις. Eadem ratione idem Virgilius inamabilem dixit</p>
--	--

<p>dixit Stygiam paludem. 14 Nam sicut "inlaudatum" kata steresin laudis, ita "inamabilem" kata amoris steresin detestatus est. 15 Altero modo "inlaudatus" ita defenditur: 16 "Laudare" significat prisca lingua nominare appellareque. Sic in actionibus civilibus auctor "laudari" dicitur, quod est nominari. 17 "Inlaudatus" autem est, quasi inlaudabilis, qui neque mentione aut memoria ulla dignus neque umquam nominandus est, 18 sicuti quondam a communi consilio Asiae decretum est, uti nomen eius, qui templum Dianae Ephesi incenderat, ne quis ullo in tempore nominaret.</p> <p>19 Tertium restat ex his, quae reprehensa sunt, quod "tunicam squalentem auro" dixit. 20 Id autem significat copiam densitatemque auri in squamarum speciem intexti. "Squalere" enim dictum a squamarum crebritate asperitateque, quae in serpentium pisciumve coriis visuntur. 21 Quam rem et alii et hic quidem poeta locis aliquot demonstrat:</p> <p style="padding-left: 40px;"><i>quem pellis, inquit, ahenis</i> <i>in plumam squamis auro conserta tegebat,</i> et alio loco:</p> <p style="padding-left: 40px;"><i>22 iamque adeo rutilum thoraca indutus ahenis</i> <i>horrebat squamis.</i></p> <p>23 Accius in Pelopidibus ita scribit:</p> <p style="padding-left: 40px;"><i>eius serpentis squamae squalido auro et</i> <i>purpura pertextae.</i></p> <p>24 Quicquid igitur nimis inculcatum obsitumque aliqua re erat, ut incuteret visentibus facie nova horrorem, id "squalere" dicebatur. 25 Sic in corporibus incultis squamosisque alta congeries sordium "squalor" appellatur. Cuius significationis multo assiduoque usu totum id verbum ita contaminatum est, ut iam "squalor" de re alia nulla quam de solis inquinamentis dici coeperit.</p> <p style="text-align: right;">(Gellius, <i>Noctes Atticae</i>, 2, 6)</p>	<p>Stygiam paludem. Nam sicut inlaudatum κατὰ στέρησιν laudis, ita inamabilem per amoris στέρησιν detestatus est. 16 Altero modo inlaudatus ita defenditur: Laudare significat prisca lingua nominare appellareque: sic in actionibus civilibus auctor laudari dicitur, quod est nominari: inlaudatus ergo est quasi inlaudabilis, id est numquam nominandus, sicuti quondam a communi consilio Asiae decretum est uti nomen eius qui templum Dianae Ephesiae incenderat ne quis ullo in tempore nominaret.</p> <p>17 Tertium restat ex his quae reprehensa sunt, quod tunicam squalentem auro dixit. Id autem significat copiam densitatemque auri in squamarum speciem intexti. Squalere enim dictum est ab squamarum crebritate asperitateque, quae in serpentum pisciumve coriis visuntur. 18 Quam rem et alii et hic idem poeta locis aliquot demonstrat:</p> <p style="padding-left: 40px;">— <i>Quem pellis, inquit, aenis</i> <i>In plumam squamis auro conserta tegebat,</i> et alio loco:</p> <p style="padding-left: 40px;"><i>Iamque adeo rutilum thoraca indutus aenis</i> <i>Horrebat squamis.</i></p> <p>Accius in <i>Pelopidibus</i> ita scribit:</p> <p style="padding-left: 40px;"><i>Eiu serpentis squamae squalido auro et</i> <i>purpura praetextae</i></p> <p>19 Quicquid igitur nimis inculcatum obsitumque aliqua re erat, ut incuteret visentibus facie nova horrorem, id squalere dicebatur. Sic in corporibus incultis squamosisque alta congeries sordium squalor appellatur: cuius significationis multo assiduoque usu totum id verbum ita contaminatum est, ut iam squalor de re alia nulla quam de solis inquinamentis dici coeperit.</p> <p style="text-align: right;">(Macrobius, <i>Saturnalia</i>, 6, 7, 1–19.)</p>
--	---

[DULICHAS VEXASSE RATES Ithacenses, a monte, *vel urbe Dulichia in regno Vlixis*. 'vexasse rates' autem per tapinosin dictum est; nam non vexavit, sed evertit. quod Probus vult hac ratione defendere, dicens 'vexasse' venire ab eo, quod est 'veho, vecto, vexo', ut 'vexasse' sit portasse et sine dubio pro arbitrio suo ever-tisse.

'vexasse' est enim vis quaedam alieni arbitrii, non enim sui potens est, qui vehitur. bene ergo inclinatum verbum est; nam qui fertur et raptatur et huc atque illuc distrahitur 'vexari' proprie dicitur: Cato in oratione de Achaeis "cumque Hannibal terram Italiam laceraret atque vexaret", Cicero in Verrinis "sed ut a barbaris praedonibus vexata esset", item "di ablatis, fana vexata, direptae urbes reperiuntur".

(SERVIUS ET SERVIUS DANIELIS ad Ecl. 6, 76)]

FL27.

PALLIDVS ORCVS quia pallidos facit: nam ipse niger est. Probus 'Orchus' legit, Cornutus vetat *aspirationem addendam*. Hesiodus Orcum quinta luna dicit natum; Celsus, ut iuris iurandi deum, pallidum dictum, quia iurantes trepidatione pallescunt: nam apud Orcum defunctae animae iurare dicuntur, ne quid suos, quos in vita reliquerunt, contra fata adiuvent.

(SERVIUS *ad v. Georg. 1, 277*)¹⁰⁰

FL28.

Item aliud huiuscemodi reprehendunt:

quis aut Eurysthea durum

aut inlaudati nescit Busiridis aras? (georg. 3, 4-5)

'Inlaudati' parum idoneum esse uerbum dicunt neque id satis esse ad faciendam scelerati hominis detestationem, qui, quod hospites omnium gentium immolare solitus fuit, non laude indignus, sed detestatione execrationeque totius generis humani dignus esset.

(AULUS GELLIUS, *Noctes Attici*, 2, 6, 3
= MACROBIUS, *Saturnalia*, 6, 7, 5)¹⁰¹

FL29.

INFIXIT Cornutus ait 'influxit' verius, quod sit vehementius.

(SERVIUS DANIELIS *ad v. Aen. 1, 45*)¹⁰²

FL30.

iamque faces et saxa volant multi non 'volant', (aen., 1, 150) sed 'volunt' invenisse se dicunt. sed Cornutus "verendum", ait, "ne praeposterum sit faces velle, et sic saxa, cum alibi maturius et ex ordine dictum sit 'arma velit poscatque simul rapiatque inventus'".

(SERVIUS DANIELIS *ad v. Aen. 1, 150*)¹⁰³

¹⁰⁰ BOYS-STONES (2018) 185.

¹⁰¹ BOYS-STONES (2018) 185.

¹⁰² BOYS-STONES (2018) 186.

¹⁰³ BOYS-STONES (2018) 186.

FL31.

SE QVOQVE PRINCIPIBUS PERMIXTVM AGNOVIT ACHIVIS (aen. 1, 488) aut latenter prodicionem tangit, ut supra diximus: *ut excusatur ab ipso in secundo "Iliaci cineres" et cetera*: aut virtutem eius vult ostendere; nimiae enim fortitudinis est inter hostium tela versari, ut Sallustius "Catilina longe a suis inter hostilia cadavera repertus est". Cornutus tamen dicit versu isto "vadimus inmixti Danais" hoc esse solvendum.

(SERVIUS *ad v. Aen. 1, 488*)¹⁰⁴

FL32.

COMES INFELICIS ULIXI Cornutus: num indecore hoc dicitur, cum sit Ulixes hostis Aeneae? Asp[er]: non indecore, sed poetic(e et) magnifice, quoniam eadem erroribus et periculis patiebatur Aeneas.

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Aen. 3, 613*)¹⁰⁵

FL33.

Didun. Ateius philologus librum suum sic edidit *in*scriptum, 'An amaverit Didun Aeneas', ut refert Plinius, consuetudinem dicens facere hanc Callisto, hanc Calypso, hanc Io, *hanc* Allecto. itaque L. Annaeus Cornutus in Maronis commentariis Aeneidos X Didus ait, 'hospitio Didus exceptum esse Aenean'.

(CHARISIUS *GL 1.127K.33*)¹⁰⁶

FL34.¹⁰⁷

ILLAM TERRA PARENS IRA INRITATA Cornutus: [*num*] (quid)
 [*in deos Fama saevir*] e posset. Asp[er]: an [imo] invitato /in Deos saevire Famam creavit, per quam quia introducuntur invicem certantes et adulter[asse] Deos [inter se] / et belligerasse, haec nobis innotescerent. Famam Vergilius singulariter atque Sa[ll. dixit plu]rali numero, ut in primo Historiarum...

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Aen. 4, 178*)¹⁰⁸

¹⁰⁴ BOYS-STONES (2018) 187.

¹⁰⁵ BOYS-STONES (2018) 187.

¹⁰⁶ BOYS-STONES (2018) 193.

¹⁰⁷ Ennek a fragmentumnak a szövegközlése már tartalmazza az általam javasolt kiegészítést.

¹⁰⁸ BOYS-STONES (2018) 188.

FL35.

In libro quarto in describenda Elissae morte ait quod ei crinis abscisus esset his versibus:

*nondum illi flavum Proserpina vertice crinem
abstulerat, Stygioque caput damnaverat Orco.*¹⁰⁹

deinde Iris a Iunone missa abscidit ei crinem et ad Orcum refert. hanc Vergilius non de nihilo fabulam fingit, sicut vir alias doctissimus Cornutus existimat, qui adnotationem eius modi adposuit his versibus: unde haec historia, ut crinis auferendus sit morientibus, ignoratur: sed adsuevit poetico more aliqua fingere, ut de aureo ramo. haec Cornutus. sed me pudet quod tantus vir, Graecarum etiam doctissimus litterarum, ignoravit Euripidis nobilissimam fabulam Alcestim. in hac enim fabula in scaenam Orcus inducitur gladium gestans quo crinem abscidat Alcestim, et sic loquitur,

Ἡ δ' οὖν γυνὴ κάτεισιν εἰς Ἅϊδου δόμους.
στείχω δ' ἐπ' αὐτήν, ὡς κατάρξωμαι ξίφει·
ἱερὸς γὰρ οὗτος τῷ κατὰ χθονὸς θεῶ,
ὅτῳ τόδ' ἔγχος κρατὸς ἀγγίσῃ τρίχα.¹¹⁰

5 Proditum est, ut opinor, quem secutus Virgilius fabulam abscidendi crinis induxerit: ἀγγίσαι autem Graeci dicunt dis consecrare unde poeta vester ait ex Iridis persona:

*...hunc ego Diti
sacrum iussa fero teque isto corpore solvo.*¹¹¹

(MACROBIUS, *Saturnalia*, 5,19, 1–5.)¹¹²

FL36.

Long[us Velius].: adnotat Cornutus, quod indecenter sacram matri suae avem sagittis figendam constituerit. Sed videlicet Homerum secutus est; sed et eodem modo quamcumque aliam avem expositam/ queri potuit, quia singula genera alitum Diis quibuscunque sacrata sunt. Praeterea columbae in tutela sunt ----- ati/ magna quae -----ratae quod leones Matris Magnae, contra Deam faciet, qui leonem occiderit, nisi qui forte fuerit sacratus.

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Aen.* 5, 488)¹¹³

¹⁰⁹ Vergilius, *Aeneis*, 4, 698–699.

¹¹⁰ Euripides, *Alcestim*, 73.

¹¹¹ Vergilius, *Aeneis*, 4, 702–703.

¹¹² Ambrosii Theodosii Macrobiani *Saturnalia*, apparatu critico instruxit in somnium Scipionis commentarios selecta varietate lectionis ornavit Iacobus WILLIS, Stutgardiae et Lipsiae, 1994². BOYS-STONES (2018) 189–190.

¹¹³ BOYS-STONES (2018) 189–190.

FL37.

ET MVLTA MORTE RECEPIT PVRPVREVM multi hic distinguunt, ut sit sensus talis: eduxit gladium multo cruore purpureum. alii 'multa morte recepit', ut sit: eduxit gladium cum multo cruore, et sic inferunt 'purpuream vomit ille animam' secundum eos, qui animam sanguinem dicunt. 'recepit' eduxit, ut "hastamque receptat ossibus haerentem". *vel secundum Homerum Cornutus 'nocte' legit et adnotavit "utrum 'nocte' pro morte, an cum multa nox esset?"*

(SERVIUS ET SERVIUS DANIELIS *ad v. Aen. 9, 348*)¹¹⁴

¹¹⁴ BOYS-STONES (2018) 192.

FL38.

DVCIS IMPERIO COMMISSA aut quae eis fuerat commissa imperio absentis Aeneae: aut, quod est melius, quae imperio Aeneae fuerat 'commissa', id est clausa: unde et commissurae dicuntur coniunctiones tabularum. secundum superiorem sensum contrarium est quod dixit <171> 'rectores iuvenum et rerum dedit esse magistros'. Aeneas enim abscedens principibus omnium rerum commiserat curam. alii 'ducis' Ascanium accipiunt. alii commissam ideo clausam accipiunt, quia superius<37> lectum est 'heia ingenti clamore per omnes condunt se Teucris portas': quietis enim rebus portae patebant, per quas se Teucris sub adventum hostis receperant: propterea quod ait <39> 'namque ita discedens praeceperat optimus armis Aeneas, si qua interea fortuna fuisset, <55> non aequo dare se campo, non obviam ferre arma viros, sed castra fovere'. sane 'commissa' deest 'sibi' vel 'illis'. DVCIS IMPERIO COMMISSA scimus quod Mnestheo et aliis ducibus imperaverat Aeneas, ad petenda auxilia proficiscens, ne portas aperirent, ut <42> 'castra modo et tutos servarent aggere muros'. item legimus Mnesthea et Serestum ductores fuisse et rerum magistros, non Pandarum et Bitiam: unde apparet quia hunc locum male intellexit Donatus, dicens, commissam portam, id est creditam, Pandaro et Bitiae: qui duces non erant. Cornutus vere et melius sensit, dicens, portam quae ducis imperio commissa fuerat, hoc est clausa, eam aperuerunt. commissura enim dicitur tabularum coniunctio, sicut Cicero in Fundaniana meminit. ergo melius est ut commissam dicamus clausam, quam creditam Pandaro et Bitiae.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 9, 675)¹¹⁵

FL39.

Item aliud uerbum culpauerunt:

per tunicam squalentem auro latus haurit apertum, (aen, 10, 314.)

tamquam si non conuenerit dicere 'auro squalentem', quoniam nitoribus splendoribusque auri squaloris inluuies sit contraria.

(AULUS GELLIUS, *Noctes Atticae*, 2, 6, 4
= MACROBIUS, *Saturnalia*, 6, 7, 6)

¹¹⁵ BOYS-STONES (2018) 192.

FL40.

DIXERAT ILLE ALIQUID proverbialiter dictum est, ac si diceret, non mirum sic occisum esse eum qui sibi plurimum adrogabat. *Cornutus ut sordidum inprobat.*

(SERVIUS ET SERVIUS DANIELIS *ad v. Aen.* 10, 547)¹¹⁶

FL41.

[***] et Corn[.]| [***]uit [..] eo reli.|

feltételezhető kiegészítése:

[[Probus] et Corn[utus]] [(ad)nota/culpa]uit [quare/quod Iuturna Metiscum] eo reli[quisset/quit]

(SCHOLIA VERONENSIA *ad v. Aen.* 12, 468-481)¹¹⁷

¹¹⁶ BOYS-STONES (2018) 193.

¹¹⁷ BASCHERA (1999) 126: et Corn *scripsi*: — (et) corp..H *ad v.* 472 dub. ascribens: — t in Corn. et K: 'Corn.' *compendium* pro 'Cornutus' *coni. M.*

D) INCERTA SCHOLIA LIBRORUM DE VERGILI OPERIBUS SCRIPTORUM PERTINENTIA

FL42.

[sed] cum Varro divinarum quinto quattuor diis fulmina adsignet, inter quos et Minervae, quaeritur, cur Minerva Iovis fulmen miserit. antiqui Iovis solius putaverunt esse fulmen, nec id unum esse, ut testatur Etrusci libri de fulguratura, in quibus duodecim genera fulminum scripta sunt, ita ut est Iovis Iunonis Minervae, sic quoque aliorum: nam de Iunonis fulmine Accius ait praefervido fulgore ardor iniectus Iunonis dextra ingenti incidit. Quare tum non possit Minervam misisse fulmen suum? sed multi dicunt, habere quidem Minervam ut Iovem et Iunonem fulmen, sed non tantum valere, ut vindictam suam possit implere, nisi usa esset Iovis fulmine: unde merito queritur Iuno, Minervam, cum de numero minorum sit qui fulmen habent, usum tamen Iovis fulmine.

(SERVIUS DANIELIS *ad v. Aen.* 1, 42)¹¹⁸

FL43.

sane notant Vergilium critici, quia marito promittit uxorem: quod excusat regia licentia, ut Sallustius “denas alii alii plures habent, sed reges eo amplius” .

(SERVIUS *ad v. Aen.* 2, 668)

FL44.

ARMA, VIRI, FERTE ARMA notant hoc critici, quia saepius armari aliquos dicit, cum exarmatos nusquam ostendat: qui nesciunt, non omnia a poeta, ut supra diximus, dici debere.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 2, 668)

FL45.

NAM QUIA NEC FATO cum dicat Vergilius <X 467> stat sua cuique dies, quomodo hic 'dicit'

SED MISERA ANTE DIEM non est contrarium quod dicit in decimo <467> stat sua cuique dies: nam, ut saepe diximus, secundum sectas loquitur; et hoc secundum alios, illud secundum alios dictum est. Quamquam grammaticae responsioni possit sufficere omnia vincit amor. [et nos cedamus amori]

¹¹⁸ GEORGII (1912) 30.

(SERVIUS DANIELIS ET SERVIUS *ad v. Aen.* 4, 697)¹¹⁹

FL46.

FULVO TEGMINE id est pelle lupae, qua utebatur more pastorum. sed hoc multi reprehendunt, cur nutricis tegmine usus sit. qui gemina ratione refutatur: vel falsitate fabulae, vel exemplo Iovis, qui caprae nutricis utitur pelle.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 1, 275)¹²⁰

FL47.

TV LACRIMIS EVICTA MEIS bene totum ei inputat, sed cum excusatione: quae Aeneae nuptias persuasit, sed 'victa lacrimis', ut <30> sinum lacrimis inplevit obortis. Anna refert. TV PRIMA FVRENTEM Vrbanus hoc dividit, licet alii iungant, et vult hunc esse sensum: tu persuasisti ut nuberem, victa lacrimis meis, tu etiam nunc me his oneras malis: nam me olim occidissem, nisi te deserere formidarem.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 4, 548)¹²¹

FL48.

VIXI excusat vitae abruptionem, quia dicit Plato magna poena adfici animas eorum qui vitam ante tempus relinquunt. ET QUEM DEDERAT CURSUM FORTUNA PEREGI non natura, nec fatum. tribus enim humana vita continetur: natura, cui ultra centum et viginti solstitiales annos concessum non est; fato, cui nonaginta anni, hoc est tres Saturni cursus, exitium creant, nisi forte aliarum stellarum benignitas etiam tertium eius superet cursum: fortuna, id est casu, qui ad omnia pertinet quae extrinsecus sunt, ut ad ruinam, incendia, naufragia. bene ergo dixit 'Fortuna': sic Cicero in Philippicis <I 4, 10> "multa mihi imminere videbantur praeter naturam praeterque fatum", id est gladii Antonii ex casu.

(SERVIUS AD *v. Aen.* 4, 653)¹²²

¹¹⁹ GEORGII (1912) 240–241.

¹²⁰ GEORGII (1912) 74.

¹²¹ GEORGII (1912) 231.

¹²² GEORGII (1912) 237.

FL49.

NAM QUIA NEC FATO cum dicat Vergilius <I 467> stat sua cuique dies, quomodo hic dicit 'nam quia nec fato merita nec morte peribat, sed misera ante diem'? nam si fato vivimus, quid agunt merita? si pensamur meritis, quae vis fati? quomodo hic et fatum admittit et meritum? deinde cum dixerit 'stat sua cuique dies', quomodo hic dicit 'ante diem'? harum rerum ratio sic redditur: sunt [et] fata quae dicuntur denuntiatiua, sunt alia fata quae condicionalia vocantur. denuntiatiua sunt quae omni modo eventura decernunt, ut verbi gratia 'Pompeius ter triumphaturus est': hoc illi fata decernunt, ut ubicumque terrarum fuerit, ter triumphet, nec potest aliter evenire: et ideo fatum quod hoc denuntiat denuntiatiuum vocatur. condicionalis vero huius modi est 'Pompeius si post Pharsalicum bellum Aegypti litus attigerit, ferro peribit': hic non omni modo necesse erat ut videret Aegyptum, sed si casus illum ad aliam regionem forte duxisset, evaserat. sic et apud Homerum Achilles refert, matrem deam sibi dixisse, ut si bello Troiano se subtraheret et reducem patriae daret, alta senecta viveret, sed inglorius; si vero apud Troiam pugnando perseveraret, adeptus magnam gloriam primaevus obcumberet. vides igitur condicionem fati sub duplici eventus expectatione pendere: Achilli enim dies statuta erat, qua domum repetens senex periret, sed quia bellum non reliquit, obiit quidem ante diem fato statutum, sed nec tum sine fato, quia de gemina fati auctoritate veniebat utraque condicio. sic et Didoni decretum fuerat ut urbem praeclaram statueret, ulcisceretur virum, poenas de parricidio fratris exigeret, perveniret autem ad seram mortem sine ulla felicitatis offensa, si Troiana classis ad litus Africae non veniret, qua portum Carthagini ingressa nec continuaretur ulterius reginae nota felicitas, nec expectaretur ad mortem dies illa sera quae fuerat constituta. haec sciens Maro inducit ipsam Didonem in extremis suis ista dicentem 'urbem praeclaram statui, mea moenia vidi ulta virum, poenas inimico a fratre recepi, felix heu nimium felix, si litora tantum numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae'. sic et Vulcanus respondens Veneri armari filium postulanti condicionalis fatum adserit fuisse Troianis, ut si Aeneas caelestibus armis fuisset armatus, annos decem ultra quam stetit Troia duraret, nec Priamus ante idem tempus periret: quo praesidio praetermisso propagandae Troianae incolomitatatis extincta condicio est: et hoc est quod ait <VIII 396> 'similis si cura fuisset'; et quod dicit 'fas nobis' et reliqua, hoc est per fata licuisset, si enim nefas est obviare fati, fas est omne quod permittente factorum lege praestatur. ergo sensus hic est: cura, quae tibi nunc est, si stante Troia fuisset, armari filium tuum mihi per fata licuisset, propter rationem scilicet condicionalis fati, et vitam Priami et regna Troiae tam Iuppiter quam fata servassent, cum hoc decreti condicio contineret. ergo 'stat sua cuique dies' aut denuntiatiivo fato et mutationem omnino non recipit, aut condicionali et, si eventum alterum casus adtulerit, non expectata die adceleratur interitus: quod ergo dixit 'nam quia nec fato merita nec morte peribat', nolo illum putes universa confundere: illi enim dicuntur non fato perire sed merito, qui maxima in deos et non ignoscenda committunt, ut Salmoneus, ut contemptor divum Mezentius, ut Tityus, ut Ixion: quos si fato dixeris oppetisse, purgaveris; nam qui excedunt delinquendi modum ipsi sibi poenam sanciant, quam si fati inputandam putaveris, excusas peremptorum reatum. hoc est ergo quod dicit 'nam quia nec fato', id est denuntiatiivo, 'merita nec morte', id est nullo inmani crimine

commisso, sed 'misera ante diem', hoc est uno de condicionalibus fatis statuto: si Troianae classis non contigisset adventus.

697. SED MISERA ANTE DIEM non est contrarium quod dicit in decimo <467> stat sua cuique dies: nam, ut saepe diximus, secundum sectas loquitur; et hoc secundum alios, illud secundum alios dictum est. quamquam grammaticae responsioni possit sufficere omnia vincit amor. [et nos cedamus amori]. *FVRORE quia pudica in amorem devenerat.*

(SERVIUS DANIELIS ET SERVIUS *ad vv. Aen. 4, 696-697.*)¹²³

FL50.

EXIN *statim, et est ordinis adverbium.*

(SERVIUS ET SERVIUS DANIELIS *ad v. 7, 341*)¹²⁴

FL51.

sane critici frustra culpant Vergilium, quod praesentibus Troianis Troiae laudari introduxit excidium, non respicientes quia hoc ratio fecit hymnorum, quibus aliquid subtrahere sacrilegium est.

(SERVIUS *ad v. Aen. 8, 291*)

FL52.

ATTOLLENS UMERO FAMAMQUE ET FACTA NEPOTUM si 'fata' legeris, hoc est, quae nepotes fataliter fecerunt. hunc versum notant critici quasi superfluo et humiliter additum nec convenientem gravitati eius: namque est [eius] magis neotericus.

(SERVIUS *ad v. Aen. 8, 731*)

FL53.

IPSA DEUM FERTUR GENETRIX figmentum hoc licet poeticum sit, tamen quia exemplo caret, notatur a criticis: unde longo prooemio excusatur. nam ideo et prisca ratione religionis et Iovis beneficio dicit esse perfectum, ut naves mutarentur in nymphas, quo vel aliqua ex parte possit esse verisimile. sane quidam 'fertur' reprehendunt, quod dicendo auctoritatem rei detraxerit. alii laudant, quod dicendo 'fertur' incredibili rei auctoritatem dare noluerit.

(SERVIUS *ad v. Aen. 9, 81*)

¹²³ GEORGII (1912) 240–241.

¹²⁴ GEORGII (1912) 322–323.

FL54.

VICTOREM bene ei qui unum occiderat, addidit dignitatem.

(SERVIUS DANIELIS *ad Aen. 9, 637*)¹²⁵

FL55.¹²⁶

(Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , 17, 10)	(Macrobius, <i>Saturnalia</i> , 5, 17)
<p>Favorinum philosophum, cum in hospitis sui Antiatem villam aestu anni concessisset nosque ad eum videndum Roma venissemus, memini super Pindaro poeta et Vergilio in hunc ferme modum disserere: 'Amici' inquit 'familiaresque P. Vergilii in his, quae de ingenio moribusque eius memoriae tradiderunt, dicere eum solitum ferunt parere se versus more atque ritu ursino. Namque ut illa bestia fetum ederet ineffigiatum informemque lambendoque id postea, quod ita edidisset, conformaret et fingeret, proinde ingenii quoque sui partus recentes rudi esse facie et imperfecta, sed deinceps tractando colendoque reddere iis se oris et vultus liniamenta. Hoc virum iudicii subtilissimi ingenue atque vere dixisse res' inquit 'indicium facit. Nam quae reliquit perfecta expolitaque quibusque inposuit census atque dilectus sui supremam manum, omni poeticae venustatis laude florent; sed quae procrastinata sunt ab eo, ut post recenserentur, et absolvi, quoniam mors praeuerterat, nequiverunt, nequaquam poetarum elegantissimi nomine atque iudicio digna sunt. Itaque cum morbo obpressus adventare mortem viderat, petivit oravitque a suis amicissimis inpense, ut Aeneida, quam</p>	<p>Videamus utrum attigerit et Pindarum, quem Flaccus imitationi inaccessum fatetur: et minuta quidem atque rorantia quae inde subtraxit relinquo, unum vero</p>

¹²⁵ GEORGII (1912) 425–426.

¹²⁶ Vö. TAKÁCS (1998).

nondum satis elimavisset, adolerent. 'In his autem,' inquit 'quae videntur retractari et corrigi debuisse, is maxime locus est, qui de monte Aetna factus est. Nam cum Pindari, veteris poetae, carmen, quod de natura atque flagrantia montis eius compositum est, aemulari vellet, eiusmodi sententias et verba molitus est, ut Pindaro quoque ipso, qui nimis opima pinguique esse facundia existimatus est, insolentior hoc quidem in loco tumidiorque sit. Atque uti vosmet ipsos' inquit 'eius, quod dico, arbitros faciam, carmen Pindari, quod est super monte Aetna, quantum est mihi memoriae, dicam:

τᾶς ἐρεῦγονται μὲν ἀπλάτου πυρὸς ἀγνόταται
ἐκ μυχῶν παγαί· ποταμοὶ δ' ἀμέραισιν μὲν
προχέοντι ῥόον καπνοῦ
αἴθων· ἀλλ' ἐν ὄρφναισιν <πέτρας>
φοίνισσα κυλινδομένα φλόξ ἐς βαθεῖαν φέρει
πόντου πλάκα σὺν πατάγῳ.
κεῖνο δ' Ἀφαιστοῖο κρουνοῦς ἔρπετὸν
δεινοτάτους ἀναπέμπει· τέρας μὲν θαυμάσιον
προσιδέσθαι,
θαῦμα δὲ καὶ παρεόντων ἀκοῦσαι.¹²⁷

Audite nunc' inquit 'Vergilii versus, quos inchoasse eum verius dixerim, quam fecisse:

*Portus ab accessu ventorum inmotus et ingens
Ipse, sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis
Interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
Turbine fumantem piceo et candente favilla
Adtollitque globos flammaram et sidera lambit;
Interdum scopulos avulsaque viscera montis
Erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
Cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.*¹²⁸

Iam principio' inquit 'Pindarus veritati magis obsecutus id dixit, quod res erat quodque istic usu veniebat quodque oculis videbatur, interdus fumare Aetnam, noctu

locum, quem temptavit ex integro paene transcribere, volo communicare vobiscum, quia dignus est ut eum velimus altius intueri. Cum Pindari carmen quod de natura atque flagrantia montis Aetnae compositum est aemulari vellet, eiusmodi sententias et verba molitus est, ut Pindaro quoque ipso, qui nimis opima et pingui facundia existimatus est, insolentior hoc quidem in loco tumidiorque sit. Atque uti vosmet ipsos eius quod dico arbitros faciam, carmen Pindari quod est super monte Aetna, quantum mihi est memoriae, dicam:

τᾶς ἐρεῦγονται μὲν ἀπλάτου πυρὸς ἀγνόταται
ἐκ μυχῶν παγαί· ποταμοὶ δ' ἀμέραισιν μὲν
προχέοντι ῥόον καπνοῦ
αἴθων· ἀλλ' ἐν ὄρφναισιν <πέτρας>
φοίνισσα κυλινδομένα φλόξ ἐς βαθεῖαν φέρει
πόντου πλάκα σὺν πατάγῳ.
κεῖνο δ' Ἀφαιστοῖο κρουνοῦς ἔρπετὸν
δεινοτάτους ἀναπέμπει· τέρας μὲν θαυμάσιον
προσιδέσθαι,
θαῦμα δὲ καὶ παρεόντων ἀκοῦσαι.

Audite nunc Virgilii versus, ut inchoasse eum verius quam perfecisse dicatis:

*Portus ab accessu ventorum inmotus et ingens
Ipse: sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
Interdumque atram prorumpit ad aethera nubem,
Turbine fumantem piceo et candente favilla,
Adtollitque globos flammaram et sidera lambit.
Interdum scopulos avulsaque viscera montis
Erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
Cum gemitu glomerat, fundoque exaestuat imo.*

In principio Pindarus veritati obsecutus dixit, quod res erat quodque illic oculis deprehenditur, interdus fumare Aetnam, noctu flammigare. Virgilius autem, dum in strepitu sonituque verborum

¹²⁷ Pindaros, *Pyth.*, 1, 21–28.

¹²⁸ Vergilius, *Aeneis*, 3, 570–578.

<p>flammi-gare; Vergilius autem, dum in strepitu sonituque verborum conquirendo laborat, utrumque tempus nulla discretione facta confudit. Atque ille Graecus quidem fontes imitus ignis eructari et fluere amnes fumi et flammaram fulva et tortuosa volumina in plagas maris ferre quasi quosdam igneos angues luculente dixit; at hic noster "atram nubem turbine piceo et favilla fumantem" ῥόον καπνοῦ αἴθωνα interpretari volens crasse et inmodice con-gessit, "globos" quoque "flammarum", quod ille κρουνοῦς dixerat, duriter et ἀκόρως transtulit. Item quod ait "sidera lambit", vacanter hoc etiam' inquit 'accumulavit et inaniter.' Neque non id quoque inenarrabile esse ait et propemodum insensibile, quod 'nubem atram fumare' dixit 'turbine piceo et favilla candente'. 'Non enim fumare' inquit 'solent neque atra esse, quae sunt candentia; nisi si "candenti" dixit pervulgate et inproprie pro ferventi favilla, non pro ignea et relucenti. Nam "candens" scilicet a candore dictum, non a calore. Quod saxa autem et "scopulos eructari et erigi" eosdemque ipsos statim "liquefieri et gemere" atque "glomerari sub auras" dixit, hoc' inquit 'nec a Pindaro scriptum nec umquam fando auditum et omnium, quae monstra dicuntur, monstruosissimum est.'</p>	<p>conquirendo laborat, utrumque tempus nulla discretione facta confudit. Atque ille Graecus quidem fontes imitus ignis eructari et fluere amnes fumi et flammaram fulva et tortuosa volumina in plagas maris ferre, quasi quosdam igneos angues, luculente dixit. At hic vester atram nubem turbine piceo et favilla fumante ῥόον καπνοῦ αἴθωνα interpretari volens crasse et inmodice con-gessit, globos atque flammaram, quod ille κρουνοῦς dixerat, duriter posuit et ἀκόρως. Hoc vero vel inenarrabile est quod nubem atram fumare dixi turbine piceo et favilla candente. Non enim fumare solent neque atra esse quae sunt candentia, nisi forte candente dixit pervulgate et inproprie pro ferventi, non pro relucenti: nam candens scilicet a candore dictum, non a calore. Quod autem scopulos eructari et erigi eosdemque ipsos statim liquefieri et gemere atque glomerari sub auras dixit, hoc nec a Pindaro scriptum nec umquam fando auditum, et omnium quae monstra dicuntur monstruosissimum est.</p>
---	---

FL56.

ROSTRO PHRYGIOS SUBIVNCTA LEONES pro 'subiunctos leones habens'. vult pro iugo rostrum navis fuisse, leones autem singulos in singulis navis partibus fuisse depictos. sane notatur a criticis Vergilius hoc loco, quemadmodum sic cito dixit potuisse naves Aeneae fieri: quod excusat pictura, quam solam mutatam debemus accipere. ergo hanc navem Aeneae ab Etruscis datam intellegamus. quidam volunt hanc navem ex his esse quibus Aeneas ad Euandrum erat evectus, et ad Etruriam terra esse portatam.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 10, 157)

FL57.

RHAEBE DIV RES SI QUA DIV MORTALIBUS VLLA EST hoc loco notant Vergilium critici, quod homini sacrilego dedit prudentem sententiam: quam rem ratio naturalis excusat. ea enim quae per naturam movent animos, in quamvis personam cadunt, illa vero tantum sunt prudentium, quae non nisi consilio et ratione deprehenduntur: unde et Terentius servis dat plerumque sententias prudentissimas quidem, sed quae se per naturam offerunt cunctis, ut “ne quid nimis”.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 10, 861)

FL58.

ITE AIT vitiose in media oratione 'ait' positum critici notant.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 11, 24)

FL59.

CINCTI FULGENTIBUS ARMIS id est incincti et instructi. frustra hoc epitheton notant critici, quasi circumeuntes rogos alia arma habere debuerint. CINCTI instructi.

(SERVIUS *ad v. Aen.* 11, 188)

FL60.

PILUMNO QUOS IPSA DECUS DEDIT ORITHYIA ait Horatius in arte poetica “nec quodcumque velit poscat sibi fabula credi”. unde critici culpant hoc loco Vergilium, dicentes incongruum esse figmentum. namque Orithyia cum Atheniensis fuerit, filia terrigenae, et a Borea in Thraciam rapta sit, quemadmodum potuit Pilumno, qui erat in Italia, equos dare?

(SERVIUS *ad v. Aen.* 12, 83)

E) FRAGMENTA OPERUM ALIORUM LATINORUM

FL61.

EX LIBRO TAB[ELLARUM] C[ERATARUM]

In mundo pro palam et in expedito ac cito: Plautus in *Pseudolo*
quia sciebam, inquit, [in] pistrinum in mundo fore.

Caecilius quoque, ut T. Annaeus Cornutus libro tab[ularum]. castarum patris sui,
'profecto qui nobis in mundo futurum
lectum';

item idem 'namque malum in mundo is ire'; Ennius 'tibi vita seu mors in mundo est'
(CHARISIUS, *Institutio Gram. II*, GL 1.201, 10-16)¹²⁹

FL62.

INCERTAE SEDIS

Ingluuiem Cornutus: *ventrem* [Vergilius, *Georgica*, 3, 431], Plinius: edacitatem...
(CGL 5.29.4.38)¹³⁰

FL63.

Magmentum¹³¹ alii pinguissimum extorum, alii secunda prosecta, Cornutus quicquid
mactat, id est quidquid dis datur (*distrahitur*).
(CGL 5.33.10.39)¹³²

¹²⁹ BOYS-STONES (2018) 195.

¹³⁰ BOYS-STONES (2018) 196.

¹³¹ BOYS-STONES (2018) 187: *Magmentem*...

¹³² [Servius Aeneis, 4.57] MACTANT verbum sacrorum, κατ' εὐφημισμὸν dictum, ut adolere; nam 'mactare' proprie est 'magis augere'. <MACTANT verbum sacrorum κατ' εὐφημισμὸν dictum,> quasi magis auctum: unde et magmentum dicebant, quasi maius augmentum. olim enim hostiae 'immolatae' dicebantur mola salsa tactae; cum vero ictae et aliquid ex illis in aram datum, 'mactatae' dicebantur [per laudationem] per boni ominis significationem. BOYS-STONES (2018) 187.

PSEUDEPIGRAPHA

FL64.

PVNICEVS RVBICON Porfurion ‘puniceum’ interpretatus est quasi ph<o>eniceum (propter rubras aquas), quem ad modum ἐρυθρὰν θάλασσαν dicimus rubrum mare. Cornutus uero sic: quasi puniceum lapidem habens aut ripas.

(*Scholia Bernensia ad Lucani Pharsalia*, 1, 214)¹³³

FL65.

AVT PROCVL AMVRO TVMVLVS SVRGENTIS INALTVM TELLVRIS in Cornuto: Caesar cum Massiliam iter deuerteret, Quintum Fabium in Hispaniam praemisit. Massiliam autem aduersus Caesarem defensauit praetor Apollonides, urbi qui praefuit, classi autem Parmeno.

(*Scholia Bernensia ad Lucani Pharsalia*, 3, 375)¹³⁴

FL66.

TVNC RES INMENSO PLACVIT S • L • In Cornuto sic: aggeres illic •LX• pedes altos alterum fecit ad portum, quem locum portus † pedeon uocant, <a>Iterum ad locum in occidentem adsurgentem † urbisplicia dixerunt.

(*Scholia Bernensia ad Lucani Pharsalia*, 3, 381)¹³⁵

FL67.

[Quid sit tittiulicium.] Tittiulicium dici uoluerunt fila putrida quae de telis cadunt; ut Plautus in Cassina ait: ‘Non ego hoc uerbum empsim tittiulicio’, id est re admodum uilissima. Nam et Marcus Cornutus in satyra sic ait: ‘Tittiules Flacce do tibi’. [p. 118 Helm]

(FULGENTIUS, *Expositio sermonum antiquorum*, 20)¹³⁶

¹³³ BOYS-STONES (2018) 196. Cornutust csak a kompilátor említi Marti szerint. Vö. MARTI (1950) 198.

¹³⁴ BOYS-STONES (2018) 196.

¹³⁵ BOYS-STONES (2018) 196.

¹³⁶ BOYS-STONES (2018) 196.

4. VERBA CORNUTI IN QUINTA PERSII SATIRA

SATVRA V

Vatibus hic mos est, centum sibi poscere uoces,
 centum ora et linguas optare in carmina centum,
 fabula seu maesto ponatur hianda tragoedo,
 uolnera seu Parthi ducentis ab inguine ferrum.
'quorsum haec? aut quantas robusti carminis offas 5
ingeris, ut par sit centeno gutture niti?
grande locuturi nebulas Helicone legunto,
si quibus aut Procnes aut si quibus olla Thyestae
feruebit saepe insulso cenanda Glyconi.
tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino, 10
folle premis uentos nec clauso murmure raucus
nescio quid tecum graue cornicaris inepte
nec scloppo tumidas intendis rumpere buccas.
uerba togae sequeris iunctura callidus acri,
ore teres modico, pallentis radere mores 15
doctus et ingenuo culpam defigere ludo.
hinc trahe quae dicis mensasque relinque Mycenis
cum capite et pedibus plebeiaque prandia noris.'
 non equidem hoc studeo, pullatis ut mihi nugis
 pagina turgescat dare pondus idonea fumo. 20
 secreta loquimur. tibi nunc hortante Camena
 excutienda damus praecordia, quantaque nostrae
 pars tua sit, Cornute, animae, tibi, dulcis amice,
 ostendisse iuuat. pulsa, dinoscere cautus
 quid solidum crepet et pictae tectoria linguae. 25
 hic ego centenas ausim deposcere fauces,
 ut quantum mihi te sinuoso in pectore fixi
 uoce traham pura, totumque hoc uerba resignent
 quod latet arcana non enarrabile fibra.
 cum primum pauido custos mihi purpura cessit 30
 bullaque subcinctis Laribus donata pependit,
 cum blandi comites totaque inpune Subura
 permisit sparsisse oculos iam candidus umbo,
 cumque iter ambiguum est et uitae nescius error

diducit trepidas ramosa in compita mentes, 35
 me tibi supposui. teneros tu suscipis annos
 Socratico, Cornute, sinu. tum fallere sollers
 adposita intortos extendit regula mores
 et premitur ratione animus uincique laborat
 artificemque tuo ducit sub pollice uoltum. 40
 tecum etenim longos memini consumere soles
 et tecum primas epulis decerpere noctes.
 unum opus et requiem pariter disponimus ambo
 atque uerecunda laxamus seria mensa.
 non equidem hoc dubites, amborum foedere certo 45
 consentire dies et ab uno sidere duci.
 nostra uel aequali suspendit tempora Libra
 Parca tenax ueri, seu nata fidelibus hora
 diuidit in Geminos concordia fata duorum
 Saturnumque grauem nostro Ioue frangimus una, 50
 nescio quod certe est quod me tibi temperat astrum.
*mille hominum species et rerum discolor usus;
 uelle suum cuique est nec uoto uiuitur uno.
 mercibus hic Italis mutat sub sole recenti
 rugosum piper et pallentis grana cumini, 55
 hic satur inriguo mauult turgescere somno,
 hic campo indulget, hunc alea decoquit, ille
 in uenerem putris; sed cum lapidosa cheragra
 fregerit articulos ueteris ramalia fagi,
 tunc crassos transisse dies lucemque palustrem 60
 et sibi iam seri uitam ingemuere relictam.
 at te nocturnis iuuat inpallescere chartis;
 cultor enim iuuenum purgatas inseris aures
 fruge Cleanthea. petite hinc, puerique senesque,
 finem animo certum miserisque uiatica canis. 65
 'cras hoc fiet.' idem cras fiat. 'quid? quasi magnum
 nempe diem donas!' sed cum lux altera uenit,
 iam cras hesternum consumpsimus; ecce aliud cras
 egerit hos annos et semper paulum erit ultra.
 nam quamuis prope te, quamuis temone sub uno 70
 uertentem sese frustra sectabere canthum,
 cum rota posterior curras et in axe secundo.
 'libertate opus est.' non hac, ut quisque Velina
 Publius emeruit, scabiosum tesserula far
 possidet. heu steriles ueri, quibus una Quiritem 75*

uertigo facit! hic Dama est non trespas agaso,
 uappa lippus et in tenui farragine mendax.
 uerterit hunc dominus, momento turbini exit
 Marcus Dama. papae! Marco spondente recusas
 credere tu nummos? Marco sub iudice palles? 80
 Marcus dixit, ita est. adsigna, Marce, tabellas.
 haec mera libertas, hoc nobis pillea donant.
 'an quisquam est alius liber, nisi ducere uitam
 cui licet ut libuit? licet ut uolo uiuere, non sum
 liberior Bruto?' *'mendose colligis'* inquit 85
 Stoicus hic aurem mordaci lotus aceto,
'hoc relicum accipio, "licet" illud et "ut uolo" tolle.'
 'uindicta postquam meus a praetore recessi,
 cur mihi non liceat, iussit quodcumque uoluntas,
 excepto siquid Masuri rubrica uetabit?' 90
 disce, sed ira cadat naso rugosaque sanna,
 dum ueteres auias tibi de pulmone reuello.
 non praetoris erat stultis dare tenuia rerum
 officia atque usum rapidae permittere uitae;
 sambucam citius caloni aptaueris alto. 95
 stat contra ratio et secretam garrit in aurem,
 ne liceat facere id quod quis uitabit agendo.
 publica lex hominum naturaque continet hoc fas,
 ut teneat uetitos inscitia debilis actus.
 diluis elleborum, certo conpescere puncto 100
 nescius examen? uetat hoc natura medendi.
 nauem si poscat sibi peronatus arator
 luciferi rudis, exclamet Melicerta perisse
 frontem de rebus. tibi recto uiuere talo
 ars dedit et ueris speciem dinoscere calles, 105
 ne qua subaerato mendosum tinniat auro?
 quaeque sequenda forent quaeque euitanda uicissim,
 illa prius creta, mox haec carbone notasti?
 es modicus uoti, presso lare, dulcis amicis?
 iam nunc adstringas, iam nunc granaria laxes, 110
 inque luto fixum possis transcendere nummum
 nec gluttu sorbere saliuam Mercurialem?
 'haec mea sunt, teneo' cum uere dixeris, esto
 liberque ac sapiens praetoribus ac Ioue dextro.
 sin tu, cum fueris nostrae paulo ante farinae. 115
 pelliculam ueterem retines et fronte politus

astutam uapido seruas in pectore uolpem,
 quae dederam supra relego funemque reduco.
 nil tibi concessit ratio; digitum exere, peccas,
 et quid tam paruum est? sed nullo ture litabis, 120
 haereat in stultis breuis ut semuncia recti.
 haec miscere nefas nec, cum sis cetera fossor,
 tris tantum ad numeros Satyrum moueare Bathylli.
 'liber ego.' unde datum hoc sumis, tot subdite rebus?
 an dominum ignoras nisi quem uindicta relaxat? 125
 'i, puer, et strigiles Crispini ad balnea defer'
 si increpuit, 'cessas nugator?', seruitium acre
 te nihil inpellit nec quicquam extrinsecus intrat
 quod neruos agitet; sed si intus et in iecore aegro
 nascuntur domini, qui tu inpunitior exis 130
 atque hic quem ad strigilis scutica et metus egit erilis?
 mane piger stertis. 'surge' inquit Auaritia, 'eia
 surge.' negas. instat. 'surge' inquit. 'non queo.' 'surge.'
 'et quid agam?' 'rogat! en saperdas aduehe Ponto,
 castoreum, stuppas, hebenum, tus, lubrica Coa. 135
 tolle recens primus piper et sitiente camelo.
 uerte aliquid; iura.' 'sed Iuppiter audiet.' 'eheu,
 baro, regustatum digito terebrare salinum
 contentus perages, si uiuere cum Ioue tendis.'
 iam pueris pellem succinctus et oenophorum aptas. 140
 ocius ad nauem! nihil obstat quin trabe uasta
 Aegaeum rapias, ni sollers Luxuria ante
 seductum moneat: 'quo deinde, insane, ruis, quo?
 quid tibi uis? calido sub pectore mascula bilis
 intumuit quam non extinxerit urna cicutae? 145
 tu mare transilias? tibi torta cannabe fulto
 cena sit in transtro Veiientanumque rubellum
 exhalet uapida laesum pice sessilis obba?
 quid petis? ut nummi, quos hic quincunce modesto
 nutrieras, pergant auidos sudare deunces? 150
 indulge genio, carpamus dulcia, nostrum est
 quod uiuis, cinis et manes et fabula fies,
 uiue memor leti, fugit hora, hoc quod loquor inde est.'
 en quid agis? duplici in diuersum scinderis hamo.
 huncine an hunc sequeris? subeas alternus oportet 155
 ancipiti obsequio dominos, alternus oberres.
 nec tu, cum obstiteris semel instantique negaris

parere imperio, 'rupi iam uincula' dicas;
 nam et luctata canis nodum abripit, et tamen illi,
 cum fugit, a collo trahitur pars longa catenae. 160
 'Daue, cito, hoc credas iubeo, finire dolores
 praeteritos meditor' (crudum Chaerestratus unguem
 adrodens ait haec). 'an siccis dedecus obstem
 cognatis? an rem patriam rumore sinistro
 limen ad obscenum frangam, dum Chrysidis udas 165
 ebrius ante fores extincta cum face canto?'
 'euge, puer, sapias, dis depellentibus agnam
 percute.' 'sed censen plorabit, Daue, relicta?'
 'nugaris. solea, puer, obiurgabere rubra,
 ne trepidare uelis atque artos rodere casses. 170
 nunc ferus et uiolens; at, si uocet, haut mora dicas
 "quidnam igitur faciam? nec nunc, cum arcessat et ultro
 supplicet, accedam?" si totus et integer illinc
 exieras, nec nunc.' hic hic quod quaerimus, hic est,
 non in festuca, lictor quam iactat ineptus. 175
 ius habet ille sui, palpo quem ducit hiantem
 cretata Ambitio? uigila et cicer ingere large
 rixanti populo, nostra ut Floralia possint
 aprici meminisse senes. quid pulchrius? at cum
 Herodis uenere dies unctaque fenestra 180
 dispositae pinguem nebulam uomuere lucernae
 portantes uiolas rubrumque amplexa catinum
 cauda natat thynni, tumet alba fidelia uino,
 labra moues tacitus recutitaque sabbata palles.
 tum nigri lemures ouoque pericula rupto, 185
 tum grandes galli et cum sistro lusca sacerdos
 incussere deos inflantis corpora, si non
 praedictum ter mane caput gustaueris ali.
 dixeris haec inter uaricosos centuriones,
 continuo crassum ridet Pulfenius ingens 190
 et centum Graecos curto centusse licetur.

(PERSIUS, *Satira* 5)

5. VERBA EUMOLPI EX LIBRO PETRONII ARBITRI
FORSITAN CORNUTO PHILOSOPHO ET CRITICO ATTRIBUENDA

Multos, inquit Eumolpus, o iuvenes, carmen decepit. Nam ut quisque versum pedibus instruxit sensumque teneriorem verborum ambitu intexuit, putavit se continuo in Heliconem venisse. Sic forensibus ministeriis exercitati frequenter ad carminis tranquillitatem tanquam ad portum feliciorem refugerunt, credentes facilius poema extrui posse, quam controversiam sententiolis vibrantibus pictam. Ceterum neque generosior spiritus vanitatem amat, neque concipere aut edere partum mens potest nisi intrenti flumine litterarum inundata. Refugiendum est ab omni verborum, ut ita dicam, vilitate et sumendae voces a plebe summotae, ut fiat odi profanum vulgus et arceo.

Praeterea curandum est, ne sententiae emineant extra corpus orationis expressae, sed intexto vestibus colore niteant. Homerus testis et lyrici, Romanusque Vergilius et Horatii curiosa felicitas. Ceteri enim aut non viderunt viam qua iretur ad carmen, aut visam timuerunt calcare. Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit nisi plenus litteris, sub onere labetur. Non enim res gestae versibus comprehendendae sunt, quod longe melius historici faciunt, sed per ambages deorumque ministeria et fabulosum sententiarum tormentum praecipitandus est liber spiritus, ut potius furentis animi vaticinatio appareat quam religiosae orationis sub testibus fides.¹³⁷

(PETRONIUS, *Satyricon*, 118)

¹³⁷ Cf. Quintilianus, *Institutio oratoria*, 10, 1, 90: Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus. – Martialis, 14, 194: Sunt quidam, qui me dicant non esse poetam:/ Sed qui me vendit bybliopola putat.

IV. FORRÁSOK

A Cornutus életére vonatkozó testimoniumok meglehetősen szűkösek, és még ezek forrása is rendkívül bizonytalan. Közülük a legterjedelmesebb és legtöbb információt tartalmazó, és minden valószínűség szerint egyik legkorábbi forrás az ún. *Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata* (T6–T13, T15).¹³⁸ Ennél korábbról¹³⁹ ránk maradt szövegben csak Persius ötödik szatírájában szerepel Cornutus (T14), de e műnek a természetéből fakadóan a benne olvasható vagy fölfedezhető utalások csak a többi testimonium összefüggésében alkalmazhatók biográfiai következtetések levonására.

Több utalást találunk Cornutusra II. századi, vagy II. századi forrásra, esetleg forrásokra visszavezethető késő-ókori, jellemzően IV. és V. századi művekben. Cassius Dio töredékesen¹⁴⁰ ránk maradt *Historia Romana* című művének 62. könyvében olvashatjuk a Nero-kori működésével és száműzetésével kapcsolatos legfontosabb testimoniumot (T17), míg Hieronymus *Chronicon*-jának adata (T20) arra enged következtetni, hogy Cornutus életrajzi adatainak volt latin forrása is.¹⁴¹ Nem elhanyagolható, bár igen szűkös forrás továbbá a *Suda* lexikon *Κορνοῦτος* címszava (T2). Minden egyéb Cornutusra vonatkozó forrás pusztán a felsorolt testimoniumok által megszabott keretben értelmezhető: a II. századi Aulus Gellius *Noctes Atticae* című művében éppúgy a Vergilius-kommentátor Cornutus szerepel,¹⁴² mint a késő-császárkori Macrobius *Saturnalia*-jának vagy Servius Vergilius-kommentárjának és egyéb Vergilius-scholionok (jelesen a *Servius Danielis*-féle kommentár, illetve a *Scholia Veronensia*) egy-egy hivatkozásában.¹⁴³ Ugyanez igaz a Charisius-művében található utalásokra is. Ami ezen túl van, például Augustinus egyik helye (T22), bizonytalan, s azon kívül, hogy a Cornutus-név ottani előfordulását regisztráljuk, illetve feltételezzük, hogy az egyházatya

¹³⁸ Az életrajz szövegét Clausen szövegkiadása alapján idézem, és a későbbiekben *Vita Persii*-ként hivatkozom rá, de figyelembe vettem Paratore rendkívül megalapozott javításait is. Vö. PARATORE (1968) *passim*.

¹³⁹ Noha a *Vita Persii* datálása, ahogy arról később bővebben írok, vitatott, most megelőlegezve a későbbi fejtegetés eredményét, szinte biztosra vehetőnek tartom, hogy a *Vita Persii* a Kr. u. I. század utolsó évtizedeiben, a 80-as vagy a 90-es években született. Ezzel kapcsolatban lásd TAKÁCS (2007c).

¹⁴⁰ Ezzel kapcsolatban lásd SORDI (2000) 6–10.

¹⁴¹ Ennek nem feltétlenül kellett életrajznak lennie, arra vonatkozóan ugyanis nem maradt fenn semmilyen adat, hogy létezett volna latin nyelvű filozófus-életrajz-gyűjtemény, amelyben – érthető módon – helyet kaphatott volna Cornutus életrajza.

¹⁴² Legutóbb Setaioli írt a Vergilius-kommentátor Cornutusról. Vö. SETAIOLI (2004) 356–367.

¹⁴³ A kommentárok szerzői nem egységesen viszonyultak Vergiliushoz, Macrobius például sokkal lelkesebb híve a költőnek, mint Servius. Vö. SETAIOLI (2004) 337.

valamilyen formában, áttételesen vagy nagyon töredékes formában, találkozott a sztoikus filozófus nevével, másra aligha alkalmas.

A felsorolt testimoniumok azonban feltétlenül érdeemesek az alaposabb vizsgálatra, mert kritikai megrostálásuk egyfelől számos félreértést tisztázhat, és újabb összefüggések fölfedezését eredményezheti, másfelől viszont éppen ezekre építve tűnik megrajzolhatónak Cornutus pályaképe.

a) Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata

Friedrich Leo a görög és római biográfia történetéről írt nagyhatású és sokat vitatott művében a biográfiák két alapvető fajtáját különböztette meg.¹⁴⁴ Bár elméletét az antik biográfia szinte minden későbbi kutatója kétségbe vonta, abban mindannyian egyetértettek, hogy bár a római életrajzírói gyakorlat a görög biográfia-írás folytatásának tekinthető, bizonyos római sajátosságok, például a *laudatio funebris*-ek szokása, nagy befolyással voltak a műfaj fejlődésére és történetére. Momigliano véleménye szerint a biográfiák közkedveltsége a hellénisztikus korból eredeztethető, mert a tanult emberek ekkor kezdtek különös érdeklődést mutatni a híres férfiak, hadvezérek, uralkodók élettörténete iránt.¹⁴⁵ A biográfia műfajának filozófiai megalapozásában viszont – véleménye szerint – a peripatetikus filozófiai iskola játszott főszerepet, hiszen a történeti kutatás iránt csak ez az irányzat mutatott valóságos érdeklődést.¹⁴⁶ A római irodalomtörténet-írás elsősorban Suetonius nevével kapcsolja össze a költő-biográfia műfaját, aminek fő oka, hogy a korábbi kezdeményezések vagy nem maradtak ránk,¹⁴⁷ vagy – mint Cornelius Nepos *De viris illustribus*-a mutatja – a Suetoniusétól eltérő gyakorlatot követtek, vagyis közelebb álltak a *laudatio funebris* műfajához, mint a biográfiaéhoz. Leo véleménye szerint a rövid, adat-központú biográfia az alexandriai filológusok kezén formálódott, akik ezeket a bevezetőnek készített, csak a legfontosabb kérdésekben segítő életrajzokat a művek elejére szánták tájékoztatóul.¹⁴⁸ Momigliano

¹⁴⁴ Vö. LEO (1901) 7sqq.

¹⁴⁵ MOMIGLIANO (1971) 120.

¹⁴⁶ MOMIGLIANO (1971) 119.

¹⁴⁷ Suetonius előzményének tekinthető Varro, Santra és Hyginus, az ő műveik azonban nem maradtak ránk. A legfontosabb görög és latin biográfia-szerzőket Hieronymus sorolja föl a *De viris illustribus* előszavában: *Fecerunt quidem hoc idem apud Graecos, Hermippus peripateticus, Antigonus Carystius, Satyrus doctus vir, et longe omnium doctissimus Aristoxenus musicus. Apud Latinos autem Varro, Santra, Nepos, Hyginus, et ad cuius nos exemplum provocas, Tranquillus.*

¹⁴⁸ LEO (1901) 7 sqq.

megerősíti ezt, amikor kijelenti, hogy a suetoniusi forma már a hellénisztikus korban létezett.¹⁴⁹ Érdekes azonban a suetoniusi corpus életrajzait is két csoportra osztani, hiszen a császárelétrajzok sémája egészen más, mint az egyéb életrajzoké; a *De poetis* biográfiái – alighanem a rendelkezésére álló, fölhasználható anyag szűkössége miatt – jóval rövidebbek voltak, és a *De grammaticis et rhetoribus* életrajzaihoz hasonlítottak. A császárelétrajzok ráadásul a sajátosan suetoniusi szempont-rendszer, vagy – más néven – rubrika-módszer szerint épülnek fel,¹⁵⁰ s a biográfus-történetíró nagyobb vonzalmat érzett az erények és hibák bemutatásához, mint a száraz adathalmazozáshoz.¹⁵¹

Bár Suetonius *De poetis* című életrajz-gyűjteménye elveszett, életrajzai egy része fontos forrásává és mintájává vált néhány későbbi szerzőnek. Vergilius-életrajzát a IV. század híres grammatikusa, Aelius Donatus dolgozta át,¹⁵² példát pedig a Donatus-tanítvány Hieronymusnak szolgáltatott az első keresztény írói lexikon elkészítéséhez, amint műve bevezetőjében meg is említi.¹⁵³ Hieronymus azonban nemcsak példaként használta a suetoniusi biográfiákat, hanem fontos forrás is volt számára, amikor adataival kiegészítette Eusebios *Chronikón*-jának általa készített átdolgozását.¹⁵⁴ A római költőkre vonatkozó jeromosai betoldások világossá teszik, hogy Suetonius a maga művét Lucanus vagy Persius életrajzával fejezte be, későbbi költők (Stadius, Silius Italicus, Valerius Flaccus) életére utaló adatokat ugyanis már nem tartalmaz Szt. Jeromos műve.¹⁵⁵

Van tehát néhány, egyértelműen Suetoniusra visszavezethető életrajz és életrajzi adat; fennmaradt Suetoniustól a *De grammaticis et rhetoribus* életrajzainak nagy része, szintén ránk maradt néhány más szerzőtől származó életrajz: Vacca *Vita Lucani*-ja és a szintén számos problémát fölvető *Vita Tibulli*,¹⁵⁶ vagy a Lucretius életét bemutató ún. *Vita Borgiana*.¹⁵⁷ A római biográfia műfajának kutatói – összevetve a ránk maradt életrajzokkal – határozott ítélettel értékelték a *Vita Persii*-t, és sok tekintetben különleges

¹⁴⁹ MOMIGLIANO (1971) 86.

¹⁵⁰ Erről részletesen lásd Gugel (1977).

¹⁵¹ Vö. MOMIGLIANO (1971) 113.

¹⁵² Vergilius életéről több biográfia is ránk maradt, melyek közül a legterjedelmesebb *vita* Aelius Donatus alkotása. Bár abban a kérdést vizsgáló filológusok nagy része megegyezett, hogy az a Suetonius-féle *De poetis* Vergilius-életrajzának átdolgozása, az átdolgozás mértékéről és módjáról komoly tudományos vita bontakozott ki az elmúlt században. A kérdésben a legjobb tájékoztatást a következő, egymással is gyakran vitázó tanulmányok nyújtják: SABBADINI (1897), SABBADINI (1907), BRUMMER (1913); NAUMANN (1938), NAUMANN (1974), NAUMANN (1975), NAUMANN (1981), NAUMANN (1982), NAUMANN (1985)

¹⁵³ Vö. Hieronymus, *De viris illustribus*, prologus: *Hortaris me, Dexter, ut Tranquillum sequens, ecclesiasticos scriptores in ordinem digeram...*

¹⁵⁴ Vö. SCHOENE (1900) *passim*.

¹⁵⁵ Vö. ROSTAGNI (1944) 140–141.

¹⁵⁶ Vö. ROSTAGNI (1956) 303–341.

¹⁵⁷ Erről lásd részletesen: ROSTAGNI (1956), 121–147. Az elnevezés Gerolamo Borgiára, a szöveg humanista felfedezőjére-szerzőjére utal.

helyet jelöltek ki számára a római biográfiák, különösen a költő-életrajzok közt. Ahogy Fetkenheuer helyesen megállapítja, a *Vita Persii* jóval terjedelmesebb, mint számos más költőéletrajz,¹⁵⁸ s bár – mint azt később látjuk majd – felépítésében bizonyos fokig a suetoniusi struktúrát követi,¹⁵⁹ Funaioli a lényegre tapint rá, amikor a hasonlóságokat nem a közös eredetnek, közvetlen rokonságnak, hanem a közös irodalmi tradíció hatásának tulajdonítja.¹⁶⁰

Az is általános vélemény, hogy a *Vita Persii* nemcsak adatgazdag, hanem számos információjában igen-igen megbízható is,¹⁶¹ amiből – nagyon is érthetően – azt a következtetést vonták le, hogy a szerző korban a költő korához közel élt.¹⁶² Az életrajz ugyanakkor jól tagolt, hiszen elválik benne egymástól a *vita privata* és a *vita publica*,¹⁶³ ráadásul még egyfajta igen határozott célzatosság is kiolvasható belőle, amint azt Dessen igen találóan megfogalmazta: *The Vita describes Persius as an aristocratic Stoic intellectual who lost his father and stepfather as a child and presumably grew up in the company of his mother and aunts. The references to his philosophic pursuits, his interest in books, and his poor health suggest that he was a studious youth out of touch with the world.*¹⁶⁴ Bár kérdés, szándékosan ábrázolta-e ilyennek az életrajz szerzője Persiust, mégis kétségtelen, hogy a feltételezhetően utána következő kommentárhoz¹⁶⁵ az ókori elvárásoknak megfelelő bevezetést kínált.

Bár a Persius-kiadások jelentős része nem feledkezik meg arról, hogy a szatírák mellett – olykor a kétnyelvű kiadásokban is modern fordítás nélkül¹⁶⁶ – közölje azt az életrajzot, amely a Realenzyklopädie Persius-szócikkének szerzője, Kroll szerint¹⁶⁷ is megbízható forrásokon nyugszik,¹⁶⁸ a különböző szövegkiadások arra engednek következtetni, hogy a

¹⁵⁸ FETKENHEUER (2001) 20.

¹⁵⁹ FETKENHEUER (2001) 21.

¹⁶⁰ FUNAIOLI (1931) 606. Nagyjából ugyanezt mondja a Suetonius-szerzőség mellett érvelő GLAESER is, aki szerint, ha Probus írta volna az életrajzot, majdnem ugyanúgy írta volna meg mint Suetonius. GLAESER (1909) 5.

¹⁶¹ RAMELLI (2003) 284, n. 6.

¹⁶² BO (1969) XXII: *...et ab aliquo scripta qui poetae aetati proximus vixerit.*

¹⁶³ FETKENHEUER (2001) 21.

¹⁶⁴ DESSEN (1968) 5.

¹⁶⁵ FUNAIOLI éppen azért vonta kétségbe Suetonius szerzőségét, mert a *Vita Persii* szemmel láthatóan egy kommentár bevezetője volt, míg a *De poetis* biográfia-gyűjtemény. Vö. FUNAIOLI (1931) 606.

¹⁶⁶ Ilyen például KISSEL (1990) kiadása.

¹⁶⁷ KROLL (1940) 972: *die Biographie auf guten Quellen beruht.*

¹⁶⁸ HERMANN azzal bizonyítja, mennyire hitelesnek tekinti az életrajzot, hogy a kiadása bevezetőjében saját magyarázó megjegyzéseivel együtt közli szinte a teljes *Vita Persii*-t, ugyanakkor viszont ő az, aki megjegyzéseivel, kommentárjaival megtoldja a szöveget, s így értelmezi azt az olvasó számára, vagyis hosszú századok után ő az egyetlen, aki nem szorítkozik a pusztá szövegközlésre.

szatírák szövegének kutatása mellett sokáig szinte teljesen elsikkadt az életrajz szöveghagyományának vizsgálata.¹⁶⁹

Mindez érthető, hiszen egyszerre lehet vonzó és riasztó mindaz, amit Bo az életrajzról összefoglalóan értekezve mond: *Quaestio est quidem vexatissima et quae non facile expediri possit: Vita profecto non integro nobis tradita est, sed mendosa, retractata, hic illic contracta neque semper congruenter et apto ordine exhibita, tamen multa refert magni momenti et digna quae studiose perspiciantur neque diffidenter in peiorem partem rapiantur sine manifesta causa.*¹⁷⁰

A *Vita Persii* szövegében tehát, bármily rövid is, nem kevés bizonytalan és vitatott szöveghely akad, amelyeknek egy részét a mai napig sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, miközben a különféle javítási javaslatok folyamatosan szaporodtak, olykor bizony egészen bonyolult hipotézisekhez szolgáltatva alapot. Noha a *Vita Persii* különféle kiadásai közt nem találni két egyformát, az eltérések olykor csak a központosásra, illetve egyes rövidítések feloldására vagy változatlanul hagyására korlátozódnak. A *Vita Persii* szövegállapota okozta problémák azonban ennél jóval komplexebbek, hiszen a szöveghagyomány bizonytalansága mellett több helyütt is kérdéses a szövegtagolás, és találkozunk a szövegen belüli nyilvánvaló ellentmondással is.

A *Vita Persii* XV. századi *editio princeps*-e óta megszámlálhatatlanul sok kiadásban jelent meg. Ennek nemcsak egyedülálló forrásértéke és Persius szatíráinak népszerűsége volt az oka,¹⁷¹ hanem az is, hogy bár a szöveghagyomány a Valerius Probusnak

¹⁶⁹ Erre utal ugyanis az a tény, hogy az áttanulmányozott szövegkiadások közül csupán IAHN, CARTAULT, CLAUSEN és BO sorolja föl azoknak a kódexeknek a jelzetét, amelyek alapján a *Vita Persii* szövegét megállapították, s míg BÜCHELER, OWEN vagy RALFE csak összefoglalóan *libri*-ként, *codices*-ként vagy *manuscripti*-ként hivatkoznak a kéziratos hagyományra, addig csak a négy, korábban említett filológus hívja föl a figyelmet a kódexek eltérő olvasataira. Bizonyítani ugyan nem lehet, az *apparatus criticus*-ok hasonlósága – a bennük található általánosítások és a hivatkozott szövegkiadók nagyfokú azonossága miatt – mégis arra enged következtetni, hogy sok kiadó nem áldozott komoly munkát arra, hogy Persius költeményeinek szöveghagyományához hasonló alaposággal vizsgálja meg a *Vita Persii* szöveghagyományát is. S bár gondolhatnánk arra, hogy a Persius-szatírákat tartalmazó kódexek vizsgálata automatikusan vonta magával a *Vita Persii* szöveghagyományának vizsgálatát, csakhogy – amint az CARTAULT kiadásából kiderül – hiába tartalmazza számos Persius-kódex a *Vita Persii*-t, mégis sok Persius-kódexből (éppen a legmegbízhatóbbnak tekintettekől) hiányzik a *Vita Persii* szövege.¹⁶⁹

¹⁷⁰ BO (1969) XXI-XXII.

¹⁷¹ Jól bizonyítja Persius középkori népszerűségét, hogy mintegy hatszáz, a IX. és a XVI. század között készült kódex maradt ránk, amelyek közül szép számmal akadnak olyanok is, amelyekben egymás után kötvé, többször is megismétlődnek Persius szatírái. A hatalmas kéziratos anyag leginkább vizsgált részét azok a kódexek alkotják, amelyek nem csak a költemények szövegét, hanem hozzájuk fűzött magyarázatokat vagy a *Commentum Cornuti*-ként ismert kommentárt is tartalmazzák. Bár ez utóbbi szöveghagyománya meglehetősen bonyolult, ROBATHAN azóta sem vitatott módon öt részre osztotta a *Commentum Cornuti*-t¹⁷¹ és az egyéb Persius-kommentárokat tartalmazó kódexeket, s ezeket az ábécé első öt betűjével jelölte. A A- és B-tradíciónak nevezett kódexcsoportba kerültek a legkorábbi kódexek, míg a C-be a jellemzően XIII. századiak, míg a D- és E-tradícióba az ennél is későbbiek. Bár az A- és B-tradíciónak is van folytatása a XV. században, kutatásunk szempontjából e kései kódexeknek nincs

tulajdonított Persius-kommentár részleteként hagyományozta – amint arra a cím általános szerepeltetése is utal (*de commentario Valerii Probi sublata*) –, a cím alapján feltételezhető szerzőséget korán kétségbe vonták, s az életrajzot Suetonius – csak töredékeiben fennmaradt – *De poetis* című műve részének tekintették, így az életrajzot gyakran a Suetonius-kiadásokban is közzétették.

A *Vita Persii* kutatásának története két részre bontható. Az egyiket a Persius- és Suetonius-szövegkiadások alkotják, a másikat a költő életrajzához kapcsolódó kritikai tanulmányok. Míg az előbbi kör több száz évet s igen sok szövegkiadást foglal magába, addig a másik csoportba elenyésző számú tudományos közlemény sorolható.

A *Vita Persii* keletkezési idejének megállapítása részint magától értetődően összekapcsolódik a szerzőség kérdésével, mielőtt azonban ennek részletes tárgyalására térnénk rá, érdemes összerendezni mindazt, ami a szöveg datálásáról a szerző személyének meghatározása nélkül is megállapítható. Bár akadt, aki a *Vita Borgiana*-hoz hasonló humanista kompilációnak tekintette a Persius-életrajzot,¹⁷² első olvasásra is szembeötlő, hogy a biográfia jóval több adatot tartalmaz, mint ami egy másfélezer évvel később élt tudós fantáziájában a Persius-szatírák életrajzi adataiból és a költőre vonatkozó ókori testimoniumokból összerakható.¹⁷³ A *Vita Persii* tehát minden bizonnyal az ókorban készült.

Az életrajz azonban jelen formájában – amint arra már korábban utaltam – nem egy *De poetis*-féle biográfia-gyűjtemény része, hanem egy Persius-kommentár bevezetője. A ránk

jelentőségük. Ugyanez igaz a C-tradíció kódexekre, amelyekben már az önálló interpretáció nyomai is megfigyelhetők, ami ebben az esetben a hagyományozott szöveg szabad átalakítását, értelmező átformálását, olykor rövidítését, olykor transzponálását jelenti. Iannaconénak a *Commentum Cornuti*-ra és a kommentár-irodalom gyakorlatára vonatkozó megállapítása erre az időszakra éppúgy érvényes: *La storia della tradizione di un commento fino all'età carolingia è storia di metamorfosi continua: abbreviamenti o estensioni, dislocazioni o riunioni, corrottele o emendamenti*. Az A- és B- tradíció szöveghagyományára vonatkozó kutatások így segítségül hívhatók ugyan a *Vita Persii* szöveghagyományának rekonstruálásához, de a problémát nem oldják meg, mivel a kétféle corpus és a *Vita Persii* szövege sohasem vált eggyé, s így bizonyos fókig egymástól függetlenül hagyományozódtak. Bár a ránk maradt Persius-kódexeknek csak töredékében (mintegy 10 %-ában) olvasható a *Vita Persii*, s nagyjából ennyi kódexben maradt fenn a *Commentum Cornuti*, sem az nem állítható, hogy a *Commentum Cornuti*-t tartalmazó valamennyi kódexben megvan a *Vita Persii*, sem az, hogy a *Vita Persii*-t tartalmazó valamennyi kódexben megtalálható a *Commentum Cornuti*. A A-tradíció egyik fontos kódexéből, a *Vindobonensis 131* jelű bécsi kéziratból ugyanis hiányzik a *Vita Persii*, míg az életrajzot tartalmazó *Guelferbytanus Gudianus 79* jelűben csak interlineáris glosszák találhatók, a *Commentum Cornuti* nem.

¹⁷² BRUGNOLI (1968) 124.

¹⁷³ Ebből a szempontból igencsak tanulságosak az egy 1517-es párizsi kiadásnak a *Vita Poetae* részlet alatt olvasható szavai, amelyek egyértelműen a *Vita Persii*-re céloznak: *nam quae praeterea (ut cum Politiano loquar) de illius vita ex antiquis aliquot incertae ac frivolae auctoritatis commentariis circumferuntur, ea neque adducere in medium quoniam sine auctore, neque aut affirmare, propter zoilos ubique insidiantes, aut refellere in animo est, ne πονηρώγιας χάριτι id est delectationis gratia, id fecisse malevoli suspicentur*.

maradt s a talán ókori scholionok alapján¹⁷⁴ összeállított *Commentum Cornuti* azonban nem tartalmaz életrajzot,¹⁷⁵ s a *Vita Persii* végén található két mondat (T13) – bár az I. szatíra 121. sorának szövegkritikai problémájáról értekeznek – csak részben azonos a *Commentum Cornuti* megfelelő helyével. Hieronymus *Adversus Rufinum* című vitairatának egyik passzusa alapján viszont bizonyos, hogy a IV. század közepén – alighanem Persius iskolai auctor-voltának köszönhetően – már létezett a költő szatíráihoz írt kommentár. Ez azonban elveszett.¹⁷⁶ Hieronymus – sajnos – nem nevezi meg a kommentár szerzőjét, s a Persius-helyeket idéző késő-ókori Vergilius-kommentárok sem tesznek említést egyetlen Persius-kommentátorról sem. A *Vita Persii* ókori keletkezési ideje és a kommentár ezen a ponton kapcsolódik össze. Ha föltételezzük – s ez nagyon is bizonyosnak tűnik –, hogy Hieronymus (Donatus iskolájában) azt a Persius-kommentárt olvasta, amelyből címe szerint (*de commentario Valeri Probi sublata*) a ránk maradt életrajz származik, akkor Hieronymus iskolai éveit, vagyis a 350-es éveket kell *terminus ante quem*-nek tekinteni. Föltételezhető és kikövetkeztethető tehát, hogy volt egy Valerius Probus nevű grammatikus által írt kommentár,¹⁷⁷ amelyet az egyházatya is forgatott. Az életrajz valószínűleg ennek az elején állt, hasonlóan ahhoz, ahogy a Donatus- vagy Servius-kommentár élén Vergilius életrajza.¹⁷⁸ A cím azonban nem azt állítja, amit sokan gondolni véltek, vagyis hogy az életrajz Valerius Probustól származik, hanem hogy

¹⁷⁴ ZETZEL legújabb könyvében kétségbe vonja, hogy lehetséges lenne az ókori Persius-kommentárok rekonstrukciója. Vö. ZETZEL (2005) 8–9.

¹⁷⁵ A *Commentum Cornuti*-t tartalmazó kódexek egy része tartalmazza a *Vita Persii de commentario probi Valeri sublata* című életrajzot, de a szöveg nincs beleillesztve a kommentár szövegébe. Valószínű, hogy az egyik ókori Persius-kommentár szerzője alkalmazta a maga magyarázataihoz. Vö. TAKÁCS (2019).

¹⁷⁶ Hieronymus a következőket írja az *Adversus Rufinum* második könyvében: *Puto quod puer legeris Aspri in Vergilium ac Sallustium, Vulcatii in orationes Ciceronis, Victorini in dialogos eius, et in Terentii comoedias praeceptoris mei Donati, aequae in Vergilium, et aliorum in alios, Plautum videlicet, Lucretium, Flaccum, Persium atque Lucanum.*

¹⁷⁷ Átfogó tanulmány mindeztidáig nem született arról, hogy a fennmaradt *Commentum Cornuti* előzményének tekintett ókori Persius-kommentárnak milyen nyomai fedezhetők föl az ókori szerzőknél. Hogy izgalmas eredménnyel járna ennek részletes vizsgálata, Most csupán két idézettel támasztom alá. Augustinus *De magistro* című művének egyik részletében (c. 9) hosszabban foglalkozik Persius egyik verssorával (*sed stupet hic vitio*, 3, 32) s az elhangzó megállapítások egybevágóan a *Commentum Cornuti* szövegével, ami alapján föltételezhető, hogy az Augustinus és Hieronymus által olvasott Persius-kommentár szolgált a későbbi *Commentum Cornuti* alapjául. De igen tanulságos az is, hogy a fennmaradt kommentárok közt nem találhatjuk meg azt a konkrét értelmezést, amelyet Hieronymus 49. levelében olvashatunk a *noctem flumine purgas* (2, 16) verssor-részlettel kapcsolatban, hanem csupán egy másik kéz vezette rá a szentatyánál is olvasható értelmezést a berni manuscryptumra – esetleg annak levele alapján, vö. KURZ, *ad loc.* Egyes részstanulmányokra mindenesetre érdemes odafigyelni: BURZACCHINI (1975), BURZACCHINI (1978).

¹⁷⁸ Servius kommentárja a következő szavakkal kezdődik: *In exponendis auctoribus haec prius consideranda sunt: poetae vita, titulus operis, qualitas carminis, scribentis intentio, numerus librorum, ordo librorum, explanatio.* Servius *ad Vergilii Aeneidem.*

Valerius Probus Persius-kommentárjából (*de commentario...sublata*) emelték ki.¹⁷⁹ Ebből pedig korántsem következik automatikusan, hogy az életrajz szerzője azonos a kommentáréval,¹⁸⁰ csupán az, hogy aki az életrajzot a kommentárról leválasztotta, Valerius Probus kommentárja elején találkozott a szöveggel.¹⁸¹ Ezen elveszett, jobban mondva a későbbi scholion-anyagban részben megőrződött és kikövetkeztethető Persius-kommentár szerzője tehát egy már kész életrajzot vett át, amelyet talán – saját céljai szerint – kiegészített. Ez nem lenne meglepő, hiszen Donatus ugyanígy dolgozta át Suetonius *De poetis*-ének Vergilius-életrajzát.¹⁸²

A következő lépés, hogy megkíséreljük meghatározni, hogy mikor keletkezhetett a Persiust kommentáló és magát Valerius Probusnak nevező kommentátor által fölhasznált életrajz. Mint említettük, Suetonius minden bizonnyal megírta Persius biográfiáját, hiszen életrajzi adatai szerepelnek Hieronymus *Chronikón*-átdolgozásában.¹⁸³ Noha az Eusebios-mű kiegészítésekor használhatta volna a Donatus iskolájában már tanulmányozott Probus-féle Persius-kommentár bevezetőnek szánt életrajzát, ő nem az általunk ismert *Vita Persii*-t, hanem feltehetőleg annak suetoniusi változatát használta,¹⁸⁴ mivel ekkor – távol az iskolától – már alighanem csak ez volt Hieronymus keze ügyében.

Persius kedveltsége nem volt egységes az ókorban. Az I. század második feléből elismerő megjegyzéseket olvasunk költészetével kapcsolatban, a II. század közepétől viszont alig mutatható ki ismertsége, gyakran idézett szerzővé csak a IV. században vált. Az életrajz ellenben olyan alapos tájékozottságra valló, bennfentes információkat tartalmaz – különösen Persius családjáról és végrendeletéről –, hogy – amint azt BO feltételezte¹⁸⁵ – olyan valaki írta az életrajzot, aki nem sokkal Persius után élt, vagyis az életrajz nem sokkal a költő halála után keletkezett, s nem azonos a Suetonius által írt életrajzzal, hanem annál korábbi. Nagy bizonyossággal megállapítható tehát, hogy

¹⁷⁹ Glaeser szerint téved Iahn és Reifferscheid is, amikor arra gondoltak, hogy az életrajzot a szerző a scholionokban fellelhető információk alapján állította össze. Szerinte túl egységes ahhoz az életrajz, hogy ez elképzelhető legyen. GLAESER (1909) 6.

¹⁸⁰ Tanulmányában Glaeser már a múlt század elején meggyőzően érvelt amellett, hogy a befejező szövegrész eltérő stílusuk miatt más szerzőtől származnak. Vö. GLAESER (1909) 7. Ugyanezt állítja BALLOTTO [(1964) 20] is. Glaeser lapokkal később azt állítja, hogy a hozzátoldás forrása az I. szatírához írt scholionok voltak, amire az elegánsabb fogalmazást hozza föl bizonyítékként. Glaeser aztán Reifferscheid és az ő nyomában járó Aistermann-ra hivatkozik, akik úgy vélték, hogy ez suetoniusi hozzátoldás. Glaeser ezt éppen fordítva gondolta. Vö. GLAESER (1909) 25–26.

¹⁸¹ Ez a véleménye már Glaesernek is: (1909) 22–23.

¹⁸² Vö. NAUMANN (1981), NAUMANN (1985).

¹⁸³ Vö. ROSTAGNI (1944) 140–141.

¹⁸⁴ Ebből a szempontból lehet jelentősége, hogy Hieronymus – a *Vita Persii*-vel ellentétben – nem *Flaccus*-ként, hanem *Persius*-ként említi a költőt: ...*Lucretium, Flaccum, Persium atque Lucanum. (adversus Rufinum, 2)*, és eltérően adja meg a halálozási korát is.

¹⁸⁵ BO (1969) XXI.

legkésőbb a Kr. u. I. század fordulóján valaki – megbízható családi és ismerősi forrásokra támaszkodva – megírta Persius életrajzát, amelyet később egy Valerius Probus nevű grammatikus¹⁸⁶ – megfelelően adaptálva – szatíra-kommentárja élére illesztett. A jelenlegi szöveg tehát nem minden elemében azonos az eredeti *Vita Persii*-vel, hanem annak Valerius Probus-féle változata.

A *Vita Persii*-t már többször idézett címe Valerius Probusnak tulajdonítja. Ezt azonban azok a filológusok, akik az életrajz szerzőségének a kérdésével foglalkoztak, úgy értelmezték, hogy Valerius Probus nem csak átdolgozta és adaptálta az életrajzot Persius-kommentárjához, hanem minden tekintetben ő a szerzője. Mivel többségük úgy vélte, hogy a *Vita Persii* időben nem sokkal Persius halála után keletkezett, s ebből a korból csak a berytusi M. Valerius Probus ismert, kézenfekvőnek tetszett, hogy a címben megnevezett *commentarius* szerzője az a Probus, akinek életrajzát Suetonius is megírta *De grammaticis et rhetoribus* című művében.¹⁸⁷

A másik markáns vélemény képviselői ezzel szemben abból a tényből indultak ki, hogy a berytusi Valerius Probus viszonylag jól dokumentált életművében nem szerepel Persius-kommentár, Hieronymus viszont kétségtelenül ismert egy, a IV. század közepénél korábban írt Persius-kommentárt, amely említésénél nem utal arra, hogy Persius szatíráihoz Valerius Probus írta az általa olvasott magyarázatokat. Az egyházatya említett *Chronikón*-kiegészítései alapján viszont joggal feltételezték, hogy Suetonius *De poetis* című életrajzgyűjteményében megírta Persius életrajzát. Ebből aztán többnyire azt a következtetést vonták le, hogy a ránk maradt *Vita Persii* a Suetonius-féle életrajz – talán egy kommentár számára készült – átdolgozása, amelyet az ismeretlen szerző a nagyobb hitelesség végett a berytusi M. Valerius Probusnak tulajdonított, hiszen az ő neve alatt számos késő-ókori munka hagyományozódott.¹⁸⁸ Akik tehát azt állítják, hogy az életrajz szerzője M. Valerius Probus Berytius, úgy vélik, hogy Suetonius az ő *Vita Persii*-je alapján írta meg a maga életrajzát, és ezért körültekintően felsorolják a suetoniusi életrajzokkal ellentétes vonásait.¹⁸⁹ A Suetonius-szerzőség mellett lándzsát törők ellenben azokat a momentumokat veszik számba, amelyek alapján Valerius Probus szerzősége vonható kétségbe. Mivel mindkét oldal fajsúlyos érveket sorolt a maga igazának alátámasztására, természetes, hogy egyéb vélekedések is megfogalmazódtak az életrajzzal

¹⁸⁶ Hasonló véleményen van BALLOTTO is. Vö. BALLOTTO (1964) 9.

¹⁸⁷ Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*, 24. Ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát jelen értekezés is cáfolja, amikor nyilvánvaló bizonyítékok alapján Cornutus és Probus vitáját feltételezi.

¹⁸⁸ Vö. SCHANZ-HOSIUS (1924) 738-741.

¹⁸⁹ Már Iahn is elvetette azt az állítást, hogy Suetonius a *Vita Persii* szerzője. Vö. IAHN (1943) CXXXI-II.

kapcsolatban. Brugnoli szerint az életrajz humanista kompiláció,¹⁹⁰ Fetkenheuer II-III. századnak véli,¹⁹¹ Martina két életrajz kontaminációjának,¹⁹² a végképp szkeptikusok véleményét pedig Dessen szavai fejezik ki legjobban: *the form and style of the Vita are too anonymous to identify its author or its date.*¹⁹³

Visszatérve azonban a fejezet elején idézett Leóhoz, azt látjuk, hogy a német filológus elsőként éppen a *Vita Persii*-t tárgyalja, s határozottan kijelenti, hogy ennek az életrajznak az a Valerius Probus a szerzője, akinek életrajzát Suetoniusnak köszönhetjük: *Von Probus kommt nur eine vita in Betracht, die nach sicherer Bezeugung von ihm herkommt, die vita des Persius, de commentario Probi Valeri sublata.*¹⁹⁴

A suetoniusi eredet határozott Leo-i elutasításának természetesen akadtak követői a XX. században: Rostagni M. Valerius Probust tartotta az életrajz szerzőjének. Nézete leghevesebb bírálatait honfitársának, Ettore Paratorenak köszönhetjük.¹⁹⁵ Paratore számos olyan megállapítást tesz, amelyek mind a suetoniusi szerzőség ellen szólnak,¹⁹⁶ ő azonban – Rostagnival ellentétben – nem Suetonius előttre, hanem a *De poetis* keletkezése utánra datálja a *Vita Persii*-t, s az életrajzot a feltételezett suetoniusi Persius-életrajz sok helyütt interpolált és átalakított változatának¹⁹⁷ vélte.¹⁹⁸

¹⁹⁰ BRUGNOLI (1968) 124.

¹⁹¹ FETKENEUER (2001)

¹⁹² MARTINA (1984) 189.

¹⁹³ Vö. DESSEN (1968) 5.

¹⁹⁴ Vö. LEO (1901) 18.

¹⁹⁵ ROSTAGNI egyébként köztes álláspontot foglalt el, amint szavaiból kiderül: *Su Persio c'era – ed e a noi pervenuta – una fondamentale biografia, scritta poco dopo la morte dell'autore del contemporaneo grammatico M. Valerio Probo. A questa indubbiamente attinse Svetonio. Se poi egli, che era mosso da particolare interesse verso i satyrici novi (v. il Proemio, p. 10-11), vi aggiungere qualche elemento di altro fonte, se e fino a qual punto vi applicasse i propri criteri e magari il proprio animus (come ha fatto per Lucano), non è possibile dire: poiche i due brevi estratti che ne possediamo, relativi alla nascita e alla morte, non recano nessuna luce in proposito.* ROSTAGNI (1944) 140-141.

¹⁹⁶ Ezek részletes ismertetése túlságosan messzire vezetne, PARATORE előbbiekben idézett tanulmánya viszont szinte csak ezzel a kérdéssel foglalkozik. Nemesak a *Vita Borgiana*-t és a *Vita Persii*-t hasonlítja össze, hanem részletesen elemzi a Probus-neve alatt fennmaradt Vergilius-életrajzot is. Vö. PARATORE (1968a) 9 sqq. Ugyanakkor PARATORE – meglepő módon – nem foglal határozottan állást a szerzőség kérdésében, mert míg egyfelől támadja ROSTAGNI-t amiatt, hogy a *Vita Persii*-t Probusnak tulajdonítja, másfelől maga is megjegyzi, hogy a Persius-életrajz a suetoniusi séma alapján készült: *...e dell'altro si rafforza l'ipotesi che la Vita di Persio che possediamo sia costituita, nel suo telaio, della Vita suetoniana.* Vö. PARATORE (1968a) 42-43.

¹⁹⁷ Vö. PARATORE (1968a) 44.

¹⁹⁸ PARATORE többek közt tagadta ROSTAGNI-nak azt az állítását, amelyben az egy Probus-kommentár létezését feltételezte [PARATORE (1968a) 37], s önellentmondásnak nevezte, hogy ROSTAGNI szerint a szatírák emendatója keltette föl Probus (ti. a berytusi) érdeklődését Persius iránt [PARATORE (1968a) 37]. PARATORE határozottan amellet érvelt, hogy Probus csak a második kiadója lehetett (Caesius Bassus után) Persiusnak, vö. PARATORE (1968a) 54: *Infatti, se dobbiamo far risalire alla biografia o al commentario di Probo, come vuole il Rostagni, la notizia della conezione prudentiale fatta da Cornuto del verso di Persio relativo a Mida e tutta le notizie relative a illustri vittime di Nerone, di cui la Vita è gremita, siamo costretti a pensare a un'edizione probiana notevolmente posteriore a quella di Cornuto e Cesio Basso e quindi del tutto indipendente da quella.* Valamint PARATORE (1968b) 56.

A kutatás által a Suetonius-szerzőség ellenében megfogalmazott érveket okvetlenül ki kell egészíteni még néhány olyan jellemző felsorolásával, amelyek szintén a *De poetis*-ből való eredeztetés elutasítását támasztják alá.

A Suetoniustól ránkmaradt vagy bizonyíthatóan az ő műveire visszavezethető életrajzok egyik jellegzetes vonása, hogy – nyilván a bemutatott személy karakterének plasztikusabb árnyalása végett – a biográfus-történetíró fölidézi a tárgyalt személy néhány csattanós mondását.¹⁹⁹ Ilyen anekdotikus elemmel nem csak a császáréletrajzokban találkozunk,²⁰⁰ hanem több grammatikusról és rhétorról írott életrajzában is (például: L. Orbilius, M. Pomponius Marcellus, Q. Remmius Palaemon etc.), és ez jellemzi a Terentius-, Vergilius-, Horatius- vagy Lucanus-életrajzot. Suetonius olykor még egy-egy rövid verset is beilleszt az életrajz szövegébe, mint Vergilius életrajzában a jól ismert sírverset. Ezzel szemben a *Vita Persii*-ben a költő mindvégig „hallgat”, az egyetlen jellemzőnek tartott anekdotikus megszólalás Lucanus szájából hangzik el.²⁰¹

Különös sajátossága továbbá a *Vita Persii*-nek, hogy míg Suetonius költő-, grammatikus- vagy rhétor-életrajzaiban elvétve fordul elő a bizonytalanságot kifejező módosítószó, addig a Persius-életrajzban igen gyakran.²⁰² A *Vita Persii*-nek számos további olyan eleme van, amely teljességgel idegen a suetoniusi életrajzoktól. A *Vita Persii* például hosszan – szinte jogászi alaposággal – tárgyalja a költő örökségének sorsát, amire a császár-életrajzok kivételével alig van példa Suetoniusnál.²⁰³ E rövid áttekintésből is kitűnik tehát, hogy olyan súlyos (nyelvi, szöveg-strukturális és tartalmi) érvek szólnak Suetonius szerzősége ellen, hogy azok alapján kijelenthető: a *Vita Persii* legfeljebb csak forrása lehetett Suetonius *De poetis*-e Persius-életrajzának, de annak elveszett *Vita*-jával nem azonos.

A szerzősége jelölt másik, a berytusi származású filológus tevékenységének megítélésével kapcsolatban viszonylag egyszerű helyzetben vagyunk, mivel – amint már említettem – Suetonius rövid életrajzában és Aulus Gellius művében megfelelő támpontokat találhatunk filológusi működésének megítéléséhez.²⁰⁴ A Hieronymus szerint

¹⁹⁹ A mondásoknak az életrajzokban játszott szerepével kapcsolatban lásd PAUSCH (2004) 33-42.

²⁰⁰ Gugel például hosszan elemzi a császárok utolsó mondását, mondatait: vö. GUGEL (1977) 95 sqq.

²⁰¹ Ezzel kapcsolatban lásd TAKÁCS (2007c).

²⁰² *annorum fere sex, intra paucos annos, inductus aliquatenus in philosophiam, decem fere annis, reliquit circa HS vicies, ut quidam dicunt,*²⁰² *libros circa septingentos, sive bibliothecam suam omnem, versus aliqui dempti.* Ezzel szemben a *De grammaticis et rhetoribus* fennmaradt életrajzaiban csak egyetlen ilyen kifejezést találunk.

²⁰³ Az egyetlen kivétel a Donatus által átdolgozott *Vita Vergilii*, amely viszont számos Suetonius-előtti forrásból merített, ami a *Vita Persii*-ről nem mondható el.

²⁰⁴ Gellius Cornutus-hoz való viszonyáról lásd ASTARITA (1993) 50-51.

Rómába 60 táján érkezett Valerius Probus – amint azt Suetonius állítja – valóban *javított, központosított és jegyzetelt* szövegeket (*emendare ac distinguere et adnotare curavit*), ugyanakkor viszont csak igen kevés és részletkérdésekre vonatkozó művet publikált (*nimis pauca et exigua de quibusdam minutis quaestiunculis edidit*).²⁰⁵ Ráadásul inkább a *régi írók* lehettek azok, akiknek a művei érdekelték,²⁰⁶ mivel elsősorban a *sermo antiquus*-szal kapcsolatban maradtak fenn megfigyelései.²⁰⁷ Hogy a régi szerzők érdekelték, arra nem csak ebből a szövegrészletből lehet következtetni, hanem az életrajz elejéből is, mely szerint már a provinciában a régi írók felé fordult a figyelmé: *legerat in provincia quosdam veteres libellos apud grammaticam, durante adhuc ibi antiquorum memoria necdum omnino abolita sicut Romae*,²⁰⁸ de a régi római irodalom iránti érdeklődését támasztják alá a Gelliusnál fennmaradt probusi megfigyelések is.²⁰⁹

Mindezek alapján nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy Probus miért választotta volna Persiust akár kommentálás, akár kiadás céljából. Persius satírái ugyanis leghamarabb 63-ban, vagyis alig néhány évvel Probus Rómába érkezése után jelentek meg, akinek bizonyára semmilyen személyes kapcsolata nem volt a költővel, ellentétben azokkal, akik az első kiadást gondozták, vagyis Cornutusszal és Caesius Bassusszal. Ők nemcsak tanúi voltak a költő életének, hanem közeli, mély barátságban álltak vele, így nyilván kitűnően ismerték a satírákat is, s noha Cornutust a 60-as évek második felének elején száműzte Nero – későbbi sorsáról pedig semmit sem tudunk –, Caesius Bassus, az első kiadó csak Kr. u. 79-ben halt meg. Teljesen valószínűtlen tehát az a föltételezés, hogy Persius satíráit, amelyek M. Valerius Probus működése idején kortárs műveknek számítottak, egy, elsősorban a régi nyelvhasználat iránt érdeklődő filológus a még élő rokonok és irodalmár-barátok tudta és hozzájárulása nélkül magyarázatokkal kísérve és életrajzzal kiegészítve kiadta.

Valamelyik Valerius Probus szerzősége azonban mégsem zárható ki teljesen, hiszen az ókori scholionok kutatóinak egy része több azonos nevű filológus létezését feltételezte. A római kommentár-irodalom nagy rendszerezője, Suringar például két Valerius Probus létezését valószínűsítette, a Suetonius *De grammaticis*-ében is szereplő Berytiuson kívül szerinte élt egy másik Probus is Hadrianus korában.²¹⁰ Hasonlóan vélekedett Steup is, aki főként a Vergilius-kommentárok és Aulus Gellius Probusra vonatkozó adatait vizsgálta.

²⁰⁵ Vö. HALL (1913) 58.

²⁰⁶ Vö. AISTERMANN (1909) 20.

²⁰⁷ Vö. HOLFORD-STREVEN (2003) 163-165.

²⁰⁸ Vö. Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus*, 24.

²⁰⁹ Vö. JOCELYN (1984) 465.

²¹⁰ SURINGAR (1834-35) 20.

Meglátása szerint egymástól nem túl nagy időbeli távolságra két Probus élt, akiket *maior*-nak, illetve *minor*-nak nevez,²¹¹ s azokban a scholionokban, amelyekben Probus említése megelőzi Cornutusét,²¹² feltételezése szerint *Probus maior*ról, vagyis a berytusiról van szó.²¹³ A *Probus minor*-ra visszamenő szövegkritikai közlések viszont – úgy véli – nem Serviusnál, hanem Gellius *Noctes Atticae*-jében találhatók meg.²¹⁴ Véleménye tehát nagyjából megegyezik Suringaréval.²¹⁵

Több Valerius Probus létezésének föltételezése kétségtelenül megnehezíti a szerzőség körüli tisztánlátást. Mert a M. Valerius Probus Berytusra vonatkozó adatok és a tevékenységét illusztráló testimoniumok alapján nyilvánvaló, hogy ő nem lehet sem egy föltételezett Persius-kommentár, sem a *Vita Persii* szerzője. Ha elfogadjuk egy másik, Hadrianus korában élt Valerius Probus létezését, csak egy lépéssel kerültünk közelebb a szerzőség és a keletkezés ideje kérdésének megoldásához. Amint ugyanis az előző fejezetben kifejtettem, a hagyományozott cím szerint egy Hadrianus-kori Probus éppenséggel lehet egy Persius szatíráihoz írt kommentár szerzője, amiből egyáltalán nem következik automatikusan, hogy az eredeti *Vita Persii* is az ő alkotása; ám azt nem lehet elvetni, hogy azon formájában, ahogy ránk maradt – vagyis egy kommentár bevezetőjévé alakítva –, lehet a Steup által csak *Probus minor*-nak nevezett II. századi filológus kommentárhoz adaptált változata. A *Vita Persii* eredeti megfogalmazása azonban, amelyet ő (és talán Suetonius is) használt, bizonyosan nem tőle származik.

Véleményem szerint tartalmi, formai és nyelvi sajátosságok alapján nagyjából jól meghatározható, hogy mikor és milyen környezetben keletkezett a *Vita Persii*.²¹⁶ Kétségtelenül szembeötlő, hogy a szerző igen jól tájékozott a költő életének akár lényegtelennek is nevezhető részleteiben. Följegyzi, hogy a költő anyja első férje halála után ismét férjhez ment, de néhány év múlva újra megözvegyült. Nagyjából pontos információi vannak arról, hogy mekkora örökséget hagyott hátra Persius, s az hogyan oszlott meg közvetlen hozzátartozói, valamint mestere és barátja, Cornutus között. Kiválóan ismeri a költő baráti körét (frgg. V/5, VI/6, VII/7), és említést tesz egy korán elhunyt barátról is, pedig őt Persius egyetlen szatírájában sem említi (frg. V/5). Sőt, még

²¹¹ STEUP (1871) 83.

²¹² Zetzel szerint kizárható, hogy Cornutus Probusra reflektált volna. Vö. ZETZEL (1984²) 41.

²¹³ STEUP (1871) 83.

²¹⁴ STEUP (1871) 106.

²¹⁵ Steup többek közt úgy véli, hogy a *Vita Vergili Probi* szerzője Probus minor [STEUP (1871) 123], a *Scholia Veronensia*-ban pedig már egyenesen három Probus létezését feltételezi [STEUP (1871) 99].

²¹⁶ Ebben a fejezetben csak a leglényegesebb érveket sorolom föl és csak a végkövetkeztetést ismertetem, a részletes argumentációt e munka kommentár-része tartalmazza.

Persius ifjúkori zsenyéinek a címét és tartalmát is tudja.²¹⁷ Hogy a szerzőt vagy forrását nem választja el nagy időbeli távolság Persiustól, az is megerősíti, hogy csak a későbbi betoldásnak, vagy kiegészítésnek vélt mondatokban található az időbeli távolságra utaló kifejezés (*illo tempore, illius temporis*), az életrajz egyéb szereplőit viszont csak kevés adattal jellemzi, mintha olvasóközönsége számára ismertek lennének.

Bár csábító lehetőségnek tűnnék az életrajzot Cornutusnak vagy Caesius Bassusnak tulajdonítani, az életrajz ennek lehetőségét kizárja, noha az korántsem elképzelhetetlen, hogy ők alapvető forrásai voltak a *Vita Persii*-nek. Nagyon fontos körülmény azonban, hogy a *Vita Persii*-ben szereplő személyek többségének élete még Nero korában véget ért, csak Persius családjának nőtagjai, Cornutus két görög orvos-barátja, valamint Caesius Bassus és talán Cornutus éltek túl a császárt. Az utóbbit száműzték,²¹⁸ s később valószínűleg már nem tért vissza Rómába, az előbbi viszont a Vezúv 79-ben bekövetkezett kitörésekor vesztette életét. Vespasianus uralkodása idején tehát már csak Caesius Bassus élt Persius barátai közül, ráadásul részben ő volt a költői hagyaték gondozója is, vagyis míg életben volt, aligha lehetett a tudta és beleegyezése nélkül kiadni Persius műveit.

Van azonban az első század második felének egy olyan nagyhatású írója, aki – noha ez eddig elkerülte a kutatók figyelmét – minden bizonnyal ismerte Persiust, és nagyra is becsülte őt: M. Fabius Quintilianus. Mivel Quintilianus életének és működésének irodalmi szempontból legfontosabb szakasza akkor kezdődött, amikor Nero bukása és halála után Galba kíséretében visszatért Rómába, korábbi római tartózkodása általában elsikkad. Pedig a hispaniai Calagurrisból származó fiatalember csak 59-ben hagyja el a Várost,²¹⁹ s akad olyan pont is, ahol Persius és Quintilianus élete összetalálkozhatott. A *Vita Persii* szerint a költő nagy tisztelője volt az 59-ben elhunyt történetírónak, Servilius Nonianusnak, s Quintilianus is megemlíti *Institutio oratoria* című művében, hogy bejáratos volt Serviliushoz.²²⁰ E sztoikus arisztokrata házában ismerkedhettek meg, s a személyes ismeretségből eredhetett a szónok tisztelete a költő iránt. Persius ugyanis az egyetlen a többé-kevésbé kortárs költők közül, akit – mint Fetkenheuer fogalmaz – vitathatatlan tekintélyként (*als unbestrittene Autorität*) említ Quintilianus.²²¹ Quintilianus

²¹⁷ Vö. HERRMANN (1952) 199sqq.

²¹⁸ Száműzése időpontja bizonytalan. Vö. RAMELLI (2003) 288.

²¹⁹ CLARKE (1967) 27–28.

²²⁰ Quintilianus, *Institutio oratoria*, 10, 1, 102: *Nam mihi egregie dixisse uidetur Seruilius Nonianus pares eos magis quam similes: qui et ipse a nobis auditus est, clari uir ingenii et sententiis creber, sed minus pressus quam historiae auctoritas postulat.*

²²¹ Vö. FETKENHEUER (2003) 28.

elismerő szavai mellett további fontos érv, hogy az életrajz Lucanusról és Senecáról írott mondatai (T8) egybecsengenek az *Institutio oratoria*-ban a két Annaeusszal kapcsolatban megfogalmazott kritikával.²²² A személyes ismeretség ugyanakkor magyarázattal szolgál a meleg hangra, s hogy a biográfia minden adatközpontúsága ellenére is mélységes elismeréssel ír Persius szeretetreméltó jelleméről. E feltevés mellett szól a szerző kétségtelen jogi érdeklődése és alapossága, s hogy részletesen beszámol Persius iskoláiról, társadalmi kapcsolatairól, s különös figyelemmel fordul az életrajzban szereplő személyek életkora felé.

Mindez abba az irányba mutat, hogy azt föltételezzük, a *Vita Persii* a költőhöz és annak ismeretségi, rokoni köréhez közelálló személytől származik, aki nem sokkal, talán egy-két évtizeddel Persius halála után írta az életrajzot, amellyel talán azt a felfokozott érdeklődést és kíváncsiságot is szerette volna kielégíteni, amely együttjárt a satírák népszerűségével.²²³ Mivel szemléletmódja számos hasonlóságot mutat a Persiust személyesen is ismerő Quintilianusszal, nem elképzelhetetlen az sem, hogy a szerzőt az ő környezetében kell keresnünk. Bárhogy van is, a legfontosabb mégis az, hogy a *Vita Persii*-t olyan forrásnak kell tekinteni, amely hiteles adatokon nyugszik, és éppoly megbízható információkat tartalmaz Persiusnak, mint tanárának, Cornutusnak az életére és működésére vonatkozóan. S bár a szöveg állapota sok helyütt romlott, s nem egy helyen a Cornutusra vonatkozó részek is, a továbbiakban csak azokkal a részletekkel foglalkozom, amelyek valamilyen módon Cornutushoz is kapcsolódnak.

b) *Commentum Cornuti ad Persii satiras*

Persius satírát megjelenésükkor – amint azt az életrajz is megerősíti – lelkesen fogadta a korabeli olvasóközönség, s úgy tűnik, a lelkesedés, ha lohadt is a II-III. században, a IV. században újra föltámadt, hiszen Hieronymus utalása alapján bizonyos, hogy Persius az ő korában iskolai auctor volt.²²⁴ Önmagában már ez is indokolta volna ugyan, hogy a satírákhoz kommentár készüljön, joggal föltételezhető azonban az is, hogy a művek –

²²² Quintilianus sem Lucanusról sem, sem Senecáról nem nyilatkozik feltétlen csodálattal. Míg az előbbiről azt írja, hogy inkább a szónokoknak kell utánozniuk, mint a költőknek: *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus* (*Institutio oratoria*, 10, 1, 90), addig Seneca-kritikája még ennél is lesújtóbb. Vö. *Institutio oratoria*, 10, 1, 125.

²²³ Ez külön hangsúlyt kap az életrajzban éppen úgy, ahogy Quintilianusnál. A *Vita Persii* szavai szerint: *librum editum continuo mirari diripereque coeperunt*. És ahogy az *Institutio Oratoria*-ban olvassuk: *Multum et verae gloriae quamvis uno libro Persius meruit*. Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 10, 1, 94.

²²⁴ Hieronymus, *Apologia adversus Rufinum*, 1,16.

amelyek egyáltalán nem nevezhetők könnyű olvasmánynak – széless körű befogadásának megkönnyítése is ösztönözte egy Persius-kommentár létrejöttét. Hogy mindez mikor történt, nem állapítható meg, csupán megközelítőleg határozhatjuk meg, hogy a *terminus post quem* aligha előzi meg Caesius Bassus halálát, sőt még valószínűbb – miként erre a *Vita Persii* datálása kapcsán utaltam –, hogy kommentár az I. század legvégén, de inkább a II. század első felében született meg a szatírákhoz. Egy ókori Persius-kommentár léte tehát bizonyos, ennek a kommentárnak a sorsa azonban – bizonyos kommentárokéhoz vagy scholion-gyűjteményekhez hasonlóan – csak nehezen követhető nyomon, hiszen a Servius-féle Vergilius-,²²⁵ vagy a macrobiusi *Somnium Scipionis*-kommentárral ellentétben a szatíra-kommentár szövege nem számított standard, rögzült szövegnek, vagyis az egymást követő korok és Persius-kommentátorok többnyire hozzáadták a maguk magyarázatát, de előfordulhatott ellenkező irányú szövegváltoztatás is: bizonyos magyarázatok vagy magyarázatrészek kihullhattak a hagyományozás során.

Bár sokáig élt az a tévhit, hogy a kommentár Persius tanárának és barátjának, Annaeus Cornutusnak a műve, hiszen a legkorábbi középkori kódexek egyértelműen neki tulajdonítják, az utóbbi évtizedek kutatásában²²⁶ kikristályosodni látszik az a szilárd és helyes, hogy a *Commentum Cornuti ad Persii Satiras* nem ókori, hanem kora-középkori, kifejezetten Karoling kori munka, s keletkezésének helyeként a IX. században szellemi központként működő Auxerre-t jelölik meg, ahol Heiricus vezetésével az ókori szerzők körültekintő magyarázata folyt. Ebben a kiváló filológiai műhelyben született Auxerre-i Remigius Persius-kommentárja is, amely a *Vaticanus Reginensis 1560* kódexben maradt

²²⁵ Servius esetében ez annyiban pontatlan, hogy kommentárjának volt a már említett kibővített változata, a *Servius Danielis*, ugyanakkor a Servius-kommentár ennek kivételével változatlanul hagyományozódott.

²²⁶ Bár a *Commentum Cornuti*-t már a XV. század végén kiadott kommentáros Persius-kiadások egy része is tartalmazza, a filológiailag is körültekintően gondozott kiadása csak 1563-ban látott napvilágot Elias Vinetusnak köszönhetően. Az azóta *editio princeps*-nek tekintett kiadás óta a *Commentum Cornuti* többször is napvilágot látott, s fontos részét képezte Iahn 1843-as Persius-kiadásának is. Mivel a német filológus számos fontos kéziratot figyelmen kívül hagyott, a XIX. század második felében több neves filológus is foglalkozott a *Commentum Cornuti* szöveg-hagyományával, s akadt, aki – néhány kézirat alapján – a teljes szöveget publikálta. A szöveg legújabb, a Bibliotheca Teubneriana könyvsorozatában megjelent kiadását Wendell Clausen és J. E. G. Zetzel gondozta. A könyv megjelenését hosszas kutatómunka előzte meg, ennek ellenére mégis igencsak vitatható értékű kiadás született, aminek legfőbb oka – amint azt Zetzel 2005-ben megjelent *Marginal Scholarship and Textual Deviance* című, *Commentum Cornuti* szöveg-hagyományáról szóló monográfiájában részletesen kifejti –, hogy kiadásukban – a korábbi kiadókkal ellentétben – nem a British Libraryban őrzött *Regius 15 B XIX* jelű kódex szövegét tekintették iránymutatónak, hanem más, sok helyütt az említett londoni kódexnél kevésbé frappáns szövegvariánst adó kódexeket. Véleményük szerint ugyanis az addig legjobbnak tekintett kódex szövege azért nem nevezhető autentikusnak, mert az a hagyományozott szövegen mindig a jobb értelmezés irányába mutató szerkesztő keze nyomát viseli magán. Mindettől eltekintve Zetzel monográfiája mégis fontos állomás a *Commentum Cornuti*-kutatás történetében, hiszen ez az első eset, hogy valaki ilyen terjedelemben, számos kéziratot áttanulmányozva igyekszik szétszálazni az igencsak kusza szöveg-hagyományt.

ránk – Remigius egyéb műveivel együtt.²²⁷ Így természetes, hogy az ő neve is fölvetődött a *Commentum Cornuti* lehetséges szerzőjeként.

Művében Zetzel is azon a véleményen van, hogy a *Commentum Cornuti* a IX. században működő Auxerre-i iskola alkotása, s bár abban – nézetem szerint – túlságosan szkeptikus, hogy a műből kihámozható-e a bizonyítottan létezett ókori Persius-kommentár, egyes magyarázatok esetében ő sem kételkedik az ókori eredetben. Ebbe a scholion-csoportba sorolja – teljes joggal – azt a néhány magyarázatot, amely Persius életére vonatkozik.²²⁸

A scholionok alapján világos, hogy a *Commentum Cornuti* magyarázatai és a *Vita Persii* adatai csak részben hozhatók korrelációba egymással, az előbbi ugyanis részint terjedelmesebb, olykor azonban pontatlan, s ellentmond az életrajz adatainak. Beszámol ugyanis Caesius Bassusnak a Vezúv 79-es híres kitörése okozta haláláról; tud arról, hogy a költő anyja második házassága miatt elköltözött Volaterraeből, s említést tesz Plotius Macrinusról, akivel Servilius Nonianusnál ismerkedett meg, sőt még arról is beszámol, hogy vidéki birtokot vett tőle. Persius anyjáról írva a *Vita Persii*-vel megegyezően utal arra, hogy Fulvia Sisennia csak kétszer ment férjhez (a költő apját *prior vir*-nek nevezi), s nem téved a Cornutushoz fűződő kapcsolatról mondottakban sem, ha feltételezzük, hogy a *qui eius auditor fuit* a szöveget rosszul kiolvasó másoló hibájából romlott, s helyesen vagy *quia*, vagy *cuius* a vonatkozó névmás odaillő alakja. Téved viszont a *Commentum Cornuti* abban, hogy az 1. szatíra 121. sorában Persius javította ki az eredeti szöveget, hiszen ezt az életrajz – minden bizonnyal jogosan – Cornutusnak tulajdonítja.

Ez az ellentmondás könnyen feloldható azonban, ha elfogadjuk, hogy a IX. vagy X. században élt szerző és kompilátor szándékosan tulajdonította az általa összeállított magyarázatgyűjteményt a költő mesterének, s feltételezzük, hogy a névválasztással kívánt tudós rangot adni művének. Ebben az esetben érthető, hogy a *Vita Persii*-nek a sor

²²⁷ ZETZEL (2005) 137.

²²⁸ Ezek a következők:

Sat. 1. 120 (...) (4) *denique Persius hoc mutavit ita ponens auriculas asini quis non habet?, sed veritus est ne Nero in se dictum putaret.*

Sat. 2. 1 (...) (8) *Alloquitur Macrinum sane hominem eruditum et paterno se affectu diligentem, qui in domo Servilii didiceret, a quo agellum comparaverat indulto sibi pretio aliquantulo.*

Sat. 3. 28 (...) (7) *Tusco autem dixit quod nobiliter in Etruria natus est...*

Sat. 5. 22 (2) § QVANTAQUE (...) *ad Annaeum Cornutum philosophum, egregium virum, qui (quia) eius auditor fuit, loquitur.*

Sat. 6. 6 § (...) *se ipsum Persius significat cecisse in Liguriae fines, videlicet propter Fulviam Sisenniam matrem suam, quae post mortem prioris viri ibi nupta erat (...)*

[5] *Fulvia Sisenna (mater eius) nupsit postea Fusio equiti Romano et eum quoque extulit intra paucos annos.*

emendálására vonatkozó adatát meg kellett változtatnia, ellenkező esetben önellentmondásba keveredett volna, hiszen a kommentárszerző Cornutusnak önmagáról kellett volna elmondania, hogy megváltoztatta a szöveget. Cornutus így sem maradhatott ki a magyarázatokból, hiszen az 5. szatíra hozzá szól, s a scholionok szövegében másutt is fölbukkan a neve, ezt viszont minden bizonnyal egy még későbbi, a Karoling-kort követő Persius-magyarázónak a számlájára kell írunk, így a Cornutusra vonatkozó utalások ebben az esetben nem megbízhatóak.

Végső soron tehát a *Commentum Cornuti* magyarázatai nem szolgálnak új információval a *Vita Persii*-hez képest, mivel adatai az életrajznak csak Persiusra vonatkozó részeit egészítik ki.

c) Hieronymus: *Chronicon*

A Cassius Dio művében olvasható, a száműzésre vonatkozó testimoniummal vág egybe az eusebiosi *Chronikón* hieronymusi fordításában és kiegészítésében olvasható adat, amely szerint Cornutust Nero 67-ben vagy 68-ban száműzte (T17).²²⁹ Noha az itt olvasható szöveg részben pontatlan, hiszen Octavia 62-ben bekövetkezett száműzetését is ennél az évnél közli,²³⁰ a Cornutusra vonatkozó adat szintén vitatható és vitatott. Forrása, mivel a *De viris illustribus* prologusában Suetonius példáját említi Hieronymus,²³¹ ebben az esetben is föltehetően a Hadrianus-kori történetíró volt, aki – mint mondtuk – nagyjából a négy császár évéig, Kr. u. 68-ig írta meg a költők és filozófusok életrajzát,²³² ami alapján föltételezhető, hogy a Cornutusra vonatkozó adat is tőle származik. Ezt erősíti meg az az általános vélemény, hogy a hieronymusi *Chronicon* római irodalomtörténeti adatai Suetoniustól származnak,²³³ márpedig ha a Lucanusra vagy Persiusra vonatkozó adatok suetoniusiak, akkor föltehetően a Cornutusra vonatkozók is.²³⁴

²²⁹ A szöveghely teljesen bizonytalan, az évek és az események teljesen összekeveredtek a kézirati hagyományban. A szöveg örmény fordítása például ugyanezt az adatot a 65-ös évhez kapcsolja. Vö. REPPE (1906) 5.

²³⁰ Octaviát Nero 62-ben előbb száműzte, majd az emiatt támadt feszültség hatására visszahívta a száműzetésből, de nem sokkal később ismét eltávolította az udvarból és meggyilkoltatta, s ezzel nyílt meg az út Poppaea Sabina előtt, hogy császárné legyen. Vö. Tacitus, *Annales*, 14, 63 sqq. Az azonban, hogy Nero már 62-ben száműzte Cornutust, kizárható, ebben az esetben ugyanis nem lehetett volna tanítványának, Persiusnak az örököse és hagyatékának gondozója.

²³¹ Hieronymus *De viris illustribus* című művének forrásairól lásd BARTHOLD (2010) *passim*.

²³² Suetonius *De viris illustribus*-ának időintervallumáról lásd VILJAMAA (1991) 3828.

²³³ Vö. DIHLE (1994) 534.

²³⁴ Nagyon messzire vezetne részletesen bemutatni a hieronymusi kronológia római irodalomtörténeti adatait, itt pusztán néhány megfontolásra érdemes vonására hívom föl a figyelmet, főként azért is, mert

Szembevetendő azonban az is, hogy a Hieronymus által közölt, bizonyosan a *De poetis*-ből származó adatai eltérnek a *Vita Persii* azonos tartalmú adataitól. *Ad Ol. 203*, 2-höz, vagyis a Kr. u. 34. évhez ezt írja: *Persius Flaccus satyricus poeta Volaterris nascitur*,²³⁵ majd az *ad Ol. 210*, 2-höz, vagyis a 62. évhez ezt fűzi hozzá: *Persius moritur anno aetatis XXVIII*.²³⁶ A *Vita Persii* szövege ellenben mindkét esetben eltér. A születési helyet ugyanis – Hieronymusszal ellentétben – a kézirati hagyomány nem *Volaterris*-ként, hanem *Volterris*, illetve *Vulterris* alakban hagyományozta, a bizonyára a *Chronikón* alapján javított forma pedig Pierre Pithoutól származik. És különbözik Persius halálakor megadott életkora is: a *Vita Persii* szerint a költő *decessit (...) anno aetatis XXX*, ezzel szemben áll a suetoniusi *anno aetatis XXVIII*,²³⁷ vagy a kézirati hagyományban szintén föllelhető *XXVIII*. Ráadásul Hieronymus szövege *satyricus poeta*-nak nevezi Persiust, a jelző viszont nem fordul elő a *Vita Persii*-ben, s a műfaj is *satura*-ként szerepel a szöveghagyományban. Mindez több lehetőséget is fölvet: Hieronymus a) vagy nem ismerte a *Vita Persii*-t, b) vagy ismerte ugyan, de Suetoniust használta, c) esetleg már maga Suetonius is korrigálta a *Vita Persii* adatát. Persze azt sem lehet kizárni, hogy Hieronymus ismerte ugyan,²³⁸ de adatait – saját tudásának megfelelően – módosította. Mivel ez a kérdés eldönthetetlen, azt sem tudhatjuk, hogy Suetonius feltételezett Cornutus-életrajzában fölhasználta-e a *Vita Persii* Cornutusra vonatkozó adatát, vagy más forrásból merítette-e. Kiegészítésül csupán annyit, hogy jóllehet Hieronymus Persius tanáráként említi Cornutust, de ennek a kapcsolatnak nem kellett föltétlenül szerepelnie

számos egymásnak is ellentmondó megállapítás hangzik el ezzel a kronológiával kapcsolatban, miközben még bizonyos szövegkritikai problémák sincsenek tisztázva. A Kr.u. 62. évhez azt írja Hieronymus, hogy *Persius moritur anno aetatis XXVIII* (vö. a Bodleian Libraryban őrzött IX. századi kódex szövegével), miközben általában úgy idézik, hogy *anno aetatis XXVIII* halt meg a költő. Ugyancsak megzavarja az időrendet, amit Lucanusszal kapcsolatban ír Hieronymus, halálát ugyanis a nagy római tűzvész és nagybátyja halála elé teszi (*M. annaeus lucanus cordubensis poeta in pisoniana coniuratione deprehensus brachium ad secandas venas medico praebuit.*), ami szinte szó szerint megegyezik azzal, amit a Suetonius-féle Lucanus-életrajzban olvasunk: *M. Annaeus Lucanus Cordubensis [...] [poeta (ez hieronymusi kiegészítés)] [...] signifer Pisonianae coniurationis [...] brachia ad secandas venas praebuit medico.* Hieronymus a különféle suetoniusi forrásokra támaszkodva alkotta meg a kronológiát, s emiatt találkozunk benne anomáliákkal.

²³⁵ Vö. ROSTAGNI (1944) 140–141.

²³⁶ Vö. ROSTAGNI (1944) 140–141.

²³⁷ Mivel a *Vita Persii* nyilvánvalóan helytelen adatot ad meg, a kiadók vagy magyarázattal (kerekíti az életkort), vagy konjektúrával akarták a szöveghelyet javítani, noha a kézirati hagyomány sem egységes.

²³⁸ Hieronymus nagyon mélyrehatóan ismerte Persiust, amiről az is tanúskodik, hogy szatíráit több alkalommal is idézi műveiben, sőt említést tesz arról is, hogy Aelius Donatusnál – kommentárral – olvasták Persiust. Mivel az ókori Persius-kommentárt a kora-középkorban jelentősen átdolgozták, nem tudhatjuk, hogy Hieronymus milyen formában olvasta a szatíráköltőt, így azt sem, hogy az a kommentár, amelyet ő ismert, azonos volt-e azzal, amelyből a ránk maradt ókori *Vita Persii* végén olvasható töredék származik. Elvileg nem zárhatjuk tehát ki, hogy Hieronymus ismerte a *Vita Persii*-t, a Cornutus életére vonatkozó legbecselesebb forrást, de az bizonyos, hogy sem a Persiusra, sem a Cornutusra vonatkozó adatok nem erre az életrajzra vezethetők vissza.

Suetoniusnál, mert az egyházatya, aki jól ismerte Persius szatíráit, az V. szatíra, illetve a szatírához írt és Donatus iskolájában is forgatott kommentár alapján összekapcsolhatta kettőjüket.²³⁹

d) *Vita Cornuti Suetoniana?*

A biográfus Suetonius csak töredékesen fennmaradt műve, a *De viris illustribus De poetis*-e mellett megírta a legkiválóbb római rhétorok és grammatikusok életét is szintén csonkán megőrzött *De grammaticis et rhetoribus* című művében.²⁴⁰ Mivel Hieronymus legfontosabb forrása Suetonius volt, úgy tűnhetik, hogy a Cornutusra vonatkozó adat is a történetírótól származik. Az nyilvánvaló, hogy az utóbb idézett életrajzgyűjteményben nem szerepelt Cornutus, mivel a kor fogalmai szerint sem grammatikusnak, sem rhétornak nem számított. Mivel az bizonyos, hogy a *Vita Lucani*-hoz hasonlóan létezett egy suetoniusi *Vita Persii* is, amely nem azonos a tévesen Valerius Probusnak tulajdonított ókori életrajzzal, elképzelhető, hogy a Cornutusra vonatkozó adatot ebből az elveszett suetoniusi Persius-életrajzból merítette Hieronymus.

Azt sem lehet kizárni, hogy a Persiust jól ismerő egyházatya a szatírák alapján definiálta Cornutust *philosophus*-nak és *praeceptor Persii*-nak, ez azonban nem magyarázza meg, hogy honnan tud száműzetéséről. Hieronymus ismerte ugyan Tacitust,²⁴¹ az azonban erősen vitatható, hogy az *Annales*-ben esett-e szó Cornutusról (mert ha igen, akkor csak az *Annales* XVI. könyvének elveszett részében), az pedig kizárható, hogy Hieronymus ilyen mélységig elmélyedt volna a történeti források tanulmányozásában.

e) *Cassius Dio: Historia Romana*

A Kr. u. II. százaban élt, görögül író római történetíró, Cassius Dio a *Historia Romana* című művének Nero korára vonatkozó könyvei (LXI-LXIII. könyvek) csak töredékesen,

²³⁹ Szent Jeromos Persius-ismereteiről lásd PENCE (1941) 322–336.

²⁴⁰ Suetonius *De grammaticis et rhetoribus* című életrajzgyűjteménye töredékesen maradt ránk. A rhétorok életrajza C. Albucius Siluséval megszakad, és az utána következők, L. Caestius Piusától Iulius Tiróig, csak a hieronymusi *Chronicon*-ból származó rendkívül rövid töredékekben ismertek. Vö. BRUGNOLI (1963) 36–37.

²⁴¹ Vö. HAGENDAHL (1952) 217.

bizánci szerzetesek kivonataiból rekonstruálva ismertek.²⁴² E tulajdonképpen bőségesnek nevezhető töredékgyűjteményen kívül Nero korának eseményeit még két forrásból rekonstruálhatjuk: Tacitus *Annales*-ének XIV-XVI. könyveiből, illetve Suetonius *Nero*-biográfiájából. Más forrásból annyi azonban tudható, hogy e művek forrásai történeti dokumentumokon kívül²⁴³ olyan történeti művek voltak, amelyek nem sokkal Nero halála után láttak napvilágot, és részletesen tárgyalták a Iulius-Claudius-dinasztia utolsó princepsének uralkodása alatt történt eseményeket.²⁴⁴ Közülük három szerző neve ismert: Cluvius Rufusé, idősebb Pliniusé és Fabius Rusticusé.²⁴⁵ Mindhárman más-más szempontból és a Nero-korához való más-más viszonyulással írták meg a kor eseményeit. Cassius Dio, bár forrásait nem nevezi meg, feltehetően ismerte ezeket a műveket, és adatai jelentős részét belőlük merítette.²⁴⁶

A Flaviusok idején megjelent történeti munkák mellett azonban figyelembe kell venni, hogy készültek olyan művek is, amelyek nem szigorú értelemben vett történeti munkák, hanem történeti adatokat is tartalmazó biográfia-gyűjtemények voltak. Még ha föltételezzük is, hogy Cassius Dio nem Cluvius Rufus, Fabius Rusticus vagy az idősebb Plinius művét, hanem valamely időben későbbi munkát vett alapul a maga műve megírásához, akkor sem zárhatjuk ki, hogy a Cassius Diónál olvasható történet végső forrása nem történeti munka, hanem egyéb, alighanem biografikus munka. Ennek valószínűségét megerősíti, hogy Tacitus esetében is kimutatható, főként Thræsea Paetus szerepének némileg túlzó rajzában, Helvidius Priscus panegyrikus Thræsea-életrajzának hatása.²⁴⁷

f) *C. Fannius: Vita et exitus occisorum et relegatorum a Nerone*

A Cornutus száműzetésére vonatkozó, Hieronymusnál fennmaradt és nagy valószínűséggel Suetoniusra visszavezethető adat forrása bár elveszett, nagy bizonyossággal mégis megállapítható. Ifjabb Plinius ír arról egyik levelében, hogy egy bizonyos C. Fannius, akinek neve és témaválasztása a Thræsea Paetusszal való rokonságra

²⁴² Vö. BARZANÒ (2000) 6sqq.

²⁴³ Arról, hogy Tacitus milyen forrásokat használt lásd legújabban GOWING (2009) 17–30.

²⁴⁴ GOWING (2009).

²⁴⁵ A fennmaradt történetírók forrásairól lásd LEVI (1949) 35–40, TRESCH (1965) 57sqq.

²⁴⁶ Vö. SORDI (2000) 18–22.

²⁴⁷ MALITZ (1985) 231 sqq.

utal,²⁴⁸ a Nero alatt száműzött, kivégzett vagy öngyilkosságra kényszerített emberek életrajz-gyűjteményén dolgozik (*scribebat tamen exitus occisorum et relegatorum a Nerone*),²⁴⁹ amelynek terjedelme – tekintve a nerói uralom kegyetlenségét – legalább három kötetre rúgott (*et iam tres libros absoluerat*).

Plinius elmesél vele kapcsolatban egy anekdotikus történetet is, amely szerint Fanniusnak álmában megjelent a császár és végigolvasta a bűneiről írt művet:

*Visus est sibi per nocturnam quietem iacere in lectulo suo compositus in habitum studentis, habere ante se scrinium (ita solebat); mox imaginatus est uenisse Neronem, in toro resedisse, prompsisse primum librum quem de sceleribus eius ediderat, cumque ad extremum reuoluisse; idem in secundo ac tertio fecisse, tunc abisse.*²⁵⁰

Mivel Cornutus száműzése kétségtelennek tekinthető, valószínű, hogy az *exitus-irodalom* eme befejezetlen, de fontos és népszerű (*ac tanto magis reliquos perficere cupiebat, quanto frequentius hi lectitabantur*) alkotásában szerepelt Cornutus életrajza. Ez a mű és a műfaj egyéb alkotásai, amelyeket Plinius szerint a szónoki és történetírói stílus közötti középút jellemzett (*subtiles et diligentes et Latinos atque inter sermonem historiamque medios*)²⁵¹ forrásul szolgált a történetírók számára is.²⁵²

Ifjabb Pliniustól tudjuk azt is, hogy Titinius Capito is írt egy verses *exitus inlustrium virorum* című művet,²⁵³ ebben azonban aligha eshetett szó Cornutusról, hiszen *libertus*-ként nem tartozhatott a *vir illustris* kategóriájába. Ez a műfaj mindenesetre, amennyire rekonstruálni lehet, bátor emberek bátor tettére és emlékezetes szavaira volt kihegyezve, amit igazol Tacitusnak a Piso-féle összeesküvés néhány áldozatára vonatkozó megjegyzése is, hogy *emlékezetre méltó tett vagy mondás nélkül (nullo facto dictove memorando)* mentek a halálba.²⁵⁴

g) Persius V. satírája

A testimoniumok közt kell megemlíteni Persius Cornutusnak címzett V. satíráját, pontosabban annak Persius és a filozófus találkozására vonatkozó részletét (30–51).

²⁴⁸ SHERWIN-WHITE (1966) 320.

²⁴⁹ Plinius, *Epistulae*, 5,5,3.

²⁵⁰ Plinius, *Epistulae*, 5, 5, 5.

²⁵¹ Plinius, *Epistulae*, 5, 5, 3.

²⁵² SHERWIN-WHITE (1966) 42; 320.

²⁵³ Vö. Plinius, *Epistulae*, 8, 12, 4: *Scribit exitus inlustrium uirorum, in his quorundam mihi carissimorum.*

²⁵⁴ Tacitus, *Annales*, 15,70.

Ebből a műből – tekintettel a szatíra tartalmára – életrajzi vonatkozású adatokat csak nagyon óvatosan nyerhetünk (itt mindenekelőtt azt a sort kell kiemelni, amely arra vonatkozik, hogy a költő mikor, hány évesen lett Cornutus tanítványa), a költemény azonban alkalmas arra, hogy tartalma, egyes utalásai és kötetben elfoglalt helye²⁵⁵ alapján megerősítse egyéb források Cornutusra vonatkozó testimoniumait: elsősorban a *Vita Persii* adatait.

A szatíra bevezetője, amely szép dokumentuma a költő Cornutushoz való ragaszkodásának, igazolja az életrajz kettőjük szoros és baráti mester-tanítvány kapcsolatára²⁵⁶ vonatkozó állítását. Tulajdonképpen ez a Persius-szatíra tekinthető a Cornutusra vonatkozó legkorábbi és leghitelesebb, bár – irodalmi alkotásról lévén szó – kétségtelenül szubjektív forrásnak, s így kitüntetett helye van a testimoniumok között.

h) Aulus Gellius: Noctes Atticae

A Kr. u. II. század közepső harmadában író Gellius többször is hivatkozik Cornutusra, s bár mindig elismerő jelzőkkel illeti, szinte kivétel nélkül kritikával idézi állításait. Cornutus, aki a Vergilius-komentátorok legkorábbi nemzedékéhez tartozott,²⁵⁷ bíráló megjegyzéseivel igen heves ellenkezést váltott ki a következő generáció Vergilius-komentátoraiból. Hogy a Cornutus-kritika pontosan kitől eredeztethető, nem állapítható meg, Gellius ugyanis nem nevezi meg forrását, s úgy tűnteti föl, mintha ő csóválná a fejét Cornutus állításain. A Gelliusnál fennmaradt fragmentumok ezért, bár ez nem igazolható, első kézből származnak, forrásuk lehet egy vagy több Cornutus-kritikus Vergilius-komentátor a Kr. u. I. század végéről, vagy a Kr. u. II. század elejéről. Meg kell jegyezni, hogy rendszeres kommentár ebben a korban még alig állt rendelkezésre, így Gellius közvetlen Cornutus-ismerete sem zárható ki, de az is elképzelhető, hogy Athénban folytatott beszélgetések alkalmával találkozott Cornutust bíráló nézetekkel.²⁵⁸ Egyes esetekben pedig az is föltételezhető, hogy Gellius Cornutus nevének említése nélkül idézi a filozófus-rhétor megállapításait. A *Scholia Veronensia* magyarázatai

²⁵⁵ Ezzel kapcsolatban lásd TAKÁCS (2008), illetve jelen dolgozat IX. fejezetét.

²⁵⁶ Érdekes véleményen van Witke. Szerinte az V. szatíra 5-18. sora nem Cornutus szavainak költői átformálása, bár aki így szól Persiushoz, ugyanolyan kapcsolatban van a költővel, mint Cornutus. Vö. WITKE (1970) 89.

²⁵⁷ Vö. ZIOLKOWSKI-PUTNAM- (2008) 627-628.

²⁵⁸ Arra, hogy szóban is folytak grammatikai fejtegetések, jó példa a *Noctes Atticae* 18. könyvének 2. története, amelyben a Saturnalia alkalmával tartott tudós beszélgetésekről számol be.

mindenesetre azt mutatják, hogy Cornutus Vergilius-kritikáit főként Velius Longus és Aemilius Asper vették revízió alá, közülük Gellius azonban csak az előbbit ismerte.²⁵⁹

Gellius azonban nem csak arra alkalmas, hogy segítségével Cornutus elveszett Vergilius-kommentárjairól²⁶⁰ alkossunk fogalmat, hanem arra is, hogy rekonstruáljuk Cornutus II. században élő képét, a róla alkotott általános ítéletet, amely – lévén Gellius a későbbiekben is népszerű szerző, akit szívesen dézsmáltak a késő-ókorak, mint pl. Macrobius²⁶¹ – hatással lehetett Cornutus egész későbbi megítélésére.

i) Késő-ókori Vergilius-kommentárok

A Cornutus tudósi (grammatikus) működésére vonatkozó fragmentumok legnagyobb halmazát, több, mint húsz fragmentumot, a késő-ókori Vergilius-kommentárok Cornutus-tól származó idézetei jelentik. Ezek egy része a Servius-féle Vergilius-kommentárban olvasható, illetve a *Servius Danielis*-nek (vagy *Servius Auctus*-nak) nevezett gyűjteményben, s mindhárom vergiliusi műhöz akad köztük megjegyzés. Ezen kívül több alkalommal fordul elő Cornutus neve a rendkívül töredékes, palimpszesztuszon fennmaradt *Scholia Veronensia* kommentárja közt is. Mindez, persze, nem jelenti azt, hogy a Cornutus-kommentárok mintegy háromszáz évvel később is a Vergilius-filológia alapműveinek számítottak, hiszen a később élt kommentár-írók közül például Aemilius Aspernek sokkal több töredékét lehet azonosítani.²⁶² Persze, nem szabad elfelejteni, hogy a századok folyamán Cornutus neve ki is kophatott a kommentárokból, s feloldódhatott a felismerhetetlen *nonnulli, alii, sunt, quidam...* formulákban, az ezek alapján való azonosítás azonban annyira ingoványos terület, hogy arra nem merészkedünk.²⁶³ Elég, ha csupán azokat a fragmentumokat vizsgáljuk, amelyek kétségtelenek, vagy amelyek a szövegkörnyezet alapján nagyon valószínűen cornutusiak. Ez utóbbiak közé azonban inkább azok a fragmentumok tartoznak, amelyek Gellius művében olvashatók, közvetlenül a Cornutusnak tulajdonított egyik kritikai megjegyzés után. A bizonytalan töredékek között szerepel az a Gellius-részlet is,²⁶⁴ amelyet egy korábbi tanulmányomban – a Silius Italicus-i *Punica* Aetnáról szóló leírása alapján – Cornutusnak

²⁵⁹ Vö. Gellius, *Noctes Atticae*, 18, 9, és itt sem Vergiliusszal, hanem Enniusszal kapcsolatban említi. Lásd még ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 628.

²⁶⁰ Suringar még hagyományos értelemben vett kommentárra gondol. Vö. SURINGAR (1834) 116–117.

²⁶¹ Vö. **FL32, FL34**.

²⁶² Máiig mérvadó összefoglalásuk: TOMSIN (1952).

²⁶³ Ilyesmire csak kevesen vállalkoztak. Vö. GEORGII (1891) 568-569.

²⁶⁴ Ez szerepel Macrobiusnál is. Vö. frg. IXa/70, IXb/70.

tulajdonítottam.²⁶⁵ E feltételezések esetében azonban mindenképpen illendő hangsúlyozni a *bizonytalanságot*. A Vergilius-kommentárokból kiszűrni az efféle scholionokat, szinte lehetetlen, hiszen ekkorra már több évszázadnyi története van a Vergilius-filológiának.

Ugyanakkor fontos körülmény, hogy a Gelliusnál megőrzött cornutusi észrevételek és a késő-ókori Vergilius-kommentárok között nincs közvetlen kapcsolat, vagyis sem Aelius Donatus, sem Servius nem használta forrásként a *Noctes Atticae*-t, ellentétben Macrobiusszal, aki egész részeket vett át a II. századi szerzőtől. Mindez azért érdekes, mert a *Saturnalia*-ban, igaz még ifjúként, szerepel a Vergilius-kommentátor Servius,²⁶⁶ aki – éppen a macrobiusi mű hatására – úgy tűnik, mintha ismerné a Gelliusnál megőrzött Cornutus-kritikákat. Ezt maga a kommentár azonban nem erősíti meg, a macrobiusi *Saturnalia* és a Servius-féle Vergilius-kommentár Cornutus-fragmentumai között nincs átfedés, pontosabban Servius ismeri őket, de Cornutus említése nélkül idézi.

j) Egyéb latin nyelvű testimoniumok

A latin nyelvű testimoniumok közül a legkésőbbiek a Kr. u. V. századra datálhatók. Charisius grammatikus idézi Cornutus több művét, de az, hogy első kézből merítette-e információit, felettébb kétséges. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy e késő-ókori grammatikai művek javarészt kompilációk, amelyek aztán a korábbi klasszikus grammatikai munkákat váltották föl.²⁶⁷ Charisius esetében például nyilvánvaló a függés a Nero-kor utolsó éveiben idősebb Plinius által írt, nyolc kötet terjedelmű *Dubius sermo*-tól.²⁶⁸ Bár Charisius nem tesz említést arról, hogy a nála olvasható szövegrészleteket Pliniusból csemegézte volna ki, aligha valószínű, hogy Cornutusnak akár a Vergilius-kommentárjai, akár egyéb művei eljutottak volna Charisius kezébe, azaz ebben az esetben is azt kell föltételeznünk, hogy a nála található fragmentumok jóval korábban váltak töredékké.

Bizonytalan az Augustinus-fragmentum (T22) Annaeus Cornutusszal való összekapcsolása is, az egyházatya ugyanis a feltételezhetően a II-III. század fordulóján élt Asper és a IV. században élt Donatus előtt említi, ami, ha időrendi sorrendiséget feltételezünk, kizárja, hogy az I. századi Cornutusról van szó. Persze, elképzelhető, hogy Augustinus nem tudta, pontosan mikor élt Cornutus, bár a Vergilius-kommentárok

²⁶⁵ Vö. TAKÁCS (1998).

²⁶⁶ Macrobius szerepéről lásd KASTER (1980a) és KASTER (1980b).

²⁶⁷ SCHENKEVELD (1996) 32.

²⁶⁸ Plinius, *Epistulae*, 3, 5, 5.

alapján sejthette, hogy Asper előtt. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy a felsorolás alfabetaikus. Ebben az esetben nem zárható ki, hogy az egyházatya L. Annaeus Cornutusra utal. Ha azonban a IV-V. század fordulóján már létezett valamilyen formában egy *Commentum Cornuti*-nak nevezett magyarázatgyűjtemény (akár Persiusához, akár más szerzőhöz), akkor szintén gyengül az érv, amely az utalás az I. századi Cornutushoz köti.

k) Görög *testimoniumok*

A Cornutusra vonatkozó görög nyelvű *testimoniumok*nak és művei fragmentumainak külön történetük van. Kivételt közülük csupán a Cassius Dio-töredék jelent, amelynek forrása bizonyára latin nyelvű történetírói munka volt, mivel a többi – úgy tűnik – nem latin, hanem görög forrásra vezethető vissza. Bár valószínűsíthető, hogy a késő-ókort a *CThG*-n kívül más mű nem érte meg – hiszen a *Suda* csupán ezt a művét ismeri –,²⁶⁹ filozófiai művei egyes részei, amikor még forgatták őket, bekerültek a Cornutus után közvetlenül következő generációk műveibe, és a későbbi szerzők aztán, mivel csak ezeket a műveket olvasták, már csak ezekből, s nem első kézből ismerték.

Ehhez kapcsolódó érdekes fejlemény az is, hogy Cornutus latin és görög nyelven írt műveinek utóélete a nyelvi kritérium mentén látszik kettéhasadni. A római szerzők számára, talán az Órigenést ismerő egyházatyák kivételével, ismeretlennek tűnik a görög filozófiai műveket publikáló Cornutus, míg a görög szerzők egyáltalán nem vesznek tudomást a latin nyelvű művekről. Érintkezés tulajdonképpen csak a Cassius Dio-töredékhez kapcsolható hagyományban fedezhető föl.

l) *Diogenés Laertios*

Létezett továbbá föltehetően egy görög nyelvű Cornutus-életrajz is Diogenés Laertios életrajzgyűjteménye sztoikusokról szóló 7. könyve végén.²⁷⁰ Diogenés Laertios egyik kézírata a sztoikus filozófusok közt említ egy bizonyos Cornutust (Κορνοῦτος) is,²⁷¹

²⁶⁹ Talán a *Rhétorikai technai* című művet ismerték, hiszen annak címe szerepel az egyik késő-ókori fragmentumban.

²⁷⁰ ALGRA-BARNES-MANSFELD-SCHOFIELD (1999) 11–12.

²⁷¹ Vö. ROSE (1866) 370-371.

akiről De Martini, Ramelli és Boys-Stones is úgy tartja, hogy Annaeus Cornutusszal azonos.²⁷²

Ez az életrajz ugyan elveszett, föltehetőleg azonban inkább ez, mintsem Cassius Dio vagy Suetonius volt a Suda Cornutusra vonatkozó adatának a forrása.²⁷³

m) Összegzés

A L. Annaeus Cornutusra vonatkozó életrajzi adatok nagy része valószínűleg a Kr. u. I. század utolsó évtizedeiben készült művekből eredeztethető. Egyikük, a *Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*, bár középpontjában nem Cornutus, hanem Persius alakja áll, a költővel való szoros kapcsolat miatt fontos adatokat közöl arról a társadalmi-politikai és szellemi körről, amellyel Cornutusnak kapcsolata lehetett. Életrajzi adatainak másik föltételezett forrása C. Fanniusnak a Nero korában száműzöttekről és meggyilkoltokról írt elveszett műve, amely forrása lehetett Suetonius föltételezett Cornutus-életrajzának. Végző soron tehát a biográfiai adatok döntő része olyan forrásokra vezethető vissza, amelyek nem sokkal Cornutus 65-68 között bekövetkezett száműzetése után keletkezettek, így megbízhatónak tűnnek. Ennél többet, sajnos, nem lehet mondani. Nem lehet például eldönteni, hogy C. Fannius életrajz-gyűjteménye mennyiben volt hiteles munka, s mennyiben Nero-ellenes vádirat, amelynek ábrázolásmódját esetleg túlzó módon befolyásolta a halott császár iránt táplált gyűlölet és a Flavius-kori Nero-ellenes propaganda. Töredékek, párhuzamos források alapján mindez megítélhetetlen.

²⁷² Vö. RAMELLI (2003) 7, BOYS-STONES (2018) 158.

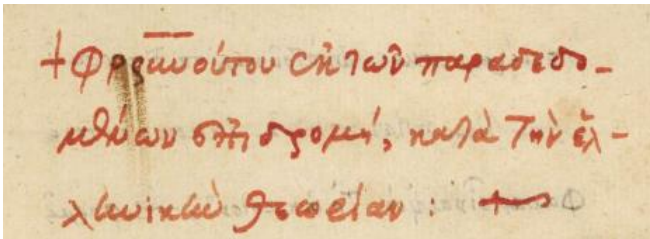
²⁷³ Vö. DE MARTINI (1825) 3.

V. CORNUTUS ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

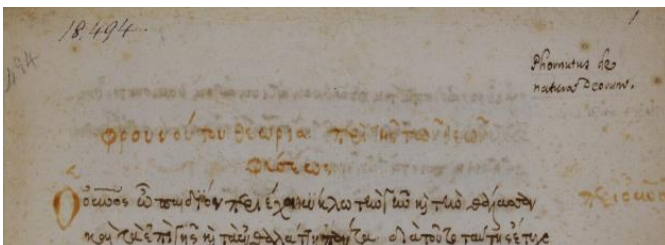
a) *L. Annaeus Cornutus neve*

Cornutus teljes nevét: *Lucius Annaeus Cornutus* mindössze egyetlen latin nyelvű forrás említi (**FL33**), *Lucius-praenomenje* tehát ez alapján valószínűsíthető. Akad ugyan olyan Cornutust említő forrás is, amely *Titus*-ként (**FL61**), illetve egy másik szöveg *Marcus*-ként említi (**FL67**), ezek azonban – szinte biztos, hogy – nem a filozófus Cornutusra vonatkoznak, azok a spekulációk pedig, hogy esetleg feltételezett fiáról lenne szó, rendkívül túlzóak.²⁷⁴

A források többségében viszont vagy csak *nomen gentilijével* és *cognomenjével* (*Annaeus Cornutus*-ként vagy *Cornutus Annaeus*-ként a latin és Ἀνναῖος Κορνοῦτος -ként Cassius Diónál (**T17**)) szerepel, vagy pusztán *cognomenjével* a *nomen gentile* nélkül (*Cornutus* illetve Κορνοῦτος). Az egyetlen jelentős eltérés Cornutus nevének hagyományozásában csupán ránk maradt művének szöveghagyományában fedezhető föl. A *CThG* egyes kézirataiban Cornutus neve Φορνοῦτος -ként, Φουρνοῦτος-ként, Φρουνοῦτος-ként vagy Φρονοῦτος -ként hagyományozódott.²⁷⁵

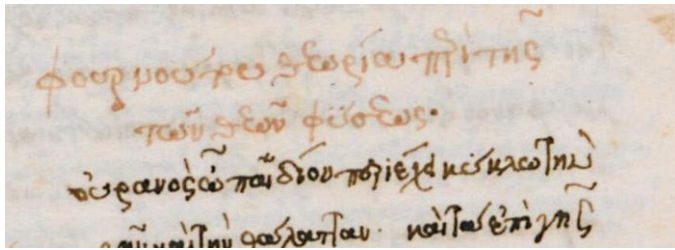
(London, British Library, Add MS 18775, 1^v)

(London, British Library, Add MS 18494, 1^v)

²⁷⁴ Vö. RAMELLI (2003) 13-14.

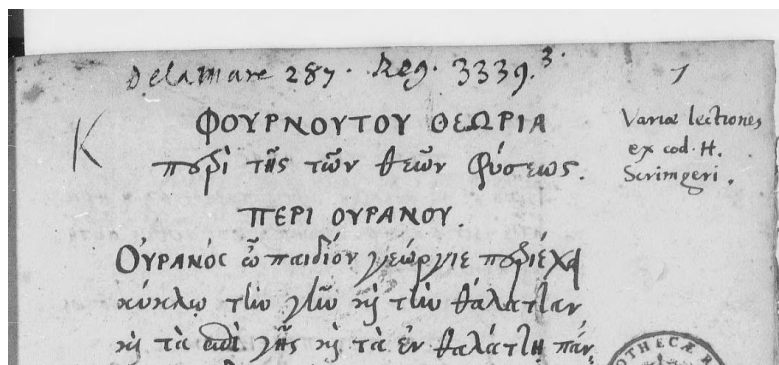
²⁷⁵ Vö. KRAFFT (1975) 74sqq.

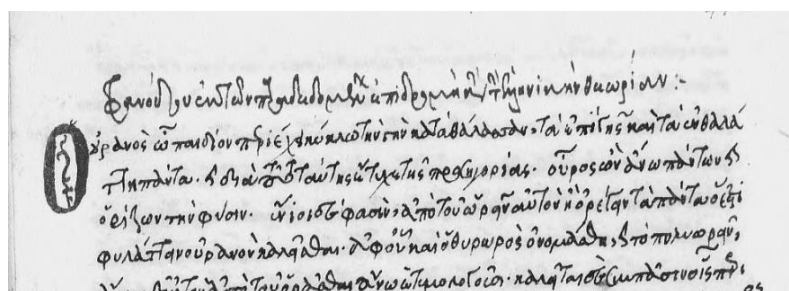
(Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 56.20, 79^r)

(Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 58.13, 1^r)

(Párizs, BNF Grec. 3076, 1^r)

(Párizs, BNF Grec, 2551, 47^r)

Mivel a *Suda* és az *Etymologicum Magnum* adatai alapján aligha lehet kétségbe vonni, hogy a *CThG* Cornutus műve, a szerző nevében való eltérésre kétféle magyarázat is született. Az egyik, kevésbé valószínű föltételezés szerint a Φορνοῦτος -név pusztán a másoló hibájából keletkezett alakváltozat, míg a másik, valószínűbb hipotézis szerint – amelyet Persius egyik szövegkiadója, Herman vetett föl –,²⁷⁶ Cornutus neve eredetileg valóban Φορνοῦτος lehetett, s a filozófus nevét akkor változtatta Φορνοῦτος-ról Κορνοῦτος-ra, illetve Cornutusra, amikor szülővárosából, a libyai Leptis Magnából Rómába költözött. Ha ez az igazság, Cornutus névváltoztatásának példája nem párhuzam nélkül való. Herman is a legismertebb esetet idézi: a római polgár zsidó Saulus nevét a klasszikus római névként csengő Paulusra változtatta, ráadásul Pál apostol is nagyjából abban az időben változtathatta meg nevét, amikor Φορνοῦτος – Κορνοῦτος is.

Amennyiben valóban fölvelt névről van szó, a *Cornutus-cognomen* szerencsés választás volt a filozófus részéről (ha ugyan ő választotta), hiszen ez a *cognomen* nem volt szokatlan sem Itáliában, sem Rómában.²⁷⁷

Némileg már a következő problémához vezet át Cornutus nomen gentilijének a kérdése. Az Ἀνναῖος/*Annaeus nomen gentile* alapján bizonyos, hogy Cornutus az *Annaea gens* szabadosa (*libertus*) volt.²⁷⁸ Az *Annaea gens*hez való tartozását egyes életrajzi adatai is alátámasztják, mindenekelőtt, hogy L. Annaeus Seneca öccsének, Annaeus Melának a fiát, M. Annaeus Lucanust is ő tanította egy időben.²⁷⁹ A hispaniai eredetű Annaeus-család, akik közül a legismertebb a Nero-kor filozófus-államférfija, Seneca, a Kr.e. I. század derekán Róma egyik legbefolyásosabb nemzetsége volt. Az *Annaea gens*hez tartozó szabadosok, például Annaeus Serenus²⁸⁰ vagy a Seneca halálánál segédkező orvos, Annaeus Statius²⁸¹ olykor fontos politikai tisztséget is betöltöttek. Az *Annaea gens* magját azonban a három fivér alkotta, a legidősebb Novatus, aki örökbefogadása után fölvette adoptálójá Gallio-cognomenét, a középső Seneca és a legkisebb Mela, aki távol tartotta magát a politika első vonalától.²⁸² Ehhez a lovagrendi nemzetséghez számos szabados tartozott, de a *patronus-cliens* rendszernek megfelelően nem voltak

²⁷⁶ HERMANN (1909) 5.

²⁷⁷ Vö. CIL 14, 02925, CIL 06, 37037.

²⁷⁸ Arról többféle nézet is megfogalmazódott, hogy kinek a szabadosa is volt Cornutus. Marx nézete szerint az idősebb Senecáé, Nock, az RE-cikk szerzője szerint Meláé, de akad, aki nem is tekint rá szabadosként. Vö. RAMELLI (2003) 284, n. 3.

²⁷⁹ Vö. *Vita Persii: Per Cornutum cognovit et Annaeum Lucanum...*

²⁸⁰ Vö. Tacitus, *Annales*, 13, 13; Seneca, *Epistulae morales*, 63, 14, 15. Nero alatt egy ideig a *praefectus vigilum* tisztséget töltötte be. Lásd még *PIR*² A 618.

²⁸¹ Vö. Tacitus, *Annales*, 15, 64, valamint *PIR*² A 608.

²⁸² Szerepükről lásd TAKÁCS (2010) 179–188.

mindannyian mindhárom testvér cliensei. Hogy Cornutus a három testvér közül kinek volt a cliense, vita tárgya.

Egyesek véleménye szerint Seneca cliense volt Cornutus, akivel Alexandriában találkozott,²⁸³ és feltételezésüket részben arra építik, hogy mindkettő sztoikus filozófus volt. E feltételezés mellett szólhat érvként még az a tény is, hogy Cornutus működését Libyában kezdte, föltételezhetően abban az időben, amikor Seneca anyai nagynénjének invitálására egészségügyi okokból Egyiptomban tartózkodott.²⁸⁴ Hogy Seneca Észak-Afrikában milyen utazásokat tett, nem tudhatjuk, így nem zárható ki az sem, hogy Seneca egyiptomi tartózkodása idején ismerte meg (az akkor még Φορνοῦτος nevet viselő) Cornutust, s ő hívta magával Rómába, s ő szabadította föl.

Nyomósabb érvek szólnak azonban Seneca Cornutus-patrónussága ellen. Az életrajz, amelynek szerzője Seneca erős kritikusanak tűnik, azt írja, hogy Persius csak későn (*sero*) ismerte meg a filozófust,²⁸⁵ miközben ekkor már Cornutus tanítványa volt Lucanus, Seneca unokaöccse, aki 59-ben – részben Cornutusnál folytatott – tanulmányai után éppen Athénba tartott, amikor Nero visszahívta, hogy irodalmi körének oszlopos tagjává tegye.²⁸⁶ Ha Cornutus Seneca cliense lett volna, valószínűtlennek tűnik, hogy a 62 novemberében meghalt Persius ne ismerhette volna meg már korábban a filozófust. Lucanus Cornutusnál való tanítványkodása inkább arra enged következtetni, hogy Cornutus a pénzügyekkel foglalkozó ifjabb testvérnek, Lucanus apjának, Melának volt a cliense.²⁸⁷ Lucanus és Seneca kapcsolata minden ellenkező hiedelem ellenére nem tűnik felhőtlennek. Erre utal Lucanus eposzának néhány olyan kitétele, amelyek ellentétesek Seneca nézeteivel,²⁸⁸ vagy az a körülmény, hogy a Pisóval való összeesküvéssel éppen Lucanus egyik szabadosa vádolta meg Senecát még jóval a Piso féle összeesküvés leleplezése előtt.²⁸⁹

Végső soron nem zárható ki azonban az sem, hogy Cornutus az idősebb testvér szabadosa volt, hiszen Novatus-Gallio különféle politikai tisztségeinek köszönhetően a birodalom számos helyén megfordult, így valamilyen minőségében Cornutusszal is összetalálkozhatott. Csakhogy éppen Gallio gyakori távollétei teszik ugyanakkor valószínűtlenné, hogy ő volt Cornutus patrónusa, mivel Cornutus – adataink szerint – nem

²⁸³ BIRLEY (1999) 14.

²⁸⁴ Ezzel kapcsolatban lásd GRIFFIN (1976) *passim*.

²⁸⁵ A kifejezést többféleképpen is lehet ugyan érteni, de valószínűleg nem a sajnálkozás fejeződik ki benne.

²⁸⁶ Vö. SULLIVAN (1987) 32; TAKÁCS (2003) 65–66.

²⁸⁷ Ezen a véleményen van például WITKE (1970) 102.

²⁸⁸ Például a principatus eszményének eltérésében fölfedezhető különbség. Lásd GOWING (2006) *passim*.

²⁸⁹ Romanus és Fabius Romanus azonosításáról lásd TAKÁCS (2003).

hagyta el Rómát, írói-tanári mesterségét csak itt tudta megvalósítani, míg Novatus-Gallio éppen azokban az években, amikor Persiust tanítani kezdte, (52-ben) volt Achaia provincia kormányzója.²⁹⁰

A három lehetséges feltételezés közül a legvalószínűbb tehát, hogy Cornutus patrónusa Lucanus apja, Mela volt. Ezt a feltételezést még egy további életrajzi körülmény is megerősíti. A Piso-féle összeesküvés leleplezését követő megtorlásban Nero előbb Lucanust, majd Senecát is öngyilkosságra kényszerítette. Nem sokkal később egy újabb megtorlási hullám is érte az *Annaea gens*-t; fivérükhöz hasonlóan öngyilkosságra kényszerítette Nero Galliót és Melát is. Mela halála ugyanúgy 66-ra tehető, mint Cornutus száműzetése, így a patrónus halála magyarázattal szolgálhat arra is, miért válhatott Cornutus kegyvesztetté Nero udvarában.

Mindez azonban csak feltételezés. Amíg bármilyen ezt a kérdést egyértelműen eldöntő adat nem jut tudomásunkra, addig Cornutus patrónusának kérdésében csak hipotetikus következtetésre juthatunk.

b) Cornutus születési helye

Cornutus a Suda adata alapján a libyai kikötővárosban, Leptis Magnában²⁹¹ született. Leptist vagy Lepcist²⁹² a hagyomány szerint Tyrosból és Sidonból származó főníciaiak alapították két másik várossal együtt, ahogy azt Sallustius is írja a *Bellum Iugurthinum*-ban:

Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumentum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere; eaeque brevi multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet. (19, 1-2)

A főníciaiak több várost is alapítottak a lapos, homokos tengerparton, például Oea-t és Sabratha-t, de közülük a két Syrtis közt fekvő Leptis volt a legkeletebbi. A városokat ráadásul régi karavánutak tengeri kijáratánál alapították,²⁹³ így ezek a városok már a korai időktől fontos kereskedelmi központok voltak. Bár az alapítás mondáját lehet

²⁹⁰ Kr.u. 52-ben volt Achaia provincia kormányzója, ebben a minőségében találkozott Pál apostollal. Vö. *Acta Apostolorum*, 16, 12, *PIR*² I 494.

²⁹¹ Születési helyéről lásd DE MARTINI (1825) 24. A város történetéről ld. BIRLEY (1999) 8–22.

²⁹² DI VITA (1999) 46.

²⁹³ DI VITA (1999) 14.

éppenséggel a későbbi lakosok nagyra és nemesre vágyó identitáskeresésével magyarázni,²⁹⁴ tény, hogy a punok hamar meghódították a várost, s azt a maguk képére formálták.²⁹⁵ A pun háborúk végével, majd Róma hatalmának folyamatos terjedésével párhuzamosan tovább élénkült Leptis és Róma, illetve Itália kereskedelmi kapcsolata. A város közel másfél századon keresztül szabad város volt, saját pénzt veretett, és *civitas foederata*-ként laza kapcsolat fűzte Rómához. Kr. e. 46-ban, mivel a város Pompeius pártját fogta, Caesar megszállta és megsarcolta a várost, fejlődését mindez azonban nem törte meg, s Leptis Magna – különösen Augustus idején²⁹⁶ – intenzív fejlődésnek indult.²⁹⁷ Mivel Leptis romjain nem épült új város, impozáns középületeinek monumentális romjai alapján fogalmat alkothatunk a város gazdagságáról. Magna melléknevét is Augustus uralkodásának idején kapta, hogy meg lehessen különböztetni a nem túl messze fekvő Lepti-től.²⁹⁸

A város természetesnek tekinthető romanizációja ellenére is – Karthágóhoz hasonlóan – őrizte pun gyökereit és hagyományait,²⁹⁹ amit egyfelől a városban templommal tisztelt istenek személye bizonyít,³⁰⁰ másrészt pedig az, hogy még a Kr. u. I. századból is maradt fenn pun nyelvű felirat.³⁰¹ Ugyanakkor élénk kereskedelmi kapcsolat fűzte a várost az egyiptomi Alexandriához is.³⁰²

Cornutus ebben a látványosan fejlődő és gazdag városban született, amelynek kultúrájában a Kr. u. I. század első évtizedeiben egyszerre volt megragadható a pun, a görög és a római hatás, amit csak erősített, hogy később Caligula jelentős katonaságot állomásoztatott ezen a területen.³⁰³ A város ugyan csak Vespasianus alatt nyert *municipium* rangot,³⁰⁴ de már korábban is jelentős autonómiával rendelkezett – ahogy említettük –, szabad város, illetve *emporium* volt,³⁰⁵ amit feliratok tanúsítanak.³⁰⁶ Későbbi fejlődése is látványos: 110-ben – Traianus idején – *colonia*-rangot kapott, majd sokat

²⁹⁴ DI VITA (1999) 46.

²⁹⁵ DI VITA (1999) 18–20.

²⁹⁶ A tengerparti városok közül Leptisnek volt a legintenzívebb kapcsolata Rómával, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy itt tisztelték először istenként Augustust, már Kr. u. 10-ben, s külön érdekessége a kultusznak, hogy a *flamen Augusti Caesaris* tisztségét először két tősgyökeres pun család sarja viselte. Vö. DI VITA (1999) 32; BIRLEY (1999) 12. Augustus jelentőségéről a város fejlődésében ld. BIRLEY (1999) 8-9.

²⁹⁷ DI VITA (1999) 50–54.

²⁹⁸ DI VITA (1999) 46.

²⁹⁹ BIRLEY (1999) 8.

³⁰⁰ DI VITA (1999) 32–37.

³⁰¹ DI VITA (1999) 33; 64; 69; BIRLEY (1999) 15.

³⁰² BIRLEY (1999) 8.

³⁰³ DI VITA (1999) 24.

³⁰⁴ DI VITA (1999) 86.

³⁰⁵ BIRLEY (1999) 8; 14.

³⁰⁶ DI VITA (1999) 20–24.

köszönhetett az itt született Septimius Severusnak. A város lakosságának összetételét azonban nem lehet rekonstruálni, pusztán feltételezhetjük, hogy a valószínűleg egyes lakosság többsége pun és görög lehetett, de nyilván jelentős számban éltek a városban egyéb földközi-tengeri népcsoportok, például zsidók,³⁰⁷ berberék vagy numidák. Azt pedig, hogy Cornutus milyen származású volt, végképp nem lehet megállapítani. Még ha föltételezzük is, hogy eredeti neve Φορνοῦτος volt, a valószínű kérdés, hogy görög vagy pun volt-e, még ekkor sem dönthető el. Későbbi pályafutása, irodalmi tevékenysége és a tény, hogy legközelebbi barátai, ahogy a *Vita Persii* írja, görögök voltak, mindenesetre nagyon valószínűvé teszi, hogy Cornutus inkább görög, mint pun (vagy zsidó) származású volt.³⁰⁸

Leptisnek, a városnak – még ha élete jelentősebb részében végül is nem ott, hanem Rómában élt – komoly jelentősége van Cornutus fennmaradt írásaiban és műveltségében. Leptis kulturális sokszínűségének, a város pun hagyományokra épült kultuszainak, hellénisztikus műveltségének, majd Augustus-kori erőteljes romanizálódásának visszfénye megfigyelhető a filozófus írói tevékenységében. Amint arra még később visszatérünk, a helyi kultuszok hatása érezhető a föltehetően még Leptisben írt *CThG* istenvilág-értelmezésében, s valószínűleg a város erőteljes romanizációja tette képessé arra Cornutust, hogy Rómában latin nyelven grammatikai és rhétorikai műveket írjon.

c) *Cornutus társadalmi helyzete*

Cornutus, ahogy az *nomen gentile*-jéből egyértelműen kiderül, a *gens Annaea*-hoz tartozó szabados (*libertus*) volt, ami a római társadalmi struktúrában világos helyet jelölt ki számára. Ez a szabados-státus azonban viszonylag nagy szabadságot biztosított számára, amelyet egyéni hajlandósága folytán ráadásul tovább tudott szélesíteni. Ezt az is mutatja, hogy bár az Annaeusokhoz fűződő kapcsolatának vannak egyértelmű bizonyítékai, még szorosabb volt az a kapocs, amely például Persiushoz s valószínűleg annak családjához fűzte. Amikor tehát társadalmi helyzetről beszélek, akkor jogi státusán (*libertus*) túl inkább arról van szó, hogy a sztoikus filozófia tanáraként milyen rangot ért el a korabeli Róma társadalmában, és hogyan tekintett rá a római szellemi és politikai elit. Mivel a rendelkezésre álló adatok meglehetősen szűkösek, ezért érdemes segítségül hívni az

³⁰⁷ GOODWIN (2002) 8. Azt írja, hogy Nero idején sok zsidó menekült el Leptis Magnából.

³⁰⁸ Éppen a névváltoztatás kapcsán akár azt is föl lehetne vetni, hogy Cornutus hellénizált zsidó volt. Ilyen jellegű föltételezés ugyan eddig nem fogalmazódott meg, az V. szatíra befejező sorainak Heródes királyra való utalása mégis elgondolkasztató. A források ugyan nem említenek efféle kapcsolatot, de mivel Nero udvarában, főleg Poppaea Sabina miatt, szívesen látták a zsidókat, még talán ezt sem lehet kizárni.

azokra a filozófusokra vonatkozó adatokat, akik Cornutusszal nagyjából egy időben működtek Rómában. Ez a kitekintés azért is hasznos, mert általa képet kaphatunk arról, hogy a Cornutusszal azonos társadalmi háttérű és helyzetű filozófusok, milyen szerepet tölthettek be a korabeli társadalomban.

A Kr. u. I. század közepén, Nero korában nem volt hivatalos állami oktatás, emiatt az elemi ismeretek oktatását is magántanárok végezték, ahogy arra a Persius taníttatására vonatkozó adatokból is következtetni lehet. Cornutus, akihez a költő tizenhat éves korában került, a grammatikai³⁰⁹ és retorikai képzést már elvégzett előkelő ifjakkal a filozófia-oktatását végezte.³¹⁰ Mindez teljesen megfelelt a sztoikus pedagógiai eszménynek,³¹¹ amely nagy hangsúlyt fektetett az oktatásra,³¹² hasonlóan ahhoz, ahogy azt Sókratés tette.³¹³ Cornutus társadalmi helyzete azonban azt nem engedte meg, vagy ő maga sem akarta, hogy csupán egyetlen tanítványa legyen, mint például Senecának volt Nero,³¹⁴ hanem egyszerre több tanítvánnyal foglalkozott.

A Nero koráról szóló történeti beszámolókból és a korból fennmaradt egyéb, irodalmi vagy filozófiai írásokból az I. század derekán Rómában élt és működött filozófusok névsora jól rekonstruálható.³¹⁵ Az első helyen mindenképpen L. Annaeus Senecát kell megemlíteni, akitől a legtöbb filozófiai írás maradt ránk. Mellette a második helyen az etruszk származású, lovagi rangú Musonius Rufus³¹⁶ következik, Epiktétos mestere, akit Nero Cornutusszal nagyjából egyidőben küldött száműzetésbe,³¹⁷ s aki aztán később

³⁰⁹ Vö. MCNELIS (2002) 67.

³¹⁰ Hogy pontosan hogyan zajlott ez a filozófia-oktatás, nem tudjuk, de gyanítható, hogy alapvonásaiban rokon volt Chrysipposnak a hagyományos görög nevelés kritikájából kiinduló elképzelésével. Diogenés Laertios, VII, 129.

³¹¹ Vö. ROLLER (2001) 72 sqq.

³¹² A sztoikus oktatás egyik alaptétele egyébként a hagyományos formájú képzés kritikája volt. Vö. Diogenés Laertios, VII, 32.

³¹³ A Stoa Sókratés-képéről lásd Alesse monográfiáját: ALESSE (2000). Amennyire a forrásokból kikövetkeztethető, a sztoikus Sókratés-kép szempontjából a *Περὶ ἠδονῆς* mellett főleg Kleantésnek az oktatásról szóló műve (*Περὶ παιδείας*) játszott fontos szerepet. Vö. ALESSE (2000) 159sqq.

³¹⁴ A Nerót nevelő Senecáról lásd az ide vonható ismereteket összegyűjtő és elemző tanulmányt: STROCCHIO (1997); Senecának a tanításról vallott elképzeléseiről összefoglalóan ld. GUGLIELMO (1997). Ugyanakkor Senecát annak ellenére is erőteljes pedagógiai szemlélet jellemzi, hogy nem működtetett „iskolát”, s Nerón kívül nem tudunk senkiről, aki hivatalosan tanítványa lett volna, bár műveiből a nevelés szándéka világosan kiolvasható. Erről ld. VON ALBRECHT (2004) 83sqq. Nagyon fontos az is, hogy Seneca is osztotta a korábbi és kortárs sztoikusoknak Sókratésről, a tanárról és bölcsről alkotott fölfogását. Vö. VON ALBRECHT (2004) 53-67.

³¹⁵ Mindezt azzal a megszorítással mondhatjuk, hogy a történeti hagyomány, vagy általában az emlékek hagyományozódása miatt bizonyos momentumok elsikkadhattak. Ezért is jogos Bellandi értetlenkedése, aki meglepőnek nevezi azt, hogy a jelentős kortárs vagy alig később élt szerzők (Quintilianus, Tacitus, Plinius, Suetonius) nem emlékeznek meg Cornutusról, noha korának nem jelentéktelen személyisége volt, s ezt még okkal egészíti ki azzal is, hogy későbbi források viszont emlegetik, sőt a Suda együtt említi Musonius Rufusszal. Vö. BELLANDI (2003) 185.

³¹⁶ Életéről lásd DILLON (2004) 3–8.

³¹⁷ Vö. Tacitus, *Annales*, 15, 71.

visszatért a Városba. Fontos szerepet látszik játszani a korabeli Rómában az Egyiptomból, Alexandriából származó szintén sztoikus görög filozófus, Chairémón is (Χαιρήμων, *Chaeremon*),³¹⁸ aki egy időben szintén Nero tanára volt. Rajtuk kívül ismerünk azonban még más sztoikus filozófusokat is, őket azonban, mivel a rájuk vonatkozó utalások igen csekélyek, általában kifejejtik a korabeli sztoikusok impozáns névsorából,³¹⁹ pedig az a kevés is fontos útmutatással szolgálhat, amit róluk összegyűjthetünk. Ezek a sztoikusok a következők: Coeranus, P. Egnatius Celer, Q. Paconius Agrippinus.³²⁰

E korban a sztoikus iskola mellett az etikai vonatkozásokban sok rokonságot mutató kynikus filozófia volt még igen népszerű Rómában,³²¹ nem beszélve az epikureusról, amely azonban inkább szembenállt az említett másik kettővel, s etikai tekintetben ez az ellentét kibékíthetetlen volt. Epikuros követői azonban nem törekedtek arra, hogy iskolát hozzanak létre Rómában, ahogy maga a mester sem tette annak idején Athénben, hiszen csak a kertjében fogadta tanítványait, így a sztoikus mellett a kynikus filozófusok játszottak a kor filozófiai oktatásában fontos szerepet.³²² Közülük a korabeli Rómában az egyik legjelentősebb az a Demetrius,³²³ akiről Seneca is elismerően nyilatkozik, s aki – Tacitus tudósítása szerint – jelen volt Thræsea Paetus öngyilkosságánál.³²⁴ Rajtuk kívül még számosan voltak, akik valamilyen formában a sztoikus vagy kynikus filozófiai iskolák hívei voltak, s akiknek munkássága a maguk területén kapcsolódik is e két irányzathoz, mint például a *Vita Persii*-ben említett két görög, a spártai orvos, Claudius Agathinus³²⁵ és a szintén Cornutus-barát magnesiaai Petronius Aristocrates,³²⁶ az ő alakjuk azonban a rendkívül morzsalékos testimoniumok miatt alig ragadható meg.³²⁷ A korábban említett két utóbbi kortárs filozófus, Chairémón és Demetrius élete és működése viszont azért is fontos számunkra, mert ellentétben Senecával és Musonius Rufusszal, akik

³¹⁸ A rá vonatkozó testimoniumokat és azok részletes elemzését ld. RAMELLI (2008) 1297–1359.

³¹⁹ Ramelli 2008-ban megjelent könyvében (*Stoici Romani Minori*) nem említi őket.

³²⁰ Rajtuk kívül még további sztoikusok azonosíthatók a korban, rövid felsorolásukat ld. BARNES (1997) 5. n. 19.

³²¹ Összefoglalásként a kynikusok római jelenlétéről lásd GRIFFIN (1996) 190–204.

³²² A filozófusok és az uralkodók vagy uralkodó réteg kapcsolatára lásd RAWSON (1989) 233–257. Nero koráról különösen p. 247.

³²³ Életéről, közéleti jelenlétéről lásd DUDLEY (1998) 124–142.

³²⁴ Tacitus, *Annales*, 16, 35. Demetrius egészen 66-ig Rómában maradt, majd száműzték, de Nero halála után visszatért Rómába. Vö. DUDLEY (1998) 126.

³²⁵ GOULET (1989) 64–65.

³²⁶ GOULET (1989) 386.

³²⁷ Az utóbbi esetében még az is bizonytalan, azonos-e a *Vita Persii*-ben említett személy egy későbbi forrásban szereplő, azonos nevű *grammatikos*-szal. Vö. GOULET (1989) 386.

lovagrendüként a római arisztokráciához tartoztak, ők Cornutushoz hasonlóan szabadosok voltak, így analogikusan egyes jellemzőket valamennyiükre vonatkozathatunk.

Chairémón, amennyire a rá vonatkozó töredékekből kikövetkeztethető, Kr. u. 10 körül születhetett Alexandriában, és talán 80 körül halt meg.³²⁸ Rómába föltételezhetően 40-ben érkezhetett az alexandriaiak követségében, amelyet a városban kitört zsidóellenes pogrom miatt küldtek a császárhoz, s amelynek görög tagjait Apión, zsidó tagjait Philón választotta ki. Chairémón, nyilvánvaló zsidóellenessége miatt, Apión küldötte volt.³²⁹ A filozófus a követséggel már valószínűleg nem tért vissza Alexandriába,³³⁰ hanem Rómában maradt, s a *Suda* adata szerint – minden bizonnyal még Seneca előtt – a peripatetikus Alexandrosszal együtt a későbbi császár, Nero tanára lett.³³¹ Ezután egészen 64-ig Rómában maradt, majd – talán a Piso-féle összeesküvés leleplezése idején – visszatért Egyiptomba,³³² ahol ἱερογραμματεὺς lett. Hogy mikor milyen műveket alkotott, pontosan nem lehet kronológiai sorrendbe rendezni, ezért csak föltételezhetjük, hogy ha művei jelentős részét nem Rómában írta is, filozófiai tanítói tevékenysége már akkoriban fölölelte mindazt, amit esetleg csak később írt meg.³³³

Cornutus alakja és filozófiája szempontjából két dolog rokonítja különösen őt és az egyiptomi filozófust:³³⁴ az egyik, hogy mindketten a császári udvarban szívesen látott filozófusok közé tartoztak, a másik, hogy Chairémón ugyanúgy a mítoszok allegorikus értelmezésének volt a híve, mint Cornutus, csak hogy míg ez utóbbi interpretációinak tárgya a görög istennevek és a hozzájuk kapcsolódó attribútumok voltak, addig Chairémón kiterjesztette az allegorikus mítoszerőtelmezést az egyiptomi istenvilágra és mitológiára.³³⁵ Bár teljes mű nem, csak viszonylag terjedelmes töredékek maradtak fönn

³²⁸ RAMELLI (2008) 1299.

³²⁹ Vö. RAMELLI (2008) 1299.

³³⁰ Chairémón Rómába jövetelével kapcsolatban különféle nézetek fogalmazódtak meg az elmúlt században. Frede szerint az Egyiptomban huzamosabb időt töltő Seneca hívta meg Rómába, Zeller viszont azt gondolta, hogy Alexandriában lett a sztoikus filozófiai iskola vezetője. Minderről összefoglalóan ld. RAMELLI (2008) 1300.

³³¹ *Suda*: Ἀλέξανδρος Αἰγῆος: φιλόσοφος Περιπατητικός, διδάσκαλος Νέρωνος τοῦ βασιλέως, ἅμα Χαιρήμονι τῷ φιλοσόφῳ. υἱὸν δὲ ἔσχε Καίλινον ὄνομα. οὗτος ἐκάλει τὸν Νέρωνα πηλὸν αἵματι πεφυρμένον. κακῶν μαθητῶν, ὡς οἶμαι, κακίονες οἱ διδάσκαλοι: διδακτὴ γὰρ ἀρετὴ καὶ κακία ἀσκητὴ. Bár a szöveg alapján úgy tűnik, mintha Alexandros és Chairémón akkor lett volna Nero tanára, amikor már császár lett, valószínű, hogy a *Suda* pusztán az azonosítás végett mondja uralkodónak Nerót, s igaza van Ramellinek, hogy azt gondolja, Seneca előtt volt Chairémón a császár tanítója. Vö. RAMELLI (2008) 1300.

³³² Rövid életrajzi összefoglalót lásd RAMELLI (2003) 52–53.

³³³ Vö. RAMELLI (2008) 1300.

³³⁴ Ramelli fölveti, hogy Cornutus egyik lehetséges mestere Chairémón volt (vö. RAMELLI (2008) 1299. Erre azonban nincs bizonyíték, csupán kettőjüknek az allegorikus mítoszerőtelmezéshez való hasonló viszonya föltűnő.

³³⁵ Vö. RAMELLI (2008) 1301–1304. Itt érdemes arra is utalni, hogy maga Cornutus is vallotta az egyiptomi mítoszok allegorikus értelmezését. Ezt bizonyítja ugyanis a *CThG* egyik helye, amely az Isis és Osiris

Chairémóntól, neve – főleg amiatt, mert Órigenés mindkettőjüket alaposan taulmányozta a maga bibliai egzegézis-elvének kidolgozása előtt³³⁶ – összekapcsolódott Cornutuséval.

Chairémónhoz hasonló társadalmi háttérrel érkezett Rómába a görög származású sztoikus filozófus, Coeranus.³³⁷ Az életével kapcsolatos egyetlen utalás Tacitus *Annales*-ében olvasható, amely szerint Coeranus – Musonius Rufus társaságában – arról győzte meg Rubellius Plautust,³³⁸ hogy állhatatosan kell fogadnia Nero halálra fölszólító döntését, s inkább a halált kell választania a bizonytalan és rettegéssel teli élet helyett. Itt kinyilvánított véleménye egybevág a kor sztoikus fölfogásával,³³⁹ ahogy az Seneca, Musonius Rufus vagy Lucanus *Pharsalia*-jának Cato-képében manifesztálódik. De ez az epizód amiatt is fontos, mivel azt mutatja, Coeranus, csakúgy mint Cornutus, az egyik előkelő római politikai tanácsadója volt. Hogy patrónus-cliens viszonyban voltak-e, nem tudjuk, de rangja biztosan nem volt azonos a szintén biztató tanácsot adó Musonius Rufusszal, aki előkelő etruszk lovagrendiként majdnem egyenrangú partnere volt Rubellius Plautusnak.

Összetettebb probléma a források által szintén sztoikus filozófusnak nevezett P. Egnatius Celer. Származása szerint hellenizált föníciai volt, aki vagy Rómába kerülése

mítosz kapcsán annak allegorikus jelentését párhuzamba állítja a hasonló görög mítoszokkal. Nem tudhatjuk, mi is volt a tartalma, vagy egyáltalán az iránya, a problémafölvetés szintjén mégis érdemes megemlíteni, hogy Seneca szintén írt egy elveszett művet az egyiptomi istenpárosról. Vö. *CThG*, 28.

³³⁶ Vö. RAMELLI (2008) 1314–1315.

³³⁷ Ld. VENON (1911) 399.

³³⁸ Tacitus, *Annales*, 14, 59: ...*Sunt qui alios a socero nuntios venisse ferant, tamquam nihil atrox immineret; doctoresque sapientiae, Coeranum Graeci, Musonium Tusci generis, constantiam opperendae mortis pro incerta et trepida vita suasisse.* Rubellius Plautus egyébként Asia provinciában tartózkodott ebben az időben, így föltételezhető, hogy Coeranus vagy elkísérte, vagy eleve ott tartózkodott, s csak ott csatlakozott hozzá. Musonius Rufus, aki később újra a Városban tartózkodik, alighanem Rubellius Plautus kíséretéhez tartozott ebben az időben. Rubellius Plautusról egyébként úgy ír Tacitus, mint az ősi római erények és a sztoikus erkölcs megtestesítőjéről: *Plautum magnis opibus ne fingere quidem cupidinem otii, sed veterum Romanorum imitamenta praeferre, assumpta etiam Stoicorum arrogantia sectaque, quae turbidos et negotiorum adpetentes faciat* (14, 57). Rövid kitérőt itt a lapalji jegyzetben azonban mindenképpen kell tenni, egy eddig föl nem vetett, de esetlegesen érdekes következtetéseket sejtető problémával kapcsolatban. Seneca az *Epistulae morales*-ban (66. levél) arról ír, hogy hosszú idő után találkozott egykori diáktársával, Claranusszal: *Claranum, condiscipulum meum, vidi post multos annos: non puto, exspectas, ut adiciam senem, sed mehercules viridem animo ac vigentem et cum corpusculo suo conluctantem* (66, 1). Vele Seneca több napon át találkozott, és több témáról is beszélgettek (*paucissimos una fecerimus dies*, 66, 4), többek közt a lélek természetéről is, amelyről Claranus többek közt a sztoikus tanoknak megfelelően azt mondta, hogy *asperis blandisque pariter invictus* etc. (66, 6), de beszélgetnek a bölcsről is: *ad omne pulchrum vir bonus sine ulla cunctatione procurret: stet illic carnifex, stet tortor atque ignis, perseverabit nec quid passurus, sed quid facturum sit...* (66, 21). Claranus, ahogy az a következő levél elejéből kiderül (*ver aperire se coepit...* 67, 1), valamikor 63 tavaszán találkozott Senecával. Mivel Coeranus neve csak egyszer fordul elő Tacitusnál, könnyen elképzelhető, hogy szövegromlás folytán Coeranus és Claranus ugyanaz a személy. Mivel Rubellius Plautus halála után nem volt ok tovább Ásiában maradni, Coeranus és Musonius Rufus visszatérhettek Rómába, ahová 63 tavaszán érkezhettek meg. Seneca ráadásul olyan szavakat ad Claranus szájába, amelyek Coeranustól is elhangozhattak. Bizonyítani a források elégtelensége miatt ugyan nem lehet, hogy Coeranus és Claranus egy és ugyanaz a személy, de ennek a lehetőségét talán érdemes szem előtt tartani. (Erről a problémáról később az *Excursus I.*-ben is szót ejtek.)

³³⁹ Vö. BONHÖFFER-STEPHENS (1996) 239sqq.

után, vagy már előtte a római polgárjogot is elnyerte.³⁴⁰ Műveiről adatok nem maradtak ránk, de élete két jellemző epizódját megörökítették a történetírók. Még Nero alatt eljárás indult a szintén sztoikus Barea Soranus és lánya ellen. Celer, aki szoros barátságban volt Barea Soranusszal, megfelelő kényszerítő eszközök hatására magára vállalta a vádló szerepét.³⁴¹ Az ő vádja és följelentése alapján aztán Soranust és lányát is halálra ítélte Nero. Ez a dicstelen szerep akkor még nem, de később súlyos törést jelentett Celer számára. Kr. u. 70-ben, már Vespasianus idején – nyilván nem függetlenül a Soranus-ügyben³⁴² játszott szerepétől – Celert perbe fogták.³⁴³ Különös módon föltűnt az ügyben Demetrius, a kynikus filozófus, akit Seneca is nagyra becsült s akivel Thræsea Paetus is beszélgetett közvetlenül öngyilkossága előtt. Ő – mindenki megrökönyödésére – védelmébe vette Celert.³⁴⁴ Egnatius Celer sztoikus filozófushoz méltatlan viselkedése azonban olyan mélységben belevésődött a kor tudatába, hogy még Iuvenalis is több szatírájában említést tesz róla.³⁴⁵

³⁴⁰ Minderre a Cassius Diónál olvasható, rá vonatkozó adatokból lehet következtetni: καὶ τοῦ γε Σωρανοῦ Πούπλιος Ἐγνάτιος Κέλερ φιλόσοφος κατεψευδομαρτύρησε. δύο γὰρ ἀνδρῶν συνόντων αὐτῷ, Κασσίου τε Ἀσκληπιοδοτοῦ Νικαέως καὶ ἐκείνου Βηρυτίου (*Historia Romana*, 62, 26). Ezek szerint Berytusból származott, s Barea Soranus akkor ismerkedhetett meg vele, és azután hozhatta Rómába magával, hogy 62-ben Asia provincia proconsula volt.

³⁴¹ A rá vonatkozó források – éppen Barea Soranus és a maga negatív szerepe miatt – jóval terjedelmesebbek, mint a többiekre vonatkozók. Tacitus, *Annales*, 16: 32

³⁴² Barea Soranust Ostorius Sabinus vádolta be, aki felidézte, hogy a 62-ben öngyilkosságba kényszerített, szintén sztoikus Rubellius Plautus barátja volt, majd azzal vádolta, hogy Soranus asiai proconsulását nem a köz, hanem a maga javára kamatoztatta (vö. Tacitus, *Annales*, 16, 30). Ehhez járult az, hogy Soranus lánya közben olyan szertartásokat végzett, amelyet könnyen félre lehetett magyarázni, és az apja megszabadulása érdekében föltett kérdéseit Nero-ellenes mágikus szertartássá alakították át. Terhelő tanúként itt lépett be Egnatius Celer, akit igen plasztikusan jellemez Tacitus: *Mox datus testibus locus; et quantum misericordiae saevitia permoverat, tantum irae P. Egnatius Celer testis concivit. Cliens hic Sorani, et tunc emptus ad opprimendum amicum, auctoritatem Stoicae sectae praeferebat, habitu et ore ad exprimentam imaginem honesti exercitus, ceterum animo perfidiosus, subdolos, avaritiam ac libidinem occultans...* (16, 32)

³⁴³ Tacitus a következőket írja az eljárásról: *Tum invectus est Musonius Rufus in P. Celerem, a quo Barea Soranum falso testimonio circumvectum arguebat. Ea cognitione renovari odio accusationum videbantur. Sed vilis et nocens reus protegi non poterat: quippe Sorani sancta memoria; Celer professus sapientiam, dein testis in Barea, proditor corruptorque amicitiae, cuius se magistrum ferebat. Proximus dies causae destinatur.* (*Historiae*, 4, 10). Musonius Rufus, akit Nero száműzött, régi ismeretséget ápolt Barea Soranusszal, aki alighanem jó kapcsolatban állt azzal a Rubellius Plautusszal, akihez egy időben a sztoikus filozófus is csatlakozott. Régi sérelem megtorlásáról és elégtételről volt szó az ügyben. Erről ld. részletesen EVANS (1979).

³⁴⁴ Tacitus, *Historiae*, 4, 40: *repeti inde cognitionem inter Musonium Rufum et Publium Celerem placuit, damnatusque Publius et Sorani manibus satis factum. insignis publica severitate dies ne privatim quidem laude caruit. iustum officium explesse Musonius videbatur, diversa fama de Demetrio Cynicam sectam professo, quod manifestum reum ambitiosius quam honestius defendisset.* Tulajdonképpen nem csak a kortársak, de a kutatók is meglepődtek Demetrius viselkedésén.

³⁴⁵ Az egyik Iuvenalis-scholion szerint az 1. szatíra 33. sorában meg nem nevezett *magni delator amici* az egyik értelmezés szerint Egnatius Celer volt: *Alii philosophum Egnatium Celerem, Bareae Sorani magistrum, qui ipsum apud Neronem detulit et damnavit, et ipse postea sub Vesapsiano hoc ipsum Musonio Rufo accusante damnatus est.* De Egnatius Celerre vonatkozik a 3. szatíra 116. és 6. szatíra 552. sora is a hozzájuk fűzött scholionok tanúsága szerint. Az előbbiben ezt olvassuk: *Detulit Stoicus Imperatori discipulum suum Bareae, dicens, quasi in eius perniciem cum caeteris coniurasset. Hoc temporibus*

Celer esetében szintén figyelemre méltó, hogy ő is egy előkelő római senator bizalmasa és tanítója volt, s ugyan sztoikushoz méltatlan módon elárulta patrónusát, valójában társadalmi státusa mégis hasonló volt, mint Coeranusé vagy Cornutusé.

Ugyancsak jellemző Q. Paconius Agrippinus sorsa.³⁴⁶ Amit róla tudunk, meglehetősen elenyésző, bár példamutató magatartása a későbbi sztoikus filozófusok közt is újra és újra fölidézett tett lehetett, hiszen Epiktétos az állhatatosság példájára ismétli utolsó szavait.³⁴⁷

A kynikus filozófia hívei közül Demetrius a kor legtöbbet és legnagyobb elismeréssel emlegetett alakja.³⁴⁸ A rá vonatkozó források közül a legfontosabb talán Seneca *De beneficiis*-e, amelyben igen elismerően szól a filozófusról, de említi még később, az *Epistulae morales*-ban is. A Seneca által mondottak alapján egyértelmű, hogy Demetrius gyakran látott vendége volt a filozófus-államférfi villájának, s tanítása, nézetei, életmódja ismert lehetett a római arisztokrácia előtt. Mivel a kynikus etika számos rokon vonást mutatott a sztoikus etikával, amint arra a például a Chairémóntól származó, a proto-sztoikus bölcseknek tekintett egyiptomi papokról Hieronymusnál olvasható leírás is érzékletes bizonyíték,³⁴⁹ ezért természetes volt, hogy az etikára különös hangsúlyt fektető sztoikusok és kynikusok közt nem volt áthidalhatatlan szakadék. Szoros kapcsolatukra jellemző az is, hogy Demetrius – amint említettem – fölbukkan a szintén sztoikus Thrasea Paetus környezetében, s vele beszélget a senator, amikor öngyilkosságához készülődik. Demetrius azonban, bár szoros kapcsolatban állt Nero két kiemelt jelentőségű áldozatával is, Senecával és Thrasea Paetusszal, érdekes módon mégsem lett kegyvesztett áldozata a császárnak, és arról sem tudunk, hogy száműzetéssel sújtotta volna. Későbbi sorsáról csupán annyi ismeretes, ahogy korábban már említettem, hogy a 70-ben perbe fogott, foltos múltú Egnatius Celer védelmére kelt.

Neronis factum est, míg az utóbbi így fogalmaz: *Hic Egnatium philosophum significat, qui filiam Bareae Sorani, quam, cum ipse ad magicam descendisset, hortatus detulit Neroni.* A legelőször idézett scholion szerint egyébként a sornak lehetséges egy másik értelmezése is, amely szerint egy bizonyos Heliódorus jelentette föl a saját diákját, ez a Heliódorus (Héliodóros) más forrásból azonban nem ismert: *Heliódorum dicit, Stoicum philosophum, qui Licinium Silanum, discipulum suum, cum argueretur coniurationis, inficiantem, etiam testimonio oppressit.* (*Scholia ad Iuvenalem* 1, 33)

³⁴⁶ Paconius Agrippinus a császár elleni ellenszenvéről lásd Tacitus, *Annales*, 16, 28: *Nimium mites ad eam diem patres, qui Thraseam desciscentem, qui generum eius Helvidium Priscum in isdem furoribus, simul Paconium Agrippinum, paterni in principes odii heredem, et Curtium Montanum detestanda carmina factitantem eludere inpune sinerent.*

³⁴⁷ Vö. GRIFFIN (1984) 174, 177; MILLAR (1965).

³⁴⁸ NAVIA (1996) 176.

³⁴⁹ Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, 2, 13: *Cheremon, stoicus, vir loquentissimus, narrat de vita antiquorum Aegypti sacerdotum, quod omnibus mundi negotiis curisque postpositis semper in templo fuerint et rerum naturas causasque ac rationes siderum contemplati sint; numquam mulieribus se commiscuerint, numquam cognatos et propinquos, ne liberos quidem viderint ex eo tempore, quo coepissent divino cultui deservire; carnibus et vino se semper abstinerint propter tenuitatem sensus et vertiginem capitis, quam ex parvo cibo patiebantur.*

Az elmondottakból nagyjából kitetszik, hogy a Kr. u. I. század derekén élt római sztoikusokat két nagy csoportba lehet sorolni. Az egyikbe azok az előkelő rómaiak tartoznak, akik vagy filozófusként, mint Seneca vagy Musonius Rufus, vagy a sztoicizmus filozófiájának gyakorlati megvalósítóiként hívei a sztoikus tanoknak, mint Barea Soranus vagy Thræsea Paetus.³⁵⁰ A második csoportot azok alkotják, akik alacsonyabb társadalmi rangúak, szabadosok vagy rabszolgák, s származásukat tekintve nem rómaiak, s nem is itáliaiak, hanem vagy görögök, mint Cornutus, Coeranus és Demetrius, vagy egyiptomiak, mint Chairémón, esetleg föníciaiak, mint Celer. De ide sorolhatók még a sztoikus ihletésű orvosiskolák képviselői is, mint például a Cornutus körébe tartozó Claudius Agathinus.³⁵¹

Volt tehát egy olyan, többnyire a birodalom más tájairól jött sztoikus filozófus-csoport, amelynek tagjai egyfelől sztoikus filozófiát oktattak, másfelől egy-egy sztoikus római arisztokrata környezetében afféle tanácsadó, „házi filozófus” szerepet töltöttek be,³⁵² akiktől nehéz helyzetekben tanácsot, útmutatást lehetett kérni. Mivel általában olyan előkelők köréhez tartoztak, akik fontos szerepet játszottak a római politikai életben, maguk is részesei lettek a politikának. Demetrius éppen úgy részese volt, mint Coeranus, Egnatius Celer vagy Paconius Agrippinus, így ez csak megerősíti azt, amit egyik-másik testimonium alapján eddig is gondoltunk, vagyis hogy Cornutus tanácsadóként, bennfentesként, vagy csak előkelő körök gyakori meghívottjaként maga is belekeveredett politikai ügyekbe, s olykor arra kényszerült, hogy politikai kérdésekben adjon tanácsot, vagy foglaljon állást.

Persze, érdemes számot vetni a források torzító hatásával. A fentebb vázlatosan bemutatott római sztoikusok közt egy sincs, aki teljesen ment lett volna mindenféle közéleti kapcsolattól, s csak a filozófiának élt volna. Ezt magyarázhatjuk ugyan azzal, hogy a rájuk vonatkozó testimoniumok olyan történetíróknál maradtak fenn, akik kizárólag a politikai-történelmi események iránt érdeklődtek, így okkal maradtak kívül látóköriükön azok, akik az általuk bemutatott világban semmilyen szerepet sem játszottak. Azonban még ha föltesszük is, hogy a korabeli Rómában éltek olyan sztoikus filozófusok is, akik nem kerültek a „tűz közelébe”, ez még nem cáfolja azt a megállapításunkat, hogy Cornutus a politikától megérintett sztoikusok közé tartozott, aki több más kortársához hasonlóan előkelő római sztoikusok pártfogását is élvezte. Nem tudjuk ugyan, kiknek a

³⁵⁰ Őket a görög források egyébként nem sorolták a filozófus-kategóriába. Vö. RAWSON (1989) 247.

³⁵¹ A korabeli orvostudományi irányzatokról és azok sztoikus háttéréről lásd HANKINSON (2003) 295–309.

³⁵² Lásd még ezzel kapcsolatban TOYNBEE (1944) 43–58.

társaságában és mikortól, milyen módon vett részt a császári palotában tartott lakomákon, de azt tudjuk, hogy abba a körbe tartozott, amely bejáratos volt a princepshez, miközben pártfogói voltak Persius családja vagy Thrasea Paetus. Számos kortársához hasonlóan tehát Cornutus sem volt „független tudós”. Ennek az elköteleződésnek azoknak a műveinek az értelmezésében van meghatározó szerepe, amelyekben – amint azt igyekszünk majd bizonyítani – nemcsak esztétikai értékelést adott, hanem igyekezett Nerónak a kultúra, különösen az irodalom területére is kiterjedő politikai elvárásainak is megfelelni.

d) Cornutus Rómában

Cornutus – az általános föltételezés szerint³⁵³ – Kr. u. 20-ban született Leptis Magnában,³⁵⁴ és valamikor a 40-es évek elején került Rómába. Ezt a hipotézist ugyan semmilyen adat nem támasztja alá, a mögöttes logika azonban könnyen észrevehető. Az a *Vita Persii* alapján bizonyosnak látszik, hogy Cornutusnak Kr. u. 50-ben lett tanítványa az akkor tizenhat éves Persius.³⁵⁵ Márpedig ha az előkelő volaterraei etruszk családból származó Persiust Cornutus gondjaira bízta, akkor föltételezhető, hogy a Leptisből elszármazott filozófus már komoly hírnévre tett szert. Ez nyilván nem ment egyik pillanatról a másikra (még ha szülővárosában, vagy bárhol máshol, ahol megfordult, már hírnévre tehetett szert), ezért gondolták úgy, hogy – mielőtt Persius a tanítványa lett – már jó ideje, legalább egy évtizede Rómában működött már Cornutus.³⁵⁶

A Caligula uralkodása idején való Rómába érkezés feltételezett dátuma tehát pusztán hipotézis, ahogy az is, hogy mikor született Cornutus. Ha tudjuk is, hogy Cornutus 50-ben már minden bizonnyal több éve Rómában élt és működött, azt nem lehet megállapítani, hogy ekkor huszonöt, harminc vagy éppen negyven éves volt, erre vonatkozó utalást

³⁵³ Már De Martini is így gondolta. Vö. DE MARTINI (1825) 27.

³⁵⁴ Vö. NOCK (1931) 995; RAMELLI 2003-as kötetében nem szerepel utalás Cornutus föltételezett születési évére.

³⁵⁵ Vö. VILLENEUVE (1918) 50.

³⁵⁶ De a 40 körüli Rómába érkezést valószínűsíti az is, ha Seneca Cornutus-patrónussága mellett törünk lándzsát. Ebben az esetben kézenfekvőnek tűnik, hogy Cornutus a Rómába Egyiptomból 38-ban visszatérő Seneca oldalán érkezett a fővárosba.³⁵⁶ Ez a feltételezés ugyan magyarázatot ad, hogy az észak-afrikai Cornutus miért lett a hispaniai *Annaea gens* legbefolyásosabb tagjának szabadosa, arra viszont nem, hogy ők ketten hol és milyen körülmények közt találkoztak. A feltételezés, hogy Alexandriában ismerte meg Seneca Cornutust, éppúgy nem bizonyítható, mint ahogy nem is cáfolható. Még ha elfogadjuk is, hogy Cornutus Seneca szabadosa volt, akkor is azt kell gondolnunk, hogy kapcsolatuk – a patrónus-cliens viszony ellenére – az 50-es évek elejére megromlott, s Persius – ahogy korábban említettük – a két filozófus közt lévő fagyos viszony miatt nem léphetett kapcsolatba Senecával az ötvenes-hatvanas évek fordulójáig.

ugyanis egyik testimoniumban sem találunk, s Persius szatírája sem nyújt támpontot mester és tanítvány korkülönbségének megbecsüléséhez.

Bár állításunk nem bizonyítható, érdemes egy további szempontra is föl hívni a figyelmet. A *Vita Persii* szerint Cornutusnál Persius szoros kapcsolatban állt két másik göröggel, akik közül az egyik orvos, a másik talán filozófus-grammatikus volt. Róluk a szöveg azt állítja, ahogy azt Paratore helyesen kiigazította,³⁵⁷ hogy ők egykorúak voltak Cornutusszal, s tőlük mintegy tíz évvel volt fiatalabb Persius. **(T9)** A *Vita Persii* alapján az azonban biztos, hogy Persius Kr.u. 34-ben született, vagyis ha Cornutus és barátai mintegy tíz évvel voltak idősebbek nála, akkor Cornutusnak a huszas évek közepén kellett születnie.

Mivel véleményem szerint egyetlen épen fennmaradt művét, a *CThG*-t még szülővárosában, vagy legalábbis nem Rómában és nem is római környezetben írta Cornutus, valószínűbbnek tartom, hogy Cornutus nem 40-ben, hanem valamivel később, talán a 40-es évek közepén érkezett Rómába. Hírnevet így a feltételezett tíz esztendőnél rövidebb idő alatt szerzett a Városban. Az eddigi feltételezésekhez képest némileg későbbi Rómába érkezés magyarázatot ad egyébként arra is, miért nem álltak közelebbi kapcsolatban Cornutus és Seneca.³⁵⁸ Ha Cornutus valóban csak a negyvenes évek közepén érkezett Rómába, s hiába tartozott az *Annaea gens*-hez, nem kérhette a segítségét, hiszen ebben az esetben még nem ismerhette Senecát, hiszen a filozófus még mindig száműzetésben élt Corsicán, ahonnan csak 48-ban, Agrippina közbenjárására térhetett vissza. Valószínűbbnek tűnik tehát azt feltételezni, hogy Cornutus a 20-as évek közepén született, s nem Caligula, hanem már Claudius uralkodása idején érkezett Rómába.

e) *Cornutus, a tanár*

A *Vita Persii* tanúsága szerint Persius tizenkét éves korában, azaz valószínűleg Kr. u. 46-ban került Volaterraéből Rómába, ahol előbb grammatikai, majd rhétorikai stúdiumokat folytatott, az előbbi Remmius Palaemonnál, az utóbbit Verginius Flavusnál, aki később a Piso-féle összeesküvésbe is belekeveredett. Ismerve a korabeli római oktatási gyakorlatot világos, hogy az ekkor már férfifogát öltött, tizenhatéves Persius azért került

³⁵⁷ Vö. PARATORE (1968a) 73–75.

³⁵⁸ Ramelli véleménye szerint sem szerették egymást. RAMELLI (2003) 285. Setaioli viszont csak annyit mond, hogy ismerték egymást, és vitáztak egymással. SETAIOLI (2004) 364.

Cornutushoz, hogy filozófiai képzésben részesüljön. **(T6)** Ez a mester-tanítvány viszony azonban hamar szoros baráti kapcsolattá alakult. A barátság azután egészen Persius 62-ben bekövetkezett haláláig tartott. Azaz Cornutusnak mintegy tizenkét éve volt, hogy komoly filozófiai képzésben részesítse Persiust.

Ez volt egyébként a feladata alighanem a Kr. u. 39-ben született Lucanus esetében is, aki szintén tanítványa volt Cornutusnak. Róla azonban nem tudjuk, hogy mikor lett a filozófus tanítványa, a *Vita Persii* vele kapcsolatos adata is meglehetősen bizonytalan. **(T8)** Csak feltételezhető, hogy a filozófus nem fogadott tizenhat évesnél fiatalabb tanítványokat, s mivel Persius a stúdiumok végeztével is szoros kapcsolatban maradt Cornutusszal, hiába volt Lucanus öt évvel fiatalabb a satíráköltőnél, lehettek egy időben Cornutus tanítványai. Annak feltételezése viszont, hogy Lucanus nem öt évvel Persius után, hanem csak egy-két évvel később lett Cornutus tanítványa azt is feltételezi, hogy Cornutus oktatói tevékenysége nem korlátozódott a filozófiára, hanem rhetorikát is tanított. Erre vonatkozó adatunk azonban nincs, és nem is tűnik mindez valószínűnek. Sokkal valószínűbbnek tűnik annak feltételezése, hogy Cornutus – talán éppen tanítványai érdeklődését látva – eltért a szigorúan filozófiai stúdiumoktól, s az irodalomkritika, esztétika irányába mozdult el.

Cornutus „iskolájának” irodalmi stúdiumaira több forrásból is következtethetünk. A *Vita Persii* szerint Persius ugyan a filozófiai tanulmányok megkezdésének hagyományos életkorában, tizenhat évesen lett a filozófus tanítványa, Cornutustól nem kapott tökéletes képzést (*a quo aliquatenus in philosophiam inductus est*), a szöveg *aliquatenus* határozószava legalábbis alighanem erre utal. Persius elkötelezettje lett ugyan a sztoikus filozófiának (ahogy ez satíráiból és a *Vita Persii*-ből nyilvánvaló, amely szerint Persiusnak – Rómában alighanem egyedülálló módon – megvolt Chryszippos valamennyi műve),³⁵⁹ de az irodalom is hasonlóan kiemelt szerepet játszott Cornutusnál. A *Vita Persii* említi egy epizódot, amikor Persius felolvasása közben a jelenlévő Lucanus majdnem fölkiáltott, hogy a költőtárs költészete iránti lelkesedését világgá kürtölje.³⁶⁰ Cornutus irodalomkritikusi szerepére utal továbbá a filozófus száműzetésére vonatkozó testimonium is, amely szerint Nero irodalmi kérdésben kifejtett nézete miatt száműzte őt Rómából. **(T17)** De ide lehet vonni érvként azt is, hogy Cornutus éppen ebben az időben, ahogy arra később visszatérünk, kifejezetten irodalmi tárgyú műveket publikált Vergiliusszal kapcsolatban. Az itt-ott elszórt adatok alapján tehát kijelenthetjük, hogy

³⁵⁹ Ezzel kapcsolatban részletesen lásd TAKÁCS (2008).

³⁶⁰ Az elhangzott lucanusi mondattal kapcsolatban lásd TAKÁCS (2007b).

Cornutusnak az ötvenes-hatvanas években folytatott tanári működésében a filozófia mellett fontos szerep jutott az irodalmi tanulmányoknak is, az esztétikának, illetve az irodalomkritikának. Cornutus filozófiai, esztétikai nézeteinek rekonstruálásakor tehát nem pusztán a testimoniumokat és fragmentumokat kell figyelembe venni, hanem azt is, hogy Persius (vagy éppen Lucanus) költészetében mi az, amit cornutusi hatásként azonosíthatunk. Ez a fajta visszafelé való rekonstrukció ugyan meglehetősen kétséges módszer, de bizonyos következtetések vagy legalábbis sejtések levonására talán alkalmas.

Cornutus – ahogy azt forrásaink megerősítik – népszerű és neves filozófiatanára volt a korabeli Rómának. Elismertségét bizonyítja, hogy olyan előkelő lovagrendi családok bízták rá fiaikat mint Persius családja vagy az *Annaea gens*. Tanítványai számáról – sajnos – nincs adatunk, de a korabeli viszonyok ismeretében az föltételezhető, hogy Cornutusnak csak néhány előkelő tanítványa lehetett, de közülük csupán a két költő ismert.

A Charisiusnál megőrzött töredék alapján fölvetődött az is, hogy esetleg Silius Italicus is egyike volt a költő tanítványainak.³⁶¹ (FL23) Ramelli a *Punica* című eposz több helyét is korrelációba hozza Cornutus *CThG*-jének egyik-másik helyével, véleményem szerint azonban korántsem biztos, hogy nem a közös sztoikus alap köti-e össze az eposzt a theológiai kompendiummal. Az *Aetna*-leírás szembeötlő különbsége inkább azt mutatja, hogy Silius Italicus, ha viszonyult valahogy a cornutusi filozófiához és esztétikához, inkább ambivalens módon tette ezt, amit megerősít kettőjük eltérő Vergilius-képe.³⁶² Az ajánlás és a két mű közt kimutatható párhuzamosságok sem szolgálnak azonban kellő bizonyítékul arra, hogy akár Silius Italicust, akár Persius más barátját, Calpurnius Staturát vagy Caesius Bassust is Cornutus tanítványának tartsuk., azt azonban egyáltalán nem zárjuk ki, sőt határozottan állítjuk, hogy Cornutus komoly hatással volt irodalmi ízlésük formálódásában, viszont figyelembe kell venni, hogy a *Vita Persii* a római költők közül csak Lucanusról állítja, hogy Persius Cornutus révén ismerte meg.

³⁶¹ RAMELLI (2003) 27–30.

³⁶² Vö. TAKÁCS (1998).

f) *Cornutus száműzése*

A 65-ös év legfontosabb belpolitikai eseménye a Piso-féle összeesküvés volt, amely leleplezése után addig nem látott véres politikai leszámolás kezdődött.³⁶³ A későbbi princeps, Cocceius Nerva és Tigellinus vezette megtorlás gyors és kegyetlen volt, s vezetőinek nyilvános megjutalmazásával zárult. A vélt vagy valós politikai ellenfelek likvidálása azonban nem ért véget, hanem továbbra is igen célzottan tovább folyt a következő hónapokban és a következő évben is. A Seneca után még életben lévő két fivérének is hamarosan meg kellett halnia, majd elérte a végzet Thrasea Paetust is. Jó egy évvel a Piso-féle összeesküvés után mondatott ki rájuk a halálos ítélet, éppúgy, mint a nerói udvar addig megbecsült tagjára, a *Satyricon* írójára, Petroniusra. Hieronymus és Cassius Dio egybecsengő tudósítása (vö. **T17**, **T20**) szerint valamikor ezekben az években kényszerült száműzetésbe, a szintén sztoikus filozófus Musonius Rufusszal talán egy időben, Cornutus is.

Cornutus száműzetéséről két forrásból értesülünk: Cassius Diótól és Hieronymustól, ám mindkettő adatai alapos kritikai vizsgálatra és értelmezésre szorulnak, mivel az előbbinek a hagyományozása és az így kialakult változatai problematikusak, az utóbbinak pedig a nyilvánvaló kronológiai hibája.

Mint azt korábban hangsúlyoztuk, Cassius Dio történeti művének a Nero-korról szóló részei (61-63. könyvek) csak bizánci szerzők kivonataiban maradtak ránk, miközben egyes adatai más bizánci történeti művekbe is átkerültek. Ez a helyzet az Annaeus Cornutusra száműzetésére vonatkozó testimoniummal is. A filozófus száműzetésének történetét máshogy meséli el ugyanis a Cassius Dio-kivonat, s máshogy például Konstantinos Porphyrogennétos műve, vagy a *Suda* egyik részlete. Ráadásul a mérvadónak tekinthető szövegkiadások is eltérnek egymástól. Előbb tehát érdemes az azonos pontokat megállapítani, majd ezután magyarázatot találni az eltérésekre. Mielőtt azonban a nyilvánvalóan egymástól függő görög forrásokkal foglalkoznánk, Hieronymus jóval szűkszavúbb *Chronicon*-kiegészítésében olvasható testimoniumot értelmezem. Az egyházatya a 67-68. évhez a következő megjegyzést fűzi (**T20**): *Nero cum caeteris viris insignibus et Octaviam uxorem suam interfecit Cornutumque philosophum praeceptorem Persii in exilium fugat.*

³⁶³ Vö. FRANZERO (1954) 235–286; GRIFFIN (1984) 164–182; MALITZ (1999) 84–91;

Hieronymus, aki Eusebios *Chrónikón*-ját fordította latinra és egészítette ki a római vonatkozásokkal, adatai döntő többségét Suetonius *De viris illustribus* című tematikus életrajzgyűjteményéből vette,³⁶⁴ amint a római történetíró volt a példaképe az első egyházi-írói katalógus összeállításában is, de egyéb forrást is használnia kellett, máskülönben a kronológiai sorrendet nem tudta volna megállapítani, Suetonius ugyanis nem szolgált semmilyen kronológiával. Végigtekintve a Nero-korára vonatkozó részt, azt látjuk, hogy olykor több eseményt is összevon Hieronymus.

Ugyanez igaz a 68-as évhez írt adattal is.³⁶⁵ Ami a legfeltűnőbb ugyanis, hogy Nero a feleségét, Octaviát nem 67-68-ban, hanem öt évvel korábban, 62-ben száműzte, majd gyilkoltatta meg, de ezt tudnia kellett a Tacitust ismerő Hieronymusnak.³⁶⁶ Ugyanez igaz a szöveg első felére is, hiszen Nero szinte egész uralma alatt egymást követték a gyilkosságok, amelyek aztán a Piso-féle összeesküvés leleplezése után öltöttek addig nem látott méretet. Hogy Hieronymus jelen esetben nem az adott évhez köti az eseményt, talán az is mutatja, hogy a mondat két felében más-más idejű állítmányt használ, mintha az *interfecit* a korábbi évekhez fűzött kiegészítés lenne, míg az *exilium fugat* az adott évhez kötődő eseményre utalna. Így már időben közelebb vagyunk a száműzetés Cassius Dio által valószínűsíthető dátumához.

Külön figyelmet érdemel azonban az is, hogy Hieronymus miért említi meg külön Cornutust, miközben a *virii insignes*-ről csak összefoglalóan beszél. Ennek alighanem az egyháziatyának a szatíráköltőhöz való vonzalma az oka. Leveleiben ugyanis többször idéz szatíráiból, sőt olykor maga is előszeretettel hajlik a persiusi szatirikus fogalmazásmódra.³⁶⁷ Ahhoz, persze, hogy tudjon Cornutus száműzetéséről, ismernie kellett egy Cornutus-életrajzot, vagy egy olyan forrást, amely megírta a filozófus száműzetését.

Cassius Dio *Historia Romana*-jából származik az a részlet, amely részletesen ismerteti a közvetlen előzményeket. Ezek szerint 65-66-ban,³⁶⁸ már a Piso-féle összeesküvés

³⁶⁴ Ezt többek közt az is bizonyítja, hogy a római költőkre vonatkozó adatok megszűnnek Persiusszal és Lucanusszal, ami egyfelől azt mutatja, hogy Suetonius *De poetis*-ében Lucanus lehetett az utolsó tárgyalt költő, másfelől, hogy Hieronymus megelégedett azzal, amit Suetoniusnál talált.

³⁶⁵ DE MARTINI (1825) 34 szerint Cornutust 68-ban száműzték.

³⁶⁶ Hieronymus Tacitus-ismeretéről lásd HAGENDAHL (1952) 217.

³⁶⁷ Vö. WIESEN (1964) 191.

³⁶⁸ Az esemény pontos datálásában nincs egyetértés a kutatók között. Bár Hieronymus 67-re teszi Cornutus száműzetését, újabban többen is a 65-ös évre datálják. Így tesz az új olasz kiadás is, valószínűleg a jegyzeteket író Galimberty (vö. GALIMBERTI (1999) 508-509), s ezt a dátumot fogadja el Ramelli is (vö. RAMELLI (2003) 17. Véleményem szerint azonban Cornutus száműzetésére 66-ban, Thræsea Paetus halála után kerülhetett sor, máskülönben érthetetlen, hogy Tacitus miért nem tesz említést erről az eseményről. Tacitus, még ha nem tartotta is olyan jelentős személynek Annaeus Cornutust, hogy megemlékezzen róla

leleplezése, Lucanusnak, valamint a három Annaeus-fivérnek, Senecának, Melának és Galliónak a halála után, de még Nero görögországi útja előtt a császárnál tartott egyik összejövetelen, lakomán, amelyre alighanem költők és a költészethez is értő, tudós hírében álló emberek voltak meghíva, jelen volt Cornutus. Ekkor a princeps éppen azt a tervét tárta a jelenlévők elé, hogy eposzban kívánja megénekelni a római nép történelmét (παρεσκευάζετο δὲ ὡς καὶ τὰς τῶν Ῥωμαίων πράξεις ἀπάσας συγγράφων ἐν ἔπεσιν), és kíváncsi volt a jelenlévők véleményére (καὶ περὶ¹ γε τοῦ πλήθους τῶν βιβλίων). Erre egyesek azt mondták, hogy legalább négyszáz éneknyi terjedelműnek kell lennie (ὅτι τινῶν τετρακόσια ἀξιούντων αὐτὸν βιβλία γράψαι. Ekkor tette Cornutus azt az óvatlan, bár kétségkívül helytálló megjegyzést, hogy a tervezett eposz terjedelme túlságosan nagy, azt senki sem fogja elolvasni: πολλά τε αὐτὰ εἶναι ἔφη καὶ μηδένα αὐτὰ ἀναγνώσεσθαι). Nero haragja ezután sújtott le a filozófusra.

A Cornutus száműzetésére vonatkozó Cassius Dio-i tudósítás azért is érdekes, mert az itt olvasható történet más változatban a történetírót kivonatoló szerzetes kortársainál is olvasható – kisebb-nagyobb eltérésekkel.

A Cornutus száműzetésére vonatkozó másik forrás, Ioannes Antiocheus szerint csak egy hajszálon múlt, hogy Musonius és Cornutus nem gyilkoltatta meg Nero (T19), akit teljesen átítatotta a senatus-ellenesség:

Τὸ δὲ πλεῖστον καὶ κράτιστον ἐπὶ παραλόγοις αἰτίαις ἀπανηλώκει τῆς βουλῆς μέρος, τοὺς μὲν ὅτι εὐγενεῖς, τοὺς δὲ ὅτι περιουσίας ἔχοντας, τοὺς δὲ ὅτι σώφρονες ἦσαν μισῶν τε καὶ κολάζων. Μουσώνιον τε καὶ Κορνοῦτον μικροῦ μὲν ἐδέησεν ἀποκτεῖναι, τῆς δὲ Ῥώμης ἐξήλασεν, ἄλλο μὲν οὐδὲν ἐπικαλῶν, ὅτι δὲ σοφοὶ καὶ ἄριστοι βίον ἐγενέσθην.

Cornutus (és Musonius Rufus) száműzésének oka ebben a változatban nem az volt, hogy feleselni bátorkodott a Nerót védelmébe vevő egyik ott lévővel, hanem csak az, hogy bölcsek, azaz filozófusok voltak és életükkel példát mutattak környezetüknek (ὅτι δὲ σοφοὶ καὶ ἄριστοι βίον ἐγενέσθην). Úgy tűnik, mintha ez a részlet egy olyan forrásra menne vissza, amely hangsúlyosan foglalkozott Nerónak azzal a törekvésével, amely a római sztoikus senatori és arisztokrata ellenzékkel való leszámolást célozta.

Ismét más változat olvasható a Konstantinos Porphyrogennétos számára összeállított *Excerpta*-ban. (T18) A történetnek ebben a változatában Nero s nem a tanácsadók

(igaz, nála kevésbé ismert személyeket is megnevez a Piso-féle összeesküvés áldozatai közt), Musonius Rufus száműzetését biztos nem gondolta lényegtelen dolognak, hiszen az etruszk filozófust nemcsak az *Annales*-ben, hanem a *Historiae*-ban is említi. Emiatt feltételezem azt, hogy – ha Cornutus és Musonius Rufus száműzetése egy időben történt, mint ahogy azt Hieronymus sugallja, akkor – az csak 66-ban történhetett, de az erről tudósító *Annales*-rész már nem maradt ránk.

mondják azt, hogy tervezett költeményének terjedelme mintegy *négyszáz* ének lenne, s véleményt ezzel kapcsolatban kér Cornutustól, aki így nem valakinek, hanem egyenesen Nerónak mondja a szemébe, hogy egy ilyen terjedelmű mű túlságosan hosszú lenne, amelyet aztán senki nem olvasna el (T17):

Ὅτι ἐπαγγελλομένου Νέρωνος ὡς τετρακόσια γράφειν βιβλία πολλά τε αὐτὰ εἶναι ἔφη Ἀννίας Κορνοῦτος καὶ μηδένα αὐτὰ δύνασθαι ἀναγινώσκειν. εἰπόντος δὲ Νέρωνος ‘καὶ Χρῦσιππος, ὃν ἐπαινεῖς καὶ ζηλοῖς, πολλῶ πλείονα ἔγραψεν’, ἀπεκρίνατο ἐκεῖνος ‘ἄλλ’ ἐκεῖνα χρήσιμωτάτων ἀνθρώπων βίος ἐστί,’ καὶ διὰ τοῦτο ἐφυγαδεύθη.

Ugyanannak az eseménynek (Cornutus száműzetése) négyféle változatát ismerjük. Az egyetlen latin nyelvű adat Hieronymustól, a három görög változat pedig Cassius Diótól, Joannes Antiochustól és az *Excerpta*-ból származik. A hieronymusi adat minden bizonnyal latin nyelvű forrásra megy vissza, a görögök pedig – talán a későbbiek számára is kiindulási pontul szolgáló Cassius Dio kivételével – föltehetően korábbi görög forrásokra. Ami közös bennük, az ad némi támpontot: Ioannes Antiochus ugyan nem tud a száműzetés közvetlen okáról, de ugyanúgy beszél Cornutusról, mint a másik két forrás, csak éppen szempontjai mások. Cassius Dio szerint Cornutus εὐδοκιμοῦντα τότε ἐπὶ παιδείᾳ, míg Ioannes Antiochusnál (ὅτι δὲ σοφοὶ καὶ ἄριστοι βίον ἐγενέσθην). Véleményem szerint a Cassius Diónál a Konstantinos Porphyrogennétosnál olvasható két változat vagy végső soron egy töről fakad, vagy az utóbbi az előbbi egy jobban karikírozott változata.

Végső soron azonban az perdöntő, hogy a töredékek alapján megállapítható Cornutus száműzetésének *terminus ante quem*-je. A fennmaradt testimoniumok szerint Nero ekkor már megírta *Troica* című eposzát, ami más beszámolók szerint 64-ben vagy 65-ben jelenhetett meg, hiszen Suetonius szerint éppen a 64-es nagy római tűzvészből akart ihletet meríteni Trója pusztulásának megírásához. A *terminus post quem* tehát 64 nyara, míg tudjuk azt, hogy 66-ban – nem sokkal Thrax Paetus öngyilkosságba kényszerítése után – Nero Görögországba ment, hogy különféle versenyeken lantjátékosként lépjen föl, vagyis az említett eposzról még az elutazás előtt kellett képzelegnie. Ha tehát elfogadjuk, hogy a *terminus ante quem* a császár elutazásának időpontja, akkor egy szűk két éves időtartamot kapunk, amikor az idézett jelenet lejátszódhatott. Mindez azért érdemel különös figyelmet, mert a jelenet sokat elárul arról, hogyan alakult a Nero által szervezett irodalmi kör sorsa a 60-as évek derekán, a Lucanusszal való szakítást követően.

Ahogy Tacitus írja, Nero 59-ben hívta életre költői körét, s míg e költői kör tagjainak azonosításával többen is foglalkoztak,³⁶⁹ az *Annales* e részletének második fele mintha elsikkadt volna. Tacitus a következőket írja:

*Ne tamen ludicrae tantum imperatoris artes notescerent, carminum quoque studium adfectavit, contractis quibus aliqua pangendi facultas necdum insignis aestimatio. hi considerare simul, et adlatos vel ibidem repertos versus conectere atque ipsius verba quoquo modo prolata supplere. quod species ipsa carminum docet, non impetu et instinctu nec ore uno fluens. etiam sapientiae doctoribus tempus impertiebat post epulas, utque contraria adseverantium discordia frueretur. nec deerant qui ore vultuque tristi inter oblectamenta regia spectari cuperent.*³⁷⁰

A történetíró beszámolója szerint Nero a költői körön kívül gyakorta fogadta a palotában az egymással vitában álló filozófiai iskolák képviselőit is, mert örömét lelta köztük lévő ellentétben, s ők nem is vonakodtak részt venni ezeken az összejöveteleken. Nero költői köre mellett létezett tehát egy olyan filozófusi kör is, amely szintén bejáratos volt a császári palotába. Erről még kevesebbet tudunk, mint a Nero körül gyülekező költőkről, az idézett Cassius Dio-i részletből azonban két fontos következtetést vonhatunk le. Egyfelől nagyon valószínű, hogy mind a költői, mind a filozófusi kör legalább addig működött, amíg Nero föl nem kerekedett, hogy Görögországba menjen, vagyis 66-ig, amit az is megerősít, hogy a tűzvész után építeni kezdett *Domus Aurea*-ban is biztosítottak helyet az efféle összejöveteleknek, másfelől pedig bizonyos, hogy Cornutus is egyike volt azoknak a filozófusoknak, akik bejáratosak voltak a császárhoz. Ez a körülmény némileg árnyalja a Cornutus társadalmi helyzetéről elmondottakat, s a kor befolyásos filozófusai közé emeli.

Mindezek alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Cornutust – talán nem függetlenül a Piso-féle összeesküvéstől és a sztoikus arisztokrácia ellehetetlenítésére irányuló erőfeszítésektől – 65-ben vagy 66 első felében³⁷¹ sújtotta száműzetéssel Nero. Hogy száműzetése összekapcsolódott-e Musonius Rufuséval, nem tudjuk. Valószínűbbnek tűnik, hogy egymástól független volt, Musonius ugyanis már jóval korábban, Rubellius Plautus pártfogoltjaként szálkává válhatott a császár szemében. Az etruszk származású sztoikus filozófussal kapcsolatban több forrásból is úgy értesülünk, hogy száműzetésében egy szigetre kellett mennie, és később állítólag az isthmosi szoros

³⁶⁹ Vö. SULLIVAN (1987) *passim*.

³⁷⁰ Tacitus, *Annales*, 14, 16.

³⁷¹ Berdozzo például elég bő intervallumot ad meg, amikor 63 és 65 közé helyezi Cornutus száműzetését. Vö. BERDOZZO (2009) 4.

átvágásán kellett dolgoznia,³⁷² de ő a császár halála után visszatért Rómába. Cornutusról ilyen adat nem áll rendelkezésünkre. De Martini – mivel Cornutus sorsát összekapcsolja Musoniuséval – azt állítja, hogy Nero Gyaros szigetére³⁷³ száműzte a filozófust, erre azonban nincs semmilyen bizonyítékunk.

Mivel semmilyen utalás sincs későbbi sorsáról, a magam részéről azt valószínűsítom, hogy száműzetéséből már nem tért vissza Rómába, hanem még száműzöttként – talán még Nero uralkodása idején –, vagy nem sokkal később, meghalt.

³⁷² Vö. a Pseudo-Lukianosi *Nero* című dialógus adatával.

³⁷³ DE MARTINI (1825) 29.

VI. CORNUTUS MŰVEI

Cornutus – a fennmaradt töredékek alapján – meglehetősen széles írói tevékenységet fejtett ki. A Suda szerint rhétorikai és filozófiai műveket írt, a fennmaradt töredékek alapján műveinek egy csoportját azonban leginkább a sztoikus filozófia hármasságában a logika alá tartozó grammatika körébe sorolhatjuk.³⁷⁴ Ez utóbbiakat és egyes rhétorikai tárgyú műveit ráadásul latinul írta, míg általunk ismert filozófiai értekezéseit görögül.

Cornutus műveinek listáját ugyan össze lehet állítani azokból az utalásokból, amelyek velük kapcsolatban fennmaradtak, de a testimoniumok alapján úgy tűnik, töredékei csak műveinek kisebb hányadából maradtak fenn, s azok nagyobb része nyom nélkül elveszett. Miután csupán egyetlen műve, a *CThG* maradt ránk, s töredékeket mindössze öt-hat művéből ismerünk, magyarázatra szorul a Suda Cornutusra vonatkozó adata (mivel a latin nyelvű művekről nem vesz tudomást), amely szerint a leptisi filozófus sok filozófiai és rhétorikai művet írt: ἐγραψε πολλὰ φιλόσοφα τε καὶ ρηθोरικά (T2).

A Suda adata több kérdést is fölvet. Legelőször azt, hogy a sztoikusoknak már az első generációban kialakult felfogása szerint a filozófia három nagy részből áll: fizikából, etikából és logikából.³⁷⁵ Ezen alapvető hármasságba sorolták be aztán a különböző diszciplínákat, köztük azt is, amelyet a Suda külön megemlít, vagyis a rhétorikát, amelyet már Chrysippos óta a logika egyik részterületének tekintettek.³⁷⁶ Ugyanez igaz a grammatikára, amellyel műveiben szintén foglalkozott Cornutus, hiszen mind a hangtant, mind a nyelvtant, de még a költészetelméletet is a logika körébe sorolták a sztoikusok.³⁷⁷ A filozófus Cornutus foglalkozott a szintén a logika körébe sorolható kategória-tannal is.³⁷⁸ A Suda megállapítása tehát következetlen, de nyilván nem véletlen. Mivel a töredékek alapján nevesíthető latin és görög nyelvű művek a sztoikus filozófia alapján mind a logika körébe tartoznak, valószínű, hogy a ρηθोरικά említése, annak hangsúlyozása, hogy filozófiai művei nagy része a rhétorika körébe sorolható, vagy hogy csak a más forrásban szereplő ΠΗΤΟΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ című művet ismerte.

³⁷⁴ Általában a grammatikosok tevékenységéről lásd MCNELIS (2002) 77 sqq.

³⁷⁵ Vö. ZELLER (1880³) 60-61.

³⁷⁶ ZELLER (1880³) 63-64. Érdemes azonban megjegyezni, hogy bár a logika a sztoikus képzés fontos eleme volt, a császárkori sztoikusok nem viszonyultak egységesen a logikához mint a sztoikus filozófiai egyik fontos alkotóeleméhez, Marcus Aurelius például nem szerette, de nem rajongott érte Seneca sem. Vö. BARNES (1997) 1; 33.

³⁷⁷ ZELLER (1880³) 67-68.

³⁷⁸ ZELLER (1880³) 69-70.

Ez egyébként nagyjából egybevág a fragmentumok alapján kikövetkeztethető tartalmi jegyekkel. Csupán teljes egészében fennmaradt műve, a *CThG* az, amely nem a logika, hanem a fizika (*physika*) körébe tartozik,³⁷⁹ hiszen, ahogy már Chrysippos is tanította, az etikai vizsgálódásnak a természet és a világ rendjének tanulmányozásából kell kiindulnia.³⁸⁰ Amit tehát bizonyosan mondhatunk: Cornutus – a sztoikus filozófia-felosztás szerint – bizonyosan két részterületen fejtett ki írói munkásságot: a *logica* és a *physica* területén, s a *Suda* adata azt hangsúlyozza, hogy művei többsége a logikán belül is a rhétorikához kapcsolódott.³⁸¹

Persiusra gyakorolt hatása alapján azonban azt sem zárhatjuk ki, sőt inkább valószínűsíthetjük, hogy oktatói tevékenységében hangsúlyos szerepet kapott az etika, amint az a korabeli sztoikusokra egyébként is általánosan és főként jellemző. A fennmaradt fragmentumok közül azonban egyik sem származik olyan műből, amely az etika körébe tartoznék, így inkább azt gondolhatjuk, hogy etikai nézeteit és tanítását nem foglalta írásba.³⁸²

További problémát jelent művei formájának, stílusának jellemzése. Mivel a töredékek szűkösek, következtetést csak a *CThG* felépítéséből, gondolatmenetéből, stílusából vonhatunk le. Az általános nézet szerint az allegorikus istenvilágértelmezésről szóló mű száraz és egyszerű stílusú, nélkülöz minden díszítőelemet, ami alapján az is fölvetődött, hogy nem a nagyközönségnek, hanem csak tanítványainak szánta tankönyv³⁸³ gyanánt. Figyelembe véve azonban, hogy egyéb utalások alapján³⁸⁴ Cornutus sztoikus példaképe Chrysippos volt,³⁸⁵ nagyon valószínű, hogy a Nero-kori filozófus a rendkívül termékeny, de stílusművész hírében éppen nem álló³⁸⁶ Chrysippos tekintette stílusában is követendő példaképnek. Ezt a fajta stíluseszményt ZELLER így fogalmazza meg: *Spätere betrachten jene streng dialektische Darstellung, die allen Redeschmuck verschmächte, als eine*

³⁷⁹ Vö. ALGRA (2003) 153. BOYS-STONES (2001) 43: központi szerepet játszott a sztoikusok gondolkodásában.

³⁸⁰ ZELLER (1880³) 58-59. Ebbe a kategóriába sorolja újabban GILL (2003) 38, mivel a fizika része volt a teológia. Gill szerint egyébként a *CThG* olyan tankönyv volt, amelynek célja az volt, hogy a tanítványt az irodalmi és rhétorikai stúdiumoktól átvezesse a filozófiákba. Vö. GILL (2003) 39.

³⁸¹ Ez megfelel Chrysippos dialektika iránti vonzalmának. Diogenés Laertios szerint, ha az istenek foglalkoznának dialektikával, akkor minden bizonyosan Chrysippos rendszerét vették volna át. Vö. Diogenés Laertios, VII, 180.

³⁸² A korabeli stúdiumok egyik formája szerint filozófusok műveit olvasták és kommentálták. Könnyen elképzelhető, hogy Cornutus Chrysippos etikai vonatkozású műveit csak olvastatta Persiusszal és szóban kommentálta, magyarázatait nem foglalta írásba. Vö. GILL (200) 37.

³⁸³ Így véli például DAWSON (1992) 35.

³⁸⁴ Különösen frg. XV/15.

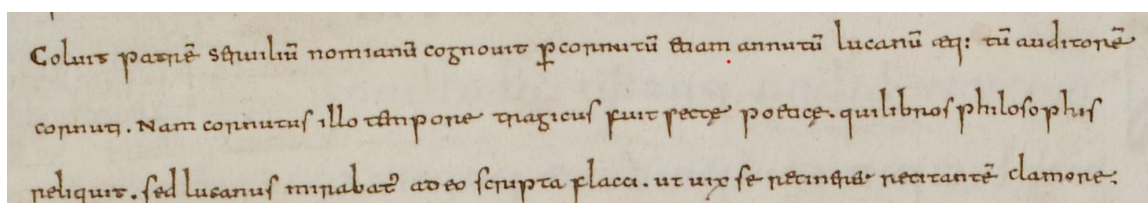
³⁸⁵ Ez egybevágott azzal, hogy bizonyos tekintetben jobban ragaszkodott a hagyományhoz, mint kortársai. Vö. DAWSON (1992) 37.

³⁸⁶ Vö. Diogenés Laertios, VII, 187.

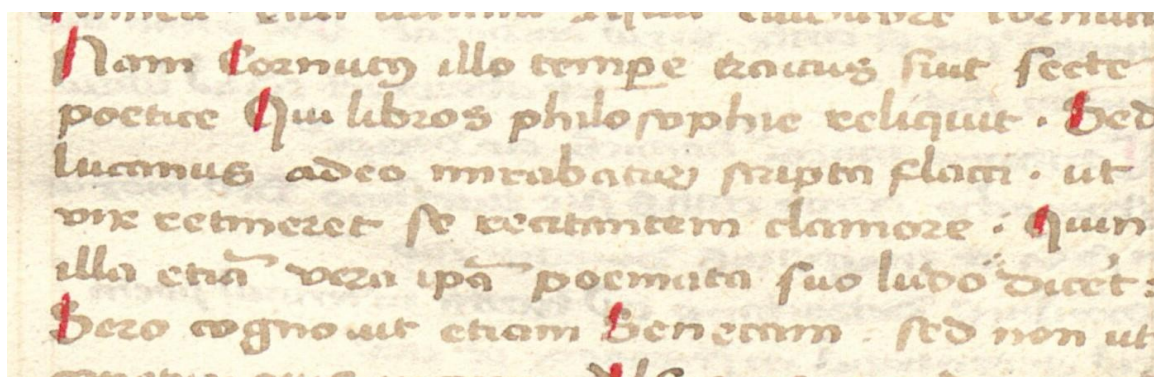
*Eigenthümlichkeit der stoischen Schule, welche deshalb von ihnen vorzugsweise mit dem Namen der dialektischen bezeichnet wird; und auch wir werden hinreichende Gelegenheit finden, uns von ihrer Vorliebe für dialektische Beweisführungen und logische Schulformen zu überzeugen, welche bei Chrysippus besonders nicht selten in einen pedantischen und geschmacklosen Formalismus übergieng.*³⁸⁷

Chrysippos példájának a követésére ösztönözhetett Cornutust azonban a vele szemben támasztott követelmény is. Tanárként egyszerű, világos magyarázatokat vártak tőle, márpedig sikeres pedagógiai tevékenysége miatt tett szert komoly hírnévre (vö. Ἀνναῖον Κορνοῦτον εὐδοκιοῦντα τότε ἐπὶ παιδείᾳ (T17).

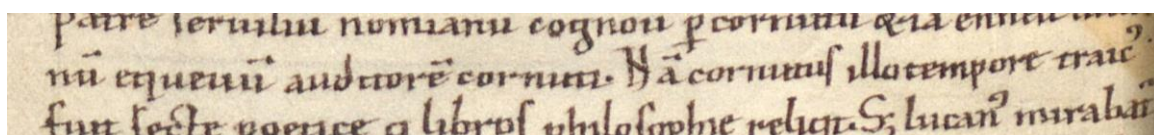
Néhány szóval ki kell térnünk azonban arra a meghatározásra is, amellyel a *Vita Persii*-ben találkozunk: *nam Cornutus illo tempore tragicus fuit sectae poeticae, qui libros philosophiae reliquit* (T8).

(Cambridge, Trinity College, Library, Ms O. 4. 10, 93^v)

(München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms. Lat. 526, 6^r)

(München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms. Lat. 19490, 22^v)

A már szinte a Karoling-kortól kezdve egységes szöveghagyomány az évszázadok folyamán számos téves következtetést és nem kevés javítási kísérletet eredményezett. Egyéb források alapján a legkevesebb problémát a mondat második fele, a mellékmondat

³⁸⁷ ZELLER (1880³) 60.

okozza, hiszen Cornutus valóban *filozófiai* műveket hagyott hátra. De mit jelent a *tragicus sectae poeticae*-kifejezés?

Az első lehetséges álláspont szerint a hagyományozott szöveg mellett törünk lándzsát (melyet más testimonium ugyan nem erősít meg), és azt föltételezzük, hogy Cornutus költő, még hozzá tragikus költő volt. Ennek a nézetnek a következménye, amint arról később szó lesz, hogy többen Cornutusban vélték fölfedezni az *Octavia* című pseudo-senecai *fabula praetexta* szerzőjét.³⁸⁸ E feltételezésnek azonban ellentmond mind a mű tartalmi-eszmei világa, mind a testimoniumok. A *Vita Persii* szövege ráadásul még romlottnak is tűnik, a latin szóhasználatban ugyanis ismeretlen a *sectae poeticae* kifejezés. De idegennek tűnik maga az egész mondat is, hiszen – csakúgy mint az életrajz vége – arra az időbeli távolságra (*illo tempore*) utal, amely Persius és a szerző korát elválasztja, noha erre az életrajz egyéb helyein nem találunk utalást.³⁸⁹ Emiatt egyesek a szöveg értelmezésének feladatától úgy szabadultak meg, hogy a mondatot kirekesztették az életrajz szövegéből, későbbi betoldásnak ítélve. Az értelmezés megkísérlése azonban akkor is elengedhetetlen, ha későbbi betoldásról van szó, mert azt eleve nem zárhatjuk ki, hogy a betoldás a maga idejében helytálló volt.

A szöveg javítására a XVI. század óta többen is kísérletet tettek. A legelső konjektúra Pierre Pithou nevéhez köthető, aki a Persius-kori szóhasználatnak megfelelően a *secta* szót Cornutus filozófiai iskolájával hozta kapcsolatba, és a *poeticae*-t *Stoicae*-re javította. A későbbi kiadók általában az ő javítását fogadták el, vagy legalábbis az ő gondolatmenetét folytatták. Akadt ugyanis, aki a *poeticae*-t a sztoikusokat jellemző oszlopcsarnok görög nevének (*poikilé*, illetve latinul: *poecilae*) romlásából eredeztette. Noha ez a javítás mind paleográfiai, mind tartalmi szempontból helytállónak tűnik, a *tragicus* magyarázatával még mindig adós. E definíció körül azonban két irány figyelhető meg a szövegkiadói gyakorlatban. Az egyik változatlanul hagyja a hagyományozott alakot, és föltételezi, hogy Cornutus drámákat írt, míg a másik csoportba tartozó filológusok nem csak a *poeticae*-t, de a *tragicus*-t is szövegromlásnak tartják. Magam ez utóbbit valószínűsítem, figyelembe véve azt is, hogy ha ez az eredeti szöveghez írt lemma volt, és úgy került később, még a késő-ókori másolásakor a szövegbe, akkor könnyen válhatott nehezen olvashatóvá. Ebben az esetben azonban olyan szót kell a *tragicus* helyén gyanítanunk, amelyből a romlott alak paleográfiailag megmagyarázható.

³⁸⁸ Vö. FERRI (2003) 28.

³⁸⁹ Vö. TAKÁCS (2019).

A javításban legmesszebbre Némethy Géza merészkedett, aki az egész mondatszerkezetet átformálta (*Nam Cornuto illo tempore traditus fuit (sc. Persius), sectae Stoicae pilosopho, cui libros reliquit*).³⁹⁰ Megoldása ugyan tetszetős, a szövegösszefüggésben azonban teljességgel tautológikus, hiszen mondatának első fele annak megismétlése, hogy Persius tizenhat évesen Cornutus tanítványa lett, a másik pedig annak, amiről később ejt szót az életrajz, vagyis hogy könyvtárát, vagy annak jelentős részét mesterére hagyta.

A lemma azonban valami olyasmit akart megmagyarázni, ami a *Vita Persii* keletkezésénél még nem szorult magyarázatra, később azonban igen. Ez pedig csak olyasmi lehet, ami nincs benne az életrajzban. Némethy javítási kísérletével ellentétben tehát helyesebb az eredeti mondatszerkezetet megtartani, hiszen a *tragicus* javítására még így is nyílik mód. Legegyszerűbb lenne, persze, azt mondani, hogy *philosophus* a helyes olvasat, de ez paleográfiailag indokolhatatlan. S bár akadnak egyéb javítási elképzelések, mint például a *traicus*, *grammaticus* etc., ezek azonban éppoly kevésbé felelnek meg a cornutusi definíciónak, mint a hagyományozott alak.

Véleményem szerint a helyes, paleográfiailag is helytálló és már korábban fölmerült helyes olvasat a *criticus*.³⁹¹ Mivel a lemma valószínűleg minuszkuláris írással volt írva, a kalligrafikusan írt *c*-betűt könnyen *t*-nek olvashatták. Ráadásul ez megmagyarázza, hogy a feltételezett *poecilae* szó miért romlott *poeticae*-re. De miért nevezte az ismeretlen szerző *criticus*-nak, ráadásul *criticus sectae poecilae*-nek Cornutust?

Cornutus neve a késő-ókorban főként két úton válhatott ismertté egy római előtt. Nevével találkozhatott Persius V. satírájának olvasásakor, illetve az ahhoz írt scholionokban, vagy a Vergilius-kommentárookban. A kései császárkorban személyét és tevékenységét tehát szinte bizonyosan a csak nevét és néhány megállapítását megőrző művek s nem saját írásai, értekezései alapján ítélték meg, márpedig sztoicizmusát Persius költeménye, *criticus*-voltát pedig Vergilius-hoz műveihez tett bíráló megjegyzései igazolták. A *criticus*-definíció tehát nem Kr. u. I. századi, hanem késő-ókori, IV. vagy V. századi definíció, amely csekély számú Cornutusra vonatkozó ismereten alapszik, de a maga szempontjából megállja a helyét.

A szó elterjedt használatát megerősíti Servius Vergilius-kommentárja is, amelyben több alkalommal is *criticus*-nak nevezi a szerző azokat, akik (bíráló) megjegyzést,

³⁹⁰ Vö. NÉMETHY (1903) 6.

³⁹¹ Ezt az olvasatot tartja helyesnek Ramelli is, de nem világos, hogy milyen módon jutott erre a következtetésre. Vö. RAMELLI (2003) 286.

kommentárt fűztek Vergilius egy-egy jelenetéhez, sorához vagy kifejezéséhez.³⁹² Ebben jeleskedett Cornutus is.

A lemma késő-órkori szerzője számára azonban mindenképpen szokatlan lehetett, hogy valaki, aki filozófiát tanít és filozófiai műveket is írt, a grammatikusok szerepében *criticus*-a volt Vergiliusnak. Alighanem a két szerep, a *criticus*-é és a *philosophus*-é, korában nem fért meg egymással, és ezért egészítette ki a magyarázatot azzal, hogy filozófiai műveket hagyott hátra.

Összefoglalva az elmondottak tanúságait, kijelenthetjük, hogy Cornutust a maga korában nem lehet *criticus sectae poeticae*-nek, *poecilae*-nak vagy *Stoicae*-nak nevezni, ilyennek csak a késő-órkor definiálta, vagyis a betoldás olyan valakitől származik, aki elsősorban Vergilius-kritikái alapján ítélte meg Cornutust, aki a maga korában inkább *philosophus sectae Stoicae* volt, de tevékenysége néhány ponton – főként az irodalommal, irodalomkritikával kapcsolatban – túlmutat a sztoikus filozófus klasszikus szerep- és feladatkörén.

Cornutus filozófusi tevékenységének egyik területe a tanítás volt. Akad, aki azt feltételezi, hogy grammatikát és rhétorikát is tanított, mivel arra nagyobb volt a kereslet, s a tanulók száma miatt ez a fajta tevékenység nagyobb anyagi biztonságot nyújtott, mint pusztán a filozófia-tanítás.³⁹³ Ezt ugyan nem zárhatjuk ki, és valóban elképzelhető, hogy Rómába érkezése előtt grammatikát vagy rhétorikát is tanított Cornutus, a *Vita Persii* alapján azonban szinte bizonyos, hogy fő tanári tevékenysége Rómában már a filozófia oktatása volt. Ennek természetesen részei lehettek – a logikán belül – grammatikai vagy rhétorikai stúdiumok, de nem ez volt Cornutus fő tanári profilja.

Hogy mégis ez a nézet alakulhatott ki, annak számos oka van. A legfontosabb kétségkívül az, hogy művei valamilyen formában mind szoros kapcsolatban állnak, nem is annyira a rhétorikával, mint inkább a grammatikával. De ez a grammatika – amint azt látni fogjuk – nem a korabeli Rómában működő grammatikusok által oktatott ismeretekkel, hanem a sztoikus filozófia nyelvről vallott felfogásával mutat rokonságot.

A sztoikus filozófusok – Xenokratés nyomán – három nagy részre³⁹⁴ osztották a filozófiát: logikára, fizikára és etikára.³⁹⁵ Cornutus – fennmaradt műve és egyéb

³⁹² A görög kifejezés eredetileg nagyjából a *grammaticus* szinonímája volt. Ilyen értelemben szerepelt Cicerónál és Horatiusnál is, Seneca azonban a *grammaticus*-t már megkülönböztette mind a *philosophus*-tól, mind a *philologus*-tól. Vö. Seneca, *Epistulae Morales*, 108, 30-34. Később ugyanígy elválasztja a *criticus*-t és a *philosophus*-t Martianus Capella, 3, 230.

³⁹³ Vö. HADOT (2003) 49-71,

³⁹⁴ Ugyanakkor a három részterület szoros kapcsolatát hangsúlyozták. Vö. Diogenés Laertios, VII, 40.

műveinek töredékei alapján e három nagy terület közül csak kettőhöz kapcsolódott írásaival, a *physiké*-hez és a *logiké*-hez. A *CThG*, allegorikus istenvilág-értelmezése a sztoikus felfogás szerint kötelező kiindulópont a világ törvényszerűségeinek, vagyis a fizikának a tanulmányozásához.³⁹⁶ A mű tehát a fizika tárgykörébe tartozik, magyarázataiban azonban szorosabban kötődik a logikához, illetve annak egyik részdiszciplinájához, a grammatikához,³⁹⁷ hiszen Cornutus, ahogy arról részletesen szólunk, magyarázatait a sztoikusok kedvelt módszerére, az etimológiára alapozta. Azaz a *CThG* csak részben köthető a *physikához*, ugyanolyan mértékben tartható a logika körébe tartozó műnek is.

Még egyértelműbb a besorolása a csak töredékekből rekonstruálható műveinek. A görög nyelven írt művek közül az Aristotelés *Kategóriák* című művét magyarázó, kritizáló műve egyértelműen a logika körébe sorolható. De ugyanez mondható el elveszett latin nyelvű műveiről is. A *de figuris sententiarum*, amelyben latin költőket is idézett, nyilván a grammatika, retorika tárgykörébe sorolható (pl. *de enuntiatione*).

Egyetlen papirusztöredék alapján ismert Cornutus egy másik, görög nyelven írt filozófiai műve.³⁹⁸ A szöveg meglehetősen szűkszavú: Κουρνούτου Περί ἑκτῶν β', vagyis *Kornutos Hektárol írt műve második könyve*.³⁹⁹ Ennek a részletnek Turner egész tanulmányt szentelt, amelynek legfőbb tanulságai a következők: Simplicius szerint a sztoikusok a ἑκτῶν fogalmát a fizika területén használták, s azokat a dolgokat jelölték vele, amelyek harmonikus kapcsolatban állnak egymással.⁴⁰⁰ A szöveget közlő és értelmező Turner főleg arra fókuszált, hogy ez a papirusz újabb bizonyíték az Oxyrhynchus és Róma közötti kapcsolatra, s mindenekelőtt a Városból Egyiptomba visszatérő Chairémón szerepét hangsúlyozza, főleg a szellemi kapcsolatra fókuszál, amit a fölfedezett latin nyelvű papiruszok jelenléte is megerősít. Nem vitatva Turner megállapításainak alapvető igazságát, csupán annyit kívánok hozzáfűzni, hogy az elveszett Περί ἑκτῶν című munkára való utalás, nem feltétlenül a Rómával való szoros szellemi kapcsolat mellett szóló bizonyíték, hiszen nem tudhatjuk, vajon nem Cornutus korai munkájáról van-e szó, amelyet ha nem is Egyiptomban, de még Afrikában írt.

³⁹⁵ Diogenés Laertios, VII, 39. Ebből a szempontból Kleanthés kivétel volt, mert ő hat részterületet különített el, a dialektikát, retorikát, etikát, politikát, *physikát* és a *theológiát*. Vö. Diogenés Laertios, VII, 41.

³⁹⁶ Vö. Diogenés Laertios, VII, 132.

³⁹⁷ Diogenés Laertios, VII, 56sqq.

³⁹⁸ Most szerint annyira szűkszavú a töredék, hogy abból képtelenség bármiféle következtetést levonni. Vö. MOST (1989) 2017-2018.

³⁹⁹ Vö. TURNER (1975) 1.

⁴⁰⁰ TURNER (1975) 2.

Nehezebb megítélni azonban, hogy a Vergiliusszal foglalkozó mű vagy művek melyik részterülethez sorolhatók. Nehezíti megítélésüket az a körülmény, hogy nem lehet eldönteni, milyen műfajba sorolható(k). Cornutus ugyanis – követve a sztoikus hagyományt – *tractatus*-okat írt, sőt az sincs kizárva, hogy – Senecához hasonlóan – *diatribé*-ket. (Itt érdemes Persius szatíráira is gondolni, amelyek diatribé-jellegük miatt is nyerhették el Cornutus tetszését!) Vergiliusszal foglalkozó egyetlen, vagy egyik művének van ugyan címzettje, Silius Italicus,⁴⁰¹ de ez alapján nem lehet eldönteni, hogy kommentárról vagy értekezésről van-e szó, hiszen nem volt ismeretlen gyakorlat kommentárok ajánlása sem neves pártfogónak vagy barátoknak.⁴⁰² Bármilyen volt is e mű(vek) műfaja, tartalma alapján ez is a logika körébe sorolható. Mindennek tanúsága az, hogy Cornutus főként a logika kategóriájába tartozó műveket írt, ráadásul azok nagy része a grammatikához, illetve rhétorikához kötődik.

Teljesen hiányoznak viszont az *etiká*-val foglalkozó művek. Ennek magyarázata erre vonatkozó források hiányában lehetetlen, így csupán néhány elgondolkoztató momentumot kívánok fölidézni. Cornutus – ez a testimoniumok és a fragmentumok alapján világos – a régi Sztoa filozófusaihoz, különösen Chrysipposhoz kötődött. Az ő tevékenységében, amennyire műveinek Diogenés Laertiosnál fennmaradt listája alapján meg lehet ítélni, szintén központi szerepet játszott a logika. Amikor tehát Cornutus a logika, illetve dialektika témakörébe tartozó műveket írt, Chrysippos példáját követte,⁴⁰³ ahogy azt Nero filozófus-körének ismeretlen tagja is a szemére vetette (T20).

A dialektika melletti döntés egyben természetesen azt is jelentette, hogy képesnek gondolta magát a sztoikus *bölcs* eszményének megvalósítására, hiszen – ahogy Diogenés Laertios írja – a régi Sztoában megfogalmazódott az az elképzelés is, hogy egyedül a jó

⁴⁰¹ Silius Italicus életéről a legteljesebb monográfia is már több évtizedes. Michael von ALBRECHT kiváló könyvében elsősorban Silius Italicus *Punica* című eposzával foglalkozik, életének Nero-kori fejezete azonban elsikkad. Elemzésének van azonban számos olyan eleme, amely Siliust a Nero-kori költészettel, sőt a Cornutus szellemi hatósugarába eső Lucanusszal kapcsolja össze, hiszen azt állítja, hogy Lucanus és Silius abban rokon, hogy a történeti témát mindketten hasonló módon, méghozzá erkölcsfilozófiai szempontból ábrázolják (vö. VON ALBRECHT (1964) 23, 87). Elemzése más részében még az egyik főhős istenséget, Herculest is sztoikusnak nevezi, akiben nem csak Fabius Maximus Cunctator ősatyját, hanem Scipio példa- és előképét is fölfedezi. (vö. VON ALBRECHT (1964) 43). Figyelemre méltó azonban az is, hogy von Albrecht számos egyéb sztoikus vonást is fölfedezi: a Siliusnál szokatlanul központi *Fides*-t az epiktétosi πιστός-szal rokonítja (vö. 64), és kiemeli, hogy Regulus feleségének az ifjabb Cato feleségének a nevét adja (vö. 65). A *Punica* számos sztoikus vonása és a Nero-kori epika meghatározó alakjának, Lucanusnak a költészetével való rokonsága miatt érdemes okvetlenül számításba venni, hogy Cornutus és Silius Italicus ismerték egymást. S bár kapcsolatuk természetéről csak hipotetikus véleményünk lehet, a kapcsolat tényét a charisiusi hely alapján biztosra vehetjük, jelentőségét pedig hangsúlyozhatjuk.

⁴⁰² Érdekes párhuzam, hogy Chrysippos – Diogenés Laertios szerint – rendkívül büszke volt, és egyetlen művét sem ajánlotta uralkodóknak. Vö. Diogenés Laertios, VII, 185.

⁴⁰³ Vö. Diogenés Laertios, VII, 180: Οὔτω δ' ἐπίδοξος ἐν τοῖς διαλεκτικοῖς ἐγένετο, ὥστε δοκεῖν τοῦς πλείους ὅτι εἰ παρὰ θεοῖς ἦν [ἡ] διαλεκτική, οὐκ ἂν ἄλλη ἦν ἢ ἡ Χρυσίππειος.

dialektikus a bölcs ember.⁴⁰⁴ Természetesen az is lehet, hogy érezte, az etika meghaladja erejét. Korának vezető sztoikus filozófusa, Seneca például főleg etikai műveket írt,⁴⁰⁵ éppen a 40-es, 50-es években, s Cornutus tarthatott attól, hogy a filozófus-államférfival mérk majd össze. Ugyanakkor az etika mégis fontos lehetett számára. Nem tudjuk, miért, de talán részben azért is, hogy hiányosságát és emiatt támadt hiányérzetét pótolja, tanítványát és barátját éppen olyan művek írására sarkallta, amelyek központi témája a sztoikus erkölcs. Ennek közös tanulmányozását sugallja Persius V. satírájának egyik sora is:

*petite hinc puerique senesque
finem animo certum⁴⁰⁶ miserisque viatica canis. (64-65)*

Etikai tárgyú művek hiánya egyébként azért is meglepő, mert a Kr. u. I. század Rómájának sztoikus, vagy magukat sztoikusnak mondó filozófusai – Cornutus kivételével – mind az etikának ítélték a primátust,⁴⁰⁷ és – éppen ennek köszönhetően – az utókorra is éppen a sztoikus etika gyakorolta a legnagyobb hatást. A már említett Seneca mellett a kor neves sztoikusa volt az etruszk Musonius Rufus, vagy az ő tanítványa, a Nero- majd a Flavius-kor egyik legbefolyásosabb szabadosának, Epaphroditosnak a rabszolgája, Epiktétos, akinek *Encheiridion* a mai napig az egyik legfontosabb összefoglalása a sztoikus etika egy részének.⁴⁰⁸ S akkor még nem említettük az egy századdal később élt, de mégis ebbe a sorba sorolható sztoikus filozófus-császárt, Marcus Aureliust. Cornutus filozófusi tevékenysége fókuszán alapján nemcsak az imént vázolt sorból lóg ki, de nem illeszkedik szervesen kora „római” sztoikusai közé sem. Ez, persze, nem lehet véletlen, és valószínű, hogy Cornutus maga döntött arról, hogy szorosabban kötődik a régi sztoikusok hagyományához.

Érdekes, sajátos vonása egyébként Cornutus tevékenységének az is, hogy ellentétben a többi sztoikussal, műveit nem görög vagy latin, hanem görög és latin nyelven írta. Egyesek föltételezik, hogy grammatikai és rhétorikai műveit latinul, filozófiai műveit görögül írta. Mint láttuk, a sztoikus fölfogás szerint, valamennyi műve filozófiai, még ha

⁴⁰⁴ Diogenés Laertios, VII, 83.

⁴⁰⁵ Seneca nem is szerette a logikát, sőt nem is kifejezetten semmit sem a logikával kapcsolatban. Vö. BARNES (1997) 12; ill. GRIFFIN (1992) 175. Barnes idézi a filozófus szavait is, aki a logikát *tristes ineptiae*-nek (*epist.* 113, 26) illetve *ludus literarius philosophorum*-nak (*epist.* 82, 8) nevezi. Cornutus és Seneca kapcsolata azonban aligha a logikáról alkotott eltérő véleményük miatt volt távolságtartó.

⁴⁰⁶ Némethy értelmezésében: *certum vitae finem, quem sine philosophia non possumus invenire*. NÉMETHY (1903) 261.

⁴⁰⁷ Vö. REYDAMS-SCHILS (2005) 3sqq.

⁴⁰⁸ STEIGER (2014) 351.

markáns része grammatikával és rhétorikával foglalkozik is, így ez a szétválasztás nem indokolt. Helyesebb talán azt mondani, hogy latinul azokat a műveit írta, amelyek – tárgyuknál fogva: Vergilius vagy a római költői nyelv (*De figuris sententiarum*) – csak latinul voltak megírhatók. Annak az egyébként jogos föltevésnek a valószínűsége azonban meglehetősen csekély, hogy Rómába jövele után Cornutus (fokozatosan?) áttért a latin nyelv használatára.

1) *Compendium Theologiae Graecae*
(ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ)

Mivel Cornutus egyetlen – valószínűleg teljes egészében – ránk maradt műve a *Compendium Theologiae Graecae* című, a sztoikus felosztás szerint a *fizika* kategóriájába tartozó értekezés a görög istenvilágról, figyelmet is leginkább ennek szentelt a szaktudomány. Ez a figyelem örvendetes módon teljesedett ki az utóbbi időben, aminek egyik fontos előzménye a sztoikus filozófia iránti érdeklődés megnövekedése. Hosszú várakozás után jelent meg a *CThG* új kiadása a Bibliotheca Teubneriana-ban,⁴⁰⁹ s a sokáig modern fordításban csak angolul olvasható műnek,⁴¹⁰ 2003 óta van olasz fordítása, amelyet a művet terjedelmes bevezővel és kommentárral kiadó Ilaria Ramelli készített. Az olasz kutatónő az egész 2003-as Cornutus-könyvét integrálta a 2008-ban megjelentetett *Stoici Romani Minori* című kötetbe.⁴¹¹ 2009-ben

⁴⁰⁹ Ramelli még úgy tudta, hogy az ANRW Cornutus-cikkének szerzője, Most dolgozik a szöveg új kiadásán, miután Most ezt már 1989-ben bejelentette. Vö. Ramelli (2003) 105. A kézirati hagyomány áttekintésében és feldolgozásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Peter Krafft is azt tervezte, hogy a *CThG* új kiadását készíti el, ez azonban csak ígéret maradt. Vö. KRAFFT (1975) XI. Az új szövegkiadás végül Torres gondozásában jelent meg: TORRES (2018).

⁴¹⁰ A műnek három angol fordítása is létezik. A korábbi Hays készítette szakdolgozatában, de sohasem jelent meg nyomtatásban, míg a másik töredékes angol fordítás csak a világhálón férhető hozzá. A legújabb fordítás Boys-Stones munkája. BOYS-STONES (2018). A mű magyar fordítása jelen dolgozat *Appendix*-ében olvasható.

⁴¹¹ A gigantikus terjedelmű *Stoici Romani Minori* című kötet nem csak terjedelmes szakirodalmat közöl, hanem az ebbe a csoportba tartozó szerzők vagy közszereplők (mint pl. Thræsea Paetus) életére vonatkozó testimoniumokat is hosszabb-rövidebb bevezető tanulmánnyal. A kötet érdemi része azonban meglehetősen szűkös, hiszen Cornutusszal kapcsolatban néhány újabb bibliográfiai adaton kívül semmi kiegészítés vagy módosítás nem található, csak az anyag minimális strukturális átrendezését tapasztaljuk. De nagy részt foglalnak el a kötetben a teljes terjedelemben közölt művek is, hiszen a latin szöveg mellett olvasható az olasz fordítása Manilius *Astronomica* című tankölteményének, Persius satíráinak, de megtalálható a kötetben Lucanus eposza, a teljes *Pharsalia* is. Hozzátehetjük mindehhez, hogy a kötetben Ramelli korábbi műveit egyesítette, mert a kicsit lerövidített Cornutus-művön kívül belekerült a kötetbe korábbi Musonius Rufus-könyvének az anyaga is. Ráadásul a Cornutusról írottak egy jelentős része már korábban is megjelent, a 2004-es allegóriáról szóló kötetben. Vö. RAMELLI-LUCCHETTA (2004). A 2003-as kötethez képest tehát sem a 2004-es, sem a 2008-as publikáció nem jelent előrelépést.

elkészült s megjelent a műnek két német fordítása is, amelyek közül a korábban megjelent kötetben több szerző tollából származó kísérő tanulmányok is olvashatók.⁴¹²

A mű és a szerző önmagából fakadó érdekessége mellett a *CThG* iránti figyelemnek vannak speciális aspektusai is. Az utóbbi időben hosszabb-rövidebb tanulmányban többen is foglalkoztak Cornutus e művével egyfelől nyelvfilozófiai, illetve nyelvfilozófia-történeti, a sztoikus allegorikus exegézis, általában az allegorikus exegézis, a sztoikus kozmogónia, a sztoikus költészet-felfogás stb. szempontjából. Az alábbiakban tehát nagyban támaszkodom majd az újabb eredményekre, ám főleg azokat a pontokat emelem ki, amelyek megítélése – véleményem szerint – vagy problematikus, vagy további finomítást esetleg korrekciót igényel, illetve különösen azokra koncentrálok, amelyeknek jelentőségük lehet a Nero korabeli római irodalom szempontjából és valamiképpen kapcsolatba hozhatók Cornutus latin nyelvű irodalomkritikai munkásságával, aminek központi művének csak töredékesen ránk maradt Vergilius-kommentárját tartom.

a) *Cornutus és a sztoikus allegorézis*⁴¹³

Cornutus *CThG* című munkáját az etimológián alapuló sztoikus allegorikus értelmezés egyik legnyilvánvalóbb példaként szokás emlegetni.⁴¹⁴ Ez a megállapítás tökéletesen megállja a helyét, ugyanakkor, amint arra már korábban is felhívták a figyelmet, Cornutus elemzési módszerében kétféle metódus kapcsolódik szorosan egymáshoz. A mű legnagyobb részét az istennevek etimológián alapuló magyarázatainak ismertetése teszi ki,⁴¹⁵ és emellett némileg elsikkad az, hogy Cornutus átvitt értelmet tulajdonít a neveken túl az egyes istenekhez kapcsolódó, nem nyelvi természetű jelenségeknek is, mint amilyen például egy-egy isten szent madara vagy valamely tárgyi attribútuma.⁴¹⁶ Túlzott leegyszerűsítés tehát azt állítani, hogy Cornutus allegorikus magyarázatai mind

⁴¹² CORNUTUS (2009).

⁴¹³ Mivel az utóbbi néhány évtizedben megélénkült az érdeklődés az ókori pogány hermeneutikai gyakorlat iránt, s ezen belül különös figyelem irányult és irányul az allegorikus szövegértelmezési gyakorlatra, nem célokom bemutatni az ókori allegorikus értelmezési módszert. Jobbára azoknak az jellemzőknek a kiemelésére szorítokozom, amelyek a cornutusi allegorikus értelmezés előzményének tekinthetők, de ebben az esetben is szükséges az önkorlátozás. Szerencsére fontos tanulmánykötetek és monográfiák segítik a kérdésben való tájékozódást, amelyekre nagyrészt magam is támaszkodtam.

⁴¹⁴ BLOWERS – MARTENS (2019) 104.

⁴¹⁵ Dawson az itt említett első formán belül kétféle további etimológiát különböztet meg. Egyfelől azt mondja, hogy van a nevekből levezetett allegorikus magyarázat (*nominal meaning*), másfelől egy-egy állítás vagy mondat egészének átvitt értelméből levezetett jelentés (*propositional meaning*). Véleményem szerint Cornutus csak az előbbit alkalmazta. Vö. DAWSON (1992) 32.

⁴¹⁶ Long véleménye szerint a történetek későbbi eredetűek. Véleményét idézi VAN DEN BERG (2017) 313.

etimológiai természetűek, noha jelenlétük a műben valóban hangsúlyosabb. A istenneveknél kétségtelenül könnyebb egyébként is az etimológiai interpretációra építeni, míg ez a módszer az attribútumok esetében nyilvánvalóan nehezen alkalmazható. Emiatt tehát érdemes a Cornutus-féle interpretációkat két nagy csoportra, etimológián és nem-etimológián alapulóra bontani.

Ha az előbbi, vagyis az etimológián alapuló értelmezéseket vizsgáljuk, akkor világosan kiderül, hogy az etimológia nem cél, hanem eszköz az allegorikus tartalom kibontására. Az etimológia abban segít, hogy az értelmező megtalálja és kibontsa az allegorikus tartalmat, de önmagában az etimológia nem kategorizálható, mivel osztályozni csak az etimológia által vizsgált szó szófaját (tulajdonnév) vagy a kibontott allegorikus értelem tartalmát lehet. Tévedés tehát az a szembeállítás, amelyet Long tesz, amikor Cornutust nem allegorizáló, hanem etimologizáló értelmezőnek tartja.⁴¹⁷ A két fogalom (etimológia és allegória) ugyanis nem egy kategóriába, nem egy hermeneutikai szinthez tartozó fogalmak. Éppen ezért az alábbiakban a két fogalom és interpretációs gyakorlat Cornutus előtti történetét egymástól szétválasztva mutatom be, később emelve ki azokat a pontokat, ahol a kettő összeér.

a) Az etimológia az ókori szövegtelmezési gyakorlatban

A modern meghatározás szerint az etimológia egyfelől egy szónak a története (*history of a word*), illetve – tágabb értelemben – egy-egy szó történetének a tanulmányozása. Ennek az ókori definíció csak részben felel meg, hiszen az ἔτυμος λόγος-ként felfogott szómagyarázat lényege a szó eredeti, ősi, igaz jelentésének a feltárása volt. Cornutusnál ugyan nem találjuk meg az általa előszeretettel alkalmazott etimológia meghatározását,

⁴¹⁷ Long kétségtelenül figyelemre méltó és gondolatgazdag tanulmányában azt állítja, hogy mivel Cornutus nem értelmez isteni cselekedeteket, azaz a mitológiai történetek kívül maradnak az ő érdeklődési körén, s csak az istennevekre koncentrál, ezért nem lehet *allegorist*-nak, csak *etymolgist*-nak nevezni. Noha ebben az esetben generálható vita arról is, hogy az allegorikus értelmezésnek mire kell kiterjednie, ami véleményem szerint megfontolandó, hogy az etimologikus és az allegorikus értelmezés nem egymást kizáró, hanem jelen esetben egymással összekapcsolódó fogalmak. Ahhoz ugyanis, hogy egy ókori sztoikus filozófus (mint amilyen Cornutus) kifejtse azt az álláspontját, hogy Zeus, a legfőbb isten a világot átható *pneuma*, több utat is választhat. Levezetheti Zeusnak ezt az allegorikus értelmét valamelyik mitológiai történet eseménysorából, a hozzá kapcsolódó szakrális cselekményekből, vagy – és így tesz Cornutus – az isten nevének és/vagy jelzőinek értelmezéséből. Ugyanakkor Zeus alakja – ahogy azt az ókori hagyomány is mutatja, többféleképpen értelmezhető, hiszen a sztoikus *pneuma* mellett lehet éppenséggel *égisten* is, de ez – ha az értelmező ezt kívánja kifejezni – az etimológia eszközeivel is megmagyarázható. Az allegória fajtája tehát nem függ a rejtett értelemhez vezető módszerhez. Cornutus tehát az etimológiai segítségével bontja ki az allegorikus értelmet, azaz – Long nézetével ellentétben – egyszerre *etymologist* és *allegorist*.

gyakorlata alapján mégis joggal föltételezhető, hogy ő is a Kr. e. IV. században elterjedt fölfogáshoz nagyon hasonlóan definiálta a maga számára az etimológiát.

Noha az említett kifejezés (ἔτυμος λόγος ilyen értelmű használata Chrysipposztól származik,⁴¹⁸ etimológiai szómagyarázattal már jóval a sztoikus filozófus előtt találkozunk, legelőször Hésiodos *Theogonia* című költeményében.⁴¹⁹ A preszókratikus filozófusok töredékeiben ugyan nem találunk etimológiai magyarázatot, Platón *Kratylos* című dialógusa⁴²⁰ alapján nyilvánvaló, hogy a Kr. e. V. század filozófiai gondolkodásában már jelen volt az etimológia kérdése.⁴²¹ A dialógusban ugyanis, amelyet általában a sztoikus nyelvfilozófia előzményének is tartanak,⁴²² Sókratés, Kratylos és Hermogenés arról vitáznak, milyen kapcsolat van a szavak és a szavak által jelölt dolgok, vagyis a tárgyak, személyek és megnevezésük között.⁴²³ Kratylos – Hermogenés szavai szerint – azt állítja, hogy „minden dolognak *természettől fogva* van helyes, valódi neve, és hogy a név nem az, amivel az emberek a dolgokat valamiféle hangot adva *megegyezés alapján*, konvencionálisan jelölik, hanem hogy van a neveknek valami természetes helyessége, valóságosága a görögök és nem görögök nyelvében egyaránt.”⁴²⁴ A dialógusban aztán Sókratés – Hermogenés meggyőzése végett – számos tulajdon- (köztük az istenekéi!) és köznévi etimológiáját és értelmét fejté föl, ám a magyarázatban oly mértékig önkényes és nem egy alkalommal önmagát is helyesbítő, hogy nehéz nem ironikusnak látni az egész dialógust.⁴²⁵ A Hermogenésben és Kratylosban megtestesülő kétféle vélemény, vagyis hogy a nevek (*közmegegyezésen* alapulnak, ahogy később Aristotelés is állította,⁴²⁶ vagy *természettől adóttak*, már a sztoikusok előtt megfogalmazódott, akik aztán ez utóbbi kapcsolatot vallották név és dolog, jelölő és jelölt kapcsolatában.⁴²⁷ (Meg kell jegyezni, hogy a sztoikus álláspontot elvetők is elfogadták szó és jelentett szoros, *természettől adott* kapcsolatát, például a *hangutánzó szavak* esetében.)

⁴¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban Diogenés Laertios, 7, 200. Chrysippos két művében, összesen 11 könyvben foglalkozott etimológiai magyarázatokkal: Περὶ τῶν ἐτυμολογικῶν πρὸς Διοκλέα ζ'. Ἐτυμολογικῶν πρὸς Διοκλέα δ'. Vö. ALLEN (2005) 14. A kifejezés ugyanakkor Stésichoros egyik töredékében is olvasható:

οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος οὗτος, οὐδ' ἔβας ἐν νηυσὶν εὐσσελμοῖς/ οὐδ' ἔκειο πέργαμα Τροίας, (*Helena*, frg. 15)

⁴¹⁹ Hésiodos, *Theogonia*, 134.

⁴²⁰ Alapos áttekintést nyújt a témáról magyarul Böröczki Tamás utószava Platón *Kratylos*-ának új kiadásában. BÖRÖCZKI (2008) 117–142.

⁴²¹ Az etimológia kritikusait lásd ALLEN (2005) 14. n. 1.

⁴²² Long szerint Platón nagyon fontos hatással volt a sztoikusokra, amikor azt sugallta, hogy a szavak és szavakat alkotó elemek (a hangok/betűk és a szótagok) rendelkeznek olyan sajátosságokkal, amelyek közösek a dologgal, amelyet jelölnek. Vö. LONG (1986²) 133.

⁴²³ Ezzel kapcsolatban lásd még Long alapvető tanulmányát: LONG (2005) 36–55.

⁴²⁴ Plato, *Kratylos*, 383a-b (Szabó Árpád fordítása)

⁴²⁵ Vö. BÖRÖCZKI (2008) 118.

⁴²⁶ Vö. LONG (1986²) 133. LONG ezen a helyen Órigenést idézi (SVF II 146).

⁴²⁷ Vö. SVF II, 146: Origenes contra Celsum I, 24.

A név és a megnevezett dolog lényege közti szoros kapcsolat feltételezése a sztoikusok esetében szorosan összefüggött a szofistákkal szembehelyezkedő⁴²⁸ nyelvfilozófiájukkal és a régi korokban éltekről alkotott fölfogásukkal.⁴²⁹ Álláspontjuk szerint a szavak eredetileg a dolgok lényegét fejezték ki, mivel azok, akik valamikor nevet adtak a dolgoknak, olyan bölcs emberek voltak, akik tisztában voltak a dolgok természetével.⁴³⁰ Ez a fölfogásuk ráadásul, ahogy Hermogenésnek Kratylos álláspontját tolmácsoló szavaiból is kiderül, nem korlátozódott a görög nyelvre, hanem úgy gondolták, állításuk minden létező nyelvre igaz.⁴³¹ Abban azután már eltért a sztoikus filozófusok álláspontja, hogy név és dolog *természettől adott* kapcsolata hogyan „lazult meg”, azaz az eredeti „természetes” nevek, miként változtak meg, hogy már etimológiával kell eljutni az eredeti jelentéshez.

Az etimológia tehát nem sztoikus találmány, széleskörű alkalmazása azonban igen.⁴³² Bár a sztoikusok, amint azt mindenki elismeri, minden más filozófiai iskolánál többet tettek a nyelvészeti, grammatikai vizsgálódás terén,⁴³³ az etimológiának nem dolgozták ki szigorú metodológiáját. Az lehetséges – ahogy Long állítja –, hogy Zénón és Kleantész sokkal merevebben igyekezett védeni azt az álláspontot, amely szerint szoros, természetes kapcsolat áll fenn a nevek és a dolgok között.⁴³⁴ Chrysippos ellenben – a hozzá kapcsolható egyik töredék szerint⁴³⁵ – Platónhoz hasonlóan szembesült azzal, hogy az idők folyamán változik a nyelv, s hogy emiatt nem lehet egy az egyben kapcsolat a szó és jelentése között.⁴³⁶ Mindennek jelentőségét az adja, hogy az etimologizálásban olykor egymástól szinte homlokegyenesen eltérő magyarázatokat is egyenrangúnak tekintettek a későbbi sztoikus grammatikusok. Ahogy a *Kratylos*-ban Sókratész az egyes tulajdon- és köznevek etimológiáját fölfejtí, semmilyen szabályszerűséget sem mutat, s ugyanígy nem lehet szigorú módszertani gyakorlatot fölfedezni Cornutus etimológiáiban sem. Néhány

⁴²⁸ DAWSON (1992) 28.

⁴²⁹ Allen szerint a sztoikusok megszállott etimologizálók voltak: *The Stoics were notorious for their addiction to etymology.* Vö. ALLEN (2005) 14.

⁴³⁰ Vö. TATE (1934) 110.

⁴³¹ Ez az elv már Cicerónál is föltűnik, aki a *De natura deorum*-ban a latin istennevek etimológiáit sorolja föl. Vö. *De natura deorum*, 2, 63.

⁴³² LONG (1986²) 134. Részletesebben ld. ALLEN (2005) 14sqq.

⁴³³ Vö. LONG (1986²) 136. FORSCHNER (1981) 70.

⁴³⁴ FORSCHNER (1981) 81: „Bezüglich der stoischen Sicht des Verhältnisses von Sprache, Gesagten und Dingen/Ereignissen sind wir weitgehend auf Vermutungen angewiesen. In ihren etymologischen Reflexionen arbeitete sie mit den Theorem einer abbildenden Ähnlichkeitsbeziehung zwischen Namen und Gegenständen.” Forschner ugyanitt idézi Dionysios Halikarnasseust is (*De comp. verb.* 16 E 402), LONG (1986²) 134.

⁴³⁵ SVF II, 152. Gellius írja a *Noctes Atticae*-ban, hogy *Chrysippus ait, omne verbum ambiguum natura esse, quoniam ex eodem duo vel plura accipi possunt...*

⁴³⁶ LONG (1986²) 134–135.

fogást azonban el lehet különíteni az etimologizáló gyakorlatban, de ezek alkalmazása minden esetben esetleges, az etimologizálandó szó természete nincs hatással arra, milyen módon etimologizálják. Olykor, persze, telibe talál az etimológia, de ez ritka kivételnek számít, sokkal gyakoribb, hogy a körülbelüli hangalakbeli egyezés lesz a szó jelentése föltárásának kiindulópontja, vagy az etimológus összevonást és hangalak-változást föltételez, mintha a magyarázott kifejezés valamiféle „mozaikszó” lenne.⁴³⁷ Külön kategóriát az etimológiában csak egy esetben különítettek el. Ez az úgynevezett *κατ' ἀντίφρασιν* etimológia, amikor a szót egy ellentétes jelentésű szóból eredeztetik. Ezt a görögök által kidolgozott módszert a rómaiak is átvették. Az első említése Varrótól származik, de Cornutus kortársa és föltehetően személyes ismerőse,⁴³⁸ Quintilianus némi fenntartással beszél erről az etimológiai módszerről: *etiamne a contrariis aliqua sinemus trahi, ut lucus quia umbra opacus parum luceat et ludus quia sit longissime a lusu, et Ditis quia minime dives?*⁴³⁹ A retorika mesterének minden fenntartása ellenére a későbbi századokban is előszeretettel alkalmazták ezt a technikát szófejtésre. A II. században élt Aulus Gellius is említi a kifejezést, de ő a grammatikusok újabb generációjához kapcsolja (*turba grammaticorum novicia*),⁴⁴⁰ ami akár Cornutusra való utalásként is értelmezhető, hiszen ő, ahogy a nála fönnmaradt Cornutus-töredékek alapján egyértelmű, *grammaticus*-nak tartotta Cornutust.

Az efféle etimológiák azonban népszerűek és közismertek voltak a késő-ókorban is. Servius a Vergilius *Aeneis*-éhez írt kommentárban több alkalommal is említi ezt a fajta etimológiát,⁴⁴¹ de előszeretettel hivatkozik rá Hieronymus is, aki *Contra Vigilantium* című pamfletjét éppen ezzel a kifejezéssel kezdi, így adva magyarázatát ellenfele nevének.⁴⁴² A fiatalabb kortárs Augustinus *De dialectica* (vagy *principia dialectica* címen is emlegetett) művében hosszan értekezik az etimológiáról, amelyet, mivel közben utalásokat tesz a sztoikusokra is, kihagyásokkal ugyan, de némileg hosszabban idézek:

De origine verbi quaeritur, cum quaeritur unde ita dicatur, res mea sententia nimis curiosa et minus necessaria. (...) Quod si ita est, praescribit quidem hoc nomen, ne cum

⁴³⁷ Ehhez természetesen tudni kell a szó összetett jelentését. Vö. Böröczki (2008) 128.

⁴³⁸ Vö. TAKÁCS (2006).

⁴³⁹ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 1, 6, 34.

⁴⁴⁰ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 11, 1, 5.

⁴⁴¹ Servius, *et dictae sunt Parcae kata antiphraasin quod nulli parcant, sicut lucus a non lucendo, bellum a nulla re bella*. 6, 250, 299, 375. Ezt a szómagyarázatot már Quintilianus is említi, vö. *Institutio Oratoria*, 1, 6, 34; valamint Isidorus Hispalensis, 1, 37, 24. Nála találjuk az etimológiák fajtáinak felsorolását is, 1, 29, 3: *sunt autem etymologiae nomina aut ex causa datae, ut „reges” a [egendo et] recte agendo, aut ex origine, ut „homo” quia sit ex humo, aut ex contrariis ut a lavando „lutum” dum lutum non sit mundum, et „lucus” quia umbra opacus parum luceat*. A latin nyelvi etimológiákról lásd LEE (1914) 90-96, illetve MALTBY (2006).

⁴⁴² Hieronymus, *Contra Vigilantium*, 1.

verbum facimus mentiamur; sed vereor, ne ipsi qui dicunt ista mentiantur. Ergo ad te iam pertinet iudicare, utrum `verbum' a `verberando' an a `vero' solo an a `verum boando' dictum putemus, an potius unde sit dictum non curemus, cum quid significet intellegamus. Breviter tamen hunc locum notatum (hoc est de origine verborum) volo paulisper accipias, ne ullam partem suscepti operis praetermisisse videamur. Stoici autumant, quos Cicero in hac re ut Cicero inridet, nullum esse verbum, cuius non certa explicari origo possit. Et quia hoc modo eos urguere facile fuit, si diceres hoc infinitum esse, quibus verbis alicuius verbi originem interpretaeris, eorum rursus a te originem [quaeren]dum esse, donec perveniatur eo, ut res cum sono verbi aliqua similitudine concinat, ut cum dicimus aeris `tinnitum', equorum `hinnitum', ovium `balatum', tubarum `clangorem', `stridorem' catenarum. Perspicias enim haec verba ita sonare, ut ipsae res quae his verbis significantur. Sed quia sunt res quae non sonant, in his similitudinem tactus valere, ut, si leniter vel aspere sensum tangunt, lenitas vel asperitas litterarum ut tangit auditum sic eis nomina pepererit: ut ipsum `lene' cum dicimus leniter sonat. Quis item `asperitatem' non et ipso nomine asperam iudicet?(...) Illud magis pertinet ad id quod nunc volumus ostendere, quod, cum `piscina' dicitur in balneis, in qua piscium nihil sit nihilque simile piscibus habeat, videtur tamen a piscibus dicta propter aquam, ubi piscibus vita est. Quod si quis dicat homines piscibus similes natando fieri et inde `piscinae' nomen esse natum, stultum est repugnare, cum ab re neutrum abhorreat et utrumque lateat. Illud tamen bene accidit, quod hoc uno exemplo diiudicare iam possumus, qui distet origo verbi quae de vicinitate adripitur ab ea quae de similitudine ducitur. Hinc facta progressio usque ad contrarium. Nam `lucus' eo dictus putatur quod minime luceat et `bellum' quod res bella non sit et `foederis' nomen quod res foeda non sit. (...) Innumerabilia sunt enim verba, quorum origo adque ratio reddi non possit: Aut non est, ut ego arbitror, aut latet, ut Stoici contendunt. (...) Quot modis autem origo verborum corruptione vocum varietur, ineptum est persequi. Nam et longum et minus quam illa quae dicta sunt necessarium.⁴⁴³

Augustinus szemléletesen foglalja össze, hogy miféle módokon adták egy-egy szó etimológiáját. Ami különösen érdekes, hogy csak a sztoikusok különálló nézetét említi,⁴⁴⁴ akik szerint egyfelől nincs olyan szó, amelynek ne lehetne megtalálni az eredetét, vagy ha nem ismerjük, akkor csak azért van, mert nem sikerült föltárni.⁴⁴⁵

A két évszázaddal később élt sevillai Isidorus is több alkalommal említi művében az idézett κατ' ἀντίφρασιν-etimológiát: *sunt autem etymologiae nominum aut ex causa datae, ut reges a [regendo et] recte agendo, aut ex origine, ut homo quia sit ex humo, aut ex contrariis ut a lavando lutum dum lutum non sit mundum, et lucus quia umbra opacus parum luceat.* (1, 29, 3) Másutt pedig még további példákat is sorol: *Antiphrasis est sermo e contrario intelligendus, ut lucus quia caret lucem per nimiam nemorum umbram, et manes id est mites (quum sint inmites) et modesti, cum sint terribiles et inanes; et Parcas et Eumenides Furiae quod nulli parcant vel beneficant.* (1, 37, 24)

⁴⁴³ Augustinus, *De dialectica*, 6.

⁴⁴⁴ Augustinus ismereteiről a sztoikus nyelvfilozófiáról lásd TOOM (2009) 358.

⁴⁴⁵ Platón *Kratylos*-ának és Augustinus *De dialectica*-jának kapcsolatáról ld. LONG (2005) 36–55.

Cornutus maga nem dolgozta ki és nem is ismerteti etimológiai módszerének alapjait. Az etimológia ez utóbb említett fajtájára sem tér ki, de használja, vagy legalábbis idéz efféle magyarázatot, mint például Haidés nevének az egyik etimológiáját.⁴⁴⁶

Amikor Cornutus filozófiai iskolája kozmológiai tanításainak kifejtéséhez az etimológiát választotta, egy régi, a sztoikusok által igen kedvelt, de ugyanakkor vitatott módszert alkalmazott, amelynek gyakorlata már a római grammatikusok körében sem volt ismeretlen. Ha az etimológiáról a korabeli filozófiában, irodalomban és grammatikában való népszerűségét kívánjuk kitapogatni, azt tapasztaljuk, hogy olyan fokú használata, mint amit Cornutusnál látunk, szokatlan és kirívó volt. A kortárs írók közül Seneca egyetlen alkalommal sem etimologizál.⁴⁴⁷ Nem jellemző az etimológia Lucanusra sem, és Persius esetében is mindössze egy helyütt lehet föltételezni azt, hogy etimologizál, amikor a kötetnyitó *Choliambus* első sorában a *Hippokréne* forrás nevét latinra fordítja: *fonte caballino*.⁴⁴⁸ S ebben az esetben is kérdéses, vajon valódi etimológiáról van-e szó, vagy egyszerűen csak tükörfordítást készít a szatíraköltő. A szatirikus irodalomban azonban megtaláljuk az etimológiai magyarázatok kifigurázását. Petronius *Satyricon*-jában Trimalchio több mulatságos eredeztetést is elsüt közönsége előtt.⁴⁴⁹

A tartózkodó kortárs magatartás ellenére az etimológia és az etimologikus értelmezés nem veszett ki a római gyakorlatból, s a későbbi századokban kedvelt gyakorlattá vált, például Vergilius műveinek értelmezéséhez. Jellemző példája ennek az Aeneas kísérő Achates nevének az ἄχος szóból való származtatása, amit a kommentátorok azzal magyaráztak, hogy a szomorúság és gond (*sollicitudo*) mindig kísérője a vezérnek.⁴⁵⁰ Cornutus tehát egy a sztoikusok körében elterjedt, de a kortársak által kevésbé alkalmazott módszert részesített előnyben a görög istenvilág magyarázatához.

⁴⁴⁶ *CThG*, 5: καλεῖται δὲ Ἄιδης ἢ ὅτι καθ' ἑαυτὸν ἀορατόζέστιν, ὅθεν καὶ διαιροῦντες Αἴδην αὐτὸν ὀνομάζουσιν, ἢ κατ' ἀντίφρασιν ὡς ἂν ὁ ἀνδάνων ἡμῖν· εἰς τοῦτον γὰρ χωρεῖν ἡμῖν κατὰ τὸν θάνατον αἰ ψυχὰι δοκοῦσιν ἤκιστα ἀνδάνοντος ἡμῖν τοῦ θανάτου.

⁴⁴⁷ Ugyanakkor azt vallotta, hogy a korai görögök harmoniában éltek a természettel, vagyis valamiféle ősi bölcsesség birtokában voltak. Vö. BOYS-STONES (2001) 21.

⁴⁴⁸ BERDOZZO (2009) 11.

⁴⁴⁹ Petronius, *Satyricon*, 41; 115.

⁴⁵⁰ Vö. SETAIOLI (2004) 4. n. 238.

b) *Az allegorikus értelmezés az ókorban*

Ahogy az etimológiának, úgy az allegorikus értelmezésnek is hosszú előtörténete volt már Cornutus előtt. Az allegorikus magyarázat kialakulását hagyományosan ahhoz a Homéros-apoloetikus törekvéshez szokás kapcsolni, amely válaszreakció volt a Kr. e. VI. században fölerősödő kritikára, amelynek célpontja az *Ilias* és az *Odysszeia* költője volt, noha e kérdésben akad olyan nézet is, amely nem látja lényegesnek az apoloetikus vonást.⁴⁵¹ Tény mindenesetre, hogy a Kr. e. V. században Theogenész Homérosszal foglalkozó munkájában éppen a mű rejtett, mélyebb értelmét igyekezett az allegorikus értelmezés révén felfejteni, illetve az allegorikus értelmezés volt az az eszköz, amelynek segítségével ezt a mélyebb értelmet a homéroszi eposz egyes részeinek *tulajdoníthatták*. Az ekkor kialakított allegorikus szövegértelmezési mód aztán az évszázadok alatt sokat finomodott, s a hellénisztikus korban annyiban módosult, hogy ekkortól már valóban születtek olyan irodalmi vagy képzőművészeti művek, amelyek valódi allegóriák voltak. Az allegorikus értelmezésnek az ókorban ugyan nem létezett kategorizálása, a modern kutatás elfogadható kritérium-rendszerbe foglalta különböző formáit, noha minden szerző, illetve allegorikus értelmező esetében meg lehet figyelni egyéni sajátosságokat és emiatt az általános, nagy kategóriás rendszer tovább finomítható.⁴⁵² Jó példáját mutatják az allegorikus magyarázat különböző formáinak Kirké mítoszának eltérő értelmezései, amelyek nem egy műben, hanem különböző szerzőknél figyelhetők meg. A történeti racionális jelentéstől eljutunk egészen a morálisig, attól függően ki mit akart kiolvasni a társak disznóvá válásának történetéből.⁴⁵³

Önálló irányt jelent az allegorikus értelmezésben az euhémizmus, amely sajátossága miatt külön elnevezést kapott, de általában nem az allegorikus értelmezés alfajaként említik, noha kétségtelenül mutat vele rokonságot. A Kr. e. III. században élt Euhémios

⁴⁵¹ Tate szerint az apoloetikus értelmezés már kezdetben sem volt apoloetikus vagy védekező, hanem már eleve is exegetikai szándékú volt. Vö. TATE (1934) 105–114. Nézete mindenesetre nem vált általánosan elfogadottá, az újabb szakirodalom is számol a kezdeti allegorikus értelmezések apoloetikus törekvésével. Vö. RAMELLI-LUCCHETTA (2004) 53–57.

⁴⁵² Példaként az általam legjobban ismert allegorikus értelmezést, azaz Vergilius műveinek allegorikus értelmezését említem. Jones rendkívül körültekintő tanulmányában az ókori Vergilius-kommentárok allegorikus értelmezéseit csoportosította, s rendszerezte öt nagy kategóriába, amelyek mindegyike megtalálható a scholionokban, sőt olykor egy-egy személyhez vagy jelenethez többféle értelmezés is kapcsolható. A hagyományos rendszerezésen túl Jones megkülönböztet egy ötödik kategóriát is, az úgynevezett *ex ritu Romano* allegóriát, amely csak az *Aeneis*-re jellemző, ezen allegorikus értelmezés szerint ugyanis Aeneas úgy viselkedik, mint a *flamenek*, s ez a viselkedése meghatározza cselekedeteinek egész sorát.

⁴⁵³ Vö. TOCHTERMANN (1992) *passim*.

nevéhez fűződik az az értelmezés, amely szerint az istenek egykor régen élt hősök voltak. Ennek az értelmezéstípusnak a hatása később számos interpretációban kimutatható, de a sztoikusok elutasították az isteneknek ezt a fajta értelmezését.

Az istenek, attribútumok vagy események allegorikus értelmezése a két nagy kategórián kívül tehát további alcsoportokba finomítható. Cornutusnál, aki alapvetően nem a maga értelmezéseit fejti ki, hanem a korábbi értelmezéseket foglalja össze,⁴⁵⁴ mivel vizsgálódását az istenvilágra korlátozza, a korábbi sztoikus filozófia szellemében kozmológiai jelenségek allegorikus megjelenítésének tartja az isteneket. Allegorikus értelmezéseinek nagy része tehát a racionális-naturalisztikus (*fizikai*) irányhoz tartozik, mélyen átítatva a sztoikus filozófiával. Ezen belül természetesen kisebb mértékben megtalálhatók nem ebbe a kategóriába tartozó értelmezések is. A leghangsúlyosabb kétségtelenül Zeusnak, az Olympos főistenének a világot átható *logos*-szal való azonosítása.⁴⁵⁵ De ebbe a kategóriába tartozik még néhány szakrális cselekménynek vagy egyéb attribútumnak a cornutusi értelmezése.

Cornutus ugyanis *compendium*-ot (*epidromé*) készített, amelybe szorgalmasan összegyűjtötte az összes olyan értelmezést, amellyel rokonszenvezett, de ezek az ezehez az értelmezésekhez való viszonyulásai nem voltak egymással egyenrangúak, így megjegyzéseiből kiviláglik, mely értelmezést tartotta egy-egy értelmezett istenalak vagy bármely hozzá kapcsolódó jelenség vagy eseménysor esetében a legrokonszenvesebbnek. Ezt a sort összeállítva kiderül, hogy Cornutushoz legközelebb a *fizikai*, vagyis a természeti jelenségekkel kapcsolatot teremtő interpretáció állt az allegorikus értelmezés lehetséges fajtái közül, aminek talán az is oka lehetett, hogy legszűkebb baráti körében erőteljes volt a természettudományos érdeklődés, ahogy azt a *Vita Persii* erre vonatkozó megjegyzése bizonyítja (T9).

Mindenesetre talán ez a jellemző sajátosság is feleletet ad arra a kérdésre, hogy a *CThG* a sztoikus felosztás szerint a filozófiai melyik részébe tartozik inkább, a *logika* vagy a *fizika* körébe-e. Bár oly mértékben épül a nyelvi elemzésre, hogy a dialektika körébe tartozónak is vélhetjük,⁴⁵⁶ hiszen – ahogy Long mondja – a sztoikus dialektika tárgyai a nevek, a dolgok és a köztük lévő kapcsolat,⁴⁵⁷ tárgyában, szemléletmódjában a fizikához, illetve az abba besorolt teológiához/kozmológiához tartozik.

⁴⁵⁴ Ebben jó eligazítást nyújt Ramelli könyvének (2003) jegyzetanyaga.

⁴⁵⁵ A sztoikus fölfogásról és etimológiáról lásd Diogenés Laertios, VII, 147.

⁴⁵⁶ Diogenés Laertios szerint a dialektika két fő területet ölel föl: a jelölt és a jelölő dolgokét. Vö. Diogenés Laertios, 7, 62.

⁴⁵⁷ Vö. LONG (1986²), 123. Lásd Diogenés Laertios, VII, 55–56.

A) Szerzőség, cím, műfaj, keletkezési idő

Bár a *CThG* szerzősége körül volt némi vita a romlott szöveghagyomány miatt,⁴⁵⁸ mára általánosan elfogadott, hogy a művet L. Annaeus Cornutus, a Nero korában Rómában működő filozófus, rhétor és grammatikus írta.⁴⁵⁹ A szerzőnek Cornutusszal való azonosítása mellett szólnak azok a testimoniumok is, amelyek arra vonatkoznak, hogy a filozófus írt a görög istenvilágról. A IV. században élt kyrrhosi Theodorétos szerint Cornutus, a filozófus művet állított össze a görög theológiáról (**FG1**): Κορνοῦτος δὲ ὁ φιλόσοφος τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ξυντέθεικε.

Ugyancsak a Cornutus-szerzőség mellett szól az *Etymologicum Magnum* Zeusról szóló összefoglalója (**FG2**), ami rövid kivonata annak, ami Cornutus művében olvasható:

Ζεύς: Ὁ θεός. Κορνοῦτος ἐν τῷ Ἑλληνικῆς θεολογίας φησὶν, ὅτι ψυχὴ ἐστὶ τοῦ παντὸς κόσμου, παρὰ καὶ αἰτία εἶναι τοῖς ζῶσι τοῦ ζῆν· καὶ διὰ τοῦτο βασιλεὺς λέγεται τῶν ὄλων, ὡς καὶ ἐν ἡμῖν ἡ ψυχὴ.

Cornutus Zeus-ról szóló meghatározásának első sorai pedig így hangzanak:

Ὡσπερ δὲ ἡμεῖς ὑπὸ ψυχῆς διοικούμεθα, οὕτω καὶ ὁ κόσμος ψυχὴν ἔχει τὴν συνέχουσαν αὐτὸν, καὶ αὐτηκαλεῖται Ζεύς, πρῶτως καὶ διὰ παντὸς ζῶσα καὶ αἰτία οὕσα τοῖς ζῶσι τοῦ ζῆν· διὰ τοῦτο δὲ καὶ βασιλεύειν ὁ Ζεύς λέγεται τῶν ὄλων, ὡς ἂν καὶ ἐν ἡμῖν ἡ ψυχὴ καὶ ἡ φύσις ἡμῶν βασιλεύειν ῥηθεῖη. (*CThG*, 2)

A két szöveg szó szerinti egyezése bizonyítja, hogy az *Etymologicum Magnum* forrása az általunk ismert mű volt, amely szerzőjének Κορνοῦτος-t nevezi.

E két adat szerint a mű címe – a hagyományozottól (ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ ΠΑΡΑΔΕΔΟΜΕΝΩΝ) eltérően – vagy Ἑλληνικὴ θεολογία, vagy Περί Ἑλληνικῆς θεολογίας volt,⁴⁶⁰ ami a sztoikus, de a filozófusokra jellemző általános címadási gyakorlatot ismerve nem zárható ki.

Megerősíti Cornutus szerzőségét azonban még egy másik adat is. Porphyrios⁴⁶¹ és a *Suda* szerint Órigenés exegetikai módszerének a kialakításában nagy szerepet játszottak a sztoikus Chairémón és Cornutus művei (**FG3**, **FG4**). Az alexandriai Chairémón, akinek életéről korábban szó esett, L. Annaeus Cornutus kortársa volt, aki néhány évnyi római tartózkodás után visszatért Egyiptomba. Filozófusi munkássága különös jelentősége

⁴⁵⁸ A szöveghagyományban számos

⁴⁵⁹ LANG, V-VI.; MOST (1989) 2014–2015.

⁴⁶⁰ A kézirati hagyományban egyéb címekkel is .

Vö. KRAFFT (1975) *passim*.

⁴⁶¹ Porphyriosnak Órigenésről írt sorairól ld. SCHOTT (2005) 309. Schott ráadásul még Porphyriost is a hagyomány folytatójának nevezi, mert szerinte az ő kommentárja a legjobban megmaradt példája „a figurative readings of Greek poetry and myth.” Vö. SCHOTT (2005) 296. SCHOTT (2008) 258–277.

annak köszönhető, hogy ő volt az, aki a sztoikusoknak a görög mitológiáról adott értelmezését az egyiptomi mítoszokra is kiterjesztette. Szerinte az egyiptomi istenvilág ugyanúgy allegorikus megfogalmazása valamiféle ősi, tiszta tudásnak,⁴⁶² mint ahogy azok Cornutus és sztoikus elődei szerint a költők által megénekelt görög mítoszok. Chairémón alexandriai működése során – bár ellenérdekű oldalon álltak – kapcsolatba került a neves zsidó egzegétával, alexandriai Philónnal, akire allegorikus értelmezése kialakításakor nem csak a sztoikus gyakorlat, hanem maga Chairémón is hatással volt.⁴⁶³ Cornutus és Chairémón együttes említése azt implicálja, hogy Porphyrios nyomán a *Suda* is a *CThG*-re gondol, mint amely hatással volt Órigenésre. Az Órigenés egzegetikai gyakorlatával foglalkozók biztosra veszik, hogy az alexandriai teológus az általunk tárgyalt művet olvasta,⁴⁶⁴ s Chairémón és Cornutus példájától ösztönözve alkalmazta az allegorikus értelmezést a Biblia értelmezésében. Porphyrios szavai szerint Órigenés állandóan Platónat forgatta, de rajta kívül ismerte Numénios, Kronios etc. műveit, és végül olvasta a sztoikus Chairémón és Cornutus könyveit is: ἐχρητο δὲ καὶ Χαιρήμονος τοῦ Στωϊκοῦ Κορνούτου τε βίβλοις: παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλησι μυστηρίων γνῶνς τρόπον ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσῆψεν γραφαῖς. Porphyrios szóhasználata (παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλησι μυστηρίων γνῶνς τρόπον ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσῆψεν γραφαῖς) egyértelművé teszi, hogy az allegorikus értelmezésnek a misztériumokban való alkalmazhatóságát tőlük tanulta, s bár itt Porphyrios csak a görögöket említi, föltételezhető, hogy Chairémón egyiptomi misztériumokról szóló művét is ismerte.⁴⁶⁵ Az ókori testimoniumok alapján világos tehát, hogy a sztoikus Cornutus írt egy allegorikus görög istenvilág-értelmezést, amely a későbbi századokban viszonylag ismert volt. Mivel a hagyományozott név paleográfiailag is értelmezhető különbsége alapján sem zárható ki, hogy az Ἐπιδρομή címmel hagyományozott mű L. Annaeus Cornutus műve.

A név téves hagyományozódása mellett vitát gerjesztett az is, hogy ellentétesnek találták a Cornutusról és műveiről az ókorban megfogalmazott értékítéleteket a *CThG* színvonalával, s ezért próbálták meg eltagadni a filozófustól a szerzőséget.⁴⁶⁶ A dilemma feloldására két irányból történt kísérlet. Az egyik vélekedés szerint a számos interpolációnak köszönhető szövegromlás, a másik szerint a mű pontos műfaji

⁴⁶² Vö. DAWSON (1992) 24.

⁴⁶³ Chairémón és Philón szemléletbeli rokonságáról lásd DEUTSCH (2006) 291–292.

⁴⁶⁴ Vö. CHIN (2006) 407–436.

⁴⁶⁵ A szövegszerű összevetés egyértelművé teszi, hogy a *Suda* szövege Porphyriosra vezethető vissza. A különbség csak abban van, hogy a *Suda* összeállítója elhagyja a zsidókra való utalást, s ezzel lerövidíti a szöveget: ἔγνω τρόπον.

⁴⁶⁶ MOST (1989) 2015.

meghatározása magyarázza a csak látszólagos ellentmondást.⁴⁶⁷ Mivel a mű összefoglaló jellegénél fogva későbbi közkedveltsége megkérdőjelezhetetlen, a széles körű ismeretségnek nyilvánvaló átka volt, hogy a későbbi korokban itt-ott beletoldottak a szövegbe. Az sem lehetetlen természetesen, hogy a ránk maradt munka bizonyos részei elvesztek, de mindezek ellenére sem valószínű, hogy az eredeti munka alapvetően más jellegű munka lett volna, mint az általunk ismert szöveg. A megoldást tehát magában a műfajban kell keresni.

A már említett görög címet, amely egyben műfaji meghatározás is,⁴⁶⁸ Ἰαὴν Ἐπιτομῆ-
ra javította ugyan,⁴⁶⁹ ezzel azonban nem változtatott lényegesen a műfaj meghatározás jellegén, hiszen mindkét elnevezés a munka bevezető, összefoglaló jellegét hangsúlyozza, aminek természetes velejárója a rövideg, egyszerűség mind a fogalmazásban, mind a gondolatmenetben. A világosság, könnyen érthetőség kritériumát támasztotta a művel szemben az is, hogy kiknek szánta a *CThG*-t a szerző. ὃ παιδίον – szólítja meg az első sorban Cornutus olvasóját,⁴⁷⁰ amiből egyértelmű, hogy nem a felnőtt, sőt még csak nem is az érettebb ifjúságnak szánta olvasmányul művét, hanem gyerekeknek, tizennégy-tizenhatéves fiúknak, ami összhangban van azzal, amit a sztoikus filozófusok nevelési szokásairól tudunk.⁴⁷¹ Eszerint a gyerekek, például Persius és Lucanus is, először grammatikai és rhétorikai képzésben részesültek, és csak ezután – kb. tizenhatéves korban – került sor a filozófiára, amelynek először a természetfilozófiába tartozó részeivel foglalkoztak. Már Chrysippos nézete is az volt, hogy csak ezután lehetett rátérni az etikára, majd a logikára.⁴⁷² Az istenekkel, az istenvilággal való beható foglalkozás a természetfilozófiának a része volt,⁴⁷³ ami magyarázatot ad a megszólításra és a fogalmazásmódra egyaránt, valamint arra is, amire Most hívta fel a figyelmet, hogy ez lehetett az oka, amiért hiányoznak a műből a sztoikus logikai⁴⁷⁴ és etikai fogalmak, noha – amint az Persius V. szatírájából tudjuk – Cornutus foglalkozott ugyan etikai kérdésekkel, de érdeklődésének középpontjában a logika és annak részterületei álltak.⁴⁷⁵

⁴⁶⁷ MOST (1989) 2015.

⁴⁶⁸ LANG (1881) 1.

⁴⁶⁹ LANG (1881) 1.

⁴⁷⁰ Cornutus a műben többször is megszólítja feltételezett olvasóját, de minden alkalommal *gyerekeknek* nevezi. Vö. például: ὃ παῖ (CThG, 76).

⁴⁷¹ Vö. GILL (2003) 33–37.

⁴⁷² ZELLER (1923) 60.

⁴⁷³ MOST (1989) 2030.

⁴⁷⁴ Erről lásd részletesen MARÓTH (2002) 113–124.

⁴⁷⁵ MOST (1989) 2031.

A mű tehát a természetfilozófia egyik részterületét tömören és közérthetően tárgyaló tankönyvnek⁴⁷⁶ készült még a hivatalos férfikor határán lévő ifjak számára, s bár a feltételezett olvasó többszöri megszólítása a sztoikus filozófusok által kedvelt *diatribé* műfajának a hatását mutatja, mégis szó igazi (pl. a kortárs római Seneca által is művelt) diatribéről, hiszen a megszólított személy csupán címzettje,⁴⁷⁷ de feltételezett gondolataival, ellenvetéseivel nem beszélgetőpartnere a szerzőnek, ami szintén a *CThG* tankönyv-jellegét bizonyítja.

A *CThG* keletkezési idejéről, körülményeiről semmit sem tudunk, ezzel kapcsolatosan semmilyen adat sem maradt ránk, mindazt, ami ezzel kapcsolatban elmondható, Cornutus vázlatos életrajzából és a mű egyes hangsúlyjaiból próbálják meg kikövetkeztetni. Cornutus Kr.u. 50 körül vette át Persius nevelését. Mint említettük, aligha lehet a véletlen műve, hogy éppen őt választották tanárául, sokkal valószínűbb, hogy már többéves római működéssel alapozta meg hírnevét. De hiába tartózkodott már a negyvenes években is Itáliában, sőt Rómában, még így sem bizonyos, hogy hosszabb ideig ne működött volna már tanítóként szülőhelyén vagy esetleg egyéb görögnyelvű környezetben, s ne ezekben a Rómától távol töltött években született volna a *CThG*. Noha bizonytalan a keletkezési idő, az általánosan elterjedt nézet szerint Nero idején írta a *CThG*-t Cornutus.⁴⁷⁸ Rocca-Serra⁴⁷⁹ nyomán Most még azt is felveti,⁴⁸⁰ hogy esetleg a *princeps* melletti apológiaként kell értelmezni ezt a művet,⁴⁸¹ ami igen behatárolná a keletkezési időt, hiszen még a 62-ben elhunyt Persius is talán csak negatív összefüggésben utalt a császárra, ami persze nem jelenti azt, hogy Cornutus a hatvanas években ne lett volna a nerói politika védelmezője. Rocca-Serra és Most állításait egy érdekes részlettel igyekszik megtámogatni Ramelli, aki elsőként figyelt föl arra a meglepő tényre, hogy Cornutus műve 32. caputjában megváltoztatta a *Theogonia* sorait.⁴⁸² Míg a költemény hagyományozott szövegében Apollóntól születnek a földön az énekmondók és a lantosok, Zeustól pedig az uralkodók, királyok (βασιλῆες), addig Cornutus úgy idézi a két sort (95-96), hogy a Múzsáktól és Apollóntól születnek a királyok is: ἐκ γὰρ τοῖ Μουσέων καὶ ἐκηβόλου Ἀπόλλωνος ἄνδρες αἰοῖδοι ἔασιν ἐπὶ

⁴⁷⁶ Így értelmezi a művet GILL (2003) 39. A sztoikus oktatás elemeinek a műben felfedezhető vonatkozásairól lásd újabban ZADOROJNYI (2009) 170sqq.

⁴⁷⁷ Sokféle hipotézis megfogalmazódott a címzett személyével kapcsolatban, egyesek magát Persiust sejtik az ismeretlen fiúban. RAMELLI (2003) 296.

⁴⁷⁸ MOST (1989) 2035-2040.

⁴⁷⁹ Vö. ROCCA-SERRA (1977) 61–72.

⁴⁸⁰ Ezt az értelmezést azóta többen is átvették, lásd pl. DAWSON (1992) 37.

⁴⁸¹ MOST (1989) 2040.

⁴⁸² RAMELLI (2003) 19.

χθονὶ καὶ βασιλῆς.⁴⁸³ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Cornutus Nero miatt változtatta meg a verssort, hiszen, ahogy már említettük, a magát sokszor szintén Apollónnal azonosító Augustusnak⁴⁸⁴ egyik első kultuszhelye éppen Leptis Magnában, Cornutus szülővárosában volt, így nem elképzelhetetlen, hogy a változtatás a városi hagyománynak, s nem Nerónak szólt.

Mivel azonban kétségtelenül van párhuzam a *CThG*-ben leírt istenvilág-struktúra és a kor politikai berendezkedése között, könnyen elképzelhető, hogy ez magának a principátusnak, mint lassan már egy évszázada fennálló és Nero személyétől független uralomformának az elfogadásával magyarázható. Alapvetően ebben sem különbözik jelentősen a korabeli sztoikus arisztokrácia nézőpontjától, hiszen azok éles szembenállása és erősen republikánus eszmeisége csak Nero zsarnokságának egyre gátlástalanabbá válásának köszönhető. Hiába van tehát kiemelt szerepe a műben Apollónnak, az nem jelenti kétséget kizáróan azt, hogy az isten alakjában feltétlenül Nero vonásait kell keresni.

Bár a mű görögnyelvűsége nem bizonyíték amellett, hogy ezt a művet esetleg még Leptisben írta Cornutus, mégis a Nero-kori, vagy az esetleges római keletkezés ellen szól a *CThG*-nak az a vonása, hogy ismeretanyagában csupán a görög kultúrára támaszkodik. Egyetlen olyan megjegyzés sem található benne, ami arra utalna, hogy római környezetben keletkezett: sem egyetlen római istennévről, sem egyetlen római szokásról, de még a rómaiakról sem tesz említést, miközben utal a keltákra, az egyiptomiakra és egyéb nép vallási szokásaira.⁴⁸⁵

Mi lehet a háttérben a rómaiakról való teljes hallgatásnak, hiszen aligha gondolhatjuk, hogy a római vonások mellőzése pusztán véletlen, s ha szándékos, akkor melyik oldalon kell erre magyarázatot keresni, a szerző vagy az olvasó oldalán? Bármelyik oldalról közelítjük is meg a problémát, több magyarázat kínálkozik. Cornutus ekkor még esetleg nem tartotta méltónak a római szokásokat arra, hogy hivatkozzék rájuk. Az nem valószínű, hogy nem ismerte ezeket a szokásokat vagy vonatkozásokat, hiszen egy korán romanizált városban született.⁴⁸⁶ Ha a megszólított tanítvány felől közelítjük meg a problémát, akkor is csak azt szögezhetjük le, hogy az aligha lehetett

⁴⁸³ A hagyományozott szöveg: ἔκ γάρ τοι Μουσέων καὶ ἐκίβολου Ἐπόλλωνος ἄνδρες αἰοῖδοι ἔασιν ἐπὶ χθόνα καὶ καθαρισταί, ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆς.

⁴⁸⁴ Augustus Apollóval való párhuzamba állításával kapcsolatban lásd. ROCCA-SERRA (1977).

⁴⁸⁵ Pl. *CThG*, 26,10; 54,16. Vö. továbbá DAWSON (1992) 24.

⁴⁸⁶ A Róma-ellenesség még akkor sem lenne kellő magyarázat, ha feltételeznénk, hogy száműzetése után írta a *CThG*-t, mert akkor a műből a principátus-ellenességnek kellene sugározni.

római,⁴⁸⁷ hiszen akkor semmi sem indokolja a rómaiság mellőzését, sőt éppen az lenne a követelmény. Ha például fölvetődne annak lehetősége, hogy a címzett Cornutus egyik leghíresebb tanítványa, Persius volt, akkor aligha lehetne érvet találni az etruszkok mellőzésére, hiszen a szatíráköltő etruszk származása közismert volt, s a korabeli Rómában az etruszk származásúak (pl. Thræsea Paetus, Musonius Rufus) etnikai tudata még eleven volt.⁴⁸⁸

A legvalószínűbb megoldás tehát az, hogy eredetileg nem római olvasóknak szánta a művét, vagyis nem Persiusnak és nem Lucanusnak, ami nem jelenti azt, hogy ne olvashatták volna ők is a *CThG*-t. Ami még biztosabb: a Cornutusszal való személyes baráti és tanítványi kapcsolat révén egyértelmű volt számukra, hogy mesterük milyen rendszerben gondolkodik, vagyis ha a *CThG* nem is, de a *CThG*-t író Cornutus döntő befolyással volt nemcsak természetfilozófiájukra, és talán egész etikai rendszerük bizonyos elemeire is, így korántsem abszurd a *CThG*-ban olvasott gondolatok és a korabeli latin nyelvű irodalom közti kapcsolatok kutatása.

Ha tehát nem kell feltétlenül Nero személyére és uralkodásának idejére datálnunk a *CThG*-t, még mindig számos lehetőség marad számunkra, hogy az I. században a római birodalom területén érvényes politikai és társadalmi rendszerrel hozzuk összefüggésbe a *CThG* művön túlmutató vonatkozásait, az olyan elemeket pedig, amelyek túlhangsúlyozása mindeddig elsősorban Neróra és kedvteléseire való utalásnak számított, inkább a szerző személyes érdeklődésének tudható be.⁴⁸⁹ Így az, ami esetleg a nerói hatalom igenlését jelenti, nem más, mint a Kr. u. I. század hatalmi rendszerének, a *principatus*-nak az elfogadása, s ebben az esetben nem kell Cornutusban olyan személyt látnunk, aki az ötvenes évek végére egyértelműen lelepleződő nerói zsarnokságot iskolai tankönyvben próbálta volna igazolni. Ez annál is inkább valószínűtlen, mivel a Persius-versből egyértelműen kiderül Cornutus (ekkor talán még szilárd) erkölcsi elköteleződése, ugyanakkor – mint azt Most megállapítja – még annak ellenére is arra törekszik, hogy műve olvasója, tanítványa jobb emberré váljék, hogy az etikai problémák látványos tárgyalásától elzárkózik.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Ramelli például kifejezetten római ifjúról beszél (*manuale didascalico destinato a un giovane romano*), vö. RAMELLI (2003) 8.

⁴⁸⁸ Vö. PARKER (1896).

⁴⁸⁹ Itt Apollón alakjának a leírására gondolok elsősorban, amit pl. Nero hajviseletével kapcsoltak össze. Annál a vélekedésnél, hogy Cornutus Apollón alakjában Neróra akart utalni, sokkal valószínűbb - éppen a római vonatkozások feltűnő hiánya miatt, hogy Cornutus csupán azt az Apollónt ábrázolta, akire Nero küllemében hasonlítani kívánt. Vö. MOST (1989) 2036–2038.

⁴⁹⁰ MOST (1989) 2032.

B) A *CThG* felépítése, szerkezete

A *CThG* bevezető nélkül, a kozmosz felépítésének bemutatásával kezdődik. Először az *uranost* határozza meg, amely körével magába foglalja az egész világot, vagyis a földet, a tengert és minden a földön vagy a vízben élő élőlényt (1,1-3),⁴⁹¹ s amely mindazzal, amit körülölel, alkotja a *kosmos*-t (2,4-6). A második caputban tér aztán rá Zeus alakjának az értelmezésére, aki nem más, mint az a lélek (ἡ ψυχή), amely életet adva áthatja az egész világot (3,3-5). Héra, felesége és testvére pedig levegő (ὁ ἀήρ) (3,15-20), kettőjüknek a szülei *Rhea* és *Kronos* (3,20-4,2). Ezután a tengert és az alvilágot határozza meg röviden Cornutus, majd a 6. caputban ismét visszatér Rheához, és elmeséli azt a mitológiai történetet, amely arról szól, hogyan szerezte meg a hatalmat a második, vagyis a Zeus vezette istennemzedék. Összességében tehát az első hét caput a *kosmos* felépítésével és végső rendjének kialakulásához vezető folyamattal foglalkozik, s ezután tér rá az egyes istenségek allegorikus jelentésének bemutatására. Először Zeus következik (c. 9), majd az Erynnisek (c. 10), aztán a Liték (c. 12), a Moirák (c. 13), a Múzsák (c. 14), a Charisok (c. 15), és ebben a sorban az utolsó Hermés (c. 16).

A 17. caput újabb fordulópontot jelent a műben, a régi költők istenekről szóló meséire való rövid utalás után, Cornutus röviden ismerteti Hésiodos elbeszélését az istenek családfájáról, aztán következik Prométheus (c. 18), Héphaistos (c. 19) és végül Athéné (c. 20), Arés és Enyó (c. 21).

A 22. caputal újabb szakasz kezdődik, amit a címzett újabb megszólítása jelez (41,28). A már egyszer említett Poseidónról olvashatunk először, majd Néreuról (c. 23), Aphroditéről (c. 24) és Erósról (c. 25), és ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódva Atlantáról (c. 26).

A 27. caputban Pánról és a hozzá kapcsolódó fogalmakról meg egyéb istenekkel való azonosításáról olvasunk, és az Agathos Daimónról. A 28. caputban foglalkozik a *CThG* Démétérrel és Hestiával, aztán a Hórakkal (c. 29), majd Dionysoszal (c. 30) és Héraklésszel (c. 31).

Az újabb megszólítás (65, 1) már a mű utolsó részét vezeti be: Apollón a 32. caputban tárgyalt istenség. A 33-ban Asklépiosról, míg a 34-ben Artemisről esik szó, míg végül a lelkeket befogadó Hádésszal elérkezik a mű befejezése, ami után már csak a szerzőnek a mű tanúságát levonó sorai maradnak hátra (75,18-76,16).

⁴⁹¹ A *CThG* idézésekor Lang szövegkiadásának lap- és sorszáma hivatkozom, illetve bizonyos esetekben a caput számára.

Ebből a vázlatos áttekintésből is kitetszik, hogy a műnek – Lapidge kissé elnagyolt meghatározásával szemben⁴⁹² – ha nem is szigorú, de mindenesetre logikus és jól kivehető szerkezete van.⁴⁹³ A *CThG* a világmindenség bemutatásával és az istenek leszármazásával kezdődik, amelyben központi szerepet tölt be Zeus alakjának a bemutatása, ami egyértelműen sztoikus vonás,⁴⁹⁴ hiszen ő Cornutus számára a már említett, világot átható *logos* egyik allegorikus megfogalmazása.⁴⁹⁵

A *kosmos* részeit jellemző hármasság meghatározó abban a sorrendben, ahogy az istenségek követik egymást. Érdekes módon nem az olymposi istenek követik sorrendben Zeust, hanem azok a (kisebb) istenek, akik a főistenségtől származnak, s akik közvetlen összefüggésbe hozhatók a *logos*-szal. Az égi istenségek után következnek a víznek, mint elemnek az istenségei (Poseidón etc.), majd a termő föld istenei (Pán etc.). Kis bicsaklásnak tűnik a gondolatmenetben a 32. caput, ami – mivel Apollónnal foglalkozik – újra az égi szférához kapcsolódik, míg az Alvilág istenségének értelmezésével eljut a világ legalsó szférájához, és lezárja azt a pályát, amelyet a mű elején kezdett. Az isteneket tehát Cornutus olyan logikai láncolatban kapcsolja egymáshoz, amelyben két szempontnak van döntő jelentősége: a származásnak és a világ különböző részeiben elfoglalt helynek, és ezáltal a tanítvány számára átlátható struktúrát teremt. Nem hiányzik ugyan teljesen az istenvilág eseményeinek relatív időrendje, mégis pusztán a világ létrejöttének magyarázatakor van szerepe, az egyéb események, történések nem alkotnak történeti-logikai láncolatot, aminek a magyarázata Cornutus egész filozófiájában rejlik: a történetek nem valós események, csupán természeti jelenségek allegorikus magyarázatai.

Minthogy a mű szerkezete egységesnek és logikusan felépítettnek tetszik, s bár kissé meglepően bevezetés nélkül, szinte *in medias res* kezdődik, mégsem kell azt feltételezni, hogy a mű bevezetője elveszett.⁴⁹⁶ A *CThG* elemző részeit elégségesnek tekinthette ahhoz Cornutus, hogy az értelmezéssel kapcsolatos legfontosabb vonásait összefoglalja bennük.

⁴⁹² LAPIGE meghatározása azt sugallja, hogy pusztán véletlen sorakoztatta egymás mellé az isteneket Cornutus művében. vö. LAPIGE (1982) 1402.

⁴⁹³ Felépítéséről lásd részletesen RAMELLI (2003) 102-104.

⁴⁹⁴ ZELLER (1923) 333-334.

⁴⁹⁵ LAPIGE (1982) 1403. hivatkozik továbbá SVF II 1076.

⁴⁹⁶ MOST (1989) 2034.

C) Sztoikus tanítások a CThG-ban

A szakirodalomban a CThG kapcsán legjobban kidolgozott vizsgálódási terület Cornutus természetfilozófiai nézeteinek és a sztoikus kozmológia leglényegesebb elemeinek a részletes összevetése.⁴⁹⁷ Bár Cornutus elsősorban az istenek alakja köré csoportosítva tárgyalja a világ felépítését, rendszerének alapjai és legfontosabb jellemzői mégis jól körvonalazhatóak az itt-ott elejtett megjegyzésekből.

Már abban is, ahogy a CThG elején az *uranos*-t tárgyalja a szerző, és meghatározza a *kosmos*-t, amelyet tűz-természetűnek tart (ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ πυρώδης ἐστίν, ὡςδῆλον ἐκ τοῦ ἡλίου καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ἄστρον. 1, 2), a sztoikusok nézetei tükröződnek.⁴⁹⁸ Amiként az embereket is lélek mozgat, úgy hatja át a világot is a Zeusnak nevezett kozmikus lélek (Ὡσπερ δὲ ἡμεῖς ὑπὸ ψυχῆς διοικούμεθα, οὕτω καὶ ὁκόσμος ψυχὴν ἔχει τὴν συνέχουσαν αὐτὸν, καὶ αὕτη καλεῖται Ζεὺς, πρῶτως καὶ διὰ παντὸς ζῶσα καὶ αἰτία οὕσα τοῖς ζῶσι τοῦ ζῆν· 2, 1), ami az életet biztosítja az élőlények számára.⁴⁹⁹ Természetére nézve természetesen az emberi lélekhez hasonlóan ez is tűz természetű, de ez a *kosmos* lelkének legtisztább, legfinomabb része (οἰκεῖν δὲ ἐν τῷ οὐρανῷ λέγεται, ἐπεὶ ἐκεῖ ἐστὶ τὸ κυριώτατον μέρος τῆς τοῦκόσμου ψυχῆς· 2).

Cornutus a Zeusszal kapcsolatban használt terminológiában annyiban tér el a korábbi sztoikusoktól, hogy míg ennek a léleknek általánosan használt elnevezése a görög *pneuma* (latin: *spiritus*), addig a CThG a *psyché* (latin: *anima*) kifejezést használja, a *pneuma* szó csupán egyetlen egyszer fordul elő a műben: pluralisban Poseidónnal kapcsolatban, ahol a földben összegyűlt levegőt jelöli ezzel a szóval Cornutus,⁵⁰⁰ megegyezik viszont Chrysippos-szal, aki Plutarchos szerint ezt írta: Λέγει γοῦν Χρύσιππος „εἰοικέναι τῷ μὲν ἀνθρώπῳ τὸν Δία καὶ τὸν κόσμον τῇ δὲ ψυχῇ τὴν πρόνοιαν· ὅταν οὖν ἡ ἐκπύρωσις γένηται, μόνον ἄφθαρτον ὄντα τὸν Δία τῶν θεῶν ἀναχωρεῖν ἐπὶ τὴν πρόνοιαν, εἴθ' ὁμοῦ γενομένους ἐπὶ μιᾶς τῆς τοῦ αἰθέρος οὐσίας διατελεῖν ἀμφοτέρους.”⁵⁰¹

Cornutus azonban nemcsak egyetlen istenségben, Zeusban látja ezt a világot átható erőt, hanem ennek a máshol *logos hégemonikos*-nak nevezett erőnek a szinte szinonim

⁴⁹⁷ Most és Lapige tanulmányaiban egyaránt megtaláljuk ennek részletes kifejtését. TODD (1982) 1365–1378. tanulmánya szintén fontos adalékokat tartalmaz a sztoikus kozmológiával kapcsolatban, Lapige tanulmánya viszont nem foglalkozik Cornutusszal.

⁴⁹⁸ ZELLER (1923) 141;

⁴⁹⁹ ZELLER (1923) 141-149; LAPIGE (1982)1403.

⁵⁰⁰ Vö. CThG, 42,5-8

⁵⁰¹ SVF II 1064.

allegorikus kifejezése *Héraklés* alakja is (62,23-63,3), ami szétárad az élőlényekben.⁵⁰² Abból, hogy a világot egy efféle lélek hatja át, természetesen következik az, hogy a Cornutus kozmológiájának jellemző vonása egyfajta pantheizmus.⁵⁰³

Ennek a kozmológiának azonban megvan a maga etikai vonatkozása. Míg Zeus alakjában elsősorban azt hangsúlyozza Cornutus, hogy ez a lélek biztosítja a világ számára az életet, addig *Héraklés* feladata hangsúlyozottan morális (63,3-7), aki mint istenség nem azonos a hős *Héraklésszel*.⁵⁰⁴

A sztoikus filozófia egyik kardinális tanítása szerint a világ ideje meghatározott, s végül majd tűz emészti el (ἐκπύρωσις).⁵⁰⁵ Kleanthés véleménye szerint ez a világegés a Napból indul ki, és a világegés végén visszatér eredeti egységes állapotába.⁵⁰⁶ A *CThG*-ben szintén találunk olyan utalást, ami azt mutatja, hogy Cornutus osztotta ezt a nézetet, sőt az is kiderül, hogy ezt nem egyszeri, hanem egymás után többször ismétlődő eseménynek tartotta ἦν δέ ποτε, ὃ παῖ, πῦρ τὸ πᾶν καί γενήσεται πάλιν ἐν περιόδῳ. 28, 10-12), de a korábbi sztoikus hagyománnyal ellentétben Hestiához kapcsolta.⁵⁰⁷

A világot (*kosmos*) egységes, harmonikus egésznek tartotta Cornutus, amelyben a harmóniát Zeus teremtette meg, noha az egyéb istenségek ennek megzavarására törekedtek (φαίνεται δ ὅτι κατ ἰδίαν ἕκαστος τούτων τῶν θεῶν ἐπεβούλευε τῷ Διὶ συνεχῶς μέλλων ἐμποδίζειν αὐτὴν τὴν διακόσμησιν ὅπερ ἐγένετο, εἰ τὸ ὕψρον ἐπεκράτησε καὶ ἐξυδατώθη πάντα ἢ τὸ πῦρ καὶ ἐξεπυρώθη ἢ ὁ ἀήρ. 27,7–11). Ebben a nézetében szintén sztoikus, hiszen a világ egységének hangoztatása az egyik olyan eleme volt a sztoikus tanításnak, ami élesen szembenállt az epikureus tanítással.⁵⁰⁸

Abból a sztoikus elképzelésből pedig, hogy az egész világot egy egységes erő hatja át, logikusan következett az az elképzelés, hogy a világ eseményeit és folyamatait egyfajta determinizmus jellemzi⁵⁰⁹, aminek szintén egyenes folytatása volt a fatalizmus, aminek a nyoma szintén megtalálható Cornutusnál, amennyiben hangsúlyos helyen, a *CThG* elején külön felsorolja azokat az istenségeket, amelyek a sorssal, a végzettel hozhatók kapcsolatba, és azt is kiemeli a 13. caputban, hogy mindezek ok-okozati kapcsolatban vannak Zeusszal mint vele azonos vagy tőle származó istenségek: (Ὁ Ζεὺς δέ ἐστι καὶ ἡ

⁵⁰² LAPIGE (1982) 1403.

⁵⁰³ ZELLER (1923) 149.

⁵⁰⁴ ZELLER (1923) 343.

⁵⁰⁵ ZELLER (1923) 155-157; Lapige (1982) 1404; 1410-1411.

⁵⁰⁶ SVF I. 510, 511.

⁵⁰⁷ Vö. *CThG*, 53, 1-5.

⁵⁰⁸ ZELLER (1923) 172.

⁵⁰⁹ ZELLER (1923) 167 sqq.

Μοῖρα διὰ τὸ μὴ ὁρωμένηδιανέμησις εἶναι τῶν ἐπιβαλλόντων ἐκάστω, ἐντεῦθενῆδη τῶν ἄλλων μερίδων μοιρῶν ὠνομασμένων. 12,11-14).

Az elmondottakból világosan kitetszik, hogy Cornutus kozmológiájában a sztoikus hagyomány hűséges követője, aki terminus technicusaiban is - apróbb eltérésekkel - a sztoikus filozófusokat, különösen Chrysipposzt követi.⁵¹⁰

D) Cornutus és a mitológiai történetek

A *CThG*-ban két hosszabb részletet (a 17. és a 35. caput) és több apró megjegyzést találni, amelyekből megrajzolható, hogy Cornutus milyen álláspontot foglalt el a költők által az istenekről elmondott mesékkel, illetve a költészettel, valamint a nép körében élő elképzelésekkel kapcsolatban. A 17. caputban a következőket írja:

Τοῦ δὲ πολλὰς καὶ ποικίλας περὶ θεῶν γεγονέναιπαρὰ τοῖς παλαιοῖς Ἑλλησι μυθοποιΐας, ὡς ἄλλαι μὲνπαρὰ Μάγοις γεγόνασιν, ἄλλαι δὲ παρὰ Φρυξὶ καὶῆδη παρ Αἰγυπτίους τε καὶ Κελτοῖς καὶ Λίβυσι καίτοῖς ἄλλοις ἔθνεσι...

valamint:

Δεῖ δὲ μὴ συγγεῖν τοὺς μύθους μῆδ' ἐξ ἑτέρου τὰ ὀνόματα ἐφ' ἕτερον μεταφέρειν μῆδ' εἴ τι προσεπλάσθη ταῖς παραδεδομέναις κατ' αὐτοὺς γενεαλογίαις ὑπὸ τῶν μὴ συνιέντων ἃ αἰνίττονται, κεχρημένων δ' αὐτοῖς ὡς καὶ τοῖς πλάσμασιν, ἀλόγως τίθεσθαι. (26,7-11; 27,19-28,7).

A két részlet alapján egyértelmű, hogy Cornutus – amint azt korábban említettem – nem pusztán a görög ismeretanyagra támaszkodik, hanem az ún. mágusoknál (valószínűleg chaldeusoknál), frigeknél, egyiptomiaknál, keltáknál, libyaiknál és más népeknél született sokféle, színes történetekre is gondol (μυθοποιΐας), ami a különböző etnikumok és kultúrák vallása és vallási szokásaik iránti széleskörű érdeklődésről árulkodik.⁵¹¹ E népcsoportokra való hivatkozás ugyanakkor azt is jelzi, hogy Cornutus

⁵¹⁰ LAPIGE (1982) 1405.

⁵¹¹ Itt érdemes újra megfigyelni, hogy a felsorolt népcsoportok közül hiányzik a rómaiak említése, és a felsorolt népcsoportok is - egy, a kelták kivételével - mind Kis-Ázsiához vagy Afrikához kapcsolódnak, ami azt jelentheti, hogy Cornutus olyan környezetben írta ezt a munkáját, amelyben e népek vallási szokásai és istenségei többé-kevésbé ismertek lehettek. S hogy miért éppen a keltákat említi, ráadásul az egyiptomiak és a libyaiak közt, miközben a népcsoportok felsorolásában keletről halad nyugat felé? Az egyik lehetőség, hogy romlott a szöveg, és a kelták neve helyén valamelyik észak-afrikai népcsoport neve szerepelt eredetileg, hiszen ezen a vidéken éltek a psyllósok, nasamonok, marmaridák vagy adyrmachidák, közülük esetleg az első csoport szerepelhetett eredetileg a szövegben. A másik

nem tett különbséget az egyes etnikumok vallási elképzelései között abból a szempontból, hogy helytállóak-e, hanem mindannyit közös gyökerűnek tartotta. Értékítéletnek csak az tekinthető, hogy felhívja ezeknek a történeteknek a régiségére mint értékük egyik fő forrására és biztosítékára a figyelmet (26,8). Ebből a szempontból is teljesen sztoikusnak bizonyul Cornutus, hiszen nézetei egyfajta kozmopolitizmust sugallnak,⁵¹² miközben a hangsúly a tradíció értékén van.⁵¹³ (Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert ez, vagyis a hagyomány által megőrzött történetek, elbeszélte események összességének fontossága olyan eleme Cornutus eszmerendszerének, amely – amint azt később, elsősorban a Vergilius-kritika alkalmával kifejtett nézetei alapján valószínűsíthető poétikai felfogása kapcsán igyekszünk majd bemutatni – szoros kapcsolatban van a kortárs irodalom narratív lehetőségeivel kapcsolatban megfogalmazott álláspontjával, vagyis a *figmentum poeticum* kérdésével.)

A hagyomány melletti apológiát sugallja az is, ahogyan az archaikus kor költőihöz viszonyul. Számára a régiek az elsődleges tekintélyek, mint Homéros vagy Hésiodos, az ő munkáikat idézi is. Emellett a klasszikus tragédiaköltők közül csak Euripidészre hivatkozik, sem Sophoklész, sem Aischylos nem említi, mint ahogy egyetlen idézet sem szerepel a *CThG*-ban lírai költőtől, még Pindarostól sem. Egyszer hivatkozik Epicharmosra, és idézi két sorát (18,3). Ezen túlmenően hivatkozik még költői alkotásokra, de a szerzők nevét nem említi.

Kétféle magyarázatot is adhatunk arra a kérdésre, hogy miért csak a legismertebb költőkre hivatkozik Cornutus. A legvalószínűbb érv, hogy Cornutus tekintettel volt a mű feltételezett olvasóinak műveltségére, akik, mivel még szinte gyerekek voltak, csak a legfontosabb iskolai auktorokban mélyedtek el. A másik magyarázat, hogy esetleg csak ezeket a szerzőket tartotta megismerésre méltónak, illetve példaadónak, kevésbé valószínű, hiszen egyéb forrásokból tudjuk, hogy későbbi, sőt kortárs költők alkotásaival is foglalkozott, másrészt a *CThG*-ban is találunk utalást arra, hogy az újabb költők alkotásait is érdemes forgatni (63,7-8).

A ποιητής szóval egyébként általában Homérost nevezi meg, de a kifejezés előfordul többes számban is. Amit az éjszaka jelzőjével kapcsolatban mond Cornutus, jól egybevághat azzal, amire Persius hivatkozott, hogy közös studiumokkal lopták meg az éjszakát (vö. 5. satírával), de a költészetben általános fogásokat vagy a költői ábrázolás

megoldási lehetőség, hogy Cornutus szándékosan hivatkozik a keltákra, és ezzel talán Claudius britanniai hadjárataira utal, ami a mű Nero kora előtti keletkezési ideje mellett szóló érv lenne.

⁵¹² ZELLER (1923) 306.

⁵¹³ ZELLER (1923) 319-320.

sajátosságait nem tárgyalja. Ennek az lehetett az oka, hogy Cornutus csak az elkerülhetetlen mértékben kívánta a költészetet a görög istenvilág tárgyalásához segítségül hívni, és inkább azokra az ismeretekre koncentrált, amivel a mindennapi vallásosság eredményeként és személyes élmények alapján különösebb irodalmi tájékozottság nélkül is tisztában lehetett az ifjú olvasó. A *CThG* tehát bizonyosan nem a költői stúdiumokhoz használható vagy a költői szövegek megértését segíteni kívánó szakkönyvnek készült, hanem kifejezetten a theológiába való bevezetésnek. Ebből persze az is következik, hogy nem a költészettel már korán kacérkodó Persius vagy Lucanus számára írta ezt a művet Cornutus.

Még ha nem jutott is központi szerep a *CThG*-ban a költészethez, a pár elszórt megjegyzés azért azt mutatja, hogy Cornutus a költészethez való viszonyában is igazi sztoikusnak számít.⁵¹⁴ De Lacy megállapítása szerint a sztoikusok a költészetben is hagyományörzőnek számítottak, és szívesen használták a szokásos irodalmi műfajokat, vagyis a költészetben is, csakúgy mint filozófiájuk egyéb területein is inkább a már meglévők sajátosságainak a magyarázata és megértése foglalkoztatta őket, semmint valami teljesen újnak a létrehozása.⁵¹⁵ Cornutus azáltal, hogy csak a klasszikusokra hivatkozik – még hozzá bármiféle kritikai megjegyzés nélkül – tökéletesen megfelel ennek a követelménynek.

E) A CThG allegorikus etimológiái

A sztoikus költészettan elemzése kapcsán azt is megállapítja De Lacy, hogy a sztoikusok kétféle szempontból közelítettek az irodalmi művekhez: egyrészt a nyelvi és beszédforma felől tanulmányozták a költeményeket, másrészt mint valami üzenet és jelentés kifejezését.⁵¹⁶ Cornutus művében mindkét megközelítési módra akad példa, hiszen nemcsak az istenek elnevezését vagy díszítő jelzőiket értelmezi – amint azt említettük –, hanem néhány esetben istenekkel kapcsolatos eseményeket is. Az azonban korántsem meglepő, hogy Cornutust mégis elsősorban a szavak etimológián alapuló allegorikus értelmezése miatt szokták emlegetni, hiszen a *CThG*-ban ez az értelmezési mód játsza a főszerepet.

⁵¹⁴ DE LACY (1948) 241-271. A sztoikusoknak a költészethez való viszonyáról ld. 241.

⁵¹⁵ DE LACY (1948) 255-256.

⁵¹⁶ DE LACY (1948) 244.

Cornutus a műben szereplő valamennyi isten nevének megadja etimológiai magyarázatát, amely kifejezi az istenség legalapvetőbb tulajdonságát. Ami különös Cornutus eljárásában, hogy ő nem csupán egyetlen magyarázattal szolgál, hanem a sztoikus filozófusok gyakorlatával ellentétben,⁵¹⁷ több lehetséges etimológiát is felsorol anélkül, hogy a szerinte helyes mellett állást foglalna. Ennek természetesen az is oka lehet, hogy nem filozófiai értekezésnek, hanem tankönyvnek szánta a *CThG*-t, és ezért nem foglal állást, ami kétségtelenül a kommentárok gyakorlatával mutat rokonságot.

Bár az etimológiák nagy száma meggátol abban, hogy valamennyit részletesen elemezzük, mégis érdemes megnézni közelebbről is néhányat, hogy világossá váljék milyen módon etimologizálta a szavakat Cornutus.⁵¹⁸

Rögtön a mű elején, az 1. caputban hat dolog etymologikus értelmezésével találkozunk. Az *uranos*-nak öt, a *kosmos*-nak egy, az *aithér*-nek kettő, a csillagoknak (*astra*) egy, az isteneknek (*theoi*) szintén egy és *Akmón*-nak ismét két magyarázatát adja. Az *uranos*-nak két azonos értékű magyarázatát említi előbb: (1,4), vagyis az *uranos* szerinte *a mindenek fölött lévő levegő (szél)* és a *természetet határoló létező*. Ez a két cornutusi magyarázat egyértelműen természetfilozófiai, hiszen természeti jelenséggel azonosítja az *uranos*-t. Ezután említi meg, hogy néhányan (ἔνιοι 2, 1) úgy magyarázzák a szó jelentését, hogy az *felügyeli, vigyázza a létezőket*, s emiatt lett a neve *uranos* (ἀπὸ τοῦ ὠρεῖν ἢ ὠρεύειν τὰ ὄντα, 2, 1-2), míg mások (ἄλλοι, 2, 3) a *felülről nézni* kifejezésből etimologizálják (ἀπὸ τοῦ ὀρᾶσθαιᾶνω ἐτυμολογοῦσι, 2, 3-4). Mindkét magyarázat több egyszerű természetfilozófiai értelmezésnél, hiszen az *uranos* tevékenységét a földi világ eseményeivel hozza kapcsolatba, és azt sugallja, hogy az istenség gondot visel a világban, vagy legalábbis szemmel tartja azt.

Az *uranos*-t a benne lévő valamennyi létezővel együtt *kosmos*-nak hívják, ami - itt Cornutus csak egyetlen magyarázatot említi – a *legszebben elrendezett* kifejezésről kapta a nevét (καλεῖται δὲ σὺν πᾶσιν οἷς περιέχεικόσμος ἀπὸ τοῦ κάλλιστα διακεκοσμηθῆναι. 2, 4-6). (Ebben az esetben meglepő, és sokat elárul Cornutusról, hogy a *κοσμέω* igét egy jelzővel és egy praepositívóval egészíti ki. Ez aligha magyarázható mással, mint hogy a sztoikus tanoknak megfelelően harmonikusan és tökéletesen elrendezettnek tartotta a világot, és úgy vélte, hogy rend uralkodik benne.)

⁵¹⁷ MOST (1989) 2028.

⁵¹⁸ Cornutus etimológiai allegóriáiról hosszabb elemzés olvasható Dawson könyvének *Ancient Myth and Stoic Etymology* 24-38. fejezetében.

Nem feledkeznek meg arról sem, hogy néhány költő *Akmón* fiának tartotta *uranos*-t (2, 6-7), mivel fáradhatatlan a körforgásban és romolhatatlan (2, 9-10).

Az *uranos* tűz-természetű (2, 10-11), és ezt a nap és a csillagok bizonyítják. Legkülső része az *aithér* (2,12), aminek a neve az *égni* szóból származik ἀπὸ τοῦ αἴθεσθαι 2,12) Cornutus szerint, míg mások az *örökké gyorsan mozog* kifejezésből származtatják (τινὲς δὲ φασιν ἀπὸ τοῦ ἀεὶ θεῖν, 2, 13-14). Az *uranos* foglalja magába a csillagokat is, amelyek *sohasem állnak meg* (καὶ τὰ ἄστρα γὰρ οἴονεὶ ἄστατά ἐστιν ὡς οὐδέποτε ἰστάμενα, 2, 15).

Ezután helyesli azt, hogy az istenek (*theoi*) nevét abból eredeztetik, hogy *futnak* (2, 16-17) mivel a régiek azt gondolták, hogy azok az istenek, akik örökké mennek, s hogy ők okozzák az időjárás (a levegő) változásait és ők felügyelnek mindenre, de azt is elképzelhetőnek tartja, hogy nevüket onnan kapták, hogy ők alkotják a létezőket (3, 1-2).

A következőkben érdemes megvizsgálni, hogy milyen névmagyarázatokkal szolgál, s azok milyen viszonyban vannak az eredeti hangalakkal (ami a magyarázatul említett szóban nem feleltethető meg a magyarázott szó egyetlen hangjának sem, zárójelbe tettem):

<i>uranos</i>	<i>ur(os) an(ó); (h)or(izón)</i> (Cornutus); <i>ór(ein) [(t)a (o)n(ta)]</i> ; <i>ór(euein) [(t)a (o)n(ta)]</i> ⁵¹⁹ ; <i>(h)óra(sthai) an(ó)</i> ;
<i>kosmos</i>	<i>(tu kallista diake)kosm(ésthai)</i> (Cornutus);
<i>Akmón</i>	<i>akm(éton); (kek)mék(enai)</i> ;
<i>aithér</i>	<i>aithe(sthai)</i> (Cornutus); <i>a(e)i the(in)</i> ;
<i>astra</i>	<i>ast(ata)</i> ;
<i>theus</i>	<i>theus(eós)</i> ⁵²⁰ (Cornutus is); <i>the(téres)</i>

Ez a néhány etimológia is jól mutatja, hogy a szavak etimologizálásában nem az írásképeknek, hanem a hangalaknak volt elsődleges jelentősége, sőt etimológiai alapul szolgálhatott a közel hasonló hangzás is. A *hehezet*-nek nem volt jelentősége a szavak magyarázatában, gyenge *hehezetű* szóból éppúgy levezethető erős *hehezetű*, mint fordítva. Ugyanígy nem számított a különbség az *omikron* és az *ómega*, illetve az *ou*-diphthongus között. Ami szintén sajátossága az efféle etymologizálásnak, hogy a nevek magyarázatához több szót is felhasznál, és a szavak első szótagjaiból rakja össze az

⁵¹⁹ A [] zárójelnek azt jelzik, hogy nem egyértelmű, vajon Cornutus úgy vélte-e, hogy az ige bővítményei is az etimológiához tartoznak-e.

⁵²⁰ Itt érdekes, hogy a hangzást veszi alapul, hiszen a két *u* hang nem ugyanaz az *u*, az első az *ou*, míg a második az *eu*-diphthongus *u*-ja.

etimologizált szót.⁵²¹ Ugyanakkor ez az etimologizálási szabadság még nem jelenti feltétlenül, hogy Cornutus véleménye szerint minden szó kapcsolatban áll minden más szóval, ahogy azt Most véli.⁵²² Az efféle gyakorlat csak azt bizonyítja egyértelműen, hogy a hangalak mellett a másik fontos összetevője az efféle interpretációnak a hangalak jelöltje, és ennek eredménye az, hogy a legtöbb esetben erőszakos és alaptalan a kapcsolat szó és magyarázat között, mivel az előfeltevéseken nyugszik.

Az első *caput*-ban olvasható etimológiákkal kapcsolatban még megállapítható, hogy Cornutus magyarázataiban elsősorban igékből vezette le a szavak jelentését, ami szoros összefüggésben van dinamikus rendszerével, amelyre nem a passzivitás, hanem az *istenek* aktív jelenléte jellemző. Erről azonban még nem készült átfogó elemzés, pedig pontos föltárása alighanem számos tanulsággal szolgálna.

F) A *CThG* befejező fejezete

Cornutus a következő szavakkal fejezi be művét:

„<7> S így most már, gyermekem, a többi dolgot is, amelyeket – úgy tűnik – mitikus formában hagyományoztak az istenekről, éppen így vissza lehet vezetni a megmutatott alkotóelemekre, azzal a meggyőződéssel, hogy a régiek nem közönséges emberek voltak, hanem bizony különleges képességekkel rendelkeztek, hogy a kozmosz természetét megértsék, s arra is törekedtek, hogy a természetről jelképek és rejtélyes szavak révén bölcselkedjenek. Bővebben és pontosabban elmondták ezeket a dolgokat a korábbi filozófusok; az én feltett szándékom az volt, hogy tömör formában átadjam neked, mivel hasznos, ha ez a tudás ilyen formában is kéznél van.

<8> Hogy az egyes mítoszok, az istenek kultikus tisztelete és mindaz, ami az ő tiszteletükhöz tartozik, mire vonatkozik, valamint a hazai szokásokat éppúgy, mint a teljes [filozófiai] jelentést, csak ezen a módon ismerheted meg. Ez az, ami az ifjút az igazi jámborsághoz vezet el, nem pedig a babonásághoz, és így megtanul áldozatot bemutatni, imádkozni, kifejezni vallásos tiszteletét és esküt tenni, helyes módon, a szükséges időben és a megfelelő mértékben.”

Ez a rövid befejezés pontosan elárulja Cornutus szándékát, hogy csupán bevezetést (*ἀναγγαγῆν* – 76,1) akart írni olvasójának, hiszen csak az alapvonalakat rajzolta meg (*ἐπὶ τὰ παραδεδειγμένα στοιχεῖα* – 76,1-2), hogy bebizonyítsa a régiek nem véletlenül fogalmazták meg ezeket a történeteket, hanem képesek voltak arra, hogy megértsék a

⁵²¹ MOST (1989) 2028.

⁵²² MOST (1989) 2028-2029.

kosmos természetét, s azt szimbólumok és enigmák (76,4-5) révén fejtsék ki. Amit a régi (sztoikus) filozófusok bőven és kidolgozottabban fejtettek ki, addig ő, Cornutus röviden (ἐπιτετυμημένος – 76,7) akarta összefoglalni, mert úgy gondolta, hogy a hozzájuk való viszony megvilágítására ennyi is elég ahhoz, hogy ne babonás félelmet érezzen, hanem tisztelje a *logos*t, és tanulja meg, hogy az kormányozza a világot és határozza meg a világban uralkodó rendet (76,15-16).

A befejező szövegben Cornutus egyértelműen a sztoikus vallási elképzeléseknek megfelelően buzdítja a *CThG* címzettjét, hogy elsősorban lelkében tisztelje az istenséget,⁵²³ hiszen – amint azt a mű számos helye bizonyítja – az istenség nem közömbös az emberekkel szemben, hanem figyelemmel kíséri tevékenységüket.⁵²⁴

2) PHTOPIKAI TEXNAI

Porphyrios egyik rövid megjegyzése szerint Cornutus írt egy legalább két könyvből álló *PHTOPIKAI TEXNAI* című művet. Ebben a műben, ahogy a Porphyrios által e munka mellett említett Πρὸς Ἀθηνόδωρον címűben is, az aristotelési kategória-felosztást kritizálta Cornutus. Helytállónak tűnik Gottschalk véleménye, aki szerint Athénodóros és Cornutus is a nyelv vizsgálatából kiindulva⁵²⁵ bírálta Aristotelést, mivel az nem foglalkozott a beszéd bizonyos részeivel, mint például a kötőszók és az érvelésben használt egyéb nyelvtani jelenségek.⁵²⁶ Ez egybevágni látszik Cornutusnak a nyelv mint rendszer és a beszéd mint e rendszer használata iránti kiemelt érdeklődésével,⁵²⁷ hiszen innen eredeztethető Vergiliusról írott műve, de a csak egyetlen helyen idézett *De figuris sententiarum*, és a talán cornutusi *De enuntiatione*.

⁵²³ ZELLER (1923) 320.

⁵²⁴ Vö. MOST (1989) 2022–2023.

⁵²⁵ A nyelv szerepéről a sztoikus filozófiában lásd Diogenés Laertios, VII, 55–57.

⁵²⁶ Vö. GOTTSCHALK (1987) 70. Lásd még GRIFFIN (2013) 277–279.

⁵²⁷ GOTTSCHALK (1987) 70.

3) *In Aristotelis Categorias*

A filozófia sztoikus felosztása szerint, ahogy azt korábban említettem, a logikát két további nagy területre, rhétorikára és dialektikára osztották.⁵²⁸ Cornutus – a fennmaradt töredékek alapján – nagyobb figyelmet szentelt ugyan a rhétorikának és az ahhoz kapcsolható grammatikának,⁵²⁹ stb. de Chrysipposhoz hasonlóan egyes műveiben a dialektika fogalmkörébe tartozó kérdéseket is érintett.⁵³⁰ Ezek közé tartozik az a mű, amelynek címe Porphyrios szerint Πρὸς Ἀθηνόδωρον volt. A mű apropója azonban egyszerre volt Athénodóros műve s az, amit Aristotelés a kategóriákról állított.⁵³¹ Mivel a peripatetikus kategóriafogalom sztoikus kritikájának bőséges szakirodalma van,⁵³² az alábbiakban a kérdésnek csak azokat a részeit érintem, amelyek szorosan kapcsolódnak a Cornutus-töredékekhez.

Aristotelés tíz kategóriát különböztetett meg, míg a sztoikusok első generációja ezzel szemben mindössze négyet.⁵³³ A Kr.e. I. században élt sztoikus Athénodóros,⁵³⁴ aki Rómában Octavianus tanára volt, Πρὸς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας címmel írt művet, amelyben – a sztoikus fölfogásnak megfelelően⁵³⁵ – azt kifogásolta, hogy Aristotelés fölöslegesen tette meg önálló kategóriává a tömeget, amelyet helyesebbnek tart a mennyiség kategóriájába sorolni – együtt a számmal és a kiterjedéssel.⁵³⁶ Cornutus viszont nem értett egyet Athénodórosszal, mert szerinte a *tömeg*, azaz hogy valami könnyű vagy nehéz, nem a mennyiség kategóriájába tartozik. Gottschalk szerint mindketten egyetértettek viszont abban, hogy az olyan tárgyakat, mint a *fej* vagy *szárny*, nem kell a *viszony/viszonylat* kategóriájába sorolni.⁵³⁷ A német tudós véleménye szerint egyébként Athénodóros volt az, aki – hasonlóan a *tömeg/súly* kérdésében kifejtett

⁵²⁸ Diogenés Laertios, VII, 41.

⁵²⁹ Azzal kapcsolatban, hogy a sztoikusok mit tartottak a rétorika körébe tartozó tárgynak lásd Diogenés Laertios, VII, 42.

⁵³⁰ Long szerint a dialektika tanulmányozása a hanggal kezdődött. Vö. LONG (1986²) 132. Lásd még Diogenés Laertios, VII, 43.

⁵³¹ Vö. GRIFFIN (2013) 199–208.

⁵³² Vö. GRIFFIN (2009) 8–9.

⁵³³ LONG (1998) 206–209.

⁵³⁴ SEDLEY (2005) 139.

⁵³⁵ A sztoikusok egyes aristotelési kategóriákat összevontak. Vö. LONG (1998) 206–207.

⁵³⁶ Erről részletesen ld. GOTTSCHALK (1987) 78.

⁵³⁷ Vö. GOTTSCHALK (1987) 78.

véleményéhez, azt javasolta, hogy az aristotelési *cselekvés* és *elszenvedés* kategóriáit egyetlen kategóriával, a *mozgáséval* helyettesítsék.⁵³⁸

Cornutus kritikája, amely egyszerre irányult Athénodóros és Aristotelés ellen, mindenesetre visszhangra lelt a későbbi kommentáríróknál.⁵³⁹ Csakhogy Cornutus alapvetően helytelenül értelmezte az aristotelési kategóriákat, mert ő valamennyit nyelvi kategóriaként fogta föl.⁵⁴⁰ Ennek a nyelvi szemléletnek⁵⁴¹ az eredménye volt az, hogy a filozófus nem tett különbséget az *Athénból* és a *Dióntól*, vagy az *Athénba* vagy *Diónhoz* között, mert azok (a görögben) azonos nyelvi formában jellenek meg. Ez végül is oda vezetett, amit már a korai sztoikusok is vallottak, hogy összesen négy kategóriát különített el.⁵⁴² Mindez azért fontos a szempontunkból, mert világosan mutatja Cornutus nyelvi érdeklődését, ugyanakkor azt is példázza, hogy görög nyelvű művei csak a görög filozófusok körében leltek valódi visszhangra.

⁵³⁸ GOTTSCHALK (1987) 78.

⁵³⁹ BERDOZZO (2009) 15.

⁵⁴⁰ GOURINAT (2000) 131-132; SORABJI (2005) 78; BERDOZZO (2009) 15; SHARPLES (2010) 68.

⁵⁴¹ Párhuzamként említi Sedley Seneca 65. erkölcsi levelét. Vö. SEDLEY (2005) 139.

⁵⁴² SEDLEY (2005) 139.

4) *De orthographia vel de enuntiatione*

A IV. században élt keresztény Cassiodorus több más szerző mellett hosszan kivonatolja Annaeus Cornutusnak⁵⁴³ a latin kiejtésről és helyesírásról szóló művét, amelyet folyamatosan közöl. Ezt a Cassiodorusnál tagolás nélkül olvasható szöveget⁵⁴⁴ Funaioli, majd Mazzarino részekre és fragmentumokra tagolta.⁵⁴⁵ A mű címzettje egy eddig azonosítatlan, bizonyos *Aemilius amicus* (FL1).⁵⁴⁶

Cornutus művében⁵⁴⁷ a következő hangok és szavak kiejtését és a hozzájuk kapcsolódó helyesírási módot tárgyalja: *m*,⁵⁴⁸ *F* (*digamma*), *q*, *h*, *x*, *y*, *r(h)*, és *z* hangot és betűt, a duplán ejtendő *u* hangot (pl. *ingenuus* vagy *acuunt*), valamint az alábbi archaikus és korabeli szóalakokat, amelyeket a könnyebb áttekinthetőség végett csoportosítottam:

vae-uae;
sed-set;
quotidie-cotidie;
caussa-causa;
vostra-vestra, advorsa-adversa, pervorsa-perversa, votare-vetare, vortex-vertex,
convollere-convellere, amploctere-amplectere;
lacrumae-lacrimae, maxumus-maximus, optumus-optimus, intumus-intimus,
pulcherrumus-pulcherrimus, monumentum-monimentum, contumelia-contimelia,
minume-minime; vineas-vinias;
extinguunt;
intervallum;
vehemens-vemens, prehendo-prendo, hercule-hercle, nihil-nil;
tamtus, quamtus (FL14)
exsilium;
crotalizo-crotalisso, malacizo-malacisso;

Ezekon kívül Cornutus még külön foglalkozik a hasonulás kérdésével is (FL13), de kitér az egyes gyakran használt latin szavak etimológiájára is. Így például vitatkozik azokkal, akik a *malo* igét a görög *μᾶλλον*-ból származtatják, és kifejti, hogy az a *magis volo-mage volo-mavolo* (frg. VII/28) változatokban alakult ki a korábban használatos *malo* igealak, s ugyanígy a *nolo* előzményeként egy *nevolo* igealakot föltételez.

⁵⁴³ Cassiodorusnál Cornutus neve *ex Agnaeo Cornuto* formában hagyományozódott, amit a kiadók egységesen *Annaeus Cornutus*-ra javítanak.

⁵⁴⁴ Di Napoli szerint a szöveg eredetileg *Quaestiones* formájú lehetett. Vö. DI NAPOLI (2006/2007) XXI.

⁵⁴⁵ MAZZARINO (1955).

⁵⁴⁶ Brambach két lehetőséget vet föl: egyfelől *Aemilius Asperre*, másfelől *Silius Italicus*ra gondol. Vö. BRAMBACH (1868), 30-31.

⁵⁴⁷ DE MARTINI (1825) 21-22: Cornutus művének tartja.

⁵⁴⁸ E mű szakirodalma meglehetősen szűkös, éppen ezért érdemes fölhívni a figyelmet Hoppenbrouwers tanulmányára, aki az ókeresztény szerzők stílusában keres hasonlóságot Cornutus nézeteivel. Vö. HOPPENBROUWERS (1960) 15-46.

A töredékek alapján jól rekonstruálható, hogy a szerző fő forrása Terentius Varro *De grammatica* című műve volt, amelyet meg is említ (vö. **FL16**), s főleg a Kr. e. I. században élt polihisztor nézeteivel vitatkozik (**FL2**, **FL16**, **FL19**), de egy-egy helyen említi Caesart (**FL9**) és Cicerót (**FL17**) is. Általánosságban azonban magát és kortársait illetve, az ő nyelvi gyakorlatukat a *régiek* (*antiqui*) kiejtési szokásaival és helyesírásával állítja szembe, ami egy helyütt az *olim* és a *hodie* ellentétében nyilvánul meg (**FL6**: 'vostra' olim ita per 'o', hodie per 'e'): **FL2**: *et antiqui nostri, sicut scriptura in quibusdam libellis declarat*, **FL2**: *apud antiquos enim scio <pro> 'sed' 'sedum' fuisse*, **FL4**: *secundum antiquam enuntiationem*, **FL5**: *nec quemquam moveat antiqua scriptura*, **FL7**: *ab antiquorum consuetudine*, **FL9**: *in antiquiorum multo libris*, **FL13**: *quod antiqui dixerunt*, **FL15**: *antiqui 'exsoles' dicebant*, **FL17**: *apud antiquos*, **FL18**: *antiqui non semper usi sunt*, **FL20**: *in antiquis libellis*. A *régiek* és a *maiak* ellentétében kifejtett állítások alapján egyébként valószínű, hogy a mű a Kr. u. I. század derekának nyelvi és helyesírási állapotát tűnik tükrözni.⁵⁴⁹ A korabeli nyelvi állapotra és helyesírásra utaló megjegyzéseken túl egyébként ezt erősíti meg a szerzőnek a *régiekkel* szembeni magatartása is.⁵⁵⁰ Ellentétben ugyanis a Kr. u. II. században divatba jövő archaizálással,⁵⁵¹ Cornutus egyáltalán nem tekint úgy a régiekre, mintha akár azok nyelvhasználata, akár helyesírási gyakorlata magasabb rendű lenne a kortársinál. Sőt, ami külön figyelemre méltó, nem is törekszik arra, hogy az archaizmusokat megóvjja, életben, használatban tartsa, hanem a helyesírásban általánosságban a korabeli gyakorlatnak juttatja a primátust. A **FL9**-es számú töredékben, amelyben azt ecseteli, hogy néhány régebbi szerzőnél, köztük Caesarnál is, a *pulcherrimus* melléknevet *pulcherrumus*-ként találja, a végén megjegyzi, hogy az *u* helyett *i* hangot kell már ejteni és írni, mivel ez vált szokássá: *melius tamen est et ad enuntiantum et ad scribendum 'i' litteram pro 'u' ponere, in quod iam consuetudo inclinavit*. Ugyanígy a korabeli kiejtési szokást (*consuetudo*)⁵⁵² teszi meg a helyesírás alapjának, ami miatt esetében már nem is

⁵⁴⁹ Di Napoli szerint az bizonyos, hogy Velius Longus használta Cornutust, így időben mindenképpen később következik. Vö. DI NAPOLI (2006/2007) VI.

⁵⁵⁰ Brambach arra hívja föl a figyelmet, hogy a Kr. u. I. században még két *ss*-szel írták a *caussa* szót, azaz nem lehet ennek a jelenségnek az általános eltűnéséről beszélni. Ugyanő azt is megjegyzi, hogy Cicerót és az Augustus-kor más szerzőit általánosságban a Kr. u. II. századtól kezdték *antiqui*-ként emlegetni. Emiatt elképzelhetőnek tartja, hogy Cassiodorus nem közvetlenül Cornutus művét, hanem annak egy a Kr. u. II. században készült kivonatát használta. Vö. BRAMBACH (1868) 30-31. Az *antiqui* problémájáról ld. még DI NAPOLI (2006/2007) 78.

⁵⁵¹ ADAMIK (2010) 616.

⁵⁵² Az *auctoritas* és a *consuetudo* ellentétére ld. DI NAPOLI (2006/2007) 76.

orthográphiáról, hanem *phonographia*-ról beszélnek,⁵⁵³ noha ebben nem nevezhető teljesen következetesnek, a *tantus* és a *quantus* esetében – a szavak etimológiájára hivatkozva – fölfüggeszti ezt az elvet: **FL14**: *'tamtus' et 'quamtus' in medio 'm' habere debent. 'quam' enim et 'tam' est, unde 'quamtitas' 'quamtus' 'tamtus' nec quosdam moveat, si 'n' sonat: iam enim supra [cf. FL1] docui 'n' sonare debere, tamentsi in scriptura 'm' positum sit.* E részletnek azért is van jelentősége, mert az etimológia, amiről a *CThG* alapján tudjuk, milyen fontos szerepet játszott Cornutus interpretációs módszerei közt, szintén megjelenik egyik-másik töredékben. (pl. **FL7**). Itt is figyelemre méltó, hogy a szó fejlődését egyáltalán nem romlásnak, sőt javulásnak látja, ahogy ő fogalmazza meg: *qui primo 'magis volo' dixerunt, postea a pluribus elisionibus hoc verbum augustaverunt.* A szó alakjának „nemesedésére” a ritka *augustaverunt* igét használja, ami igei alakjában csak Arnobiusnál fordul elő.⁵⁵⁴ Más esetben egyetértően beszél arról, amit Varro az *intervallum* szó etimológiájáról mond (**FL12**) *Varro dicit intervalla esse spatia quae sunt inter capita vallorum, id est stipitum quibus vallum fit; unde cetera quoque spatia dicuntur.*

Mindezek mellett ő maga is ad etimológiát, meglepő módon, éppen az *exilium* szóról (**FL15**): *'exsilium' cum 's': 'ex solo' enim 'ire' est, quasi 'exolium', quod Graeci ἔξοριςμον dicunt: antiqui 'exsoles' dicebant.* Ebben az esetben azért figyelemre méltó az etimológia, mivel a szerző egy latin szó értelmét magyarázza meg, amire Cornutus esetében másutt nem találunk példát. Ahogy a szó etimológiáját megadja, nagyban hasonlít mindenesetre ahhoz, ahogy a névfejtés gyakorlati alkalmazását a *CThG*-ben látjuk: nincsenek szigorú határai a szavakat alkotó szótagoknak, a jelentés ráerőltetése a felbontott szóalakra minden más szempontot legyőz. A *De enuntiatione vel orthographia* szerzőjének etimológiai gyakorlata tehát nem mond ellent a Cornutus görög istenvilág-értelmezésében tapasztalttól, ám elgondolkasztató, hogy a régiekhez való viszonya egyáltalán nem vág egybe a sztoikus Cornutuséval. A régiek ugyanis, kifejezetten a régi görögök – és ebben Cornutus nézete egybevág a sztoikus filozófia képviselőinek tanításával – fontos tudás birtokában voltak,⁵⁵⁵ és még romlatlan állapotban; ehhez képest az egymást követő korok generációi lassan eltávolodtak ettől az ősi állapottól, vagyis a történelemnek az iránya folyamatos romlás. Efféle változás jellemzi a nyelvet is, hiszen a

⁵⁵³ Vö. DI NAPOLI (2006/2007) XXV.

⁵⁵⁴ Vö. Arnobius, *Adversus nationes*, 6, 16.

⁵⁵⁵ Nem minden tekintetben állnak szemben egymással régiek és modernek a *CThG*-ben, amelyben ez utóbbiak éppen arra hivatottak, hogy föltárják az előbbieket állításaiban elrejtett titkos tudást. Vö. DAWSON (1992) 26.

szavak hangalakja és jelentése eredetileg organikus kapcsolatban állt egymással, de ez az idő múltával elhalványult. A nyelv változását tehát regisztrálták a sztoikusok, de azt nem tartották pozitív irányú fejlődésnek. A *De enuntiatione vel orthographia* Cornutusa ezt a folyamatot nem romlásnak látja, hanem fejlődésnek (*augustaverunt*), amelyben döntő szerepet játszott az emberek akarata. Az pedig messzire vezető kérdés, hogy a nyelv változásában mekkora szerepet tulajdonított a beszélőknek a sztoikus filozófia. Az mindenesetre tudható, hogy Chrysippos számot vetett a nyelv változásával (nem a fejlődésével!).⁵⁵⁶

Ha azonban abból a kézenfekvő feltevésből indulunk ki, hogy Persiusnak a nyelvről és a nyelvhasználatról, kiejtésről alkotott nézete szoros összefüggésben van Cornutus nézeteivel, akkor a szatírák állításainak és a *De enuntiatione vel orthographia*-ban olvasottak összevetése fontos tanulsággal szolgálhat. Ez azért hasznos, mert ez az összevetés mindeddig nem történt meg.

Persius szatíráiban több alkalommal is tesz utalást a kiejtés, beszédmód korabeli sajátosságaira, ostromozza a nyelvhasználat torzulásait, illetve azt, hogy a korábbi költészet nyelvét a kortársak többsége elavultnak tartotta, és fölemelte szavát az új nyelvhasználati divat ellen. A nyelvhasználat felé fordított figyelem tehát mindenképpen rokonítja egymással Persiust és a *De enuntiatione vel orthographia* szerzőjét, de a régihez való eltérő viszonyulás bizonyos fokig el is választja tőle.

Az első szatírában, amely Persius irodalomkritikájának a legteljesebb megfogalmazása, a költő részben a kortárs szónokokat, részben a kortárs költőket állítja pellengérré. A lakomákon akkoriban divatozó egyik előadásmódot így vetíti plasztikusan elénk:

*...ecce inter pocula quaerunt
Romulidae saturi, quid dia poemata narrent:
hic aliquis, cui circum umeros hyacinthina laena est,
rancidulum quiddam balba de nare locutus
Phyllidas, Hypsipylas vatum et plorabile siquid
eliquat ac tenero supplantat verba palato. (1, 30-35).*

A Persius által leírt előadó azonkívül, hogy drága ruhában foglal helyet a lakomán, hangsúlyozottan mesterkélt módon, orrhangon és affektálva beszél, amit nagyszerűen

⁵⁵⁶ Ezzel kapcsolatban lásd. LONG (1986³) 134-135.

fejez ki a *balba de nare* enallagé.⁵⁵⁷ Ehhez a mesterkélt előadásmódhoz jól illik az is, amiről előad. A két szerencsétlen hösnőnek, *Phyllis*-nek és *Hypsipylé*-nek az említése azonban nem csak tartalmi vonatkozásban érdekes,⁵⁵⁸ hanem ahogy arra Rose fölfigyelt, a két névnek az akusztikája még az általuk előhívott narratív konnotációnál is lényegesebb.⁵⁵⁹ Ez azért fontos megfigyelés, mert Cornutus a *De enuntiatione vel orthographia* című munkájában is kitér a *h* hangra, amelynek a használatát ugyancsak korlátozottnak gondolja (**FL16, FL18, FL19**), de beszél a Quintilianus által az *y* mellett említett *z*-ről is, amelynek használatát viszont elfogadja (**FL20**). Úgy látszik azonban, hogy Cornutus igyekezett a *h* hang szükségtelen használatát kerülni. Erre utal, hogy a Vergilius műveiről írt művében, ahogy arról korábban szó volt, Cornutus *h* nélkül ejtendőnek tartotta az *Orcus* nevet (**FL27**), míg Probus az *Orchus* forma mellett érvelt. Persiusnak az affektált beszédmóddal szembeni kritikája tehát összhangban van azzal, amit a *De enuntiatione et orthographia* megjegyzéseiből kikövetkeztethetünk, bár Cornutus nem fogalmaz annyira sarkosan, mint Persius. Hogy a korban általános gyakorlat volt az efféle affektált beszéd- és előadásmód, arra kiváló példa Catullus epigrammája arról, aki a *commoda*-t *chommoda*-nak mondta.⁵⁶⁰

De az előadásmódban megmutatózó effemenizáltság a verssorok formájába és tartalmába is átszivárog, ahogy azt Persius sokáig Nerónak tulajdonított⁵⁶¹ idézete és a hozzá fűzött kommentár mutatja:

*'torva Mimalloneis implerunt cornua bombis
et raptum vitulo caput ablaturo superbo
Bassaris et lyncem Maenas flexura corymbis
euhion ingeminat, reparabilis assonat echo.'
haec fierent, si testiculi vena ulla paterni
viveret in nobis? (1, 99-104)*

Ha formai szempontból nézzük, a négy idézett verssor szakítani látszik a korábbi költészeti hagyománnyal,⁵⁶² az pedig, hogy a herélt Attis képét hívja elő, egyszerre teszi

⁵⁵⁷ A hely értelmezéséről és a párhuzamos helyekről részletesen ld. KISSEL (1990) 158-159: A 158. oldalon így fogalmazza ezt meg röviden: „Der *lector* artikuliert absichtlich durch die Nase, um seiner Sprache artifizielle Vornehmheit zu verleihen, und überdies noch lisoelnd (*balbus*), d.h. in einer gesucht effeminierten Vortragsart, die attraktiv und suggestiv zugleich wirken soll.

⁵⁵⁸ Erről részletesen ír KISSEL (1990) 160.

⁵⁵⁹ Roset Kissel idézi, vö. KISSEL (1990) 161: „Wird doch gerade der exotische Buchstabe *y* – neben dem *z* – Quint. Inst. 12,10, 27 als Laut gepriesen, *quibus nullae apud eos (=Graecos) dulcius spirat, quas mutuari solemus*, so dass die beiden Wörter allein schon durch ihre Wirkung aufs Ohr den lächerlichen Zug ästhetischer Überfeinerung in der zeitgenössischen Dichtung zur Genüge dokumentieren.”

⁵⁶⁰ Vö. Catullus carm. 84.

⁵⁶¹ Vö. KISSEL (1990) 241, 243.

konkrétta és szimbolikussá Persius kérdését.⁵⁶³ Az effemináltság és a sztoikus eszményeknek megfelelő maskulin mivolt dichotómiája egyébként végigvonul a szatíráköltő egész költészetén, aminek a hangképzés területén a lágy és kemény hangok szembeállítására felel meg, ez az ellentét tehát már a fonémák szintjén is megfigyelhető, és ezt Persius ki is mondja, amikor a maga költészetét a harapós *r* hanghoz⁵⁶⁴ hasonlítja önmaga jellemzését az interlocutor szájába adva:

*'sed quid opus teneras mordaci radere vero
auriculas? vide sis, ne maiorum tibi forte
limina frigescant: sonat hic de nare canina
littera'.* (1, 107-110.)

A lágyság/nőiesség és keménység/férfiasság ellentétpár nem olvasható ki egyértelműen a cornutusi *De enuntiatione vel orthographia* című munkából, s bár kitapintható a törekvés arra, hogy a hangzás fölösleges lágyítását elítélje, ez nem nyilvánul meg markánsan. Míg Persiusnál a régiség, archaikusság bizonyos módon a kívánt „keménységgel” is összefügg, addig a *De enuntiatione*-ban az új és a régi összevetéséből hiányzik ez az aspektus. Cornutus Vergiliusról szóló művének töredékei közt viszont akad néhány, amely egybevág a persiusi elvárással, amikor a filozófus éppen a markánsabb kifejezés irányába módosítja a vitatott szöveget (**FL26, FL29**). Mivel tehát a *De enuntiatione vel orthographia* csak részben tűnik egyezni a Persiusnál olvasható fölfogással, érdemes fönntartani annak lehetőségét, hogy a Cassiodorusnál olvasható töredék mégsem föltétlenül a Persiust és Lucanust tanító Cornutus munkája, vagy ha arra épül, akkor is annak egy némileg átformált változata. Bizonytalanságot okoz ugyanis, hogy egy ilyen típusú mű illeszkedik ugyan abba az érdeklődési körbe, amely Cornutust egyéb művei alapján jellemezte, a benne megmutatkozó fölfogás azonban nem vág egybe maradéktalanul a filozófus más műveit jellemző nézetekkel, sem azzal, ami az őt követő Persius költeményeiből Cornutushoz köthető.

Ezen a ponton messzire vezet, de mivel az előzőekben fölvetődött a nőiesség – férfiasság szembeállítása, érdemes kitérni a probléma korabeli sztoikus vonatkozására, ill. ami ebből Persiusnál megtapasztalható. Általános az a vélekedés, hogy a sztoicizmus, ezen belül is a Kr. u. 1. század sztoicizmusa, amelyet kifejezetten római jelenségnek

⁵⁶² Legvilágosabban az sorok rímélése mutatja a vergiliusi hagyománnyal való szakítást, de erre utal a görög szavak túlzó használata is: *bombis-superbo-corymbis-echo*, valamint: *Mimalloneis, Bassaris, lyncem, Maenas, corymbis, euhion, echo*.

⁵⁶³ A sor összefoglaló értelmezését ld. KISSEL (1990) 248-249.

⁵⁶⁴ KISSEL (1990) 255-256.

tartanak,⁵⁶⁵ éppen azért volt annyira sikeres, mert morális eszményében összekapcsolta a hagyományos római hős-képet a sztoikus elé célként tűzött, megingathatatlan bölcsével. Ez az eszmény kifejezetten *férfi* vonásokat hangsúlyozott (ld. a Róma és az effeminált Kelet ellentétét), és a nőkben is a *férfiasság* megnyilvánulásait élte.⁵⁶⁶ Erre a legjobb példa annak az Arriának a tette, aki férfit megszegyenítő bátorsággal szúrta hasába a kardot, majd nyújtotta azt oda férjének, s akiről Persius is egyik fiatalkori költeményét írta. De még Tacitusnál is elismerést vált ki, ha nők viselkednek *férfi* módjára: az *Annales*-ben még Agrippina is igazi áldozatnak tűnik, mikor bátran néz szembe a halállal; vagy Epicharis, akit a kegyetlen kínzások sem törnek meg; s mély rokonszenvvel ábrázolja a történetíró Seneca feleségét, Pompeia Paulinát is, aki bár nem halt együtt férjével, de hajlandó lett volna rá.

5) *De figuris sententiarum*

Cornutus Vergiliusszal kapcsolatos kritikai megjegyzései közé tartozik még az, amelyet Aulus Gellius őrzött meg (**FL21**). Ez a fragmentum – Gellius szerint – Cornutusnak a *De figuris sententiarum* című műve második (*in secundo...librorum*) könyvéből származik. Ebből a műből más töredék nem maradt ránk, így tartalmára a címéből, terjedelmére a művet idéző Gellius szóhasználatából következtethetünk. Mivel a *Noctes Atticae* szerzője szerint Cornutus e művének második könyvét idézi, és a *secundus* jelzőt használja, nyilvánvaló, hogy e munkája kettőnél több, legalább *három* könyvből állt.

Az *Aeneis* nyolcadik éneke 404-406. sorához a következő hosszú magyarázatot fűzi:

⁵⁶⁵ RADICE (2008) XLIV–XLVI,

⁵⁶⁶ A sztoikus filozófia tanítása már kezdettől fogva azt hirdette, hogy az erény elsajátításában nincs különbség férfi és nő között, s ezzel tulajdonképpen az Antisthenés által megfogalmazott és Platón által is vallott egyenrangúság eszméjét vette át. Vö. WAERDT (1994) 306. COLISH (1990) 38: véleménye szerint ezt a gondolatot Panaitios hangsúlyozta és fejtette ki leginkább, s a Kr. u. I. század római filozófusai, Seneca és Musonius Rufus tőle vették át, ráadásul ez utóbbi külön diatribében is hangsúlyozta, hogy a nőknek és a férfiaknak egyforma nevelést és oktatást kell kapniuk. A nemek egyenjogúságáról vallott sztoikus felfogást sokan egyfajta feminizmusnak és értelmezték, bár a szemléletnek, hogy a sztoikusok egyformán tekintettek volna férfira és nőre, vannak kritikussai is. Prudence Allen megerősíti ugyan, hogy Musonius Rufus az egyenlő nevelés platóni elvét követte, tanítványának, Epiktétosnak a műveiből viszont inkább arra következtet, hogy ez utóbbi sztoikus filozófus nem tekintette egyenrangúnak a két nemet: „The use of derogatory remarks about women was used by Epictetus to refer to the lack of temperance and courage. In this way the Stoic attitude towards woman became associated with a sex polarity in which the female stood for the uneducated, uncontrolled passionate nature, while the male was associated with self control and detachment. (...) The issue concerned whether to emphasize the capacity in woman for wisdom and virtue, and whether one sex was less capable of a Stoic life of virtue than the other.” ALLEN (1997) 182. A nemek egyenlőségének sztoikus tanáról vallott általános felfogás kritikáját lásd még ENGEL (2003). A sztoikus férfiasságesezmény modern kori utóéletéről: SHERMAN (2007) *passim*.

Quod Annaeus Cornutus uersus Vergilii, quibus Veneris et Vulcani concubium pudice aperteque dixit, reprehensione spurca et odiosa inquinavit.

Annianus poeta et plerique cum eo eiusdem Musae uiri summis adsiduisque laudibus hos Vergilii uersus ferebant, quibus Vulcanum et Venerem iunctos mixtosque iure coniugii, rem lege naturae operiendam, uerecunda quadam translatione uerborum, cum ostenderet demonstraretque, protexit. Sic enim scripsit:

ea uerba locutus

optatos dedit amplexus placidumque petiuit

coniugis infusus gremio per membra soporem. (Aen. 8, 404-406.)

Minus autem difficile esse arbitrabantur in istiusmodi re digerenda uerbis uti uno atque altero breui tenuique eam signo demonstrantibus, sicut Homerus dixerit παρθενίην ζώνην (Od. 11, 245) et λέκτροιο θεσμόν (Od. 23, 296) et ἔργα φλοτήσια (Od. 11, 246), tot uero et tam euidentibus ac tamen non praetextatis, sed puris honestisque uerbis uenerandum illud concubii pudici secretum neminem quemquam alium dixisse.

Sed Annaeus Cornutus, homo sane pleraque alia non indoctus neque imprudens, in secundo tamen librorum, quos de figuris sententiarum composuit, egregiam totius istius uerecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione uiolauit. Nam cum genus hoc figurae probasset et satis circumspecte factos esse uersus dixisset: “membra” tamen inquit 'paulo incautius nominauit.'

Gellius – szokásához híven – megdicséri ugyan Cornutust (*non indoctus neque imprudens*), de azután némileg túlzásba is viszi a filozófus feddését, hiszen az nem mondott mást, csak hogy Vergilius a *membra* szó használatával egy kicsit meggondolatlan (*paulo incautius*) volt. De miért vélekedett így Cornutus? A *membrum/membra* szó az eposz idézett részletében nyilvánvalóan *tagokat* jelent, van a szónak azonban egy olyan jelentése is, amelyre a filozófus gondolhatott. A *membrum* és *membra* ugyanis már a Porphyrio-féle Horatius-kommentárban⁵⁶⁷ és Ovidiusnál⁵⁶⁸ is jelentett nemi szervet.

Ráadásul a megfogalmazás kétségtelenül kétértelmű, márpedig a sztoikus nyelvfelfogás egyik alaptétele a kétértelmű megfogalmazás (ἀμφιβολία) kerülése, illetve elutasítása volt.⁵⁶⁹

A későbbi Vergilius-kritika azonban nem elégedett meg Gellius magyarázatával, hanem – elfogadva a cornutusi elmarasztalás jogosságát – megpróbálta szövegjavítással orvosolni a helyzetet. Ezt támasztja alá a Servius és a Servius Danielis-kommentárnak az eposz idézett soraihoz fűzött magyarázata: *conivgis infvsvs gremio hoc est ante concubuit et sic quieuit. Probus uero et Carminius propter sensum cacenphaton 'infusum' legunt, ut*

⁵⁶⁷ Porphyrio ad Horatii *Satiras*, 1, 9, 69.

⁵⁶⁸ Ovidius, *Amores*, 3, 7, 65.

⁵⁶⁹ Vö. Diogenés Laertios, VII, 62. vö. ATHERTON (1993) *passim*.

sit sensus: dormiit cum coniuge dormiente, id est petiit soporem, infusum etiam coniugis gremio. alii 'infusus' legunt, ut significetur coisse illos et sic sopitos, et volunt esse emphasin coitus: nam 'infusum gremio soporem' nihil esse dicunt. multi autem cacenphaton accipiunt, ne duo epitheta videantur, 'placidum' et 'infusum'. alii figurate accipiunt 'placidum per membra' pro eo quod est placidum membris. per membra potest ambiguum videri, Vulcani an Veneris.

A dőlt betűvel szedett serviusi szöveg szerint Probus és a kommentárookban máshol nem szereplő Carminius inkább hajlott arra, hogy *cacenphaton*-t fedezzenek föl a szövegben,⁵⁷⁰ mintsem meghagyják a túlzottan egyértelmű *infusus*-t. Maga Servius annyira szemérmes, hogy a *participium coniunctum*-i formát megmagyarázza ugyan, de nem a Servius Danielis-kommentár drasztikusságával. A scholionból azonban egy nagyon fontos dolog nem derül ki: hogyan követték egymást időben a különféle értelmezések. Az *infusum* olvasatot javasló Probus említése arra enged következtetni, hogy megelőzően az *infusus* szövegváltozat volt a bevett forma, s az *accusativusi* alak csak a Kr. u. 1. század második felétől vált konkurensévé. Mivel az *Orchus-Orcus* (FL 27) kérdéséhez kapcsolódó scholion előbb említi Probust, nem lehet kizárni, hogy a Rómában éppen egyidőben, a 60-as évek elején Rómában működő filológus és filozófus egymás Vergilius-stúdiumaira és műveire reflektált. Ha igaz, amit Gellius állít, hogy Cornutus az *infusus*-, Probus pedig az *infusum*-olvasat támogatója volt, akkor feltételezhető, hogy kettőjük nézetkülönbsége egyben egymáshoz való viszonyulás is volt.⁵⁷¹ A *Noctes Atticae* alapján Cornutus mindenesetre sokkal visszafogottabbnak tűnik, mint követői, akiknek véleményét a Servius Danielis-kommentár foglalja össze (*alii 'infusus' legunt, ut significetur coisse illos et sic sopitos, et volunt esse emphasin coitus: nam 'infusum gremio soporem' nihil esse dicunt.*) Ez alátámasztja korábbi állításunkat is, vagyis hogy Cornutus kritikája rezonált a későbbi kommentátorokban. Ráadásul kétféleképpen: mert a támogató, pozitív visszhang mellett nem csak a probusi reakció figyelhető meg, hanem egy olyan értelmezési kísérlet is fölfedezhető, amely elfogadva a cornutusi olvasatot a filozófus által vitatott *per membra* átértelmezésével próbálkozott (*alii figurate accipiunt 'placidum per membra' pro eo quod est placidum membris*).

Két további kérdés is fölvetődik azonban. Az egyik, hogy Probus neve mellett szerepel egy bizonyos Carminius, akiről semmilyen más forrásból nem rendelkezünk adattal. Vajon nem lehetséges, hogy Gellius alapján szövegromlást feltételezzünk, s a

⁵⁷⁰ Egyéb *kacenphaton*-okkal kapcsolatban lásd ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 815.

⁵⁷¹ Erről részletesen lásd később.

szöveghellyel foglalkozó Cornutus nevét fedezzük föl Carminius nevében? Ha így lenne, akkor ez egyben azt is jelentené, hogy maga Cornutus kínált megoldást a vitatott *infusus* olvasat javítására, ami némileg új megvilágításba helyezné a filozófus Vergilius-kritikáját.

A másik kérdés, hogy a kibontható hatástörténet alapján vajon valóban teljesen önálló, a Vergiliusszal foglalkozó művektől teljesen független munka volt-e a *De figuris sententiarum*? Döntő bizonyítékunk és érünk nincs, hogy azt állítsuk, a mű egy nagyobb munkának, talán a Vergiliusról szólónak volt a része, de ennek lehetőségét mindenesetre érdemes számításba venni.

6) *De libro tabularum ceratarum* (FL 61)

Charisius grammatikai művében az *in mundo* kifejezés jelentésével kapcsolatban a következőket írja:

In mundo pro palam et in expedito ac cito: Plautus in Pseudolo quia sciebam, inquit, [in] pistrinum in mundo fore. Caecilius quoque, ut T. Annaeus Cornutus libro tab[ularum]. castarum patris sui, 'profecto qui'⁵⁷² nobis in mundo futurum lectum'; item idem 'namque malum in mundo inire'; Ennius 'tibi vita seu mors in mundo est'.

Bár a grammatikus szövege a kifejezés értelmezését tekintve érthető és világos, a számunkra fontos részlet interpretációja – a hagyományozott szöveg nyilvánvaló romlottsága miatt – bizonytalan. A szövegben említett Cornutus ugyanis nyilvánvalóan Caecilius egyik drámájából idéz, de mind neve, mind művének pontos címe kérdéses. Először is ebben a részletben Cornutus praenomenje *Titus*, ami ellentmond az éppen Charisiusnál olvasható másik töredék *Lucius* praenomenének. Az ellentmondást kétféleképpen próbálták meg föloldani: egyfelől a praenomen jelölő *T/t* értelmezhető a megelőző kötőszó (*ut*) *t*-je duplikációjának, másfelől *Lucius Annaeus Cornutus* mellett föltételeznek egy *Titus Annaeus Cornutus*-t is, aki az általunk tárgyalt filozófus fia lett volna. Fulgentiusnál ugyan szerepel egy M. Cornutus,⁵⁷³ ám mivel arról nincs tudomásunk, hogy Cornutusnak volt-e családja és volt-e fia, ennek a föltevése túlzottan hipotetikus. Reppe, aki egyébként okkal zárta ki a Cornutusnak tulajdonítható töredékek sorából azt a három scholiont, amely a Lucanus *Pharsalia*-jához írt *Scholia Bernensia*-ban maradt fenn,⁵⁷⁴ ennek a töredéknek a kérdésében már bizonytalan. Ramelli Keil kiadása alapján idézi a szöveget, nem tér ki viszont a praenomen kérdésére, csak lefordítja a szöveget,⁵⁷⁵ s még a javítások kérdésében sem foglal állást.⁵⁷⁶

⁵⁷² Ribbeck szövegjavaslata szerint: *profertoque*.

⁵⁷³ Vö. RAMELLI (2003) 14.

⁵⁷⁴ REPPE (1906) 75. Vö. még RAMELLI (2003) 13.

⁵⁷⁵ RAMELLI (2003) 13-14. Úgy tűnik, hogy Ramelli nem tekintette át az egész részletet, amelyből világosan kiderül, hogy az *in mundo* kifejezés az idézett szövegekben *nyilvánosan, azonnal, rögtön* etc. Ő ugyanis a következőképpen fordítja a töredékeket: „...anche Cecilio, come Anneo Cornuto nel libro *tab. castrar. di suo padre*: 'certamente colui che per noi nel mondo il letto futuro (funebre?); parimenti, il medesimo autore: 'È un male, infatti, entrare nel mondo'”.

⁵⁷⁶ Idézi CICHORIUS javítását, aki a szöveg elejét így változtatta meg: *Caecilius quoque, vel Annaeus, Cornutus*...A változtatás szerint Charisius bizonytalan volt abban, hogy az idézett mű és részlet Marcus Caecilius Cornutustól, a Kr. e. 43. év consulától származik-e vagy Annaeus Cornutustól. Vö. RAMELLI (2003) 122. n. 50. Véleményem valószínűtlen, hogy Charisius, aki nyilván nem közvetlenül idézte a forrást, bizonytalan lett volna az átvételnél. Ha viszont az volt, akkor bizonytalannak kellett forrásának is lennie. Márpedig az idősebb Plinius, aki Cornutus ifjabb kortársa volt, aligha volt bizonytalan abban, hogy kitől származik az idézet. Egyébként az idézet formája is azt alószínűsíti, hogy dráma-töredékről van szó.

A *praenomen* kérdésénél jóval sarkalatosabb probléma, hogy pontosan mi is a címe az idézett műnek. A hagyományozott rövidítés (*lib. tab. castrar. patris sui*) föloldásával többféleképpen kísérleteztek. Bücheler szerint a mű címe *in libro tabularum castrensium* volt, ami katonai végrendelet-szerűségként értelmezhető. Cichorius szerint *in libro tabularum catasterismorum*,⁵⁷⁷ más konjektúrák szerint pedig vagy *in libro tabularum castarum* vagy *in libro tabularum ceratarum*.⁵⁷⁸ Ramelli, aki utoljára foglalkozott a kérdéssel, fölveti a lehetőségét annak, hogy a mű címe esetleg *de libro tabularum castrorum* volt, s a mű tartalmát a kifejezés (*castra*) filozófiai értelmét tekintve filozófiai természetűnek gondolja, ennek azonban az az oka, hogy az idézet tágabb szöveggörnyezetét nem vette figyelembe.⁵⁷⁹ Pedig a fragmentum Cornutusnak való tulajdonításában fontos szempont lehet az idézett részlet. Az újabb kutatás a Cornutus által idézett mondatot egybehangzóan Caecilius-töredéknek tartja, s a kifejezést (*in mundo*), amelyet Charisius értelmez, az archaikus kor komédiáinak nyelvére jellemzőnek.⁵⁸⁰ Ezek után két kérdés vetődik föl. Először is: miért idézi Charisius vagy Charisius forrása másodkézből Caeciliust, azaz miért Cornutustól veszi át a Caecilius-részletet; másodsor: Cornutus miért idézte Caeciliust? Az előbbire egyszerűbb a válasz: Caecilius művei már nem voltak mindennapos olvasmányok a császárkori Rómában, így még a grammatikusok közt sem nagyon akadt olyan, aki ismerte volna. Bonyolultabb a második kérdésre válaszolni.

Az elliptikus szöveggörnyezet alapján nehéz eldönteni, hogy vajon miért idézte Cornutus Caeciliust, de nagyon valószínű, hogy azért, amiért Charisius Cornutust, hiszen önmagában a mondat mélyebb tartalmat nem fejez ki. Ha tehát grammatikai példamondat volt Cornutus művében is, akkor további kérdés, hogy milyen típusú munkában lehetett példamondat, s hogy Cornutus érdeklődhetett-e egyáltalán Caecilius iránt. A problémát éppen az jelenti, hogy bár Vergiliusról írt műve és az egyedül Gelliusnál idézett *de figuris sententiarum* című munkák alapján Cornutust grammatikusnak is tekintik, valójában nem grammatikus volt, hanem filozófus, aki a grammatikával a sztoikus filozófián belül

⁵⁷⁷ Mindkettőt idézi RAMELLI (2003) 14.

⁵⁷⁸ Ramelli az *Allegoria* című kötetben filozófiai terminussal hozza kapcsolatba a kifejezést, vö. RAMELLI-LUCCHETTA (2004) 282-283. De ő is hangsúlyozza a bizonytalanságot.

⁵⁷⁹ Igen tanulságos, amit RAMELLI ír: „...si potrebbe anche intendere *in libro tabularum castrorum*, «nel libro delle tavole (*sc. delle liste, delle prospetti, o degli scritti*) degli indirizzi filosofici» (*castra* è attestato anche in questo senso), dato che si tratta di considerazioni sul mondo e sull'ingresso nel mondo. Nulla impedisce che si tratti del nostro Cornuto; si noti che il riferimento è al padre: il *liber*, qualsiasi esso sia, è del padre del Cornuto menzionato. Ovviamente, data la mancanza di ulteriori notizie, non c'è la minima sicurezza. RAMELLI (2003) 14. Csakhogy az idézetben az *in mundo* nem a világ, hanem pusztán egy szokatlan kifejezés, amely főleg a komédiaszerzőknél fordul elő. Vö. DEUFERT (2002) 177-178.

⁵⁸⁰ Vö. DEUFERT (2002) 177.

foglalkozott, föltehetően a sztoikus filozófia szempontrendszerére alapján. Ebben az esetben azonban egy olyan caeciliusi archaizmusról van szó, amely kívül esett azon az érdeklődési körön, amely egyéb művei alapján megrajzolható. Ráadásul Caecilius és az archaikus kor más szerzői iránt nem mutatkozott különös vonzalom a Nero-kori Rómában.⁵⁸¹ Ez az attitűd csak később, a II. században változik majd meg, ahogy arra Gellius a legjobb példa. Semmilyen jel sem utal tehát arra, hogy Cornutus érdeklődött volna az archaikus római irodalom kevésbé ismert és kevésbé népszerű szerzői iránt.

És milyen mű lehetett az, amelyben a szerző egy archaikus római szerzőt idézett? Sajnos a rövidítés kevés támpontot ad: *in lib. tab. castrar. patris sui*. Mivel az bizonyosnak látszik, hogy az *in lib.* az *in libro* rövidítése, ahogy az Charisiusnál általános gyakorlat, a mellette szereplő *tab.* és *castrar.* leginkább *pluralis genitivus* lehet. A *tabulae* kifejezés pedig számos összetételben fordul elő főként a latin jogi nyelvben (pl. *tabulae nuptiales, Tabulae accepti et expensi* etc.)

Az utolsó probléma a szövegben szereplő *patris sui*. Attól függően, hogy a töredéket Annaeus Cornutushoz vagy más forrásokból nem ismert fiához kapcsoljuk, a *pater* kifejezés vonatkozatható Cornutusra vagy Cornutus apjára. Mivel a kérdést eldönteni nem lehet, csak azt mondhatjuk hipotetikusán, hogy ebben a részletben, ha Cornutusról van szó, akkor a *patris sui* az apjára vonatkozik. Ennél többet azonban vakmerőség lenne állítani.

7) *Fragmenta Latina incertae sedis*

Ramelli a Cornutushoz feltételesen kapcsolható fragmentumok közt idézi⁵⁸² Fulgentius *Sermones antiqui* című munkájának egyik részletét, amelyben egy bizonyos M. Cornutus egyik szatírájában a szokatlan *Tittiviles*⁵⁸³ (*apróság*) szót használja: *Tittivilicium] dici voluerunt fila putrida quae de telis cadunt, ut Plautus in Casina ait: non ego nam et M. Cornutus in satyra sic ait: Tittiviles, Flacce, do tibi*. A szövegrészletben három csábító elem is található: *Cornutus, satyra, Flaccus*. Bár Charisius alapján Cornutus praenomenje nem *Marcus*, hanem *Lucius* volt, miután az olasz kutató a két hely közötti

⁵⁸¹ Lásd Seneca elutasítását Enniusszal kapcsolatban. VON ALBRECHT (2004) 233. n. 1.

⁵⁸² Vö. RAMELLI (2003) 14.

⁵⁸³ Wessner konjektúrája szerint *Textivilicium*. Vö. RAMORINO (1904) 230.

ellentmondást nem ítéli súlyosnak,⁵⁸⁴ majd a *Codex Laurentianus 37, 19* jelzetű kódex⁵⁸⁵ *Vita Persii*-je alapján föltételezi, hogy Cornutus is írt szatírákat,⁵⁸⁶ mivel ez a műfaj kiváló eszköz volt a sztoikus gondolatok közvetítésére,⁵⁸⁷ s a költemény címzettje pedig természetesen Persius Flaccus volt.

Hiába illeszkedik azonban minden szépen a tetszetősen összeállított gondolatmenetbe, néhány fontos momentumot semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni. Nem elhanyagolható egyfelől a hagyományozott praenomenek különbözősége, de talán még fontosabb, hogy Ramelli egy olyan firenzei kódexre hivatkozik, amelynek életrajza éppen azért érdemelhet különös figyelmet, mert bár a Probus kommentárjából származó *Vita Persii*-n alapul, néhány ponton jelentősen módosítja annak formáját és tartalmát, így inkább tekinthető önálló prehumanista interpretációnak, mint komolyan figyelembe vehető, önálló szöveghagyományt megjelenítő manuscriptumnak. Ráadásul a kódexből Ramelli által idézett mondat (*et postea apud Cornutum poetam, qui tunc temporis satyricus erat*)⁵⁸⁸ nyilvánvalóan a *Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata* szövegének elferdítése, hiszen példát már egészen korai kéziratokban találunk arra, hogy Cornutus mellett Caesius Bassusból is filozófust csináltak, vagy hogy már a középkorban is nehezen magyarázható mondatot (*qui eo tempore tragicus fuit sectae poeticae*) valahogyan megpróbálták értelmezni. Vagyis nem igazolja egyetlen más forrás sem, hogy Cornutus szatírákat írt, még ha igaz is Ramelli azon megállapítása, hogy a szatíra alkalmas kifejezőeszköze volt az újsztoikus eszméknek.⁵⁸⁹

Ami pedig a *Flacce*-megszólítást illeti, Persiusra vonatkoztatása az előzőekhez hasonlóan kétséges.⁵⁹⁰ Ráadásul, s ezt Ramelli nem veszi figyelembe, a Fulgentius által idézett részlet versmértéke nem hexameter, vagyis formájában nem követi a Horatius-Persius-Iuvenalis által kijelölt utat. A szöveg (*Tittiviles, Flacce, do tibi*) ritmusa szerint

⁵⁸⁴ RAMELLI (2003) 14: „...e dell’abbreviazione di una singola lettera, la difficoltà non sembra così grave.” RAMELLI egyébként – anélkül, hogy jelezné – RAMORINÓTól veszi át az ötletet, hogy a firenzei kódexben olvasható szöveget és a Fulgentiusnál fennmaradt idézetet összekapcsolja. Vö. RAMORINO (1904) 230.

⁵⁸⁵ RAMELLI tévesen minden alkalommal 37, 39-es kódexet említ! Vö. RAMELLI (2003) 14; RAMELLI-LUCCHETTA (2004) 283, illetve helyesen: RAMORINO (1904) 230.

⁵⁸⁶ Megalapozatlanul hiszi Cizek is azt, hogy Cornutus írt szatírákat. Vö. CIZEK (1972) 352.

⁵⁸⁷ RAMELLI (2003) 14: „In effetti, la satira romana, come diMostra Persio stesso, era uno strumento magnificamente adatto all’espressione di pensieri romani, e cui il neostoico Cornuto – come risulta specialmente dalla V satira di Persio, dedicata proprio a lui – era particolarmente interessato, dato che insegnava la filosofia stoica e, soprattutto, l’etica.”

⁵⁸⁸ A Cod. Laur. 37,19 szövegét Ramorino idézte.

⁵⁸⁹ Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy ha Cornutus valóban írt volna szatírákat, akkor mért nincs nyoma Persiusnál vagy Quintilianusnál.

⁵⁹⁰ RAMELLI (2003) 14-15. Az olasz kutatónő úgy véli, a szatíra Cornutusnak tulajdonítása még tovább árnyalhatja a Persius és Cornutus kapcsolatáról az ötödik szatíra alapján rajzolt képet.

inkább prózai szövegnek tűnik,⁵⁹¹ még ha tartalmát tekintve (*Apróságokat adok neked, Flaccus*) a költői ajánlás catullusi hagyományát (*Cui dono lepidum novum libellum/...namque tu solebas...nugas...1, 1*) tűnik követni a szerző, amikor alkotását csekélységnek, semmiségnek minősíti. Ez a magatartás egyébként meglehetősen idegennek tűnik a Vergilius-művek heves kritikusról.⁵⁹² Véleményem szerint tehát nincs ok azt föltételezni, hogy Cornutus szatírát vagy szatírákat, így a Fulgentiusnál fennmaradt töredék sem Annaeus Cornutustól származik.

Az előző töredékhez hasonlóan nem lehet meghatározni két további, latin nyelvű töredék (**FL62; FL63**) esetében sem, hogy vajon melyik (talán azonosítható) Cornutus-műből valók. Az előbbi szintén Charisius grammatikai művében maradt fenn, és nagy valószínűséggel Vergilius *Georgica*-jának harmadik éneke 431. sorához kapcsolható:

*...stagna colit ripisque habitans hic piscibus atram
improbis ingluuiem ranisque loquacibus explet.* (4, 430-431)

A töredék szerint Cornutus az *ingluuiem* kifejezést *ventrem* értelemben magyarázta, míg a sorban utána következő Plinius szerint a jelentése: *edacitatem*.

Föltűnő módon azonban Silius Italicus, Cornutus művének címzettje Plinius értelmezéséhez közelebb álló módon használja:

*Ingluuiem immensi ventris gravidamque venenis
Alvum deprensi satiabant fonte leones...* (6, 155-156)

A másik töredék szintén Vergiliushoz kapcsolható, egészen pontosan az *Aeneis* negyedik éneke 57. sorához (*mactant lectas de more bidentis...*). *Magmentum*-nak a forrás szerint azt nevezik latinul, amit azért vágnak le, hogy az isteneknek áldozzák (*quidquid mactatur, id est quidquid dis datur*). Bár csábító lehetőség lenne abból kiindulva, hogy mindkét töredék Vergilius műveihez kapcsolódik, mindkettőt Cornutus Vergilius-műve töredékének tekinteni, általános tendenciájuk alapján érdemes óvatosságnak lenni. Először is mindkét részletből hiányzik a kritikai él, csupán klasszikus értelemben vett magyarázatról van szó. Természetesen erre is van példa, hiszen az éppen a *Georgica*-hoz kapcsolható **FL27**-os fragmentum kritikája nem Vergiliusnak szól, művelődés- vagy vallástörténeti magyarázata azonban, miként a második töredék mutatja, nincs.

⁵⁹¹ Így a szöveg inkább a martialisi ajánlásokkal mutat rokonságot.

⁵⁹² RAMELLI tetszetősen értelmezi ugyan a részletet, valójában azonban aligha van igaza: „Quanto alla protesta di modestia espressa nella dichiarazione di offrire a Flacco «cose da nulla» (*tittiviles* o *tittibiles*), può certo rispecchiare un atteggiamento di umiltà dell'autore, comunque rientra anche nel genere letterario della satira, de registro basso.” Vö. RAMELLI (2003) 14-15.

Véleményem szerint tehát a **FL62**-es fragmentum akár a Vergilius-műből is származhatik, míg a **FL63**-as fragmentumnak ebbe a körbe sorolása mellett azon kívül, hogy szintén egy Vergilius-hellyel kapcsolatos, nem szól a többi fragmentum alapján kikristályosítható érv.

VII. LIBRI DE VERGILIO⁵⁹³

(CORNUTUS ÉS A NERO KORI VERGILIUS-KRITIKA)

I.) ÁLTALÁNOS MEGFONTOLÁSOK

Cornutus művei közül a legtöbb, bizonyosan legalább húsz töredék Vergilius költeményeivel, a poéta költészetével foglalkozó művéből maradt fenn (FL23–FL60). E töredékek a II. században élt Aulus Gelliusnál, valamint a késő-császárkori Macrobius *Saturnalia*-jában és a szintén késő-ókori Vergilius-kommentárokból, a *Servius*-, *Servius Danielis*- (vagy *Auctus*) és *Scholia Veronensia*-kommentárokból és Charisius grammatikai művében őrződtek meg.

Az első eldöntésre váró kérdés, hogy vajon ezek egyetlen vagy két különálló, eltérő jellegű műnek a töredékei-e. A Vergilius-kommentárok kutatásában meghatározó szerepet játszó Otto Ribbeck Iahn föltételezését követve egy műhöz tartozónak tartotta a késő-ókori grammatikusnál fennmaradt töredékeket.⁵⁹⁴ Ezt a nézetet a későbbi filológusok egy része átvette,⁵⁹⁵ másik részük azonban kétségbe vonta.⁵⁹⁶ A mű jellege alapján azonban valószínűbb, hogy Iahn és Ribbeck véleménye áll közelebb az igazsághoz.

A művet először említő Aulus Gellius Cornutus munkáját – együtt más grammatikusok munkáival – *commentarius*-nak nevezi.⁵⁹⁷ Charisius ellenben egy helyütt bár szintén *commentarius*-ként⁵⁹⁸ hivatkozik a filozófus művére (*in Maronis commentariis Aeneidos X...vö. FL33*), a másik alkalommal csak *libri*-ként említi Cornutus Vergiliusszal foglalkozó művét, ám ebben az esetben a címet is megnevezi: *ad Italicum de Vergilio libro X (FL23)*. Charisius eltérő szóhasználatából (*commentariis, libro X*) következett tehát, hogy két különböző mű, egy folyamatos, a Servius-féle Vergilius-kommentárhoz hasonló, valamint egy másik, a problémákra fókuszáló (*quaestiones, ζητήματα*), kritikai szemléletű munka létét föltételezzék. Ez azonban nemcsak valószínűtlen, de indokolatlan

⁵⁹³ A címben használt kifejezés Timpanarótól való. Vö. TIMPANARO (2001) 26.

⁵⁹⁴ Vö. RIBBECK (1866) 124. Már ő is úgy gondolta, hogy különféle problémákat tárgyalt Cornutus.

⁵⁹⁵ Vö. ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 627-628.

⁵⁹⁶ Legújabbban pl. BERDOZZO (2009) 14.

⁵⁹⁷ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 2, 6, 1: *Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt...*

⁵⁹⁸ Charisius ablativusban (*commentariis*) használja a kifejezést, és ez minden valószínűség szerint az ekkor általános használat szerint a *commentarius* pluralisa, Gellius szóhasználata miatt kétféle, egy masculinum és egy neutrum alakot is föltételezhetünk, hiszen a *Noctes Atticae*-ban mindkét nemben használja (*commentarium/commenatrius*).

is.⁵⁹⁹ Először is a *commentarii* szó használatából nem következik, hogy a szó serviusi értelmében vett kommentárról beszél Gellius vagy Charisius, főként hogy ez utóbbi föltehetőleg nem elsőkézből vette Cornutus-idézeteit. A *Noctes Atticae* szerzője ugyanis *commentarii*-nak nevez például olyan grammatikai munkákat is, amelyek az idősebb Plinius által írt *Dubius sermo* című művéhez hasonlóak, vagyis amelyek nem egy-egy művel foglalkoztak, hanem bizonyos nyelvi jelenségekkel, hibás nyelvhasználattal stb. Rendszeresen idézi Nigidius Figulus nyelvészeti munkáját (*commentarii grammatici*),⁶⁰⁰ sőt még a magáét is így nevezi,⁶⁰¹ s világos, hogy a *commentarii* nem kifejezetten műfaji terminus, hanem olyan munkák gyűjtőneve, amelyek nagyjából azonos tárgykörbe tartozó kérdéseket tárgyalnak, s ebben a tekintetben a *liber* és a *commentarii* olykor akár egymás szinonímái is lehetnek.⁶⁰²

De nemcsak a terminológiában elvárt határozott elkülönítés hiánya, hanem az is azt valószínűsíti, hogy a grammatikus (vagy forrása) ugyanazt a művet említi különböző címmel, hogy Charisius mindkét esetben Cornutus művének *tizedik* könyvéből idéz. S bár az egyik idézet nyilvánvalóan a Vergilius műveivel foglalkozó mű *tizedik* könyvének a Silius Italicushoz szóló ajánlásából, bevezetőjéből származik (amely hasonló lehetett ahhoz az ajánláshoz, amely Aelius Donatus kommentárjából fennmaradt), a másik idézet sem származhatik egy (föltételezett) Cornutus-féle, serviusi típusú kommentárból. Nehezen magyarázható ugyanis, hogy csak az *Aeneis* első, negyedik és hatodik énekében szereplő Didóval miért az eposz *tizedik* könyvéhez írt kommentárjában foglalkozott Cornutus.

Nincs tehát érv két önálló Vergiliusszal-foglalkozó cornutusi mű feltételezése mellett, hanem kijelenthetjük, Cornutus csupán egyetlen, de legalább tíz könyvből álló, általában *commentarii*-nak nevezett, különféle kritikai aspektusokból Vergilius mindhárom nagy költeményét tárgyaló művet írt. Ennek a műnek a *tizedik*, Silius Italicusnak ajánlott könyvéből származó két részlet maradt fenn Charisiusnál, de e mű többi könyvének töredékei beépülhettek a késő-császárkori Vergilius-kommentárokba, vagyis az kizárható, hogy csak a *tizedik* könyv töredékei maradtak ránk.

⁵⁹⁹ Zetzel szerint nem lehet eldönteni, hogy kettő vagy egy műről van szó. Vö. ZETZEL (1984²) 38.

⁶⁰⁰ Vö. pl. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 3, 12, 1.

⁶⁰¹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 3, 24, 1: ...*scribenda in his commentariis esse duxi*.

⁶⁰² Vö. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 9. E följegyzésében a szerző előbb *commentarii*-nek, majd *libri*-nek nevezi Tiro művét.

Ezt a feltételezést a töredékek egy más aspektusú csoportosítása is megerősíti. Megelőlegezve a későbbi részletes elemzést, a következő táblázat a források alapján rendezve mutatja Cornutus Vergilius-művének töredékeit:

Gellius	Servius	Servius Danielis	Scholia Veronensia
<p>Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt quasi incuriose et abiecte uerbum positum in his uersibus:</p> <p><i>candida succinctam latrantibus inguina monstris / Dulichias uexasse rates et gurgite in alto / a timidos nautas canibus lacerasse marinis. (ecl. 6, 75-77)</i></p> <p>'Vexasse' enim putant uerbum esse leue et tenuis ac parui incommodi nec tantae atrocitati congruere, cum homines repente a belua immanissima rapti laniatique sint.</p>	<p>pallidvs orcvvs quia pallidos facit: nam ipse niger est. Probus 'Orchus' legit, Cornutus vetat aspirationem addendam. Hesiodus Orcum quinta luna dicit natum; Celsus, ut iuris iurandi deum, pallidum dictum, quia iurantes trepidatione pallescunt: nam apud Orcum defunctae animae iurare dicuntur, ne quid suos, quos in vita reliquerunt, contra fata adiuuent.</p>	<p>infixit Cornutus ait 'infixit' verius, quod sit vehementius.</p>	<p>IN MEDIO. Cornutus sic aestimat dic[tum esse ut illu]d: In medio mihi Caesar erit (georg. 3, 16)</p>
<p>Item aliud huiuscemodi reprehendunt: <i>quis aut Eurysthea durum aut inlaudati nescit Busiridis aras? (georg. 3, 4-5)</i></p> <p>'Inlaudati' parum idoneum esse uerbum dicunt neque id satis esse ad faciendam scelerati hominis detestationem, qui, quod hospites omnium gentium immolare solitus fuit, non laude indignus, sed detestatione execrationeque totius generis humani dignus esset.</p>	<p>se quoque principibus permixtum agnovit achivis (aen. 1, 488) aut latenter prodicionem tangit, ut supra diximus: <i>ut excusatur ab ipso in secundo "Iliaci cineres" et cetera:</i> aut virtutem eius vult ostendere; nimiae enim fortitudinis est inter hostium tela versari, ut Sallustius "Catilina longe a suis inter hostilia cadavera repertus est". Cornutus tamen dicit versu isto "vadamus inmixti Danais" hoc esse solvendum.</p>	<p>iamque faces et saxa volant multi non 'volant', (aen., 1, 150) sed 'volunt' invenisse se dicunt. sed Cornutus "verendum", ait, "ne praeposterum sit faces velle, et sic saxa, cum alibi maturius et ex ordine dictum sit 'arma velit poscatque simul rapiatque inventus'".</p>	<p>NON INIUSSA CANO: Cornutus putat hoc ad Musas pertinere, sed illud magis accipiendum: Cynthius aurem vellit et admon/[uit, scilicet quia iussu Au]gusti amonitus sit, ut Bucolica scriberet.</p>
<p>Quod Annaeus Cornutus uersus Vergilii, quibus Veneris et Vulcani concubitus pudice aperteque dixit, reprehensione spurca et odiosa inquinavit.</p> <p>Annianus poeta et plerique cum eo eiusdem Musae uiri summis adsiduisque laudibus hos Vergilii uersus ferebant,</p>	<p>et multa morte recepit purpureum (aen. 9, 348) multi hic distinguunt, ut sit sensus talis: eduxit gladium multo cruore purpureum. alii 'multa morte recepit', ut sit: eduxit gladium cum multo cruore, et sic inferunt 'purpuream vomit ille</p>	<p><i>vel secundum Homerum Cornutus 'nocte' legit et adnotavit "utrum 'nocte' pro morte, an cum multa nox esset?"</i></p>	<p>COMES INFELICIS ULIXI Cornutus: num indecore hoc dicitur, cum sit Ulixes hostis Aeneae? Asp.: non indecore, sed poetic(e) et) magnifice, quoniam eadem erroribus et periculis patiebatur Aeneas.</p>

<p>quibus Volcanum et Venerem iunctos mixtosque iure coniugii, rem lege naturae operiendam, uerecunda quadam translatione uerborum, cum ostenderet demonstraretque, protexit. Sic enim scripsit: <i>ea uerba locutus / optatos dedit amplexus placidumque petiuit / coniugis infusus gremio per membra soporem.</i> (aen. 8, 404-406.)</p> <p>Minus autem difficile esse arbitrabantur in istiusmodi re digerenda uerbis uti uno atque altero breui tenuique eam signo demonstrantibus, sicut Homerus dixerit <i>παρθενίην ζώνην</i> (Od. 11, 245) et <i>λέκτροιο θεσμόν</i> (Od. 23, 296) et <i>ἔργα φιλοτήσια</i> (Od. 11, 246), tot uero et tam euidentibus ac tamen non praetextatis, sed puris honestisque uerbis uenerandum illud concubii pudici secretum neminem quemquam alium dixisse.</p> <p>Sed Annaeus Cornutus, homo sane pleraque alia non indoctus neque imprudens, in secundo tamen librorum, quos de figuris sententiarum composuit, egregiam totius istius uerecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione uiolauit. Nam cum genus hoc figurae probasset et satis circumspecte factos esse uersus dixisset: “membra” tamen' inquit 'paulo incautius nominauit.'</p>	<p>animam' secundum eos, qui animam sanguinem dicunt. 'recepit' eduxit, ut “hastamque recepat ossibus haerentem”.</p>		
<p>Item aliud uerbum culpauerunt: <i>per tunicam squalentem auro latus haurit apertum,</i> (aen, 10, 314.)</p> <p>tamquam si non conuenerit dicere 'auro squalentem', quoniam nitoribus splendoribusque auri squaloris inluuies sit contraria.</p>	<p>dvcis imperio commissa (aen. 9, 672? 5) aut quae eis fuerat commissa imperio absentis Aeneae: [...] unde apparet quia hunc locum male intellexit Donatus, dicens, commissam portam, id est creditam, Pandaro et Bitiae: qui duces non erant. Cornutus vere et</p>		<p>ILLAM TERRA PARENS IRA INRITATA Cornutus: (quid) e posset. Asp.: an [<i>imo</i>] invitato /in Deos saevire Famam creavit, per quam quia introducuntur invicem certantes et</p>

	melius sensit, dicens, portam quae ducis imperio commissa fuerat, hoc est clausa, eam aperuerunt.		adulter[asse] Deos [inter se] / et belligerasse, haec nobis innotescerent. Famam Vergilius singulariter atque Sa[ll. dixit plu]rali numero, ut in primo Historiarum...
	dixerat ille aliquid (aen. 10, 547) proverbialiter dictum est, ac si diceret, non mirum sic occisum esse eum qui sibi plurimum adrogabat. Cornutus ut sordidum inprobat.		Long.: adnotat Cornutus, quod indecenter sacram matri suae avem sagittis figendam constituerit. Sed videlicet Homerum secutus est; sed et eodem modo quamcumque aliam avem expositam/ queri potuit, quia singula genera alitum Diis quibuscunque sacrata sunt. Praeterea colum/bae in tutela sunt ----- ---- ati/ magna quae - -----ratae quod leones Matris Magnae, contra Deam faciet, qui leonem occiderit, nisi qui forte fuerit sacratus.

Ami különösen szembeötlő, hogy a Servius- és a Servius Danielis-kommentár sem a vergiliusi eklogákhoz, sem a *Georgica*-hoz nem őrzött meg egyetlen cornutusit megjegyzést sem, míg a *Scholia Veronensia* többet is, miként Gelliusnál is találkozunk ilyennel. Más szempontból viszont egyedül a Servius Danielis-kommentár az, amely szövegjavításokat (*infixit az infixit és volunt a volant helyett*) őrzött meg Cornutustól. Mindez talán alátámaszthatja azt a föltevést, hogy Cornutus Vergiliusról írt művének egy-egy könyvében általában egy-egy szempontból vizsgálta a költeményeket, s a későbbi kommentátorok már nem ismerték Cornutus munkájának valamennyi könyvét, vagy már maguk is olyan kommentátorok munkáiból merítették (például Asperéből vagy Velius Longuséból), akik szintén csak részleteit ismerték az I. századi irodalomkritikus Vergiliusról szóló művének, vagyis Servius és kortársai már eleve másodkézből merítették információikat.

Miután kizárható, hogy Cornutus (folyamatos) kommentárt írt volna Vergilius műveihez, a következő kérdés, hogy legalább e mű struktúráját rekonstruálni tudjuk-e. Hogy e problémára megoldást kínáljunk, *három* irányból kell elindulnunk. Elsősorban röviden át kell tekinteni mindazt, amit a császárkori Vergilius-filológiáról tudni lehet, másodsorban figyelembe kell vennünk azt a sztoikus, főként régi sztoikus, chrysipposi hagyományt, amelyhez maga Cornutus is csatlakozott, harmadsorban pedig a töredékeket kell megvizsgálni, kiolvasható-e belőlük valamiféle általános tendencia.

II.) VERGILIUS-FILOLÓGIA A KORAI CSÁSZÁRKORBAN, A IULIUS-CLAUDIUS DINASZTIA URALKODÁSA IDEJÉN

Az ókori Vergilius-kommentárok, de különösen Aulus Gellius *Noctes Atticae*-ja és a Donatus-féle *Vita Vergilii* alapján jól rekonstruálható, hogyan alakult, fejlődött már a Krisztus születése körüli évektől a Vergilius-filológia. A Servius-féle vagy egyéb késő-ókori kommentárok sokat megőriztek a korábbi négy évszázad magyarázóitól. Az a kommentárírói módszer azonban, amelyet Donatus Terentius-kommentárja vagy Servius Vergilius-kommentárja képvisel, az adatok alapján csak a Kr. u. II. században és később vált gyakorlattá és divattá. Egyik-másik későbbi scholion ugyan több első századi, Vergiliusszal foglalkozó filológusra (*Iulius Hyginus, Valerius Probus, Annaeus Cornutus*) is hivatkozik, Cornutus mellett sem Hyginus, sem Probus nem írt serviusi értelemben vett kommentárt.⁶⁰³ Probusról Suetonius állítja azt, hogy csak filológiai megjegyzéseket tett, de kommentárt nem írt Vergilius költeményeihez, míg Iulius Hyginus munkájának jellege legjobban Gellius hivatkozásaiból rekonstruálható.

Hyginustól többnyire Vergilius megfogalmazásait, állításait, szóhasználatát kifogásoló részleteket említ Gellius a pontos lelőhely megnevezése nélkül, de egy helyütt a *bidens/bidentes* szó kapcsán elárulja, hogy az a filológus munkájának negyedik könyvéből származik. Mivel azonban sem a *Georgica*, sem az *Aeneis* negyedik énekében nincs szó kétéves áldozati állatokról, valószínű, hogy Hyginus nem énekenként, hanem problémacsoportok szerint rendezte el művét. Mivel az egyetlen Cornutus előtt élt filológus Hyginus volt, akiről tudjuk, hogy Vergiliusszal foglalkozó művet írt, Cornutus munkája közvetlen előzményének Hyginusét kell tartanunk.

Megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy bár mindketten *kritikusak* voltak Vergiliusszal kapcsolatban, az utókor mégsem így tekintett rájuk. A Donatus-féle *Vita Vergilii* sokat

⁶⁰³ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 627-628.

idézett mondata szerint mindig akadt bőszesen bírálója Vergiliusnak, éppúgy, mint Homérosnak (*Obtrectatores Vergilio nunquam defuerunt, nec mirum, nam nec Homero quidem*). A kritikai hangok ráadásul már Vergilius életében is elég hangosak voltak, hiszen – ahogy az életrajza beszámol róla – egyes megfogalmazásait, verssorait már életében igyekeztek kifigurázni. Első eclogája első sorába belekötött az egyik kortárs fűzfapoéta, de nem maradt érintetlen a *Georgica* sem, a költő halála után pedig még tovább erősödött a kritikusok kórusának hangja.⁶⁰⁴ Elkészült Carvilius Pictor *Aeneidomastix* című műve,⁶⁰⁵ amelynek állításait még az V. században élt Tiberius Claudius Donatus is igyekezett cáfolni a maga hatalmas terjedelmű Vergilius-kommentárjában.⁶⁰⁶ Nem tudjuk, mikor, de egy bizonyos Octavius Avitus nyolc könyvben próbálta meg bebizonyítani, hogy Vergiliusban alig akad, ami eredeti lenne, s ne görög vagy római klasszikusoktól származnék.⁶⁰⁷ Nyilvánvalóan ez utóbbi munkára támaszkodik Macrobius a *Saturnalia* Vergiliusszal foglalkozó könyveiben. A heves kritika arra sarkallta Vergilius halála után a költő barátait és családtagjait, hogy a költő védelmében külön művet jelentessenek meg.⁶⁰⁸ Bár vitatott, hogy a munka csak a költő személyét védte, vagy költészeti kérdésekkel is foglalkozott-e, annyi bizonyos, hogy a vádakra még évtizedekkel a halála után is érdemesnek bizonyult válaszolni. Ezt tette a Cicero-kommentárjairól ismert Asconius Pedianus, aki *Contra obtrectatores Vergili* címmel adta ki a maga apológiáját.⁶⁰⁹

A Krisztus születése utáni első évtizedekben tovább folytatódott tehát a Vergilius körüli heves polémia, amelynek egyik ékes példája Caligula terve volt, aki még a rómaiak kollektív emlékezetből is szerette volna eltüntetni a mantuai poétát.⁶¹⁰ Minden vita ellenére Vergilius csillagának emelkedése nem szűnt meg a Iulius-Claudius dinasztia idején, s akadtak nem kevesen, köztük például Seneca,⁶¹¹ akik a legnagyobbnak tartották az *Aeneis* költőjét. Még azoknak a költőknek a számára is sarokpont volt a költészete, akik igyekeztek elszakadni a hatásától. Elég Calpurnius Siculusra vagy Lucanusra gondolni.

⁶⁰⁴ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 485.

⁶⁰⁵ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 486.

⁶⁰⁶ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 644.

⁶⁰⁷ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 486.

⁶⁰⁸ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 186.

⁶⁰⁹ ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) 363.

⁶¹⁰ Vö. Suetonius, *Caligula*, 34.

⁶¹¹ Vö. Seneca, *Epistulae morales*, 108 *passim*.

Claudius és Nero korában tehát, Cornutus működése idején már bő fél évszázada tartott a vita Vergilius személyéről és műveinek költői értékéről, s a vele kapcsolatos vélemények még az ötvenes években sem szóltak egyazon szólamban. Az egész Vergilius-filológiát ekkor még a széleskörű polémia jellemzi, s változást majd csak a II. századtól kezdve figyelhetünk meg. Ekkortól a kritikai hangok elhalkulnak, s bár emlékek megmarad, a ránk maradt késő-ókori kommentárok már mentesek az I. századra jellemző kritikai éltől. Kivétel csupán a macrobiusi *Saturnalia* Euangelus nevű résztvevője, akiben talán a pogány kultúra egyik alapját támadó keresztényt mutatja be a szerző.⁶¹²

Cornutus tehát olyan időben, olyan szellemi környezetben írja meg a maga Vergiliusszal foglalkozó könyveit, amikor a római közgondolkodásban, köztudatban egyszerre van meg a feltétlen elismerés és a kritikus szemlélet Vergilius irányában. Sőt, mint látható, még azok közt sem volt egységes a költő megítélése, akikkel Cornutus diskurzust folytathatott. Vergilius feltétlen csodálója volt Seneca vagy Silius Italicus, miközben Calpurnius Siculus vagy Lucanus éppen a vergiliusi költészet meghaladásával kísérleteztek.

Tovább árnyalja ugyanakkor a képet, hogy az *Aeneis* a rómaiak szemében nem pusztán irodalmi alkotás volt, hanem ideológiai-politikai jelentőséggel is bíró szöveg, amelyre – főként Augustus sugallmazására – úgy is tekintettek, mint a Iulius-Claudius uralmát legitimáló manifesztumra.⁶¹³ Míg a Iulius-Claudius-dinasztia hatalmon volt, kézenfekvő, hogy ebből a legitimációs-ideológiai jelentőségéből mit sem veszett Vergilius eposza. Vagyis az *Aeneis*-szel és főhősével, Aeneasszal kapcsolatos kritikai észrevételek nem pusztán esztétikai természetűek voltak, hanem politikaiak is.⁶¹⁴ Ennek alátámasztására elég két momentumot fölidézni: a híres pompeiusi falfestményt, az ún. majom-Aeneast, vagy az Agrippina halála után keletkezett epigrammát, amely Aeneas valódi utódának nevezi az anyját megölető (*sustulit*) császárt.⁶¹⁵

Cornutus Vergilius-művét tehát legalább három szempontból érdemes megvizsgálni. Egyfelől a filozófusnak a költészettel kapcsolatos általános, a sztoikus filozófiától, esztétikától nem független fölfogása, nézetrendszere szempontjából; másfelől, hogy miként illeszkedik az Augustus korától eltelt időszak Vergilius-filológiájába; harmadrészt

⁶¹² Külön érdekessége a macrobiusi szövegnek, hogy Vergilius Gelliusnál olvasható *noster* jelzőjét *vester*-re javította. Vö. **FL35, FL55**.

⁶¹³ Vö. THOMAS (2001) 25-54.

⁶¹⁴ Aeneas jelentőségéről Augustus korában lásd WILLIAMS (1984) 33, valamint LITTLE (1985) 254-370.

⁶¹⁵ Vö. Suetonius, *Nero*, 39.

pedig arról az oldalról, hogy miként símult bele a mű általános tendenciája a Nero-kor ideológiai, politikai törekvéseibe. A rendelkezésünkre álló töredékek száma ugyan meglehetősen kevés, mégis úgy gondolom, közelítéseket a csekély szám ellenére is tehetünk.

Amint korábban elmondtuk, Cornutus művét időben biztosan csak egyetlen olyan mű előzi meg, Iunius Hyginusé, amely jellegében a filozófuséhoz fogható, hiszen minden egyéb mű, Asconius Pedianus *Contra obtretractores Vergili-je* vagy az *Aeneidomastix* csak egy-egy kiemelt problémával foglalkozott, s vagy szélsőségesen kritikus, vagy elszántan apologetikus volt, vagy ha kritikus volt, akkor egyetlen szempontnak juttatott kizárólagosságot, például a korábbi költészet visszhangjának, az allúzióknak, mint Avitus műve, noha ez utóbbi pontos keletkezési idejét nem ismerjük. Cornutus tehát, ha művét valamiféle hagyományhoz akarjuk kötni a római Vergilius-irodalomban, elsősorban a Iulius Hyginus járta úton indult el, noha volt köztük egy markáns különbség: Hyginus a római történelem és szokások kutatójaként főként a Vergilius eposzában föllelhető „régiségtani”, vallástörténeti etc. vonatkozásokra koncentrált, míg Cornutus számára a mű „római” jellege lényegtelen volt. A filozófustól egyetlen olyan magyarázat sem maradt fenn, amely történeti vagy kultúrtörténeti vonatkozást vizsgálna. Magyarázatai megértéséhez és értékeléséhez nem kell ismerni sem a római történelmet, sem a római kultúrát, mert azok vagy nyelvi, szemantikai természetűek, vagy mitológiai vonatkozásúak. Cornutus tehát – minthogy a későbbi Vergilius-kommentár-irodalom markánsan komplexebb – nem a donatusi-serviusi értelemben vett nagy egzegetikus szintézisre, a vergiliusi művek legszélesebb értelemben vett értelmezésére törekedett, hanem néhány, egyébként jól behatárolható aspektusra szűkítette vizsgálódását.

Mivel az bizonyos, hogy vizsgálata tárgya nem egyetlen mű, hanem Vergilius mindhárom nagy műve volt, a továbbiakban egyenként vizsgálom meg az *Eclogákhoz*, a *Georgicához* és az *Aeneishez* írt megjegyzéseit.

EXCURSUS I. – Cornutus mint Vergilius-komentátor a szakirodalomban

Cornutust a Vergilius-kommentárokkal foglalkozó szakirodalom a költő első hivatalos értelmezői között tartja számon. Megítélését alapvetően meghatározta az a jellemzés, amely Aulus Gelliusnál olvasható, és amelyet később szó szerint átvett Macrobius is. Ennek nyomán a XIX. században az a kép alakult ki Cornutusról, hogy nem egyszerűen értelmezője, hanem kifejezetten a kritikus volt Vergiliusnak. Megfogalmazása szerint a töredékekből úgy tűnik, hogy Cornutus *a reprehendi studio non fuisse alienum, illudque potissimum in Commentario suo egisse, ut inquireret, num quid vere dictum a poeta sit an secus et num verba, quae usurpantur, rei convenient nec ne: ita tamen ut subinde etiam explicaret vel emendaret, passimque Grammaticam tangeret.*⁶¹⁶ Ugyancsak pusztán a fennmaradt töredékek alapján ítelt Cornutus felől Gräfenhan, aki szerint a sztoikus filozófus és grammatikus magyarázataiban „derselbe vorherrschend ästhetisch-kritisch, stoisch moralisierend, daher oft tadeln, indem Kornut fand, dass Virgil etwas bald incuriose et abiecte, bald sordide, bald indecore oder indecenter u. dgl. ausgedrückt habe.”⁶¹⁷ Lesújtóan nyilatkoznak Cornutus Vergilius-kritikusi tevékenységéről Conington és Nettleship a költő műveinek neves kiadói, akik a fennmaradt töredékek alapján a következő megállapítást teszik: „These specimens do not impress us very deeply with a sense of his critical power; nor does he always appear to much advantage as an interpreter.”⁶¹⁸ A következő évben megjelent kommentárjában hasonlóan vélekedik Papillon, aki a következőt jegyzi meg: „he seems to have been hypercritical on small points”.⁶¹⁹ Cornutusszal kapcsolatos álláspontjuk egyébként aligha volt független attól a kijelentéstől, amelyet Ribbeck tett korszakos jelentőségű Prolegomena-jában, amelyben ő sem ítelt kedvezőbben Cornutus felől: *Qui omnino vituperandi et cavillandi poetam satis studiosus erat. Abiecta, sordida, indecora eum conguessisse et ambitiosius quam prudentius diiudicasse satis multa docent exempla [...]*.⁶²⁰

Az I-II. században gyökerező, szinten kortársnak nevezhető Cornutus-kritika tehát töretlenül élt tovább a múlt században, aminek bizonyítéka, hogy még Timpanaro is meglehetősen kedvezőtlen képet rajzolt Cornutusról az ókori Vergilius-értelmezés történetéről szóló munkáiban. Az utóbbi időben azonban kedvező fordulat látszik bekövetkezni, s bár Boys-Stones monográfiájában nem foglalkozik részletesen Cornutus Vergilius műveihez kapcsolódó munkásságáról, annyit megjegyez, hogy szerinte helytelen az a nézet, hogy a sztoikus filozófus nem szerette Vergilius költészetét,⁶²¹ hanem azt gondolja, hogy „Cornutus enjoyed and admired Virgil as a poet – even while finding him wanting as a philosopher.”⁶²² Megállapítása arra az értelmezői hagyományra

⁶¹⁶ SURINGAR (1834) 117.

⁶¹⁷ GRÄFENHAN (1850) 281.

⁶¹⁸ CONINGTON-NETTLESHIP (1881) lxi.

⁶¹⁹ PAPIILLON (1882) xxxiii.

⁶²⁰ Ribbeck (1866) 125.

⁶²¹ Vö. BOYS-STONES (2018) 27.

⁶²² BOYS-STONES (2018) 27–28.

épül, amely szerint – ahogy Korzeniewski írta – Cornutus „ein begeisterter Vergilverehrer” volt, hiszen már Bellandi is úgy ítélte meg, hogy Gellius rendkívül tendenciózusan értékelte a grammatikus-filozófus tevékenységét.⁶²³ Bár – álláspontom szerint – az idézett vélemények túlzók, a kutatók szembefordulása a szélesebb vizsgálat nélkül bevetté vált *communis opinio*-val mégis azt a meggyőződést erősíti, hogy érdemes fenntartásokkal kezelni az ókori források Cornutus Vergilius-kritikájáról mondott ítéletét, mert minden bizonnyal jóval összetettebb eszmei fundamentummal kell számolnunk annak a filozófus-kritikusnak az esetében, akit csupa olyan költő vett körül, akik mind pozitív módon kapcsolódtak Vergiliushoz vagy az általa fémjelzett poétikai hagyományhoz, mint például Lucanus vagy Silius Italicus, és természetesen Persius. A Cornutus-kutatás utóbbi időkben tapasztalható megélénkülése tehát elvezethet oda, amelyet jelen értekezés is szolgálni törekszik, hogy jóval árnyaltabb kép alakuljon ki Cornutusról mint irodalomkritikusról, s Vergilius műveiről írt elveszett munkáját töredékességében is az ezüstkori irodalomszemlélet egyik fontos alapszövegeként tartsuk nyilván.

⁶²³ Vö. TAMPANARO (2001) 27. Problémát jelent ugyanakkor Gellius szavainak az eltérő értelmezése. McGill például úgy értelmezi Aulus Gellius szavait (*egregiam totius istius verecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione violavit*), hogy Cornutus egyébként, általánosságban („in general”) dicsérte Vergiliust, ám Gellius szavai alapján ez nem egyértelmű, hiszen a *totius istius* Vergiliusra vonatkoztatva azt is jelentheti, hogy a költő általános magasztalásába rúttott bele Cornutus a maga kritikájával. Vö. MCGILL (2005) 110.

IV.) CORNUTUS VERGILIUSRÓL SZÓLÓ MŰVÉNEK TÖREDÉKEI, A TÖREDÉKEK CSOPORTOSÍTÁSA

A) A MŰ AJÁNLÁSA

A Charisiusnál fennmaradt egyik töredék szerint (**FL23**) Cornutus Vergiliusról szóló művének legalább egyik könyvét a *Punica* című eposz szerzőjének, Silius Italicusnak ajánlotta, akinek életéről és politikai pályafutásáról megbízhatónak tűnő adatokat közöl az ifjabb Plinius abban a levelében, amelyet a költő halálának alkalmából írt.⁶²⁴ A magas kort megért és életének igazi sztoikushoz méltón véget vető költőről Martialis is megemlékezik, aki különösen Silius Italicus extrémnek is nevezhető Vergilius-tiszteletét emelte ki.⁶²⁵ Az epigramma-költő hízelgő szavait jól egészíti ki Plinius árnyaltabb bemutatása, amely szerint Silius Italicus aktívan kivette részét a Nero ellenes összeesküvés feltételezett résztvevői elleni bosszúhadjárattól mint feljelentő, s ezt a gyalázatot azzal koronázta meg, hogy Nero uralmának utolsó évében *consul ordinarius* volt. A rá vonatkozó adatokból az is kiderül, hogy a császár bukása és halála után visszahúzódott a közélettől, és a Flaviusok alatt már csak költészettel foglalkozott, a *Punica* című eposzát is ezekben az években írta. Mindezek után abból a tényből, hogy Cornutus a munkáját (részben) neki ajánlotta, több fontos következtetés adódik, amelyeket most csak összefoglalóan ismertetek.⁶²⁶ Egyfelől szinte bizonyos, hogy Silius Italicus is Nero költői köréhez tartozott, vagyis ő is azok között volt, akiket a császár 59-ben anyja halála után maga mellé gyűjtött, s az e körben való szerepvállalása egyben biztosítékot is jelentett arra, hogy politikai karriert fusson be. Másfelől az ajánlás ténye arról is árulkodik, hogy Cornutus Vergilius műveihez írt munkája, vagy legalábbis annak tizedik könyve a hatvanas években jelent meg, s főleg azokban az években, amikor Cornutusnak – Persius halála és Lucanus kegyvesztettsége után – valószínűleg új, befolyásos pártfogóra volt szüksége volt, ami alapján szintén tovább szűkíthetjük a mű keletkezési intervallumát 62-ben határozva meg annak a *terminus post quem*-jét. Nem zárhatjuk ki teljesen természetesen azt sem, hogy a politikai kapcsolatkeresés későbbre datálható, esetleg a Piso-féle összeesküvés lelepleződése utánra, amikor előbb Seneca és Lucanus, majd Thrax Paetus is a nerói megtorlás célkeresztjébe került, ami, mivel

⁶²⁴ Plinius, *Epistulae*, 3, 7.

⁶²⁵ Martialis, 11, 48; 11, 50.

⁶²⁶ A töredékhez kapcsolódó részletes elemzést lásd: TAKÁCS (2002).

Cassius Dio szerint Nero Cornutustól kért tanácsot 66 körül tervezett eposzával kapcsolatban (T17), Cornutus sikeréről árulkodik. A Silius Italicushoz szóló ajánlás mindenesetre szerencsésen leszűkíti a keletkezés lehetséges intervallumát a hatvanas évek elejére, s lehetőséget ad arra, hogy a művet jobban elhelyezzük a kortárs politikai-szellemi környezetben.⁶²⁷ Ugyanakkor a fragmentum fényt vet Silius Italicus ekkori költői tevékenysége jellegére is, miközben a cornutusi költészet-esztétika egyik nagyon fontos fogalma is elhangzik benne. Azon túl ugyanis, hogy Cornutus Silius Italicust a *principes civitatum* kategóriájába sorolja, vagyis elismeri annak a pozíciónak a jelentőségét, amelyet a Nero költői körébe való meghívás jelentett, egyben kritikát fogalmaz meg azokkal szemben, akik nem követik a megszólított példáját. Cornutus tehát egyszerre két irányba céloz. Egyfelől örömét fejezi ki, hogy költő az ő ízlése szerinti műveket alkot (*ingere*), másfelől reményét fejezi ki, hogy az említett fogalom körébe sorolható kortárs költők is hasonló költészetet fognak majd művelni. Az óhaj nem fejez ki lehetetlenséget (*incipient*), vagyis Cornutus elképzelhetőnek tartja, hogy Silius Italicus példája ragadóssá válik, illetve azt is remélheti, hogy Vergiliusról szóló műve hatására a többi kortárs költő is az ő poétikája szerint fog alkotni. Ennek a célzásnak csak akkor van értelme, ha Cornutus figyelmének sugarába odaértjük a legjelentősebb kortárs költőket, közülük is azokat, akik éppúgy az eposz műfajában alkottak, mint a tárgyul választott Vergilius, illetve a megszólított Silius Italicus. Kire vagy kikre vonatkozhat hát az *utinam*-ban megfogalmazott remény? Leginkább talán Lucanusra, hiszen Nero már túl volt azon a kategórián, hogy a *principes civitatum* kategóriájába lehetett volna sorolni. Ez annál is valószínűbb, hiszen Lucanus Cornutus tanítványa volt, így egykori tanárként nem lehetett közömbös számára az *Annaea gens*-be tartozó „ifjú titán” sorsa, akinek karrierje 59 után amúgy is meredeken ívelt felfelé. Ha tehát nemcsak Silius Italicus felől olvassuk az ajánlásból fennmaradt töredéket, akkor Cornutus sóhajából (*utinam*) egyszerre hallhatjuk ki a feddés, a kritika és a figyelmeztetés hangját. Mert az egykori mester utalhatott arra is, hogy amit Lucanus epikus költészetként művel az nem felel meg annak az *ars poetica*-nak, amelyet Cornutus hirdetett (ebben az esetben a megjegyzés leplezett *Pharsalia*-kritika), ám burkoltan üzenhetett is, hogy Lucanus vigyáznia kellene, s olyan tárgyat kellene választania, amely nem fogja veszélybe sodorni. Ez a figyelmeztetés egyszerre lehetett tehát esztétikai és politikai is, éppen úgy, ahogy Silius Italicus személye is ebben a kettős közegben jelenik meg a szövegben, hiszen a *principes*

⁶²⁷ Ez akkor is így van, ha korábbi cikkünkben a mű datálásával kapcsolatban tett állításainkat Zetzel – érdemi ellenérvek nélkül – spekulációnak minősítette. Vö. ZETZEL (2018) 293.

civitatium egyértelműen politikai, az *o poeta* megszólítás viszont ebben az összefüggésben esztétikai értékítéletet is magába foglaló definíció. Mindez csak megerősíti azt a feltételezésünket, hogy Cornutus Vergilius-ról szóló műve nem egyszerűen Vergilius-kritika kívánt lenni, hanem ennek az egyébként kritikus munkának az értelmezésen túl költészetesztétikai, poétikai programadó, példaadó s egyben burkolt politikai célja is volt. Aligha lehet ugyanis véletlen, hogy a töredék erőteljesen hangsúlyozza Silius Italicus példaadó voltát (*exemplo tuo*). A költő munkásságának *exemplum*-jellege egyben azt is sugallja, hogy a példaadás vágya nem volt idegen Cornutustól sem. Silius talán éppen azért is lehetett megszólítottja az ajánlásnak, mert a filozófus az ő költészetében lát olyan vonásokat, jellemzőket, amelyek az ő poétikájával rokonnak látszanak. Így kerül szélesebb összefüggésbe a *ingere* ige, amely – Cornutus Vergilius-kritikájának ismeretében – már nem egyszerűen a költői alkotás folyamatának *terminus technicus*-a, hanem a cornutusi poétika egyik sarokpontja is, hiszen, amint arról a későbbiekben szó lesz, a filozófus volt az, aki a *figmentum poeticum* általa vallott szempontrendszerét igen szigorúan kérte számon az *Aeneis* költőjén, s tette mindezt azzal a céllal, hogy útmutatást adjon, milyen típusú *figmentum poeticum*-ok kerülendők, s melyek fogadhatók el egy epikus költeményben. Éppen ezért figyelemre méltó Lucanus egyik megjegyzése, aki mintha Cornutusnak is üzenne a *Pharsalia* kilencedik énekében, hiszen amikor éppen arról ír, hogy mi történt Catóval Libyában (itt született Cornutus!), kizsól a csodás elemeket nem nélkülöző mitologikus leírásból, és a következőket mondja: *Invidus, annoso qui famam derogat aevo, / Qui vates ad vera vocat.*⁶²⁸ Noha ebben a két sorban fölfedezhető Ovidius-allúzió,⁶²⁹ a kritika tárgya aligha a *Metamorphoses* szerzője, hanem inkább olyan valaki, aki nem fogadta volna el azt, amit Lucanus ezen a ponton csinál, vagyis hogy egy ismert mítoszt (a Hesperidák kertjéről szólót) Libyába helyez át. Ugyancsak ebben az énekben egy másik helyen a *fabula*-t állítja szembe a valós okkal: *nisi quod vulgata per orbem / Fabula pro vera decepit saecula caussa,*⁶³⁰ majd elmond egy mitikus magyarázatot arról, miért van olyan sok kígyó Libyában.⁶³¹ A Cornutus-tanítvány Lucanustól aligha lehetett véletlen, hogy éppen Libya kapcsán szól ki így eposza kritikusához, s ezt még inkább lehetséges utalásnak ítélnünk, ha nem vetjük el teljesen annak lehetőségét, hogy Cornutus Lucanus költészetének és eposzának is egyik első kritikusa lehetett.

⁶²⁸ Lucanus, *Pharsalia*, 9, 359–360.

⁶²⁹ Vö. FRATANTUONO (2012) 365.

⁶³⁰ Lucanus, *Pharsalia*, 9, 622–623.

⁶³¹ A *fabula* jelentőségéről Lucanus költészetében lásd: BEHR (2007) 107–112.

Az elmondottakat összefoglalva tehát azt mondhatjuk, a római irodalomtörténet szempontjából igen nagy szerencse, hogy Charisiusnál (föltehetően az idősebb Pliniustól átvéve) fennmaradt Cornutus Silius Italicushoz ajánlása, mert a belőle levonható tanulságok jelentős mértékben árnyalják Cornutus és a korabeli irodalmi és politikai élet kapcsolatáról alkotott képünket.

B) FRAGMENTA EX LIBRIS SUPER VERGILIUM

a) AZ *ECLOGÁKHOZ* ÉS A *GEORGICÁHOZ* TARTOZÓ TÖREDÉKEK

Cornutusnak a Vergilius eclogáihoz írt megjegyzései közül mindössze három maradt ránk: egy a harmadik ecloga egyik sorához (**FL24**), kettő pedig a hatodik egy-egy kifejezéséhez (**FL25**; **FL26**).⁶³² Közülük az első kettő egyértelművé akar tenni két félreértelmezhető vergiliusi helyet, a harmadik ellenben Vergilius szóhasználatát kritizálja. Ez utóbbi kritikájával, ahogy az Gellius szavaiból kiderül, nem volt egyedül Cornutus, mert nézetét mások is osztották, minthogy azonban a forrás hozzá köti a kritikát, olyannak kell azt tekintenünk, mint amely az ő véleményével teljes mértékben egyezik.

A harmadik ecloga 40. sorához írt megjegyzésében Cornutus az *in medio* kifejezés értelmét egy párhuzamosnak tekintett hely segítségével, a *Georgica* harmadik könyve 16. sora alapján (*in medio mihi Caesar erit*) értelmezi. Az értelmezett ekloga-részlet a következő:

*in medio duo signa, Conon et – quis fuit alter,
descripsit radio totum qui gentibus orbem,
tempora quae messor, quae curuus arator haberet?
necdum illis labra admoui, sed condita seruo. (3, 40-43)*

A felajánlott edényen a Kr. e. III. században élt neves csillagász, Konón látható, valamint egy másik görög természettudós (a kommentárok szerint Eudoxos), akinek a neve nem jut eszébe a pásztornak. A leírás alapján általában *scyphos*-nak gondolják a szóban forgó edényt, de Cornutus alighanem egy *kylix*-re gondolt, amelynek valóban a belsejét szokták díszíteni.

Cornutus egyébként érthető módon figyelt föl erre a részletre, amelyet Servius a filozófiával kapcsol össze, de értelmezése messzemenő következtetés levonására nem alkalmas. A két hely összekapcsolásával alighanem azt akarta érzékeltetni, hogy amint az emelni szándékozott szentély közepén, azaz belsejében Caesar lesz, úgy látható Conon és

⁶³² Külön érdekes és igen messzire vezető probléma, hogy Cornutusnak az eklogákkal kapcsolatos megjegyzései, megállapításai egyfelől a *Scholia Veronensia*-ban maradtak fenn, másrészt Gelliusnál, s sem a Servius-, sem a Servius Danielis-kommentár nem idézi a bukolikus költeményekhez írt magyarázatokban. Mivel szinte bizonyos, hogy Cornutus Vergilius-művét már nem olvasta Servius, hanem csak másod-, esetleg harmadkézből ismerte, föltételezhető, hogy Servius olyan kommentárból vette a maga Cornutus-idézeteit, amely nem foglalkozott az eclogákkal.

meg nem nevezett társa a versenydíjúl fölajánlott edénynek nem az oldalán, hanem a belsejében.

Messzebbre, már Cornutusnak a költészetnek és a költészet sztoikus fölfogásának kérdéséig vezet a következő Cornutus-megjegyzés, amely szerint a hatodik ecloga *non iniussa cano* (v. 9) kifejezése arra utal, hogy Vergilius a múzsák ösztönzésére írta költeményeit. Ezzel szemben a scholion azt mondja, hogy a *non iniussa*-t Augustusra kell vonatkoztatni: *Cornutus putat hoc ad Musas pertinere, sed illud magis accipiendum: Cynthus aurem vellit et admon/[uit, scilicet quia iussu Au]gusti amonitus sit, ut Bucolica scriberet.*

A hatodik ecloga bevezető soraiban Quintilianus Varushoz szól, s itt írja Vergilius, hogy amikor királyokról és csatákról énekelt, Cynthus, azaz Apolló figyelmeztette, hogy a pásztorhoz a kövér juhok legeltetése illik, s hogy *deductum carmen*-t énekeljen.⁶³³ Majd a jelenre áttérve megjegyzi, hogy mivel lesznek, akik Varus dicséretét éneklik majd, ő bukolikus költeményt fog írni: *nunc ego (...) agrestem tenui meditabor harundine Musam:/ non iniussa cano.*⁶³⁴ De a költő véleménye szerint végső soron még a bukolikus költemény sem lesz méltatlan Varushoz: *si quis tamen haec quoque, si quis/ captus amore leget, te nostrae, Vare, myricae, te nemus omne canet,*⁶³⁵ s hát Apolló számára sincs kedvesebb annál a költeménynél, amelynek Varus a címzettje. A következő sor már a Múzsák megszólításával kezdődik: *Pergite, Pierides.*

Mivel a szöveghagyomány egységes, nincs okunk szövegromlást föltételezni, így a *non iniussa cano* kifejezés pontos értelme mellett azt is föl kell tárnai, mire is gondolt Cornutus, s egyáltalán hogyan értelmezték a költemény eme részletét az ókorban. Az nyilvánvaló, hogy a *Scholia Veronensia* szerzője az *iniussa* szót *participium perfectum passivi*-ként értelmezi, s mellette egy *ab Apolline ablativus auctoris*-t föltételez. Apollo alakjában pedig Augustust véli fölfedezni, s bár Augustus és Apollo allegorikus azonosítása nem teljesen légből kapott, hiszen a princeps szívesen azonosította magát az istenséggel, a *Scholia Veronensia* szerzője minden bizonnyal téved, hiszen a bukolikus költemények keletkezése és publikálása idején Augustus még nem ismerte Vergiliust, ez azonban még nem jelenti automatikusan azt, hogy Cornutusnak van igaza, mert a figyelmeztetés motívumát a költemény először valóban Apollóhoz köti (*Cynthus aurem uellit et admonuit*).

⁶³³ Vergilius, *Eclogae*, 6, 3-5.

⁶³⁴ Vergilius, *Eclogae*, 6, 6-9.

⁶³⁵ Vergilius, *Eclogae*, 6, 9-11.

Sem Servius, sem a Servius Danielis szerzője nem találkozott Cornutus értelmezésével:

NON INIUSSA CANO vel ab Apolline, vel ab Augusto, vel a Maecenate, (ut) te sine nil altum mens inchoat. et hoc ideo, quia dixerat 'aurem vellit'. (ad v. 9)

Thomas okkal állapítja meg, hogy kétféle irány figyelhető meg, melyek közül az egyik a politikai hatalomhoz (*Augustus, Maecenas*), a másik a költészet isteneihez (*Apollo, Musae*) kapcsolja a kérdéses szövegrészt.⁶³⁶ A Servius Danielis magyarázata ugyan plauzibilisebb, mint az, amely Augustusszal hozza kapcsolatba a vergiliusi utalást, hiszen a *Georgica* 42. sorának idézésével közelíti egymáshoz a két művet, valójában Maecenast éppen úgy nem ismerte személyesen ekkor még Vergilius, mint a princepsét.

A *Scholia Veronensia* szerzője bár lakónikusan idézi Cornutust, így önmagában az *ad Musas pertinet* kifejezést többféleképpen is értelmezhetnénk, a folytatásból az következtethető ki, hogy a későbbi kommentátor úgy vélte, Cornutus a *non iniussa* mellett egy *ab Musis ablativus auctoris*-t föltételezett. Aligha kell magyarázni, hogy a két értelmezés mekkora távolságra van egymástól. Ha a *Scholia Veronensia* értelmezéséből indulunk ki, úgy tűnik föl, mintha Vergilius hatalmi szóra (azaz: politikai megrendelésre) írta volna bukolikus költeményeit. Ezzel szemben a cornutusi értelmezésben a költő múzsai ihletésre alkotja meg költeményeit.

E scholionnak két szempontból is különleges jelentősége van Cornutus filozófiája tekintetében: egyfelől némi fényt vet Cornutusnak a költői alkotásról, a költői ihletről vallott fölfogására (amelybe belejátszik talán némi ön-apológia is), másfelől a hatodik ecloga egészének ismeretében fontos következtetésekre ad lehetőséget. Nézzük először ez utóbbi vonatkozást.

A hatodik ecloga a Múzsák idézett megszólítása után azt mondja el, hogyan kötözte meg Chromis és Mnasylos az erősen másnapos Silenust, aki a szabadulás reményében a világ keletkezéséről énekel. Amit Silenus előad az universum létrejöttéről, olyan kozmológiai elmélet, amely a sztoikus filozófiának is tárgya volt. Cornutus tehát, amikor a *non iniussa*-t a múzsákhoz kapcsolja, egyben mintha azt is állítaná, hogy amit Vergilius énekel, abban ősi, ihletett tudás jut kifejezésre. Apollo nem ad át efféle tudást, ő csak a művelendő műfajra figyelmezteti a költőt.

Azt, sajnos, nem tudjuk, hogy Cornutus ebben az értelmezésében polemizált-e valamely korábban megfogalmazott nézettel, vagy ő volt az első, aki értelmezni próbálta

⁶³⁶ THOMAS (2001) 109.

e szöveghelyet, az így is kétségtelen, hogy értelmezése abba az irányba tett lépés, amely aztán Vergilius minden más költőt meghaladó nimbuszához vezet a római irodalomban.

De hogyan viszonyul Cornutusnak ez a megjegyzése a költői alkotás folyamatáról, a költők ihletettségeről vallott sztoikus felfogásához, illetve miként bogozható ki ebből valamilyen egységes szemléletmód? A *CThG* 14. caputjában Cornutus hosszan ír a múzsákról. Hérakleitoszt⁶³⁷ követve azt írja,⁶³⁸ hogy a múzsák Mnémoszyné és Zeus lányai, s ennek értelmét abban véli fölfedezni, hogy az általuk megjelenített tudást az emlékezés segítségével lehet tanuláskor elsajátítani.⁶³⁹ A múzsa-név magyarázatakor pedig Epicharmost idézi, miután kijelentette, hogy az elnevezés a μῶσις, μῶσθαι szóból ered, ami az ő értelmezésében a filozófiai kutatással azonos: καλοῦνται δὲ Μοῦσαι ἀπο τῆς μῶσεως, τουτέστι ζητήσεως...⁶⁴⁰ Ez az értelmezés nem újkeletű, hiszen már Platón *Kratylos*-ában is olvasható,⁶⁴¹ s ahogy Ramelli megemlíti, Persiusnál is összekapcsolódik egymással a múzsák és a kutatás fogalma.⁶⁴² Cornutus számára tehát a Múzsa nem csak a költői fogalomtár egyik eleme, hanem a tudományos kutatás,⁶⁴³ a filozófiai tevékenység egyik allegorikusan megjelenített alakja. Amikor tehát a vergiliusi hatodik ecloga *non iniussa cano*-ját a Múzsákhoz kapcsolja, egyben azt is mondja, hogy a költő filozófiai igazságokat fogalmaz meg, a pusztá fikcióval szemben igaz tudást közvetít, vagy – ha a Vergilius iránti kritikus hozzáállásból indulunk ki, akkor – azt is sugallhatja, hogy a költő azt a látszatot igyekszik kelteni.

Az eclogákhoz kapcsolódó harmadik cornutusi töredék sem érdektelen ugyan, jelentősége azonban kizárólag a filozófusnak a nyelvi kifejezésmódról alkotott felfogása szempontjából van. Amit kifogásol, a költő szóhasználata (**FL26**): *Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt quasi incuriose et abiecte* (kiemelés tőlem!) *uerbum positum in his uersibus:*

candida succinctam latrantibus inguina monstros
Dulichias uexasse rates et gurgite in alto
a! timidus nautas canibus lacerasse marinis. (ecl. 6, 75-77)

⁶³⁷ Meg kell jegyezni, hogy Hérakleitosz interpretációi nagyobb narratív elemekre is kiterjedtek, szemben Cornutus magyarázataival. Vö. DAWSON (1992) 23. Lásd még MORI (2005) 224-225.

⁶³⁸ Vö. RAMELLI (2003) 323.

⁶³⁹ *CThG*, 14: ἐπειδὴ καὶ τῶν κατὰ παιδείαν μαθημάτων αὐτὸς εἰσηγητῆς ἐγένετο...

⁶⁴⁰ *CThG*, 14.

⁶⁴¹ Vö. Plato, *Cratylus*, 406 A.

Vö. még RAMELLI (2003) 324.

⁶⁴² Vö. RAMELLI (2003) 324.

⁶⁴³ Lásd ezzel kapcsolatban BAGORDO (1998) 265.

'Vexasse' enim putant uerbum esse leue et tenuis ac parui incommodi nec tantae atrocitati congruere, cum homines repente a belua immanissima rapti laniatique sint.

Miért gondolta Cornutus és több más grammatikus is, hogy a *uexasse* szó ebben a szövegrészben *incuriose et abiecte uerbum positum*, s miért nem tartotta annak Aulus Gellius? Ez valószínűleg a sztoikusok és Cornutus nyelvről vallott felfogásával, stíluseszményével hozható kapcsolatba, amelyen már Cicero is élcelődött.⁶⁴⁴ Alighanem ezzel van összefüggésben Persius szokatlan nyelvhasználata, számos meglepő fordulata is.

A Vergilius *Georgica*-jának szövegéhez írt megjegyzések közül mindössze kettő kapcsolható Cornutushoz (**FL27, FL28**), de ezek egyike, amelyik Gelliusnál olvasható, nem kizárólag a filozófus véleményét tükrözi, hiszen – a hatodik eclogában szereplő *vexasse* kifejezéshez hasonlóan – ebben az esetben is *több* grammatikus elítélő véleményét igyekszik cáfolni a *Noctes Atticae* szerzője. Ez utóbbi megjegyzés azért figyelemre méltó, mert a benne kifejeződő szemléletmód nagyban hasonlít a *vexasse* kérdésében megfigyelhetőre. Cornutus és más grammatikusok véleménye szerint ugyanis a *Georgica* harmadik könyvének 5. sorában a Busiris jelzőjeként használt *inlaudati* melléknév túlságosan enyhe egy olyan személlyel kapcsolatban, aki az egész emberi nem által való elátkozásra és kiközösítésre méltó, mivel a mindenhonnan érkező idegeneket fölládozta. Mindkét esetben a helyzet és a személy ismeretében ítélnék úgy Cornutus és más grammatikusok, hogy a kifejezés *enyhe, nem megfelelő (incuriose et abiecte...positum; parum idoneum)*.

Cornutus ez utóbbi esetben is mitológiai ismeretei alapján véli úgy, hogy Vergilius markánsabb jelzót is választhatott volna. Arról, hogy ennek mi lehetett az oka, csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Egyfelől szerepet játszhatott benne Cornutusnak az a kikövetkeztető fölfogása, hogy a megfogalmazásban lehetőleg a helyzethez, személyhez legjobban illő, annak megfelelő igéket, mellékneveket használjon a költő. Ahogy említettük, ennek a fölfogásnak is hatása lehetett például Persius stílusára, aki a *finom* megfogalmazások helyett többnyire a merészebb, váratlanabb kifejezések mellett döntött,⁶⁴⁵ de talán hatással lehetett Lucanusra is, aki Vergiliushoz képest sok esetben kifejezetten naturális, és sohasem riad vissza a radikális megfogalmazásoktól, sőt szemmel láthatóan vonzódik hozzájuk. Ez a szövegek nyelvi megfogalmazásában megfigyelhető „radikalizmus” – ahogy azt a gelliusi szöveghely is mutatja – nem pusztán

⁶⁴⁴ Vö. GRIFFIN (1996) 128.

⁶⁴⁵ Persius nyelvről lásd VILLENEUVE (1918) 367sqq.

Cornutusra volt jellemző. Úgy tűnik, a kor grammatikusi fölfogásában (hogy itt valamiféle sztoikus sajátosságról van-e szó, nem lehet megállapítani)⁶⁴⁶ általános tendencia volt a drasztikusabb kifejezések irányába való elmozdulás. Cornutus tehát nem volt egyedül stilisztikai, retorikai nézeteivel, de hangadója lehetett az amúgy is erős korízlésnek. Gelliusnak a cornutusi véleménnyel szemben kifejtett elutasító kritikája már egy újabb kor fölfogását tükrözi. Azaz nagyon is úgy tűnik, hogy az ilyen jellegű kritikákban nem valamiféle tárgyilagos értékítélet jelenik meg, hanem inkább egyéni ízlés vagy stíluseszmény nyilvánul meg.

Külön érdekessége a két gelliusi idézetnek, hogy azt a korábban kifejtett feltételezést erősíti, hogy olyan műből származhatnak a citátumok, amely több, meghatározott szempontból vizsgálta Vergilius műveit, s egy csokorba az azonos problémakörbe tartozó részleteket gyűjtötte. Ez ismét abba az irányba mutat, hogy Cornutus nem a serviusi értelemben vett kommentárt, hanem bizonyos, főként grammatikai problémákra fókuszáló művet írt Vergiliusról.⁶⁴⁷ S e mű egyik könyve foglalkozhatott azokkal a részletekkel, amelyeket *incuriose et abiecte, parum idoneum dictum*-nak lehetett nevezni.

A *Georgica* egy másik helyéhez írt Cornutus-megjegyzés Serviusnál maradt fenn, s természetében is más, mint a Gelliusnál olvasható. Servius szerint a mű első könyvének 277. sorában olvasható *Orcus* szóról (Valerius) Probus azt mondta, hogy helyesen *ch*-vel kell ejteni (*Orchus*), míg Cornutus szerint *c*-val (*Orcus*): *Probus 'Orchus' legit, Cornutus vetat aspirationem addendam*. Servius magyarázatában ugyan Cornutus olvasatát fogadja el, arról azonban nem szól, hogy miért választott így, hanem – már *Orcus pallidus* jelzőjével kapcsolatban – Cornelius Celsust idézi, aki szerint *Orcus* az esküvés istene (*Celsus, ut iuris iurandi deum*), s jelzőjét onnan kapta, hogy az esküt tevők elsápadnak az izgalomtól, s a halott lelkek *Orcus* színe előtt kényszerülnek esküt tenni. Celsus magyarázata hiába tűnik hajánál fogva előrangatottnak, azt mégis világosan mutatja, hogy az *Orcus* nevet a görög ὄρκωω vagy ὄρκιζω igéből magyarázta, igaz, figyelmen kívül hagyta a görög ige erős hehezetét, ami egyébként sem korlátozta a sztoikusokat, vagy éppen Cornutust abban, hogy etimológiai kapcsolatot teremtsenek.⁶⁴⁸ Minthogy Cornutus a *CThG*-ben a római istennevekről nem beszél, hiába ír az Alvilág istenéről, Hádésről, és hiába említi meg, hogy *Plutón*-nak is nevezik, azt nem tudjuk meg, hogy ő maga mit

⁶⁴⁶ Vö. GRIFFIN (1996) 198. Cicero ad Fam. 9, 22-t idézi.

⁶⁴⁷ Berdozzo megkülönbözteti a Silius Italicusnak ajánlott művet és az Aeneis-kommentárt. Vö. BERDOZZO (2009) 14.

⁶⁴⁸ Cornutus *CThG*-jében például *Uranos* nevének és a ὄρκιζω szónak az összekapcsolása már közvetlenül a mű elején. Vö. *CThG*, 1, 2.

gondolt, vagy egyáltalán gondolt-e bármit is az *Orcus* név etimológiájáról. Minthogy azonban – Probusszal ellentétben – a *k*-s változat mellett érvelt, föltételezhető, hogy ő maga is azonosult a Celsusnál olvasható értelmezéssel. Az *Orcus* jelzőjéről (*pallidus*) Serviusnál olvasható magyarázat ugyanis *quia pallidos facit: nam ipse niger est* idegennek tűnik Cornutus fölfogásától, aki az istennek esetében minden alkalommal az etimológiai magyarázatot részesítette előnyben.

Hogy Probus érve mi volt az *Orchus* olvasat mellett, nem tudjuk. A szó kiejtése és írásmódja is ingadozott, így valójában csak föltételezhetjük, hogy Cornutus valamilyen etimológiai elképzelés hatására tört lándzsát az *Orcus* olvasat helyessége mellett.

A fennmaradt legtöbb töredék Cornutus Vergiliusról írt művéből – érthető okból – az *Aeneis*-hez kapcsolódik. Ezek a magyarázatok jól elkülöníthetők különféle problémacsoportba. Az egyik az a már korábban körülhatárolt csoport, amelyikbe a Cornutus szerint nem megfelelően megválasztott szavak tartoznak. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy Cornutus – ellentétben az *Eclogae* és a *Georgica* szövegével – kísérletet is tesz a szerinte kevésbé sikerült megfogalmazások kijavítására. Ebben azonban nem valamiféle fölbátorodás nyomát fedezhetjük föl, sokkal inkább a két másik műhöz képest az *Aeneis* szövegéhez való másfajta hozzáállást. Anélkül, hogy részletesen elmerülnénk a problémában, Cornutus konjektúrák iránti vonzalmát minden bizonnyal az *Aeneis* szövegének a története erősítette föl. Az *Aeneis* ugyanis, ahogy az közismert, még nem volt kész a költő halálának pillanatában, így a végső simításokat – Augustus kifejezett kérésére – Vergilius két barátja, Varius és Tucca végezte el.⁶⁴⁹ A tény aztán, hogy a költő már nem adhatta áldását a végleges szövegre, döntő jelentőségű lett az ókori *Aeneis*-filológiában, mivel a szövegmagyarázók többsége, ha valami neki nem tetszővel találkozott, azonnal Variusban és Tuccában kezdte keresni a tévesnek vélt olvasat okát. Alighanem ezért van az, hogy az *Aeneis* ókori szövegkritikai problémáiról inkább értesülünk, mint az *Eclogae* vagy a *Georgica* hasonló kérdéseiről.⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ Tevékenységükről lásd RIBBECK (1866) 88-95.

⁶⁵⁰ Ezzel kapcsolatban lást a *Quaestiones insolubiles* kérdéssel foglalkozó *excursust*.

B) AZ *AENEIS*HEZ KAPCSOLÓDÓ FRAGMENTUMOK

1) CORNUTUS EMENDÁLÁSI JAVASLATAI

Cornutus a *Servius Danielis*-kommentár szerint három helyen (1, 45; 150; 9, 348) javasolta kiigazítani az *Aeneis* szövegét. Az első szöveghely az *Aeneis*-nek ahhoz a részletéhez kapcsolódik, amelyben Iuno amiatt panaszkodik, hogy Pallas Athénének – vele ellentétben – volt lehetősége arra, hogy az őt megsértőt hajójával együtt elpusztítsa:

*ipsa Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem
disiecitque rates euertitque aequora uentis,
illum expirantem transfixo pectore flammis
turbine corripuit scopuloque infixit acuto.* (1, 42-45)

A kommentár szerint Cornutus az idézet utolsó sorában szereplő egyik állítmányt nem érezte elég kifejezőnek, s ezért azt egy hang betoldásával javította: *INFIXIT Cornutus ait 'influxit' verius, quod sit vehementius.* (FL29) Cornutus szövegjavításának, még ha az erőteljesebb fogalmazás igénye miatt jól illik is abba a sorba, amelybe a korábbi Vergilius-művek egy-egy helyének kritikája is tartozik, valójában messzebbre vezető vonatkozásai vannak. Servius ugyan nem tud a szövegrész körüli problémákról, hiszen csak azt jelenti ki, hogy az *expirantem flammis* kifejezést (ez is jól illenék a sztoikus fölfogáshoz) nem *expirantem animam*-ként kell értelmezni, hanem *expirantem cum anima fulminis flammis*-ként,⁶⁵¹ a Servius Danielis-kommentár alapján azonban arról értesülünk, hogy Probus a szövegben a *pectore* helyett a *tempore* olvasatot támogatta.⁶⁵² A scholion szerzője nem foglal állást a kérdésben, csupán azt mondja, hogy akik a *pectore* olvasatot fogadják el, azok Accius *Clytemestra* című tragédiának egyik helyét hozzák föl előképként, míg a *tempore* olvasat támogatói az ardeai Castor és Pollux templom bejárata melletti egyik festménnyel állítják párhuzamba a vergiliusi részletet, amelyen Aiax mindkét halántékát átverte Iuppiter villáma. A még így is meglehetősen naturális leírást elképzelve fölvetődik a kérdés, hogy a *pectore* és *tempore* szövegváltozatok miként hozhatók összefüggésbe az *expirantem flammis* és az *influxit/infixit* problémájával.

⁶⁵¹ Vö. Servius, *ad v. Aeneidos I, 44.*

⁶⁵² Servius Danielis *ad v. Aeneidos I, 44: Probus et 'tempore' legit, ut ipse liquefacto tempore plumbo.*

Servius a szöveghelyet nyilván úgy értelmezte, hogy a villámmal a mellén halálosan megsebzett Ajax a *száján* lehelte ki lelkével együtt a villám tüzét, s a Servius Danielis szerzője ezt látva egészítette ki Probus magyarázatával a grammatikus szövegét, ha ugyanis a villám Ajax halántékán hatolt be és ki, a villám tüzét nem lehelhette ki. Cornutus számára ez még nem volt probléma, ő nyilván a *pectore* olvasatot fogadta el. Ő inkább azt érezte kevésnek, hogy a forgósél (*turbine*) csak *odaszegezte (infixit)* Ajaxot a sziklához, s okkal érezte erőteljesebbnek (*vehementius*), hogy az *odacsapta (influxit)*. Vagyis ugyanaz a tendencia figyelhető meg ebben az esetben is, mint az *inlaudati* és a *vexasse* esetében: Cornutus vagy kritizálja a neki erőtlennek tűnő kifejezést, vagy – ha a szöveg története, annak bizonytalan filológiai státusza erre föl jogosítja – erőteljesebb változatot javasol. A szöveg megváltoztathatóságának kérdésében egyébként – úgy tűnik – hasonló nézeteket vallott a kortárs, Valerius Probus is.

Mintegy száz sorral később újra javítja Cornutus az *Aeneis* szövegét, de ebben az esetben nem a megfogalmazás erőtlensége okoz számára problémát, hanem az, hogy a narráció menete megfelel-e a cselekvés logikus sorrendjének. A vihar neptunusi lecsillapításának leírásánál, a lázadó népről szóló hasonlatban olvassuk a következőket:

*seditione saevitque animis ignobile uulcus
iamque faces et saxa uolant, furor arma ministrat...*(1, 149-150)

E részlettel kapcsolatban az alábbi magyarázatot találjuk a Servius Danielis kommentárban (FL30): *IAMQUE FACES ET SAXA VOLANT multi non 'volant', sed 'volunt' invenisse se dicunt. sed Cornutus verendum, ait, ne praeposterum sit faces velle, et sic saxa, cum alibi maturius et ex ordine dictum sit 'arma velit poscatque simul rapiatque inventus'*. A scholion szövege alapján egyértelmű, hogy ebben az esetben a problémát valószínűleg nem Cornutus „fedezte föl”, hanem az a különféle szövegváltozatokból fakadt, hiszen elképzelhető, hogy sokan (*multi*) nem a *volant*, hanem a *volunt* igét találták a kéziratokban. Inkább az lehetett a helyzet, hogy az eltérő szövegváltozatok miatt bizonytalanságban voltak a grammatikusok. Cornutus az *Aeneis* hetedik énekének 340. sora alapján a *uolunt* szövegváltozatot fogadja el helyesnek, noha ebben az esetben a mondatnak hiányozni fog az alanya, hiszen mind a megelőző sor *vulgus*-a, mind a kérdéses sor *furor*-ja singularisban áll, miközben a hetedik ének idézett sorában nincs ilyen grammatikai anomália. Cornutus tehát az általa föltételezett logikus cselekménysor alapján választotta a szövegbe grammatikailag kevésbé illő *volunt* alakot.

Szintén a Servius Danielis kommentár őrizte meg azt a szöveghelyet, amelynél – a kommentár szövege alapján – Cornutus előzmény és követők nélkül változtatta meg az *Aeneis* kilencedik énekének 348. sorában az egyik szót:

...*Rhoetum uigilantem et cuncta uidentem,*
sed magnum metuens se post cratera tegebat.
pectore in aduerso totum cui comminus ense
condidit adsurgenti et multa morte recepit.
purpuream uomit ille animam et cum sanguine mixta
uina refert moriens... (9, 345-350)

Az ehhez a részhez fűzött magyarázat így hangzik (**FL37**): *ET MVLTA MORTE RECEPIT PVRPVREVM (aen. 9, 348) multi hic distinguunt, ut sit sensus talis: eduxit gladium multo cruore purpureum. alii 'multa morte recepit', ut sit: eduxit gladium cum multo cruore, et sic inferunt 'purpuream vomit ille animam' secundum eos, qui animam sanguinem dicunt. 'recepit' eduxit, ut "hastamque receptat ossibus haerentem".* vel secundum Homerum Cornutus 'nocte' legit et adnotavit utrum 'nocte' pro morte, an cum multa nox esset?

Servius tehát csak arról tud, hogy a szöveghagyomány abban ingadozik, hogy a *purpureus* az *ensis* vagy az *anima* jelzője-e a szövegben, de Cornutus megjegyzését nem ismeri. A Servius Danielis szerzője azonban egy homérosi sort idézve azt állítja, hogy a 348. sorban Cornutus a hagyományozott *morte-t nocte-ra* javította. Thilo és Hagen szerint romlott a hagyományozott szöveg, s a Pierre Daniel által javasolt idézetet is csak melankólikus lemondással közlik.⁶⁵³

Az első két kérdés tehát az, hogy Cornutus hogyan értelmezte a szövegrészt, s a *purpureus* ige hím- vagy nőnemű accusativusát fogadta-e el helyesnek. A kommentátor szerint Cornutus határozottan állástfoglalt a *nocte* olvasat mellett, de bizonytalan volt értelmezésében, hogy a *nocte-t morte* értelemben használta-e Vergilius, vagy pedig nem metaforikusan, hanem eredeti jelentésében, vagyis mivel késő éjszaka (*multa nox*) volt. Cornutus tehát eleve bizonytalan volt abban, hogy milyen esetnek kell értelmezni az általa támogatott *multa nocte* olvasatot: *ablativus causae*-nak, vagy megengedő értelmű

⁶⁵³ THILO-HAGEN (1881-84) 340: *Graeca nescio quo modo ex codice non exscripsi, sed vehementer corrupta esse adnotavi. hinc illud praestare posse uideor, non laudasse interpretem ea quae Daniel ediderit (Il. V 83) ἔλλαβε πορφύρεος θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή.*

ablativus absolutus mancus-nak. Az biztosnak látszik, hogy Cornutus a *purpureum* szövegváltozatot fogadta el, azaz számára így⁶⁵⁴ hangzott a kérdéses vergiliusi hely:

*pectore in aduerso totum cui comminus ense
condidit adsurgenti et multa nocte recepit
purpureum. uomit ille animam...*

Cornutus számára, és ezt kérdésének a második fele árulja el, az lehetett a probléma, miként volt lehetséges, hogy a kardnak bíbor színe volt késő éjszaka, amikor minden sötétségbe borult. Ha *ablativus causae*-nak fogta föl a *nocte*-t, akkor azt a magyarázatot adhatta, hogy a kard az éjszaka miatt volt bíbor színű, míg a másik esetben a kard annyira véres volt, hogy a késő éjszaka ellenére is bíborszínűnek látszott. Cornutus maga nem foglalt állást a kérdésben, csak rögzítette a két értelmezési lehetőséget.

⁶⁵⁴ A szövegnek a *nocte* olvasat mellett más formában nem lehet értelmet adni: a *pectore in aduerso totum cui comminus ense/ condidit adsurgenti et multa nocte recepit./ purpuream uomit ille animam...* formában nem lehet megmagyarázni a *multa nocte* értelmét.

2) CORNUTUS VERGILIUS-KRITIKÁJA

Cornutus egyébként az *Aeneis* szövege kapcsán is több alkalommal tesz kifogást Vergilius szóválasztásával kapcsolatban. A *Scholia Veronensia* szerint Cornutus megjegyzést tett a harmadik éneknek azon helyével kapcsolatban, amelyben Aeneas éppen arról beszél, hogyan találkoztak a kyklopsok földjén Odysseus egyik elhagyott társával, Achaimenidésszel (*Achaemenides*), aki előbb megretten ugyan a trójai öltözet és fegyverek láttán, de miután Anchises a jobbját nyújtja, az ifjú fölbátorodik, s elmondja, hogyan hagyták a feledékeny társak Polyphemus barlangjában:

*'sum patria ex Ithaca, comes infelicis Vlixī,
nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto
paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus. (3, 613-615)*

A scholion szerint Cornutus e helyhez a következő kérdést fűzte (**FL32**): *num indecore hoc dicitur, cum sit Ulixes hostis Aeneae?* A kérdés, mivel magában foglalta a filozófus igenlő válaszát is, reakciót váltott ki a későbbi kommentátor-nemzedék képviselőiből.⁶⁵⁵ A *Scholia Veronensia* idézi is Asper válaszát, amelyben egyértelműen Cornutus kérdésére felel: *non indecore, sed poetic(e et) magnifice, quoniam eadem erroribus et periculis patiebatur Aeneas.* Asper véleménye szerint tehát Odysseus *infelix* jelzője valamiféle *captatio benevolentiae* Aeneas irányában, amely kettőjüket hányatott sorsukon keresztül kapcsolja össze. Servius ellenben nem ismeri sem Cornutus, sem Asper véleményét, legalábbis nem idézi őket, az *infelix* szót viszont negatív értelemben magyarázza, mintha Achaimenides számot vetne azzal, hogy ellenségekhez beszél, a jelzővel elhatárolja magát Odysseustól: *INFELICIS VLIXI quoniam apud hostes loquitur, quaerit favorem eius vituperatione, quem scit odio esse Troianis.*

Egymás mellé téve a három értelmezést, valószínű, hogy a probléma Cornutus megjegyzéséből indult ki, s valamennyi kommentátor ugyanúgy, az eposzi szituáció felől igyekezett *pro* és *contra* érvelni Vergilius szóhasználatának helyessége vagy helytelensége mellett. Cornutus a hosszú bolyongás miatti sajnálat kifejeződését látta Achaimenides szóválasztásában, noha helyesebbnek tartotta volna, ha ellenségesen nyilatkozik egykori királyáról, hogy megnyerje a trójaiak jóindulatát. Asper szintén sajnálatot érzett a jelzőben, bár magyarázata kétségtelenül erőltetett, hiszen

⁶⁵⁵ A scholionnal kapcsolatban részletesen lásd TAKÁCS (2013).

Achaemenides, amikor bemutatkozik, még semmit sem tud Aeneasék sorsáról, így azt sem tudhatja, hogy a trójaiak ugyanannyi viszontagságot voltak kénytelenek eltűrni, mint Odysseus és a társak. A IV-V. század fordulóján élt Servius azonban már nem sajnálatot, hanem ellenséges felhangot fedez föl a jelzőben, s így – más irányból, de végül is – választ ad Cornutus kérdésére: mivel Aeneas ellensége Odysseus, Achaemenides is ellenségesen viszonyul egykori parancsnokához. Ezek szerint az *infelix* szó jelentésváltozása (*szerencsétlen* helyett inkább *nyomorult*) hajtotta végül Servius malmára a vizet.

Van azonban a cornutusi értelmezésnek két messzebbre vivő tanulsága is. Egyfelől a megjegyzés világosan mutatja, hogy Cornutus egyik vizsgálódási területe, ahogy korábban a *Georgica* idézett helyének *vexasse* igéje vagy Busiris *inlaudati* jelzője esetében is, a megfelelő szóhasználat (*indecore*) volt. Ez egybevágott a sztoikus grammatika szabályrendszerével, amely a nyelvi hibák nyolc formáját különböztette meg.⁶⁵⁶

A másik tanulság, hogy Cornutus a nagyobb rhétorikai hatás érdekében nem vetette el a beszédnek a hallgató elvárásaihoz való igazítását. Vagyis akár azt is mondhatnánk, hogy Cornutus helytelenül tette föl a kérdést, mert valójában az *indecore* helyett azt kellett volna írnia, hogy az adott helyzetben *utiliter atque apte* mondta-e Achaemenides, hogy Odysseus szerencsétlen.

Persze, gondolhatunk arra: vajon Cornutus nem abból indult-e ki, hogy az egész Achaemenides-történetet Aeneas meséli el Didónak. Ha így lett volna, ami – hangsúlyozom – valószínűtlen, teljesen jogos lett volna a kérdés, hogy Aeneas miért nevezi egyik legveszedelmesebb ellenségüket *infelix*-nek. Cornutus azonban aligha várhatta el azt, hogy a trójai hős megváltoztassa más idézett szavait, a bemutatkozás pedig félreérthetetlenül Achaemenides szavainak a tolmácsolása.

Sorban a következő a tizedik ének 314. sorának egyik kifejezése, amelyet Gellius idéz mint több korábbi grammatikus (talán cornutusi) véleményét (**FL39**): *Item aliud uerbum culpauerunt: per tunicam squalentem auro latus haurit apertum, tamquam si non conuenerit dicere 'auro squalentem', quoniam nitoribus splendoribusque auri squaloris inluuies sit contraria.* Az I. században fölmerült problémáról a késő-ókori kommentátorok már nem tudnak,⁶⁵⁷ Servius egyszerűen a *splendens* értelmében

⁶⁵⁶ Vö. Diogenés Laertios, VII, 59.

⁶⁵⁷ Servius et Servius Auctus ad v. 9, 314: TUNICAM SQUALENTEM splendentem loriam. 'squalentem auro' splendentem auro. et significat copiam densitatemque auri in squamarum speciem intexti: squalere enim

magyarázza, a Servius Danielis-kommentár viszont részletesebb magyarázatba bocsátkozik, s vergiliusi párhuzamos helyekkel igyekszik megvilágítani a szöveg hely jelentését. Világos tehát, hogy a Kr. u. II. században az *auro squalentem* problémája kikopott, eltűnt a Vergilius-filológiából. Ekkor azonban még alighanem abban leltek hibát a grammatikusok, hogy a *squalor*-t nem tartották *splendor* értelemben használhatónak.

Hasonlóan kifogásolta Cornutus az *Aeneis* tizedik éneke 547. sorában a *dixerat ille aliquid* kifejezést (FL40). Servius megjegyzéséhez: *proverbialiter dictum est, ac si diceret, non mirum sic occisum esse eum qui sibi plurimum adrogabat*, a Servius Danielis-kommentár szerzője a következő megjegyzést fűzi ehhez a sorhoz: *Cornutus ut sordidum inprobat*. A hozzáfűzött markáns megjegyzésből kitűnik, hogy Servius nem ismerte Cornutus megjegyzését, vagyis az általa használt kommentárokból nem szerepelt, a rövid kiegészítés viszont nem ad választ arra, hogy Cornutus miért ítelt ilyen keményen Vergilius megfogalmazásával szemben. A teljes részlet, amelyben a kifogásolt szövegrész található, a következő: a Vulcanustól származó Caeculus és Umbro újra hadsorra rendeződik, újult erővel támad a trójaiakra, majd a rutulus Anxur kardjával levágja a balkezét és vele együtt az abban tartott pajzsot, miközben „mond valami” nagyot:

*Dardanides contra furit: Anxuris ense sinistram
et totum clipei ferro deiecerat orbem
(dixerat ille aliquid magnum uimque adfore uerbo
crediderat, caeloque animum fortasse ferebat
canitiemque sibi et longos promiserat annos); (10, 545-549)*

A Servius Danielis szerzője megjegyzéséből mindenesetre nem derül ki, hogy pontosan mit kifogásolt Cornutus: pusztán a *dixerat ille aliquid (magnum)* kifejezést vagy az egész jelenetet, hogy miközben valakinek levágják a kezét, valami nagyot, jelentőset mond, az égbe emeli magát s hosszú életet jósol magának. Mivel más helyen is azt látjuk, hogy Cornutus olykor a szövegösszefüggés egészéből indult ki, könnyen lehet, hogy nem a Servius által magyarázott kifejezést, hanem az egész jelenetet tartotta problematikusnak. Ez azért is valószínű, mert a *sordidum* jelző inkább illik a jelenethez, mint a *dixerat ille aliquid* megfogalmazáshoz.

Bizonyosan a Vergiliusról szóló mű kritikai megjegyzései közé tartozik az a töredék (FL36), amelyet szintén a *Scholia Veronensia* őrzött meg számunkra. Ezek szerint

dictum a squamarum crebritate atque asperitate, quae in serpentum pisciumve coriis visuntur: alibi <XI 770> quem pellis aenis in plumam squamis auro conserta tegebat, et alibi <XI 487> iamque adeo rutilum thoraca indutus aenis horrebat squamis. quidquid igitur inculcatum obsitumque aliqua re erat squalere dicebatur.

Vergilius egyik kommentátora, Velius Longus említi meg, hogy Cornutus kifogásolta (*adnotat*), hogy az *Aeneis* ötödik énekében Venus szent madarát kell lenyilazniuk a halotti versenyek egyik számában: (*Velius*) *Long(us)*: *adnotat Cornutus, quod indecenter sacram matri suae avem sagittis figendam constituerit*. Bár a scholiasta megfogalmazásából nem derül ki, valószínű, hogy Longus válaszolt Cornutus kritikájára, s egy homérosi hely segítségével igyekezett megvédeni Vergiliust: *Sed videlicet Homerum secutus est; sed et eodem modo quamcumque aliam avem expositam/ queri potuit, quia singula genera alitum Diis quibuscunque sacrata sunt. Praeterea colum/ bae in tutela sunt ----- ati/ magna quae -----ratae quod leones Matris Magnae, contra Deam faciet, qui leonem occiderit, nisi qui forte fuerit sacratus*. A Cornutus által fölvetett problémát ismeri ugyan Servius, de sem az ő, sem Velius Longus nevét nem említi: *sane sciendum hunc totum locum ab Homero esse sumptum: unde inanis est vituperatio Aeneae, quod suspenderat avem maternam. (ad Aen. 5, 517).*⁶⁵⁸

A filozófus által fölvetett probléma azonban nagyon is illik a *CThG* szerzőjéhez. Mert bár igaz van Velius Longusnak, hogy a madarak egy-egy istenséghez köthetők, Cornutus számára érthetetlen a galamb (*columba*) fölköltözése célpontként az árbócrúdra, hiszen ő maga írta istenvilág-magyarázatában, hogy a galamb Aphrodité kedves szent állata: περιστερῆ δὲ τῶν ὀρνέων χαίρει μάλιστα τῷ καθάρειον εἶναι τὸ ζῷον καὶ φιλοφρονητικὸν διὰ τῶν ὠσανεὶ φιλημάτων.⁶⁵⁹ Cornutus szempontjából tehát még a homérosi minta ellenére is visszatetszőnek tűnt az, hogy Aeneas tulajdon anyjának szent madarát nyilaztatja le.

Ez a kritika egyébként már átvezet a következő problémakörhöz, vagyis a Vergilius-kritikákon belül azokhoz, amelyek Aeneas alakjával kapcsolhatók össze. Ezt a csoportot azért érdemes leválasztani a korábbi kritikai megjegyzésektől, mert ezekben az esetekben Cornutus magatartása érdekes változást mutat a korábbi szigorú kritikushoz képest.

Az Aeneashoz kapcsolható, sorban első kritika rögtön az első ének azon jelenetéhez kapcsolódik, amelyben a már Afrikába sodródott Aeneas a trójai háború eseményeit szemléli a karthágói Iuno-templom kapuján:

*sic ait atque animum pictura pascit inani
multa gemens, largoque umectat flumine uultum.
namque uidebat(...)
tum uero ingentem gemitum dat pectore ab imo,
ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici*

⁶⁵⁸ Erről részletesebben lásd SETAIOLI (2004) 360.

⁶⁵⁹ *CThG*, 24,46.

*tendentemque manus Priamum conspexit inermis.
se quoque principibus permixtum agnouit Achiuis,
Eoasque acies et nigri Memnonis arma. (464-466; 485-489)*

A 488. sorhoz fűzött serviusi kommentár pontosan elárulja, mi a baj a kérdéses szöveghellyel (**FL31**): *SE QVOQVE PRINCIPIBUS PERMIXTUM AGNOUIT ACHIVIS aut latenter proditionem tangit, ut supra diximus: ut excusatur ab ipso in secundo “Iliaci cineres” et cetera: aut virtutem eius vult ostendere; nimiae enim fortitudinis est inter hostium tela versari, ut Sallustius “Catilina longe a suis inter hostilia cadavera repertus est”. Cornutus tamen dicit versu isto “vadimus inmixti Danais” hoc esse solvendum.*

A római ellenes görög propaganda egyik fontos eszköze volt a rómaiak ősatyjának tekintett trójai hős, Aeneas múltjának az elferdítése.⁶⁶⁰ A hellénisztikus kortól kezdve egyre erőteljesebb volt az a magyarázat, hogy Aeneas az achájokkal kötött alku eredményeként hagyhatta el sértetlenül Tróját. Még Livius is megemlékezik arról, hogy a hagyomány egyik ága szerint Antenor és Aeneas mindig is azt szorgalmazták, hogy a trójaiaknak vissza kell adniuk Menelaosnak a feleségét, Helenét.⁶⁶¹ Ennél messzebb ment azonban az a kritikai irány, amely árulót látott Aeneasban, aki azért menekült meg, mert megegyezett Trója átadásáról.⁶⁶² Az ókori Vergilius-kritika – főként a *proditor Aeneas* történetének ismeretében – hamar, már nem sokkal a költő halála után fölfedezte, a kérdéses *Aeneis*-hely akár úgy is értelmezhető, hogy a Iuno-templom kapuja az ellenséggel tárgyaló, egyezkedő trójai Aeneast ábrázolta. Cornutus azonban a második ének egyik helyének párhuzamba állításával igyekezett kifogni a szelet azoknak a vitorlájából, akik Vergilius szavai mögött a hős hazaárulására utaló jelet sejtettek. A filozófus ugyanis a képben nem az egyezkedés, hanem a bátor harc motívumait látta meg.

Hasonlóan kel Aeneas védelmére Cornutus az eposz kilencedik éneke egyik jelenete kapcsán (**FL38**):

*Pandarus et Bitias, Idaeo Alcanore creti,
quos Iouis eduxit luco siluestris Iaera
abietibus iuuenes patriis et montibus aequos,
portam, quae ducis imperio commissa, recludunt
freti armis, ultroque inuitant moenibus hostem. (9, 672-676)*

Ehhez a részlethez külön magyarázatot fűzött Servius és a Servius Danielis szerzője:

⁶⁶⁰ Vö. GALINSKY (1981) 1007.

⁶⁶¹ Vö. Livius, *Ab urbe condita*, 1, 1.

⁶⁶² Vö. STAHL (1981).

*DVCIS IMPERIO COMMISSA*⁶⁶³ aut quae eis fuerat commissa imperio absentis Aeneae: aut, quod est melius, quae imperio Aeneae fuerat 'commissa', id est clausa: unde et commissurae dicuntur coniunctiones tabularum. secundum superiorem sensum contrarium est quod dixit <171> 'rectores iuvenum et rerum dedit esse magistros'. Aeneas enim abscedens principibus omnium rerum commiserat curam. alii 'ducis' Ascanium accipiunt. alii commissam ideo clausam accipiunt, quia superius <37> lectum est 'heia ingenti clamore per omnes condunt se Teucris portas': quietis enim rebus portae patebant, per quas se Teucris sub adventum hostis receperant: propterea quod ait 'namque ita discedens praeceperat optimus armis Aeneas, si qua interea fortuna fuisset <55>, non aequo dare se campo, non obviam ferre arma viros, sed castra fovere'. sane 'commissa' deest 'sibi' vel 'illis'. *dvcis imperio commissa* scimus quod Mnestheo et aliis ducibus imperaverat Aeneas, ad petenda auxilia proficiscens, ne portas aperirent, ut <42> 'castra modo et tutos servarent aggere muros'. item legimus Mnesthea et Serestum ductores fuisse et rerum magistros, non Pandarum et Bitiam: unde apparet quia hunc locum male intellexit Donatus, dicens, commissam portam, id est creditam, Pandaro et Bitiae: qui duces non erant. Cornutus vere et melius sensit, dicens, portam quae ducis imperio commissa fuerat, hoc est clausa, eam aperuerunt. commissura enim dicitur tabularum coniunctio, sicut Cicero in Fundaniana meminit. ergo melius est ut commissam dicamus clausam, quam creditam Pandaro et Bitiae.

Ahogy a scholionból kiderül, az eposz e részlete körül már régóta folyhatott a vita, amelynek háttérben nem kisebb probléma állt, mint hogy milyen vezető volt Aeneas, mennyire ismerte a katonáit, akiket különféle feladatokkal megbízott. Kimondatlanul is összekapcsolódott ez azonban egy grammatikai problémával is, hiszen a *ducis imperio* kifejezés egyként értelmezhető *dativus commodi*-ként vagy *ablativus rei efficientis*-ként.

Ha ugyanis, ahogy azt Donatus értelmezte, Aeneas bízta Pandarusra és Bitiasra a kapu őrzését, akkor a hős meggondolatlanul döntött, hiszen olyanoknak adott hatalmat, akik visszaéltek vele, és kinyitották a felügyeletükre bízott kaput az ellenség előtt.

Jól látható, hogy a grammatikusok, köztük Cornutus, törekvése az volt, hogy a helytelen döntés felelőssége alól fölmentsék Aeneast. A hőst védő értelmezésnek így aztán két iránya is volt: az egyik a *dux* megnevezést nem Aeneasra, hanem vagy a távollétében a vezetéssel megbízott trójaiakra (*principes*), Mnestheasra és Serestusra vonatkoztatták (ezt állítja a Servius Danielis-kommentár eleje, és Servius is ezt a magyarázatot említi előbb a személyeket is megnevezve), vagy Ascaniusra vonatkoztatták (*alii 'ducis' Ascanium accipiunt*), de erről az értelmezésről csak a Servius Danielis szerzője tud, Servius nem. A másik értelmezés szerint a *commissa* kifejezés nem azt jelentette, hogy a kapuk fölötti hatalmat a két megbízhatatlan trójaira *bízta* a vezér, hanem

⁶⁶³ A kommentárok tévesen a IX. ének 672. sorához tartozónak írják a scholiont. Vö. THILO-HAGEN (1881-84) 370.

hogy Aeneas elővigyázatosan megparancsolta, *zárják be*, a két kapuőr azonban önhatalmúlag kinyitotta. Ezt az értelmezést, amely a *commissa*-t *clausa*-ként magyarázza, említi ugyan a Servius Danielis szerzője, de Cornutust csak Servius nevezi meg. Hogy közös forrásból, de másodkézből, bizonyítja, hogy mindkét kommentár párhuzamként említi a *coniunctio tabularum*-ot, amelyet vagy *commissura*-nak, vagy *commissurae*-nek neveztek (Servius Danielis pluralisban használja, Servius singularisban), párhuzamként pedig Cicerót említi Servius. Az viszont bizonytalan, hogy már Cornutus is fölhozta-e párhuzamként a *coniunctio(nes) tabularum* kifejezést.

Cornutus magyarázata tehát egyértelműen Aeneas mentésére szolgál: a vezér nem adott nekik hatalmat a kapuk fölött, hanem csak azt parancsolta meg, hogy a kapukat tartsák zárva. Így a rómaiak ösatyja nem marasztalható el abban, hogy helytelen parancsot adott, rosszul ítélte meg katonáit, arra alkalmatlanokban bízott.

Érdekes adalék az e részlet körül kialakult ókori polémiához az, amit a kapuk kinyitó két trójaival kapcsolatban Macrobiusnál olvasunk. Miután idézi Vergilius sorait,⁶⁶⁴ és a párhuzamos helynek tekintett *Ilias* részletet,⁶⁶⁵ a következőket írja: *Graeci milites Polypoetes et Leonteus stant pro portis, et immobiles Asium advenientem hostem velut fixae arbores opperiuntur. hactenus est Graeca descriptio. verum Vergiliana Bitian et Pandarum portam ultro recludere facit, oblaturus hosti quod per vota quaerebat, ut compos castrorum fieret, per hoc futuros in hostium potestate: et geminos heroas modo tures vocat, modo describit luce cristarum coruscos: nec arborum, ut ille, similitudinem praetermisit, sed uberius eam pulchriusque descripsit.* Macrobius azonban nem ejt szót a *commissa* körül kialakult értelmezési vitáról, csak megállapítja, hogy Vergilius bővebben és szebben (*uberius eam pulchriusque*) írta meg a Homérostól átvett részletet. Úgy látszik tehát, Macrobius nem találkozott a Cornutustól kiindult problémafelvetéssel, vagyis az a késő-ókor végére a Vergilius-komentátoroknak csak egy része számára volt ismert.

Látható, hogy a Vergiliusszal szemben rendkívül kritikus Cornutus „megenyhül” értelmezéseiben, ha a vizsgált *Aeneis*-részlet az eposz főhőséhez, Aeneashoz kapcsolódik. Ezekben az esetekben mindig olyan értelmezést kínál, amely kedvező a hős számára, sőt kifejezetten védi őt a kritikáktól. Hogy mi lehetett az eltérő viselkedés oka, azt alighanem Cornutus életében, az őt körülvevő kor politikai viszonyai közt találhatjuk meg.

Külön csoportba sorolható Cornutusnak az a kritikai megjegyzése (**FL35**), amelyet Macrobius idéz a *Saturnalia* 5. könyvében, és amelynek nyomai mind a Servius-, mind a

⁶⁶⁴ Vergilius, *Aeneis*, 9, 675-682.

⁶⁶⁵ Vö. Homéros, *Ilias*, M, 131.

Servius Danielis-kommentárban megtalálhatók.⁶⁶⁶ Az *Aeneis* negyedik éneke végén, Dido halálakor Isis – Iuno utasítására – levág egy fürtöt a királynő hajából, és elviszi azt az Orcusba. Macrobius szerint ehhez a részhez az egyébként igen művelt (*vir alias doctissimus*) Cornutus azt a megjegyzést fűzte, nem tudja, honnan vette azt a költő, hogy a haldoklók hajtincsét le kell vágni, de poéták módjára amúgy is szokott olyasmit kitalálni, aminek nincs irodalmi előképe, mint például az aranyág motívuma: *unde haec historia, ut crinis auferendus sit morientibus, ignoratur: sed adsuevit poetico more aliqua fingere, ut de aureo ramo*. Majd a *Saturnalia* 5. könyvében végig beszélő Eustathius kifejti, hogy Cornutus téved, hiszen ennek a jelenetnek is megvan az előzménye, méghozzá Euripidés *Alkéstis* című drámájában, amelyben Hadés érkezik, és vágja le Alkéstis haját. Eustathius magyarázata tetszetős, csak hogy, amint arra Rauk rámutat, az nem szerepel Euripidésnél, hogy a hajtincs Persephonének/Proserpinának való áldozat, minden hasonló szöveghely pedig Vergilius után élt szerzőktől való.⁶⁶⁷

Nyilvánvaló, hogy Macrobius nem maga talált rá a párhuzamra,⁶⁶⁸ hanem készen vette át azt egy olyan műből,⁶⁶⁹ amely Cornutus „tévedését” kiigazította. Ezt nem csak Macrobius általános munkamódszere, hanem az is bizonyítja, hogy az Euripidés-párhuzam bekerült a Vergilius-kommentárirodalomba. Servius az *Irin demittit Olympo* (4, 694) kapcsán ezt írja: *trahit hoc de Alcesti Euripidis, qui inducit Mercurium ei comam secantem, quia fato peribat mariti*. Ezt a magyarázatot egészíti ki a Servius Danielis szerzője, aki – nyilván Servius Mercurius- említése miatt – azt mondja, hogy Euripidés Hadést (*Orcus*) lépteti színre, s hogy a jelenet nem is a klasszikus görög tragédiaköltő találmánya, hanem Phrynikosé: *alii dicunt Euripidem Orcum in scenam inducere, gladium ferentem quo crinem Alcesti abscidat, et Euripidem hoc a Phrynicho, antiquo tragico, mutuatum*. Hogy a Servius Danielis megfogalmazása és Macrobius egyazon forrásra vezethető vissza, a két megfogalmazás szinte tökéletes egyezése miatt bizonyos, de az is valószínű, hogy Servius némileg torzítva, másod- vagy harmadkézből találkozott csak a Cornutus megjegyzésére adott válasszal, s nem ismerte pontosan a párhuzamos helyet:

⁶⁶⁶ A Servius Auctus magyarázatának eltéréseiről lásd RAUK (1995) 353.

⁶⁶⁷ Vö. RAUK (1995) 350.

⁶⁶⁸ Bár föltételezhetően azon a nézetten volt, hogy a költőnek nem a hagyomány megújítása, hanem megőrzése a feladata. Vö. RAUK (1995) 346.

⁶⁶⁹ Rauk ellenben azon az állásponton van, hogy magától Macrobiustól származik a Cornutus-kritika. Vö. RAUK (1995) 351. Igaz, később ezt némileg cáfoló megjegyzést tesz, mert egy Serviusnál is fölbukkanó kritika kapcsán arra a következtetésre jut, hogy ebben az esetben Servius Macrobiust visszhangozza, de egyben közös forrást is feltételez. RAUK (1995) 352.

Servius: *trahit hoc de Alcesti Euripidis, qui inducit Mercurium ei comam secantem...*

Servius Auctus: *Euripidem Orcum in scenam inducere, gladium ferentem quo crinem Alcesti abscidat.*

Macrobius: *in hac enim fabula in scaenam Orcus inducitur gladium gestans quo crinem abscidat.*

Úgy látszik azonban, hogy a többszöri átvétel módosította is a magyarázatot. A Servius Danielis-kommentár néhány sorral később ugyanis a következő megjegyzést fűzi a Macrobius által is idézett sorhoz: *SACRUM IUSSA FERRO Euripides Alcestin Diti sacratum habuisse crinem dicit, quod poeta transtulit ad Didonem.* Azonos a párhuzamos hely megadása, különbözik azonban a jelenet leírása, mintha Euripidésnél Alkéstis maga ajánlaná föl a hajtincsét az Alvilág istenének, aki itt nem *Orcus*, hanem *Dis*, de mégsem *Mercurius*, mint Serviusnál. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a cornutusi *adnotatio*-ra a későbbi Vergilius-magyarázók egyikétől adott válasz úgy diffundált a későbbi *Aeneis*-kommentárokba, illetve jutott el Serviusig, Macrobiusig, hogy különféle (legalább háromféle) változata élt egyszerre, s talált utat a Servius Danielis-kommentárba.

Némi következetlenség azonban Macrobiusnál is megfigyelhető, aki a néhány sorral későbbi *Orcus*-említésénél szintén *áldozat*-ként mutatja be a hajlevágást: *proditum est ut opinor quem secutus Virgilius fabulam abscidendi crinis induxerit: ἄγνισσαι autem Graeci dicunt dis consecrare unde poeta vester ait ex Iridis persona.* Mindez persze csak tovább erősíti azt a föltételezést, hogy a Servius Danielis-kommentárnak és Macrobiusnak ebben az esetben valóban közös forrásuk volt.⁶⁷⁰

Van azonban ennek a Cornutus-töredéknek egy további fontos vonatkozása is. A filozófus ugyanis nem csak azt jegyzi meg, hogy nem tudja, honnan az a jelenet (*historia*), hogy a haldoklóknak le kell vágni a haját, hanem azt is, hogy ez nem egyedülálló jelenség, mert Vergilius olykor a költők módjára „költ” bizonyos részleteket: *sed adsuevit poetico more aliqua fingere, ut de aureo ramo.* Érdekes módon erre nem utal a Servius Danielis-kommentár, de ez nem jelenti azt, hogy nem is tud róla, hiszen Servius említi ennek a részletnek ezt a vonatkozását is, igaz nagyon szűkszavúan, a maga magyarázatát ugyanis azzal kezdi az *Irin demittit Olympo*-sornál, hogy: *ut et supra diximus, trahit hoc...* Az *Aeneis* harmadik könyve 46. sorához ugyanis, amikor a szerencsétlen Polydorus szavaihoz megjegyzi, hogy a történet a római históriából (*traxit*

⁶⁷⁰ Furcsa egybeesés, de talán ez is a két szöveg közös gyökerét erősíti, hogy míg az egyik szövegben *Diti* szerepel az áldozat „kedvezményezettjeként”, addig a másikban *dis*, ami egyszerre lehet a *deus* dativusa és a *Diti* nominativusa, ha valaki éppenséggel félreérti a szöveget.

autem hoc de historia Romana) származik, majd hozzáfűzi, hogy – finoman szólva – kifogásolható, ha olyasmit talál ki a költő, ami nem igaz: *vituperabile enim est, poetam aliquid fingere, quod penitus a veritate discedat. denique obicitur Vergilio de mutatione navium in nymphas; et quod dicit per aureum ramum ad inferos esse descensum; tertium, cur Iris Didoni comam secuerit.*⁶⁷¹ Majd hozzáfűzi, amit a negyedik ének megfelelő helyén is elmond: *sed hoc purgatur Euripidis exemplo, qui de Alcesti hoc dixit, cum subiret fatum mariti.*⁶⁷²

Cornutus – a Macrobiusnál fennmaradt töredék szerint – az *Aeneis* két jelenetét is a költő által kitalált dolgok közé sorolta, de Servius tud egy azonos szempontok alapján ebbe a csoportba tartozó harmadikról is, a hajók nymphává változásáról.⁶⁷³ Nagyon valószínű tehát, hogy ezek felsorolása eredetileg Cornutus művében volt olvasható. A korabeli Vergilius-kritika egyik probléma-köre ugyanis éppen az volt, hogy föltárja, milyen forrásokból merítette Vergilius költeményei egyes epizódjait. Erre utal az a szintén Macrobiusnál megőrzött részlet, amely szerint Valerius Probus, talán a Cornutusnál csak egy hajszállal fiatalabb grammatikus-generáció neves tagja, megjegyezte, nem tudja, honnan származik a *Georgica* azon részlete, amelyben Pan gyapjával csábítja Lunát:

Apud Vergilium Pan niveo lanae munere Lunam inlexisse perhibetur in nemora alta vocans:

*munere sic niveo lanae, si credere dignum est*⁶⁷⁴

*et reliqua. in hoc loco Valerius Probus, vir perfectissimus, notat nescire se hanc historiam sive fabulam quo referat auctore. quod tantum virum fugisse miror. nam Nicander huius est auctor historiae, poeta quem Didymus, grammaticorum omnium quique sint quique fuerint instructissimus, fabulosum vocat.*⁶⁷⁵

Cornutus föltehetően az *Aeneis* kapcsán jelölte meg azokat a helyeket, amelyeknek a görög irodalomban nem találta előzményét,⁶⁷⁶ ezért a fikció (*fingere*) kategóriájába sorolta őket. Amit azonban Servius állít, vagyis hogy elítélhető az ilyen típusú költői fikció, alighanem szintén Cornutustól ered, aki ugyan nem vetette el a fikció szabadságát, de korlátok közé szorította, és kifogásolt minden olyan részletet, amelynek nem volt előzménye a görög irodalomban.⁶⁷⁷

⁶⁷¹ A helyet idézi RAUK (1995) 351 is.

⁶⁷² Servius, *Ad Aeneidos* 3., 46.

⁶⁷³ Vergilius, *Aeneis*, 9, 81sqq.

⁶⁷⁴ Vergilius, *Georgica*, 3, 391.

⁶⁷⁵ Macrobius, *Saturnalia*, 5, 22, 9-10. A magyarázat egyébként a Servius Danielis-kommentárban is megtalálható, ami szintén a közös forrás feltételezését erősíti. Vö. Servius Danielis *ad loc. cit.*

⁶⁷⁶ Kroll szerint ezek valószerűtlenségek voltak (*ἀπίθανα πλάσματα*), és ide sorolta a Polydorus sírjánál történeteket is (*Aeneis*, 3, 46sqq). Vö. KROLL (1924) 131-134.

⁶⁷⁷ Erről részletesen lásd TAKÁCS (2020).

Érdemes mindenesetre megvizsgálni azt is, mi az, ami végül a cornutusi „fikció-katalógus”-ból, a már idézett hajfürtlevágás motívumán kívül a késő-ókori Vergilius-kommentárokból fennmaradt. A hatodik ének aranyág-motívumához hosszú magyarázatot fűz ugyan Servius, de nem utal arra, hogy az teljesen Vergilius költői találománya lenne,⁶⁷⁸ a hajók nymphává változásakor a kilencedik énekben azonban újra előkerül, hogy a költőnek ebben a jelenetben nem volt példaképe: *IPSA DEUM FERTUR GENETRIX figmentum hoc licet poeticum sit, tamen quia exemplo caret, notatur a criticis: unde longo prooemio excusatur. nam ideo et prisca ratione religionis et Iovis beneficio dicit esse perfectum, ut naves mutarentur in nymphas, quo vel aliqua ex parte possit esse verisimile.*⁶⁷⁹ Majd ezt a magyarázatot egészíti ki a Servius Danielis szerzője: *sane quidam 'fertur' reprehendunt, quod dicendo auctoritatem rei detraxerit. alii laudant, quod dicendo 'fertur' incredibili rei auctoritatem dare noluerit.* A két kommentár szövegének összehasonlításából úgy tűnik ki, mintha a hajók átváltozásának epizódjával kapcsolatban három értelmezői-kritikusi magatartás alakult volna ki: azok, akiket Servius *critici*-nek nevez, azért rótták meg (*notatur*) Vergiliust, mert előzmény nélküli (*quia exemplo caret*) eseménysor talált ki; a Servius Danielis szerzője által említett egyik csoport viszont azt kifogásolta (*reprehendunt*), hogy a *fertur* igével elvette az esemény valóságosságát, míg a másik ennek az ellenkezőjét látta a *fertur* használatában, és megdicsérték (*laudant*) a költőt. Bár Servius nem hivatkozik arra, hogy ezt a részletet is Cornutus „jelölte meg” először, de nagyon valószínű, hogy erre a részletre is ő hívta föl a figyelmet. Véleményem szerint egyébként, mivel Cornutus kifejezetten a költői fikció pártján állott (de nem minden megkötés nélkül),⁶⁸⁰ az ő véleményét leginkább a Servius idézte álláspont fejezi ki, s a másik kettő, amelyeket a Servius Danielis-kommentárban olvashatunk, inkább a Cornutus megjegyzésére is reagáló későbbi grammatikus-nemzedékekhez kapcsolható.

3) FL34.

Külön kell szót ejteni Cornutus Vergiliusról írt művének erről a töredékéről, amely azért is okoz nehézséget, mert a *Scholia Veronensia* palimpszesztusz kódexe ezen a ponton, éppen Cornutus szavainál, olvashatatlan. A szöveget először közlévő Angelo Mai

⁶⁷⁸ Vö. Servius, *ad Aeneidos* v. 6, 136.

⁶⁷⁹ Servius, *ad Aeneidos* v. 9, 81.

⁶⁸⁰ Vö. **FL23**; valamint TAKÁCS (2002).

olvasatát a későbbi kiadók (Keil és Hermann) nagyjából azonos módon egészítették ki, így a kibetűzhető szöveg a valószínű javításokkal együtt így hangzik:

ILLAM TERRA PARENS IRA INRITATA Cornutus:.....(quid).....e posset. Asp.: an[imo] inritato /in Deos saevire Famam creavit, per quam quia introducuntur invicem certantes et adulter[asse] Deos [inter se] / et belligerasse, haec nobis innotescerent. Famam Vergilius singulariter atque Sa[ll. dixit plu]rali numero, ut in primo Historiarum...

Az Aeneis negyedik éneke 178. sorához írt veronai scholion Cornutus mellett megemlíti Aemilius Aspert, Vergilius Cornutusnál későbbi kommentátorát, s így némi támpontot ad a cornutusi kritika rekonstruálásához. Asper ugyanis, mint azt korábban láthattuk, két alkalommal is reflektál arra a kritikai megjegyzésre, amelyet Cornutus tett az eposz szövegével kapcsolatban (**FL32, FL34**), másfelől pedig azt is tapasztaltuk, hogy Cornutus a problémákat olykor kérdés formájában fogalmazta meg, amelyet a későbbi grammatikusok úgy értelmeztek: nekik kell Vergilius védelmében válaszolniuk. Azaz – véleményem szerint – Cornutus töredéke eredetileg a helyhez fűzött kérdés (*quaestio*) lehetett, amelyre Asper igyekezett választ adni.

Az Aeneis részlete így hangzik:

*Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
Fama, malum qua non aliud uelocius ullum...
illam Terra parens ira inritata deorum
extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
progenuit...* (4, 173-174, 178-180)

Vagyis Vergilius interpretációjában a Fama a titánok húga, és Asper ebből is indul ki, hiszen a titánok akarták letaszítani trónjukról az olymposi isteneket, azaz – bár az *ira inritata deorum* kifejezés kétféleképpen is értelmezhető: az *ira ablativus rei efficientis*, de a *deorum* lehet *genitivus subiectivus* és *obiectivus* is – a Cornutusnak válaszoló grammatikus úgy értelmezte, hogy a *Terra parens* az istenek elleni haragjában hozta létre *Fama*-t: *an[imo] inritato in Deos saevire Famam creavit*. Asper a vergiliusi *inritata participium coniunctum*-ot magyarázatképpen *ablativus qualitatis*-szá (*animo inritato*) formálja át, s kifejti, milyen kárt is okozott a *Terra parens* a *Fama*-n keresztül az isteneknek. Asper válasza alapján tehát nagyjából így hangozhatott Cornutus kérdése: *Cornutus hoc loco quaerit: num quid Fama in deos saevire posset?*, s az állítmány módja (*praeteritum imperfectum coniunctivi*) azt mutatja, hogy Cornutus nem hitt abban, hogy a *Fama* bármit is árthat az isteneknek.

Cornutusnak ez a megjegyzése nyilvánvaló összefüggést mutat a sztoikus filozófiának – és természetesen Chrysipposnak – az istenekre vonatkozó tanításával, amely szerint az istenség nem csak magasabb rendű létező az embernél, és – ahogy Tertullianus írja – kívül van az emberi világon, s azt mintegy fazekasként forgatja. Azt ugyan nem állították, hogy az istenség változatlan, de mivel elvetették az antropomorfikus istenképzetet, Cornutus számára egyértelmű volt, hogy az eposzbeli állítás megvalósítása lehetetlen, emberi harag nem tud hatással lenni az istenségre.

4) FL41.

Szintén a Scholia Veronensia magyarázata az, amelyet Angelo Mai igyekezett Cornutushoz kapcsolni:

468. IVTVRNA VIRAGO.— *utrum pariens an virum agens (quod prop) — | et quaerendum, an 'virago' possit dici, quae virilibus officiis fungatur, licet virgo non sit vir — | nondum nubili aetate, si nec virum experta, at 'virago', quae in virtute et in virgin[itate] — |(Minerva et Di)ana, ita tamen, ut non apte dixeris virginem Vestalem 'viragin[em]'* —; | *virginitate quidem perpetua est, sed femina.....has viragines dic—|qualis in tragoediis Atalanta traditur.*
 (469-481) [***]— *et Corn [..] |[***] — uit [..] eo reli.*
 [***] *cus conque [***] vovit. |*

A csak rendkívül töredékesen kibetűzhető két scholiont a szöveg kiadói nemcsak eltérően próbálták olvasni, hanem még abban sem volt egyetértés, hogy pontosan melyik vergiliusi eposzrészlethez tartozik, a Hermann által bizonytalanul a 472. sorhoz kapcsolt töredéket Mai a 470. sorhoz kapcsolta, s mivel a későbbi kiadók által (et) corp.. szórészletet előbb —*t in Corn. et*-nek, majd *in Cornu*-nak olvasta, úgy vélte, hogy az a 470. sorhoz tartozik. Az eposz sorai a következőképpen hangzanak:

*Hoc concussa metu mentem Iturna uirago
 aurigam Turni media inter lora Metiscum
 excutit et longe lapsum temone reliquit;
 ipsa subit manibusque undantis flectit habenas
 cuncta gerens, uocemque et corpus et arma Metisci. (12, 468-472)*

Mivel a szövegtöredékben Hermann a corpus szót vélte fölfedezni, kézenfekvő volt, hogy a 472. sorhoz kösse a töredéket, míg Mai, aki Cornutus nevének rövidítését látta bele a nehezen olvasható sorba, a *reliquit* igéből indult ki, amelynek eleje (reli)

kiolvasható. Bár a szöveg töredékes, és emiatt nagyon bizonytalan bármilyen módon kiegészíteni, föltételezhető, hogy Cornutus ezen a ponton is a jelenetben rejlő logikai ellentmondás fedezett fel, és ezt jelölte (*adnotauit*), vagy – amennyiben erőteljesebb kritikát feltételezünk: *culpauit*. A bírálat tárgya pedig az lehetett, hogy a Iuturna félrelöki a harci szekér sebesült kocsihajtóját és ő maga veszi át a helyét. Cornutus valószínűleg azt kifogásolta, hogy Iuturna nem lelökte Metiscust, hanem a kocsirúdra, a gyepplők közé lökte (*media inter lora*), ami csak nehezítette – a kritikus szerint – a kocsi irányítását, noha – bár kérdéses, hogy így értelmezte-e – Metiscus végül aligha maradt a kocsi rúdján, hanem lecsúszott róla (*lapsum temone*). Ha Cornutus is úgy értelmezte, hogy Metiscus végső soron leesett a kocsiról, akkor pedig az lehetett a kifogás a jelenet ellen, hogy Iuturna nem próbált segíteni a kocsihajtónak, hanem egyszerűen ott hagyta, ahogy arra a töredékesen maradt szavak utalnak: *eo reli*. A *reli* nyilvánvaló utalás az eposz igéjére (*reliquit*), vagyis Cornutus – és talán Probus is, hiszen a *Corn* előtt álló kötőszó párhuzamos szerkesztést sejtet – azt kritizálhatta, hogy *Iuturna otthagya Metiscust*, egyszerűen félrelökte és átvette a helyét, ráadásul meglehetősen drasztikus módon, majd ott hagyta a harcmezőn: *quare vagy quod Iuturna Metiscum eo reliquisset/quit*.

Kétségtelen, hogy egy ilyen nehezen értelmezhető jelenet szemet szúrt az efféle ellentmondásokra érzékeny Cornutusnak.

C) FRAGMENTA INCERTA NOVA: ÚJ MEGFONTOLÁSOK

Servius szóhasználata (*critici, notatur, poetico more, figmentum poeticum etc.*) egyébként szinte kínálja annak vizsgálatát, vajon lehet-e más nyomát fölfedezni Cornutus Vergiliusról írt elveszett művének a késő-ókori Vergilius-kommentárokból. Az alábbiakban némi kitérőt teszünk, amellyel arra kívánjuk fölhívni a figyelmet, hogy Cornutus művének több megállapítása – névtelenül – bekerülhetett a késő-ókori Vergilius-kommentárirodalomba.

Mint korábban láttuk, a *Vita Persii* Cornutusra vonatkozó definíciója valószínűleg *criticus*-nak nevezte a filozófust, s ez a kifejezés – igaz pluralisban – tizenegy alkalommal fordul elő a Servius- és Servius Danielis-kommentárokból.

Ecloga, 2, 65:

TRAHIT SUA QUEMQUE VOLUPTAS notatur a criticis, quod hanc sententiam dederit rustico supra bucolici carminis legem aut possibilitatem.

Aeneis, 1, 71:

SUNT MIHI BIS SEPTEM (...) sane notant Vergilium critici, quia marito promittit uxorem: quod excusat regia licentia....

Aeneis, 2, 668:

ARMA, VIRI, FERTE ARMA notant hoc critici, quia saepius armari aliquos dicit, cum exarmatos nusquam ostendat:...

Aeneis, 8, 291:

TROIAMQUE (...) sane critici frustra culpant Vergilium, quod praesentibus Troianis Troiae laudari introduxit excidium...

Aeneis, 8, 731:

Servius Danielis: *ATTOLLENS VMERO FAMAMQUE ET FACTA NEPOTUM (...) hunc versum notant critici quasi superfluo et humiliter additum nec convenientem gravitati eius: namque est [eius] magis neotericus.*

Aeneis, 10, 157:

ROSTRO PHRYGIOS SUBIUNCTA LEONES (...) sane notatur a criticis Vergilius hoc loco, quemadmodum sic cito dixit potuisse naves Aeneae fieri...

Aeneis, 10, 861:

RHAEBE DIV RES SI QVA DIV MORTALIBUS VLLA EST hoc loco notant Vergilium critici, quod homini sacrilego dedit prudentem sententiam: quam rem ratio naturalis excusat. ea enim quae per naturam movent animos, in quamvis personam cadunt...

Aeneis, 11, 24:

Servius Danielis: *ITE AIT vitiose in media oratione 'ait' positum critici notant.*

Aeneis, 11, 188:

CINCTI FVLGENTIBVS ARMIS (...) frustra hoc epitheton notant critici, quasi circumeuntes rogos alia arma habere debuerint.

Aeneis, 12, 83:

PILVMNO QVOS IPSA DECVS DEDIT ORITHYIA ait Horatius in arte poetica <339> nec quodcumque velit poscat sibi fabula credi. unde critici culpant hoc loco Vergilium, dicentes incongruum esse figmentum. (...)

Nem lehet ugyan megállapítani, hiszen nincsen semmilyen biztos kritérium a kezünkben, hogy ezek közül származott-e bármelyik kritika is Cornutustól, csupán azt jelenthetjük ki, nem zárható ki, hogy a késő-ókori Vergilius-kommentárokból idézett *criticus*-megjegyzések egyike-másika eredetileg az I. századi filozófustól származott, azaz – végső soron – még ezek a szöveghelyek is lehetnének a filozófus *incertum fragmentum*-ai. Némelyik szinte „kiált” azután, hogy a sztoikus Cornutusszal hozzuk kapcsolatba, mint például a második ecloga 65. sorához írt megjegyzés, egy ilyen irányú vizsgálódás azonban esetleg túlzottan bizonytalan lenne. Elég, ha rögzítjük: a késő-ókori Vergilius-kommentárok még megőriztek fragmentumokat Cornutus művéből, s ha meghatározzuk e töredékek körét, már azzal is közelebb juthatunk a filozófus művének szelleméhez. Végső soron ugyanis nyugodtan kijelenthető, hogy a nem tőle származó kritikák egy részét inspirálhatta Cornutus is.

A másik szál, amelyen Cornutus töredékeinek szóhasználata alapján elindulhatunk, a *mos poeticus* és *figmentum poeticum* kifejezés, amely szintén fölbukkan a Servius- és a Servius Danielis-scholionokban. Akadnak köztük, amelyek nyilvánvalóan nem származhatnak a kritikus szemléletű Cornutustól, fölsorolásuk azonban semmiképpen sem tekinthető fölöslegesnek.

Aeneis, 1, 15:

FERTVR dicitur. et ingenti arte Vergilius, ne in rebus fabulosis aperte utatur poetarum licentia, quasi opinionem sequitur et per transitum poetico utitur more.

Aeneis, 1, 184:

CERVOS (...) sed cervi non sunt in provincia proconsulari, ad quam venit Aeneas. aut fictum ergo est secundum poeticum morem, aut...

Aeneis, 1, 273:

REGINA regis filia. abusive ait more poetico, ut alibi magnum reginae sed enim miseratus amorem,⁶⁸¹ id est regis filiae Pasiphaes.

Aeneis, 1, 292:

REMO CVM FRATRE QVIRINVS IVRA DABVNT (...) ut autem pro Agrippa Remum poneret, poetico usus est more; nam nomen ex vicino sumpsit.

Aeneis, 1, 374:

CLAVSO more poetico, qui dicunt caelum per noctem claudi, aperiri per diem...

Aeneis, 2, 255:

TACITAE LVNAE aut more poetico noctem significat, aut physicam rationem dixit. (...) ergo tacita luna est, cuius circulus, terrae vicinus immobili, minus sonat aliorum comparatione.

Aeneis, 3, 418:

ABSCIDIT propter metrum 'ci' corripuit per poeticum morem.

Aeneis, 4, 242:

ANIMAS pro 'umbras' secundum poeticum morem.

Aeneis, 5, 840:

Servius Danielis: et sciendum in maius celebrari Palinuri mortem more poetico, quem dormientem in undas cecidisse constat +missum.

Aeneis, 6, 64:

(...) novimus praeterea esse morem poeticum, ut duabus propositis rebus uni respondeant...

Aeneis, 8, 319:

AB AETHERIO VENIT SATVRNVS OLYMPO hoc dicit secundum poeticum morem; nam Saturnus rex fuit Cretae, quem Iuppiter filius bello pepulit.

Aeneis, 9, 104:

PER PICE TORRENTES ardentes: et est figmentum poeticum.

Aeneis, 10, 1:

⁶⁸¹ Vergilius, 6, 28.

PANDITVR INTEREA DOMVS OMNIPOTENTIS OLYMPI secundum poeticum morem hoc dicit 'factus est dies'...

Aeneis, 11, 597:

Servius Auctus: *AT MANVS INTEREA in tota hac descriptione historicum characterem poetico miscet.*

Aeneis, 6, 719:

AD CAELVM HINC IRE PVTANDVM EST miscet philosophiae figmenta poetica et ostendit tam quod est vulgare, quam quod continet veritas et ratio naturalis. nam secundum poetas hoc dicit: credendum est animas ab inferis reverti posse ad corpora? ut 'caelum' superos intellegamus, id est nostram vitam. secundum philosophos vero hoc dicit: credendum est animas corporis contagione pollutas ad caelum reverti?

Nem mutathatunk, sajnos, jelen esetben sem rá egyik vagy másik scholionra, hogy az minden bizonnyal Cornutustól származik, ám az könnyen elképzelhető, hogy Cornutus a fikciónak, mint a *mos poeticus* szerves elemének a Vergilius-értelmezésben való létjogosultsága hangoztatásával precedenst teremtett a későbbi, akár tőle eltérő szellemű, apologetikus szemléletű kommentátorok számára,⁶⁸² hogy a vitatható részletekre annak hangoztatásával adjanak fölhatalmazást. Cornutus hatása az ókori Vergilius-kritikára és – filológiára minden bizonnyal mélyebb volt, mint az a néhány fragmentum, amely ránk maradt, s amely alapján ma fogalmat alkotunk hatásáról.

Hiányos maradna azonban a kép, ha nem sorolnánk föl azokat a késő-ókori kommentárhelyeket, amelyeket az újabb kutatás kapcsolatba hozott Cornutusszal.

Goold föltételezése szerint Cornutusra vezethető vissza az *Aeneis* 2. éneke 592. sorához írt Servius-szöveg: *...hinc autem aliquid deesse Veneris verba declarant dicentis (601) „non...iamque adeo...”*⁶⁸³, s Georgii is több késő-ókori kommentár-részletet tulajdonított az I. századi filozófusnak. Szavait érdemes teljes terjedelmében idézni:

Dass Cornutus der Autor der vier objecta ist, welche S[ervius] 3, 46 zusammenstellt, glaube ich nach 4, 694 mit Sicherheit behaupten zu dürfen. Es würde zu diesen Kritiken der Unwahrscheinlichkeit passen, wenn die Kritik gegen den Ascanius victor 9, 637 und vielleicht die ganze quaestio wegen der Unwahrscheinlichkeit und Widersprüche in der Behandlung des Ascanius ihm zugeschrieben werden dürfte. Nach seiner Kritik zu 5, 517 nehme ich an, dass er die gleichartige zu 1, 275 aufgestellt hat. Wenn er in jener die pietas des Äneas anzweifelte, und ich die am Charakter der Dido geübte Kritik 4, 548 mit Recht auf ihn zurückführte habe, so ergibt sich die Vermutung, dass überhaupt bei den Kritiken

⁶⁸² Servius és Cornutus eltérő *figmentum poeticum*-felfogásáról lásd SETAIOLI (2004) 361.

⁶⁸³ Vö. GOOLD (1970) 168.

gegen die personarum consideratio vielfach an Cornutus zu denken sei, wozu auch die quaestio de Ascanio gehört haben könnte. Theologisch-philosophische Fragen lagen dem Cornutus bei seinem sonstigen Studien und Arbeiten sehr nahe: ich denke in dieser Beziehung an ihn 1, 42. 4, 653: 696/697. Wenn er 10, 547 ein sordidum, eine Armseligkeit des Ausdrucks rügt, so dürfte auch von den zahlreichen Kritiken mit dem Schlafwort humile die eine und andere von ihm herrühren. Endlich habe ich bei der Kritik des κωφὸν πρόσωπον 7, 341 den Cornutus als Urheber vermutet. Alle diese Spuren scheinen auf eine zusammenhängende Behandlung anfechtbarer und tadelnswerter Erscheinungen in Vergils Dichtung hinzuweisen, was sich gut vereinigt mit der auch von Ribbeck gebilligten Vermutung O. Jahns in prolegg. ad Persium p. XV, dass Cornutus in seinen commentarii zur Äneis nicht den Versen gefolgt sei, sondern einzelne Fragen im Zusammenhang behandelt habe.⁶⁸⁴

A német filológus szavai alapján tehát további Cornutus-fragmentumok föltételezhetők. Véleményem szerint azonban érdemes óvatosnak lenni. Mivel nem tudjuk pontosan fölmérni a cornutusi kritika hatását, így nem tudhatjuk, vajon nem olyan névtelen filológusoktól származnak-e a felsorolt részletet, akik magukévá tették Cornutus szemléletmódját és módszerét, s az ő hatása alatt olvasták Vergilius műveit, vagy – ahogy itt külön hangsúlyt kap – az *Aeneis*-t.

⁶⁸⁴ GEORGII (1891) 568-569.

V.) ÖSSZEFOGLALÁS

A) CORNUTUS VERGILIUSRÓL SZÓLÓ MŰVÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A Cornutustól fennmaradt töredékek bemutatása után megkísérelhetjük az elveszett mű néhány jellemző vonását összefoglalni. Amint az a mű címére és jellegére vonatkozó két fragmentumból (**FL23**, **FL33**) és a fennmaradt töredékekből kitűnik, Cornutus nem a vergiliusi műveket sorról sorra interpretáló művet írt, hanem egy olyan megjegyzésgyűjteményt alkotott, amelynek nagy részét a költő három nagy munkájában föllelhető problematikus helyek megjelölése, értékelése, illetve az addig vitatott néhány hely új szempontú értelmezése tette ki. Ez a mű legalább *tízkönyvnyi* terjedelmű volt, s föltételezhetően Cornutus az egyes probléma-csoportoknak szentelt egy vagy több könyvet. Bár utalást csak a mű tizedik könyvére találunk Charisiusnál, aki alighanem másodkézből, talán az idősebb Plinius *Dubius sermo*-ja alapján idézte Cornutust, ráadásul az egyik fragmentum nem is a Vergiliusszal foglalkozó kritikai részből, hanem a mű X. könyvének Silius Italicushoz szóló ajánlásából származik, valószínűtlennek tűnik, hogy a sztoikus filozófus csak a mű tizedik könyvét ajánlotta a költőnek. Helyesebb azt föltételezni, hogy az egész művet neki ajánlotta, s Charisius szövegét is a hagyományozott *ad Italicum de Vergilio libro X* és *in Maronis commentariis Aeneidos X* helyesen így hangzanék: *ad italicum de Vergilio libri X* illetve *in Maronis commentariis Aeneidos [libri] X*.

Mivel a mű könyveinek pontos számát nem ismerjük, így terjedelméről természetesen nem lehet fogalmunk, de a mű fölépítéséről talán igen. Az a fragmentumok alapján jól látható, hogy Cornutus a szövegkritikai problémáktól, egyes jelzőknek, igéknek helyes vagy helytelen használatától egész jelenetek értékeléséig jutott el. Bár szemléletmódja nem pusztán grammatikai vagy rétorikai volt, hiszen néhány esetben kifejezetten költészetesztétikai, poétikai szempontból kritizálta Vergilius szövegét (Dido hajlevágásának motívumakor vagy amikor Aeneas galambot kötözött célpontnak az árbócra), a nyelvi bírálatok kapcsán föltételezhető, hogy kritikai alapállását a sztoikus grammatikai fölfogás határozta meg. Diogenés Laertios szerint a sztoikusok a nyelvi kifejezőmód öt erényét állapították meg: ἑλληνισμός, σαφήνεια, συντομία, πρέπον,

κατασκευή.⁶⁸⁵ Majd meg is magyarázza e kifejezések jelentését: Ἐλληνισμὸς μὲν οὖν ἐστὶ φράσις ἀδιάπτωτος ἐν τῇ τεχνικῇ καὶ μὴ εἰκαίᾳ συνηθείᾳ: σαφήνεια δὲ ἐστὶ λέξις γνωρίμως παριστῶσα τὸ νοούμενον: συντομία δὲ ἐστὶ λέξις αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα περιέχουσα πρὸς δῆλωσιν τοῦ πράγματος: πρέπον δὲ ἐστὶ λέξις οἰκείᾳ τῷ πράγματι: κατασκευὴ δὲ ἐστὶ λέξις ἐκπεφευγυῖα τὸν ιδιωτισμὸν.⁶⁸⁶

Ha az itt felsorolt sztoikus grammatikai-esztétikai terminusokat összehasonlítjuk a Cornutus által használt kifejezésekkel, egyértelművé válik a cornutusi terminológia sztoikus indíttatása: A fragmentumokban szereplő, Cornutus szájába adott kifejezések a következők: *incuriose et abiecte uerbum positum (FL26)*, *uerbum (...) leue et tenuis ac parui incommodi (FL26)*, *parum idoneum (...) uerbum (FL28)*, *vehementius (FL29) num indecore (...) (FL32)*, *indecenter (FL36)*, *paulo incautius (FL21) non conuenerit (FL39)*, *sordidum (FL40)*. A latin kifejezések nagy része (*incuriose et abiecte...*, *parum idoneum...*, *...indecore, indecenter, non conuenerit...*) legnyilvánvalóbban a sztoikus terminusok közül a πρέπον-hoz kapcsolható, és kisebb mértékben a σαφήνεια követelményéhez. Ami a Ἐλληνισμός kérdését illeti, ami Vergilius esetében a *Romanitas*, ebben Cornutus aligha találhatott kifogásolni valót a költő műveiben, s ugyanez vonatkozik a συντομία és a κατασκευή esetére. Azt tehát nem mondhatjuk, hogy a sztoikus kategóriák egy-egy könyvnek vagy azonos számú könyvnek feleltethetők meg (vagyis nem valószínű, hogy – ha tíz könyvből állt a mű – az első öt a πρέπον, a másik öt pedig a σαφήνεια-problémát tárgyalta Vergilius költeményeiben. Valószínűbb, hogy ezek kiemelt szempontok voltak, de nem működtek szervezőelvként.

Elgondolkoztató viszont, hogy a Gellius által idézett *de figuris sententiarum* című műben szintén egy olyan Vergilius-idézetet állított pellengérré Cornutus (igaz, nagyon finoman fogalmazva: *paulo incautius*), amelyben szintén a πρέπον és a σαφήνεια szempontja kerül előtérbe, könnyen elképzelhető, hogy a két mű szoros kapcsolatban állt egymással. Ennek lazább formája az lehet, ha időben egymás után keletkeztek, szorosabb formája pedig az, ha a *de figuris sententiarum* című munka – ahogy fentebb fölvettem – a Vergiliusról írt könyvek néhány könyvére terjedt ki. A fragmentumok homályossága alapján mindezt, persze, nem lehet megállapítani, okkal csak a két mű sztoikus grammatikai indíttatását vethetjük föl és állapíthatjuk meg.

⁶⁸⁵ Diogenés Laertios, 7, 59.

⁶⁸⁶ Diogenés Laertios, 7, 59.

B) Cornutus Vergilius-műve a korabeli politika kontextusában

A Vergilius műveiről írt kritikus művet – a Charisiusnál fennmaradt fragmentum alapján – Cornutus Silius Italicusnak ajánlotta. Silius Italicus, akihez fűződő viszonyáról később még részletesen szólok, politikai pályája csúcspontjára 68-ban ért, amikor a bukás előtt álló Nero őt nevezte ki consulnak.⁶⁸⁷ Hűségéhez nem férhetett kétség. Silius Italicus, aki a császár halála után, éppen dicstelen szereplése miatt, visszavonult a politikától, később már csak a költészetnek élt, de bizonyos, hogy tagja volt Nero költői körének, s egyike volt azoknak, akik mindvégig megmaradtak a császár kegyében. Mivel Nero 59-ben, anyja halála után szervezte meg költői körét, kérdés, hogy Cornutus a palotában, vagy másutt ismerte-e meg Silius Italicust. Egyesek fölvetették, hogy Lucanus és Persius mellett Silius Italicus is Cornutus tanítványa lehetett,⁶⁸⁸ erre azonban semmilyen adatunk (még közvetett) sincs. Amellett azonban, hogy Cornutus művét a Nero-féle költői kör megszervezése utáni időszakra kell datálni, erőteljesebb érvek szólnak. Az egyik a Silius Italicushoz szóló ajánlás megfogalmazása, a másik magának a műnek a politikával összefüggésbe hozható tendenciája.⁶⁸⁹

Egy évvel ezelőtt megjelent tanulmányomban részletesen írtam a Charisiusnál fennmaradt bevezető jelentőségéről,⁶⁹⁰ így annak elemeit nem ismétlem meg. Itt most csak a *principes civitatum* (FL23) kifejezés értelmezését elevenítem föl. A szövegből ugyanis az derül ki, hogy Cornutus Silius Italicust a *principes civitatum* kategóriájába sorolja. A korban meglehetősen tágan értelmezett fogalom arra mindenestre alkalmas, hogy behatároljuk, mikortól lehetett Silius Italicust így nevezni. Minthogy Tacitus világosan megírja, hogy Nero költői körébe olyanok kerültek, akik akkor még nem voltak ismertek a széles nyilvánosság előtt, föltételezhető, hogy Silius Italicus akkortól lett Cornutus szemében a Város egyik kiemelkedő polgára, amikor Nero támogatottjaként hivatali karriert is kezdett. Általánosan megfigyelhető ugyanis, hogy azok, akik Nero költői körének a tagjai voltak, a princeps segítségével igen hamar fontos tisztségekbe kerültek. Ezt tapasztaljuk a kör egyik legtehetségesebb tagja, Lucanus esetében, aki jóval

⁶⁸⁷ Plinius, *Epistulae*, 3, 7, 10.

⁶⁸⁸ Vö. RAMELLI (2003) 27-30.

⁶⁸⁹ Hogy Cornutust megérintette a politika, abban nincs semmi meglepő, hiszen a sztoikus tanítás az államéletben való részvételt tanította a bölcs számára abban az esetben, ha semmi sem akadályozza meg benne. Diogenés Laertios, VII, 121.

⁶⁹⁰ TAKÁCS (2002).

idő előtt lett *augur* és *quaestor*,⁶⁹¹ de igaz ez Cocceius Nervára is, akit a Piso-féle összeesküvés leleplezése és megtorlása után a császár nem győzött kitüntetésekkel elhalmazni.⁶⁹² Cornutus, aki egyike volt azoknak a filozófusoknak, tudósoknak, akiknek szintén bejárásuk volt a császári palotába, ha előbb nem is, itt, Nero környezetében megismerhette Silius Italicust.

De miért ajánlotta Cornutus kétségtelenül kritikus szellemiségű művét a köztudottan Vergilius-csodáló Silius Italicusnak? Mivel a mű keletkezésének föltételezett ideje a hatvanas évek első felére esik⁶⁹³ (minden bizonnyal 59 után és Cornutus 66-os száműzetése előtt), könnyen elképzelhető, hogy Silius Italicus, akinek Vergilius-csodálatáról Martialis epigrammái és a Domitius uralkodása alatt írt *Punica* című eposz alapján alkothatunk fogalmat, a hatvanas években még nem volt akkora rajongója a mantuai poétának,⁶⁹⁴ mint két évtizeddel később. Silius Italicus magatartása ugyanis túlságosan látványos volt ahhoz, hogysem ne sejtünk mögötte valamiféle szándékolt teatralitást. Azzal, hogy nagyobb tisztelettel ülte meg Vergilius, mint a maga születésnapját,⁶⁹⁵ nemcsak nagyrabecsülését akarta kifejezni, hanem egyben az utód remélt pózában is tetszelgett. A forrásokból ez ugyan nem derül ki, de egyáltalán nem zárható ki, hogy Silius Italicusnál a nagy Vergilius-rajongás későbbi fejlemény. Nero korában ugyanis éppen a Vergiliustól való elszakadással kísérleteztek a költők, s ebből a szempontból fontos mérföldkő Lucanus *Pharsalia*-ja, de nyilvánvaló, hogy Nero is megpróbálta meghaladni Vergiliust, legalábbis erre utal *Troica* című eposza s az, hogy egy hatalmas történeti eposzt tervezett, talán abban is reménykedve, hogy műve kiszoríthatja Vergilius kanonizálódott alkotását. Véleményem szerint tehát Cornutus nagyon is körültekintően és megfontoltan választotta meg mind munkájának témáját, mind szemléletmódját és tendenciáját, mind címzettjét. Alaposan számot vetett a körülményekkel, de nem csak az irodalmi-esztétikaiakkal, hanem a politikaiakkal is.

⁶⁹¹ Vö. AHL (1976) 28.

⁶⁹² Vö. Tacitus, *Annales*, 15, 72.

⁶⁹³ Ribbeck arra gondol, hogy a Silius Italicusnak való ajánlás és Dido királynőnek az említése között lehet valamiféle összefüggés, ami arra utalhat, hogy a költő már ekkor tervezgette eposzát. Vö. Ribbeck (1866) 124.

⁶⁹⁴ Rajongásának a *Punica*-ban is hangot ad: *Mantua, Musarum domus atque ad sidera cantu/ Evecta Aonio et Smyrnaeis aemula plectris*. (8, 593-594)

⁶⁹⁵ Vö. Martialis, 11, 48; 11, 50.

C) CORNUTUS VERGILIUS-KRITIKÁJA ÉS A SZTOIKUS EGZEGÉZIS-HAGYOMÁNY

Az elmondottak alapján világos, hogy Cornutus Vergiliusról írt kritikai művében különböző, főként grammatikai és rhétorikai, valamint poétikai szempontok alapján vizsgálta, kritizálta és értelmezte, magyarázta a költő műveinek egyes, kiválasztott részleteit. A Vergilius-magyarázatoknak, ahogy arra korábban kitértem, volt már ugyan hagyománya a római irodalomban, ez azonban még korántsem volt olyan széleskörű Cornutus korában, mint amilyenné a késő-ókorra vált, ráadásul azt sem lehet minden esetben megállapítani, hogy a sokszor csak névről ismert művek (*pl. Aeneidomastix*) mikor keletkeztek, így ennek az irodalomnak és Cornutusnak a kölcsönhatását nem lehet megítélni. De nem csak a Vergilius-kritika volt kialakulófélben, gyerekcipőben járt még a római irodalmi alkotások tudós (grammatikai, rhétorikai, művelődéstörténeti) kommentálásának gyakorlata is, Cornutus koráig alig ismerünk olyan költőt, akinek művéhez kommentárt írtak volna. A filozófus előtt tehát nem lebeghetett példaként az ekkor kialakuló római kommentárirodalom hagyománya, helyesebb tehát, ha iskoláztatása és fölkészültsége alapján a kézenfekvő kapcsolódási pontokat keresve Cornutus Vergilius-művének párhuzamait a görög, különösen a sztoikus kommentárirodalomban keressük.

Vergilius, akit már életében is a legnagyobb tisztelet és megbecsülés övezett, a Kr. u. I. század derekára már elfoglalta a nagy római klasszikus helyét, s nevét, ha görög párhuzamot kellett keresni, együtt emlegették Homérosszal, Hésiodosszal vagy Theokritoszal. E három szerző közül a sztoikus filozófusok figyelemre főként Homérosra és Hésiodosra irányult,⁶⁹⁶ igaz, eltérően viszonyultak hozzájuk.

Ha a Homéros-egzegézist nézzük, annak kezdetei a Kr. e. V. századra nyúlnak vissza, amelynek első fölvonása az erőteljes Homéros-kritika volt,⁶⁹⁷ amelyre válaszul alakult ki Homéros allegorikus értelmezésének gyakorlata.⁶⁹⁸ A sztoikus filozófusok első

⁶⁹⁶ Vö. LONG (1996) 81.

⁶⁹⁷ A VI. század végén élt Xenophanés Homéros isteneinek anthropomorphizmusát kritizálta, és a sztoikusok allegorikus értelmezésének egyik következménye éppen a xenophanési kifogások tarthatatlanná válása lett. A nagyjából szintén ekkor élt rhegioni Theagenés már allegorikusan értelmezte Homéros műveit, sőt nyelvtanukat is tanulmányozta. Vö. MYRES (1958) 11sq. A nyelvi kritika mellett, amelyet Cornutus gyakorolt Vergilius művein, erőteljesebb volt a költő morális szempontú kritikája, amelynek egyik első képviselője az ephesosi Hérakleitos volt. GRUBE (1968²) 8. A sztoikus kritikáról lásd röviden GRUBE (1968²) 135-136.

⁶⁹⁸ Vö. TATE (1934) 105.

generációja, Zénón és Chrysippos⁶⁹⁹ már ebbe az értelmezési vonulatba kapcsolódott be.⁷⁰⁰ Előbbiről tudjuk, hogy nem csak az *Odyseia*-ról és az *Ilias*-ról ítélt, hanem az egész homérosi corpusról, s a *Margités*-t például a költő ifjúkori művének tartotta.⁷⁰¹ A Homérosszal kapcsolatos kérdéseknek egyébként öt könyvet szentelt (Προβλημάτων Ὀμηρικῶν πέντε),⁷⁰² de külön könyvben foglalkozott a költészettel általában is (Περὶ ποιητικῆς ἀκροάσεως).⁷⁰³ A filozófus egyébként – ahogy Long mondja – *crypto-Stoic*-nak tartotta Homérost,⁷⁰⁴ s az ő hagyományát követve a későbbi sztoikus filozófusok is allegorikusan értelmezték az *Ilias* és az *Odyseia* egyes részeit. A kép pedig, amelyet az első görög költőről maguknak alkottak, összefüggött az egész archaikus költészetről alkotott nézetükkel, amely szerint az első emberek ősi bölcsességek birtokában voltak, s ezeket fejezték ki – többek között – az istenekről szóló mítoszok segítségével.⁷⁰⁵

Chrysippostól, aki Cornutus példaképe volt a sztoikus filozófusok első generációjából, mindössze nyolc olyan töredék maradt fenn, amely Homérosszal foglalkozik. Ezek közül valamennyi – Long megállapítása szerint – filológiai természetű,⁷⁰⁶ míg az egyetlen allegorikus interpretációja nem költői szövegre, hanem egy híres argosi festményre vonatkozik.⁷⁰⁷ Máshogy viszonyul azonban Hésiodoshoz, s úgy tűnik, a két költőhöz való viszonyában Cornutus Chrysipposhoz állt közelebb,⁷⁰⁸ noha a római filozófusnak a *Theogonia*-ról alkotott megítélésében fölfedezhető Zénón hatása is.⁷⁰⁹

Mégis hiába tekintették Cornutus kortársai közül nem kevesen a római irodalom Homéroszhoz fogható nagyságának Vergiliust, a fennmaradt töredékek alapján arra lehet

⁶⁹⁹ Különösen fontos, hogy Cornutus példaképe, Chrysippos hatalmas életművében is több olyan műcímrel találkozunk, amely költészettel foglalkozik. Ezek közül egyértelműen ez volt a tárgya *Περὶ ποιημάτων πρὸς Φιλομαθῆ α'* és *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ τῶν ποιημάτων ἀκούειν β'* című művének. Amikor tehát Cornutus Vergilius költészete felé fordult, illetve esztétikai, költészettani kérdésekben adott tanácsot a nála tanuló költőknek, vagy egyenesen magának Nerónak, akkor nem tett mást, mint ebben is követte Chrysippos példáját.

⁷⁰⁰ LONG (1996) 68, 81. Tate szerint egészen az újplatonikusokig az volt a vélemény, hogy az allegóriák (s ezen belül az etimológiák) filozófiai dogmákat fejeznek ki. TATE (1934) 108. Vö. még COLISH (1985) 59.

⁷⁰¹ Vö. SVF 1, 274. Idézi LONG (1996) 68.

⁷⁰² Diogenés Laertios, 7, 4.

⁷⁰³ Diogenés Laertios, 7, 4.

⁷⁰⁴ LONG (1996) 59.

⁷⁰⁵ Ezt a nézetet osztotta Cornutus is – Tate szerint –, aki a költőkben, a mítoszok, a szavak, nevek megalkotóiban bölcsesket látott, akik az igazságot és a valóságot a mítoszok nyelvén fejezték ki. Vö. TATE (1934) 110. Gera szintén azt mondja a sztoikusokról, hogy az első névadókat bölcs embereknek tekintették, akik a természethez való még romlatlan viszonyuk alapján adtak nevet a dolgoknak. Idézi Poseidónioszt, aki szerint ezek a királyok voltak. GERA (2003) 25, Lásd erről még LONG (1996) 69; BOYS-STONES (2001) 4sqq.: Poseidónios szerint a művészeteket bölcsesek találták föl, Seneca viszont elvetette ezt a nézetet.

⁷⁰⁶ Vö. LONG (1996) 75.

⁷⁰⁷ SVF 2, 1071-1074. Vö. LONG (1996) 75.

⁷⁰⁸ Vö. LONG (1996) 81.

⁷⁰⁹ LONG (1996) 80. Véleménye szerint Zénón is inkább a *Theogoniá*-ban szereplő istenek nevére és jelzőire koncentrált, mintsem a költemény hosszabb narratív epizódjaira.

következtetni, hogy a filozófus nem keresett rejtett, titkos tartalmakat és bölcsességet műveiben, hanem azt pusztán filológiai, főként grammatika és rhétorikai szempontból, s – az *Aeneis* esetében – ideológiai keretben vizsgálta. Ez két okból is fontos körülmény: egyfelől a későbbi Vergilius-értelmezéseknek abból az irányából tekintve vissza, amelyek Homéros-hoz hasonlóan Vergilius eposzának egyes részeit is allegorikusan értelmezték,⁷¹⁰ másfelől figyelembe véve azt, hogy a legbefolyásosabb kortárs sztoikus filozófus, Seneca egészen másképpen tekintett Vergiliusra.

Ha az előbbi kérdést, vagyis az allegorikus Vergilius-értelmezést vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a késő-órkori *Aeneis*-kommentároknak (s most ne is beszéljünk a már korábban is allegorikusan értelmezett *Eclogae*-ről, amely az allegóriának – természetesen – egy egészen másfajta válfaját jelenti) számos típusa figyelhető meg az allegorikus interpretációnak. Jones a Servius- és Servius Danielis-kommentárok allegorikus magyarázatait öt nagy csoportba osztotta: *történeti (historical)*, *fizikai (physical)*, *etikai (moral)*, *római rituális (ex ritu Romano)*, *euhémerosi (euhemeristic)*.⁷¹¹

E csoportok közül a sztoikus Homéros-egzegézis hagyományához és Cornutusnak a *CThG*-ben alkalmazott interpretációs gyakorlatához legközelebb a fizikai és az etikai értelmezés állt, bár a *CThG*-ben jól érzékelhető az előbbi dominanciája.⁷¹² Az allegóriák egy részét természetesen nyugodtan kizárhatjuk, hiszen Vergilius maga is a sztoikus allegorikus Homéros-egzegézis ismeretében írta meg műveit, így mindenképpen el kell választani azt, amit a költő az allegorikus Homéros-scholionokból és filozófiai művekből tanult, attól, amit a későbbi kommentátorok láttak, erőltettek bele az *Aeneis*-be.⁷¹³

A rostán így fennmaradt scholionokkal Cornutus Vergiliusról írt művének töredékeit vetve össze azt tapasztaljuk, hogy bár akadnak olyan allegorikus értelmezések, amelyek szemléletmódjukban, technikájukban nagyon közel állnak a filozófus fennmaradt művében alkalmazotthoz,⁷¹⁴ mégsem állíthatjuk azt, hogy azok Cornutustól származnak. E scholionok is olyan rejtett, titkos bölcsességet tulajdonítanak egy-egy vergiliusi képnek vagy jelenetnek, amilyenre például Cornutus Vergilius-kritikái közt nem találunk. Igen valószínű, sőt szinte biztos, hogy Cornutus Vergilius *Aeneis*-ével szemben nem követte a

⁷¹⁰ Vö. JONES (1959) *passim*.

⁷¹¹ Vö. JONES (1959) *passim*. JONES (1960/61) 217-226.

⁷¹² Vö. RAMELLI (2003).

⁷¹³ Vö. SCHLUNK (1974) *passim*.

⁷¹⁴ Pl. Achates nevének etimológiája: SETAIOLI (2004) 4.

sztoikusok Homéros- és Hésiodos-értelmezési gyakorlatát,⁷¹⁵ a mantuai költőt nem sorolta a „kripto-sztoikus” költő-bölcsök sorába. Ami, persze, nem jelenti azt, hogy az allegorikus *Aeneis*-értelmezésnek ne lehetnének sztoikus gyökerei. Sőt nagyon valószínű, hogy ez az értelmezési irány sztoikus indíttatású volt, sőt még azt sem zárhatjuk ki, hogy már Cornutus korában is volt efféle törekvés, de az biztos, hogy Cornutus elzárkózott tőle. A filozófus tehát nyilvánvalóan sokat tanult a sztoikus Homéros- és Hésiodos-értelmezésből és -kritikából, de e két költőről vallott nézeteiket nem alkalmazta Vergiliusra, s – bár a töredékek erre csak óvatosan adnak lehetőséget – leginkább Chrysippos Homérosról írt műveit tekintette példának, s ezért koncentrált a művek filológiai problémáira).

Visszatérve a mű politikai háttérének fölvezetéséhez, ki kell emelni, hogy Nero a maga költői körének létrehozásával (Kr. u. 59-ben, Agrippina meggyilkolása után), megkerülhetetlen viszonyulási pontot hozott létre a korabeli Rómában, s míg korábban nagyjából egymással egyenrangú irodalmi-politikai körök léteztek egymás mellett a befolyásos családok holdudvarában,⁷¹⁶ addig a princeps körével a korábbi egyensúly láthatóan megbomlott. Az új kör, amely mögött a leghathatósabb politikai támogatás állt, mindegyik másnál fontosabb lett. Az új pólus és közepének, Nerónak a vonzását mutatja, hogy a hatvanas évekből több olyan műről is tudunk, amelyet a kör tagjainak ajánlottak. Lucanus *Pharsalia*-jának híres Nero-elogiumán kívül Caesius Bassus írt egy művet a görög versmértékekről, amelynek címzettje a császár volt,⁷¹⁷ s Cluvius Rufus, aki a Nero-kor egyik történetírója, később pedig Nero kikiáltója volt, a tragédiáról írt egy munkát.⁷¹⁸ Ebben a viszonyrendszerben tehát egyáltalán nem meglepő, hogy Cornutus is a kör ifjú tagjai közül választotta ki a maga művének címzettjét, Silius Italicust.

Eseményekben és fordulatokban – természetesen – az 59 és 66 közötti évek sem szűkölködtek, minthogy azonban azt nem tudhatjuk, hogy pontosan melyik évben tette közzé Cornutus Vergiliusról szóló munkájának könyveit, azt sem tudhatjuk teljes bizonyossággal, milyen okok és szándékok vezérelték. Más okok játszhattak közre, ha a mű megjelenése az 59 és 62 közötti időre esett, amikor Burrus és Seneca még egyre gyengülő ellensúlyt képeztek; megint más okok, ha a Piso-féle összeesküvés leleplezése előtt vagy után. Csak azt szögezhetjük le: ahogy időben távolodunk 59-től, úgy erősödnek

⁷¹⁵ MORI (2005) 224: Cornutus nem úgy tekintett a költészetre, hogy az minden tekintetben allegorikus értelmű, hanem úgy vélte, a régi költők műveiben is csak a maradványai vannak meg annak az ősi bölcsességnek és tudásnak, amit csak a sztoikus böles képes megérteni, fölfogni.

⁷¹⁶ Vö. CIZEK (1978) 55-69.

⁷¹⁷ Vö. SCHUBERT (1998) 65-67.

⁷¹⁸ Vö. SULLIVAN (1985) 35.

föl a politikai motívumok, s halványulnak, jelentéktelenednek el az irodalmiak vagy filozófiák. Mert a politika befolyását tapasztaljuk Cornutus részéről a Persius-hagyaték kezelésében is, ahogy arról később szó lesz. Cornutus ebben az időben már túl közel merészkedett a tűzhöz, így az bármikor megperzselhette, amit ő maga is világosan érzékelt.

VI. TOVÁBBI MEGFONTOLÁSOK

Excursus II: Vita Valerius Probus és Annaeus Cornutus között?

A Vergilius műveihez kapcsolódó Cornutus-scholionok közt több olyan is akad, amelyekben Valerius Probus és Annaeus Cornutus neve egymás mellett szerepel, ráadásul úgy tűnik, hogy ellentétes véleményt fogalmaztak meg, ami fölveti annak lehetőségét, hogy ezek valamiféle irodalomkritikai vita nyomai, amelynek lehetőségét eddig nem vetették föl a Vergilius-kommentátorokkal foglalkozók. A továbbiakban ennek a vitának a lehetőségét próbáljuk fölvezetni az ehhez kapcsolható scholionokon keresztül.

Valerius Probus életére és munkásságára vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk Suetoniusnak a *De grammaticis*-ben megőrzött életrajza, amellyel egyébként maga a biográfia-gyűjtemény is megszakad. Ebben az életrajzban a történetíró csak általános vonásokat ad Probus működéséről, s leginkább munkamódszerét mutatja be, amelynek részletes értelmezését adta többek közt Timpanaro is. A grammatikus tudományos, kritikus tevékenységének másik fontos forrása Aulus Gellius, aki a *Noctes Atticae*-ben számos alkalommal hivatkozik Probusra, ráadásul úgy, hogy olyanok szavait idézi, akik közvetlenül álltak érintkezésben vele. Egyszer azt írja, hogy hallotta, hogy Valerius Probus, a kiváló grammatikus (*grammaticus inlustris*) egyik igen tanult (*doctus vir*) tanítványa (*familiaris eius*) miként adta vissza mestere szavait,⁷¹⁹ majd egy másik alkalommal, amikor szintén a Favorinusszal sétált és Sallustius *De coniuratione Catilinae* című művéről beszélgettek, a filozófus egyik követője (*quispiam de sectatoribus Favorini*), aki talán azonos volt az előző részletben szereplő *familiaris*-szal, megjegyzi, hogy ő maga hallotta Valerius Probust a mű egyik részletével kapcsolatban *költői körülírásról* (*circumlocutione quadam poetica*) beszélni, mire Favorinus megjegyzi, hogy lehetetlenség, hogy „a mi Probusunk” (*noster Probus*) ilyesmit feltételezett volna az éppen tömörségéről nevezetes történetíróról.⁷²⁰ De Gellius egy másik barátja is, az Atellana-költő Annianus is úgy beszél a grammatikusról, mint akit személyesen ismert, hiszen a saját fülével hallotta, amikor az Plautus egyik komédiájának szövegét olvasta: *se*

⁷¹⁹ Gellius, *Noctes Atticae*, 1.15.17: Favorinum ego audivi dicere [...] [18] Valerium Probum, grammaticum inlustrem, ex familiari eius, docto viro, comperi, Sallustianum illud, „satis eloquentiae, sapientiae parum,” brevi antequam vita decederet, sic legere coepisse et sic a Sallustio relictum affirmavisse: „satis loquentiae, sapientiae parum,” quod “loquentia” novatori verborum Sallustio maxime congrueret, “eloquentia” cum insipientia minime conveniret.

⁷²⁰ Gellius, *Noctes Atticae*, 3.1.1: HIEME iam decedente, apud balneas Titias in area subcalido sole cum Favorino philosopho ambulabamus; atque ibi inter ambulandum legebatur Catilina Sallustii, quem in manu amici conspectum legi iusserat. [...] [5] Vix ego haec dixeram cunctabundus, atque inibi quispiam de sectatoribus Favorini, qui videbatur esse in litteris veterator, „Valerium,” inquit, „Probum audivi haec dicere: usum esse Sallustium circumlocutione quadam poetica et, cum dicere vellet hominem avaritia corrumpi, corpus et animum dixisse, quae duae res hominem demonstrarent; namque homo ex anima et corpore est.” [6] „Numquam,” inquit Favorinus, „quod equidem scio, tam inopportuna tamque audaci argutia fuit noster Probus, ut Sallustium, vel subtilissimum brevitatis artificem, periphrasis poetarum facere diceret.”

*audiente Probum grammaticum hos versus in Plauti Cistellaria legisse.*⁷²¹ Máskor maga Gellius úgy számol be Probus véleményéről, mint amelyet közvetlenül valamelyik tanítványától hallott: *memini audisse me ex Valerii Probi discipulis*, akinek tudományos teljesítményéről szóló megjegyzése és ítélete egybevág a Suetonius-féle életrajzban olvashatókkal, vagyis hogy „tanult és a régi szerzők olvasásában és értelmezésében igen éleselmjű volt.”⁷²² Gelliusnak tehát jól ismerte Probus, sok történetet hallott róla,⁷²³ de bizonyos kérdésekben elfoglalt álláspontját nemcsak elbeszélésből, hanem műveiből is ismerte, egy alkalommal ugyanis azt mondja, hogy olvasta a grammatikus *Commentationes* című művét.⁷²⁴

Ennek a korszaknak a másik többször említett szerzője Annaeus Cornutus, akinek tudományos kvalitásairól ugyan szintén elismerően szól Gellius, általában azonban csak negatív szövegkörnyezetben idézi, vagyis elutasítja Persius mesterének értelmezési javaslatait. Cornutust is az előző nemzedék grammatikusai közé sorolja,⁷²⁵ Probusszal ellentétben azonban hozzá nem fűzi semmilyen áttételes ismeretség Gelliust, ami azt mutatja, hogy egyetlen tanítványát sem ismerte.

Ennek, mivel Cornutus és Probus nagyjából kortársak voltak, néhány egészen kézenfekvő oka is volt. Hieronymus szerint Probus grammatikusi tevékenységének Kr.u. 58-ban volt a csúcspontja. Föltehetően – és a kutatók által általánosan elfogadott föltételezés szerint – a húszas években született Bejrutban, majd a hivatali karrierre tett többszöri sikertelen kísérlet után az irodalomkritikai felé fordult, s Rómába ment. Ez, ha elfogadjuk a születés föltételezett dátumát, valamikor az ötvenes években lehetett. Cornutus ekkor már legalább egy évtizede Rómában élt, így működésük nagyjából egy időre esett. Probus grammatikusi működése azonban töretlen volt a következő évtizedekben, s feltehetően haláláig folytatta sajátos tudományos diskurzusait, vagyis egészen 100-ig, Traianus uralkodásáig aktív maradt. Ezzel szemben Cornutus pályáját (és valószínűleg életét is) derékba törte Nero, amikor Kr.u. 66-ban száműzetéssel sújtotta. A leptisi grammatikus-filozófus tehát már régen meghalt, amikor Probus még javában

⁷²¹ Gellius, *Noctes Atticae*, 6, 7, 1: *ANNIANUS poeta praeter ingenii amoenitates litterarum quoque veterum et rationum in litteris oppido quam peritus fuit et sermocinabatur mira quadam et scita suavitate. [2] Is „affatim,” ut „admodum,” prima acuta, non media, pronuntiabat atque ita veteres locutos censebat. [3] Itaque se audiente Probum grammaticum hos versus in Plauti Cistellaria legisse dicit [...]*

⁷²² Gellius, *Noctes Atticae*, 9, 9, 12: *Et quoniam de transferendis sententiis loquor, memini audisse me ex Valerii Probi discipulis, docti hominis et in legendis pensitandisque veteribus scriptis bene callidi, solitum eum dicere, nihil quicquam tam inprospere Vergilium ex Homero vertisse quam versus hos amoenissimos, quos de Nausicaa Homerus fecit [...]* Hasonlóképpen egy meg nem nevezett tanítványról van szó a 13, 21-ben: *INTERROGATUS est Probus Valerius, quod ex familiari eius quodam conperi, „hasne urbis” an „has urbes” et „hanc turrem” an „hanc turrim” dici oporteret. [...]* Ugyancsak elismerően szól róla a *Noctes Atticae*, 4, 7, 1: *VALERIUS PROBUS grammaticus inter suam aetatem praestanti scientia fuit.*

⁷²³ Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 21, 9: *His tum verbis Probus et hac fini hominem dimisit, ut mos eius fuit erga indociles, prope inclementer...* Gelliusnak ez a megjegyzése azt mutatja, hogy anekdotákat is bőségesen hallott Probus egykori tanítványaitól a mesterről.

⁷²⁴ Gellius, *Noctes Atticae*, 15, 30, 5: *Ego, cum Probi multos admodum Commentationum libros adquisierim, neque scriptum in his inveni nec usquam alioqui Probum scripsisse credo; “petorritum” enim est non ex Graecia dimidiatum...*

⁷²⁵ Gellius, *Noctes Atticae*, *Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt [...]*, illetve: *Sed Annaeus Cornutus, homo sane pleraque alia non indoctus neque inprudens, in secundo tamen librorum, quos de figuris sententiarum composuit, egregiam totius istius uerecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione uiolauit.*

gyűjthette maga mellé a tanítványokat. A Gellius által említett Annianus és Favorinus a Kr.u. I. század utolsó harmadában születtek, ez utóbbi 80-körül, így ők akár személyesen is találkozhattak vele, de tanítványai még néhány évtizeddel később is éltek és meséltek pl. Gelliusnak egykori mesterükről, akihez – ha számításba vesszük, hogy tizenkét évesen kezdték a grammatikusok a gyerekek tanítását – a hetvenes, nyolcvanas években kerülhettek azok, akiktől a 125 körül született Gellius személyesen hallott Probusról. Cornutus száműzetésének időpontja és a *Noctes Atticae* szerzőjének születése közt hat évtized telt el. Ez a két emberöltőnyi idő megszüntette az olyan közvetett tudás megszerzésének lehetőségét, amelyet Probus esetében tapasztalunk. Amit tehát Cornutusról mond Gellius, olyanoknak a véleményére hagyatkozva állítja, akik maguk is csak *hallomásból* ismerték, vagy műveiből. És ebben az esetben persze azt sem zárhatjuk ki, hogy Cornutusról is azoktól hallott, akik személyesen hallották Probust előadni. S mindez azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy fölvevünk: mindaz, ami Cornutusról és Cornutustól fennmaradt, származhatik az egykori kortárs grammatikustól is, vagyis Gellius és olvasói végső soron Probus „szemüvegén” keresztül tekinthettek Cornutus tudományos tevékenységére. Ráadásul ezekben a gelliusi részletekben a névtelen grammatikusok mellett (mert a szerző többes számban használja a meghatározást) egyedül Cornutust emeli ki, és csak róla mond az elítélő megbélyegzést enyhítő szavakat. S továbbmenve, amint majd látni fogjuk, ennek a föltételezésnek a létjogosultságát erősítik azok a töredékek, amelyek a késő-ókori Vergilius-kommentárokból fennmaradtak.

A Servius-kommentárban olvasható a következő részlet: *PALLIDVS ORCVS quia pallidos facit: nam ipse niger est. Probus 'Orchus' legit, Cornutus vetat aspirationem addendam. Hesiodus Orcum quinta luna dicit natum; Celsus, ut iuris iurandi deum, pallidum dictum, quia iurantes trepidatione palleant: nam apud Orcum defunctae animae iurare dicuntur, ne quid suos, quos in vita reliquerunt, contra fata adiuvent.* Ebben a scholionban három, az ókori Vergilius-értelmezéssel kapcsolatba hozható személyt említ Servius: Probust, Cornutust és Cornelis Celsust. A késő-ókori szövegmagyarázat érdekessége, hogy Hésiodost is megemlíti, aki szerint az istenség az újhold előtti pillanatban született. Celsus azonban az *esküvéssel, esküvétellel* kapcsolja össze az istenséget, ami azt mutatja, és Hésiodos is ezt erősíti, hogy a Servius-kommentár helytelenül értelmezte mind Probust, mind Cornutus állítását, ahogy arra a Vergilius-filológia is rámutatott. Azaz az *aspiratio* nem a szó belsejében lévő, a κ és χ hangok közötti különbségre utal, hanem a szó elejének hehezettel (*Horcus*) vagy hehezet nélkül (*Orcus*) való ejtésére. Szempontunkból azonban a scholionnak akkor is különleges jelentősége van, ha figyelmen kívül hagyjuk Servius tévedését. Probus és Cornutus ellentétes állításokat tesznek, s ha figyelembe vesszük, hogy az említettek sorrendje egyben kronológia is, akkor azt kell feltételeznünk, hogy Probus aspirációs állítása volt a korábbi, s erre született meg Cornutus válasza. Ennek pedig a szóhasználat különlegessége ad nyomatékot. Az utóbbi ugyanis nem valamilyen semleges formában helyezkedik szembe Probusszal, hanem – Servius szerint – egyenesen „megtiltotta” (*vetat*), hogy aspirációsan ejtsék az adott szöveghelyen az *Orcus* szót. Cornutus véleményét ugyanis tompítva is ismertethette volna a késő-ókori grammatikus, hiszen akár az érzelmileg egyáltalán nem túlfűtött *negat* kifejezést is használhatta volna. A *vetat-*

ban tehát mindenképpen fölfedezhető a szokatlan emocionális többlet, amely kategorikusan utasít vissza minden ellenkező állítást, amelyre más példát ráadásul nem is találni a Servius-kommentárokban. De vajon minek, vagy – jobban mondva – kinek szolt ez a vehemencia? Mivel ezzel a hellyel kapcsolatban Probus nyilvánult meg korábban, föltételezhető, hogy Cornutus az ő állítását utasította el, már-már megparancsolva, hogyan kell az adott szövegrészletet ejteni.

Probus és Cornutus nézeteinek szöges ellentétére azonban további példákat is találunk, ezeket a nézeteket azonban nem ütközteti a késő-császárkori grammatikus. Gellius egyik már hivatkozott szövegében tesz arról említést, hogy a 6. ecloga 76. sorában található *vexasse* kifejezést Cornutus kifogásolta, mivel véleménye szerint Vergilius figyelmetlenül és hanyagul használta ezt a helyzethez nem illő enyhe és gyenge igét.⁷²⁶ Ezzel szemben Servius részben Probus értelmezését is megőrizte (*'vexasse rates' autem per tapinosin dictum est; nam non vexavit, sed evertit. quod Probus vult hac ratione defendere, dicens 'vexasse' venire ab eo, quod est 'veho, vecto, vexo', ut 'vexasse' sit portasse et sine dubio pro arbitrio suo evertisse.*), a Servius Danielis-kommentár pedig további példákkal támasztja alá az érvelést, illetve azt emeli ki, hogy ennek az igének nincs igekötős változata: *'vexasse' est enim vis quaedam alieni arbitrii, non enim sui potens est, qui vehitur. bene ergo inclinatum verbum est; nam qui fertur et raptatur et huc atque illuc distrahitur 'vexari' proprie dicitur: Cato in oratione de Achaeis „cumque Hannibal terram Italiam laceraret atque vexaret”, Cicero in Verrinis „sed ut a barbaris praedonibus vexata esset”, item „di ablati, fana vexata, direptae urbes reperiuntur”.*

Úgy tűnik, jelen esetben Cornutus fogalmazta meg előbb a kritikáját, és erre válaszul született meg Probus válasza, akinek véleményét nemcsak a Servius-kommentár, hanem a Servius Danielis kiegészítése is tartalmazhatja, hiszen ez utóbbiban ugyanúgy előfordul a másnak való kiszolgáltatottság kifejezése: *pro arbitrio suo*, illetve *vis quaedam alieni arbitrii*.

Egy másik Gelliusnál fönmaradt Cornutus-kritikával szembehelyezkedő véleményt szintén Servius őrzött meg. A *Noctes Atticae* szerzője szerint a költő Annianus és a szintén a múzsákat szolgáló barátai igen nagyra tartották azt, ahogy Vergilius az *Aeneis* VIII. énekében Venus és Vulcanus szerelmi együttlétét megírta, amely részletben ráadásul egy Homéros-helyet imitált. Ezzel szemben idézi Cornutust, aki kritikus szörszálhasogatásával teljesen agyoncsapta (*reprehensione spurca et odiosa inquinavit*) a részlet nagyszerűségét: *Sed Annaeus Cornutus, homo sane pleraque alia non indoctus neque inprudens, in secundo tamen librorum, quos de figuris sententiarum composuit, egregiam totius istius uerecundiae laudem insulsa nimis et odiosa scrutatione uiolavit. Nam cum genus hoc figurae probasset et satis circumspicte factos esse uersus dixisset: '„membra” tamen' inquit 'paulo incautius nominavit.'* Gellius szerint Cornutus a

⁷²⁶ Gellius, *Noctes Atticae*, *Nonnulli grammatici aetatis superioris, in quibus est Cornutus Annaeus, haut sane indocti neque ignobiles, qui commentaria in Vergilium composuerunt, reprehendunt quasi incuriose et abiecte uerbum positum in his uersibus:*

candida succinctam latrantibus inguina monstris / Dulichias uexasse rates et gurgite in alto /a! timidos nautas canibus lacerasse marinis. (ecl. 6, 75-77)

'Vexasse' enim putant uerbum esse leue et tenuis ac parui incommodi nec tantae atrocitati congruere, cum homines repente a belua immanissima rapti laniatique sint.

szöveghelyen az *infusus* olvasatot ismerte vagy fogadta el: *placidumque petivit coniugis infusus gremio per membra soporem*. Mivel Cornutus az *infusus*-t Vulcanusra vonatkoztatta, érthető, hogy a *per membra* kifejezést a női nemi szervvel hozta kapcsolatba. Servius szerint létezett egy másik szövegváltozata is ennek a helynek: *CONIVGIS INFVSVS GREMIO hoc est ante concubuit et sic quievit. Probus vero et Carminius propter sensum cacenphaton 'infusum' legunt, ut sit sensus: dormiit cum coniuge dormiente, id est petiit soporem, infusum etiam coniugis gremio*. Úgy tűnik azonban, hogy bár Gellius nem tud róla, Cornutus ismerhette az *infusum* olvasatot is, a Servius Danielis-féle kiegészítés szerint ugyanis: *alii 'infusus' legunt, ut significetur coisse illos et sic sopitos, et volunt esse emphasin coitus: nam 'infusum gremio soporem' nihil esse dicunt*. Ez megegyezik Cornutus véleményével, amelyben Gelliushoz képest annyi az újdonság, hogy megőrzött az övétől eltérő állításra tett bírálattal (*nihil esse*). Majd Servius Danielis Probus és Carminius értelmezését idézi: *multi autem cacenphaton accipiunt, ne duo epitheta videantur, 'placidum' et 'infusum'*, de megemlíti egy harmadik értelmezési javaslatot is: *alii figurate accipiunt 'placidum per membra' pro eo quod est placidum membris*. Végül pedig összefoglalja azt, ami Cornutus és Probus szembenálló olvasatának a következménye: *PER MEMBRA potest ambiguum videri, Vulcani an Veneris*. Probus az előbbi, Cornutus az utóbbi *membrum*-airól beszélt.

A két grammatikus véleményének markáns eltéréséből arra következtethetünk, hogy ebben az esetben is az értelmezési diskurzus nyomait fedezhetjük föl, noha azt nem lehet megállapítani, hogy melyikük értelmezése volt a korábbi. Abból, hogy a Servius Danielis-kommentár Cornutushoz köthető megállapításában fölfedezhető egy vágás a más értelmezés mellett lándzsát török irányában, arra következtethetünk, hogy Probus értelmezése volt a korábbi, vagy volt egy olyan értelmezés, amelyet Cornutus elutasított, mire Probus és Carminius ehhez a korábbi interpretációhoz csatlakoztak újabb érveléssel támasztva alá azt. Bárhogy történt is kronológikusan, jelen esetben is föltételezhető, hogy a kérdéses szöveghelyen polemizáltak. Ez persze megmagyarázza azt is, miért emelte ki Annianus és Gellius éppen ezt a Cornutus-i értelmezést: valószínűleg Probus rosszallását őrizték meg a *Noctes Atticae* szörnyűlködő szavai.

Eddig tartott azoknak a töredékeknek a bemutatása, amelyek olyan szöveghelyekhez kapcsolódnak, amelyekről mind Cornutustól, mind Probustól származó értelmezések fennmaradtak. Van azonban a Cornutus- és Probus-fragmentumoknak egy olyan csoportja, amelyek esetében kitapintható ugyan a polemizálás szándéka, az ellentétes állítás forrása (vagy egyenesen az ellentétes állítás) nem őrződött meg.

Az *Aeneis* I. könyvének 44. és 45. (*illum expirantem transfixo pectore flammas/turbine corripuit scopuloque infixit acuto*) soraihoz Probus és Cornutus is fűzött szövegkritikai megjegyzést. Servius szerint *Probus et 'tempore' legit, ut ipse „liquefacto tempora plumbo”*, míg a Servius Danielis-kiegészítés szerint: *Cornutus ait 'infixit' verius, quod sit vehementius*. Servius mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy a kétféle olvasat magyarázatát annak a különbözősége okozza, hogy milyen alluziót fedeztek föl az értelmezők Vergilius soraiban: *sed qui legunt 'pectore' de Accio translatum adfirmant, qui ait in Clytemestra de Aiace „in pectore fulmen inchoatum flammam ostentabat Iovis”*.

qui 'tempore' legit de topica historia tractum dicunt; nam Ardeae in templo Castoris et Pollucis in laeva intrantibus post forem Capaneos pictus est fulmen per utraque

amelyben az akarás megelőzi a cselekvést, hiszen *furor arma ministrat*, tehát csak az elhatározás után (*volunt*) adja a lázongó tömeg kezébe a fegyvert a fölháborodás. Cornutus tehát a sor végén olvasható *furor arma ministrat*-ot nem magyarázatként, hanem a lineáris időrend következő eseményeként értelmezte, ellentétben azokkal a grammatikusokkal, akik a *volant* olvasatot fogadták el.

Mivel a Cornutus előtti korszakban nem volt más olyan nevesíthető grammatikus, aki Probushoz hasonlóan szövegkritikai problémákkal foglalkozott volna Vergilius szövegeiben, talán nem tévedünk nagyot, ha a *volant* olvasatot hozzá és az ő követőihez kötjük. Cornutus figyelmeztető reakciója (*verendum, ne*) mindenesetre nagyon emlékeztet arra, ahogyan az *Orcus* név aspirációs ejtése kapcsán megnyilvánult, vagyis a kijelentés aurája összeköti a kétféle megjegyzést, ami alapján akár a közös irány, vagyis Valerius Probus szövegkritikai munkássága is fölsejlik.

Figyelembe véve tehát, hogy a késő-ókori Vergilius-kommentárok több olyan scholiont is megőriztek, amelyekben L. Annaeus Cornutus és M. Valerius Probus ugyanazon szövegrész kapcsán ellentétes vagy egymással nem teljesen egyező álláspontot foglaltak el, s mindezt összekapcsolva azzal a Probus életére vonatkozó adattal, hogy Nero korában már maga is nevet szerzett Rómában, talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a két kortárs irodalomkritikus bizonyos kérdésekben vitába szállt egymással Vergilius műveinek értelmezése kapcsán. Suetonius szerint Probusnak nem tanítványai voltak, hanem követői, s igazából sohasem volt olyan mester, mint Cornutus, ugyanakkor mégis jelentékeny volt a hatása, ami okkal vonhatta magára a kortárs irodalomkritikus és filozófus figyelmét, s válthatta ki az *aemulatio* szándékát.⁷²⁷

⁷²⁷ Vö. Suetonius, *De grammaticis*, 24: Hic non tam discipulos quam sectatores aliquot habuit. Nunquam enim ita docuit ut magistri personam sustineret; unum et alterum, vel cum plurimos tres aut quatuor postmeridianis horis admittere solebat, cubansque inter longos ac vulgares sermones legere quaedam, idque perraro. Nimis pauca et exigua de quibusdam minutis quaestiunculis edidi. Reliquit autem non mediocrem silvam observationum sermonis antiqui.

EXCURSUS III.: *Quaestiones Vergilianae*

Cornutus Vergilius műveihez írt munkája több töredéke alapja világosan mutatja, hogy a filozófus nemcsak állításokat és kritikai megjegyzéseket fogalmazott meg a költeményekkel kapcsolatban, hanem a szövegek egyes pontjain az olvasóra bízta a választadást eldöntetlenül hagyva a problémát. Ilyen töredék például az **FL32**, amelyben azt kérdezi Cornutus, hogy valóban helyes-e Odysseuszal kapcsolatban az *infelix* jelző használata. A Servius- és Servius Danielis-kommentárok számos olyan kérdést, problémafelvetést megőriztek, amelyek Vergilius szövegének formai, fogalmazásbeli, nyelvhasználati sajátosságához kapcsolhatók, illetve bizonyos tartalmi ellentmondásokra világítanak rá. Ezeknek a scholionoknak általános jellemzője, hogy vagy kérdőszóval bevezetett (*num, quomodo, quare*) kérdést tartalmaznak, vagy függő kérdésként a *quaero* ige különféle alakjai vezetik be: *quaerunt, quaeritur, quaeri*. A kommentárok csak a legkritikább esetben adják meg ezeknek a kérdéseknek a forrását, mint például az *Aeneis* harmadik énekének 83. sorához írt scholionban, amely a kérdésfeltevést Probusnak tulajdonítja,⁷²⁸ akinek egyébként még három mások verssorhoz fűzött kérdését regisztrálják a kommentárok.⁷²⁹ Ami figyelemre méltó, hogy a későbbi neves kommentátorok neve, akár Asperé, akár Donatusé, ilyen összefüggésben nem fordul elő, s maga Servius, vagy a Servius Danielis-kommentár szerzője sem fogalmaz meg önállóan *quaestio*-t a költeményekkel kapcsolatban. Az ilyen típusú problémafelvetés tehát általában olyan módon kerül terítékre a magyarázatokban, hogy azok nem kapcsolhatók meghatározott grammazikushoz vagy kritikushoz, mert az alany általában valamilyen határozatlan névmás vagy számnév: *alii, quidam, multi*, s ennek megfelelően a következő formulákkal találkozhatunk: *nam de hoc sermone quaerit et Probus et alii* (6, 473); *HUC SEPTEM AENEAE C. N. quidam volunt hoc loco quaestionem nasci* (1, 170); *SAEVAE cum a iuvando dicta sit Iuno, quaerunt multi, cur eam dixerit saevam* (1, 4).

A késő-órkori kommentátorok által használt formulák alapján szinte bizonyos, hogy eredetileg ezek a *quaestio*-k Vergilius valamely korai grammatikus-magyarázójához vagy kritikusához kötődtek, de gyakorlatuknak megfelelően, mint más esetekben is, később a konkrét nevet általános kifejezésre, az említett névmások egyikére cserélték. Mivel a Vergilius-kritika történetéből egyértelműen kirajzolódik az a mintázat, amely alapján a Vergilius-értelmezés kritikai szakaszának az ezüstkori irodalom időszakát, azaz főként Nero korát, apologetikus szakaszának pedig a II. századtól a késő-órkorig terjedő szakaszt nevezhetjük (még ha a kommentátorok egymással való polemizálása ebben a korszakban is megmaradt), akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a késő-órkori kommentárokból megőrzött kritikai elemeket tartalmazó kérdések egy része esetében nem vethetjük el azt a lehetőséget, hogy az Cornutustól származnak. Mivel minden ilyen tulajdonítás meglehetősen kétséges és még bizonytalanabb lábakon áll, mint az a

⁷²⁸ Servius, *ad Vergiliū Aeneidos* 3, 83: HOSPITIO licet Probus quaerat, quid sit 'iungimus hospitio dextras', tamen septimus casus est, id est iure hospitalitatis: nam 'ad hospitium' non potest intellegi, quia iam amicus fuit. aut sicut quidam tradunt 'iungimus dextras et hospitio tecta subimus'.

⁷²⁹ Ezek az *Aeneis* következő verssorai: 6, 473; 6, 782; 10, 18.

feltételezés, hogy a *criticus*-okhoz kötött scholionok akár Cornutus töredékesen fennmaradt művéből is származhatnak, az alábbiakban három olyan scholion-t veszünk közelebről szemügyre, amelyek esetében – az egyértelműen Cornutusnak tulajdonított megjegyzésekkel való hasonlóságuk miatt – nagyon valószínűnek tetszik, hogy azok a sztoikus filozófustól származnak.

Servius szerint sokan (*multi*) fogalmazták meg azt a kérdést az *Aeneis* első éneke 127. sorában szereplő *placidum caput* kifejezéssel kapcsolatban, hogy miként lehetett *békés, nyugodt* Neptunus, ha egyébként erőteljesen indulatba jött: *quaerunt multi quemadmodum 'placidum caput', si 'graviter commotus'?* A kérdés arra az ellentétre világít rá, amely Neptunus lelkiállapota és megjelenése között feszül. Ahogy azt Cornutus töredékeinek egy része mutatja, az ilyen logikai problémákra szívesen hívta föl a figyelmet, így nem elképzelhetetlen, hogy ez a *quaestio* is tőle eredeztethető.

Ugyancsak ebben az énekben található egy másik probléma, amely közvetlenül Aeneashoz és Venushoz kapcsolódik. Servius szerint sokan problematikusnak érezték, hogy Aeneas bármitől is félt azután, hogy találkozott a tulajdon anyjával. Ez ugyancsak olyan, a lelki dispozióval kapcsolatos probléma, mint az előző scholionban, s amely ráadásul Aeneashoz kapcsolódik: *TIMOREM multi quaerunt, cur post visam matrem quicquam timuerit.*⁷³⁰ Erre a kérdésre a kommentátor szerint egy kevésbé valószínű, és egy helyes megoldást adtak a későbbi értelmezők, akik éppúgy nincsenek megnevezve, mint a kérdés megfogalmazója. Az előbbi válasz szerint a gyengébb lábakon álló magyarázat szerint Aeneas akkor még nem hitte el, hogy akit lát, az Venus (*quod tamen alii sic solvunt, ut dicant, ne tunc quidem Aeneam Venerem quam viderat esse credidisse*), aki, mikor a fia ráismert, már nem szólt többet hozzá (*cuius, ut ipse putabat, agnitae nulla verba perceperat*). Ezzel szemben Servius szerint a helyes magyarázat az (*sed vera solutio haec est*), hogy Venus semmit sem mondott a punokról, csak arról, hogy a hajóhada megmenekült, vagyis azzal kapcsolatban, ami várt rá, teljes bizonytalanságban volt: *Venus nihil de Afrorum moribus, unde nunc formidat Aeneas, sed de classe liberata dixerat filio*. A két lehetséges magyarázatot a Servius Danielis-kommentár szerzője egy harmadik lehetséges értelmezéssel egészítette ki, amely szerint Aeneas *vir fortis* voltának bizonyításához elengedhetetlen, hogy a hősből legyen bizonytalanság, mert azáltal hősi lelkületét, vagyis bátorságát éppen az jelzi, hogy a bizonytalannal néz szembe (*vel quia non in totum Aeneas matris fiducia confirmandus est, ne nihil supersit magnanimitati et laudibus viri fortis*). Servius azonban még egy fontos általános megállapítást tesz, amellyel a költő általános gyakorlatát írja le, amely szerint azokban az esetekben, amikor valaki úgy hitte, hogy sikeresen tisztázta magát valamilyen vád alól (*purgatis*), akkor valamilyen erősebb szemrehányás éri (*validiora esse obiecta*), de végül ennek az általános elvnek az itteni érvényesüléséből visszavesz, mert azt mondja, hogy ezen a ponton nem ez történeik: *vel contra, ut hoc loco*. Serviusnak kommentárjában mindenesetre többször is előfordul a *purgare* a személy tisztázásának *terminus technicus*-aként, mint az első ének 257. sorához írt scholionban: *PARCE METU quotiens in causis arguimur, ante nos purgare debemus et sic ad actionem descendere: quod et hoc loco Iuppiter facit; ante enim obiecta purgat et sic venit ad promissionem*. Ugyanezekkel a

⁷³⁰ Servius, *ad Vergilii* 1, 450.

kifejezésekkel írja le Aeneas magyarázkodását is Dido előtt az *Aeneis* negyedik éneke 333. sorához írt magyarázatában: *EGO TE, QUAE PLURIMA FANDO controversia est plena, in qua et purgat obiecta, removens a se crimen ingrati, et veniali utitur statu, profectionem suam retorquens in voluntatem deorum. habet etiam finem: nam purgat obiectam fugam nomine profectionis.* Mindez természetesen rétorikai szempontból érdekli a kommentátort, aki ugyanennek az éneknek egy korábbi helyén Anna és Dido párbeszédét *suasoria*-nak nevezte, míg ezt *controversia*-nak, vagyis a szereplők megszólalásait a szónoki beszéd fajtái szerint kategorizálta. Ez a szemléletmód nem jellemző Cornutusra, tehát nyilvánvaló, hogy a *purgatio* – *promissio* séma alkalmazása későbbi eredetű, viszont kiindulópontja lehetett egy olyan ellentmondás megfogalmazása, mint amely az idézett scholion elején olvasható.

Kritika és kérdés fonódik össze abban a scholionban, amely egy olyan jelenethez kapcsolódik, amelynek egy másik eleméhez egy Cornutus-töredék is kapcsolódik. Az eposz harmadik énekében meséli el Aeneas az Odysseus egykori társával, Achaemenidesszel való találkozását, s ehhez a részlethez fűzi a Servius Danielis-kommentár szerzője a következő megjegyzést: *CUM SUBITO E SILVIS arguitur in hac Achaemenidis descriptione Vergilius neglegentiae Homericae narrationis; Ulixes enim inter initia erroris sui ad Cyclopa venit: quemadmodum ergo Aeneas post septimum annum, quam a Troia profectus est, socium Ulixis invenit? praesertim cum eum tribus mensibus in regione Cyclopa dicat moratum, et mox Aeneas de Sicilia ad Africam venisse dicatur.*⁷³¹ A grammatikus szerint kronológiailag lehetetlen megmagyarázni, hogyan találkozhatott Aeneas Odysseus egykori társával, ha a görög hős bolyongásai elején járt a kyklopszok szigetén, míg Aeneas évekkel később, abban a hetedik évben, amikor Karthágóba is eljutott, azaz a két hősnek a kyklopszok szigetén tett látogatása közt éveknek kellett eltelniük. Az időrend szempontjából teljesen jogos is a kérdés: *quemadmodum ergo Aeneas post septimum annum, quam a Troia profectus est, socium Ulixis invenit?* A kommentár szerzője nem ad magyarázatot, Servius pedig egyáltalán nem foglalkozik a kérdéssel, tudomást sem vesz róla. Mivel tudjuk, hogy Cornutus foglalkozott az Aeneas – Achaemenides találkozását leíró jelenettel (**FL32**), ezért nem zárhatjuk ki – főleg azután, hogy a meg nem nevezett kritikusok a homérosi elbeszélés figyelmen kívül hagyását rótták föl Vergiliusnak –, hogy ez a kérdés végső soron Cornutus Vergilius-kritikájából ered.

Az elősorolt példák kellőképpen rávilágítanak arra a lehetőségre, hogy ezek a *quaestio* formájában megfogalmazott, szinte kizárólag burkolt kritikát tartalmazó megjegyzések számos olyan elemet tartalmaznak, amely akár Cornutustól is származhatott. A II. századtól kezdve a Vergilius-kritikában előtérbe került apologetikus hajlandóság mindenesetre azt erősíti meg, hogy ezeknek a kérdéseknek a megfogalmazását az ókori Vergilius-kritika korai időszakára, a Kr. u. I. századra datáljuk. Ezeknek a kérdéseknek a megfogalmazásában – a scholionok alapján – Probus sem télenkedett, az ő kérdései azonban főleg grammatikai természetűek voltak: *HOSPITIO licet Probus quaerat, quid sit*

⁷³¹ Servius, *ad Vergilii Aeneidos* 3, 590.

'*ungimus hospitio dextras*', *tamen septimus casus est, id est iure hospitalitatis: nam 'ad hospitium' non potest intellegi, quia iam amicus fuit.*⁷³²

Van azonban a Cornutus-kortárs Probusnak tulajdonított scholionok közt olyan is, amely inkább illenék a sztoikus filozófus Cornutushoz, mint a grammatikus Probushoz. Ez utóbbi ugyanis kérdést fogalmazott meg azzal a kifejezéssel kapcsolatban, hogy *hominum divumque aeterna potestas*.⁷³³ Servius a scholiont úgy folytatja, mintha a kérdést maga Probus válaszolná meg, a *dicit* igének ugyanis nincs alanya, így grammatikailag valóban aligha van más megoldás, minthogy alanyként Probust is ideértjük. A helyzet összetettségét azonban a Servius Danielis-kommentár szerzőjének kiegészítése jelzi, aki a magyarázatával olyan szövegváltozatra reflektál (*hominum rerumque aeterna potestas*), amelyet Servius kommentárja nem regisztrál. Mindezek után egyáltalán nem biztos, hogy Servius jól értette, mi is volt Probusnak a valódi problémája a szöveggel, azaz – Probus grammatikusi tevékenysége ismeretében – valószínűbb, hogy a kérdés nem a szöveg tartalmára, hanem a helyes szövegváltozatra vonatkozott: *hominum divumque aeterna potestas* áll-e ezen a szöveghelyen, vagy *hominum rerumque aeterna potestas*. Ezek után valószínűbbnek tetszik, hogy a válasz (*dicit*) alanya nem Probus, hanem valaki, aki a *hominum divumque aeterna potestas* értelmét kívánta megmagyarázni, a másik szövegváltozatról pedig nem vett tudomást. Ennek a scholionnak az érdekessége tehát éppen abban rejlik, hogy az egyes scholionok szövegét is érdemes tüzetesebb vizsgálat alá venni, hiszen egyáltalán biztos, hogy a magyarázat értelmes abban a formában, ahogy hagyományozódott. Jelen esetben például nyilvánvalóan sztoikus ihletésű a *hominum divumque aeterna potestas*-kifejezés magyarázatának első fele (*nam divum potestas est, quia ipse est aether, qui elementorum possidet principatum*), míg a szintén sztoikus ihletésűnek tűnő második részben (*hominum vero ideo, quia bona Iovis inradiatio honores hominibus tribuit*) olyan állítás és kifejezés (*bona Iovis inradiatio*) szerepel, amely akár az alaposabb vizsgálatra is méltó lenne, hátha ennek a gondolatnak közelebbi forrásvidékét is föl lehetne tárni.⁷³⁴ Noha a Servius-kommentár hagyományozott szövege nem mutat szövegromlást, nem elképzelhetetlen, hogy a scholionban a *dicit* melletti alany – a másoló hibájából – kimaradt, és az emendálás során sem javították. Hipotetikusán mindenesetre még az sem zárható ki, hogy – Probus és Cornutus feltételezett vitája tükrében – a filozófus neve hullott ki a magyarázat szövegéből. Ebben az esetben a scholion helyteállított szövege így hangoznék: *HOMINUM DIVUMQUE AETERNA POTESTAS hunc locum Probus quaerit; sed [Cornutus] dicit unam rem secundum physicos, alteram secundum mathematicos. nam divum potestas est, quia ipse est aether, qui elementorum possidet principatum; hominum*

⁷³² Servius, *ad Vergilii Aeneidos* 3, 83. Lásd még *ad v. 6, 474; ad v. 8, 406*.

⁷³³ Servius, *ad Vergilii Aeneidos* 10, 18. *HOMINUM DIVUMQUE AETERNA POTESTAS hunc locum Probus quaerit; sed dicit unam rem secundum physicos, alteram secundum mathematicos. nam divum potestas est, quia ipse est aether, qui elementorum possidet principatum; hominum vero ideo, quia bona Iovis inradiatio honores hominibus tribuit. 'aeterna' autem 'potestas' adiecit propter aliorum numinum discretionem: nam legimus et Apollinem deposuisse divinam potestatem, et Herculem vel Liberum patrem non semper deos fuisse. sicut autem hominum, et rerum potestas est: an quemadmodum pro rege vel magistratu potestas solet dici?*

⁷³⁴ López Eire Chrysippos filozófiájával kapcsolja össze ezt a serviusi helyet (ő teljesen Serviusnak tulajdonítja). Vö. LÓPEZ EIRE (1980) 209.

vero ideo, quia bona Iovis inradiatio honores hominibus tribuit. Mindezt csak annak illusztrálására kívántam bemutatni, hogy Cornutus Vergilius-kritikusi és általános irodalomkritikai elveinek az ismeretében lehetséges úgy átrostálni a késő-ókori Vergilius-kommentárok szövegét, hogy legalábbis a hipotézis szintjén új Cornutus-töredékek nyomaira bukkanhassunk.

EXCURSUS IV.: Quaestiones insolubiles

Serviusnak az *Aeneis* 5. könyve 626. sorához írt kommentárjában szerepel egy utalás arra, hogy az ott adott időmeghatározással kapcsolatban, vagyis hogy az Anchises halotti játékait a Trójából való távozás hetedik évében tartották, egy olyan problémát fogalmazott meg a kritika, amelyet a problémát nem lehet megoldani, s amellyel kapcsolatban azt is megjegyzi a kommentátor, hogy a költő nyilvánvalóan javította volna a hibát, ha nem hal meg azelőtt, hogy befejezte volna az eposzt: *ergo constat quaestionem hanc unam esse de insolubilibus, quas non dubium est emendaturum fuisse Vergilium*. A megoldhatatlan problémákra (προβλήματα), illetve kérdésekre való utalással ezek után a 9. énekben találkozhatunk. Servius ebben a scholionban Donatus egyik állításával vitatkozik, s ennek kapcsán hívja fel arra a figyelmet, hogy az *Aeneis*ben éppen egy tucat olyan hely van, amelyek megoldhatatlan problémát jelentenek az értelmezők számára: *sane sciendum locum hunc esse unum de XII. Vergilii sive per naturam obscuris, sive insolubilibus, sive emendandis, sive sic relictis, ut a nobis per historiae antiquae ignorantiam liquide non intellegantur*.⁷³⁵ A tizenkét részletet ugyan nem sorolja föl, de világossá teszi, hogy ezek különféle szempontok alapján kerültek a *quaestiones insolubiles* halmazába. A kommentátor mindenesetre bizonytalanságot mutat ezeknek a számával kapcsolatban (ami persze könnyen lehet másolási hiba is), hiszen a 12. ének 74. sorához írt scholionban már tizenhárom ilyen helyet említ: *sciendum tamen est, locum hunc unum esse de insolubilibus XIII. quae habent obscuritatem, licet a multis pro captu resolvantur ingenii*. Mivel Servius itt is a korábban idézett scholion szempontrendszerére utal (*per naturam obscuris*), és azt mondja, hogy ez a részlet az *obscuritas*-a miatt tartozik az *insolubilis* kategóriába, azt kell feltételeznünk, hogy létezett egy tizenkét-tizenhárom szöveghelyet tartalmazó lista, amely felsorolta a megoldhatatlan problémát jelentő verssorokat.⁷³⁶ Ezt a listát nem tudjuk rekonstruálni, egy részüket azonban lehetséges azonosítani. Ide tartozik az 5. ének a 626. sora alapján az a probléma, hogy mennyi időt is töltött Aeneas Karthágóban.⁷³⁷ Vergilius ugyanis a Didóhoz való megérkezést is a bolyongás hetedik évére tette, és az afrikai tartózkodást úgy ábrázolta, mintha az hosszabb időre nyúlt volna, ahogy azt a 4. ének 193-194. sorai sugallják: *nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fovere/ regnorum immemores turpique cupidine captos*. Nyilvánvaló, hogy Servius azon az állásponton volt, hogy Aeneas hosszabb ideig tartózkodott Didónál, s bár ismerteti az ezzel ellentétes értelmezést, azokat nem tartja meggyőzőnek.⁷³⁸

Ugyancsak a megoldatlan problémák közé sorolja Servius azt a szöveghelyet, amely esetében arról az állításról van szó, hogy a Rutulusok kerekedtek fölül a háborúban

⁷³⁵ Servius, *ad v. Verg. Aen.* 6, 361.

⁷³⁶ Hogy melyek pontosak ezek a helyek, a szakirodalom mindeddig nem tisztázta: KEELINE (2013) 77.

⁷³⁷ DYSON tanulmányában szimbolikus jelentéssel magyarázza a hetedik év hangsúlyosságát. Vö. DYSON (1996) 41–43.

⁷³⁸ Quinn szerint Vergilius, ha lett volna rá lehetősége javította volna ezt az ellentmondást. QUINN (1967) 129.

Donatus értelmezése szerint Nisus és Euryalus, Servius értelmezése szerint viszont Remulus halála után. A megoldhatatlan problémát nem abban látja, hogy kinek a haláláról van szó (*post mortem*),⁷³⁹ hanem abban, hogy mi a *bello potiti sunt Rutuli* állítás alapja. Ezt a kérdést pedig, legalábbis a szöveg megfogalmazása erre enged következtetni, az *a nobis per historiae antiquae ignorantiam liquide non intellegitur*-kategóriájába sorolja.

Ugyancsak az *insolubilis* problémák közé sorolja Servius a 9. éneknek azt a részletét, amelyben arról van szó, hogy egy törött dárda kioltotta Sulmo életét:

*hasta volans noctis diverberat umbras
et venit aversi in tergum Sulmonis ibique
frangitur, ac fisso transit praecordia ligno.* (411-413)

Servius ebben a szövegrészletben a *tergum* szót – a Mynors által elfogadott *aversus Sulmo*-val szemben⁷⁴⁰ – az *adversus Sulmo* pajzsaként (*tergus*) értelmezi, vagyis szerinte a pajzson kapott gellert a dárda, és így fúródhatott bele Sulmo szívébe, s bár elutasítja azt az értelmezést, hogy a harcos hátulról kapta a sebet, mert akkor – értelmezése szerint – a törött dárda nem fúródhatott volna a szívébe, végül mégis elbizonytalanodik, és azt mondja, hogy: *sciendum tamen locum hunc unum esse de his quos insolubiles diximus supra*.

Két további szöveghelyet sorol még Servius a tárgyalt kategóriába, s mindkettő a 12. ének egy-egy részletéhez kapcsolódik. Az elsőben Turnus beszél az anyjához, hogy ne sirassa:

*ardet in arma magis paucisque adfatur Amatam:
'ne, quaeso, ne me lacrimis neve omine tanto
prosequere in duri certamina Martis euntem,
o mater; neque enim Turno mora libera mortis. [...]'* (71-74)

Servius szerint az idézett részben Turnus önmagáról mondott szavai állították megoldhatatlan probléma elé Vergilius értelmezőit, a *neque enim Turno mora libera mortis*-t ugyanis vagy úgy értelmezték, hogy nem halogathatja, hogy elinduljon a küzdelembe (*neque enim Turno mora libera est non eundi*), míg a másik értelmezői álláspont szerint a rutulus hős itt egy általános érvényű kijelentést tesz azzal, hogy azt állítja: nem áll hatalmában megválasztani halálának időpontját: *neque enim in potestate mea est moram inferre venientibus fatis*, amit azzal a „fatalista” következtetéssel egészítenek ki, hogy Turnus kijelentése nem a küzdelemre, hanem előre meghatározott sorsára vonatkozik, vagyis mintha azt mondaná: *si inminet, periturus sum, etiam si minime ad bella proficiscar*. Servius azonban ebben az esetben sem foglal állást, csupán megjegyzi, hogy: *locum hunc unum esse de insolubilibus*.

⁷³⁹ Véleményem szerint téved Pavlock, amikor Servius megjegyzését arra vonatkoztatja, hogy bizonytalan, kinek a haláláról van szó. Vö. PAVLOCK (1985) 216.

⁷⁴⁰ Mynors egy IX. századi kézirat olvasatát fogadta el, ami bizonytalanná teszi az általa közölt szövegből kiinduló interpretációkat. Vö. O'HARA (1991) 6.

A serviusi megjegyzésekből kikövetkeztethető ötödik és egyben utolsó *insolubilis* szöveghely ahhoz a jelenethez kapcsolódik, amelyben Iuno és Iuppiter beszélgetnek, s amelyben Iuno azt kéri, hogy Trója neve merüljön feledésbe, s a trójaiak olvadjanak bele az ősi latin népbe. Ekkor mondja mosolyogva a főisten, hogy teljesíti a kérését:

*es germana Iovis Saturnique altera proles,
 irarum tantos volvis sub pectore fluctus.
 verum age et inceptum frustra summitte furorem:
 do quod vis, et me victusque volensque remitto [...] (830-833)*

Servius megfogalmazása szerint az egyik értelmezési irány azt állította, hogy ezek a szavak azt fejezik, hogy Iuppiter azért enged neki, mert a Iuno a nővére és Saturnus lánya, s ezért bár azt gondolja, hogy Iuno majdnem tilos dolgot kér tőle, mégis jobb, ha teljesíti a kérését (*petis paene inlicita, sed concedenda sunt*). Ebben az esetben viszont – Servius szerint – értelmét veszti annak fölemlítése, hogy Iuno még mindig haragszik.⁷⁴¹ A másik értelmezés viszont éppen a haragtartást emeli ki, s egy meglepő – és az *Aeneis* világán túlmutató – megállapítással úgy interpretálja a szöveghelyet, hogy Iuno a származása folytán hosszú ideig képes a lelkében őrizgetni a sérelmet, mivel az előkelők, mégha megbocsátónak látszanak is, valójában sohasem bocsátanak meg: *nam scimus unumquemque pro generis qualitate in iram moveri: nobiles enim etsi ad praesens videntur ignoscere, tamen in posterum iram reservant*. Ennek a kijelentésnek a súlyát az adja, hogy többet árul el az értelmezőről, mint az értelmezett műről, s Iuppitert úgy mutatja be, mint aki abban a tudatban enged Iunónak, hogy tudja, olyasmit kér felesége, nővére és Saturnus lánya, ami súlyosan sérti a trójaiakat, ezt azonban somolyogva veszi tudomásul. Mivel Servius ezt a szöveghelyet is a *locus de obscuris* kategóriájába sorolta, föltételezhető, hogy nem értett maradéktalanul egyet az ismertetett két értelmezéssel, s ezért inkább elfogadta azt, hogy a hely pontos értelme kibogozhatatlan.

Az itt bemutatott öt vergiliusi szöveghelyen kívül tehát még legalább hét, de akár nyolc további olyan részlete is volt az *Aeneis*-nek, amelynek a pontos magyarázatában bizonytalan volt az értelmezői hagyomány. Mivel Servius azt állítja, hogy ezek közé tartoztak olyan szövegrészletek is, amelyeket talán *emendált* volna Vergilius, ha befejezhette volna az eposzát,⁷⁴² talán a kommentátor által egyértelműen *insolubilis*-nak nevezett problémák mellé tartoztak azok a felsorok, amelyekről egy helyütt azt állítja a kommentár, hogy a költő minden bizonnyal kiegészítette volna őket: *DARDANIDAE haec hemistichia Vergilius ꝥnominabat, quae in emendando carmine fuerat repleturus*.⁷⁴³ Ez a feltételezés azonban meglehetősen bizonytalan, így csupán a lehetőségét pendítjük meg, hogy még ezeket a befejezetlenséget sugalló helyeket is ebbe a körbe lehet talán sorolni.

Ha a *quaestiones insolubiles* egész kérdéskörét Cornutus Vergilius-kritikája szempontjából is mérlegre kívánjuk tenni, akkor abba a problémába ütközünk, hogy az e kategóriába sorolt kritikák hasonlóak ugyan azokhoz a bírálatokhoz, amelyeket Cornutus

⁷⁴¹ A harag jelentőségéről lásd: AMERASINGHE (1953) 67–68.

⁷⁴² Miller említést tesz ugyan ezekről a felsorokról az *Aeneis* befejezetlenségéről szóló tanulmányában (MILLER (1919)), de a Servius által felsorolt öt szöveghelyet nem említi.

⁷⁴³ Servius, *ad v. Aen.* 1, 560.

megfogalmazott, mégsem lehet kijelenteni határozottan, hogy erről a tizenkét vagy tizenhárom szöveghelyről ő állította volna, hogy azoknak nincsen megoldása, bár az ezekben tükröző szemléletmód nagyon hasonlít ahhoz a rendszerező igényhez, ahogy Cornutus – mint korábban szó volt róla – az *Aeneis* négy olyan helyét kifogásolta, amelyek esetében Vergilius nem görög irodalmi példák alapján illesztett fantasztikus, csodás eseményt az eposzba. Tulajdonképpen még az is Cornutus mellett szól, hogy – számot vetve azzal a ténnyel, hogy a költő nem fejezte be eposzát, vagyis az *ultima manus* aktusa elmaradt – az *Aeneis*-t Vergilius szempontjából olyan még be nem fejezett alkotásnak tekintette, amelynek hagyományozott szövegét az egészről alkotott víziója alapján bátorkodott javítani, és vélhette úgy, hogy ezeket a javításokat azért teszi, mert maga a költő is javította volna ezeket a szövegrészeket, ha maradt volna rá ideje és nem hal meg a véglegessé csiszolás előtt.

VIII. CORNUTUS RÓMAI TÁRSADALMI ÉS IRODALMI KAPCSOLATAI

A) PERSIUS ÉS CSALÁDJA

Talán nem csak a véletlennek köszönhető, hanem egyben a valóságot is tükrözi az a tény, hogy a legtöbb és legszorosabb kapcsolatra valló testimoniumok Cornutus és Persius barátságáról⁷⁴⁴ maradtak ránk. E barátságnak prózai dokumentuma a *Vita Persii*, költői megfogalmazása a satíráköltő V. satírája. Bár a kettő korrelációba is hozható egymással, az egyszerűség kedvéért előbb az életrajz alapjait vesszük szemügyre.

A *Vita Persii* szerint Persius tizenkét évesen került Rómába, s négy évvel később, talán 50-ben vagy 51-ben lett Cornutus tanítványa. Azt ugyan nem tudjuk, hogy amikor a költő Rómába költözött, családja is vele tartott-e, vagy az ekkor még gyermek Persiust valamelyik barátjuk gondoskodására bízták. Akár vele költözött a családja, akár nem, az biztos, hogy Cornutus személyesen ismerte tanítványa családját, ami kiderül abból, hogy az életrajz szerint Persius anyja a filozófustól kért tanácsot a költő irodalmi hagyatékának sorsával kapcsolatban. Megismerkedésük, ez tűnik kézenfekvőnek, még abban az időben történhetett, amikor Persius a tanítványa lett: a család körültekintően választott, jól megnézték, kihez adják tanulni az egyetlen fiút.

A *Vita Persii* szerint a tizenkét évesen Rómába került Persius. Itt előbb Remmius Palaemonnál grammatikát, majd Verginius Flavusnál retorikát tanult, tizenhat évesen Cornutus tanítványa lett. Ez a tanítványság egy életre meghatározó élményt jelentett Persius számára, tanítványból ugyanis hamarosan barát lett, de nem pusztán a klasszikus patrónus-clienzi értelemben, hanem valódi szoros szellemi kapcsolat jött létre a filozófus és a költő között. Erre utal az életrajznak az a mondata, hogy [*Persius*] *nunquam ab eo discederet*. Találkozásuk 50-ben történt, s hogy e találkozásból életre szóló barátság lett, nem csak az életrajz tanúsítja, hanem Persius V. satírája is, amelynek elején a költő hosszan ír Cornutushoz fűződő kapcsolatáról. Azt írja meg, hogy a gyermekkorúságot jelző bulla letétele és a *toga virilis* felöltése után lett Cornutus tanítványa⁷⁴⁵:

⁷⁴⁴ Martin szavaival Cornutus és Persius kapcsolata *one of the most attractive friendships in the history of literature*. Vö. MARTIN (1939) 174. Ráadásul mindez szintén nem mentes a sztoikus filozófiai elképzeléstől, amely szerint a barátság csak bölcs és derék emberek közt lehetséges. Ezáltal kettőjük barátságának példaértékű kiemelése egyben azt is mutatja, hogy Persius és Cornutus ezen a téren is megfelelt a sztoikus eszményeknek. A barátság jelentőségéről a sztoikusoknál lásd Diogenés Laertios, VII, 124. Ugyanakkor a barátságnak lehet erotikus vonatkozása is, ahogy az már Platón dialógusaiban is megjelent, s amelyet valószínűleg Petronius használt ki. Vö. BELFIORE (2012) 10.

⁷⁴⁵ Vö. KISSEL (1990) 604-606.

...cum primum pavidus custos mihi purpura cessit
 bullaque subcinctis Laribus donata pependit,
 cum blandi comites totaque inpune Subura
 permisit sparsisse oculos iam candidus umbo,
 cumque iter ambiguum est et vitae nescius error
 diducit trepidas ramosa in compita mentes,
 me tibi supposui. (V, 30-36)

Az időpont meghatározásnak azonban van egy filozófikusabb része, amely szerint Cornutus megjelenése mintha világos útmutatás és válasz lenne a jövőre akkor, amikor az emberi élet válaszüthoz érkezik: *cumque iter ambiguum est et vitae nescius error/ diducit trepidas ramosa in compita mentes* (V, 34-35) A két sor a bevett értelmezés szerint⁷⁴⁶ a válaszüthoz érkező Héraklés történetére utal,⁷⁴⁷ amely a Kr. e. V. században élt Prodikos nevéhez köthető. Ugyanakkor a parabola e korban a pythagoreus iskolával is összekapcsolódott, és a későbbi kommentárok is főként ezt a háttérrel említik, amely szerint Pythagoras az emberi élet mintájára alkotta meg az Y betűt,⁷⁴⁸ amely a felnőtté váláskor szembesít a választással jó és rossz között.⁷⁴⁹ Később általánossá vált a *bivium* összekapcsolása a tizenhat éves életkorral, amely kor előtt az ember még nem képes önállóan dönteni jó és rossz között. Ezt a gondolatot átvették a sztoikusok is, s alighanem Cornutus ismertette meg Persiust vele, s a költő ezért idézi a neki címzett versben. Az általános fölfogás szerint e válaszüthoz tizenhat évesen érkezik az ember, vagyis Persius megerősíti az életrajz állítását arról, mikor lett Cornutus tanítványa. Ő maga így fejezi ki ezt: *me tibi supposui* (V, 36).⁷⁵⁰ A költő megfogalmazása korántsem szokványos. Először is azt sugallja, mintha Cornutust ő választotta volna, s önként rendelte volna magát alá neki. Ez és az erre következő képben (*teneros tu suscipis annos/ Socratico, Cornute, sinu.* V, 36-37) Persius úgy mutatja be magát, mintha kisgyermek lenne, aki atyjává fogadja Cornutust, a filozófus pedig a gyermek elfogadásának római formájával (*suscipis*) mintegy fiává emeli Persiust.⁷⁵¹ A költő gyermekségének és a filozófus apaságának kifejezése⁷⁵² utalás az életkorra (*teneros...annos*) és az öltre, ahová „gyermeküket” ülteti Cornutus (*sinu*). Ez utóbbi jelzője (*Socratico*) azonban nagyobb távlatot nyit ennek a

⁷⁴⁶ KISSEL (1990) 608.

⁷⁴⁷ Vö. ALPERS (1912) *passim*.

⁷⁴⁸ Ez olvasható a Servius kommentárnak a VI. ének aranyág-motívumával kapcsolatban is.

⁷⁴⁹ KISSEL (1990) 608.

⁷⁵⁰ KISSEL (1990) 610: ez a Cornutus körébe való belépés aktusa, bár KISSEL nem beszél a platóni-sókratészi motívumokról.

⁷⁵¹ KISSEL (1990) 610: „Er selbst hat sich gleichsam als Findelkind unter die Fittiche eines Ziehvaters begeben.”

⁷⁵² KISSEL (1990) 610-611.

gesztusnak: Cornutus a korban már szimbólummá lett Sókratéshez⁷⁵³ válik hasonlóvá, aki az utókor szemében tanítványai számára egyszerre volt filozófus, tanár, ember és barát.⁷⁵⁴ De e megfogalmazás nem csak Persius és Cornutus különleges kapcsolatát jellemzi, hanem – ahogy Kissel megállapítja – egyben arra is utal, hogy Cornutus még továbbra is folytatja az a gyakorlatot (*die triviale Mitteilung*), hogy tanítványokat vállal.⁷⁵⁵ Cornutus tehát nemcsak tanára, de – Persius definíciójában – atyja is.⁷⁵⁶

Az eztán következő részben Persius arról tesz tanúságot, hogy miként formálta Cornutus tanítása azokat, akik hozzá kerültek.

*...tum fallere sollers
adposita intortos extendit regula mores
et premitur ratione animus vincique laborat
artificemque tuo ducit sub pollice voltum. (37-40)*

A szöveg utalásai alapján feltételezik, hogy Cornutus főként etikával foglalkozott,⁷⁵⁷ ezt azonban a fennmaradt töredékek nem erősítik meg. Sokkal valószínűbb, hogy Persius, aki szatíráiban a sztoikus etika problémáit állítja középpontba, a maga szempontjából lényeges vonását emeli ki a cornutusi stúdiumoknak. A leírásban egyébként két kép is Cornutus különleges pedagógiai képességeit fejezi ki. A 39. sor igéi alapján a lóbetörés aktusára asszociálhatunk,⁷⁵⁸ és hiába próbál ellenszegülni az ifjú tanítvány szelleme (*animus...laborat*), a rendszer vagy az érvelés (*ratione*) végül betöri. A 40. sor metaforája pedig szobrászként/fazekasként mutatja Cornutust, akinek keze alatt formálódott Persius. Mindez visszautalás a költemény egy korábbi részére:

*tibi nunc hortante Camena
excutienda damus praecordia quantaque nostrae
pars tua sit, Cornute, animae, tibi, dulcis amice,
ostendisse iuvat. pulsa dinoscere cautus
quid solidum crepet et pictae tentoria linguae. (21-25)*

Persius – Horatiust idézve⁷⁵⁹ – mintegy fölkínálja magát (*praecordia*), hogy Cornutus megkocogtassa, vajon tökéletes „alkotás” lett-e belőle, és ezt követi a költő is, amikor ő is

⁷⁵³ KISSEL (1990) 611.

⁷⁵⁴ KISSEL (1990) 611.

⁷⁵⁵ KISSEL (1990) 611.

⁷⁵⁶ KISSEL (1990) 567.

⁷⁵⁷ KISSEL (1990) 611.

⁷⁵⁸ KISSEL (1990) 613.

⁷⁵⁹ Nem meglepő a Horatiusszal való rokonság, hiszen az aranykori költőtől látszik függeni leginkább Persius. Van, aki szerint egyenesen Horatius volt az ösztönzője a szatíra-költészetben, vö. RELIHAN (1989) 166. Horatius hatásáról Persius költészetében lásd Erdle körültekintő és alapos értekezését, különösen ERDLE (1968) 8-30.

óvatosan „megkocogtatja” (*pulsa dinoscere cautus*), hogy mi az, ami tökéletesen cseng (*quid solidum crepet*). De Persius azzal, hogy kitérül Cornutus előtt, azt is meg akarja mutatni, mily nagy mértékben „alkotása” ő a filozófusnak (*quantaque nostrae/pars tua sit, Cornute, tibi...*). E helyet értelmezték már a pythagoreus barátság-tan alapján éppúgy, mint a platóni androgyn-mítosszal párhuzamba állítva.⁷⁶⁰ A persiusi szemléletmód azonban – ahogy azt Kissel megállapítja⁷⁶¹ – éppen fordított, s inkább azt fejezi ki, amit később is látunk (vv. 39-40), megbecsülhetetlenül sokat köszönhet Persius Cornutusnak, aki nélkül nem lenne az, aki. Ugyanezt a szoros kapcsolatot fogalmazza meg néhány sorral lejjebb is Persius, amikor azt mondja, száz torkot kellene kérnie, hogy ki tudja fejezni, mennyire szilárdan véste bele szívébe Cornutust: *...ut quantum mihi te sinuoso in pectore fixi* (v. 27). Ahogy korábban is e kapcsolatban a költő aktivitása jutott kifejezésre (*supposui*), ugyanúgy itt is ő az aktív (*fixi*),⁷⁶² ami szokatlan használata a *figo* igének.⁷⁶³ Ez a szilárdság azonban éles ellentétben van Persius lelkének általános jellemzésével (*sinuoso*), amelyet Kissel *labyrinthig tief*-nek és *unergründlich*-nek, majd egy párhuzamos Plinius-hellyel mintegy a lélek orvostudomány sugallmazta leírásának nevez,⁷⁶⁴ noha a *sinuoso in pectore* kifejezheti azt a változékonyságot, amely ellenpontozza Cornutus szilárd helyét. S oly mélyen és szilárdan foglal helyet Persius szívében Cornutus, hogy természetes, szavakkal nem is tudja kifejezni: *totumque hoc verba resignent, / quod latet arcana non enarrabile fibra* (vv. 28-29).

Ezt a szoros összetartozást fejezi ki Cornutusnak az antik párhuzamokat nem nélkülöző⁷⁶⁵ megszólítása is: *dulcis amice*. A sztoikus filozófia által is központi fogalomnak tartott *igaz barátság* volt kettőjük közt, s nem patrónus-cliens-viszony. Ez a baráti-atyai viszony kezdődött a költő tizenhat éves korában, ahogy azt korábban bemutattuk, s Persius ezután felidézi az együtt töltött nappalokat és estéket: *tecum etenim longos memini consumere soles / et tecum primas epulis decerpere noctes* (v. 41-42). Persius megfogalmazása szerint oly szorosan összefonódott az életük, ahogy azt a *Vita Persii* állítja, amely szerint Cornutusnál mintegy *convictus*-ban élt még a két másik göröggel, Agatheinosszal és Aristocratésszel. Az életrajz fogalmazásában persze szerepet

⁷⁶⁰ KISSEL (1990) 598-599.

⁷⁶¹ KISSEL (1990) 599.

⁷⁶² KISSEL (1990) 602: „...legt Persius hier größten Wert auf seine aktive und freiwillige Mitwirkung bei dem geschilderten Prozeß (*mihi te...fixi*): Cornutus lebt nicht von ungefähr in seinem Herzen, sondern aufgrund seiner eigenen, bewußten und gewollten Entscheidung.”

⁷⁶³ Vö. KISSEL (1990) 602-603.

⁷⁶⁴ KISSEL (1990) 602-603.

⁷⁶⁵ KISSEL (1990) 599.

játszhattak az ötödik szatíra idézett sorai, de hogy a szerző a költemény sorait ültette volna át prózára, nem valószínű. Életük egyazon ritmus szerint zajlott: *unum opus et requiem pariter disponimus ambo* (v. 43), és még az együtt elköltött lakomák is megfeleltek a sztoikus eszménynek: *atque verecunda laxamus seria mensa* (v. 44). Ugyanakkor, ahogy néhány sorral följebb Persius Cornutus „sókratési ölére” (*Socratico...sinu*) utalt, az a tény, hogy az együttlétek a lakomához kapcsolódnak (*epulis decerpere noctes; verecunda laxamus...mensa*), óhatatlanul is a platóni *Symposion* képét hívja elő, ami aligha véletlen. A *Lakoma* olyan szimbolikus minta volt, amelyet Cornutus és barátai is éppúgy követtek, mint mások is a korban. Nyilván e klasszikus lakoma nagyban mintája volt a nerói költő- és filozófus-lakomáknak.

Kettőjük barátságánál szorosabb, szinte testvéri összetartozását sorsuk közös eredetével magyarázza Persius:

*non equidem hoc dubites, amborum foedere certo
consentire dies et ab uno sidere duci.
nostra vel aequali suspendit tempora Libra
Parca tenax veri, seu nata fidelibus hora
dividit in Geminos concordia fata duorum
Saturnumque gravem nostro Iove frangimus una,
nescio quod certe est quod me tibi temperat astrum. (45-51)*

E horatiusi allúziókban gazdag⁷⁶⁶ részlet értelme és üzenete természetesen nem abban van, hogy Cornutus és Persius azonos csillagzat alatt született,⁷⁶⁷ hanem oly szoros kapcsolat van köztük, hogy csak egy csillagzat alatt *születhettek*. S itt érdemes a költemény egészének cornutusi vonatkozására visszatérni. Az V. szatíra ugyanis – véleményem szerint – több regiszteren megszólaló szöveg,⁷⁶⁸ amely primér jelentése természetesen a valódi *libertas*-ról szól, ami szoros sztoikus kapcsolódást jelent.⁷⁶⁹ Persius is saját döntésének szabadságát hangsúlyozza akkor, amikor arról ír, hogy ő választotta magának Cornutust, miközben itt barátságuk-testvérségük⁷⁷⁰ predestináltságát

⁷⁶⁶ KISSEL (1990) 617-620.

⁷⁶⁷ KISSEL (1990) 621. Okkal tartja képtelenségnek, hogy egy napon született Persius és Cornutus.

⁷⁶⁸ Hooley szerint az V. szatíra arra a híres sztoikus paradoxonra épül, hogy ὅτι μόνος σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος. HOOLEY (1997) 65.

⁷⁶⁹ Ezzel függ össze az is, hogy a sztoikusok a szolgaság különféle szintjeit határozták meg. Vö. ERSKINE (1990) 48. Mindez hangsúlyosan jelent meg a császárkori római sztoikusoknál is, mint például Seneca vagy Epiktétos, Erskine szerint annak hangsúlyozása azonban, hogy valamilyen formában mindenki *szolga* aligha volt összhangban a korai sztoa álláspontjával. ERSKINE (1990) 63.

⁷⁷⁰ Highet véleménye nem talált követőkre, mely szerint Persius némileg eltorzította a szatírában Cornutus alakját. Vö. HIGHET (1974) 329.

hangsúlyozza.⁷⁷¹ Másfelől ugyanakkor problematikájában kapcsolatot mutat Cornutus társadalmi helyzetével, hiszen *libertus*-ként nem rendelkezett azokkal a jogokkal, mint az előkelő lovagrendi családból származó Persius. Amikor tehát a költő a *libertas*-témát Cornutusszal kapcsolta össze, nyilvánvalóan arra is gondolt, hogy kettőjük társadalmi helyzetének különbségét a *libertas* tágabb, sztoikus értelmének kifejtésével oldja föl, amely szerint egyedül a (sztoikus) bölcs szabad.⁷⁷² De nem csak a tematika, hanem a megfogalmazás is személyre szabottnak tűnik. Már a költemény első (Horatiusra is utaló)⁷⁷³ sora is szoros kapcsolatot mutat Cornutus életművével. *Vatibus hic mos est centum sibi poscere ora...* A sor egyértelmű utalás Vergiliusra,⁷⁷⁴ aki a *Georgica*-ban írja a következőket:

*non ego cuncta meis amplecti uersibus opto,
non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea uox.* (2, 42-44)

És e sorokat megimétli – némi változtatással – az *Aeneis* 6. énekében is:

*non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
ferrea uox, omnis scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.*
(6, 625-627)

E sorok visszhangját megtaláljuk a *Punica*-ban is:

*Non, mihi Maeoniae redeat si gloria linguae,
Centenasque pater det Phoebus fundere voces,
Tot caedes proferre queam, quot dextera magni
Consulis, aut contra Tyriae furor edidit irae.* (4, 525-528)

Mindez persze mélyebb értelmet nyer, ha összekapcsoljuk a Macrobius *Saturnalia*-jában fennmaradt egyik Cornutus-töredékkel. Az egyik előzmények nélkülinek tekintett *Aeneis*-részlet kapcsán azt írja Macrobius Cornutusra hivatkozva, hogy *Unde haec historia, ut crinis auferendus sit morientibus, ignoratur: sed adsuevit poetico more aliqua fingere, ut de aureo ramo.* (FL35) A késő-ókori szerző, persze, sejteni véli, hogy ennek a jelenetnek hol a forrása, számunkra azonban most nem ez, hanem Cornutus megfogalmazása a fontos, amely szerint a költőknek szokásuk, hogy olyasmit találjanak ki, amelynek sem valóságalapja, sem irodalmi előzménye nincsen. Ez – a filozófus

⁷⁷¹ Bellandi a Horatius-Maecenas illetve Lucretius-Epicuros kapcsolattal hasonlítja össze Cornutus és Persius kapcsolatát. BELLANDI (2003) 190.

⁷⁷² Cicero, *Paradoxa Stoicorum*, 5.

⁷⁷³ KISSEL (1990) 572.

⁷⁷⁴ Előzmények fedezhetők föl természetesen már Homérosnál vagy Ovidiusnál is. Vö. HOOLEY (1997) 68.

szóhasználatában – a fikcióra (*fingere*) való szabadság *mos poeticus* -a. Ráadásul a *mos poeticus* körébe sorolja azonnal az *Aeneis* egy másik helyét is, a *ramus aureus* híres motívumát. Ahogy a Vergiliusról szóló mű kapcsán kifejtettük, Servius kommentárjából arról értesülünk, hogy az *Aeneis* -ben négy olyan jelenet van, amelyeknek nincs előzménye sem a görög, sem a római irodalomban. Bár megkockáztattuk, hogy e négy jelenet kiemelése az eposz egészéből esetleg Cornutushoz köthető, lényegesebb, hogy Cornutus támogatta a költői szabadságot (*mos poeticus, poetica licentia*),⁷⁷⁵ s e gyakorlatért nem fedtte meg a költőket, jelesül Vergiliust.⁷⁷⁶ Amikor tehát a *vatibus hic mos est* -formulával kezdi a Cornutushoz szóló szatíráját, áttételesen utal talán egyfelől Cornutus Vergilius-tanulmányaira éppúgy, mint Cornutus nézetére a *mos poeticus* -ról.

S van ennek a kezdésnek Persius részéről személyes vonatkozása is. A szatíraszerző ugyanis önmagát sohasem definiálja költőként, hanem mindig valahol az igaz „költőséghez” vezető út felén láttatja magát, ahogy a *Choliambus* -ban fogalmaz: *semipaganus ad sacra vatum carmen adfero* .⁷⁷⁷ Azt nehéz eldönteni, hogy a *vates–semipaganus* szembeállításban mennyi szerepe volt Cornutusnak: hogy az ő hatására gondolta-e úgy Persius, hogy nem kell teljesen költővé lennie, vagy Persius szerénységből nem gondolta magát „teljes értékű” költőnek. Ez a gondolat mindenesetre a persiusi költői önkép *Leitmotiv* -jának tűnik. Az V. szatíra felütése tehát egyszerre több, áttételes üzenetet is hordoz: utalás Cornutus Vergilius-tanulmányaira, általános fölfogására a *mos poeticus* -ról s egyben Persiusnak a *vates* -fogalomtól távolságot tartó öndefiníciójára.

Ugyanez a többértelműség jellemzi a költeménynek a Cornutus és Persius testvéri kapcsolatának okát és eredetét a csillagokban kereső sorait. Az első jelentésszint szerint Persiust és Cornutust sorsuk predestinálta a szoros kapcsolatra, de az asztrológiai képzet egyben utalás Cornutus filozófusi nézeteire is, amelynek legteljesebb megfogalmazása a *CThG* -ben olvasható. A mű szerint az istenek égitestek, vagy az égitestek istenek, s ez megfelel a sztoicizmus általános fölfogásának.⁷⁷⁸ Az égitestek hatással vannak életünkre, mert – ahogy azt Poseidónios a maga *sympatheia* -tanában kifejtette – a sztoikus fölfogásban minden hatással van mindenre.

⁷⁷⁵ A *poetica licentia* elfogadásának hosszú előtörténete van a sztoikus esztétikában. Ezzel kapcsolatban lásd SETAIOLI (2004) 338. Vö. továbbá SVF I 274 (=Dio Chr. 53, 4). Lásd még SVF I 456.

⁷⁷⁶ Ebből a szempontból közelíti meg a Macrobiusnál fennmaradt kritikát Rauk, aki szerint Cornutus az aristotelési költői szabadság híve volt, szemben a késő-ókori szerzővel, aki nem engedett meg efféle szabadságot. Vö. RAUK (1995) 345.

⁷⁷⁷ BRUGNOLI (2004) 89-110.

⁷⁷⁸ GOULD (1971) 93sqq.

Hogy itt a Cornutus nézeteire való költői-baráti utalásokkal van dolgunk, mi sem mutatja jobban, mint hogy Persius nem ad egyértelmű magyarázatot szoros összefonódásukra, csak ott igyekszik keresni a magyarázatot, ahol Cornutus is keresné. A tételmondat egyértelmű, sorsuk a csillagokban van megírva (*non equidem hoc dubites, amborum foedere certo/ consentire dies et ab uno sidere duci*), de abban már bizonytalan, hogy ez miként történt. Két olyan csillagképet választ, amelyek valamilyen kettősséget hordoznak, vagyis kétfelő oszthatók: ezek a Mérleg (*Libra*) két serpenyője és természetesen az ikrek (*Gemini*).

Ami a leírás érdekességét adja, hogy Persius következetlen ugyan a képben, de következetes a cornutusi tanokhoz való ragaszkodásban. Az egyik lehetséges elképzelésnek azt tartja, hogy az igazsághoz ragaszkodó Párka (*Parca tenax veri*) függesztette föl idejüket (*nostra tempora*) az egyensúlyban lévő Mérlegre (*aequali...Libra*). Pedig a Párka, vagy jobban mondva a Párkák nem szoktak semmit sem fölfüggeszteni, hiszen fonják az emberi sorsot. S miért lenne a Párka *tenax veri*?

*nostra vel aequali suspendit tempora Libra
Parca tenax veri, seu nata fidelibus hora
dividit in Geminos concordia fata duorum
Saturnumque gravem nostro Iove frangimus una,
nescio quod certe est quod me tibi temperat astrum*

Aztán figyelemre méltó még Persius talányos megjegyzése: *Saturnumque gravem nostro Iove frangimus una* (50). E sornak az elsődleges értelme kézenfekvőnek tűnik a korabeli asztrológiai képzetek ismeretében: Saturnus baljóslatú, fenyegető égitest (*gravis*) volt, míg Iuppiter bolygója kedvező, szerencsés égitestnek számított, s Persius és Cornutus a Saturnus kedvezőtlen hatását együtt törik meg (*frangimus una*) Iuppiterük⁷⁷⁹ segítségével. De mi ez a *noster Iuppiter*? Csupán a sorsukat meghatározó égitest, vagy valami más? Ha Cornutus *CThG*-je felől közelítjük, akkor sokkal több, mint egyetlen bolygó. A filozófus meghatározásában Zeus, Iuppiter görög megfelelője.⁷⁸⁰ Vagyis amikor Persius Iuppitert emlegeti, valójában nem az égitesttel azonosított istenségre utal, hanem a sztoikus filozófiai felfogásra, amely szerint Zeus/Iuppiter a világot átható lélek, a *logos spermatikos*. A költő szerint e közös lélek segítségével tudják megtörni és kivédeni a Saturnus negatív hatását.

⁷⁷⁹ Ramelli véleménye szerint Persius Iuppiter-képében nem csak a sztoikus tanítás tükröződik, hanem az etruszk Tinia istenségről alkotott elképzelések is. Vö. RAMELLI (2001) 41.

⁷⁸⁰ Vö. *CThG*, c. 2.

Hogy az asztrológiai spekuláció nem más, mint játékos utalás Cornutus vonzódására a bolygókkal kapcsolatos hiedelmekhez az egész részletet lezáró utolsó sorból derül ki, amikor Persius csak a végső konklúzióban biztos, minden másban bizonytalan: *nescio quod certe est quod me tibi temperat astrum* (51).

Némileg elszakadva Persius és Cornutus kapcsolatától, vissza kell ténünk az V. satíra elejéhez. A satíra első négy sora után szabályszerűen jelenik meg az *interlocutor*, aki kérdésével (*quorsum haec? V. 5.*) félbeszakítja a költőt. Arról, hogy ki az, aki megszakítja a beszélőt, megoszlanak a vélemények. Paratore képzeletbeli interlocutorról (*un interlocutore immaginario*) beszél, Witke szerint az olvasó szól közbe kritikusként, Coffey szerint, aki közbeszól, csak „ein namenloser interrupter”.⁷⁸¹ Azt hiszem, igaza van azonban Kisselnek, aki úgy gondolja, a közbeszóló maga Persius tanára, Cornutus.⁷⁸² E feltételezést elfogadva a részlet horizontja is megváltozik. A szöveg – bár Persius megfogalmazásában – hiteles Cornutus-megnyilatkozásnak is fölfogható.

*'quorsum haec? aut quantas robusti carminis offas
ingeris, ut par sit centeno gutture niti?
grande locuturi nebulas Helicone legunto,
si quibus aut Prognos aut si quibus olla Thyestae
fervebit saepe insulso cenanda Glyconi.
tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino,
folle premis ventos, nec clauso murmure raucus
nescio quid tecum grave cornicaris inepte,
nec scloppo tumidas intendis rumpere buccas.
verba togae sequeris iunctura callidus acri,
ore teres modico, pallentis radere mores
doctus et ingenuo culpam defigere ludo.
hinc trahe quae dicis, mensasque relinque Mycenis
cum capite et pedibus, plebeiaque prandia noris.'* (vv. 5-18)

Maga a részlet, ahogy Cornutus félbeszakítja az éppen mondandójába fogó Persiust, akár a filozófus által a költő számára megfogalmazott *ars poetica*-nak is fölfogható. Ha ez így van, érdemes megvizsgálni, a cornutusi *ars poetica* összhangban van-e Persius költői gyakorlatával, illetve a sztoikus fölfogással.

Az egész költeményrészleten az étkezés, étkek a befogadással már a görög irodalomban összefonódott⁷⁸³ metaforája vonul végig, válaszul a satíra nyitóképre, amelyben Persius a maguknak száz torkot, százféle hangot kérő *vates*-ekre utal. Ennyi szájhoz, mondja Cornutus, hatalmas méretű falatokra van szükség (*robusti carminis offas*). A kép

⁷⁸¹ E véleményeket idézi KISSEL (1990) 576.

⁷⁸² KISSEL (1990) 576. Ezen a véleményen van Holley is. Vö. HOOLEY (1997) 71.

⁷⁸³ KISSEL (1990) 577.

nyilvánvaló utalás a *grande* (a jelző a 7. sorban meg is jelenik) stíluskategóriába⁷⁸⁴ tartozó művekre (eposz, tragédia), amint a megemlített lehetséges témák (Procne és Thyestes) is a tragédia kedvelt tárgyai közé tartoznak. A megfogalmazás azonban minden komolysága ellenére is ironikus, sőt egyenesen vulgáris. Hiszen az *offa* azonnal emlékeztetünkbe idézheti azokat a falatokat, amelyeket Aeneas vet a Cerberus elé, a két megidézett tragikus történetnek pedig közös vonása a kannibalizmus:⁷⁸⁵ Procne húgának, Philomelának megbecstelenítése és megcsonkítása miatt tálalja föl Tereusnak gyermeküket, Ityst, és Thyestésszel is bosszúból eteti meg fivére, Atreus a saját gyermekét. Mindkét témát többen földolgozták a római tragédia történetében,⁷⁸⁶ de az irónia itt is szembeötlő az *offa*-ra rímelő *olla* említésével.

Cornutus ugyanakkor – Persius ábrázolásában – oldalvágást tesz a korabeli színház felé is, amikor arra utal, hogy egy bizonyos *insulsus* Glycon-nak⁷⁸⁷ (Glykón) (*nomen non est omen!*) gyakran kellett eljátszania Thyestes szerepét. Bár a korabeli színház valóban szerette az efféle témákat, ahogy arra a forrásokból következtetni lehet, mivel más forrás nem erősíti meg, igen kétséges az igazságtartalma annak a magyarázatnak, amelyet a *Commentum Cornuti*-ban találunk:

*Glycon tragoedus populo mire placuit et ideo a Nerone manumissus est, datis Vergilio tragoedo, domino eius, pro parte dimidia, quam possidebat, sestertiorum trecentis milibus. Hic fuit staturae longae, fuscus corporis, labio inferiori demisso, antequam subornaretur deformis, nescius iocari, propter quod eum insulsum Persius dixit.*⁷⁸⁸

A témáról aztán a tragédia előadásmódjára⁷⁸⁹ tér át Cornutus, s azt is idegennek mondja Persiustól:

*tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino,
folle premis ventos, nec clauso murmure raucus
nescio quid tecum grave cornicaris inepte,
nec scloppo tumidas intendis rumpere buccas.*

⁷⁸⁴ KISSEL (1990) 577.

⁷⁸⁵ KISSEL (1990) 579.

⁷⁸⁶ KISSEL (1990) 579.

⁷⁸⁷ A jelző és jelzett szó oxymorónjára ld. KISSEL (1990) 582.

⁷⁸⁸ Bár a scholion érzékletes leírást ad a tragikus-színészről, valószínűtlen, hogy létező személyről lenne szó, hiszen a részlet alapján a szöveg nem csak a tömeget bírálja, aki egy ilyen sötét színészért lelkesedik, hanem áttételesen Nerót is, aki engedett a tömeg nyomásának, és fölszabadította Glycont. Azt persze feltételezhető, hogy Persius itt egy korábbia vagy korabeli ismert tragikus-színészre utal, de az valószínűtlen, hogy Neróhoz bármi köze lett volna. Az egész scholion inkább abba a gondolatkörbe tartozik, amely már az első szatíra kapcsán is Nero-ellenes kritikát gyanított.

⁷⁸⁹ KISSEL (1990) 582-586.

Az ezután következő szakasz viszont egyenesen Persius költői hivatását fogalmazza meg, miközben részben megmarad, részben túllép az étkezés/evés metaforáján.⁷⁹⁰ A felszólítás horatiusi mintát követ (*sequeris*), de az egész Persiusra szabva. A 14. sort az értelmezők általában két részre bontják, amelynek első fele (*verba togae*)⁷⁹¹ szokatlan szókapcsolatával a római műfajok primátusát jelenti,⁷⁹² ami egyfelől a *fabula togata*-ra utal,⁷⁹³ másfelől a *satura*-ra. A szöveg állítása szerint tehát Cornutus maga ajánlotta a szatíra műfaját Persius figyelmébe.⁷⁹⁴ A szatíra a közepes (*medium*) stílusrétegbe tartozik (*ore teres modico*), s célja az, amit Horatius is mond a maga szatíráiban: szellemesen (erre utal korábban a *callidus* jelző éppúgy, mint a 16. sorban a *doctus participium*⁷⁹⁵) kell kipellengérezni a helytelen szokásokat és erkölcsöket (*pallentis radere mores*) s tökéletes stílussal,⁷⁹⁶ de humorral, játékosan kell „tollhegyre tűzni” (*ingenuo culpam defigere ludo*). A kifejezések, ahogy arra már a helyhez írt scholion is fölhívja a figyelmet, az orvoslás világából erednek,⁷⁹⁷ s helytálló Kissel definíciója, aki szerint Persius „Wunderdokter”-ként tűnik föl.⁷⁹⁸

Cornutus szerint egyébként innen kell Persiusnak témát merítenie (*hinc trahe quae dicis*), és ez egybe is vág az etikának a sztoikus filozófiában elfoglalt különleges, központi helyével.⁷⁹⁹ Majd, visszatérve a megszólalása elején használt étkezés-metaforához, azt tanácsolja, hogy hagyja másokra, hagyja Mykénében (*Mycenis*)⁸⁰⁰ Persius a tragédiába illő témákat (*mensasque relinque Mycenis/ cum capite et pedibus, vv. 17-18*), és ismerje meg a plebeiusok lakomáit (*plebeiaque prandia noris*), amelyen aligha fogyasztanak hatalmas méretű falatokat (*robusti carminis offa*). A szellemes iróniát ez a két sor sem nélkülözi. A *capite* és a *pedibus* emlegetése itt nem csupán a Prokné- és

⁷⁹⁰ Csak lapalji jegyzetben teszem föl a kérdést: vajon teljesen véletlen, hogy a *Vita Persii* szerzője szerint Persius Cornutus mellett két barátira is szert tett, akikkel mintegy *con-victus*-ban élt. Talán éppen ők nevezték így a maguk közösségét, s Persius erre is utal a költemény étkezés-metaforáival?

⁷⁹¹ KISSEL (1990) 586. Szerinte a *fabula togata*-ra utal, ám ez alighanem túlságosan korlátozó értelmezés.

⁷⁹² A *iunctura callidus arti*-ról lásd részletesen ERDLE (1968) 71sqq.

⁷⁹³ KISSEL (1990) 586.

⁷⁹⁴ Ennek ellentmondani látszik a *Vita Persii* azon állítása, amely szerint Persius Lucilius szatírát olvasva érzett késztetést arra, hogy kipróbálja ezt a műfajt. Csakhogy az életrajznak ez a része, ahogy azt korábban kifejtettem, ahhoz a részhez tartozik, amely az életrajznál későbbi kommentárból került az életrajz végére, s tendenciózusan luciliusi vonásokat sugall Persiusszal kapcsolatban, noha az életrajz eleje a horatiusi mintakövetést erősíti. Morford szerint ezek a sorok fejezik ki legjobban a szatíra tartalmi és stílári követelményeit. Vö. HOOLEY (1997) 72-73.

⁷⁹⁵ A jelző catullusi vonatkozásairól ill. neoterikus áthallásairól lásd HOOLEY (1997) 74.

⁷⁹⁶ COLISH (1985) 59.

⁷⁹⁷ A persiusi nyelvben az orvoslás szakkifejezéseinek használatáról lásd: MIGLIORINI (1990).

⁷⁹⁸ KISSEL (1990) 590-591.

⁷⁹⁹ Vö. GOULD (1971) 162sqq.

⁸⁰⁰ KISSEL helyesen értelmezi *avlativus loci*-nak ellentétben a korábbi magyarázókkal, vö. KISSEL (1990) 594.

Thyestés-történetek már említett kannibalizmusára utal, hanem a tragédia vers-*lábai*-ra is, ahogy még a *mensas relinque My-cenis* is szellemesen hangozhatott a római fül számára.

Cornutus feltételezett szavai tehát *ars poetica*-t és költői zsinórmértéket jelentettek Persius számára, Cornutus nem csak mestere, majd barátja volt Persiusnak, hanem döntően befolyásolta költői műfajválasztását is. Cornutus – hűen a sztoikus filozófia pedagógiai szemléletéhez – nem a gyönyörködtetést (*delectare*) tekintette a költészet céljának, hanem a tanítás (*docere*) praktikus célját.⁸⁰¹ Ez egybevág a filozófus száműzetése előzményéről Cassius Diónál olvasható történettel, amelyben Cornutus azzal veti el Nero gigantikus eposztervét, hogy azok nem hasznosak az emberek életében, ellentétben Chrysispos műveivel, amelyek viszont azok: ‘ἄλλ’ ἐκεῖνα χρήσιμα τῷ τῶν ἀνθρώπων βίῳ ἐστίν.’ (T17)

Cornutusnak Persius költészetére gyakorolt hatásával kapcsolatban világos, hogy milyen mértékben és mit köszönhet a költő mesterének, de azt sem szabad elfelejteni, hogy kapcsolatuk nem szakadt meg a költő halála után sem. A posztumusz kapcsolatnak van fizikai és szellemi aspektusa is. Az előbbi, hogy Persius a filozófusra hagyta vagyona egy részét és a könyvtárát, vagy – mert ebben a *Vita Persii* bizonytalan – csak különleges, egyedülálló könyvgyűjteményét, Chrysispos összes könyvét, az utóbbi, hogy Persius költői hagyatékának rendezésének feladata – természetesen módon – Cornutusra hárult.

1) PERSIUS MATERIÁLIS HAGYATÉKA

A *Vita Persii* a következő módon számol be az örökhagyásról: [*Persius*] *reliquit circa HS vicies matri et sorori scriptis tantum ad matrem codicillis. Cornuto rogavit ut daret sestertia, ut quidam dicunt, C, ut alii, L et argenti facti pondo viginti et libros circa septingentos Chrysippi sive bibliothecam suam omnem. verum a Cornuto sublatis libris pecunia sororibus, quas heredes frater fecerat, relicta est.* (T10) Bár a szövegben található olyan ellentmondás is, amit nem egykönnyen oldhatunk föl (míg korábban az életrajz csak egy nővéréről tudott, most már a költő több leánytestvéréről beszél), e nehézségekkel most nem foglalkozunk. A leírás egyébként, minden bizonytalanság

⁸⁰¹ COLISH (1985) 58: For the Stoics, the function of literature is preeminently didactic. In contrast to Cicero’s idea that literature should delight and persuade as well as teach, the Stoics emphasize the teaching function preclusively. Literature, they hold, should appeal above all to the reason.”

ellenére is,⁸⁰² korrekt és jogilag szakszerű. Miután nem sokkal korábban lehetővé vált, hogy elhunyt gyerek után az anyja örököljön, természetes, hogy az utód nélkül elhunyt Persius anyjára és – a szöveg szerint – nővéreire hagyta nem jelentéktelen vagyonát.⁸⁰³ Készített azonban egy úgynevezett „fiókvégrendeletet” (*codicilli*), amiben meghagyta, hogy vagyona egy részét az anyja bocsássa Cornutus rendelkezésére, s hogy vagy teljes könyvtárát, vagy Chrysippos-kollekcióját is adja a filozófusnak. A szöveg alapján Persius anyja kész volt átadni a Cornutusnak hagyott összeget, a filozófus azonban nem fogadta el, amiből egyrészt vagy arra következtethetünk, hogy jó anyagi körülmények közt élt és tanítással szerzett jövedelmei megfelelő életszínvonalat biztosítottak számára, vagy arra, hogy sztoikus-filozófus-eszményével összeegyeztethetetlennek tartotta ilyen jelentős összeg elfogadását. Hogy mi volt a valós háttere döntésének, persze nem tudhatjuk, csak azt állíthatjuk, bár nem volt annyira tehetős, mint Persius, pénzt mégsem fogadott el.

Nem utasította azonban vissza, hogy övé legyenek a Persius által hátrahagyott könyvek.⁸⁰⁴ Másodlagos kérdés, vajon a teljes könyvtárát ráhagyta-e Persius. Sokkal jelentősebb a tény, hogy Persius birtokában volt Chrysippos összes művének, s hogy ez a gyűjtemény Cornutus tulajdonába került. Szinte bizonyos, hogy Chrysippos műveit Cornutus hatására vásárolta meg a költő, amire föltehetően neki, aki előkelő családból származott és néhány birtokkal rendelkezett, nagyobb lehetősége volt. Egy ilyen gyűjtemény még akkor is különlegességnek számított ebben a korban, amikor a könyvkultúra látványosan fejlődött.

A teljes Chrysippos-kollekció sorsára azonban a Cassius Diónál fennmaradt történetből is következtethetünk. Amikor Cornutus Nero eposztervével kapcsolatban azt mondja, hogy négyszáz könyv túlságosan sok, amelyet senki sem fog elolvasni, az ismeretlen közbeszóló azt vágja Cornutus fejéhez, hogy az általa istenített filozófus sokkal többet írt: ‘καὶ μὴν Χρύσιππος, ὃν ἐπαινεῖς καὶ ζηλοῖς, πολὺ πλείω συνέθηκεν’ (T17). E megjegyzése egyfelől megerősíti, hogy Cornutus Chrysippos iránti rajongása közismert volt, másrészt bizonyítja, hogy a korban szinte szállóige lehetett, hogy a görög sztoikus filozófus mintegy hétszáz művet írt. De érv e történet mellett is, hogy a Cornutus hatására beszerzett Chrysippos-művek ekkor (hiszen már legalább három évvel vagyunk a költő halála után) már a filozófus tulajdonában voltak, vagyis az örökség

⁸⁰² A *Vita Persii* sem a pénzüsszeg nagyságát, sem azt nem tudja bizonyossággal, hogy csak Chrysippos műveinek gyűjteményét hagyta Cornutusra Persius vagy egész könyvtárát is.

⁸⁰³ Ramelli etruszk vonást fél fölfedezni abban, hogy a nők ennyire fontos szerepet játszottak Persius életében, s talán túlzott jelentőséget tulajdonít annak, hogy költői hagyatékát nem mesterére, hanem anyjára hagyta a költő. Vö. RAMELLI (2001) 42-44.

⁸⁰⁴ Erről részletesen TAKÁCS (2010).

átadása Persius végakarátának megfelelően és az életrajz által leírt módon megtörtént. Cornutus tehát – ahogy e könyvbeszerzés ténye mutatja – Chrysispos-szeretetével átította tanítványát is, s olvasmányaiiban orientálta.

Az V. szatíra mellett Persius III. szatírája az, amelyben a sztoikus filozófia a legmarkánsabban megjelenik. E költeményben feddően szól az ismeretlen *interlocutor* (filozófus?)⁸⁰⁵ a drága időt pazarló előkelő ifjúhoz, aki még délben is alszik, s a két út motívumára utalva az erények követésére buzdít:

*et tibi, quae Samios diduxit littera ramos,
surgentem dextro monstravit limite collem.
(...) est aliquid quo tendis et in quod derigis arcum,
an passim sequeris corvos testaque lutoque
securus quo pes ferat, atque ex tempore vivis? (vv. 56-57, 60-62)*

Majd az etika alapvető kérdéseit sorolja, amelyeket egész élete középpontjába kell állítania, amire a válaszokat meg kell találnia:

*discite, o miseri, et causas cognoscite rerum:
quid sumus et quidnam victuri gignimur, ordo
quis datus, aut metae qua mollis flexus et unde,
quis modus argenteo, quid fas optare, quid asper
utile nummus habet, patriae carisque propinquis
quantum elargiri deceat, quem te deus esse
iussit et humana qua parte locatus es in re. (vv. 66-72)*

Amikor az idézet utolsó másfél sorában arra szólít fel az ismeretlen magister, hogy az életet csak pazarló ifjúnak meg kell tudnia, milyen feladatot szánt neki az istenség, s hogy mi a feladata az emberi nem nagy köztársaságában (*respublica totius generis humani*),⁸⁰⁶ akkor megint csak a sztoikus etikai tanítás alaptételeivel találkozunk. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy Cornutus – bár etikai traktátust nem írt – tanítványait megismertette a sztoikus etikával.

A *Vita Persii* tanúsága szerint Cornutusnak döntő jelentősége volt Persius sztoicizmusának formálásában. Ezt az általános sztoikus jelleget ráadásul szinte egyöntetűen elfogadja a Persius-filológia,⁸⁰⁷ csupán néhány, inkább kísérletnek nevezhető kivétel akad.⁸⁰⁸ Ha elfogadjuk ezt az állítást (márpedig nincs alapos okunk kételkedni benne, hiszen az egyéb tekintetben is megbízható forrásnak mutatkozik), akkor akár odáig

⁸⁰⁵ Vö. NÉMETHY (1903) 156.

⁸⁰⁶ Vö. NÉMETHY (1903) 188.

⁸⁰⁷ COLISH (1985) 194.

⁸⁰⁸ BEIKIRCHER (1969) 11-15. szerint a VI. szatíra, amelyet a keletkezés sorrendjében a legutolsónak tart, már sztoikus vonásokat mutat.

is merészkedhetünk, hogy Persius költeményeinek sztoikus vonásait vizsgálva Cornutus filozófiájára vonjunk le következtetéseket. Ezt azonban csak azzal a fenntartással engedhetjük meg, ha hangsúlyozzuk: ebben az esetben csak nagy valószínűségű következtetéseket tehetünk.

A Persius-szakirodalomban általános az a vélemény, hogy a szatíraköltőnél⁸⁰⁹ kitüntetett szerephez jut az etika, de ugyanakkor találunk a sztoikus fizika vagy logika ismeretére utaló jeleket is.⁸¹⁰ Az előbbire általánosan emlegetett példa az V. szatírának a csillagok és az emberi élet közti kapcsolatra vonatkozó sorai, vagy a híres chryssipposi tétel a *sorites*-nek nevezett logikai konstrukcióról a VI. szatíra végén.⁸¹¹ Mint arra később majd visszatérek, az eddigi vizsgálatok csupán annyit állapítottak meg, hogy Persius ismerte a sztoikus fizika tanításait is, de ezen ismeretek behatóbb tanulmányozása elmaradt. Főltűnt ugyanakkor, hogy Persius kedveli az orvostudományból vett metaforákat,⁸¹² az orvosi nyelv kifejezéseit, ezt azonban mindezidáig senki sem kapcsolta össze sem a sztoikus orvostudománnyal, sem a Cornutus körébe tartozó két görög orvossal. Márpedig a kapcsolat kézenfekvő. Ráadásul a két orvos egyikéről, a spártai Agatheinosról (Agathinus) tudjuk, hogy egy a sztoikus filozófiában gyökerező orvosi irányzat megalapítója volt.⁸¹³ Egy ilyen körben bizonyosan gyakran kerültek elő orvosi témák, márpedig az orvostudomány a sztoikus filozófia besorolása szerint a fizika kategóriájába tartozott.⁸¹⁴ Bármennyire széleskörű ismeretekre tett is szert tehát Persius a sztoikus fizikában, ezen ismereteit csak részben tulajdoníthatjuk Cornutusnak. Mivel Cornutus egyetlen fennmaradt művét, a *CThG*-t bizonyára olvasta Persius, föltételezhető, hogy a sztoikus filozófia szerint szintén a fizika körébe tartozó kozmológia⁸¹⁵ alapjait Cornutus műve alapján sajátította el. A fizika azonban – ahogy azt a költemények mutatják – alárendelt szerepet játszott, amennyiben – ahogy Chryssipposnál is⁸¹⁶ – alárendelődött az erény-tannak.

Ha azt próbáljuk megítélni, hol kapcsolódott Cornutus a megelőző sztoikus hagyományhoz, azaz a sztoikus iskola mely tagja vagy tagjai voltak rá a legnagyobb hatással, akkor az egyéb források utalásai mellett (ld. frg. XV/15) elsősorban Persiusra

⁸⁰⁹ Abban a szakirodalom általában megegyezik, hogy Persius a sztoicizmus követője volt, bár vannak akik a kynikus filozófiát testhez állóbnak tartják. Vö. RELIHAN (1989) 158.

⁸¹⁰ COLISH (1985) 200.

⁸¹¹ COLISH (1985) 200.

⁸¹² MIGLIORINI (1990) részletesen elemzi az orvosi szakkifejezéseket.

⁸¹³ Vö. KUDLIEN (1986) 1097-1108;.

⁸¹⁴ ZELLER (1923) 194sqq.

⁸¹⁵ ZELLER (1923) 58–59.

⁸¹⁶ ZELLER (1923) 52.

támaszkodhatunk. Miután a költő magát a sztoikus irányzatok közül a legszigorúbbal azonosítja,⁸¹⁷ feltételezhetjük, hogy Cornutus is a sztoikus filozófia legkorábbi képviselőihez, Zénónhoz, Kleanthéshez és különösen Chrysipposhoz vonzódott. A régi Sztoával való szellemi kapcsolatot⁸¹⁸ bizonyítja az V. szatíra Cornutusra vonatkozó egyik megjegyzése is, amely szerint a filozófus Kleanthés tanaival tölti meg az ifjúság fülét:

*at te nocturnis iuvat inpallescere chartis,
cultor enim iuvenum purgatas inseris aures
fruge Cleanthea. (vv. 62-64)*

A tanítást kifejező metaforát Persius a földművelésből veszi: Cornutus mint valami földművelő (*cultor iuvenum*) a „helytelen képzetek gazától” megtisztított (*purgatas*) fülekbe veti el (*inseriris*) a kleanthési filozófia gyümölcseit. És önmagában már az is sztoikus vonás, hogy Persius taníthatónak tartja az erényt.⁸¹⁹

Bár Kissel véleménye szerint Kleanthés említése ebben az esetben – ellentétben egyéb kommentátorokkal – több, mint *pars pro toto*-ként az egész sztoikus filozófiára való utalás,⁸²⁰ egyenesen annak kifejezése, hogy Cornutushoz Kleanthés filozófiája állt a legközelebb, a testimoniumok, de a persiusi szatírák egyéb sztoikus vonásai is azt mutatják, hogy Cornutus nem Kleanthést, hanem inkább Chrysipposzt tekintette követendő példaképnek.

A persiusi-cornutusi filozófiának egy másik, jellemzően a régi sztoikusokkal egybevető vonása az az erénytan, amelyet a szatírákból kiolvashatunk. A II. szatíra végén a következő szavakkal határozza meg az erényt:

*compositum ius fasque animo sanctosque recessus
mentis et incoctum generoso pectus honesto:
haec cedo et admoveam templis et farre litabo. (vv. 73-75)*

Amellett, hogy a sztoikusok felfogásának megfelelően a lélek lakhelyét a mellkasban helyezi el,⁸²¹ az erényfogalom meghatározása is összhangban a filozófiai iskola tanításával.⁸²²

Az V. szatírában fejti ki Persius, hogy az ember nem lehet két ember szolgája, azaz vagy a bűnöknek, vagy az erénynek szolgál:

en quid agis? duplici in diversum scinderis hamo.

⁸¹⁷ COLISH (1985) 195.

⁸¹⁸ COLISH (1985) 197.

⁸¹⁹ ZELLER (1923) 51-52.

⁸²⁰ KISSEL (1990) 639.

⁸²¹ ZELLER (1923) 197.

⁸²² GOULD (1971) 168sqq.

*huncine an hunc sequeris? subeas alternus oportet
 ancipiti obsequio dominos, alternus oberres.
 nec tu cum obstiteris semel instantique negaris
 parere imperio, 'rupi iam vincula' dicas;
 nam et luctata canis nodum abripit, at tamen illi,
 cum fugit, a collo trahitur pars longa catenae. (vv. 154-161)*

E sorok alapján világos, hogy Persius nem fogadja el, hogy lehet átmenet bűn és erény között, hogy az egyiktől a másikhoz lépcsőzetes út vezet. Ezzel a nézetével Persius, alighanem Cornutus tanítását követve, nem a korabeli sztoikus felfogáshoz, hanem a régi Sztoa álláspontjához csatlakozik.⁸²³ A fokozatosság (*gradatio*) elutasítása azért is különösen fontos, mert a legismertebb kortárs sztoikus filozófus, Seneca éppen az ellenkező véleményen van.⁸²⁴ Noha mind Persiusnál, mind Senecánál – összhangban a sztoikusok eszményével – az erény teljességét csak a bölcs érheti el, az utóbbi éppen a fokozatosságát hangsúlyozza, és igen kitűntetett szerepet juttat a bölcsességhez vezető út különböző állomásainak az *Epistulae morales*-ban, amikor Luciliusnak hízeleg, hogy már közel jár a tökéletességhez. Ezt a régi sztoikusok úgy fogalmazták meg, hogy ahol egy erény is jelen van, ott jelen van a többi is, s ahol egy bűn, ott a többi is.⁸²⁵ Ez egybevágott azzal az elképzeléssel, hogy az embereket két, egymástól jól elkülöníthető csoportra, bölcsekre és ostobákra osztották.⁸²⁶ Az átmenetet azonban – éppen a kettő keveredésének az elutasítása miatt – azonnalinak gondolták,⁸²⁷ aminek ellentmond Senecának az *Epistulae morales* 75. levelében olvasható nézete: *'quid ergo? infra illum nulli gradus sunt? statim a sapientia praeceps est?'* *non, ut existimo. nam qui proficit, in numero quidem stultorum est, magno tamen intervallo ab illis diducitur. etc.*⁸²⁸

Cornutus és Seneca tehát nemcsak az etimológia felhasználhatósága határainak kérdésében, de az erény megszerzésének kérdésében sem volt azonos állásponton.

Persius sztoicizmusát vizsgálva azonban az eddigi kutatás két olyan vonásra is rávilágított, amely a sztoikus filozófia tanításával ellentétesnek tűnik.⁸²⁹ Ezek közül az egyik, valójában kevésbé jelentős nézetkülönbség az emberi szörzet borotválására vonatkozik. A szigorúbb sztoikus irányzat átvéve a kynikusok véleményét, mivel a természettel ellentétesnek ítélte, elvetette a külső borotválkozással vagy kozmetikai

⁸²³ COLISH (1985) 198.

⁸²⁴ Vö. HENGELBROCK (2000) 113-129, 175-200.

⁸²⁵ ZELLER (1923) 244, 246.

⁸²⁶ ZELLER (1923) 249.

⁸²⁷ ZELLER (1923) 255.

⁸²⁸ Seneca, *Epistulae morales*, 75, 8.

⁸²⁹ E két eltérésre COLISH hívja föl a figyelmet, vö. COLISH (1985) 200.

beavatkozással való megváltoztatását,⁸³⁰ míg Persius a sztoikus filozófusokat szépen megnyírtak (*detonsa*) nevezi.⁸³¹ Úgy látszik, a rigorózus sztoikus álláspontot ebben az esetben a korabeli római divat mérsékelte, mert e kérdésben azonos volt a költő és Seneca álláspontja.

A másik bonyolultabb és messzebbre vezető eltérést COLISH a persiusi és a sztoikus költészet-elmélet (*theory of poetry*) közt látja.⁸³² Ebben azonban téved. Persius költészettana, nyelvi eszménye magán viseli Cornutusnak a sztoikus nyelvszemléletben és esztétikában gyökerező nézetének a bélyegét.

2) PERSIUS KÖLTŐI HAGYATÉKA

A *Vita Persii*-nek a költő halálával kapcsolatos másik állítása szerint Fulvia Sisenna Cornutustól kért tanácsot, hogy mit kezdjen a fia által hátrahagyott, addig publikálatlan költői művekkel: *scripserat in pueritia Flaccus etiam praetextam vescio et opericon librum unum et paucos in socrum Thraseae in Arriam matrem versus, quae se ante virum occiderat. omnia ea auctor fuit Cornutus matri eius ut abhorrerent.* (frg. X/10) Bár a részlet egyes helyei majdnem reménytelenül romlottak, a szöveghagyomány vizsgálata alapján nagyjából helyreállítható a szöveg értelme.⁸³³ Persius tehát – a jól értesült biográfus szerint – a *toga virilis*-felöltése és ezzel együtt Cornutus iskolájába kerülése előtt, még gyerekkorában (*in pueritia*) több költői művet is írt: egy római tárgyú⁸³⁴ tragédiát, egy alighanem vegyes költeményeket tartalmazó egy könyvnyi művet,⁸³⁵ valamint egy dicsőítő költeményt Thrasea Paetus anyósáról, az idősebb Arriáról, aki kivételes módon mutatott állhatatosságot, amikor öngyilkosságukkor férjének, Caecina Paetusnak átnyújtotta a kardot. Amennyire a vitatott szöveg alapján megállapítható, Persius anyja fia halála után a mesterhez és legjobb barátához, Cornutushoz fordult, hogy mit is tegyen ezekkel a művekkel. A filozófus ezeknek a műveknek a publikálását – ez minden bizonytalanság ellenére is biztos – nem javasolta. A hagyományozott *abhorreret*,

⁸³⁰ COLISH (1985) 200.

⁸³¹ Vö. Persius, *Satirae*, 3, 54. Idézi COLISH (1985) 200.

⁸³² Vö. COLISH (1985) 201-203.

⁸³³ Mivel a kódexek és a kiadók eltérő olvasatainak számbavétele túlságosan messzire vezetne, a problémákra a lapalji jegyzetekben utalok.

⁸³⁴ A szöveghagyomány bizonytalansága miatt vitatott, hogy mi volt a tragédia címe. A legvalószínűbb föltételezés szerint egy etruszk hősről, Vesciőről szólt.

⁸³⁵ A *Vita Persii* azon adata alapján, hogy Persius több útjára is elkísérte Thrasea Paetust, a kiadók a *hodoeporicon* címet valószínűsítették az egyébként *opericon* címmel hagyományozott egy könyvnyi költeménynek.

aborteret változatok helyett Pierre Pithou kiadása folytán a már korábban is több szövegváltozatban megjelent *aboleret* változat terjedt el. Sem a szöveghagyomány, sem a pszichológia, de még az a egyszerű tény, hogy a biográfus is tud róla, sem támasztja alá e művek megsemmisítésének gondolatát. Valószínűbb, hogy Cornutus egyszerűen nem ítélte olyan színvonalúnak e műveket – amelyek tartalmuk és keletkezésük körülményei folytán bizonyára mind a költőnek, mind a családnak kedvesek lehettek –, hogy a szélesebb nyilvánosság elé bocsássa őket. Cornutus e megfogadott tanácsának több nyilvánvaló oka is volt, vagy lehetett. Ezek a művek, bár korai bizonyítékai voltak Persius költői tehetségének, még filozófiai kiművelése, a Cornutusszal való megismerkedése előtt, *in pueritia* születtek, így nem is ifjúkori, hanem egyenesen gyerekkori zseninek számítottak.⁸³⁶ Aztán, ha tekintetbe vesszük, hogy az V. satíra elején Persius úgy mutatja be Cornutust, mint aki számára a követendő *ars poetica*-t meghatározta, akkor azt is gondolhatjuk, hogy a filozófus saját esztétikájának nézőpontjából ítélte publikálásra alkalmatlannak ezeket a költeményeket. Cornutusnak tehát döntő szerepe volt abban, hogy mely művek váltak nyilvánossá a költői hagyatékból. De szerepe nem korlátozódott a kiadandó művek meghatározására. Ő szabta meg azt is, hogy az ő esztétikája és filozófiája alapján készült satírák milyen szöveggel, milyen sorrendben kerültek a közönség elé.⁸³⁷ A *Vita Persii* erre vonatkozó részlete a szöveghagyomány bizonytalansága miatt szintén számos eltérő értelmezésre ad lehetőséget. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy veszélyes tartalmuk miatt minősítette Cornutus kiadásra nem érdemeseknek ezeket a műveket.⁸³⁸ Hogy óvatos volt a költemények politikai vonatkozásai miatt, mutatja, hogy megváltoztatta az I. satíra félreértelmezhető szövegét, de az is, hogy pont azt az ifjúkori zsenét nem javasolta kiadni, amely a hősként viselkedő idősebb Arriáról szólt, aki az ekkor már kegyvesztetté lett Thræsea Paetus anyósa volt. Az egybeesés oly szembeötlő, hogy óhatatlanul is az motoszkál bennünk: Cornutus aligha tartotta volna vissza az ifjúkori költeményeket, ha azoknak nem lettek volna kényes politikai vonatkozásaik.

A *Vita Persii* – mintegy mutatva, hogy a szöveg valamikor vagy a satírákonyv, vagy a hozzáírt kommentár előszava volt – kijelenti, hogy azt Persius befejezetlenül hagyta hátra: *hunc ipsum librum imperfectum reliquit*, majd azzal folytatja, hogy néhány verssort a könyv végéről elhagytak, hogy az befejezettnek tűnjék: *versus aliqui dempti sunt ultimo*

⁸³⁶ Ezen a véleményen van például Martin, aki szerint ezeket a műveket azért nem tartotta publikálásra érdemesnek Cornutus, mert nem voltak értékesek. Vö. MARTIN (1939) 172.

⁸³⁷ Vö. TAKÁCS (2009)

⁸³⁸ Vö. RAMELLI (2003) 287.

libro, ut quasi finitus esset. Majd ezután következik a kiadással kapcsolatos tudósítás: *[scripta Persii] leviter contractavit Cornutus et Caesio Basso, petenti ut ipse ederet, tradidit edendum.* (frg. IX/9). Az idézett mondatok közül csak az utolsó második fele egyértelmű: Cornutus engedve a szintén ifjúkori barát, Caesius Bassus kérésének, a kiadatlanul hátrahagyott szatírákat átadta, hogy azokat ő tegye közzé.

Ellenben – bár a szöveghagyomány egyértelmű – kérdéses, hogy a *Vita Persii* miért nevezi befejezetlennek (*imperfectum*) Persius szatíráinak könyvét. A költő – szintén az életrajz tudósítása alapján – gyomorbetegségben (*vitio stomachi*) halt meg harminc éves (helyesen: huszonkilenc) korában. Hogy betegsége milyen gyors lefolyású volt, nem tudhatjuk, de egyéb ókori példákat ismerve feltételezhető, hogy a betegséggel hosszú idő óta bajlódott, sőt kifejezetten készülhetett a halálra, ha az nem Rómában, hanem a Várostól nem messze fekvő birtokán érte. Persius számot vetve a halálával, hiszen végrendelkezett is, nyilván kinyilvánította akaratát szatíráival kapcsolatban, de ereje már nem lehetett a befejezéshez, így befejezetlenül hagyta hátra. Még ennél is talányosabb a folytatás, amely szerint a könyv végéről elvettek (*dempti sunt*) néhány sort, hogy a könyv befejezettnek tűnjék. A szenvedő szerkezet miatt eldönthetetlen, ki hagyta el ezeket a verssorokat: még Persius vagy már Cornutus. Harmadik személy aligha jöhet szóba. A helyzetet ráadásul több tényező is bonyolítja. Egyfelől a következő mondatban arról olvasunk, hogy Cornutus *valamit* csinált a szatírákkal, de hogy pontosan mit, a szöveghagyomány romlottsága és a szöveg homályossága miatt nehéz eldönteni. Ahogy az életrajz fogalmaz, a költő befejezetlenül ugyan, de egy *könyvet (librum)* hagyott hátra, vagyis – ha a szövegből indulunk ki – Persius, bár a végső korrekciót már nem tehetette meg, szatíráit *könyvvé rendezve* hagyta hátra. Ebből azonban az is következik, hogy a könyv végéről még ő hagyta el a befejezettség érzetének útjában álló sorokat. Így Cornutus szerepe a bassusi *editio* előtt a szöveg *emendatio*-járá⁸³⁹ korlátozódik. De az életrajz eltérő szövegváltozatai csak növelik a homályt: *contraxit, contractavit, correxit, recitavit*, ráadásul mindezt *leviter* tette. Mit fejez ki az *adverbium*? Értékítélet, hogy Cornutus *könnyelmű, felületes* volt, és az igazi érdem Caesius Bassusé, hiszen a közönség és kritika is kedvezően fogadta a szatírákat, vagy amit csinált, *könnyen, nehézség nélkül* tehetette, mert csak egy apró lépés hiányzott a befejezéshez?

⁸³⁹ Az *emendatio* korabeli jelentőségéről lásd ZETZEL (1980) 38-59.

Az életrajz szerint Persius ritkán és lassan (*raro et tarde*) írt, vagyis a szatírák föltehetően több év alatt keletkeztek.⁸⁴⁰ Ebben az esetben valószínűtlen, hogy Cornutusnak túl sok munkája lett volna a szövegekkel. És nem is kritizálja az életrajz a filozófus tevékenységét, vagyis a *leviter* aligha jelenthet mást, mint hogy Cornutusnak nem volt nehéz munkája a kézirattal.

Nem teljesen egyértelmű azonban még az sem, hogy pontosan mit kell a könyv végén (*ultimo libro*) érteni, honnan is hagytak el verssorokat. A bizonytalanságot a persiusi szatírák szöveghagyománya okozza, amely már az ókorban sem volt egységes.⁸⁴¹ Azon kívül, hogy a késő ókortól kezdve megkettőződött a hagyomány, még a könyv felépítése sem egyforma. Az egyik kézirati hagyományban a tizennégy soros *Choliambus* az I. szatíra előtt,⁸⁴² a másikban a VI. szatíra után áll. Bár a tartalmi jegyek arra utalnak, hogy a költemény a kötet elején egyfajta programadó vers volt, egyes modern kiadók mégis a szatírák után közlik. Véleményem szerint a *Choliambus* helye a szatírák élén van, s föltehetően a VI. szatíra végéről hagyhattak el sorokat.⁸⁴³

A *Vita Persii* azonban példát is hoz arra, hogyan és miért változtatta meg Cornutus az I. szatíra 121. sorát: *cuius versus in Neronem cum ita se haberet: 'auriculas asini Mida rex habet,' in eum modum a Cornuto, ipso tantum nomine mutato est emendatus: 'auriculas asini quis non habet?' ne hoc in se Nero ductum arbitraretur.* (frg. XI/11). Ha igaz, hogy Cornutus – tartva a császártól⁸⁴⁴ – megváltoztatta e sor jelentését, akkor fölvetődik a kérdés, vajon nem változtatotta-e meg máshol is Persius sorait. Erre – források hiányában – nem lehet választ adni. Csak a következőt regisztrálhatjuk: hogy Persiusnak mely költeményei és milyen formában jutottak el a közönség kezébe, az végső soron az egykori mesternek és barátának, Cornutusnak a döntésén múlt.

⁸⁴⁰ Abban igencsak megoszlik a kutatók véleménye, hogy pontosan mikor születtek a szatírák. Az egyik szélső nézet szerint 50 és 62 között, a másik vélekedés viszont az 58/59 és 62 közé teszi keletkezésüket.

⁸⁴¹ Az ókori szöveghagyománnyal kapcsolatban lásd SCIVOLETTO (1963) 30-59.

⁸⁴² Azért is lehet vitatni, hogy a *Choliambus* állt-e valóban a kötet élén, mert maga az I. szatíra is egy markáns *ars poetica* jegyeit mutatja. Vö. HOOLEY (1997) 26-63. Relihan szerint egyébként időben az I. szatíra keletkezett legkésőbb, s a legkorábbi szatíra az V. volt. Vö. RELIHAN (1989) 166.

⁸⁴³ Sajnos nehezíti a helyzetet a *Vita Persii* enigmatikus felépítése. Jól látható ugyanis, hogy a *Vita Persii* két részből áll: a szoroson vett életrajz után az I. szatírához írt kommentár bevezető mondatai következnek. (*sed mox ut a schola magistrisque devertit, lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere instituit. cuius libri principium imitatus est, sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem principem illius temporis inculpaverit.*) (frg. XI/11)Ha feltételezzük, hogy az életrajz valamikor egy kommentár bevezetője volt, s amikor „leválasztották” az életrajzot a kommentárról, akkor folyamatos szöveget választottak le, úgy tűnik, hogy a kommentár nem foglalkozott a *Choliambusszal*. Így viszont nem elképzelhetetlen, hogy a Valerius Probus-féle kommentár ahhoz a szöveghagyományhoz kötődött, amelyben a *Choliambus* az utolsó költemény volt.

⁸⁴⁴ Erről lásd még RAMELLI (2001) 47; TAKÁCS (2006).

b) *Annaea gens*

Akkor, amikor Cornutus Rómába érkezett, a feltételezések szerint Kr. u. 40-ben, még mindhárom Annaeus-fivér Rómában volt. Novatus, a legidősebb testvér éppen nem volt hivatali kiküldetésben; Senecát ekkor még nem számúzték a Caligula és Agrippina nővérével, Iulia Livillával folytatott viszony ürügyével, Mela pedig nyár derekán tért vissza Cordubából az ekkor nyolchónapos Lucanusszal. Egyéb adatok alapján, főként amiatt, hogy Lucanus Cornutus tanítványa volt – amint korábban kifejtettem – arra lehet következtetni, hogy patrónusa a legfiatalabb testvér, Lucanus apja, Mela volt.

Vele és fiával főnnálló cliensi viszonyán kívül más Annaeusszal való (szorosabb) kapcsolatról nem tudunk, pedig ez a família ebben a korban az egyik legbefolyásosabb volt Rómában. A családhoz tartozó Annaeusok közül nem keveset ismerünk is, főként Seneca írásainak köszönhetően, aki olykor emlegeti leghívebb szabadosait, akik ragaszkodtak patrónusukhoz. Az *Annaea gens*-be tartozott például Annaeus Serenus vagy az orvos, aki öngyilkosságakor fölívágtá Seneca ereit.

Cornutus feltételezett patrónusa, Mela viszont mindig kilógott a sorból. Hiába volt atyja kedvence, a legkevésbé ő akart megfelelni annak a vízióknak, amelyet az idősebb Seneca gyermekeinek elképzelt. Miközben Novatus és Seneca egyenes vonalúan haladtak a nekik szánt úton, addig Mela egyáltalán nem kívánt rivaldafénybe lépni, elutasította a hivatali karriert, s pénzügyek intézésével foglalkozott. Ez a távolságtartás volt jellemző rá akkor is, amikor legbefolyásosabb testvére megvált Nero udvarától, hiszen ő továbbra is megőrizte pozícióit. Változás csak fia halála után következett be, amikor Lucanus aktív szerepvállalása a gyanú árnyát vetette rá is. Mela megpróbált ugyan kicsúszni az egyre szoruló hurokból, de nem sikerült neki. Talán abban az évben halt meg, amikor Cornutust számúzték.

Ez az időszak egyébként az Annaeusok csillagának a leáldozását hozta magával. Rövid időn belül, Seneca után másodikként, öngyilkosságra kényszerült Novatus is, aki pedig korábban rendkívül bizalmas hivatalt, Achaia provincia kormányzói tisztét is betöltötte, sőt Nero fellépései alkalmával a császár kikiáltója is volt. Cornutus számúzése részben összefüggött nyilván azzal is, hogy ekkorra az *Annaea gens* minden befolyását elvesztette.

c) *Seneca*

Bár a kutatók közül sokan hajlottak és hajlanak ma is arra a föltételezésre, hogy Cornutus Senecának volt a szabadosa, valójában – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – több érv szól e hipotézis ellen, mint mellette. Mindenekelőtt érdemes újfent a *Vita Persii* egyik (talányos) mondatához visszatérni. Az életrajz szerint Persius megismerte ugyan Senecát is, de későn, s nem annyira, hogy a filozófus szelleme megragadta volna: *sero cognovit et Senecam, sed non ut caperetur eius ingenio*. A mondat alapján kétségtelen, hogy a biográfus speciális módon viszonyul Senecához és életművéhez, nem tagadja el tőle az *ingenium*-ot, de mégsem könnyű eldönteni, miként értékeli azt, hogy Persiust ez a szellem nem ragadta meg.⁸⁴⁵ Kár, hogy későn ismerte meg, vagy szerencse, hogy nem ismerte korábban? Anélkül, hogy e kérdést megvizsgálánánk, a továbbiakban a *sero* üzenetére koncentrálnunk, mert Cornutus és Seneca kapcsolata részben ebből bontható ki.

Az életrajz adatai és Persius barátainak a felsorolása alapján úgy tűnik, hogy Seneca volt az utolsó a sorban azon jelentékeny emberek között, akikkel a költő megismerkedett. Ez, abból kiindulva, hogy Persius 62-ben, év végén halt meg, nem sokkal halála előtt történhetett. (Hogy ez hónapokkal vagy évekkal a halála előtt történt-e, Cornutus szempontjából majdnem lényegtelen. Seneca szempontjából persze nyilván nem, mert 62 fontos változást hozott a filozófus életében, ekkor hagyta el ugyanis Nero közvetlen környezetét, miután Burrus halálával végleg megtört a hatalma. Ha az ő szempontjából nézzük, elképzelhető, hogy a megismerkedés összefüggésben van Seneca megváltozott helyzetével, s hogy Persiusszal való találkozása a Thrasea-féle sztoikus arisztokrata ellenzékkel való kapcsolatkeresés következménye.⁸⁴⁶ E kérdés nem jelentéktelen ugyan, közelebbit azonban források hiányában nem tudhatunk.) Azzal nem hibázhatunk ugyanakkor nagyot, ha föltételezzük, hogy Seneca és Persius megismerkedése valamikor a hatvanas évek elején történhetett.⁸⁴⁷ E feltételezésnek jelentőséget az a körülmény ad, hogy Persius már tizenkét éves kora óta Rómában élt, azaz már 46/47-ben a Városban tanult, amikor Seneca még nem térhetett vissza corsicai száműzetéséből. Ráadásul Persius a *toga virilis* felöltése után már Cornutus tanítványa volt, így van egy olyan évtized, az

⁸⁴⁵ Többen nem személyes, hanem szellemi megismerkedésre gondolnak, ami aligha állja meg a helyét. Vö. RAMELLI (2003) 285.

⁸⁴⁶ Cornutust általában egyenesen a sztoikus ellenzékhez sorolják, ez azonban mindenképpen túlzás. Vö. RAMELLI (2003) 284.

⁸⁴⁷ Bár egyesek véleménye szerint ez a megismerkedés nem személyes volt, hanem Persius csak Seneca műveivel ismerkedett meg, magam valószínűtlennek tartom, hogy személyesen sohase találkoztak volna, miközben számos közös ismerősük volt. Vö. LANA (1997) 204, n. 18.

ötvenes évek, amikor Persius már szoros, kifejezetten baráti kapcsolatban áll az *Annaea gens* egyik szabadosával, Cornutusszal, s jól ismeri Seneca unokaöccsét. Mindez csupa olyan körülmény, ami arra predestinálná Persiust, hogy megismerje a leghíresebb Annaeust, aki ekkor már nemcsak híres rhétor és filozófus, hanem a császár egyik legbefolyásosabb támasza. A *Vita Persii* adata azonban arra enged következtetni, hogy Cornutusnak, vagy annak a körnek a kapcsolata, amelyhez Cornutus tartozott, ebben az időben nem volt szoros a kapcsolata Senecával.

Sajnos a filozófus-államférfi családi, társadalmi kapcsolatait és azok természetét rendkívül nehéz föltérképezni. Még a legtöbb személyes adatot tartalmazó művében, az *Epistulae morales*-ban⁸⁴⁸ is alig mond valamit testvéreiről és barátairól, vagy, ha mond is valamit, többnyire annyira enigmatikus, hogy célzásai tárgyára csak következtetni lehet.⁸⁴⁹ Egy helyütt például Lucilius egyik barátjáról ír, de a nevét nem árulja el.⁸⁵⁰ Ilyen sovány információ alapján pedig lehetetlenség az azonosítás. Marad tehát annak vizsgálata, ami a történeti művek alapján kihüvelyezhető. Itt elsősorban Senecának és családtagjainak, valamint annak a politikuscsoportnak a kapcsolatát érdemes vizsgálni, amellyel Cornutus és Persius kapcsolatban álltak.

A mindig a hatalom és a pénz közelében mozgó, de a nyilvánosságtól visszahúzódó Melát sohasem említi Seneca, sőt, míg bátyjának, Novatusnak több művét is ajánlotta, öccsének ajánlott művéről nem tudunk. Bátyját többször említi (pl. a hatvanas években írt *Naturales Quaestiones*-ban, Meláról azonban hallgat. (Mindössze Lucanusról tesz említést, de őt is csak egy jóval a Nero-kor előtt írt művében, az anyjához, Helviához szóló vigasztalásban. Seneca megemlékezik, hogy a költőt nyolchónaposan Rómába vitték szülővárosából, Cordubából.) Föltűnő az is, hogy míg Nerótól idéz verssort, Lucanustól, akit már életében is a legnagyobb költők közt emlegettek, egy jelzöt sem.

Mínt hogy nincsenek testimoniumok, csak közvetett utalások, Seneca és Lucanus szoros (szellemi) kapcsolatát a költő és a filozófus műveinek párhuzamaival szokták igazolni.⁸⁵¹ S valóban, a *Pharsalia* és Seneca műveinek bizonyos elemei szoros

⁸⁴⁸ Az *Epistulae morales* értelmezésében két markáns álláspont kristályosodott ki: az egyik szerint a levelek fiktív misszilis levelek, amelyek célja kifejezetten pedagógiai: Lucilius megnyerése a sztoikus filozófiának. A másik, általam is vallott fölfogás szerint az *Epistulae morales* levelei valódi misszilis levelek, amelyek egy jól meghatározott időintervallumban, 62 és 65 között keletkeztek, s enigmatikus voltukat annak köszönhetik, hogy Seneca, tudva, hogy Lucilius elérte célzásait, tartva ekkor már Nero bosszújától, igyekezett óvatosan fogalmazni, s nem lévén levéltitok, kerülni a túl direkt és később ellene fölhasználható megjegyzéseket.

⁸⁴⁹ Az *Epistulae morales* egyes utalásairól lásd TAKÁCS (2004) 209-219.

⁸⁵⁰ Vö. Seneca, *Epistulae morales*, 11.

⁸⁵¹ Vö. KOPP (1969).

rokonságot mutatnak.⁸⁵² A teljesség igénye nélkül elég itt az ifjabb Cato különleges szerepére utalni: Senecánál ő a megtestesült sztoikus bölcs, Lucanusnál a régi római köztársaság utolsó, sziklaszilárd híve.⁸⁵³ Ám hiába eszményítik mindketten Catót, akad bőven olyan momentum is a *Pharsalia*-ban, ami szöges ellentétben van a filozófus nézeteivel. Messzire vezetne, önálló disszertáció témája lehetne az eltérések vizsgálata, ezért itt csak egyetlen momentumot emelek ki: a polgárháborút megelőző triumvirátus s a benne résztvevők eltérő értékelését. Seneca egy helyütt azt mondja, hogy a triumvirátus kiváló megoldás volt: *optime cohaerens*, unokaöccse viszont éppen ellenkezőleg, *concordia discors*-nak nevezi az első triumvirátust, amely annak köszönhette alkalmi sikerét, és azért hozhatott rövid ideig tartó stabilitást a római államnak, mert a kölcsönös félelem kordában tartotta a szemben álló feleket. De ugyanez igaz Caesar vagy Pompeius alakjának az értékelésére, még ha Cato esetében a két nézet találkozik is. Míg Seneca többször anekdotázik Caesarról, addig Lucanus ördögi, sem istent, sem embert nem ismerő, gátlástalan figurának ábrázolja a Iulius-Claudius-dinasztia őseit. Egyszóval: míg Lucanus – a bizony igencsak kétértelmű *Nero-elogium* kivételével – a *Pharsalia*-ban rendkívül kritikus a polgárháborúval és az egész egyeduralommal szemben, és fájó nosztalgiával gondol vissza a köztársaságra, addig Seneca nem csak a triumvirátussal szemben megértő, hanem az új államformával, a principatussal is, amelynek a *De clementia* című műve alapján egyben főideológusa is. Ami közös tehát Lucanus *Pharsalia*-jában és Seneca műveiben az inkább a közös, sztoikus filozófiai eszmerendszernek, mintsem Seneca filozófiája feltétlen követésének köszönhető. Ha filozófiájuk egy töről fakad is, történelemszemléletük szöges ellentétben áll egymással. Mindez azt sugallja, hogy Lucanus nem volt feltétlen híve Senecának, s a családon belül – nyilván az aktuális politikai helyzettől sem függetlenül – finom törésvonalak voltak. Ez máris magyarázatot ad arra, hogy Lucanus iskolatársa, akinek költészetétől el volt ragadtatva a *Pharsalia* szerzője, miért csak későn ismerte meg költőtársa nagybátyját.

Az a kör tehát, amellyel Cornutus közelebbi, baráti viszonyban állt, ha nem volt is nyíltan ellenséges, de mindenesetre távolságot tartott Senecától. A két filozófust azonban nemcsak politikai és társadalmi kapcsolataik választották el, hanem – közös sztoikus gyökereik ellenére – esztétikájuk és filozófiájuk is.⁸⁵⁴ Az egyik legekleatásabb példája

⁸⁵² Tanulságos kapcsolatot mutat ki Sklenár például az *inconcussa* kifejezés lucanusi és senecai használatá között. Vö. SKLENÁR (1999) 287-288.

⁸⁵³ Vö. BORZSÁK (2004) 65sqq.

⁸⁵⁴ Setaioli véleménye szerint például Seneca kevésbé volt dogmatikus, mint Cornutus. Vö. SETAIOLI (2004) 335.

ennek, amit már korábban is rögzített a kutatás, az etimologizáló filozófiai interpretáció ellentétes értékelése. Cornutus a *CThG*-ben abszolút primátust ad ennek a módszernek, míg Seneca kemény szavakkal utasítja el – sajnos, név nélkül – a cornutusi módszert.

A *De beneficiis* elején Seneca a jótétemények természetéről szólva,⁸⁵⁵ bár nem tartja a témához tartozónak, rákényszerül a *Gratiák* hagyományos ábrázolásának értelmezésére.⁸⁵⁶ Első helyen említi meg, hogy egyesek értelmezése szerint az egyik *Gratia* adja, a másik kapja, a harmadik pedig viszonozza a jótéteményt, de máris méltatlan kérdésekre ragadtatja magát: *Sed utrumlibet ex istis iudica verum: quod ista nos scientia iuvat? Quid ille consertis manibus in se redeuntium chorus?*⁸⁵⁷ S folytatja ugyan az allegorikus értelmezés kifejtését, de megakasztva a gondolatmenetet, nem habozik görögökre jellemző és fölösleges fejtegetésnek ítélni azt, hogy Hésiodos milyen nevet adott nekik: *Sit aliquis usque eo Graecis emancipatus, ut haec dicat necessaria; nemo tamen erit, qui etiam illud ad rem iudicet pertinere, quae nomina illis Hesiodus imposuerit.*⁸⁵⁸ Azaz éppen azt a klasszikus görög költőt említi, aki Cornutus számára még Homérosnál is fontosabb,⁸⁵⁹ de ezzel nem elégszik meg, az efféle allegorikus értelmezés miatt magát Chrysipposzt marasztalja el,⁸⁶⁰ akit Cornutus az elsődlegesen követendő sztoikus tekintélynek tartott: *Chrysippus quoque, penes quem subtile illud acumen est et in imam penetrans veritatem, qui rei agenda causa loquitur et verbis non ultra, quam ad intellectum satis est, utitur, totum librum suum his ineptiis replet, ita ut de ipso officio dandi, accipiendi, reddendi beneficium pauca admodum dicat; nec his fabulas, sed haec fabulis inserit.*⁸⁶¹ Seneca Chrysippos művének a minősítésével (*ineptiae*), egyben ítéletet mond Cornutusról is,⁸⁶² aki éppen a régi Sztoa gyakorlatát követte az etimologizáló

⁸⁵⁵ Egyesek szerint ez a megbélyegző vélemény egy föltételezett Περὶ χάριτων című munkára vonatkozik. Vö. SETAIOLI (1988) 287-288. Seneca erre mondhatta, hogy *totum libris his ineptiis replet*.

⁸⁵⁶ Seneca, *De beneficiis*, I, 3, 2: *Quorum quaevis vis quaevis proprietatis sit, dicam, si prius illa, quae ad rem non pertinent, transilire mihi permiseris, quare tres Gratiae et quare sorores sint, et quare manibus inplexis, et quare ridentes et iuvenes et virgines solutaque ac perlucida veste.*

⁸⁵⁷ Seneca, *De beneficiis*, I, 3, 4.

⁸⁵⁸ Seneca, *De beneficiis*, I, 3, 6.

⁸⁵⁹ Vö. LONG (1996b) 81.

⁸⁶⁰ Bővebben lásd DAWSON (1992) 57.

⁸⁶¹ Seneca, *De beneficiis*, I, 3, 8.

⁸⁶² Ugyanígy vélekedik SETAIOLI (1988) 289 is. Véleménye szerint négy ponton is érintkezik egymással a senecai kritika és Cornutus *CThG*-ben található értelmezése: egyfelől mindkét szerzőnél azonos a számuk (289-290); a Gráciák mindkettőjükénél boldogságot okoznak (*letizia delle Grazie*), hiszen Cornutus a *χαρά*-ból vezeti le a nevüket (290); mindketten meztelennek mondják őket (291) és a nevük is megegyezik (291). De arra is felhívja Setaioli a figyelmet, hogy mivel Seneca Hésiodos után Homéroszt is idézi, föltehetően a kritizált munka is idézte a költőket, s ez igaz Cornutus *CThG*-jére is. SETAIOLI (1988) 291-292. Nagyon fontos megfigyelés továbbá, hogy Seneca szövege, amely Erasmus konjektúrája szerint helyesen *late patens patrimonii* a hagyományozott *matrimonii* helyett, szintén egybevág Cornutus szavaival: *μεγάλους κλήρους*. Vö. SETAIOLI (1988) 293.

értelmezéssel. Seneca ugyanis nemcsak az allegorizáló, hanem az etimologizáló értelmezést is elutasítja,⁸⁶³ amikor némi szarkazmussal említi meg, hogy Chrysis szerint az anyjuk neve (*Eurynome*) is a tárgyhoz tartozik, mintha az anyáknak a lányaik után szoktak volna nevet adni, vagy – és itt már egy újabb, általánosabb, de a cornutusi fölfogást ismét mélyen érintő kijelentést tesz – mintha a költők az igaz(i) neveket (*aut poetae vera nomina reddant*) használnák.⁸⁶⁴ Seneca a költőket a *nomenclator*-rabszolgához hasonlítja, aki nevet ragaszt arra, akinek nem tudja vagy nem jut eszébe a neve, mert a költők is – különféle okokból: kényszerűségből vagy esztétikai megfontolásból – olyan nevet adnak, ami széppé teszi a verset: *...ita poetae non putant ad rem pertinere verum dicere, sed aut necessitate coacti aut decore corrupti id quemque vocari iubent, quod belle facit ad versum.*⁸⁶⁵ Seneca természetesen nem kifogásolja ezt a költői szabadságot, ráadásul még hozzáteszi, hogy a következő költő majd „visszakereszteli” őket.⁸⁶⁶

A római filozófus-államférfi tehát nem csak a régi sztoikusok és a kortárs Cornutus etimológiával kapcsolatos nézetét és azon alapuló értelmezését utasítja el, hanem még a költők közt sem tesz különbséget, mint ahogy azt Cornutusnál tapasztaljuk. Seneca ugyanis Homérost⁸⁶⁷ és Hésiodost, akik a régi sztoikusok és Cornutus számára az ősi, romlatlan emberi bölcsesség hordozói voltak, nem úgy szemléli, mint Zénon, a sztoikus iskola alapítója, aki az első görög költőben – ahogy találóan írja Long – valamiféle krypto-sztoikust (*crypto-Stoic*) látott.⁸⁶⁸

De nem csak a *De beneficiis*-ben lehet Cornutus-kritikát fölfedezni. Seneca az *Epistulae morales* egyik levelében tesz említést arról, hogy a filológusok és a filozófusok egészen eltérő módon értelmezik Vergiliust, és idézi a költő egyik jól ismert sorrészletét: *fugit irreparabile tempus*. Hogy Seneca Cornutusra utal-e ebben a megjegyzésében vagy sem, nehéz eldönteni. Amikor ezt a levelét írja Seneca, már jócskán benne járunk a 64-es évben, vagyis nagyjából abban az időben, amikor Cornutus is közzétehetette a maga Vergiliusszal foglalkozó művét. Így nem zárható ki, hogy Seneca a maga levelében – név

⁸⁶³ A kettő közti különbségtevésről lásd LONG (1996b) 71.

⁸⁶⁴ Seneca, *De beneficiis*, 1, 3, 9.

⁸⁶⁵ Seneca, *De beneficiis*, 1, 3, 10.

⁸⁶⁶ Seneca, *De beneficiis*, 1, 3, 10: *Nec illis fraudi est, si aliud in censum detulerunt; proximus enim poeta suum illas ferre nomen iubet.*

⁸⁶⁷ Kleanthés lehetett az, aki az allegorikus értelmezést Homéros egyes helyeire vonatkoztatta. Vö. SETAIOLI (2004) 347.

⁸⁶⁸ LONG (1996b), 59. BOYS-STONES (2001) 34–35: szerinte viszont a sztoikusok tagadták, hogy a költők bölcs emberek lettek volna, de a *logos*znak köszönhetően, amely az egész világot áthatja, a mitológiai történetekben megtalálható a tudás.

nélkül, ahogy szokása – Cornutus művét kritizálja. Ha így van, a senecai megjegyzés éle még kifentebb, hiszen Cornutustól elvitatni látszik a filozófus-minősítést, és némileg lekicsinylőn filológusnak nevezi.

Cornutus és Seneca tehát – legalábbis a nem rá, hanem közvetlen környezetére vonatkozó, de áttételesen vele és Senecával is kapcsolatba hozható testimoniumok alapján – nem volt közeli, jó viszonyban egymással, sőt az utóbbi, a filozófus államférfi kifejezetten kritikusan szemlélte Cornutus munkásságát.

Hogy mi volt ennek a kritikus távolságtartásnak az oka egyik vagy másik részről, arról biztosat nem tudhatunk, közelítéseket azonban – főleg Seneca életművének, filozófiájának ismeretében tehetünk. Műveiben Seneca ugyan sohasem nevezi meg azt a kortársát, akit kritizál, egyes esetekben mégis világos kapcsolat fedezhető fel a cornutusi gyakorlat és e gyakorlatnak a senecai kritikája között.

Azon kívül, hogy Cornutus nem Seneca, hanem öccse révén vált a *gens Annaea* tagjává, társadalmi kapcsolataik és filozófiai nézeteik is elválasztották őket. Úgy tűnik, Cornutust legfontosabb társadalmi kapcsolatai ahhoz a körhöz kötötték, amelybe Persius és Thrasea Paetus tartoztak. Ez a csoport, amelynek politikai identitásában fontos szerepet játszott az idősebb Arria és Caecina Paetus példája, fenntartásokkal viszonyult ahhoz a rendszerhez, amelynek Seneca a támogatója volt. Thrasea Paetus, aki a nerói uralom elején még consuli tiszteletet viselt, az évek során fokozatosan eltávolodott attól a politikától, amelyet Seneca és Burrus képviselt, s Agrippina halála után a néma, de nyílt protestálástól sem rettent meg, miközben Seneca egyértelműen magára vállalta az anyagyilkosság utáni kármentés: ő írta azt a beszédet, amelyet Agrippina meggyilkolása után Nero a senatusnak küldött. Cornutus azonban bizonyos szempontból kettős stratégiát követett. Ez mutatkozik meg abban, hogy miközben Persiuson keresztül azokhoz fűzte szoros kapcsolat, akik egyre kevésbé rokonszenveztek a Palatinuson tapasztalható folyamatokkal, mégis tagja lett annak a filozófus-körnek, amelynek tagjai lehetőséget kaptak, hogy Nero szórakoztatására a palotában tartott lakomákon vagy utánuk vitatkozzanak.

Ez egyébként újabb érv Cornutus és Seneca egymáshoz való viszonyának negatív megítéléséhez. Nero költői köre és a Palatinusra bejárást nyert filozófusok részben azért verbuválódtak, hogy ellensúlyozzák Seneca befolyását. Mivel Nero önálló „kulturpolitikájának” kialakítása anyja, Agrippina és nagynénje, Domitia Lepida meggyilkolása után kezdődött, amikor Seneca az első jelentős politikai csatáját veszítette el Neróval szemben, s ezzel a Traianus emlegette *quinquennium Neronis* végétért, nagyon

valószínű, hogy Seneca nem nézte jó szemmel tanítványa önállósulását. Lucanus meghívása a költői és Cornutusé a filozófusi körbe akár fricska is lehetett Seneca irányába. Források hiányában mindez persze csak hipotézis, de az itt-ott fennmaradt adatokból összerakható mozaikkép ezeket az összefüggéseket sugallja.

És szembeállíthatta Cornutust és Senecát a sztoikus filozófia gyakorlatában képviselt eltérő fölfogásuk. Cornutus – ahogy arra a testimoniumok is utalnak – Chrysipost tartotta fő példaképének. Erre utal Persius az V. szatírában, és ezt bizonyítja a Cassius Diónál olvasható történet (frg. XV/15), de ezzel van összefüggésben az is, hogy Persius – nyilván a filozófus hatására – beszerezte Chrysippos valamennyi művét, a mintegy *hét* száz tekercsből álló életművet. Cornutusszal ellentétben⁸⁶⁹ Seneca, bármennyire tekintélynek fogadta is el Chrysipost, filozófiájában magához közelebb állónak tartotta a sztoikusok későbbi generációinak képviselőit, például Poseidoniost.⁸⁷⁰ Sőt, míg Cornutus vegytiszta sztoikusnak tűnik, addig Seneca hajlandóságot mutat az eklekticizmusra, ami esetében bizonyos epikureus tanok iránt mutatott megértést jelent. Az *Epistulae morales* jónéhány levelében például Epikuros egy-egy mondását idézi Luciliusnak küldött ajándékként, s főleg a politikától való 62-es visszahúzódása után hangsúlyozza a közügyektől távol maadó nyugalom epikureus eszményét. Cornutus tehát olyasmit is elfogadott a sztoikus hagyományból, amit Seneca meghaladottnak, idejétmúltnak, nem helyénvalónak ítélt.

A sztoikus filozófiával kapcsolatos eltérő pozíciójuk állíthatta talán legélesebben szembe egymással, Seneca ugyanis, finoman szólva, semmire sem becsülte azt, amit Cornutus csinált. Cornutus ugyanis, ahogy azt korábban bemutattuk, szinte kizárólag a sztoikus felosztás szerint a logika körébe tartozó témákkal foglalkozott, azon belül is kiemelten a retorikával és a grammatikával, s bár a *CThG* tárgyában a fizika körébe sorolható, módszertanában szintén ezekkel a részterületekkel mutat rokonságot. Ezzel szemben Seneca, bár nyilvánvalóan képzett volt a sztoikus logikában,⁸⁷¹ egyáltalán nem foglalkozott vele, művei kizárólag az etika vagy a fizika körébe sorolhatók.

Elutasító magatartása azonban nem csak a művei témái alapján, indirekt módon következtethető ki, hanem több alkalommal is kifejezi, hogy fölösleges játéknak ítéli a logikát, és olykor ellenségesen nyilatkozik róla.⁸⁷² Az *Epistulae morales* 71. levelében

⁸⁶⁹ Cornutus kritikus volt Poseidoniósszal szemben. Vö. BOYS-STONES (2001) 45.

⁸⁷⁰ Seneca bizonyos tekintetben még Poseidoniósszal szemben is kritikus volt, amennyiben – véleménye szerint – túl közel állt a régi Sztoához. Vö. BOYS-STONES (2001) 18.

⁸⁷¹ GRIFFIN (1992) 175; BARNES (1997) 12.

⁸⁷² Vö. BARNES (1997) 33.

például a „*filozófusok művelt játékának*” nevezi (*ludus literarius philosophorum*) és fölszólítja Luciliust, hogy hagyja ezeket: *et relinque istum ludum literarium philosophorum, qui rem magnificentissimam ad syllabas vocant, qui animum minuta docendo demittunt et conterunt...*,⁸⁷³ egy másik levelében pedig Caecilius szavait idézve elszomorító haszontalanságoknak (*tristes ineptiae*) nevezi a logikai fejtegetéseket,⁸⁷⁴ s mintegy hitvallásként fűzi hozzá, hogy ő mivel szeret és akar foglalkozni: *...quin itaque potius aliquid utile nobis ac salutare tractamus et quaerimus, quomodo ad virtutes pervenire possimus, quae nos ad illas via adducat.*⁸⁷⁵ Az idézett helyek egyike sem kapcsolható össze közvetlenül Cornutusszal, mégis alkalmasak arra, hogy jellemezzék Seneca kritikus fölfogását a cornutusi filozófiai gyakorlattal szemben. Ez az elutasítás egyébként nem volt szokatlan a korban, sőt később további erősödését tapasztaljuk. Mert bár a kortárs Chairémón (Chaeremon) írt ugyan traktátust grammatikai tárgyról,⁸⁷⁶ Epiktétos már csak az etikát tartotta fontosnak,⁸⁷⁷ Marcus Aurelius pedig kifejezetten viszolygott a logikától.⁸⁷⁸ Mindez figyelemre méltó módon függ össze Senecának Sókratésről alkotott képével,⁸⁷⁹ hiszen éppen a görög filozófus szavaiból vezeti le, hogy az etikának kell a filozófiai gondolkodás középpontjában állnia,⁸⁸⁰ miközben Persius is Sókratéshez hasonlította mesterét (*Socratico...sinu*).⁸⁸¹ Föltételezhető tehát, hogy Cornutus oktatói gyakorlatában nemcsak a sókratészi dialektikus módszernek, de az etikának is volt szerepe,⁸⁸² a logika azonban – Seneca számára túlzott⁸⁸³ – jelenléte markánsan elütött a korabeli sztoikusoknál megfigyelhető tendenciától.

⁸⁷³ Seneca, *Epistulae morales*, 71, 6.

⁸⁷⁴ Vö. Seneca, *Epistulae morales*, 113, 25-26.

⁸⁷⁵ Seneca, *Epistulae morales*, 113, 26. Még a korabeli filozófiai oktatási rendszer is az etika fontosságát sugallta, az általános gyakorlat szerint ugyanis ezzel kezdtek el utoljára foglalkozni a sztoikus filozófiai iskolában. Vö. HADOT (2003) 55. Ezzel szemben Ramelli azt állítja, hogy Cornutus nem a Chrysipposra visszamenő sorrendben (logika-etika-fizika), hanem a középső Sztoa filozófusainak gyakorlata szerint a fizikával kezdte a filozófia-oktatást, majd ezt követte az etika illetve a logika. Vö. RAMELLI (2003) 10. Véleményem szerint, mivel Cornutus főként rhétorikával és dialaetikával foglalkozott és Chrysippos rajongó követője volt, inkább a logika-fizika-etika sorrendhez tarthatta magát, mintsem a középső Sztoára jellemző sorrendhez.

⁸⁷⁶ BARNES (1997) 5.

⁸⁷⁷ Vö. GILL (2003) 40.

⁸⁷⁸ BARNES (1997) 1.

⁸⁷⁹ A kor Sókratés-képéről lásd részletesebben, különösen Epiktétosra vonatkozóan LONG (1996a), 1-34; különösen 2.

⁸⁸⁰ Seneca, *Epistulae morales*, 71, 7: *Socrates qui totam philosophiam revocavit ad mores et hanc summam dixit esse sapientiam...*

⁸⁸¹ Ez persze szorosan összefügg azzal is, hogy Sókratés Long szavaival *the Stoics' patron saint* volt. LONG (1996) 2. Ez a kapcsolat azonban tágabb összefüggést is megnyit, hiszen sokan úgy tekintették, hogy a sztoikus filozófia Sókratés tanításában gyökerezik. Vö. INWOOD (2003) 1.

⁸⁸² Elképzelhetetlen, hogy Cornutus ne foglalkozott volna etikával, miközben főként ez állt a római sztoikus gondolkodás középpontjában. Vö. GILL (2003) 40.

⁸⁸³ Seneca és a logika kapcsolatáról lásd BARNES (1997) 13.

Az elmondottak alapján tehát Senecát és Cornutust nem csak társadalmi helyzetük, politikai, baráti kapcsolataik, de a filozófiáról vallott eltérő fölfogásuk is elválasztotta egymástól. Hogy pusztán elválasztotta-e, vagy szembe is állította volna őket, vagyis hogy volt-e köztük filozófiai kérdéseket érintő vita, nem tudjuk, csak azt tartjuk valószínűnek, hogy Senecánál találhatók olyan megjegyzések, amelyek célpontja akár Cornutus is *lehet*. Ez mindenesetre megerősíti azt, hogy kapcsolatuk sem szoros, sem baráti nem volt, s Persius ezért ismerte meg már csak *későn* (*sero*) Senecát.

EXCURSUS V.: A sztoikus hagyomány töredezettsége Nero korában

A Kr.u. I. század Rómájának legnépszerűbb filozófiai irányzata a sztoicizmus volt. Végigtekintve a korszak vezető politikusain és íróin, költőin, alig akad olyan, aki ne ennek a filozófiai iskolának lett volna a híve, vagy valamilyen módon ne kapcsolódott volna hozzá.⁸⁸⁴ Ez a sztoicizmus annyira meghatározó jellemzője volt egy-egy korabeli személyiségnek, hogy a történetírás sem mulasztotta el – különösen Tacitus – följegyezni, hogy ki melyik filozófiai iskolához tartozott. Ráadásul ez a filozófiai iskolához tartozás elsősorban a sztoikusoknál volt számon tartva, mintegy azt sugallva, hogy ez a filozófiai állásfoglalás egyben kulcs az egész személyiséghez. Érdemes tehát név szerint is sorba venni, hogy világos legyen, kiket lehet a korszakban a sztoikus jelzővel „illetni”.

A Nero-kor Rómában élő sztoikusok életrajzi szempontból legfontosabb forrásunk természetesen Tacitus,⁸⁸⁵ de adatokkal szolgál Suetonius és Cassius Dio is. Illetve néhány kisebb életrajz tartalmaz értelmezésre érdemes adatot. Fontos forrás továbbá Seneca, illetve azoknak a művei, akik a sztoikusok csoportjába sorolhatók. Most csak a valóban sztoikusnak nevezhető személyekről beszélek, azokról nem, akik bár nem voltak sztoikusok, mégis közel álltak hozzájuk, mint például a kynikus Demetrius. Hogy lássuk, milyen körről van szó, nézzük kiket nevezhetünk sztoikusoknak ebben az időszakban.

A forrásokban valamilyen formában sztoikus filozófusnak nevezett személyek a következők: az első helyen L. Annaeus Seneca áll, őt követi a lovagi rangú etruszk származású Musonius Rufus,⁸⁸⁶ akitől szövegek is maradtak ránk, valamint a görög Coeranus. Azután az észak-afrikai származású L. Annaeus Cornutus, akitől szintén maradt fenn teljes mű, illetve más műveiből töredékek. Bizonytalan, hogy a filozófusok közt kell-e említeni, de jobb híján ide soroljuk Publius Egnatiust Celert.⁸⁸⁷

Külön csoportba sorolhatjuk azokat, akik magukat szintén a sztoikus tanok híveinek tartották, de elsősorban a politikai életben fejtették ki tevékenységüket. Senecát ugyan ide is sorolhatjuk, nála is fontosabb azonban Thræsea Paetus,⁸⁸⁸ aki számos esetben lépett föl

⁸⁸⁴ TOYNBEE (1943) 43–58.

⁸⁸⁵ WHITTON (2011) 267–277.

⁸⁸⁶ PARKER (1896) 123–137.

⁸⁸⁷ FRANCIS (1995) 7: „Yet all the aristocratic Stoics did not present a united front. Soranus's prosecutor, Publius Egnatius Celer, professed the school as well (Ann. XVI.32).” BILLERBECK (1982) 151–173.

⁸⁸⁸ PIR² C 1187.

az autokratikusnak minősített nerói intézkedések ellen. És a politikusok közé tartozik Rubellius Plautus⁸⁸⁹ is, akiről tudjuk, hogy Kis-Ázsiában maga mellett tartotta Musonius Rufust és Coeranust.⁸⁹⁰ És a Nero-korszak végén híressé vált Barea Soranus.⁸⁹¹ Rajtuk kívül természetesen voltak mások is, akiknek tetteiben sztoikus szimpátia tükröződik,⁸⁹² a források azonban nem állítják velük kapcsolatban, hogy sztoikusok voltak. Másokról egyértelmű, hogy a sztoikusok kritikusai közé tartoztak, mint például Petronius,⁸⁹³ és Tacitus alapján azt lehet föltételezni, hogy Nero a különféle filozófiai iskolák képviselőit gyűjtötte maga köré,⁸⁹⁴ vagyis a többi csoport is képviselve volt nemcsak Rómában, hanem magában a császári udvarban is.

E két csoport mellett a harmadik halmazba azok a kortárs költők tartoznak, akiknek írásaiban egyértelműen tükröződik a sztoikus szemléletmód. Ezek Persius, Lucanus, aki aktívan részt vett a Piso-féle összeesküvésben, valamint Silius Italicus.⁸⁹⁵ Alighanem Caesius Bassus is ide kell sorolni.⁸⁹⁶ Ez utóbbi csoport azért is érdemel figyelmet, mert olyanokat találunk köztük, akik később határozott politikai állásfoglalást tettek, aminek meglelt a következménye. A fölsorolt sztoikusok többsége vagy öngyilkosságra kényszerült Nero akaratából, vagy száműzetésbe, mások viszont kiszolgálói maradtak a császár zsarnoki uralmának. Fiatalon, természetes halállal halt meg Persius, meggyilkolták Rubellius Plautust, és öngyilkos lett: Seneca, Thrasea Paetus, Lucanus, Barea Soranus, száműzetésbe kényszerült Cornutus és valószínűleg Musonius Rufus, lepaktált a hatalommal Silius Italicus és Publius Egnatius Celer.

Talán kijelentő, ha a történeti források is megemlékeznek róluk, hogy ezek a személyek meghatározó alakjai voltak a korabeli Rómának, mind politikai, mind kulturális értelemben, s érthető, ha azt mondjuk, a sztoicizmus volt ennek a korszaknak a vezető filozófiai irányzata. Fölvetődik azonban a kérdés, ha beszélünk is Nero sztoikus ellenzékéről, kérdés, mennyire volt egységes ez a sztoikus csoport, mennyire értettek egyet, mennyire vallottak azonos nézeteket, tudtak-e a sztoikus értékek mentén egységesen fölsorakozni, s ha nem, akkor mi lehetett ennek az oka.

Az első kiinduló tétel az, hogy ezek az emberek ismerték egymást. Nem föltétlenül azonos módon, de az biztos, hogy nem voltak ismeretlenek egymás számára: Seneca központi alakja a kornak, unokaöccse Lucanus, akinek barátja Persius és Caesius Bassus, tanára az *Annaea gens*be tartozó Cornutus. Persius rokona anyai ágon Thrasea Paetus, Musonius Rufus és Coeranus Rubellius Plautus társai, aki maga senatori rangú, csakúgy, mint Thrasea Paetus. A senatus tagjaiként pedig Seneca, Thrasea, Rubellius Plautus és Barea Soranus minden bizonnyal ismerték egymást. Ráadásul Thrasea consul volt 56-ban, ami lehetetlen lett volna, ha Seneca nem támogatta volna ebben. Természetes, hogy voltak, akik közt legfeljebb valamilyen lazább, távoli ismeretséget kell föltételeznünk,

⁸⁸⁹ ROGERS (1955) 190–212.

⁸⁹⁰ DROGULA (2011) 230–266.

⁸⁹¹ PIR² B 55

⁸⁹² Például Annius Pollio. Vö. FRASER (2015) 212.

⁸⁹³ TURPIN (2008) 359–404.

⁸⁹⁴ Tacitus, *Annales*, 14, 16: *etiam sapientiae doctoribus tempus impertiebat post epulas, utque contraria adseverantium discordia frueretur.*

⁸⁹⁵ WATTON (2018) 312–318.

⁸⁹⁶ HOOLEY (1993) 137–154.

többet ugyanis még hipotézisként sem állíthatunk. Például, nem tudhatjuk, hogy Lucanus és Musonius Rufus ismerték-e egymást, és ha ismerték is, az ismeretség természetéről akkor sem lehet sokat mondani.

A sztoikusok tehát egy meglehetősen széles és ismert csoportot alkottak a Nero-kori Rómában, akiket a közvélemény is külön csoportként azonosított. Ezt föltételezhetjük legalábbis az alapján, amit Tacitus mond velük kapcsolatban, aki szemmel láthatóan nem szimpatizál velük, s különösen olyankor hangsúlyozza valakinek a sztoicizmusát, amikor elmarasztja valamilyen tettéért. A *Dialogus de oratoribus*-ban például ezt írja az ideális szónokról: *Neque enim sapientem informamus neque Stoicorum comitem, sed eum qui quasdam artis haurire, omnes libare debet.*⁸⁹⁷ De ugyanígy nyilatkozik Publius Egnatius Celerről is: *tantum irae P. Egnatius testis concivit. cliens hic Sorani et tunc emptus ad opprimendum amicum auctoritatem Stoicae sectae praeferebat, habitu et ore ad exprimendam imaginem honesti exercitus, ceterum animo perfidiosus, subdolos, avaritiam ac libidinem occultans;*⁸⁹⁸ és ugyanezt sugallják a Musonius Rufusról mondottak: *Miscuerat se legatis Musonius Rufus equestris ordinis, studium philosophiae et placita Stoicorum aemulatus; coeptabatque permixtus manipulis, bona pacis ac belli discrimina disserens, armatos monere.*⁸⁹⁹ Az *Annales* Nero-könyveinek legtisztább alakja, Thrasea Paetus viszont sohasem kapja meg tőle a sztoikus jelzőt. Bár egyesek vitatják, hogy alapvetően negatívan viszonyult volna Tacitus a sztoikusokhoz,⁹⁰⁰ a példák többsége azt mutatja, hogy a sztoicizmust Tacitus egyesek esetében egyfajta hipokrita képmutatásnak tartotta, színjátéknak, nem belső meggyőződésnek.

Mindennek persze abból a szempontból van jelentősége a számunkra, hogy a sztoicizmus olyan fontos tényező, mondhatjuk „hitvallás” volt, amelynek követői voltak, s ezeket a követőket mások részéről alighanem hol szimpátia, de sok esetben elutasítás vagy gyűlölet vette körül. Nem feltétlenül volt csoport, de a közjük nem tartozók egyfajta *secta*-nak tartották őket.

Pedig nagyon sok szempontból heterogén szektáról van szó. Ha a társadalmi tagozódást nézzük, van köztük senatori rangú, consuli tisztet viselt arisztokrata, van gazdag lovagrendi polgár, és van szabados, mint ahogy van rabszolga is, például Epiktétos, bár ő egy későbbi generációhoz sorolható. Származási szempontból is heterogén a kép: van köztük római, provincia-beli római, görög, etruszk és észak-afrikai. S ők, nyilván a sztoikus tanítástól nem függetlenül, egymással is szoros kapcsolatot tartanak fenn. Bizonyos proszópográfiai kérdések tisztázása pedig újabb kapcsolódási pontokat tárhat föl. Tacitus azt írja, hogy Plautus, akinek léte és lénye egyre jobban zavarta Nerót, Kis-Ázsiában tartózkodott Kr. u. 62-ben. (Rubellius Plautus⁹⁰¹ Drusus unokája volt, s mivel anyja a *Iulia gens*ből származott, Neróval azonos fokú leszármazottja volt Augustusnak. 55-ben azzal vádolták meg, hogy Nero hatalmának megdöntésére tör. Később, 60-ban feleségével, Antistiával együtt Asiába engedték

⁸⁹⁷ Tacitus, *Dialogus de oratoribus*, 31.

⁸⁹⁸ Tacitus, *Annales*, 16, 32.

⁸⁹⁹ Tacitus, *Historiae*, 3, 81.

⁹⁰⁰ TURPIN (2008) 359–404.

⁹⁰¹ Vö. Tacitus, *Annales*, 13, 19–22; 14, 22; 57–59; 16, 10; 23; 30; 32; Cassius Dio, *Historia Romana*, 62, 14, 7.

menekülni, ahol nagy birtokai voltak. 62-ben itt gyilkolták meg. Maga is a sztoicizmus hívének számított, s Barea Soranusszal állt közeli barátságban.) De itt nem volt egyedül. Ahogy a történetíró fogalmaz: *Plautum magnis opibus ne fingere quidem cupidinem otii, sed veterum Romanorum imitamenta praeferre, adsumpta etiam Stoicorum adrogantia sectaque, quae turbidos et negotiorum adpetentes faciat. [...] Sed Plautum ea non movere, sive nullam opem providebat inermis et exul, seu taedio ambiguae spei, an amore coniugis et liberorum, quibus placabiliorem fore principem rebatur nulla sollicitudine turbatum. sunt qui alios a socero nuntios venisse ferant, tamquam nihil atrox immineret; doctoresque sapientiae, Coeranum Graeci, Musonium Tusci generis, constantiam opperiendae mortis pro incerta et trepida vita suassisse.*⁹⁰²

Ott volt tehát mellette Musonius Rufus és Coeranus, akik talán afféle lelki vezetői, útmutatói, tanácsadói voltak.

Az érem másik oldala természetesen Seneca. *Epistulae morales* című művének egyik darabjában, a 66. levélben arról ír, hogy hosszú idő után találkozott egykori iskolatársával, Claranusszal: *Claranum condiscipulum meum vidi post multos annos: non, puto, expectas ut adiciam senem, sed mehercules viridem animo ac vigentem et cum corpusculo suo colluctantem. Inique enim se natura gessit et talem animum male collocavit; aut fortasse voluit hoc ipsum nobis ostendere, posse ingenium fortissimum ac beatissimum sub qualibet cute latere. Vicit tamen omnia impedimenta et ad cetera contemnenda a contemptu sui venit.* Ez a levél, ha helyesnek fogadjuk el Grimal datálását, akkor 63-ban született.⁹⁰³ A következő, 67-es számú levél a nyár leírásával kezdődik. Mit mondhatunk Coeranusról és Claranusról? Mindkettőjüket sztoikus filozófusnak nevezik a források, mindkettőjüknek voltak római kapcsolatai. Kézenfekvő ezek után a föltételezés, hogy Coeranus és Claranus azonos egymással, s „Claranus” azért bukkan fel Seneca levelezésében, mert Musonius Rufushoz hasonlóan, „Coeranus” is visszatérhetett Rómába Rubellius Plautus halála után. Alighanem a személy viszonylagos ismeretlensége és az egymással össze nem kapcsolt szöveghagyomány lehet az oka, hogy a név kétféleképpen hagyományozódott, ami nem szokatlan, hiszen a szöveghagyományban Cornutus neve is Phornutus vagy Phurnutus alakban hagyományozódott. Ráadásul a levél egésze is azt az érzést kelti, hogy Seneca itt áttételesen Rubellius Plautusról beszél.

Mindezt azért érdemes alaposan megvizsgálni, mert nagyon fontos annak tisztázása, mennyire volt egységesek a római sztoikusok s milyen volt ennek a csoportnak a belső viszonyrendszere. Sokáig tartotta magát ugyanis az a hipotézis, hogy Nero ellenzékét valójában a sztoikus senatusi arisztokrácia jelentette, s ebből nőtt ki a Piso-féle összeesküvés is.⁹⁰⁴ Thrasea Paetus valóban a császár legkövetkezetesebb kritikusa volt, a Piso-féle összeesküvéshez azonban nem volt köze. Ráadásul voltak olyan sztoikusok, akik nem egyszerűen megtúrták Nerót, hanem magának a nerói hatalomnak a haszonélvezői voltak, mint például Silius Italicus. De támogatója volt sokáig Seneca is.

Másfelől azt is meg kell jegyezni, hogy a csoport tagjai közt – a források alapján – vagy hűvös távolságtartás, vagy komoly feszültség volt. Hogy csak néhány példát említsek: Persius életrajza azt írja, hogy Thrasea Paetus közeli kapcsolatban volt a

⁹⁰² Tacitus, *Annales*, 13, 58–59.

⁹⁰³ Grimal (

⁹⁰⁴ MCALINDON (1956) 113–132.

költővel, akiről ugyanakkor megjegyzi, hogy csak későn ismerte meg Senecát, miközben annak unokaöccsével, Lucanusszal mindketten Cornutus tanítványai voltak. És Tacitus is azt sugallja, hogy Thræsea Paetus és Seneca közt nem volt semmilyen együttműködés, politikai tevékenységüket nem hangolták össze, sőt Thræsea nyíltan kinyilvánította az ellenérzését olyan politikai manőverekkel szemben, amelyeket Seneca készítette elő vagy támogatott, mint például Agrippina meggyilkolása, majd a császár anyjának senatusi elítélése. Nyílt kenyértörésre nem került sor Lucanus és Seneca közt, de semmi sem erősíti meg, hogy szoros lett volna a kapcsolatuk, és Cornutus távolságtartása, illetve a Thræsea-féle csoporttal való kapcsolata is azt sugallja, hogy Senecával neki sem volt közelebbi kapcsolata az Annaea-genshez való tartozás ellenére sem.

És itt jön el a legfontosabb kérdés: mi volt az oka annak, hogy a Nero-kor sztoikusai ilyen egymással kevés kapcsolatot és szolidaritást mutató csoportokra tagolódtak?

Ismerve a római társadalom szigorú hierarchikus viszonyait kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a különböző társadalmi osztályokhoz való tartozás fordította el őket egymástól. Ezt azonban cáfolják a tények: a szenatori rend tagjai mind a lovagrendiekkel, mind a szabadosokkal vagy a rabszolgákkal szoros kapcsolatot tartottak fenn. A fiatal Rubellius Plautus például egy lovagrendi etruszk és egy görög sztoikus tanítót tartott maga mellett, és Seneca volt az, aki híres levelében barátainak és szolgatársainak (*immo amici humiles, immo conservi*) nevezte a rabszolgákat. Persius és Cornutus barátsága, amelynek a szatíráköltő ötödik szatírája állít emléket, szintén rácafol erre a föltételezésre. Ráadásul a római sztoikusok egyike sem volt igazi, Rómában született római.

Gondolhatnánk aztán – mai szemmel tekintve vissza – valamiféle nemzeti elfogultságra: ki római, ki provinciabeli római, ki etruszk, ki görög Achaiából, ki görög az észak-afrikai Leptis Magnából. Csakhogy az etruszk származás sem teremt közösséget, még ha a pataviumi Tacitus számon is tartotta bizonyos esetekben. Persius és Thræsea inkább a rokon kapcsolat okán voltak szoros kapcsolatban, a szintén etruszk Musonius Rufus pedig járta a maga útját.

Ha sem a társadalmi helyzet, sem az etnikum nem játszott szerepet, gondolhatunk a politikára, a politikai értékválasztásra vagy a puszta politikai érdekre. Ez kétségtelenül szembefordíthatta Senecát és Thræseát, de később szövetségessé is tehetné őket. Lucanus esetében sem egyértelmű, hogy a zsarnokság erkölcsi alapú elutasítása vagy a Nero által okozott sértettség játszott-e nagyobb szerepet abban, hogy a Piso-féle összeesküvés egyik hangadója lett. Azt látjuk azonban, hogy még a politikailag egyfelé húzók sem voltak föltétlenül szoros kapcsolatban. Ember és ember kapcsolatát persze szabályozhatja a puszta szimpátia is, vagy az első pillanatban már készen álló zsigeri ellenszenv. De talán többről volt szó ebben az esetben. Vessünk egy pillantást Senecára, Cornutusra és az egész sztoikus hagyományra.

Seneca a *De beneficiis* elején elutasítja a *Graciák* alakjának allegorikus értelmezését, s általában az efféle magyarázatok ellen foglal állást.⁹⁰⁵ Ezt sokan – alighanem joggal – Cornutus fölfogásának kritikájaként szokták értelmezni.⁹⁰⁶ S itt érkezünk el a sztoikus

⁹⁰⁵ Vö. Seneca, *De beneficiis*, 1, 3: *Quorum quae uis quaeue proprietatis sit, dicam, si prius illa, quae ad rem non pertinent, transilire mihi permiseris, quare tres Gratiae et quare sorores sint, et quare manibus inplexis, et quare ridentes <et iuuenes> et uirgines solutaque ac perlucida ueste.*

⁹⁰⁶ GRIFFIN (2013) 102–104.

tanítás horizontális tagoltságához és diakrón sokszínűségéhez. Először is: a filozófia sztoikus felosztása fizikára, etikára és logikára magában hordta annak lehetőségét, hogy a hangsúly egy-egy gondolkodó esetében eltolódjék valamelyik terület felé. Seneca például túlhangsúlyozta az etika jelentőségét, kevés figyelmet szentelt viszont a logikának és részterületeinek, míg a természettudományt viszonylag szűken kezelte. Ez az etikai tartalom azonban Cornutusnál éppen kevésbé volt hangsúlyos: az ő érdeklődésének középpontjában a logika részének tekintette grammatika és rétorika állt. Seneca éppen ezt kritizálta például az egyik *Erkölcsei levél*-ben Vergilius egyik helye kapcsán. Ráadásul az etymológia – ami már Platón *Kratylos*ának is egyik fontos kérdése – megítélésében is alapvető nézeteltérés volt Cornutus és Seneca közt. Ez Persiusnál jobban, Lucanusnál kevésbé tükröződik, habár elemei itt is fölfedezhetők.

A fölfogásbeli különbség pedig egyértelműen a sztoicizmus eklekticizmusára vezethető vissza: Cornutus és tanítványa, Persius szeme előtt Chrysippos példája és művei lebegtek, számukra ő volt az elsőszámú sztoikus. Seneca számára azonban inkább Poseidonios és Panaitios volt a zsinórnérték, és ahogy azt megjegyzései alapján kikövetkeztethetjük, meglehetősen kritikus volt Chrysipposzal szemben,⁹⁰⁷ s sok esetben vele szemben foglalt állást. A *De beneficiis* hivatkozott részében ugyanis éppen róla szól meglehetősen kritikusan: *Chrysippus quoque, penes quem subtile illud acumen est et in imam penetrans ueritatem, qui rei agenda causa loquitur et uerbis non ultra, quam ad intellectum satis est, utitur, totum librum suum his ineptiis replet, ita ut de ipso officio dandi, accipiendi, reddendi beneficium pauca admodum dicat; nec his fabulas, sed haec fabulis inserit.* Később pedig még ezt is hozzáteszi: *Nam praeter ista, quae Hecaton transcribit, tres Chrysippus Gratias ait Iouis et Eurynomes filias esse, aetate autem minores quam Horas, sed meliuscula facie et ideo Veneri datas comites. Matris quoque nomen ad rem iudicat pertinere: Eurynomen enim dictam, quia late patentis patrimonii sit beneficia diuidere; tamquam matri post filias soleat nomen inponi aut poetae uera nomina reddant. Quemadmodum nomenclatori memoriae loco audacia est et, cuicumque nomen non potest reddere, inponit, ita poetae non putant ad rem pertinere uerum dicere, sed aut necessitate coacti aut decore corrupti id quemque uocari iubent, quod belle facit ad uersum.* Akinek ráadásul még azt is a szemére veti, hogy görög: *Tu modo nos tuere, si quis mihi obiciet, quod Chrysippum in ordinem coegerim, magnum mehercules uirum, sed tamen Graecum, cuius acumen nimis tenue retunditur et in se saepe replicatur; etiam cum agere aliquid uidetur, pungit, non perforat.* Mindez egy az egyben Cornutusra is vonatkoztatható, hiszen ő is ugyanazt az elvet vallotta, mint az itt kritizált Chrysippos, ahogy a *CThG* etymológiai bizonyítják, amelyben a filozófus azt írja, hogy Ἐπιβάλλοντος δ ἡμῖν, ὡς εἶρηται, καὶ εὐεργετικοῖς εἶναι, παραδεδώκασιν οἱ πλεῖστοι Διὸς θυγατέρας τὰς Χάριτας οἱ μὲν ἐξ Εὐρυδόμης αὐτῶ γεγνονῆς τῶ μάλιστα ἐξ εὐρέων καὶ διαβεβηκότων δόμων τὰς δωρεὰς φιλεῖν δίδοσθαι, οἱ δ ἐξ Εὐρυνόμης, καὶ τούτου παριστάντος ὅτι χαριστικώτεροι πῶς εἰσιν ἢ ὀφείλουσιν εἶναι οἱ μεγάλους κλήρους νεμόμενοι,⁹⁰⁸ vagyis Cornutus is megemlíti Chrysippos értelmezését, amelyet Seneca így ad vissza latinul: *Nam praeter ista, quae Hecaton transcribit, tres Chrysippus Gratias ait Iouis et*

⁹⁰⁷ PANDEY (2014) 131 idézi Lapidge-ot, aki szerint Cicero és Cornutus fontos szerepet játszott Chrysippos újra felfedezésében, s hatása Senecánál és Lucanusnál is érzékelhető.

⁹⁰⁸ Cornutus, *CThG*, 15, 1.

Eurynomes filias esse, aetate autem minores quam Horas, sed meliuscula facie et ideo Veneri datas comites. Matris quoque nomen ad rem iudicat pertinere: Eurynomen enim dictam, quia late patentis patrimonii sit beneficia diuidere; tamquam matri post filias soleat nomen inponi aut poetae uera nomina reddant. Kritikája egyben Cornutus logikájának is a kritikája, hiszen – bár ő ezt az értelmezést csak ismerteti – arra nem hívja föl a figyelmet, hogy az elnevezés, ahogy azt Seneca hangsúlyozza is, érthetetlen, amennyiben az anya a Graciák után kapta a nevét.

A sok egyéb lehetséges motívum mellett tehát azt is hangsúlyozni kell, s talán nem is akárhogy, hogy a sztoikus hagyomány eltérő módon való értelmezése, illetve annak különböző képviselőihez való eltérő viszonyulás jelentette az egyik legfontosabb törésvonalat. A dinamikusan változó sztoikus hagyomány különböző iskoláihoz kapcsolódtak, s ez éppen elég volt ahhoz, hogy ne értsenek szót egymással.

Hasonló jelenségre számos párhuzamot lehetne találni, hiszen nincs olyan területe a kultúrának, amelynek egységes hagyománya, és minden tanítás magában hordja – történetiségénél és az újraértelmezéseknél fogva – a földarabolódás szükségszerűségét.

d) *Lucanus*

M. Annaeus Lucanusnak, Seneca unokaöccsének és Cornutusnak a kapcsolatára vonatkozó kizárólagos forrásunk a *Vita Persii*. Persius életrajza szerint a satíráköltő Cornutuson keresztül ismerte meg Lucanust: *cognovit per Cornutum etiam Annaeum Lucanum, aequum auditorem Cornuti* (fr. V/5). Az életrajznak ebben a részében az ismeretlen szerző Persius legfontosabb irodalmi-társadalmi kapcsolatait sorolja föl, s köztük említi Lucanust. A mondat szerkezete egyébként megfelel annak a konstrukciónak, ahogy később Seneca ismeretségét is megemlíti a biográfus (*sero cognovit Senecam...*). A Lucanusszal való megismerkedés tehát Cornutuson keresztül történt, amit csak úgy lehet értelmezni, hogy kettőjük közös ismerőse volt Cornutus. A megismerkedést kifejező ige (*cognovit*) azonban inkább abban az összefüggésben érdekes, hogy Persius egyéb kapcsolatait nagyobb érzelmi többlettel fejezi ki a *Vita Persii*; Servilius Nonianust tisztelte (*coluit*), Caesius Bassushoz és a fiatalon elhunyt Calpurnius Staturához pedig barátság fűzte (*amicos habuit*). Ezzel szemben a két Annaeusszal, Senecával és unokaöccsével kapcsolatban ugyanazt az igét használja, ami az előbbieknél fényében semlegesnek, vagy legalábbis kevésbé elmélyült kapcsolatnak tünteti föl Lucanus és Persius viszonyát. Ez összefüggésben lehet azzal is, hogy maga Cornutus is hűvös viszonyt ápolt az Annaeusok egy részével, különösen Senecával. Föltehetően ezt a távolságtartást vette át mesterétől Persius is.

A *Vita Persii* Lucanusról megjegyzi továbbá, hogy Persiushoz hasonlóan ő is Cornutusnak volt a tanítványa (*aequaevum auditorem Cornuti*). A szövegnek ez a része azonban – a szövegagyomány bizonytalansága miatt – pontosításra és értelmezésre szorul. A kódexek egy része ugyanis nem az inkább elfogadott *aequaevum* olvasatot tartalmazza, hanem az *aeque tum* szövegváltozatot. Érveket mindkét olvasat mellett és ellenében föl lehet hozni. Az *aequaevum* olvasat ellen szól, hogy a szó szigorú értelmében Lucanus és Persius nem voltak *egykorúak*. Persius – a források egybehangzó állítása szerint – 34 év végén született, Lucanus pedig csaknem öt évvel később, 39. november 1-jén. A mai fogalmak szerint a két költő természetesen *nem* tekinthető egykorúnak, és föltehetően az ókori Rómában sem nevezték volna minden esetben egykorúnak Persiust és Lucanust, viszont voltak olyan szakaszai az életüknek, amikor ez a meghatározás alkalmazható volt rájuk.

A *Vita Persii* szerint Lucanus Cornutus hallgatója, tanítványa, *auditor*-a volt. Mivel bizonyosnak tűnik, hogy Cornutusnál filozófiai stúdiumokat folytattak az ifjak, föltételezhető, hogy a bevett gyakorlatnak megfelelően Lucanus is tizenhat éves korában lett a filozófus tanítványa, vagyis leghamarabb 55-ben. Ekkorra már mind Persius, mind Lucanus felöltötte a *toga virilis*-t, vagyis mindketten *adulescens*-nek minősültek. Ha tehát abból indulunk ki, hogy az életrajz szerzője a kor megadásában némileg pontatlan (márpedig erre találunk momentumot), akkor az *aequaevum* meghatározás elfogadható.

A másik változat problémátikus volta nem is abban rejlik, hogy más lenne az értelme (hiszen a jelentése csupán annyiban tér el, hogy nem nevezi – vitatható módon – egykorúaknak Persiust és Lucanust), hanem a megformálásban. Ezen olvasat szerint ugyanis *akkor(iban)* (*tum*) volt Lucanus is Cornutus tanítványa. A *tum* utalószó használata ebben az esetben, csakúgy mint az életrajz egy másik helyén, illetve az életrajz végén hagyományozott kommentártöredékben, arra utal, hogy Persius életének ideje és az életrajz megszövegezésének ideje között jelentős a távolság. A *tum* tehát az *akkor* (Persius kora) és a *most* (a szerő kora) különbözőségét mutatja. Ez önmagában még nem tenné persze problematikussá a szöveget. Csakhogy a *Vita Persii* legvégén olvasható kommentárszövegben a legnyilvánvalóbb a szerző *jelene* és a költő kora közti időbeli távolság, ami fölveti annak lehetőségét, hogy Lucanusra vonatkozó *aeque tum auditorem Cornuti* szövegrészlet későbbi betoldás, amint nyilvánvalóan az a Cornutusra vonatkozó részlet. A felsorolt ismerősök, barátok (*Servilius Nonianus, Caesius Bassus, Calpurnius Statura*) esetében ugyanis nem nevezi meg az ismeretség szerzőjét, ezt kizárólag Lucanus esetében teszi meg az életrajz.

Bár a két olvasat (*aequaevum* és *aeque tum*) a szöveghagyomány szempontjából egyenrangúnak tűnik, véleményem szerint az *aequaevum* mellett több érv szól. Egyrészt informatívabb, mint az *aeque tum*, hiszen annyiban többlet információt hordoz, hogy Lucanus és Persius egymáshoz viszonyított életkorát is megadja, másrészt ez az életkor-megadás inkább jellemzi az életrajzot, mint a *múlt* és *jelen* közti distancia hangsúlyozása. Calpurnius Statura esetében ugyanis megjegyzi, hogy *iuvenis*-ként halt meg, a Cornutusnál megismert két göröggel kapcsolatban pedig azt mondja, hogy nagyjából tíz évvel (*decem fere annis*) voltak fiatalabbak Cornutusnál. Ez az adat akár a legfontosabb is lehet Persius és Lucanus egymáshoz való viszonyáról.

Elfogadva tehát a *Vita Persii aequaevum auditorem*-olvasatát megállapíthatjuk, hogy Lucanus, a legifjabb Annaeus-testvér fia egy évvel Nero hatalomra kerülése után, 55-ben, tizenhat éves korában lett Cornutus tanítványa, aki minden bizonnyal elsősorban

filozófiai stúdiumokra oktatta. Mivel a Vacca-féle Lucanus életrajzból tudjuk, hogy a költő 59-ben Athénba tartott tanulmányait folytatni, amikor Nero hívása visszafordulásra készítette, kijelenthető, hogy Lucanus 55 és 59 közt, mintegy négy éven keresztül volt Cornutus tanítványa.

Ha tehát biztos, hogy Lucanus Cornutusnál tanult, akkor azon kívül, hogy emberi kapcsolatukat talán átlagos mester-tanítvány kapcsolatként jellemezhetjük, vizsgálatra méltónak tűnik, hogy a cornutusi sztoikus filozófia és az általa képviselt irodalom-eszmény és filozófia hatott-e, és ha igen, hogyan Lucanus költészetére. Noha Cornutus műveinek pontos kronológiáját nem lehet megállapítani, abból kiindulva, hogy a *CThG* korai műve, föltételezhető, hogy ezt, vagy legalábbis a tartalmát ismerte Lucanus, a *Pharsalia*-ban kereshetjük nyomait.

Nehezebb annak megválaszolása, hogy a Vergiliusszal foglalkozó műveket is ismerte-e Lucanus, mivel ezeket – nagy valószínűséggel – már 59 után publikálta Cornutus, amikor Nero környezetében esztétikai kérdésekben is véleményt nyilvánított. Hogy Lucanus és Cornutus kapcsolata 59 után miként alakult, nem tudható, de az valószínűsíthető, hogy a kezdeti időkben, hozzávetőleg 62-ig, amikor még teljes volt az összhang Nero költői körében, kapcsolatuk fennmaradt. Lucanus szakítása Neróval és a császár körül maradtakkal átrendezhette a költő szellemi és társadalmi kapcsolatait. Úgy tűnik, Lucanus már ekkor kapcsolatot keresett a Piso körül tömörülő elégedetlenek, Cornutus viszont – ellentétben egyes föltételezésekkel – szemmel láthatóan nem tartott kapcsolatot a senatori ellenzékkel,⁹⁰⁹ hiszen egészen száműzetéséig bejáratos volt Neróhoz. Ha így van, az is föltételezhető, hogy Lucanus 62-es kegyvesztettsége magával hozta az eltávolodást azoktól, akikhez korábban – részben Nero révén – szorosabb kapcsolat fűzte. És ez azt is jelenti, hiszen van rá példa, hogy Lucanusnak alapvetően megváltozott a viszonya mindahhoz, amit korábban magasztalt. Legjellemzőbb Neróval szembeni viselkedése. Míg barátságuk, kapcsolatuk felhőtlen, és Nero viszonozza Lucanus lelkesedését, addig Seneca unokaöccse a császár egyik, ha nem a leglelkesebb támogatója a költő Nerónak: a 60-ban először megtartott *Neronia*-n ő szavalja el a császárt dicsőítő költeményét, a *laudes Neronis*-t, amelyet egyesek a *Pharsalia Nero-invocatio*-jában vélnek fölfedezni. Ám Nerót csak addig tartotta zseniális költőnek, amíg barátságuk felhőtlen volt. Jellemző anekdota szól arról, hogy 62-es szakításuk után Lucanus minden alkalmat megragadott, hogy a *költő* Nerót kritizálja. Lucanus heves

⁹⁰⁹ Áttekintő összefoglalásként a senatori ellenzékéről lásd VERVAET (2002) tanulmányát.

vérmérséklete szinte bizonyossá teszi, hogy hasonlóan végletes lehetett másokkal is, így az ekkor még a „pixisben maradt” Cornutusszal is. Mindez persze annyiban érdekes, hogy Lucanus és Cornutus esetében nem zárhatjuk ki sem azt, hogy a *Pharsalia*-ban a sztoikus filozófia Cornutus által (túl)hangsúlyozott elemeit fedezzük föl, sem azt, hogy a mester által képviselt filozófiának és esztétikának a kritikájára bukkanjunk. Érdemes tehát némi összehasonlítást tenni a *Pharsalia* egyes elemei és Cornutus *CThG*-je és töredékesen fennmaradt művei közt.

Az kétségtelen, hogy Lucanus *Pharsalia*-jának világnézeti háttérét a sztoikus filozófia és történet szemlélet adja, fölépítésében pedig meghatározó szerepet játszik a vergiliusi példa. Lucanus eposzának egyik legtöbbször hangsúlyozott vonása az istenvilág, különösen az olymposi istenvilág eposzi jelenlétének teljes mellőzése. Bár a *Pharsalia*-ban szerepelnek istenek (*Iuppiter, Mars, Venus* stb.), szerepeltetésük merőben allegorikus. Venus a szerelem, Mars a harc, háború allegóriájaként szerepel a műben, szerepük, nevük használata kizárólag metonimikus, nincs antropomorfizált alakjuk. Az istenvilágnak ez az ábrázolása teljesen egybevágni tűnik Cornutus *CThG*-jének világképével, hiszen a műben felsorolt istenek – az ő értelmezésében nem mások, mint perszonifikált természeti (pl. Neptunus) vagy társadalmi (pl. Mars) erők, vagy jelenségek, akik istenvoltukat a görögök allegorikus kifejezésmódjának köszönhetik.⁹¹⁰

A *Pharsalia* egyik leggyakrabban citált három sorában ezt olvassuk Iuppiter meghatározásáról:

*Estne Dei sedes, nisi terra, et pontus, et aër,
et coelum, et virtus? Superos quid quaerimus ultra?
Iuppiter est quodcunque vides? quodcunque moveris.*⁹¹¹

Ebben a részletben Iuppiter meghatározása pontosan egybeesik azzal a sztoikus meghatározással, amely szerint az istenség valójában a mindent meghatározó és átható, és ezáltal mozgásban tartó *logos*,⁹¹² amely nemcsak a világmindenséget hatja át (*terra, pontus, aër, coelum*), hanem az embert is, az emberben megvalósuló *virtus*-t.⁹¹³

e) *Silius Italicus*

⁹¹⁰ Lapige egyik tanulmányában azt fejtegeti, hogy Lucanus Cornutus művén keresztül ismerte meg Chrysispos kozmológiai rendszerét. Vö. LAPIGE (1979) 354.

⁹¹¹ Lucanus, *Pharsalia*, 9, 578-580.

⁹¹² LAPIGE (1982)1406-1407.

⁹¹³ További sztoikus elemeket lásd RAMELLI (2008) 1533-1538.

Cornutusnak Silius Italicusszal való feltételezhető kapcsolata egyetlen töredéken nyugszik (fr. I/42: *Annaeus Cornutus ad Italicum de Vergilio libro X, 'iamque exemplo tuo etiam principes civitatum, o poeta, incipient similia fingere.'*) A szövegrészletet, amely föltehetően a Vergiliushoz írt mű ajánlásából való, a Kr. u. IV-V. században élt grammatikus, Charisius idézi. Abban, hogy a szöveg megszólítottja Silius Italicus, nincs vita a szakirodalomban, és valóban, ez a feltételezés minden szempontból helyénvalónak tetszik, ha a Silius Italicus életéről tudottakat összevetjük Cornutus életével. Bár a Silius Italicus életével foglalkozó egyetlen forrás, ifjabb Pliniusnak a költő halála kapcsán kelt levele kétértelmű megfogalmazása miatt nem szolgáltat biztos adatot születési idejéről,⁹¹⁴ az bizonyos, hogy Silius Italicus is tagja lett Nero 59-ben életre hívott költői körének,⁹¹⁵ és a császár közvetlen környezetében maradt egészen 68-ig, amikor hűségéért Nero consuli ranggal jutalmazta.⁹¹⁶ Mivel Cornutus figyelme – minden bizonnyal – Nero idején fordult határozottan⁹¹⁷ Vergilius felé, nagyon valószínűnek tetszik, hogy művét a hatvanas elején írta és ajánlotta a kör egyik befolyásos vagy annak vélt tagjának.⁹¹⁸ Hogy e körből választott szakmunkának szánt művéhez olyan személyt, akinek művét ajánlhatta, nem egyedülálló jelenség, hiszen Persius hagyatékának másik gondozója, Caesius Bassus egyenesen Nerónak ajánlotta a maga metrikáról szóló művét.⁹¹⁹

Silius Italicusnak ajánlani egy ilyen művet azonban némileg kétélű gesztus lehetett. Martialistól tudjuk, hogy Silius Italicus megszállott rajongója volt Vergilius költészetének, aki a klasszikus születésnapját nagyobb „csinnadrattával” ünnepelte, mint a magáét, és vallásos tisztelettel látogatta a költő Nápolytól nem messze található sírhelyét.⁹²⁰ Hogy ez a Vergilius iránti kultikus tisztelet mikor alakult ki, nem tudjuk. Silius Italicus egyetlen fönmaradt műve, a *Punica*, koncepciójában, jeleneteiben ugyan sokat köszönhet a költőelődnek,⁹²¹ bizonyítéknak mégsem elégséges, mert Domitianus idején készült, jó két évtizeddel azután, hogy először lépett költőként színre Nero

⁹¹⁴ Vö. SHERWIN-WHITE (1966) 227; VON ALBRECHT (2004b) 759.

⁹¹⁵ Ezzel kapcsolatban ld. Részletesen Sullivan (1985) TAKÁCS (2003) 69-72

⁹¹⁶ Vö. Plinius, *Epistulae*, 3, 7.

⁹¹⁷ Ezt a jelzőt azért gondolom érdemesnek beilleszteni, mert Persius szatírái alapján nem lehet eldönteni, hogy Cornutus már Persius halála előtt (62 év vége) megírta volna vagy írni kezdte volna Vergiliusszal kapcsolatos munkáit, erre ugyanis nem találunk utalást a szatírákban, noha vergiliusi reminiscencia számos akad a költeményekben, sőt a Cornutusnak címzett 5. szatíra egyenesen egy vergiliusi utalással kezdődik.

⁹¹⁸ Ez összefüggésben lehet azzal is, hogy Cornutus Persius halála után politikai támogatást keresett. Ld. Még TAKÁCS (1998).

⁹¹⁹ Vö. SCHUBERT (1998) 85-87.

⁹²⁰ Vö. Martialis, 11, 48; 11, 50.

⁹²¹ Silius Italicus művének vergiliusi vonatkozásairól lásd VON ALBRECHT (1964) 145 sqq. Ugyanakkor (joggal) még markánsabbnak látja a kapcsolatot Silius Italicus és Lucanus, illetve a Vergilius utáni római epika és Vergilius-értelmezés között. (154 sqq, ill. 164 sqq.)

körében. Ráadásul a cornutusi mű, amint azt a maga helyén bemutatjuk, nem a feltétlen rajongás hangján szólt Vergiliusról. Sőt. A töredékek közt túlnyomó többségben vannak azok a részek, amelyek kritikusak Vergiliusszal szemben.⁹²² Ha tehát Silius Italicus Vergilius-rajongása már ekkor köztudomású volt, érthetetlen, hogy Cornutus miért neki ajánlotta kritikus hangvételű művét, hiszen a Nero-kör tagjai közt talán akadt volna olyan, aki hozzá közelebb álló nézeteket vallott. Igaz ugyan azonban az is, hogy e kör – történetének legelején – alapvetően kritikus volt Vergiliusszal szemben.⁹²³

A mantuai költő, akinek halála óta már több mint két emberöltő telt el, az I. század közepére elfoglalta a klasszikus nemzeti költőnek fönntartott helyet, és *Aeneis*-ével kiszorította Ennius *Annales*-ét.⁹²⁴ Ezt a szinte egyedülálló triumphust azonban nem csak lelkesült éljenzés, hanem számos disszonáns hang⁹²⁵ is kísérte, amelyet olykor-olykor a hatalom is megkísérelt fölerősíteni. Gondoljunk csak Caligulára, aki meg akarta semmisíteni Vergilius eposzát.⁹²⁶

Csakhogy az *Aeneis* szerzőjét mindez nem állította meg az irodalmi tudat csúcsára vezető úton. Műve a Nero-kor elejére egyedülálló viszonyítási pont lett. Az ezüstkori irodalom egyik jellemzője éppen az, hogy látványosan megpróbál elszakadni a vergiliusi irodalmi hagyománytól, vagy megkísérli megújítani azt.⁹²⁷ Ennek legjellemzőbb példái Calpurnius Siculus bukolikus költeményei, amelyek a vergiliusi *Eclogák* átértelmezésének,⁹²⁸ és Lucanus *Pharsalia*-ja, amely bizonyos tekintetben az *Aeneis* kifordításának, egyfajta *Anti-Aeneis*-nek tekinthető.⁹²⁹ De ebbe a sorba tartozik Nero költészete is, aki legnagyobb lélegzetű művében, a *Troica*-ban – a fennmaradt néhány töredék alapján – kifejezetten olyan hagyományt követett, amely ellentétes volt a vergiliusi Trója-ábrázolással.⁹³⁰ Calpurnius Siculus és Nero esetében föltűnő egyfelől a Vergiliusszal való tematikus egyezés, másfelől a nyilvánvaló elszakadásra, megújításra való törekvés. Ugyanez igaz Lucanusra is. A polgárháború következményéről általa

⁹²² Ezt a kritikai szemléletet már a II. század filológus-generációja szóvá tette: vö. Gellius, 9, 10, 6.

⁹²³ A korabeli Vergilius-képről lásd TAKÁCS (2003) 172-187.

⁹²⁴ Ezzel kapcsolatban döntő Quintilianus állásfoglalása, vö. *Institutio Oratoria*, 10, 1, 88.

⁹²⁵ Az elutasító kritikai hang már Vergilius életében is jelen volt, az ún. *obtrektor*-ok pedig a legkülönbözőbb szempontból (nyelvi illetve az önálló költői invenció hiányának aspektusából) bíralták a költő műveit s vitatták el művészi érdemeit, s ezek a művek (pl. az *Aeneidomastix*) egészen a késő-ókorig ismertek voltak. Cornutus nem tartozott az *obtrektor*-ok közé, de nem is jellemezte az a feltétlen rajongás, mint a macrobiusi *Saturnalia* Serviusát. Vö. KASTER (1980) 219sqq.

⁹²⁶ Suetonius, *Caligula*, 34, 2. Éppen ezért leegyszerűsítő Griffin megállapítása, hogy akkoriban mindenki csodálta Vergiliust és Horatiust, vö. GRIFFIN (1984) 155.

⁹²⁷ MORFORD (1972-1973) 210 sqq.

⁹²⁸ Ezzel kapcsolatban lásd SIMON (2009) 43sqq.

⁹²⁹ Lucanus *Pharsalia*-jának és Vergilius *Aeneis*-ének a kapcsolatáról lásd legújabban NAGYILLÉS (2005) 59-95.

⁹³⁰ Nero kiemelt szerepet juttatott művében Parisnak. Vö. NÉRAUDAU (1985) 2032-2045.

alkotott kép ellentétes a Vergilius által sugalmazottal: Lucanus a *libertas* elvesztét hangsúlyozza, Vergilius a *pax Augustea* hozta biztonságot.⁹³¹ Mindennek háttérben a Nero-kör korai esztétikája áll, ami inkább nyugszik a hellénisztikus, görög hagyományon, mint a lassan kikristályosodott rómain, noha valamennyien *latin nyelven író, római költők* voltak.⁹³² Témaválasztásaikban, műfajaikban inkább tekinthetők kezdetben e kör tagjai a kallimachosi esztétika követőinek, mintsem az az aranykor költőire jellemző.⁹³³

Ugyanakkor a korai hellénisztikus vagy filhellén esztétika idővel fokozatosan háttérbe szorul, s azokak a költőknek az esetében, akik elszakadnak a körtől, vagy túlélnek Nero korát, a vergiliusi példa egyre szorosabb követése lesz jellemző. Ez a fordulat figyelhető meg Silius Italicusnál is. A cornutusi részlet ugyanis azt sugallja (amint azt külön tanulmányban korábban kifejtettem), hogy a Vergiliusról szóló mű írása idején Silius Italicus még erősen függött a kallimachosi példától, hiszen a filozófus a *finjo* igével jellemzi a költészetét. A történeti témákat és problematikát mellőző irodalom jellemző kifejezése ez a fikтивitásra utaló kifejezés.⁹³⁴

Amikor tehát Cornutus Silius Italicusnak ajánlotta Vergilius-művét, a címzett, az ifjú költő *föltehetően* még nem volt az a Vergilius-rajongó, akivel Martialisnál találkozunk. Sőt, akkor talán még maga is kritikusan szemlélte a klasszikus elődöt.

Cornutust és Silius Italicust összekapcsolja tehát a csak töredékesen fennmaradt mű, amely *föltehetően* a címzett akkori Vergilius-képével is összhangban volt. De lehet e ennél többet mondani? Ahogy Lucanus esetében, úgy Silius Italicus esetében is föl kell vetnünk annak lehetőségét, hogy Cornutus hatása valamiképpen megragadható Silius

⁹³¹ Lucanus principatus-kritikájáról lásd Ramelli (2008) 1547-1548.

⁹³² Nagyon messzire vezetne a Nero-kori költészet teljes esztétikai spektrumát végigtekinteni, egy lényeges elemét azonban okvetlenül hangsúlyoznom kell. Általánosan elterjedtnek tekinthető az a nézet, hogy Nero szeme előtt a hellénizmus kora uralkodóinak művészet- és tudománypártoló képe lebegett (erről számos tanulmány szól a SIEN 2004-es konferenciájának anyagát tartalmazó kötetben: Collection Latomus volume 305 – 2007 (éd. Yves Perrin) Éditions Latomus – Bruxelles p. 312-322. (Dirigée par C. Deroux et J. Dumortier-Bibauw.), csakhogy bármennyire igaz is, hogy a példa a hellénizmus korának legtágabb értelemben vett kultúrája volt, mindez nem jelentette azt, hogy a kultúra valamennyi aspektusában a görög (mint identitás-forma) játszott volna a főszerepet. Suetonius Nero-életrajza hangsúlyozza, hogy Nero mindkét kultúrában otthonos volt, már fiatalon egyaránt tartott beszédet latinul és görögül, s később is többször ad a szájába görög szavakat, főként idézeteket vagy rövid megjegyzéseket (vö. Suetonius, *Nero*, 7, 2; 40, 2; 38, 1; 46, 3; 49, 3), Nero – bár a színházban görög költeményeket is előadott – nem görögül, hanem latinul verselt, s ugyanezt tették körének tagjai is (Lucanus, Silius Italicus). Ráadásul a kör tagjainak költészetében előkelő szerepet kapott a római történelem, a római identitás. Hiába függesztették tehát szemüket a korszak költői a hellénizmus korának művészetére, Nero és költői köre nem görög, hanem *római* költő akart lenni. Talán ezzel lehet összefüggésben az is, hogy Cornutus is – a görög sztoikus filozófiai hagyomány alapjairól – római irodalmi, esztétikai kérdések felé fordult a még nagyon is a görög filozófiai kultúrában gyökerező *Theologiae Graecae Compendium* után. Külön figyelemre méltó például Seneca római elköteleződése és szigorú görögség-kritikája vö. SETAIOLI (1988) *passim*.

⁹³³ A később megfigyelhető esztétikai irányváltással kapcsolatban ld. TAKÁCS (2007a).

⁹³⁴ Ezzel kapcsolatban lásd TAKÁCS (2002).

Italicus egyetlen fönmaradt művében, a *Punica* című eposzban. E kérdésnek még akkor is van létjogosultsága, ha számot vetünk azzal, hogy a II. pun háborúról szóló eposz jóval a cornutusi mű és Cornutus száműzése és valószínű halála után született.

E kérdés megválaszolásakor részben félhomályban kell tapogatózni. Kereshetjük ugyanis egyfelől a cornutusi Vergilius-kritikára való reflexiót a *Punica*-ban, másfelől föltehetjük, hogy a Cornutus befolyását tükröző irodalmi művek (Persius satírái, Lucanus *Pharsalia*-ja, Silius Italicus *Punica*-ja) közös pontjai valahogy összefüggenek a filozófus tanításával, s ha nincs is egyértelmű adatunk a cornutusi eredetre, tökéletesen kizárni mégsem lehet a Cornutustól való származást. Hogy világosabb legyen, nézzünk két példát.

A *Punica* egyik sorában szerepel például az *ingluvies* kifejezés, amelynek egyik lehetséges magyarázata Cornutus nevéhez kapcsolódik (frg. II/72). Mivel az eposzköltő Cornutusszal megegyező módon értelmezi a szót, föltételezhetjük, hogy a filozófus magyarázata hatott Silius Italicusra.

A másik példa a költő nyilvánvaló sztoicizmusa. Számos példát idézhetnénk azokból a motívumokból, amelyek összekapcsolják Persius és Silius Italicus világát, most azonban csak az istenfogalmát emelem ki. A *Punica* IV. énekében ez olvasható:

*Heu primae scelerum causae mortalibus aegris,
Naturam nescire deum! iusta ire precari
Ture pio caedumque feros auertite ritus.
Mite et cognatum est homini deus. (vv. 792-794)*

Három olyan eleme is van ennek a felszólításnak, ami sztoikus indíttatásúnak tekinthető: egyfelől annak hangsúlyozása, hogy az emberek nem ismerik az istenek, istenség természetét (*naturam deum*), miközben még az sem egyértelmű, hogy a *deum*-ot nem *appositio*-nak fogja-e föl; másfelől a véres áldozati rituálék elutasítása (*feros auertite ritus*); s végül, ami talán a legfontosabb, hogy az utolsó sorban az istenséget nem antropomorf s mégcsak nem is hímnemű alakban nevezi meg, hanem mint elvont filozófiai fogalmat, ami nemcsak jóindulatú (*mite*), hanem egyenesen rokona, sőt testvére (*cognatum*) is az embernek.

Ezek és a további példák mind azt sugallják, hogy mély kapcsolatot föltételezzünk Silius Italicus és a Nero-kori sztoikus iskola, s különösen is Silius Italicus és Cornutus között.

Azt ugyan nem lehet bizonyossággal megállapítani, mégis valószínű, hogy Silius Italicus nem volt Cornutus tanítványa, hanem Nero-körében ismerte meg őt a filozófus.

Mivel Cornutus is egyike volt a néhány „aulikus” filozófusnak, föltehető, hogy a Palatinuson tartott rendszeres találkozások teremtették meg a megismerkedés lehetőségét.

Hogy Cornutus ebből a körből miért éppen Silius Italicust választotta, nem tudjuk. Az ok szoros összefüggésben lehet a mű keletkezési idejével, ahogy erről korábban szót ejtettünk. Nero irodalmi körének története ugyanis éppoly bonyolult és fordultatos, mint a hatvanas évek története. Egészen más motívumai lehettek a mű Silius Italicusnak való ajánlásának közvetlenül a 60-as évek elején, az első *Neronia* környékén, amikor a megroppant hatalmú Seneca még megpróbálta féken tartani Nerót, s egészen más, ha föltesszük, hogy a művet 64-65 környékén írta Cornutus. Az első esetben még aligha kell például politikai indíttatást, jelesül politikai pártfogást vagy védelmet föltételeznünk, hiszen ekkor még nem került szembe egymással a császár és a sztoikus szenátori arisztokrácia.⁹³⁵ Ha azonban a nagy római tűzvész vagy a Piso-féle összeesküvés idejére datáljuk Cornutus Silius Italicusnak ajánlott művét, akkor a politikai motívumok fölerősödnek. Nincs már életben Persius, aki előkelő származásával és családjával időleges védelmet jelenthetett volna Cornutusnak, és egyre nehezebb a helyzete Thræsea Paetusnak, aki szintén Persius tágabb családjához tartozott. 62 óta kegyvesztett Cornutus másik legnevesebb tanítványa, Lucanus; s Senecának 62-ben a császári udvarból való távozása tragikusan meggyengítette az *Annaea gens*-t, érdekérvényesítő képességük elpárolgott. Ha mindezt figyelembe vesszük, más értelmet nyer Cornutus választása. Szabadosként talán túlzásnak és a római konvenciókkal ellentétesnek ítélte azt, hogy közvetlenül Nerónak ajánlja művét, ezért választotta Silius Italicust, aki a Nero-kör egyik szilárd és ugyanakkor veszélyes tagja is volt. Ifjabb Plinius megjegyzi ugyanis róla, hogy Nero idején *delator* volt, sokakat följelentett, s így többek vesztét okozta.⁹³⁶

⁹³⁵ Nero és nemesség kapcsolatáról nagyon sokat elárul, hogy hogyan is nézett ki a senatus összetétele uralkodása idején. Schneider kiváló dolgozatában kimutatja, hogy a nem nemes (*ignobilis*), vagyis köztársaság-kori consul-előddel nem büszkélkedhető senatorok (ezzel kapcsolatban lásd (SCHNEIDER (1942) 162-165) aránya fokozatosan nőtt a senatuson belül Tiberius uralkodása óta (érdekes módon Caligula alatt volt a legkisebb az arányuk), az *ignobilis*-ek aránya a legmagasabb Nero idején volt (SCHNEIDER (1942) 177). Kétségtelen azonban, hogy Nero elődeinél nagyobb mértékben támaszkodott az ún. *homines novi*-ra, ami egyben azt is jelentette, hogy a neki ellenálló nemességgel szemben rájuk támaszkodott. Ez a folyamat 62-től figyelhető meg, de drámaivá a Piso-féle összeesküvés után válik. Vö. GRENZHEUSER (1964) 56.

⁹³⁶ Plinius, *Epistulae*, 3, 7, 3: *Laeserat famam suam sub Nerone (credebatur sponte accusasse) se diu Vitelli amicitia sapienter se et comiter gesserat, ex proconsulatu Asiae gloriam reportaverat, maculam veteris industriae laudabili otio abluerat*. Plinius megjegyzése sajnos nem ad támpontot arra, hogy Silius Italicus Nero uralkodásának mely szakaszában léphetett föl vádlóként, a történetírók (Cassius Dio vagy Tacitus) pedig egyetlen alkalommal sem említik, még a Piso-féle összeesküvéssel kapcsolatban sem, amikor megszorodnak a senatorok elleni eljárások. (Különösen figyelemre méltó a sztoikus római arisztokrácia elleni „hadjárat”, aminek Thræsea Paetus vagy Barea Soranus esett áldozatául, s mindkét esetben a sztoikusok köréből érkezett a vádló (Eprius Marcellus) is. A *Punica* alapján okkal föltételezhető, hogy

Jómagam hajlom arra, hogy a Vergiliusról szóló mű Silius Italicusnak ajánlása magyarázatát itt keressük. Szembeötlő, hogy a hatvanas évek első éveiben fokozatosan fölmorzsolódik az az előkelő kör, amely Cornutus társadalmi (politikai) bázisát jelenti. Látja, hogy 62 után Nero új környezete⁹³⁷ habozás nélkül számol le a számára kellemetlen személyekkel. Amikor tehát Silius Italicusnak ajánlja művét, egyben politikai pártfogót is keres, akinek szilárdnak tűnő pozíciója biztonságot adhat neki is.⁹³⁸ Ezt tűnik erősíteni a Vergiliusról szóló mű két alapvető tendenciája is: egyfelől csupa apologetikus elem, ha a Iulius-Claudius dinasztia ősatyjáról, Aeneasról van szó,⁹³⁹ mintha maga Cornutus is részt vállalna a nerói propagandában,⁹⁴⁰ másfelől csupa kritikus elem, ha Vergilius kifejezésmódja vagy kompozíciós technikája kerül terítékre.⁹⁴¹ 62 után Cornutus nem érezte magát biztonságban: ezért változtatta meg Persius I. satírájának 121. sorát, ezért nem adta ki Persius Arriáról szóló költeményét, és ezért ajánlotta Silius Italicusnak Vergiliusról szóló művét.

Némileg más értelmet nyer így az is, ahogy cornutusi elemek bukkannak föl a *Punica*-ban. Mintha a cornutusi Vergilius-kritika elutasításában nem pusztán egyet-nem-értés lenne Silius Italicus részéről, hanem jó adag irónia is. Alighanem belátta, hogy a kritika egyes elemeit nem a szilárd értékítélet, hanem a félelem és a támaszba vetett remény diktálta.

Silius Italicus is a sztoikus arisztokráciával tartott kapcsolatot, s talán az sem elképzelhető, hogy az említett Epirus Marcellushoz hasonló szerepet játszott.

⁹³⁷ A hatalmi átrendeződés ebben az időszakban több szinten zajlik: Burrus halála megnyitja az utat Nero előtt Octavia meggyilkolásához valamint ahhoz, hogy feleségül vegye Poppaea Sabinát, de a testőrcsapatok egyik új parancsnokában, Ofonius Tigellinusban is olyan támogatót kap, akit régi sérelmek fűtöttek a senatus ellen. Mindezekkel kapcsolatban lásd GRIFFIN (1984) 100 sqq. Kettőjük elődeikhez képest való „újszerűségét” így foglalja össze: *By virtue of their lower social standing, Poppaea and Tigellinus were more dependent of imperial favour than their predecessors. It is therefore not surprising that they gave Nero different advice and used different means to hold his favour.* (GRIFFIN (1984) 104)

⁹³⁸ A két legfontosabb személy, akihez Cornutus kötődött, Persius és annak rokona, Thræsea Paetus voltak. Persius 62 decemberében halt meg, Thræsea Paetust pedig nem sokkal később, 63 januárjában alázták meg, amikor föl akarta keresni Antiumban a kislánya születésének örvendező Nerót. Vö. Tacitus, *Annales*, 15, 23. Thræseának már 59 óta feszült volt a viszonya a császárral, lásd GRIFFIN (1984) 155.

⁹³⁹ Nemcsak Nero, de a korabeli közvélemény is hangsúlyozta, hogy a császár Aeneas leszármazottja, ahogy arra az Agrippina meggyilkolása után született egyik verse is mutatja, vö. Suetonius, *Nero*, 39, 2: *Quis negat Aeneae magna de stirpe Neronem? Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem.* Egyéb vonatkozásokhoz lásd BARRETT (2001) 97.

⁹⁴⁰ Huss hangsúlyozza tanulmányában, hogy Nero propagandája nem csak az éremverésben, a császári ediktumokban vagy a senatusnak írt üzeneteiben nyilvánult meg, hanem az udvarhoz közelállók művei is ezt sugallták. Vö. HUSS (1978) 129-130.

⁹⁴¹ Erről részletesen lásd a töredékek tárgyalását.

f) *Caesius Bassus*

Cornutus és Caesius Bassus kapcsolatára az egyetlen bizonyítékot a *Vita Persii* szolgáltatja. Az életrajz szerint Persius még felnőttkora elején (*a prima adulescentia*), vagyis abban az időben kötött barátságot a költő Caesius Bassusszal, amikor Cornutus tanítványa volt. Mivel Caesius Bassus alighanem lovagrendi származású volt, az *amicos habuit* kifejezést nem patrónus-kliens viszonyoknak kell értelmeznünk, hanem valódi költőbarátságnak. Ezt bizonyítja a Caesius Bassushoz szóló hatodik szatíra hangvétele, és az a tény, hogy Caesius Bassus gondoskodott Persius szatíráinak a kiadásáról.

Sajnos, Caesius Bassusról szinte alig tudunk valamit. Az egyetlen életével kapcsolatos adat halálának ideje: 79-ben, a Vezúv kitörése következtében vesztette életét campaniai birtokán, ahová gyakorta vonult vissza már korábban is. Hogy ekkor hány éves volt, nem tudjuk. Támpondot csak Persius szatírája ad, aki költeménye elején *senex*-ként szólítja meg. Ezt azonban nyugodtan lehet a költő részéről a némileg *koravén* allűröket mutató barátoknak szóló csipkelődésként is értelmezni. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az életrajz együtt említi a *iuvenis*-korában meghalt Calpurnius Staturával, akkor föltételezhetjük, hogy ők egykorúak voltak, s ha idősebbek voltak is Persiusnál, sokkal idősebbek nem lehettek. Ez abból a szempontból bír jelentőséggel, hogy Cornutusszal való kapcsolatát megérthessük. Ha ugyanis *sokkal* idősebb lett volna Persiusnál, vagyis a húszas éveiben járó költő valóban *senex*-nek nevezhette, akkor már ötvenes évei környékén kellett járnia. Ebben az esetben a korkülönbség legalább másfél évtized volt köztük, ami miatt még az sem zárható ki, hogy Cornutusnál is idősebb volt Caesius Bassus. Csakhogy van két további figyelemre méltó momentum: egyfelől föltételezhető, hogy Caesius Bassus tagja volt Nero irodalmi körének. Tehetséges, ifjú lírikus költőként egyenes útja lehetett a Palatinusra, s ebben az esetben ekkor, mint a kör többi tagja, legfeljebb huszegynehány éves volt. Másfelől a Persius-hagyaték gondozásával kapcsolatos megjegyzés a *Vita Persii*-ben azt sugallja, hogy Caesius Bassus fiatalabb volt Cornutusnál, és mintha ugyanolyan reverenciával tekintett volna rá, mint Persius. Caesius Bassus ugyanis csak *kérte* (*petenti*) a filozófust, hogy engedje át neki a szatírák kiadását, a kiadandó művekről nem ő döntött. Annak megítélését Cornutus fönntartotta magának.

g) *Claudius Agathinus és Petronius Aristocrates*

A Cornutus és Claudius Agathinus kapcsolatára vonatkozó egyetlen forrás a *Vita Persii*, amely – természetesen a költőre koncentrálnak – azt írja, hogy Persius Cornutusnál két göröggel került közelebbi kapcsolatba (T9): *[Persius] usus est apud Cornutum duorum convictu doctissimorum et sanctissimorum virorum acriter tunc philosophantium, Claudii Agathini medici Lacedaemonii et Petroni Aristocratis Magnetis, quos unice miratus est et aemulatus, cum aequales essent Cornuti, minor ipse idem decem fere annis.* Az életrajz adata alapján Agathinus Spártából származó görög orvos (*medici Lacedaemonii*). Személyének azonosítása sokáig bizonytalan volt, a *Vita Persii*-ben hagyományozott névváltozatok (*Agaturni, Agaturrini, Agathurrini*) ugyanis semmilyen más forrásból nem voltak ismertek. Richter azonosította egy római görög feliraton szereplő Κλαυδίου Ἀγαθέροϋ-szal, akinek sírkövét a Flaviusok idejére datálta.⁹⁴² Galenos alapján azonban a neve helyesen Ἀγαθεῖνοϋ (*Agathinus*), s az újabb szakirodalom is ezt a névváltozatot fogadja el.⁹⁴³ Életéről a Persius-életrajzon és a feliraton kívül semmit sem tudunk, némely munkájának a címe és egyiknek tartalmi kivonata azonban ránk maradt. Galenos szerint értekezést írt a lázról és az üröm hatásáról, Iustinianus orvosa, Oreibasios pedig megőrizte a hideg és meleg víz hatásáról írt művének tartalmi kivonatát. A fennmaradt testimoniumok alapján Agathinos egy sztoikus indíttatású orvosiskola,⁹⁴⁴ az eklektikus irányzat megalapítója volt, amely a pneumatikus tanokból kiindulva kompromisszumot keresett a metodikusokkal és az empirikusokkal.⁹⁴⁵

Agathinus spártai származását egyébként bizonyítja *nomen gentile*-je is. A spártaiakat ugyanis még Claudius császár fölszabadította, s emiatt a spártaiak mind megkapták a Claudius nevet. Életéről tehát, sajnos, nem sokat tudunk, de a felirat és a *Vita Persii* alapján úgy tűnik, Agathinus nem lett Nero áldozata, s megérte a Flaviusok hatalomra jutását. Művei címe és a fennmaradt rövid tartalmi kivonat alapján azonban értelmezni lehet a *Vita Persii* vele és Petroniusszal kapcsolatos állításait.

Legelőször az életkorúkra vonatkozó állítást kell szemügyre venni. A hagyományozott szövegben a központozás az idézett mondat végét már a következő mondathoz kapcsolta,

⁹⁴² GOULET (1994) 65.

⁹⁴³ GOULET (1994) 65.

⁹⁴⁴ A sztoicizmus és az orvoslás kapcsolatáról lásd HANKINSON (2003) 295-309.

⁹⁴⁵ Részletesebben ld. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*. Wien-Leipzig 1884. Steven M. OBERHELMAN, Aretaios of Cappadocia. ANRW II, 37.2.966. Vö. SCHMID-STÄHLIN.

amely Persiusnak és Thraesea Paetusnak a szoros, baráti kapcsolatára vonatkozik. A mondat helyes tagolását – világos logikával – Ettore Paratore állította helyre. Ezek szerint a *decem fere annis* nem arra vonatkozik, hogy a költő hány éven keresztül állt kapcsolatban Thraesea Paetusszal (ami egyébként is némileg abszurd lenne, tudva, hogy rokonok voltak), hanem arra, hogy Persius – míg ők nagyjából egykorúak voltak – tíz évvel fiatalabb volt. Ez megerősíti azokat a feltételezéseket, amelyek szerint Cornutus, akit velük azonos korúnak mond a szöveg (*cum aequales essent Cornuti*), a húszas évek elején született. Vagyis az ötvenes évek elején töltötték be harmincadik életévüket.

Cornutus és a két görög azonban nemcsak egykorúak voltak, hanem egyéb társadalmi szempontok is összekapcsolták össze, ami szoros kapcsolatukban szintén fontos szerepet játszhatott. Először is: azon kívül, hogy mindhárman görögök voltak, mindhárman idegenek is voltak Rómában: Cornutus Észak-Afrikából, Agathinus Achaiából, Petronius a kis-ázsiai Magnesiából kerül az akkori világ központjába. Ráadásul mindhárman szabadosok voltak, akik előkelő és befolyásos római *gens*-ekhez tartoztak: Cornutus az Annaeusok, Agathinus a császári Claudiusok, Petronius pedig a Petroniusok családjához. Ráadásul mindhárom familia komoly politikai befolyással bírt ebben az időben. Származásukon és társadalmi helyzetükön kívül összekapcsolta azonban őket a közös világnézet is, hiszen mindhárman a maguk tudományterületén a sztoikus filozófia követői voltak. Egyívásúságuk tette őket szoros barátokká. Jelenlétük Cornutus életében pusztán az egyéb forrásokból is tudható ismereteinket erősíti meg, hatásukat sokkal inkább sejthetjük megtalálni Persius szatíráiban, mint Cornutus műveiben.

A „Cornutus-kör” magjába tartozó harmadik személyről nevén kívül semmit sem tudunk. A Persius-életrajz alapján biztos, hogy Cornutusszal és Agathinosszal egyidős volt, neve alapján pedig az valószínűsíthető, hogy a *gens Petronia* görög származású szabadosa lehetett. Galénos alapján egy azonos nevű orvossal azonosítják, akit az *grammatikos*-nak nevez.⁹⁴⁶

A *Vita Persii* feltűnő módon csak e két göröggel kapcsolatban használ felsőfokú melléknévi jelzőket: *doctissimorum et sanctissimorum virorum acriter*⁹⁴⁷ *tunc philosophantium*, mintha azt sugallná, ők még az életrajz keletkezése idején is életben voltak.

⁹⁴⁶ GOULET (1994) 386.

⁹⁴⁷ Az *acriter* jelentéséről lásd VON ALBRECHT (2004a) 84.

EXCURSUS VI. Persius és az orvostudomány

Az orvostudomány vagy az orvoslás köztudomásúan egyike azon természettudományoknak, amelyekkel még azok is gyakorta találkoznak, akik egyébként be vannak oltva a természettudományok ellen, hiszen a betegségek előbb-utóbb mindenkire elmennek vizitálni, így aligha akad, aki valamilyen minimális ismerettel ne rendelkezne a különféle betegségek tüneteivel és azok kezelésével kapcsolatban. Így aztán nem csoda, ha a művészetekben és az irodalomban is gyakorta találkozunk orvosi témájú vagy vonatkozású művekkel. Sőt sok esetben azt is látjuk, hogy maga az orvoslás, gyógyítás önmagán túlmutató metaforává válik (ahogy nem egyszer a betegség is), s az orvostudomány fejlődését visszatükröződni látjuk a művészi alkotásokban.

Nem volt ez sokkal másképpen az ókorban, pontosabban az ókori Rómában sem, bár az orvosok társadalmi helyzete nyilván egészen más volt, hiszen többségük görög rabszolga vagy szabados volt. Bár jelenlétük már a Kr.e. III. században jól dokumentált,⁹⁴⁸ a Kr. u. I. században egyre fontosabb szerephez jutottak Rómában, s állandó jelenlétük figyelhető meg az előkelő családoknál. Ellentmondásos helyzet, de jelenlétüket általában az öngyilkosságokról szóló beszámolók alapján lehet regisztrálni. Amikor Senecát öngyilkosságra kényszeríti Nero, akkor a családhoz tartozó orvos az, aki az egyébként is beteges filozófus ereit szakszerűen föl vágja. Orvos vágja föl az ereit Seneca unokaöccsének, a költő Lucanusnak is, és még a halálából is tréfát faragó Petronius, a Satyricon szerzője is orvossal nyitatta meg ereit, majd kötteti el, hogy aztán újra megnyitassa. A (görög) orvosok tehát ott tevékenykedtek a római elit közelében, de fontos szerepet töltöttek be a katonaság életében is, hiszen a súlyos sebesülések gyógyítása igazi szakembert kívánt. A gyógyulást ígérők azonban széles spektrumon helyezkedtek el. A képzett sebészek és „belgyógyászok” mellett nyüzögtek a Városban a kuruzslók, javasasszonyok, méregkeverő boszorkányok, mágusok, akik bájitalokkal, kézrátétellel, ráolvasással és egyéb változatos módszerekkel gyógyították a hozzájuk fordulókat. Efféle javasasszony lehetett a hírhedt Locusta is,⁹⁴⁹ aki a Britannicusszal végző mérget adta Nerónak. És persze szükség is volt orvosokra, hiszen az általános közegészségügyi helyzet nem egyszerűen rossz, hanem katasztrofális volt. Gyakoriak voltak a különféle járványok, magas volt a gyermekhalandóság, és rengetegen voltak azok, akik valamilyen szomatikus vagy pszichés betegségben szenvedtek. Seneca asztmás volt, Persius gyomorbeteg,⁹⁵⁰ az idősebb Plinius tüdőbeteg, de krónikus betegség kínozza Vergiliust, Horatius pedig a szemére panaszkodott. Vagyis szinte minden második költő vagy író szenvedett valamilyen betegségben. Ám hogy még teljesebb képet kapjunk a korabeli népegészségügyi helyzetről, elég föl idézni az evangéliumok csodálatos gyógyulásait: Jézust a gyógyulás hitével a legkülönbélebb betegségekben szenvedők keresik föl, vagy ilyeneket hoznak hozzá: bélpoklos leprások, inaszakadt nyomorékok, ördögtől megszállott elmebetegek, vagy egyéb gyógyíthatatlan betegségben szenvedők, mint a vérfolyásos asszony. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az orvosok

⁹⁴⁸ VAN LOMMEL (2013) 158.

⁹⁴⁹ FRIESE (2006) 24; AVELINE (2004) 469.

⁹⁵⁰ Fölvetődött, hogy esetleg rákos volt. Vö. RECKFORD (1998) 349.

szerepe és tekintélye megnőtt nem csak Rómában, de az egész birodalomban is. E megnövekedett jelentőségnek lett a következménye, hogy az orvoslás, gyógyítás világának az elemei egyre jelentősebb szerephez jutottak az irodalomban is. Itt most nem arról van szó, hogy több az orvosi témájú mű, hanem hogy az orvoslásból vett képek, hasonlatok, metaforák, vagy egyszerűen csak szófordulatok gyakorisága jól érzékelhetően megnő az ezüstkori szerzőknél. Erre a kutatás már korábban is fölfigyelt, amint azt Paola Migliorini 1997-ben publikált könyve mutatja, aki *Scienza e terminologia medica nella letteratura latina di età neroniana* című művében négy ezüstkori szerzőnek, Senecának, Lucanusnak, Persiusnak és Petroniusnak a műveiből gyűjtötte össze az orvostudománnyal és az orvoslással kapcsolatba hozható kifejezéseket, részeket.⁹⁵¹ Migliorini ráadásul nem csak összegyűjtötte az ilyen vonatkozású részleteket, hanem világos rendszer szerint csoportosította is őket. Foglalkozik ugyan Persius költészetével is, de messzebbre vezető következtetést nem von le belőle. Már eleve az elgondolkodtató egyébként, hogy Persius – bár az összes említett szerzőhöz képest kisebb corpust hagyott ránk – mégis a legtöbb orvosi vonatkozású képet, kifejezést használja. Ez, persze, egyfelől érthető az általa művelt műfaj felől is, ahogy arra később még visszatérek, hiszen a szatírban eleve műfaji követelmény volt a szokás- vagy viselkedésbeli defektusok diagnosztizálása és a kigyógyulásra való felszólítás, Horatiusnál a költőnek az efféle Wunderdoktor-szerepe még nem türemkedik ki.

Persius a *De vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata* című biográfia szerint tizenhatéves korában lett a sztoikus filozófus, L. Annaeus Cornutus tanítványa, akivel hamarosan egész életre szóló barátságot kötött, úgy hogy onnantól kezdve állandó tagja volt a filozófus baráti körének. Miután az életrajz elmondja azt, hogy kiket ismert Persius, vagyis Servilius Nonianust, a neves történészt, Lucanus, a költőt, Caesius Bassust, a lírikus poétát, Thraxea Paetust, a sztoikus politikust, megemlíti azt is, hogy Cornutusnál még két baráttra tett szert: *Usus est apud Cornutum duorum convictu doctissimorum et sanctissimorum virorum acriter tunc philosophantium Claudii Agathurrini medici Lacedaemonii et Petroni Aristocratis Magnetis quos unice miratus est et aemulatus, cum aequales essent Cornuti, minor ipse isdem decem fere annis.*

Vagyis Cornutusnak volt még két, Persiusnál idősebb görög barátja, akik közül az egyik bizonyosan, de talán a másik is, orvos volt, méghozzá Spártából. Ez az orvos egyébként más forrásból is ismert, bár nevét a *Vita Persii* szöveghagyománya romlottan őrizte meg. Helyesen Claudius Agathinus vagy Klaudios Agatheinos, aki valóban spártai volt, a híres görög város lakosait ugyanis még Claudius császár felszabadította, így minden spártai a princeps szabadosa lett és a *gens Claudia* tagja, ezért nevük kiegészült a *Claudius-nomennel*.⁹⁵² Az életrajz kifejezetten elismerően nyilatkozik róluk: *doctissimim-nak, sanctissimim-nak, acriter philosophantes-nak* nevezi őket, s különlegesnek írja le Persius hozzájuk való viszonyát is, amikor azt mondja róluk, hogy őket a költő *unice miratus est et aemulatus*, vagyis nemcsak csodálta, de valamilyen formában utánozta is őket. Ezek szerint viszont már nem csak az általános korhangulatnak tudható be, hogy az orvoslással kapcsolatos kifejezések gyakoriak a persiusi szatírákban, hanem

⁹⁵¹ MIGLIORINI (1997).

⁹⁵² RECKFORD (1998) 349.

összefüggésbe hozható, még hozzá szoros összefüggésbe hozható azzal is, hogy Cornutusnál állandó társa vagy társai orvosok voltak.

A továbbiakban innen elindulva vegyünk sorra néhány persiusi helyet, amelyek az orvoslással kapcsolatosak, de mindig tartsuk szem előtt azt is, hogy vajon túlmegy-e Persius ismerete egy laikus ismeretein. Vagyis pusztán a gyógyító-filozófus vagy költő metaforájáról van-e szó, vagy a költő képei a közhelyeken túli ismeretekről árulkodnak?

Érdeemes már eleve fölfigyelni arra, hogy amikor szatíraköltő elődjét, a Kr. e. II-I. század fordulóján élt Luciliusról beszél, akkor így fogalmaz: *secuit Lucilius urbem,/ te Lupe, te Muci, et genuinum fregit in illis* (1, 114-115). Bár a harapós Luciliusszal kapcsolatban más szerzők is igen keményen fogalmaznak, s tevékenységét általában a *laedere* igével fejezik ki, a Persius által használt *secuit* kétértelmű, hiszen minden vérzést okozó vágásra vonatkozhat, akár késsel, akár szikével, vagy ahogy a folytatás sugallja, foggal ejtették.⁹⁵³ Mindenesetre e képben is fölsejlik már a sebész-szatíraköltő képe.

Maga Persius is az orvoshoz hasonlítja szatíraköltői tevékenységét, amikor mesterének, Cornutusnak a szájába adva a szavakat önmaga *ars poetica*-ját így fogalmazza meg: *pallentis radere mores/ doctus et ingenuo culpam defigere ludo* (5, 15-16). A *radere* ige ugyanis szintén az orvoslás terminus technicusai közé tartozik, amit persze úgyis lehet értelmezni, hogy valamiféle életet leheljen a beteg erkölcsökbe, hogy azokat mintegy fölrázza, mint a beteg végtagokat.

De találunk utalást speciális gyógymódra is. Szintén az ötödik szatírban olvassuk a következő részletet: *quid tibi vis? calido sub pectore mascula bilis/ intumuit, quam non extinxerit urna cicutae?*(5, 144–145) A kereskedőn elhatalmasodik a sárga epe, amelyet az ókorban az elmebaj egyik okozójának tekintettek. Az itt emlegetett *cicuta* egyébként görögül *kóneion*, *conium maculatum* hivatalos nevén, nem számított általános gyógyszernek az ókorban. Ráadásul a Persius által emlegetett mennyiség (*urna*) aligha lehet javallott mennyiség. Nagyon valószínű tehát, hogy ebben az esetben egy Persius által alighanem ismert gyógymód van eltűzve.

Hosszabb, az orvoslással még jobban összekapcsolódó részlet olvasható a harmadik szatírban:

*'inspice, nescio quid trepidat mihi pectus et aegris
faucibus exsuperat grauis halitus, inspice sodes'
qui dicit medico...*(88–90)

Mindez pontos leírása egy maláriás megbetegedésnek. Az orvos, pontosan felismerve a tüneteket, pihenést rendel, és mivel az általános felfogás szerint e betegség egyes eseteiben a harmadik napon való lázmentesség a gyógyulás jele, a beteg engedetlenül, megnyugszik, noha itt egy négynapos betegségről van szó.

*iussus requiescere, postquam
tertia compositas uidit nox currere uenas,
de maiore domo modice sitiente lagoena
lenia loturo sibi Surrentina rogabit.
'heus bone, tu palles.' 'nihil est.' 'uideas tamen istuc,
quidquid id est. surgit tacite tibi lutea pellis.'*

⁹⁵³ KEANE (2002) 225.

*'at tu deterius palles, ne sis mihi tutor.
iam pridem hunc sepeli; tu restas.'* 'perge, tacebo.' (90–97)

Nem egészen világos, hogy ki is az, aki aggódva szól a magát gyógyultnak érző beteghez: az orvos? a bort adó maior domus? egy jóbarát, akivel összefut a fürdőbe menet?

*turgidus hic epulis atque albo uentre lauatur,
guttore sulphureas lente exhalante mēfites.
sed tremor inter uina subit calidumque trientem
excutit e manibus, dentes crepuere relecti,
uncta cadunt laxis tunc pulmentaria labris.
hinc tuba, candelae, tandemque beatulus alto
conpositus lecto crassisque lutatus amomis
in portam rigidas calces extendit. at illum
hesterni capite induto subiere Quirites.* (98–106)

Minthogy fölszabadította rabszolgáit a végrendeletében.

De az *interlocutor* újra közbefecseg:

*'tange, miser, uenas et pone in pectore dextram;
nil calet hic. summosque pedes attinge manusque;
non frigent.'* (107–109)

A magyar fordító totálisan félreérti a szöveget. Fordításában ugyanis mintha a megszólítottnak magát kellene megvizsgálnia.

*uisa est si forte pecunia, siue
candida uicini subrisit molle puella,
cor tibi rite salit? positum est argente catino
durum holus et populi cribro decussa farina:
temptemus fauces; tenero latet ulcus in ore
putre quod haut deceat plebeia radere beta.
algae, cum excussit membris timor albus aristas;
nunc face supposita feruescit sanguis et ira
scintillant oculi, dicisque facisque quod ipse
non sani esse hominis non sanus iuret Orestes.* (109–118)

A hosszan idézett részlet alapján talán világosan látszik, hogy Persius nem csak az orvoslás általános gyakorlatával volt tisztában, hanem ismerte egyes betegségek lefolyását, az arra javallott gyógymódokat, a betegségek megállapítására használt különféle diagnosztikai módszereket és a jelenségeket.

S most térjünk vissza ismét a Persius környezetébe tartozó orvoshoz, Claudius Agathinushoz. Bár életéről és műveiről keveset tudunk, néhány alapvető információval mégis rendelkezünk ezekről. Az általános vélekedés szerint egy fontos orvosi irányzat alapítója volt, amelynek elméleti alapjait a sztóikus filozófiai iskola szolgáltatta. Oreibasiosnak, Iulianus császár orvosának a művei közt fennmaradt egyik művének

kivonata, amely a hideg- és melegvizes fürdő terápiás jelentőségéről szól.⁹⁵⁴ Ezenkívül néhány művének címe fennmaradt Galenosnál, de a művek tartalmát közelebbről nem ismerjük. Mindenesetre e művek közt említi Galenos Agathinos *De helleboro* című művét is. S itt kanyarodjunk vissza újra Persiushoz, aki többször is hivatkozik a *helleborus*-ra, a *hunyor*-ra

Elleborum frustra, cum iam cutis aegra tumebit

Poscentis videas, venienti occurrite morbo (63–64)

A hunyor pontos kimérése ugyanis igencsak fontos volt, a gyógyulást veszélyeztette a legkisebb tévedés is. Ezt pedig pontosan tudhatta Persius Agathinustól.

Véleményem szerint az orvosi témák, metaforák, egyéb a gyógyítással kapcsolatos vonatkozások Persius költészetében való gyakori előfordulásai nem magyarázhatók pusztán az irodalmi példaképek vagy a kor általános tendenciáinak hatásával. Döntő szerepet játszott az, hogy Persius mestere, Cornutus révén megismerkedett egy spártai orvossal, Claudius Agathinusszal, akit nemcsak nagyra tartott, de akitől betekintést nyert az orvoslás korabeli gyakorlatába is.

⁹⁵⁴ Vö. Galenus, *Definitio Medicinae*, 14.

h) *Nero*

Nero 59-ben, anyja halála után szervezte meg első, görög mintákat követő ünnepségét, a *Iuvenalia*-t, amelyen többen is bemutatták irodalmi, költői alkotásaikat. Ennek az ünnepségnek, amely Nero szakálla leborotválásához kapcsolódott, igen negatív megítélése figyelhető meg a történetíróknál, a hellénizálódás felé való első lépésként értékelik. A princeps azonban nem elégedett meg azzal, hogy megszervezze az ünnepséget, egyben fiatal, nagy elismertségre és hírnévre még nem vergődött, de tehetségesnek ítélt költőket gyűjtött maga köré. Bár ennek a körnek a tagjait pontosan egyetlen forrás sem sorolja föl, itt-ott elszórt megjegyzések alapján tudható, hogy tagja volt Lucanus mellett Silius Italicus, Cocceius Nerva és föltehetően Cluvius Rufus is. Tacitus, akitől a körről való beszámoló ránk maradt, azt írja, hogy e kör tagjai alkalmanként összejöttek, s megbeszélték a terítékre került költeményeket, vagy ott rögtönöztek verseket. Majd hozzáteszi, hogy Nero a lakomák után maga köré engedte a filozófia tanítóit, hogy vitáikkal szórakoztassák.⁹⁵⁵ Míg a princeps irodalmi köréről rendelkezünk némi vízióval, arról, hogy kik lehettek-e filozófusok, semmit sem tudunk.

Abból a tényből kiindulva, hogy Nero – Seneca sztoikus neveltetése ellenére – nem volt egyetlen filozófiai irányzat elszánt követője sem, valamint abból, hogy Tacitus kifejezetten a filozófusok egymással folytatott vitájáról ír, arra lehet következtetni, hogy az így meghívást kapott filozófusok különféle, akkor Rómában divatos filozófiai iskolák képviselői lehettek, azaz valószínűleg voltak köztük a sztoikuson kívül epikureus és kynikus filozófusok is. És ez egybevágott azzal a nerói szándékkal, hogy Seneca orra alá borsot törjön, hiszen a filozófus egyfelől féltékeny lehetett amiatt, hogy más filozófusok is közel férköztek neveltjéhez, másfelől láthatta azt, amit addig Suetonius szerint Agrippina nem engedett: Nero filozófiával foglalkozik.⁹⁵⁶

Nero 59-es kezdeményezése – minden vihar ellenére – kitartott egészen 68-ig, hiszen a kör tagjai közül többeket még ekkor is a princeps közelében találunk: Nerva kitüntette magát a Piso-féle összeesküvés fölgöngyölítésében és a megtorlásban, míg Silius Italicus a legnehezebb időben, nem sokkal Nero bukása előtt, 68 januárjában lépett hivatalba consulként. Ahogy megfogyatkozva bár, de megmaradt a császárt támogató költők köre, úgy minden bizonnyal megmaradt az udvarba bejáratos filozófusok köre is. Erre utal

⁹⁵⁵ Tacitus, *Annales*, 14, 16.

⁹⁵⁶ Vö. Suetonius, *Nero*, 52.

legalábbis a többször idézett történet (frg. XV/15). Ezek szerint Nero – többek jelenlétében – véleményt és tanácsot kért Cornutustól, mit gondol tervezett eposzáról, hogy négyszáz könyvben meg kívánja írni Róma történetét. Mindez az utalások alapján 66-ban történt. Ekkor a princeps már két éve a nyilvánosság előtt is vállaltan költőként mutatkozott, sőt ekkor már valószínűleg publikálta költeményei gyűjteményét (*Dominicus*) és *Troica* című kiséposzát, megvolt hát az oka arra, hogy magasabbra tekintsen. Cornutus az eposztervre először csak annyit mondott, hogy a mű hosszát túlzásnak tartja, amivel még nem váltotta volna ki a princeps haragját. Csakhogy valaki (más szövegváltozatban a császár) erre megjegyezte, hogy Chrysispos, akit Cornutus csodál és utánoz, sokkal többet írt, mire a filozófus nem tett lakatot a szájára, és odabökte, hogy Chrysispos művei hasznára vannak az emberiségnek, ami – még ha nem mondta is – nem állítható Nero tervezett eposzáról. Cassius Dio szerint Nero e megjegyzése miatt küldte száműzetésbe Cornutust.

Bár valószínű, hogy a száműzetés valódi oka nem ez volt, hiszen, ahogy Suetonius írja, Nero elnéző volt az őt kritizálókkal, a történet arra kiváló, hogy következtetéseket tegyünk Cornutus udvari pozícióival kapcsolatban.

Egyfelől ekkor, 65-66-ban túl vagyunk már a Piso-féle összeesküvés leleplezésén és az azt követő, addig nem látott módon véres megtorláson. Meghalt Seneca és Lucanus és még sokan mások. A következő célpont, ahogy az Tacitus *Annales*-éből kiderül, Thræsea Paetus és a körötte csoportosulók. Rájuk korábban nem lehetett lecsapni, mert Thræsea Paetus (ellentétben Senecával) távol tartotta magát Pisóéktól. Noha korábban történt kísérlet arra, hogy Nero összebéküljön a befolyásos stoikus politikussal, viszonyuk ekkorra már végérvényesen megromlott. Cornutust tehát éppen a Thræsea Paetusszal és körével fönnálló kapcsolata sodorhatta veszélybe, túl valóban meggondolatlan kijelentésén.

Az 59 és 66 közötti időben azonban Cornutus sok olyasmit tehetett, amivel kiérdemelte és biztosította Nero bizalmát. A történet szerint ráadásul pedagógiai teljesítményével szerzett hírnevet a filozófus, s a princeps szemében irodalmi kérdésekben is tekintélynek számított. Vagyis Cornutus – és erre utalnak Vergiliusszal kapcsolatos megjegyzései – ez időszakban írt műveiben igyekezett a császári elvárásokhoz igazodni, ami jutalmát az *Annaea gens*-et ért csapások közti biztonságban nyerte el. Cornutus tehát tagja lehetett a Nero körül csoportosult filozófustársaságnak, s esztétikai kérdésekben tekintélynek számított, akinek véleményére a princeps is adott. Száműzetését pedig talán annak köszönhetette, hogy rosszakarói a Thræsea Paetusszal való

kapcsolatát olvasták a fejére. Mert ha nem vonjuk is kétségbe a történet egyészének hitelességét, az elképzelhető, hogy a beszélgetés nem Nero jelenlétében zajlott le, hanem később súgták a princeps fülébe. Bárhogy volt is, Cornutus kegyvesztéséig bejáratos volt az udvarba, előbb a Palatinusra, majd a Domus Aurea-ba, s irodalmi-esztétikai kérdésekben mérvadó tekintélynek számított.

i) Thrasea Paetus

Thrasea Paetust, aki Tacitus *Annales*-ében a Nero-kori sztoikus senatusi ellenzék egyik vezéralakjaként tűnik föl, családi kapcsolat fűzte Persiushoz. A családi kapcsolat pontos fokát nem ismerjük, de valószínűsíthető, hogy felesége, az ifjabb Arria révén álltak rokonságban.⁹⁵⁷ (A fiatalabb Arria Caecina Paetus és az idősebb Arria lánya volt. Nemcsak Arria egyedülálló hősiessége, hanem a rokonság is arra sarkallhatta Persiust, hogy megverselje az asszony nagyszerű tettét.) Thrasea Paetus azonban kedvelte is Persiust, máskülönben nem vitte volna magával itáliai útjaira, ahogy azt a *Vita Persii* írja. Ha korábban nem ismerte is Cornutus Thrasea Paetust, Persius révén könnyen összeismerkedhettek. Bár kitapintható, hogy Tacitus túlságosan elfogult Thrasea Paetus irányába, és – alighanem forrásait követve – eltúlozza a politikus jelentőségét a Nero-kori ellenzék vezetőjeként, az biztos, hogy Thrasea Paetus egy idő után igyekezett látványosan protestálni a nerói politika számára elfogadhatatlan gyakorlata ellen.

Cornutus, ahogy azt korábban kifejtettük, Persiusszal való kapcsolata révén, hiába tartozott az *Annaea gens*-hez, leginkább azzal a körrel tartott kapcsolatot, amely Thrasea Paetus körül gyülekezett. A csoporthoz való tartozás azonban, ahogy gyülekeztek a viharfelhők, egyre kellemetlenebbé vált, főleg úgy, hogy ezekben az egyre baljósabb években, vagyis a hatvanas évek elején, Cornutus a Nero köré sereglett filozófusok egyike volt. Hogy érezte a veszélyt, amely amiatt leselkedhetett rá, mert szoros kapcsolatban állt a princeps ellenzékével, néhány momentumból világosan kitetszik. Azon túl, hogy Silius Italicusnak, a nerói költői kör évek alatt egyre befolyásosabbá és veszedelmesebbé váló tagjának ajánlotta Vergiliusról szóló művét, alátámasztja ezt a feltételezést az is, ahogy Persius hagyatékával bánt. A *Vita Persii* azt írja, hogy Cornutus megváltoztatta az I. szatíra 121. sorát, nehogy Nero magára vegye a Midas királyra tett

⁹⁵⁷ Az is fölmerült, hogy maga Cornutus volt Thrasea Paetus feleségének a rokona, ezt azonban semmilyen adat nem támasztja alá. Vö. BERDOZZO (2009) 4.

célzást, de arról is beszámol, hogy Cornutus nem javasolta Persius anyjának, hogy közreadja fiának az idősebb Arriáról írt – föltehetően magasztaló – költeményét. Mindez leghamarabb 63-ban történhetett, néhány hónappal Persius halála után. Vajon esztétikai vagy politikai döntést hozott Cornutus a satíraszöveg megváltoztatásával és azzal, hogy nem javasolta az Arria-elogium publikálását? Szinte bizonyos, hogy nem az esztétika, hanem az egzisztenciális számítás játszott közre Cornutus döntésében.

1) Feltételezhető kapcsolatai (Calpurnius Siculus, Quintilianus)

Van a korabeli Rómának néhány további olyan költője, írója, akikkel minden bizonnyal kapcsolatba került Cornutus, de akikkel való ismeretségét csak közvetett módon lehet bizonyítani. Közülük az első Calpurnius Statura, akit a *Vita Persii* említ Persius barátjaként, s akiről azt mondja, hogy még Persius életében ifjan meghalt (*eo vivo iuvenis decessit*). Személyét régóta találkozások övezik. Elsősorban az okozza a problémát, hogy Calpurnius Statura nevű személy egyéb forrásból nem ismert, ráadásul a *Statura* cognomen sem általános. Továbbá a mondat együtt említi Caesius Bassusszal, s azt állítja, hogy mindketten kora felnőttkoruktól (*a prima adolescentia*) voltak Persius barátai. Bassusról az életrajz megjegyzi, hogy költő (*poeta*) volt, Calpurnius Staturával kapcsolatban azonban semmilyen meghatározást nem ad. Az életrajz gyakorlatában mindez nem egyszeri. Később, amikor arról beszél, hogy Cornutusnál két nála idősebb göröggel is szoros kapcsolatban állt Persius, szintén nem ad világos meghatározást az életrajz szerzője. De nem ad közelebbi definíciót sem Servilius Nonianusszal, sem Thræsea Paetusszal, sem Senecával kapcsolatban. Ennek valójában csak egyetlen oka lehet: a szerző fölöslegesnek ítélte a közelebbi meghatározást, mert valamennyien ismertek voltak az életrajz föltételezett olvasóközönsége előtt. Persze, arra is lehet gondolni, hogy nem tudta, hogyan definiálni őket, ez azonban valószínűtlen, főleg Seneca vagy Thræsea Paetus esetében. Vagyis két további lehetőség adódik: vagy azt tesszük föl, hogy Calpurnius Statura az életrajz megírása idején még annyira benne élt a köztudatban, hogy elég volt a nevét megemlíteni, vagy a másik lehetőség, hogy föltételezzük – a *Vita Persii* – gyakorlatának megfelelően a Caesius Bassus neve mellett szereplő *poeta* meghatározás Calpurnius Staturára is vonatkozik. Ez egyébként egybevágh azzal, hogy az életrajz szerzője a két görög orvost is egymás mellett szerepelteti. Legnagyobb valószínűséggel tehát azt mondhatjuk: Calpurnius Statura feltehetőleg *költő* volt.

E hipotézist elfogadva további nehézségekkel nézünk szembe. Calpurnius Statura nevű költőt nem ismerünk. Quintilianus említ ugyan egy bizonyos Calpurnius Surát, de róla más forrásból nem tudunk. Itt van továbbá Calpurnius Siculus, akitől hét bukolikus költemény maradt ránk, amelyek ráadásul évszázadokon keresztül a IV. században élt karthágói Nemesianus eclogáival együtt hagyományozódtak. A hozzá kapcsolódó filológiai probléma megoldása után is sokáig vitatott volt, hogy mikor is élt: Nero korában vagy a harmadik század közepén.⁹⁵⁸ Érvek mindkét állítás mellett sorakoznak, de a Calpurnius Siculusszal foglalkozók többségének véleménye – szerintem is helyesen – arra hajlik, hogy a költő Nero korának első éveiben alkotott, s utolsó, hetedik eclogáját az 57-ben ácsolt amphitheatrum építése és az ott tartott bemutatók ihlették.

Mivel a calpurniusi eclogák sora 57-ben megszakad, föltételezhető, hogy későbbre datált műve azért nem maradt fenn, mert meghalt. E hipotézis alapján kézenfekvő a Persius életében meghalt Calpurnius Staturát és Calpurnius Siculust azonosítani. A különböző cognomenek azonban még így is megoldásra váró rejtvényt jelentenek. Elméletekben ez alkalommal sincs hiány.

Calpurnius Siculus első eclogájában egy hórihorgas és egy tömzsi, zömök termetű pásztor akad rá egy fába vésett próféciára, amely új aranykor beköszöntét ígéri. Egyes kutatók a testvérpár alakjában a költőre és fivérére gondoltak, s ebből már egyenesen következett, hogy a *Statura* cognoment a hórihorgas költőtestvérré vonatkoztassák.⁹⁵⁹ E gondolatmenet szerint tehát Calpurnius Statura a költő Calpurnius Siculus testvére. Virtuóz, de gyenge lábakon álló következtetés.

De mi a helyzet a Siculus cognomennel, amely szintén nem általánosan használt ragadványnév? A szöveghagyományban megőrzött formájának helyességét könnyen kétségbe vonhatjuk.

Köztudott, hogy a bukolikus költészet *primus inventor*-ának a görög és a római irodalmi hagyomány is a *siciliai* Theokritost tekintette. Amikor a műfajt Vergilius romanizálta, a görög bukolikus hagyomány egyes elemeit változatlanul megőrizte (például a görög pásztorneveket), ezáltal a római bukolikus költészet egyértelműen őrizte görög, sőt kifejezetten siciliai eredetét. Calpurnius *Siculus* cognomenje tehát korántsem biztos, hogy valódi ragadványnév. A fent elmondottak alapján elképzelhető, hogy olyan *választott*, vagy a költőre mások által *ragasztott* név a *Siculus* cognomen, amely a költő

⁹⁵⁸ Vö. SIMON (2009) 39sqq.

⁹⁵⁹ Vö. SIMON (2009) 20.

által művelt műfaj eredetére utal. Ha így van, korántsem kizárt, hogy Siculus valódi cognomenje Statura volt.

És szólnak érvek a két személy azonosítása mellett a siculusi költemények alapján is. Bukolikus költeményeinek vannak ugyanis olyan elemei, amelyek a Persius-szatírákkal való kölcsönhatást bizonyítják.⁹⁶⁰

S mi a helyzet Staturával és Surával? Bármily romlott is a *Vita Persii* szöveghagyománya, a hagyományozott Statura jogosságát nem lehet kétségbe vonni, ugyanis már a legkorábbi kódexekben is ez a név fordul elő. Ha tehát romlott a szöveghagyomány, akkor a romlás föltehetően már az ókorban bekövetkezett. Jelen helyzetben nincs érv Statura és Sura azonossága mellett. Pedig Quintilianus ismerhette Calpurnius Staturát. Abból ugyanis, hogy Quintilianus nem csak ismerte, hanem nagyra is becsülte Persiust, akivel – mint korábban önálló tanulmányban részletesen kifejtettem⁹⁶¹ – Servilius Nonianus házában ismerkedhettek meg, az is következik, hogy Quintilianus ismerte Calpurnius Staturát. Ezt erősíti meg, hogy Quintilianus Caesius Bassust is személyesen ismerte, s a költészetének szóló elismerés szól egyben az embernek, aki talán bizonyos fokig még a barátja is volt, mielőtt 59-ben elhagyta Rómát, és visszatért Hispaniába, hogy majd Galba oldalán térjen vissza.

Mindez persze arrafelé vezet, hogy föltelezzük Calpurnius Statura, aki föltehetően azonos Calpurnius Siculusszal, Caesius Bassus, Quintilianus és Persius (jól) ismerték egymást, s így kapcsolatba kerültek (talán a satíráköltőn keresztül) Cornutusszal is.

Quintilianus, aki később döntő szerepet játszott a Nero-kori irodalom kanonizálásában,⁹⁶² nem említi Cornutust. Róla való hallgatása akár jelzésértékű lehet. Amikor Quintilianus 68-ban Galba oldalán visszatért Rómába, egykori ismerősei közül sokan (Persius, Lucanus, Seneca stb.) már nem voltak az élők sorában, a száműzött Cornutus sorsa pedig bizonytalan volt. Amikor már Domitianus uralkodása alatt megírja nagy szintézisét, az *Institutio oratoria*-t – benne a híres 10, 1-es caputtal – már jó emberöltőnyi idővel öregebben tekint vissza az ötvenes évek irodalmi életére: költőkre, írókra, filozófusokra, rhétorokra, grammatikusokra. Cornutus száműzése óta is eltelt már jó másfél-két évtized. S ez az idő nyilván befolyásolta az ítéletalkotást, világosabbá tette, mi az, ami kiállja az idő próbáját. Úgy tűnik, ebből a szempontból Cornutus nem volt szerencsés. Ami időtállót alkotott, talán filozófiai művei, kevésbé voltak érdekesek a

⁹⁶⁰ Vö. BARTALUCCI (1976) 85-166.

⁹⁶¹ TAKÁCS (2006).

⁹⁶² Érdekes megállapítás, hogy Quintilianus a felét sem említi azoknak a költőknek, akikről a kortárs Statius megemlékezik. Vö. MCNELIS (2002) 69.

római közönség számára, Vergilius-tanulmányai pedig túlságosan is szorosan kötődtek a Nero-kori ideológiához. Ezért maradhatott ki Cornutus az *Institutio oratoria*-ból.

Quintilianus egyébként hűvös távolságtartással kezelte az Annaeusokat, korántsem volt elragadtatva tőlük. Senecával kapcsolatos markáns kritikája oly ismert volt, hogy az *Institutio oratoria* már hivatkozott irodalomtörténeti összefoglalójának végén mentegetőzve kell hosszan előadnia, hogyan is ítél a filozófusról, s nem túl hízelgő az sem, ahogy az unokaöccséről, Lucanusról ír, akit inkább rhétornak, mintsem költőnek tart. Hogy ez a fenntartás az *Annaea gens* más tagjaira is vonatkozott-e, nem tudjuk. Inkább az szembetűnő, hogy hispaniai származása ellenére Quintilianus nagyobb elismeréssel említi annak az etruszk származású körnek a tagjait (pl. Caecina Paetus, Arria, Thrasea Paetus), akikkel Persius állt rokonságban. E politikus-kör tagjai iránti föltétlen tiszteletét örökíthette át egyébként tanítványára, az ifjabb Pliniusra is.

Cornutushoz visszatérve: noha bizonyosnak tűnik, hogy a filozófus személyesen ismerte Calpurnius Statura-Siculust és Quintilianust, műveinek, nézeteinek hatását sem a költő, sem a rhétor műveiben nem tudjuk kimutatni.

EXCURSUS VII.: Quintilianus és Cornutus

Quintilianus, aki tehát nagy valószínűséggel ismerte Cornutus, hiszen az ötvenes években Rómában tanult, és Persiusszal, Lucanusszal szintén bizonyos kapcsolatban állt akár Servilius Nonianuson keresztül is, egyetlen egyszer sem tesz említést Cornutusról. Hallgatása róla azért föltűnő, mert közben szót ejt olyan dolgokról, amelyekkel a töredékek tanúsága szerint Cornutus is foglalkozott. Szónoklattanában Quintilianus ugyanis ír az etimológiáról, illetve a *figurae sententiarum* problémájáról, amely kérdésnek Cornutus külön művet szentelt. Az alábbiakban kettőjük vélekedését párhuzamba állítva próbálom megmutatni, hogy nem lehetetlen a két szerzőt kapcsolatba hozni egymással, s ezáltal rávilágíthatunk arra is, miért nem említette Cornutust Quintilianus.

Műve legelején, az első könyvben határozottan állást foglal Quintilianus az etimológiával kapcsolatban. Cornutusról ugyan nem tesz említést, de szavai alapján nyilvánvaló, hogy igencsak fenntartásokkal kezelte a szófejtésnek azokat a módjait, amelyekre példát Cornutusnál is találunk. Megfogalmazása szerint: *Iam illa minora in quibus maxime studiosi eius rei fatigantur, qui verba paulum declinata varie et multipliciter ad veritatem reducant aut correptis aut porrectis aut adiectis aut detractis aut permutatis litteris syllabisve.*⁹⁶³ Majd hozzáteszi végkövetkeztetésként: *Inde pravis ingeniis ad foedissima usque ludibria labuntur.* Quintilianus a művében nem tesz említést

⁹⁶³ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 1, 6, 28.

görög szavak vagy istennevek eredeztetéséről, de ismeri a Cornutusnál szintén többször előforduló ellentétben alapuló etimologizálást (*etiamne a contrariis aliqua sinemus trahi, ut "lucus" quia umbra opacus parum luceat, et "ludus" quia sit longissime a lusu, et "Ditis" quia minime dives?*⁹⁶⁴), de abból, hogy a példákat kérdésként fogalmazza meg, föltételezhető, hogy alapvetően szkeptikus volt az efféle magyarázatokkal kapcsolatban.⁹⁶⁵ Amikor az anomáliák felsorolásában továbbhalad, érdekes megjegyzést tesz egy olyan szerzővel kapcsolatban, akinek irodalmi tevékenységéről elismerő a véleménye: *sic pervenimus eo usque ut "stella" luminis stilla credatur, cuius etymologiae auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte qua a me reprehenditur inhumanum est.*⁹⁶⁶ Nem tudjuk, ki volt ennek az etimológiának a forrása, ki lehetett a *clarus auctor*, akinem nevét emberségből elhallgatja Quintilianus, mert más adatot ezzel a magyarázattal kapcsolatban nem ismerünk, magatartása azonban arról árulkodik, hogy bizonyos típusú szómagyarázatokat igazi vadhajtásnak tartott.

Ugyancsak ide vonható az az álláspontja is, amely szintén ellentétesnek tűnik azzal a sztoikus szemlélettel, amelyet Cornutus is követett. Míg a filozófus szerint, ahogy azt a *CThG* bizonyítja, az első emberek, akik nevet adtak a dolgoknak, bölcsességük folytán a dolgok igazi természete szerint nevezték meg például az égitesteket, addig Quintilianus szerint az első emberek nem bölcsességük, hanem szabadságuk folytán adtak nevet a dolgoknak: *Fingere, ut primo libro dixi, Graecis magis concessum est, qui sonis etiam quibusdam et adfectibus non dubitaverunt nomina aptare, non alia libertate quam qua illi primi homines rebus appellationes dederunt.*⁹⁶⁷ Az etimológiához való fenntartásokkal teli álláspontja, illetve az a tény, hogy a görög szavak magyarázata, még ha istennevekről van is szó, nem érdekelte, végeredményben magyarázattal szolgál arra, hogy az első könyvben miért nem tett említést Cornutusról.

Továbbmenve azt mondhatjuk, hogy mivel az *Institutio Oratoria* nyolcadik és kilencedik könyve foglalkozik az *elocutio* kérdéskörével, kis szerencsével ezekben a könyvekben találhatunk olyan típusú megállapításokat, amelyek korrelációba hozhatók Cornutus véleményével.

Elsőként említhetjük Quintilianusnak azt a megállapítását, amelyet könnyen párhuzamba állíthatunk Cornutusnak a Vergilius-kritikájával. A szónoklattan írója szerint a világos fogalmazásra kell törekedni, és el kell kerülni az esetleges obszcén, rút és alantas megfogalmazást: *Perspicuitas in verbis praecipuam habet proprietatem, sed proprietas ipsa non simpliciter accipitur. Primus enim intellectus est sua cuiusque rei appellatio, qua non semper utemur. Nam et obscena vitabimus et sordida et humilia.*⁹⁶⁸ A Quintilianus által használt kifejezések megegyeznek azokkal a jelzőkkel, amelyeket Cornutusnak tulajdonítanak a késő-ókori Vergilius-kommentárok (*sordidus*,⁹⁶⁹ *humilis*), illetve azzal az értelmezési problémával, amelyet egy Vergilius-hely kapcsán a *De figuris sententiarum* című művéből származó töredékében fejtett ki Gellius szerint, ahol a

⁹⁶⁴ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 1, 6, 34.

⁹⁶⁵ POYNTON (1934) 7; MACFARLANE (1980) 5.

⁹⁶⁶ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 1, 6, 35.

⁹⁶⁷ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 8, 3, 30.

⁹⁶⁸ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 8, 2, 1.

⁹⁶⁹ Colombo szerint a kifejezés nyelvi megfogalmazásra vonatkozott. Vö. COLOMBO (2014) 348–349.

filozófus-kritikus éppen a kép obszcén értelmezési lehetőségét kifogásolta. Noha Quintilianus nem említ egyetlen olyan Vergilius-részletet sem, amelyhez kapcsolódó töredék fennmaradt volna Cornutustól, mégis úgy tűnik, hogy Quintilianus ugyanúgy foglalkozott a *cacemphaton* vagy a *tapeinosis* problémájával, mint Cornutus, de ezekkel kapcsolatban is megengedőbb volt nála. A félreérthető kifejezésekkel kapcsolatban ugyanis megjegyzi, hogy bár a szerzőnek nem volt ilyen szándéka, az olvasó obszcén jelentéssel ruházhatja föl a szöveget: *Nec scripto modo id accidit, sed etiam sensu plerique obscene intellegere, nisi caveris, cupiunt (ut apud Ovidium "quaeque latent meliora putant") et ex verbis quae longissime ab obscenitate absunt occasionem turpitudinis rapere.*⁹⁷⁰ Majd hivatkozik Celsus egyik kritikájára, amely esetében annak veszélyére figyelmeztet, hogy ha így értelmezzük a költői szövegeket, akkor szinte bármelyik költői sor értelme kifacsartható: *Siquidem Celsus cacemphaton apud Vergilium putat: "incipiunt agitata tumescere": quod si recipias, nihil loqui tutum est.*⁹⁷¹ Az nem derül ki, hogy a Cornutus által kifogásol részlettel kapcsolatban mi volt Quintilianus véleménye, de föltételezhető, hogy a Venusról és Vulcanusról szóló részlet értelmezésével kapcsolatban is így vélekedett, vagyis túlzottnak tarthatta a részlet ilyen értelmű magyarázatát.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy egyértelmű, szövegszerű kapcsolat nem mutatható ki Quintilianus műve és a Cornutustól fennmaradt töredékek közt, a tartalmi párhuzamosságok viszont azt mutatják, hogy Quintilianus távolságtartó vagy egyenesen ellentétes álláspontot foglalt el olyan kérdésekben, amelyekkel kapcsolatban a filozófusnak is markáns nézete volt. Így végső soron az *Institutio Oratoria*-hoz legközelebb álló Cornutus-művel, a *De figuris sententiarum*-mal kapcsolatban is csak annyit jelenthetünk ki óvatosan, hogy Quintilianus műve alighanem abban lehet segítségünkre, hogy világosabban körvonalazhassuk, milyen kérdésekkel foglalkozott elveszett művében Cornutus.

⁹⁷⁰ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 8, 3, 47.

⁹⁷¹ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 8, 3, 47. Az *agitare* igének lehetséges szexuális tartalmat tulajdonítani, de a jelentése a szövegösszefüggésben egyértelmű. Vö. KING (2004) 207, n. 32.

k) *Petronius és Eumolpus–Cornutus*

1998-ban meglehetősen értetlenséget kiváltó monográfia jelent meg Giuseppe Giovanni Gamba tollából *Petronio Arbitro E I Cristiani: Ipotesi Per Una Lettura Contestuale del Satyricon* címmel. A szalézi szerzetes Gamba legfőbb hipotézise, hogy a *Satyricon* szerzője keresztény volt, s a mű a kereszténységről szól, s ennek megfelelően a regény egyes jelenetei Jézus tanítására utalnak. A 411. oldalas kötet apropóját Ilaria Ramelli egyik tanulmánya adta, aki annak a lehetőségét vetette föl egyik tanulmányában, hogy Petronius regényében utalás olvasható *Márk evangélium*-ára.⁹⁷² A két szöveg összekapcsolása nem újkeletű, hiszen Preuschen 1902-ben már fölvetette, hogy a haláláról előre szóló Trimalchio például szolgálhatott az evangélistának.⁹⁷³ Ramelli – a szatíra műfajából kiindulva – az elméletet a visszájára fordította annak a lehetőségnek a megfogalmazásával, hogy Petronius ismerte és parodizálta a legkorábbi evangéliumot. Kétségtelen, hogy egyes motívumok, események⁹⁷⁴ kapcsán felvetődik a kapcsolat, vagy legalábbis a közös forrásból való eredeztetés lehetősége, ezt azonban Gamba a valószerűtlenségig fokozta azzal, hogy a szöveg szereplőit a korabeli történelem jelentős alakjaival azonosította (Petronius = Encolpius, Nero = Ascyllus, Sporus = Giton, Quartilla = Agrippina, Seneca = Agamemnon, Trimalchio = Péter apostol). A kulcsregényként való értelmezést nem fogadta kedvezően kritika,⁹⁷⁵ de visszhangtalan sem maradt, hiszen a Petronius-szakirodalomban olykor hivatkoznak rá.⁹⁷⁶ Bármennyire nehezen emészthetőnek tűnik a Gamba kínálta interpretáció, a Cornutus-Eumolpus azonosítással mindenképpen érdemes behatóbban foglalkozni, hiszen az minden bizonnyal kizárható, hogy Petronius és Cornutus ne ismerték volna egymást, hiszen ugyanabban az időben voltak mindketten bejáratosak a császári udvarba. Gamba Eumolpus és Cornutus azonosításáról szóló elemzését Eumolpus felbukkanásával kezdi. Encolpius éppen képtárban van, ahol görög mesterek olyan képeit nézegeti, amelyek a különféle istenségek, ahogy Gamba fogalmaz, pederasztá szerelmeit („amori pederasti”)

⁹⁷² RAMELLI (1996).

⁹⁷³ PREUSCHEN (1902) 252–253.

⁹⁷⁴ Vö. Mk 14, 3; 14,9 – Petronius, *Satyricon*, 77, 7; 78, 3-4; Mk 14, 31; 14, 68; 14, 72 – Petronius, *Satyricon*, 74, 1-4., etc.

⁹⁷⁵ PANAYOTAKIS (1999) 412–413.

⁹⁷⁶ Vö. WOLFF (2003) 341.

ábrázolják, s ezek látványának hatására így kiált fel: *Ergo amor etiam deos tangit.*⁹⁷⁷ Eumolpust, aki a felkiáltás közben lép be, így jellemzi az elbeszélő: *Ecce autem, ego dum cum ventis litigo, intravit pinacothecam senex canus, exercitati vultus et qui videretur nescio quid magnum promittere, sed cultu non proinde speciosus, ut facile appareret eum ex hac nota litteratorum esse, quos odisse divites solent.*⁹⁷⁸ Miután megpillantja Eumolpus Encolpiust, azonnal beszélni kezd, és bemutatkozik: *Ego, inquit, poeta sum et, ut spero, non humillimi spiritus, si modo coronis aliquid credendum est, quas etiam ad imperitos deferre gratia solet. 'Quare ergo, inquis, tam male vestitus es?' Propter hoc ipsum. Amor ingenii neminem unquam divitem fecit.*⁹⁷⁹ Ha korábban nem is, ezen a ponton Gamba elbizonytalanodhatott volna, mivel a leírás inkább illik valamely kynikus, mint sztoikus filozófushoz, hiszen Eumolpus szegénysége nemcsak megjelenésén látszik, hanem abban is, hogy Encolpius tekintetében a ruházata miatt megütközést fedezi, amelyre azonnal válaszol is arra hivatkozva, hogy az *amor ingenii* még senkit sem tett gazdaggá. Kétségtelen, hogy a *Vita Persii* szerint Cornutus visszautasította azt az alighanem kisebb vagyonnak tekinthető örökséget, amelyet a szatíraköltő hagyott rá (T10), de arról nincs szó, hogy maga Cornutus szegény lett volna, vagy úgy viselkedett volna, hogy gyűlöljék a gazdagok.

Magyarázkodása, vagyis a szegénység dicsérete után azután korábbi viselt dolgaival traktálja Encolpiust Eumolpus, s elmondja – a sok pederasztá témájú kép között –, hogy miként szeretett volna fiúszertőt szerezni magának Pergamumban. Később filozófiáját is kifejti a képek láttán, amelynek középpontjában szintén a pénz és a pénzéhség áll, s bár példái emlékeztetnek Persius szatíráinak egyes részleteire,⁹⁸⁰ kemény kritikájában nem találni olyan elemet, amely ne általános kynikus-sztoikus nézet lenne.⁹⁸¹

A következő jelenetben azonban Eumolpus figurája újabb fordulatot tesz. Míg Encolpius a Trója elfoglalását ábrázoló képet szemléli, az eddig inkább filozófusnak mutakozó kéretlenül mellészegődött Eumolpus költővé alakul, és előadja a Nero-

⁹⁷⁷ Petronius, *Satyricon*, 83.

⁹⁷⁸ Petronius, *Satyricon*, 83.

⁹⁷⁹ Petronius, *Satyricon*, 83.

⁹⁸⁰ Vö. Persius, *Satirae*, 3, 62–76.

⁹⁸¹ Petronius, *Satyricon*, 88: *At nos vino scortisque demersi ne paratas quidem artes audemus cognoscere, sed accusatores antiquitatis vitia tantum docemus et discimus. Vbi est dialectica? ubi astronomia? ubi sapientiae cultissima via? Quis unquam venit in templum et votum fecit, si ad eloquentiam pervenisset? quis, si philosophiae fontem attigisset? Ac ne bonam quidem mentem aut bonam valitudinem petunt, sed statim antequam limen Capitolii tangant, alius donum promittit, si propinquum divitem extulerit, alius, si thesaurum effoderit, alius, si ad trecenties sestertium salvus pervenerit.*

paródiának tartott *Troiae halosis* című epikus költeményt,⁹⁸² amelynek meglepő módon nem hexameter, hanem iambikus senarius a versformája,⁹⁸³ mintha egyszerre akarná az akkoriban a Trójáról szóló költeményén dolgozó Nerót és a tragédiaíró Senecát parodizálni.⁹⁸⁴ Az Eumolpus által előadott nem túl hosszú szöveg a falóról, Laocoonról és a város csellel való bevételéről szól, a szöveg kevés költőiséggel, sokkal inkább valamiféle iskolamesteri pedantériával⁹⁸⁵ adja elő a drámai eseményeket,⁹⁸⁶ s inkább tűnik iambikus prózának, mint költeménynek, a római költészetre jellemző szórendi szabadság ugyanis – az első sorok kivételével – alig jellemzi, a mondatai nagyrészt prózaiak (például: *Huc decenni proelio/ irata virtus abditur, stipant graves/ recessus Danai et in voto latent.*) miközben a használt igék inkább egy irodalomkritikus szájába illenek. A ló oldalára föl van írva a szabadság címe (*hoc titulus fero/ incisus*), Laocoon a dárdájával megjelöli a faló hasát (*cuspidem/ uterum notavit*), s még a Hold is úgy jelenik meg, mint egy tanítványait vezető mester (*Iam plena Phoebe candidum extulerat iubar/ minora ducens astra radiantis face*). A költemény nem is arat sikert, mert megdobják Eumolpust. Ezt a jelenetet Gamba ugyan Jeruzsálem pusztulásának megjövendölésével és Istvánnak, az első vértanúnak a megkövezésével kapcsolja össze,⁹⁸⁷ a Trója-téma kortárs vonatkozásai is éppen elegendőek annak feltételezéséhez, hogy a paródiát a korabeli irodalomkritikával kapcsoljuk össze, ha Eumolpus alakjában ebben az esetben kétségtelenül hangsúlyosabbak a költő Neróra való utalások.

Ezután újabb események következnek, amelyekben Eumolpus főszerepet játszik.⁹⁸⁸ Sóvárgása fő célpontja Giton, őt próbálja megkörnyékezni hízelgésével, s ki is jelenti: *Ego paedagogus et custos, etiam quo non iusseris, sequar.*⁹⁸⁹ Ezután vita és veszekedés támad, Giton elmegy, Encolpius meg elzavarja Eumolpust, aki bezárja. Visszatérnek, majd nem sokkal később Eumolpus Bargatesszel találkozik, aki *poetarum disertissime*-ként szólítja meg, majd az elveszett Gitont keresik. Nem sokkal később újabb fontos kijelentést tesz Eumolpus: *Ego sic semper et ubique vixi, ut ultimam quamque lucem tanquam non redituram consumerem.* Ezután hosszabb betétek következnek, míg a

⁹⁸² A szöveg értelmezése körüli eltérő nézetekkel kapcsolatban lásd WALSH (1968) 208–209.

⁹⁸³ Petronius, *Satyricon*, 89.

⁹⁸⁴ WALSH (1968) 209–210.

⁹⁸⁵ BECK (1979) 241: „Eumolpus' work is pitched at precisely the right level of mediocrity.”

⁹⁸⁶ Akkor is igaz ez, ha a szöveg hangsúlyai rimelnek a *Satyricon* fő motívumaira is. Vö. ZEITLIN (1971) 66: „In short, the *Troiae Halosis*, although expressed in conventional terms of Vergilian epic, reflects the *Satyricon* themes of deceit and disguise, of luxuria, futile relationships, and sacrilege.”

⁹⁸⁷ GAMBA (1999) 343–344.

⁹⁸⁸ BECK (1979) 240.

⁹⁸⁹ Petronius, *Satyricon*, 94.

CXVIII. caputban újra az irodalomkritikus szerepben jelenik meg Eumolpus, s itt fejti ki azt a nézetét, amely alapján nem teljesen alaptalan azt feltételezni, hogy Petronius Cornutusból is vett színeket a regénybeli költő-filozófus-kritikus alakjának ábrázolásához:

Multos, inquit Eumolpus, o iuvenes, carmen deceptit. Nam ut quisque versum pedibus instruxit sensumque teneriorem verborum ambitu intexuit, putavit se continuo in Heliconem venisse. Sic forensibus ministeriis exercitati frequenter ad carminis tranquillitatem tanquam ad portum feliciorem refugerunt, credentes facilius poema extrui posse, quam controversiam sententiolis vibrantibus pictam. Ceterum neque generosior spiritus vanitatem amat, neque concipere aut edere partum mens potest nisi intrenti flumine litterarum inundata. Refugiendum est ab omni verborum, ut ita dicam, vilitate et sumendae voces a plebe summotae, ut fiat odi profanum vulgus et arceo. Praeterea curandum est, ne sententiae emineant extra corpus orationis expressae, sed intexto vestibus colore niteant. Homerus testis et lyrici, Romanusque Vergilius et Horatii curiosa felicitas. Ceteri enim aut non viderunt viam qua iretur ad carmen, aut visam timuerunt calcare.

Eumolpus szavaiban könnyű olyan elemeket fölfedezni, amelyek a szöveget Cornutusnak a Vergiliusról írt kritikai műve töredékeiben kifejtett nézeteivel vagy a hatása alatt alkotó Persius gondolataival rokonítják. Az a megállapítása ugyanis, hogy nem érkezik meg azonnal senki a Helikónra, aki képes verslábakat alkotni, Persius *choliambus*-ának elejére emlékeztet: *...nec in bicipiti somniasse Parnaso/ meminī, ut repente sic poeta prodirem.*⁹⁹⁰ Az ezt követő utalást akár Silius Italicusra is érthetnénk, aki aktív politikai tevékenységet is folytatott, miközben föltehetően Nero költői körének tagja volt, ahogy arról már esett szó, de akár Neróra is vonatkoztathatjuk e szavakat, vagy Senecára, ha esetleg ekkoriban írta a neve alatt hagyományozott tragédiákat. A harmadik fő megállapítás pedig arra vonatkozik, hogy széles irodalmi műveltséggel kell a költőnek rendelkeznie, amely gondolat szintén nem idegen Cornutustól. Ezután következik a nyelvi megformálásról szóló rész, amely Homéroszt, a görög lírikusokat, a rómaiak közül pedig Vergiliust és Horatiust állítja követendő példaként a költők elé. Ennek az állításnak az esetében szintén nem zárható ki a cornutusi hatás, különösen azért is, mert első helyen a görögöket említi, Horatius pedig kiemelt szerepben csak itt fordul elő a *Satyricon*ban, Petronius máshol nem említi. Ezek a megjegyzések készítik elő, hogy Eumolpus előadja a polgárháborúról szóló eposzt, amellyel – ahogy azt a közvélekedés tartja – Lucanus *Pharsalia*-ját kívánta parodizálni Petronius.⁹⁹¹ A *Satyricon* Eumolpusa e tárgy kapcsán – utalva a Cornutus-tanítvány költő eposzának a római birodalom bukásáról kifejtett

⁹⁹⁰ Persius, *Satirae*, *choliambus*, 2–3.

⁹⁹¹ ZEITLIN (1971) 75.

nézetére, amely szerint az önnön súlya alatt roppant össze (*inuida fatorum series summisque negatum/ stare diu nimioque graues sub pondere lapsus/ nec se Roma ferens.* 1, 70–72) – a költőt a történetíróval állítja szembe, s hogy a Lucanusra való utalás⁹⁹² még teljesebb legyen, a maga költeményét is éppúgy befejezetlennek mondja, mint ahogy a *Pharsalia* sem volt kész a *Satyricon* írása idején. (Más kérdés, hogy befejezetlen is maradt.)

Ecce belli civilis ingens opus quisquis attigerit nisi plenus litteris, sub onere labetur. Non enim res gestae versibus comprehendendae sunt, quod longe melius historici faciunt, sed per ambages deorumque ministeria et fabulosum sententiarum tormentum praecipitandus est liber spiritus, ut potius furentis animi vaticinatio appareat quam religiosae orationis sub testibus fides. Tanquam si placet hic impetus, etiam si nondum recepit ultimam manum [...]

Eumolpus szavainak az ad igazi jelentőséget és veti föl annak lehetőségét, hogy Petronius itt Cornutustól kölcsönzött gondolatokat, hogy hasonló állítást fogalmaz meg az *Institutio Oratoria*-ban Quintilianus, s a kritika megtalálható Martialisnál is. A szónok szerint *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus.*⁹⁹³ Nem állítja ugyan, hogy inkább történetírás, amit művel, de az, hogy olvasását a szónokoknak ajánlja, azt mutatja, hogy osztotta azt a nézetet, hogy kevesebb benne a költői invenció, s az egész inkább egy nagyívű szónoklat. Ugyanezt a költő-voltot vitatja el az epigrammaköltő is: *Sunt quidam, qui me dicant non esse poetam...*⁹⁹⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy a Flaviusok korában elterjedt nézet volt, hogy Lucanus *Pharsalia*-ja inkább szónoki, mintsem költői teljesítmény, Petronius Eumolpus szájába adott szavai alapján azonban ennek a nézetnek a gyökerei akkorra nyúlnak vissza, amikor Lucanus közreadta a *Pharsalia* első három énekét. Hogy Petronius többet is ismert volna belőle, nem valószínű, hiszen a befejezetlenül maradt eposzt csak Nero halála után publikálhatták, így a *Satyricon* szerzője csak az első három ének alapján mondhatott véleményt,⁹⁹⁵ amit nyilván árnyalt volna, ha például ismeri a *nekromanteia*-epizódot a hatodik énekből. Ezért meglepő és szorul magyarázatra, hogy a Quintilianusnál és Martialisnál költő-szónok oppozícióban megfogalmazott kritika a késő-ókori Servius-kommentárban az Eumolpus által hangoztatott költő-történetíró ellentétpárt eleveníti fel horatiusi allúzióval: *quod autem diximus eum poetica arte*

⁹⁹² DIETZ (1995) 91.

⁹⁹³ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 10, 1, 90.

⁹⁹⁴ Martialis, 14, 194.

⁹⁹⁵ SULLIVAN (1968) 459.

*prohiberi, ne aperte ponat historiam, certum est. Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema.*⁹⁹⁶ Ennek a kritikának a felbukkanása egy olyan kommentárban, amely egyébként közel száz alkalommal idéz párhuzamos helyet Lucanus *Pharsaliá*-jából, csak azzal magyarázható, hogy ez úgy maradt része a Vergilius-kritikának,⁹⁹⁷ hogy közben a Lucanus-értelmezés túlhaladta.⁹⁹⁸ Mivel a scholion „*Vergilius költő – Lucanus nem költő, hanem történetíró*” szembeállítást fogalmaz meg, ráadásul egy olyan fordulattal (*in numero poetarum esse non meruit*), amely a kánonból való kizárás gesztusát jelzi, talán nem tévedünk, ha a kritikai elutasításban nem pusztán esztétikai, hanem politikai szándékot sejtünk. Ilyen szándéka viszont csak a kortárs irodalomkritikának lehetett, amelynek Lucanus szilenciumra ítélese után tálcán kellett a politikai döntéshez esztétikai érvet szolgáltatnia. Biztosan nem tudhatjuk, de Cornutusnak a Nero körében betöltött szerepe alapján, illetve abból a tényből kiindulva, hogy jól ismerte Lucanust, aki egykor a tanítványa volt, s hogy a kritika Petroniusnál éppúgy, mint Serviusnál a Vergilius-kritikával kapcsolódott össze, nyugodtan következtethetünk arra, hogy ez a Lucanus-ellenes állásfoglalás végső soron a sztoikus filozófusra vezethető vissza, s Petronius Eumolpusába e vélemény hangoztatásával olvasztja bele Cornutus alakját. Mindezek alapján tehát a bizonytalanság fenntartása mellett – jócskán finomítva Gamba kategorikus kijelentésén – nem tartjuk lehetetlennek, hogy Eumolpus alakjában Cornutus is fölfedezhető, s hogy a *Satyricon* Lucanus-kritikájának végső soron az ő *Pharsalia*-kritikája a forrása.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ Servius, *ad Vergilii Aeneidos* 1, 382. Ugyanez az állítás megtalálható a *Commenta Bernensia ad Lucanum* elején is. Vö. THOMSON (1928) 25: *Lucanus dicitur a plerisque non esse in numero poetarum quia omnino historiam sequitur, quod poeticae arti non conuenit.* Valószínű azonban, hogy a *Commenta Bernensia* Servius kommentárjából vette a maga állítását, a megfogalmazása ugyanis jóval kategorikusabb és leegyszerűsítőbb, mint a Vergilius-kommentátoré.

⁹⁹⁷ Mivel a Lucanust a költők közül kitagadó megjegyzés Serviusnál maradt fenn, ezért sokan ezt Lucanusszal kapcsolatos késő-ókori kritikának tartják: GEORGE (1974) 122. Ugyanakkor George ugyanitt azt is elismeri, hogy ez a probléma kézenfekvő volt Nero korában: „But although it must be admitted that Eumolpus' remarks in this instance fit Lucan well enough, there is no evidence that Lucan was alone in adopting a non-mythological technique, and it is clear that the problem of the appropriateness of divine machinery to historical epic was by no means new in the reign of Nero.”

⁹⁹⁸ Ezt erősíti meg Thomson is, aki felhívta arra a figyelmet, hogy az I. század végén Lucanus iskolai auktor volt, később azonban kiszorult az olvasott szerzők közül, majd csak a IV. században kezdték újra olvasni, amire Szent Jeromos egyik utalása a bizonyíték. THOMSON (1928) 24. Thomson téved abban, hogy a kijelentést Donatusnak tulajdonítja. Ha Donatus ezt gondolta volna, Szent Jeromos is tett volna utalást a Lucanusszal kapcsolatos kritikára, nála azonban nincs nyoma, hogy ne tekintette volna *költőnek* Lucanust, sőt *ardens poeta*-nak nevezi, amely jelző ráadásul Quintilianus ismeretét feltételezi. Vö. NAGYILLÉS (2003) 44.

⁹⁹⁹ Sullivan véleményéhez nagyon közel áll az enyém, ő azonban az Eumolpus szájába adott nézeteket azonosította Petronius véleményével, noha – a szatirikus ábrázolásmód ezt implikálja – Petronius célpontja éppúgy lehetett Nero, mint Lucanus, s végső soron az Eumolpus alakjába összegyűrt irodalomkritikusok. Teljesen igaza van viszont abban, hogy az esztétikai kritikának politikai vonatkozásai voltak. Vö. SULLIVAN (1968) 460: „Petronius may have chosen to attack Lucan, a far longer established court figure than himself,

1) *Cornutus köre*

A császárkorról szóló modern történeti munkák a XX. század elején kialakult nézet szerint a Kr. u. I. század meghatározó politikai egységének tartják az egy-egy család köre szerveződött, ún. (politikai) köröket. E jelenség azonban nem korlátozódott csupán a politika világára, mert megfigyelhető az is, hogy az efféle csoportosulásoknak szellemi és művészi, elsősorban irodalmi horizontja volt. E körök, melyek jellemzően egy-egy befolyásos családhoz (*gens*) kapcsolódtak (pl. Calpurnii, Annaei stb.), legteljesebb leírását Nero-korára vonatkozóan a közelmúltban elhunyt neves román filológus, Eugen Cizek munkáiban láthatjuk.¹⁰⁰⁰ Ez az elmélet, bár tévedés lenne túlságosan merev rendszernek tekinteni, helytállóan tűnik, s az újabb szakirodalom is számol a császárkori Róma efféle társadalmi-kulturális strukturalizáltságával. Efféle körök létrejöttének egyébként kedvezett magának a társadalomnak a patrónus-cliens kapcsolatra mint meghatározó mikroegységre és relációra alapozott felépítése is, így természetes, hogy a megragadható körök, csoportosulások erős anyagi bázisú, befolyásos családok erőterében jöttek létre. Mindehhez járult Nero korában, hogy az elsődlegesen politikai szempontú érdekazonosságot a hellénisztikus uralkodóudvarok mintájára markáns módon áthatotta az alkotás, a szellem művelésének közös alapokra épített igénye. Nero tehát, amikor létrehívja a maga költői körét, bár eminensen hellénisztikus uralkodó-mintákat követ, megőrzi a római társadalmi struktúrában alapvető patrónus-cliens relációt is, sőt azt lehet feltételezni, hogy egyszerre működtet különböző hagyományokból fakadt csoportosulásokat. Egyfelől életre hívja és haláláig fenntartja költői körét, másfelől irányít egy szűk, a publikum előtt kevésbé ismert, de a politika formálásában meghatározó, belső hatalmi, tanácsadói kört. Ez az, amit egyfelől *aula Neronis*-nak vagy *aula Neroniana*-nak szokás nevezni Tacitus terminusa alapján, s amely szerves folytatása a korábbi császárok alatt is működtetett „kabinet”-nek, s amelynek tagjai, lévén többségük szabados, patrónus-cliens viszonyban állnak a császárral. Megerősíti egy efféle belső, bizalmas kör létét az a tény is, amire Petronius öngyilkosságra kényszerítése kapcsán olvasunk.

for a number of reasons. Perhaps he wished to profit from the emperor's growing jealousy of Lucan's genius; perhaps to express a genuine distaste for Lucan's epic experiments or his whole way of writing; perhaps from an instinctive Epicurean animosity against Seneca and those of the same philosophical persuasion, which he could gratify by attacking their most prominent Stoic poet- for outside the cohort amicorum, Lucan had earlier enjoyed close relations with Persius and Annaeus Cornutus, the tragedian of the sect, and his continuing loyalty to his principles can hardly be doubted, despite the politroonery of his last few days. It must be added, of course, to avoid foreclosing on any chronological mortgages, that Petronius' criticism of Lucan would be welcome to the emperor shortly after, as well as before, the poet's death.”

¹⁰⁰⁰ Vö. CIZEK (1972) 55–69.

Amikor Petronius látja, hogy nincs esélye, hogy elkerülje a halált, vádiratot szerkeszt a princeps ellen, aki, mikor szembesül a tartalmával, megretten, hogy miként válhattak ismertté Petronius előtt azok a dolgok, amelyről csak egy egészen szűk kör tudott, amelynek nem az író nem volt tagja.

Jogos tehát a feltételezés, hogy a korabeli társadalmi, politikai, szellemi életnek fontos egységei voltak e körök (*circuli*), amelyeket aztán nem csak csoportérdekek, hanem közös értékek is összekötöttek. Így nagyjából le lehet írni, hogy az Annaeusok körében a sztoikus filozófia volt az uralkodónézet, vagy hogy Nero irodalmi köre esztétikájára a hellénisztikus, pontosabban kallimachosi irodalmi eszmény bírt döntő befolyással. Az eddigi osztályozás ezekből a feltevésekből kiindulva előkelő családok erőterébe helyezte e köröket, s úgy tekintette, hogy e körök – a patrónus-cliens alapegységnek ez felelt meg – vertikálisan hálózta be a római társadalmat, azaz az *ordo senatorius* vagy az *ordo equester* családjai szabadosokat vagy rabszolgákat vontak egységbe. E struktúra-hipotézis alapján került Cornutus is az Annaeusok körébe.

A testimoniumok, de különösen a *Vita Persii* alapján mégis úgy tűnik, hogy a *gens*-hez tartozás még nem predestinált valakit a család magja által meghatározott politikai-kulturális körhöz való szoros tartozásra. Cornutus legalábbis, bár részleges kapcsolatot tart az Annaeusokkal, hiszen Lucanus a tanítványa, sokkal inkább tűnik más körök tagjának. Azzal, hogy Persiust tanítja, az etruszk gyökerei büszke Thrasea Paetus köreivel áll kapcsolatban, s hogy mintegy *convictus*-ban él két göröggel, akik közül az egyik a császári család, a másik a *gens Petronia* szabadosa, azt mutatja, hogy kör kialakulhatott a társadalom horizontális metszetében is. E horizontális metszetben szerveződött körnek nyilván kicsi volt az érdekérvényesítő képessége, de más, nagyhatalmú körhöz kapcsolódva befolyását nyilván növelhette. Cornutus tanításának hatása talán éppen így érvényesülhetett: míg egyfelől állt mögötte egy befolyásos család, közvetlenül vagy közvetve más politikai és kulturális csoportokhoz is kapcsolódott. Sőt, nemcsak Thrasea Paetus köréhez, hanem végső soron Neróéhoz is, miközben a vele azonos társadalmi fokon lévő két görög kapcsolódási lehetőséget jelentett számára más befolyásos családok irányába is.

De ha elfogadjuk, hogy ebben az időben fontos társadalmi jelenség és hatalmi tényező volt az, amit *kör*-nek nevezünk, vajon beszélhetünk-e, elszakítva a *kör* fogalmát a patrónus-cliens vertikumtól, Cornutus köréről?

A *Vita Persii* szerint Persius Cornutus révén két másik göröggel is megismerkedett, akik nagy hatással voltak rá: egyikük spártai, másikuk a kis-ázsiai Magnesiából

származott, s egyidősek voltak Cornutusszal. Az egyetlen róluk szóló mondat három vonatkozásban is egyívásúnak mutatja Cornutust, Agathinust és Aristokratést: generációs szempontból egykorúak, társadalmi helyzetüket tekintve szabadosok, származásukat nézve Rómába került, hellénisztikus eszmények szerint nevelődött görögök.

IX. PERSIUS SZATÍRAI ÉS CORNUTUS

Belső és külső érvek is egyértelműen alátámasztják Cornutus és Persius szoros emberi és eszmei kapcsolatát. Erre utaló adatok Cornutus művei vagy töredékei közt nem maradtak fenn, bár a *CThG* megszólítását többen is igyekeztek Persiusra vonatkoztatni.¹⁰⁰¹ Ezzel ellentétben a Persius életéről írt életrajz és az a költő V. satírája egyértelmű bizonyítékkal szolgál arra, hogy feltételezzük: Cornutus döntő hatással volt tanítványa *ars poetica*-jának és irodalomesztétikai nézeteinek kiformalódásában éppúgy, mint abban, hogy milyen problémákat emelt művei középpontjába. A többnyire bevezetőnek tekintett *Choliambi* tizennégy során kívül a hat satíra mindegyike valamely egyszerűen körvonalazható probléma köré épül, amelyek általában a sztoikus filozófia alapvető kérdései közé tartoznak. Ezek közül kivételt csak az első satíra tematikája jelent, amelyben nem filozófiai, hanem irodalmi kérdés áll a középpontban. Ezzel szemben – némileg leegyszerűsítve – a második satíra az ember helyes vágyaival, a harmadik a sztoikus tanítás követésének sürgető voltaival, a negyedik a *nosce te ipsum* parancsával,¹⁰⁰² az ötödik az igazi szabadság természetével, a hatodik pedig a javak helyes élvezéséről, a kapzsiságról és a bőkezűségről szól. Mivel nyilvánvaló, hogy Persius azokat a témákat emelte be költészetébe, amelyek fontosságáról Cornutus közvetlen közelében, tanítványaként és barátjaként meggyőződött, okkal lehet arra következtetni, hogy ezekben a satírákban a sztoikus Cornutus és tanításai letek visszhangra. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek a művek irodalmi alkotások, így a belőlük kihallatszó sztoikus filozófiai szólásokat közvetlenül összekapcsolni Cornutusszal kétségtelenül eltúlzott következtetés lenne. Azt a feltételezést azonban elfogadhatónak tartom, hogy a persiusi művek ezen szólami szoros kapcsolatban állnak Cornutus filozófiai tanításával,¹⁰⁰³ s rokonságuk és összetartozásuk egyértelmű, még ha végig fönn is kell tartanunk annak lehetőségét, hogy kettejük nézetrendszere nem minden ponton vágott feltétlenül teljes mértékben egybe. Ha ezt a fenntartást végig szem előtt tartjuk, akkor a Cornutusra visszavezethető gondolatok esetében Persiust a filozófus gondolatai befogadástörténetének egyik első, rendkívül fontos állomásaként azonosíthatjuk, akinek satírái indirekt módon bőséges adalékot kínálnak Cornutus filozófiai és esztétikai nézeteinek rekonstruálásához. Ez – persze – olyan kísérlet, amely

¹⁰⁰¹ RAMELLI (2003) 299.

¹⁰⁰² KISSEL (1990) 529.

¹⁰⁰³ BOYS-STONES (2007) 78, n.3.

nem jellemző Persius modern befogadástörténetében, azaz annak fényében olvasni újra a szatírákat, hogy feltételezzük, azok legnagyobb mértékben Cornutus filozófiai elveinek lenyomatai.

Persius hat szatírája közül (a *choliambus*-t nem említjük) kettő olyan van, amelynek beszédhelyzete és tartalma szorosabban kapcsolódhatik Cornutushoz. Ez a két szatíra az első és az ötödik. Mivel a *choliambus*-ban és a többi szatírában ez a cornutusi jelenlét halványabb és áttételesebb, ezért a továbbiakban a Cornutusszal kevésbé közvetlenül összekapcsolható szatírákkal foglalkozunk először, majd rátérünk a két említett, a filozófus-baráttal szorosabb kapcsolatot tartó művekre.

1) Persius: a *choliambus*, a II. és III. szatíra

Bár vitatott, hogy a kiadások java részében a kötet élén található *Choliambus* 14 sorának hol van a pontos helye, programadó költemény vagy epilógus (érvek mindkettő mellett fölhozhatók),¹⁰⁰⁴ az kétségtelen, hogy a benne fölvázolt művészi önarckép nem alkalmi szerep, hanem Persius markáns ön-definíciója, saját *ars poetica*-jának határozott kinyilvánítása.¹⁰⁰⁵ A *Choliambus* első három sorában a költőkről alkotott hagyományos, sőt szinte egyenesen archaikus képzetektől határolja el magát azzal,¹⁰⁰⁶ hogy a költők isteni ihlettségének hagyományos metaforáit mint tőle idegeneket említi, vagyis sem a Hippokréne forrásából nem ivott, mint Hésiodos, sem azt nem álmodta, hogy egyszer csak belé szállt Homéros lelke, mint Enniusba, hogy aztán azonnal költő váljék belőle: *ut repente sic poeta prodirem* (v. 3). Szép chiasztikus szerkesztéssel (előbb a Helikón hegyét említi, majd a Piréné forrást) a következő sorokban azok közül a költők közül is kizárja magát, akiknek alakját már az örökkévalóságot jelentő borostyán folyja körül: *quorum imagines lambunt hederæ sequaces* (vv. 5-6).¹⁰⁰⁷ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Persius ne kérne helyet a költők közt. Önmagát ugyan *semipaganus*-nak nevezi, költeményeit azonban (a *carmen nostrum* nyilván erre vonatkozik) mégis elviszi a „költők szentélyébe”. Az *ad sacra vatum* (v. 7) azonban nem pusztán metaforikus hely,¹⁰⁰⁸ hanem valószínű utalás a Palatiumon álló Apolló-templomra, amelynek belső terében könyvtár volt, s körben híres költők arcképei díszítették a körbefutó falakat.

¹⁰⁰⁴ KORZENIEWSKI (1978) 330–332.

¹⁰⁰⁵ KORZENIEWSKI (1978) 333.

¹⁰⁰⁶ MILLER (2010) 242.

¹⁰⁰⁷ MILLER (1986) 159–160.

¹⁰⁰⁸ WITKE (1962) 156–157.

Persius tehát ezekkel a sorokkal egyben azt is tudomásunkra hozza, hogy – még ha halála miatt ezt már nem érthette is meg – mindenképpen szerette volna közreadni a költeményeit.

Ezen a ponton megtörik a költemény.¹⁰⁰⁹ A folytatás egy kérdés: *Quis expedit psittaco suum chaere picasque docuit verba nostra conari?* (vv. 9-10). Míg korábban a *nostrum* Persiusra vonatkozott, ebben a sorban a *verba nostra* általánosabb értelmet nyer: a madarak – az Augustusról szóló jól ismert anekdotára utalva – az emberi hangot utánozzák. Persius megválaszolja a föltett kérdést: a gyomor, a mesterségbeli tudás és a szellem ösztönzője (*magister artis ingenique largitor venter* – ch. 10-11) készítet arra, hogy (a természet által megtagadott) hangokat hallassanak ezek az állatok (*negatas artifex sequi voces* – v. 11). A *venter* tehát egyszerre *magister*, *largitor* és *artifex*, amely - a vers nyilvánvaló utalása alapján – azokat is verset költeni készíti, akiknek a természet nem adta meg ezt a képességet. Ennek a sztoikus szempontból elítélendő (hiszen a természet ellenében történik) próbálkozásnak azonban megvan a közönsége: ha fölcillan a pénz reménye (*si dolosi spes refulserit nummi* – v. 12), az elképzelt címzett azonnal azt fogja hinni (*credas*), hogy a hollók és a harkályok költők és költőnők, akik „pegasusi nektárt énekelnek” (*cantare credas Pegaseium nectar* – v. 14). Az utolsó sornak a Pegasusra való utalása világossá teszi, hogy egységes műről van szó, amelynek látszólag kettétört gondolatmenete visszakanyarodik a vers elejéhez, a Pegasus patájával fakasztott Hippokréne forráshoz (*fonte...caballino* – v. 1). Ha tehát a költemény elképzelt olvasója (*credas* – v. 14) költőnek hiszi a tőle természettől fogva idegen hangokat éneklő hollót, akkor azt gondolhatjuk, hogy Persius önmagát is efféle „muszáj-költő”-ként határozza meg, akit a *venter* készítetett költeményeket írni. Csakhogy nem mindegy, kinek a gyomráról van szó. Egyáltalán nem biztos, bár az eddigi értelmezések ebbe az irányba mutattak, hogy a madarak *éhsége* az oka, hogy énekelni kezdenek. Persius alighanem a róka és a holló jól ismert meséjére utal, amelyben a róka éhségében kezdi el dicsérni a hollót, hogy annak szájából kiénekelje a sajtot. Innen nézve egy oldalra kerül a *venter* és a *spes nummi*. A choliambus második fele tehát ugyanabból az ironikus önmeghatározásból fakad, mint a *semipaganus* kifejezés: Persius tudja magáról, hogy nem ez az igazi hangja, de hallgatósága „kiéneklí szájából a sajtot”. Mindez arra utal tehát, hogy Persius külső ösztönzésre lett költő, de ő természetesen továbbra is tudja magáról, hogy nem az, csak

¹⁰⁰⁹ Vö. KORZENIEWSKI (1978) 333; MILLER (1986) 161.

semipaganus, azaz *semipoeta*.¹⁰¹⁰ De kik voltak ezek az ösztönzők? Cornutus és barátai? Aligha, bár a *choliambus* szavai ellentmondani látszanak annak, amit az I. szatírában mond Persius arról, hogy mi készítette írásra, illetve annak, amit Persius saját szavaitól nem függetlenül a *Vita Persii* állít. Ez utóbbi szerint az iskola befejezése után Lucilius szatírái tizedik könyvének az elolvasása után kezdett el „hevesen” szatírákat alkotni: *lecto Lucili libro decimo vehementer saturas componere studuit*. Az első szatírában Luciliust és Horatiust hozza föl példaként, mint akikhez hasonlóan ő is kéri annak a lehetőségét, hogy elmondhassa, ami elemi erővel kívánczik ki belőle: *nec muttire nefas? nec clam? nec cum scrobe? nusquam?* (1, 119), hiszen, ahogy korábban is kijelentette, egyszerűen képtelen fékezni magát, annyira torkig van: *quid faciam? sed sum petulanti splene cachinno* (1, 12).

Jól érzékelhető tehát az a feszültség, amely a *choliambus* és az I. szatíra önarcképe közt feszül. Az előbbi egy a maga korlátaival tisztában lévő *semipaganus*-t állít a közösség elé, míg az I. szatíra egy olyan valakit, aki szinte megfullad attól, hogy nem ostorozhat nyíltan, s magát Lucilius és Horatius utódjának¹⁰¹¹ tartja. Ez tulajdonképpen annak a kétféle szerepfelfogásnak a különbsége, amely nemcsak Persius költői önképét, hanem korai értelmezési hagyományát is befolyásolta.¹⁰¹² Egyéb helyen utaltunk arra, hogy a *Vita Persii* hagyományozott szövegében is keveredik a két szempont: az életrajzi rész inkább Horatius-típusú költőnek, a kommentárból származó rész ellenben Lucilius-szerű szatíráírónak kívánja ábrázolni Persius. A *Choliambus* és az I. szatíra autoreferenciális metaforái alapján mindenesetre kérdéses, hogy ennek az önreprezentációnak milyen elemei származhattak Cornutustól. Ez a kérdés azért sem hagyható figyelmen kívül, mert Cornutus volt Persius költői hagyatékának a gondozója, s nyilvánvalóan szerepe volt Persius „költői én”-jének a kialakításában. Ez a költői „önkonstrukció” azonban nemcsak elemeiben származhatott Cornutustól, hanem alapjaiban lehetett rokona annak, ahogy a filozófus is megalkotta az önmagáról a közönsége felé mutatott képét.

A második szatíra esetében a költemény megszólítottja Macrinus, akit a *Commentum Cornuti* Persius barátjának nevez, az ő személye azonban semmilyen más forrásban nem fedezhető föl. A beszédhelyzetnek ebben az esetben csak az időpontja határozható meg: Macrinus születésnapja, a helyszíne azonban nem. Csupán valószínűsíthetjük, hogy a

¹⁰¹⁰ A *semipaganus* jelentéséről bővebben lásd BELLANDI (1972).

¹⁰¹¹ ROSS (2015) 365.

¹⁰¹² Vö. TAKÁCS (2008).

párbeszéd Rómában zajlik. A címzettet megszólító költői szólam jól azonosítható, bár a beszélő önmagáról semmit sem árul el, szavaiból pusztán az derül ki, hogy Macrinust éppen a szatírában bemutatottak ellenpárjának tartja. (vv. 1–5) Ezután egymás után szólalnak meg a szövegben a pellengérré állított képmutatók, akik mást kérnek fennhangon s mást titkon az istenektől (vv. 6–7, illetve 8–14). Ezen a ponton azután változik a költői szólam címzettje is: már nem Macrinushoz szólnak a beszélő szavai, hanem azt vonja kérdőre, akit előbb negatív példaként említett (vv. 15–30).¹⁰¹³ Innentől kezdve – bár hosszas kitérőt tesz Persius – a feddő szavak címzettje már nem Macrinus, hanem a hipokrita: hozzá intézi azokat a szavakat, amelyek a babonás nőrokonokról (vv. 31–38) szólnak, akik mérhetetlen gazdagságot és szerencsét kívánnak az újszülöttnék. Ugyanígy jár el az idős emberek vágyainak bemutatásakor is, s úgy tűnik, szavait ez esetben is az ilyen kérések elképzelt megfogalmazójához intézi (v. 41: *poscis opem nervis corpusque fidele senectae*), majd ahhoz, aki gazdagságért könyörög áldozatbemutatással az istenekhez (vv. 44–51), de a termés megcsalja. Ezután a költemény beszélőjének szólama ahhoz fordul, aki takarékosnak mutatja magát, szíve mégis ugrádozni kezd kapzsiságában, ha aranyat ajánlanak föl neki (vv. 52–60). A költemény utolsó tizenöt sora, amely egy költői kérdésekkel zsúfolt összegzésnek és tanácsnak tekinthető, egy fölkiáltással kezdődik: *o curvae in terris animae et caelestium inanis* (v. 61). Itt, ezen a ponton mindenképpen fölvethető, hogy Persius a kortárs rómaiak hamis kívánságainak megítélésében osztotta Cornutus nézőpontját, sőt kritikus magatartását tőle vette át.¹⁰¹⁴ Különösen igaz lehet ez a meglátás akkor, ha a valóban helyes persiusi kérést vizsgáljuk. Amit az embereknek kérniük kellene az istenektől, illetve, ami igaz áldozatuk lehetne az égieknek, az a *compositum ius fasque animo sanctosque recessus/ mentis et incoctum generoso pectus honesto* (vv. 73–74). Az itt két sorban mesterien összefoglalt sztoikus tanítás,¹⁰¹⁵ ha költői megformálásában Persiustól származik is, tartalmában minden bizonnyal Cornutustól ered, ami azt feltételezi, hogy Persius még a filozófus alakját föl sem villantó költeményekben is megszólaltatja filozófus-barátja gondolatait, így az ilyen típusú beszélői szólamokat akár *cornutusi-persiusi szólamok*-nak is nevezhetjük, olyan szorosnak tűnik a függés a cornutusi sztoikus tanítás és a persiusi megfogalmazás között.

A második szatíra a nyilvánosan hangoztatott és a titokban megfogalmazott fogadalom közti ellentmondást állítja a középpontba, ami végeredményben levezethető a cornutusi

¹⁰¹³ FLINTOFF (1982) 342.

¹⁰¹⁴ A részlet sztoikus jellegéről lásd MARTIN (1939) 177.

¹⁰¹⁵ KESTNER (1975) 5.

sztoikus filozófiai tanítás tartalmából. Minthogy azonban ennek a filozófus tanításával való szorosabb összekapcsolására a fennmaradt mű (*CThG*) és a töredékek nem adnak fogódzót, ezért a tény rögzítésén túl tágabb vizsgálódásra nem nyílik lehetőség.

Ezzel ellentétben a harmadik satíra alapján, amely a filozófiai stúdiumokra való buzdítás, lehetőség nyílik a cornutusi filozófia-oktatás bizonyos alapvonalainak a megrajzolására. Ebben a műben a beszélő *persona* (=Persius?)¹⁰¹⁶ a sztoikus filozófia lelkes propagátoraként jelenik meg,¹⁰¹⁷ aki számonkéri az ifjakat, hogy miért nem szentelik magukat komoly tanulmányoknak, miközben tulajdon példáját is föleleveníti, ami össze is kapcsolja ezt a satírárt az V. satírának a Cornutusszal való találkozásáról szóló részletével. Ebben a költeményben föltűnik a tanító alakja is, aki a sztoikus bölcsnek tekintett Cato utolsó szavait tanultatja meg és mondatja föl diákjával, amit az apa izzadva hallgat odahívott barátaival együtt. Bár egyes kutatók szerint a *non sano magistro* Cornutus vonatkozik,¹⁰¹⁸ ez az állítás, ahogy korábban kifejtettem, nem állja meg a helyét, nyilvánvaló ugyanis – az életrajzi adatok alapján –, hogy ez csak Volaterraeben, vagy – ami még valószínűbb – Rómában, de még a Cornutusszal való megismerkedés előtt történt, vagyis mindenképpen tizenhat éves kora előtt, vagy Verginius Flavus, de még inkább Remmius Palaemon iskolájában (ha egyáltalán valóságos élményről van szó!). Aligha valószínű, hogy Cornutus efféle szolgálai *declamatiókkal* tanította volna a sztoikus tanokra tanítványait. Ami már inkább a cornutusi tanítás hatása lehet, az az a hosszú felsorolás, amely a sztoikus filozófia szempontjából valóban fontos kérdéseket tartalmazza.¹⁰¹⁹ Prózai sorrendben ezek így hangzanak:

discite, o miseri, et causas cognoscite rerum:

1. *quid sumus*

2. *et quidnam victuri gignimur,*

3. *ordo quis datus,*

4. *aut metae qua mollis flexus et unde,*

5. *quis modus argento,*

6. *quis fas optare,*

7. *quid asper utile nummus habet,*

8. *patriae carisque propinguis quantum elargiri deceat,*

¹⁰¹⁶ Vö. TATE (1928) 63.

¹⁰¹⁷ A horatiusi allúzióról lásd KEANE (2002) 223.

¹⁰¹⁸ Vö. HENDRICKSON (1928) 332.

¹⁰¹⁹ MARTIN (1939) 181–182.

9. *quem te deus esse iussit*

10. *et humana qua parte locatus es in re.*

disce...(3, 66-72)

A fősorolt tíz kérdés szinte egy teljes sztoikus filozófiai *curriculum* kérdés-vázlata is lehetne. Ez a szatíra tehát jó fogódzót kínál a cornutusi filozófiai leckék központi problémacsoportjáról, s rámutat arra, hogy a filozófus stúdiumainak jelentős része a *philosophia moralis* tárgykörében mozgott. Mindenesetre további kérdéseket is implikál ez a megállapítás, amelyet az V. szatíra Cornutus-képe is megerősít, ha összevetjük azzal, hogy a filozófus – különösen latin nyelvű művei alapján állíthatjuk ezt – grammatikusi és irodalomkritikusi tevékenységet is folytatott.

2) *Persius IV. szatírája: Cornutus filozófiai iskolája*

Cornutus egyik legfontosabb tevékenysége – amint az az elmondottakból kitetszik – a filozófia-oktatás volt. Ezt az állítást erősíti meg a *Compendium Theologiae Graecae* című műve, amely nyilvánvalóan tankönyvnek készült, s emellett szólnak a római tevékenységére vonatkozó testimoniumok is. Fennmaradt műve, művei töredékei, az életére vonatkozó testimoniumok és egyik legismertebb tanítványának, Persiusnak a művei alapján tehát rekonstruálhatjuk Cornutus filozófia-oktatásának legfontosabb elemeit.

Persius V. szatírájában részletes portrét rajzol Cornutusról, a filozófia-tanárról, s erre vonatkozó adatokat közöl a *Vita Persii* is. Persius így ír a filozófushoz való kerüléséről:

*cum primum pauido custos mihi purpura cessit
 bullaque subcinctis Laribus donata pependit,
 cum blandi comites totaque inpune Subura
 permisit sparsisse oculos iam candidus umbo,
 cumque iter ambiguum est et uitae nescius error
 diducit trepidas ramosa in compita mentes,
 me tibi supposui. (30–36).*

Persius három *cum*-mal bevezetett időhatározói mellékmondattal írja le azt az életkort, amikor Cornutushoz kerül. A gondosan felépített *gradatio* három eleméből kettő a római felnőtté válás jogi aktusára utal, arra, ahogy a bíborszegélyű togát (*custos purpura*) fölváltja a fehérszínű (*candidus umbo*), a biztonságot adó Lároké lesz a *bullae*. Persius a férfivá válás aktusával együtt járó félelmet is kifejezi ezekben a sorokban. Magáról úgy beszél, mint még mindig félénk gyermekről (*pauido mihi*), akit egyszerűen magára hagy

(*cessit*) a bíborszegélyű ruha, s addigi szigorú nevelők helyébe – nyilván erre utal, hogy immár büntetlenül (*impune*) róhatja Róma kétes helyének, a Suburának sikátorait – nyájas cimborák (*blandi comites*) lépnek. A felnőtté válás pillanatát emeli meg az utolsó tagmondat, amely a szertartást morális szintre emeli: a családi ház, a házi istenek védelméből kikerülő ifjú előbb egy csábító térben (*Subura*) találja magát, s ezzel együtt az emberi élet útelágazásánál, amikor döntenie kell arról, hogy az erények vagy a bűnök útját választja-e (*iter ambiguum*), s amikor ugyanolyan félelem keríti hatalmába a lelkeket (*trepidus mentes*), mint a felnőtté válás aktusakor, akkor lett Persius Cornutus tanítványa: *me tibi supposui*. Különösen erős megfogalmazás, hiszen erőteljesen ellenpontozza a korábbi képeket. A szorongást, félelmet keltően hirtelen jött felnőtté válás, a függetlenség, a szabadság elnyerésének pillanatában a tétova Persius éppen Cornutusnál lel védelmet, s mintegy védelemért esdve adja magát a filozófus-tanár hatalmába. Míg egyfelől tehát mintegy aláveti magát tanítványként a tanár Cornutusnak, addig a másik oldalról megnyilvánuló fogadókészséget is kinyilvánítja a költő: *teneros tu suscipis annos/ Socratico, Cornute, sinu* (31–32). Hiába tehát a jogilag megszerzett felnőtté válás és az élet válaszfúvójához való elérés, a költő még mindig gyermeknek érzi magát, ahogy ennek az életkornak a *teneros* jelzője mutatja, s a gyermeki állapot további fennállását mutatja az is, hogy Cornutus ekkor mintegy az ölébe (*sinu*) veszi. Komoly feszültség érezhető ki tehát Persius szavaiból: míg a külvilág számára ebbe az életkorba lépve már felnőtté vált, érzése szerint még gyermeksege még nem zárult le. Ez a feszültség azonban nem pusztán a persiusi önreflexió és a társadalmi konvenció közt feszül, hanem – úgy tűnik – ebben a kontinuitást valló önreflexióban Cornutus is osztozik, aki a hirtelen védtelenné vált gyermek-ifjút sókratészi öle védelmébe veszi (*suscipis Socratico sinu*), amelyek kifejezések szoros összetartozását még alliteráció is nyomatékosítja.

Külön említést érdemel a védelmező öl *sókratészi* (*Socratico*) jelzője. Valószínű, hogy Platón mesterének megidézése nem Persius egyéni leleménye, hanem inkább Cornutus tudatos önreprezentációjának eleme.¹⁰²⁰ Biztos ugyanis, hogy a filozófus tudatosan törekedett arra, hogy egyfajta sztoikus Sókratés képét alakítsa ki magáról.¹⁰²¹ Arról, hogy ezt miként próbálta megkonstruálni, a negyedik szatíráról kell néhány szót szólni. A kommentátorok megjegyzik, hogy az e költemény egy Sókratés és Alkibiadés között lezajlott fiktív beszélgetés,¹⁰²² valójában azonban ennél többről van szó. A szatíra

¹⁰²⁰ RECKFORD (1962) 491.

¹⁰²¹ KEANE (2002) 222.

¹⁰²² KISSEL (1990) 501.

közvetlen ihletője Platón egyik apokrif dialógusa, az *Első Alkibiadés*, amelynek egyes fontos motívumai Persius szövegében is előkerülnek. Már a felütés (*Rem populi tractas?*) világossá teszi, hogy a dialógus gondolatmenete meghatározó jelentőségű,¹⁰²³ hiszen ugyanez teremti meg az alkalmat Sókratás számára is, hogy megszólítsa Alkibiadést, akivel addig nem volt dolga: ἀλλὰ νῦν ἐπὶ τίνι δὴ ποτε ἐλπίδι ζῆς, ἐγὼ φράσω. ἤγῃ, ἐὰν θάπτον εἰς τὸν Ἀθηναίων δῆμον παρέλθῃς—τοῦτο δ' ἔσσεσθαι μάλα ὀλίγων ἡμερῶν—παρελθὼν οὖν ἐνδείξεσθαι Ἀθηναίοις ὅτι ἄξιός εἰ τιμᾶσθαι ὡς οὔτε Περικλῆς οὔτ' ἄλλος οὔδεις τῶν πάποτε γενομένων, καὶ τοῦτ' ἐνδειξάμενος μέγιστον δυνήσεσθαι ἐν τῇ πόλει, ἐὰν δ' ἐνθάδε μέγιστος ᾖς, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις Ἑλλησι, καὶ οὐ μόνον ἐν Ἑλλησιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς βαρβάροις, ὅσοι ἐν τῇ αὐτῇ ἡμῖν οἰκοῦσιν ἠπεῖρω. [105a-b] Alkibiadés tehát azt tervezi, hogy elmegy az athéni népgyűlésbe (εἰς τὸν Ἀθηναίων δῆμον), és ott megmutatja, hogy nagy államférfi, nagyobb mint bárki más. De nemcsak a felütés mutatja a szatírának a dialógustól való szoros függését, hanem Persius finom szójátékai is. Alkibiadést a nagy Periklés *gyámfiának* úgy nevezi (*magni pupille Pericli*), hogy azzal egyszersemind a dialógus egyik markáns helyét is előhívja, ahol Sókratés arról értekezik, hogy magunkat csak a másik szemében tükröződve ismerhetjük meg igazán. Ami igazán érdekes ráadásul, hogy a dialógus kikövetkeztethető időpontjában, Kr.e. 433-ban Alkibiadés éppen úgy tizenhat-tizenhét éves, mint ahogy Persius volt akkor, amikor Cornutus tanítványa lett.¹⁰²⁴ A két szöveg közötti szoros összefüggés nyilvánvalóvá teszi, hogy a sztoikus filozófus elolvastatta Persiusszal az *Első Alkibiadés* című dialógust, amelyben egy ugyanolyan tanár-diák kapcsolat kialakulásának vagyunk a tanúi, mint amelyre példa aztán a költő és a filozófus kapcsolata lesz.

A negyedik szatíra utalásai alapján leszögezhetjük, hogy Cornutus filozófiai stúdiumaiban – ahogy erre később még visszatérünk – fontos szerepet játszottak Platón dialógusai. Kérdés azonban, hogy mi volt Cornutus szándéka, amikor ezeket a műveket tanítványai kezébe adta. Abból, hogy nem egyszerűen csak utalásként, hanem egy teljes szatíra ihlető forrásaként kell kezelnünk az *Első Alkibiadés* című dialógust, azt feltételezhetjük, hogy ez a platóni¹⁰²⁵ mű alapvető szerepet játszott annak kinyilvánításában, hogy mit is akar tanítványaival Cornutus, vagyis föltehetően nem csak a dialógus filozófiai mondanivalója, hanem beszédhelyzete, a benne fölfedezhető tanár-tanítvány kép is inspirálta, azaz egyfajta Sókratés-Alkibiadés viszonyt képzelt el ideális

¹⁰²³ KISSEL (1990) 501.

¹⁰²⁴ Bartsch szerint Alkibiadés alakja esetleg Neróra utal. Vö. BARTSCH (2015) 10.

¹⁰²⁵ A szerzőség vitatott, Belfiore például eredeti dialógusnak tartja. Vö. BELFIORE (2012) 31.

relációként.¹⁰²⁶ Ezt támasztja alá az első sor is, amelyben a körülírás *barbatus magister*-nek mondja Sókratést. Ennek a dialógusnak egyik fő mondanivalója, hogy Alkibiadés még nincsen tisztával azzal, amivel foglalkozni akar, ezért először magát kell megismernie. Ehhez az állításhoz Sókratés a delphoi jóshely híres feliratát hívja segítségül.¹⁰²⁷ Persius szövegében a dialógusnak ez az idézete is rezonált: *tecum habita, noris quam sit tibi curta supellex* (52).¹⁰²⁸ Ezen a ponton természetesen azzal a kérdéssel is szembesülünk, hogy a persiusi szatírák autobiografikusnak tűnő narratív részei¹⁰²⁹ mennyiben tekinthetők valóságosnak, s mennyiben fiktívnek. Ha erős is a gyanú, hogy Persius szatíráiban jelentős szerepet játszottak irodalmi és filozófiai olvasmányélményei, azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy az *Első Alkibiadés* – és valószínűleg Platón más dialógusai is – a Cornutus által olvastatott művek közé tartozott.

3) Persius V. szatírájának Cornutus-képe

Persius V. szatírája a költő legterjedelmesebb műve, ami még a nyitó, programadónak tekintett költeménynél, a 122 soros első szatíránál is hetven sorral hosszabb, összesen 192 sor. Ahogy az első szatíra esetében, különösen annak bevezető részében, ebben a műben sem egyértelmű az egymással párbeszédet folytató szereplők szólamainak egymástól való elkülönítése. Az alábbiakban a szatíra megszólalói szövegrészének elválasztása révén újabb szövegrészletekkel kívánjuk gazdagítani a Cornutusra vonatkozó testimoniumok és fragmentumok körét.

A költemény elején, hasonlóan az első szatíra kezdetéhez – *in medias res*-módon – egy beszélgetés (feltehetően) kellős közepébe csöppenünk, amelyben a szatíra egyik meghatározó beszélőjének szólama kijelenti, hogy a költők – jelen esetben a *poeta*-kkal szemben az ihletet költőt jelentő *vates*-ek – jellemzője, hogy *százféle hangot és száz száját* kérnek maguknak alighanem a múzsáktól, akár tragédiát, akár eposzt írnak.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ BELFIORE (2012) 32 szerint a dialógus nem Alkibiadés testének, hanem a lelkének a szerelmeseként ábrázolja Sókratést, és Alkibiadés is elfogadja úgy Sókratést, hogy csak a lelkét szereti. Vö. BELFIORE (2012) 46.

¹⁰²⁷ FILIPPI (2012) 31sqq.

¹⁰²⁸ LITTLEWOOD (2002) 80; LITTLEWOOD (2007) 403.

¹⁰²⁹ Vö. HIGHER (1974) 325.

¹⁰³⁰ A nyitó kijelentés egyértelműen Vergiliusra utal, aki maga Homéros egyik formuláját fejleszti tovább: Vö. *Georgica* 2, 43; *Aeneis*, 6, 625: *Non mihi si linguae centum sint...* Vergilius azonban nem az eposz vagy a tragédia műfajához köti a *száz száz*-motívumát, hanem az előbbi mű esetében a földművelés gazdagságához, a második esetben pedig a bűnök sokaságához. Ovidius-allúzió feltételezve is ellentmondás figyelhető meg Persius valamint Vergilius és Ovidius kijelentése (vö. *Metamorphoses*, 8, 533) közt, hiszen

(*Vatibus hic mos est, centum sibi poscere uoces,/ centum ora et linguas optare in carmina centum,/fabula seu maesto ponatur hianda tragoedo,/ uolnera seu Parthi ducentis ab inguine ferrum.*) Bár nem derül ki, hogy pontosan milyen előzmények után jelenti ezt ki a megszólaló, úgy tűnik, hogy – hasonlóan az első szatírából ismerős, de Horatiusnál is megtalálható diskurzus-formához¹⁰³¹ – a főszólam birtokosa nem fejezheti be gondolatmenetét, mert az *interlocutor* közbevág, és számon kéri a másik beszélőn kijelentését:

*'quorsum haec? aut quantas robusti carminis offas
ingeris, ut par sit centeno gutture niti?
grande locuturi nebulas Helicone legunto,
si quibus aut Procnes aut si quibus olla Thyestae
feruebit saepe insulso cenanda Glyconi.* (5–9)

Noha az *interlocutor* nem árulja el, kihez intézi szavait, s hogy ő maga ki is,¹⁰³² a későbbiekben, miután az első megszólaló újra visszavette a szót, kiderül, hogy a közbeszólót Cornutusszal, Persius tanárával és barátjával lehet azonosítani,¹⁰³³ s ebben az esetben a szatíra alaphelyzete ugyanúgy egy tanítvány és tanár közötti párbeszéd, mint a negyedik szatíra Alkibiadés és Sókratés közötti beszélgetése. A szatíra Cornutusa azzal az előfeltevéssel vág közbe a szöveg Persiusának szavaiba, hogy azt gondolja, beszélgetőpartnere eposz vagy tragédia írásán töri a fejét,¹⁰³⁴ amire egy meglehetősen összetett, de a maga logikája szerint világos képpel válaszol, amely azt hivatott kifejezni, hogy a tragikus vagy epikus tárgyhoz, vagyis a magyarul is „nagy lélegzetű”-nek nevezhető művek alkotásához, sok levegőt (*nebulas*), azaz ihletet kell összegyűjtenie a költőnek. Az *interlocutor*-Cornutus megszólalásának egyik érdekes jellemzője, hogy megmarad ugyan abban a gondolkörben, amelyben a szatíra első számú beszélője, azaz Persius kezdte fejtegetését, hiszen ugyanúgy a lélegzetről (vö. *hianda*) van szó, ő azonban ezt nem a költői tudó és hang táplálására szolgáló levegővel azonosítja, hanem a tűzhely, a kemence izzását biztosító levegővel, aminek köszönhetően a költői tudó a költemények „kalapálására” szolgáló kovácműhellyé válik, de Persiusnak éppen ezt kell elkerülnie:

a két költőelőd éppen azt jelenti ki, hogy még akkor sem lennének képesek előadni teljesen a tárgyat, ha száz szájuk és torkuk lenne.

¹⁰³¹ A szatíra kezdete Horatius-allúzióknak is tekinthető. Vö. FRAENKEL (1933) 394; KISSEL (1990) 572.

¹⁰³² FISKE (1913) 28.

¹⁰³³ RECKFORD (1962) 498; MILLER (1986) 161; SETAIOLI (2004) 358. Ramelli hivatkozik arra, hogy a szatíra *interlocutor*át már a XV. században Cornutusszal azonosították. Vö. CORNUTUS (2009) 229 = RAMELLI (2009) 229. ZIETSMAN (1993) szerint is Cornutus az *interlocutor* a szatíra elején. Hasonlóan KISSEL (1990) 576–577.

¹⁰³⁴ MILLER (1986) 161.

*tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino,
folle premis uentos nec clauso murmure raucus
nescio quid tecum graue cornicaris inepte
nec scloppo tumidas intendis rumpere buccas.* (10–13)

A szatíra Cornutusa ebben az érzékletes képben is a *vates*-eket emlegető Persius költői feladatát akarja meghatározni, elutasítva azokat az irodalmi műfajokat, amelyek esetében a kemence-, kazán- vagy tűzhely-metaphora adekvátnak tűnik, majd a folytatásban kijelenti, milyen műfajú műveket kell alkotni beszélőpartnerének:

*uerba togae sequeris iunctura callidus acri,
ore teres modico, pallentis radere mores
doctus et ingenuo culpam defigere ludo.
hinc trahe quae dicis mensasque relinque Mycenis
cum capite et pedibus plebeiaque prandia noris.'* (14–18)

A 14–15. jelentőségét aligha lehet túlbecsülni Persius költői *ars poetica*-ja szempontjából. Nyilvánvaló, hogy a horatiusi allúziókkal terhes három sor¹⁰³⁵ – Cornutus megfogalmazásában¹⁰³⁶ – kijelöli azokat a nyelvi (*uerba togae, iunctura callidus acri, ore modico*) és tartalmi (*ore modico, pallentis radere mores, doctus, ingenuo ludo culpam defigere*) kereteket, amely világosan megszabja a persiusi szatíraköltészet beszédmódját és etikai hangoltságát.¹⁰³⁷ A szatíra tehát végső soron Cornutusnak tulajdonítja azt az alapot, amelyben Persius szatíraköltészete gyökerezik.¹⁰³⁸ Akkor is így van ez, ha ez a készen adott *ars poetica* egy félreértés következménye, mert a főszólam birtokosa, azaz Persius, amint az ezt követő szavaiból kiderül, egyáltalán nem kacérkodott azzal, hogy komolyabbnak, fajsúlyosabbnak ítélt műfajokban alkosson, hanem csak azért ábrándozott a százféle hangot és száz torkot kérő *vates*-eken, mert szerette volna kifejezni, mennyire hálás Cornutusnak, vagyis csupán egy afféle *laudatio Cornuti*-t, vagy – mivel időben alighanem nagyon közel vagyunk Lucanusnak 60-ban az első *Neronia*-n előadott *Nero-eulogium*-ház – egy *eulogium Cornuti*-t írni, amelyben kettőjük barátságát szerette volna kifejezni.¹⁰³⁹

¹⁰³⁵ Vö. TAKÁCS (2020).

¹⁰³⁶ MASON (1962) 65.

¹⁰³⁷ KESTNER (1975) 8.

¹⁰³⁸ MILLER (2010) 235.

¹⁰³⁹ A szakirodalomban olykor egészen emelkedett jellemzését is olvashatjuk Cornutus és Persius barátságának. MARTIN (1939) 174: „The attachment that was formed between master and pupil is one of the most attractive friendships in the history of literature, and perhaps the most graceful tribute ever paid to a teacher by a pupil is contained in a passage of conspicuously sincere and poignant feeling in which the poet seeks to express the depth of his emotion.”

*non equidem hoc studeo, pullatis ut mihi nugis
 pagina turgescat dare pondus idonea fumo. 20
 secreta loquimur. tibi nunc hortante Camena
 excutienda damus praecordia, quantaque nostrae
 pars tua sit, Cornute, animae, tibi, dulcis amice,
 ostendisse iuuat. pulsa, dinoscere cautus
 quid solidum crepet et pictae tectoria linguae. 25
 hic ego centenas ausim deponere fauces,
 ut quantum mihi te sinuoso in pectore fixi
 uoce traham pura, totumque hoc uerba resipient
 quod latet arcana non enarrabile fibra.*

Persius szavai¹⁰⁴⁰ egyfelől visszaidézik párbeszédük korábbi részének meghatározó motívumait, másfelől viszont a *cserépedény* – *emberi személyiség*-metafora révén a kovácsműhely képe helyett a fazekasműhely képi világa válik Cornutus tevékenységének metaforájává, mintha a filozófus jó fazekas módjára alakítaná tanítványa személyiségét s kopogtatással ellenőrizné, olyan szilárdra égett-e, mint ahogy azt a mester szeretné. Noha nem tudjuk, hogy Cornutus a maga tevékenységének leírására milyen metaforákat használt, talán mégis megkockáztatható a föltételezés, hogy Persius, amikor megfogalmazza mestere és barátja iránti szeretetét és háláját, olyan metaforákat és hasonlatokat, olyan költői képeket használ, amelyeket eredetileg a filozófus használt tanítói-nevelői célja plasztikusabb megfogalmazására.¹⁰⁴¹ Az itt következő rész, amelynek elemét a dolgozat korábbi részeiben igyekeztünk kiaknázni, tulajdonképpen Persius és Cornutus, a tanítvány és a mester első találkozásuktól való kapcsolatának a története, amelyben a hálás költő érzékeny képét rajzolja meg a tanárból baráttá lett filozófusnak. Ez a 30.tól az 51. sorig tartó rész ugyanakkor megbízható összefoglalása is Cornutus filozófus-tanári tevékenységének, amelyben a fazekas-metafora még egyértelműbben megjelenik, mint az előbb idézett sorokban:

*teneros tu suscipis annos
 Socratico, Cornute, sinu. tum fallere sollers
 adposita intortos extendit regula mores
 et premitur ratione animus uincique laborat
 artificemque tuo ducit sub pollice uoltum. (36–40)*

¹⁰⁴⁰ KISSEL szerint is Persius veszi itt át a szót: KISSEL (1990) 594.

¹⁰⁴¹ A hasonlatnak platóni gyökerei vannak: *Philebos*, 557c,7. Vö. KOSTER (1974) 604.

Cornutus Sókratéshez hasonlóan gondoskodik a hozzá tizenhatéves korban került ifjacról, s a sztoikus filozófiai tanítás által (*ratione*) formálja az erkölcsöket és alakítja őket, ahogy tette Persiusszal is, akivel oly szoros szellemi-érzelmi kapcsolata alakult ki a mesternek,¹⁰⁴² hogy úgy tűnik, ők ketten egy csillagzat alatt születtek. (Vö. 45–51) Aligha lehet véletlen, hogy a költő ezen a ponton éppen az asztrológiát hívja segítségül a köztük lévő hasonlóság kifejezésére, hiszen – amint azt okkal feltételezhetjük – Persius bizonyára ismerte a *CThG*-t, így tudta, hogy Cornutus az isteneket főként égitestekkel és természeti jelenségekkel igyekezett azonosítani. Persius ugyan bizonytalan abban, milyen égi erő biztosítja a köztük lévő összhangot¹⁰⁴³ – és ez a bizonytalanság újabb utalás lehet a *Pharsalia* elején olvasható Nero-eulógium zavarodottságára –, az 51. sorban Persius így összegzi következtetését: *nescio quod certe est quod me tibi temperat astrum*.¹⁰⁴⁴

A szövegkiadók úgy gondolják, hogy az 51. sor után folytatódik a persiusi szólam, mintha itt a satíráköltő a Cornutus és közte lévő *egység*-gel szemben a *sokszínűség* általános tapasztalatával szembesítene, hogy ezzel hangsúlyozza kettőjük kapcsolatának *unikális* voltát: *mille hominum species et rerum discolor usus/ uelle suum cuique est nec uoto uiuitur uno* (52–53). A közkeletű olvasat azonban nem számol azzal a töréssel, amely ezen a ponton bekövetkezik, hiszen a *laudatio Cornuti*-nak hirtelen vége szakad, s bár a költői szólam később visszatér a filozófus dicséretéhez, a *secrete loquimur* intimitása¹⁰⁴⁵ ekkorra már eltűnik, hiszen úgy látszik: a különféle szenvedélyektől és vágyaktól hajtott embereknek Cornutushoz kell fordulniuk, mert tőle kaphatják meg a sztoikus filozófia egyedül értékes útravalóját:

*at te nocturnis iuuat inpallescere chartis;
cultor enim iuuenum purgatas inseris aures
fruge Cleanthea. petite hinc, puerique senesque,
finem animo certum miserisque uiatica canis.* (62–65)

¹⁰⁴² RECKFORD (1962) 491: „Clearly these metaphors are of Stoic education. Not altogether so: the power of philosophy to 'shape' or 'guide' was a commonplace. But the parable of the Pythagorean or Prodicus suggests a Stoic dogma, the ignorant irresponsibility of minors and the development of choice; the deceptive regula, the tortuous canon laws of the Stoics. The Stoic unity of Persius' and Cornutus' beliefs is held up against the errorfilled multiplicity of most human lives. Finally, Cornutus' teachings are described (63- 64) as a sowing of 'Cleanthean fruit', the seed of the Old Stoa.”

¹⁰⁴³ RECKFORD okkal nevezi ezt a részt „humorous pseudo-astrological passage”-nak. Vö. RECKFORD (1962)491.

¹⁰⁴⁴ A lelki rokonságnak és vonzalomnak is platóni előzménye van. Vö. DENYER (2001) 6.

¹⁰⁴⁵ Ebben még benne van az *Első Alkibiadés* beszédhelyzete is. Vö. DENYER (2001) 6.

Nem elképzelhetetlen azonban, hogy amint a szatíra elején megtörte – és tulajdonképpen félreérette Cornutus Persius szavait – itt is hasonló helyzettel állunk szemben, és az 52–53. sorokban megfogalmazott általános tézist az *interlocutor*-Cornutus közbevetésének kell inkább tulajdonítani, aki egy a szatírákban is gyakran előforduló közhellyel reagál Persius kettőjük szokatlan és rendkívüli harmóniájáról szóló szavaira.¹⁰⁴⁶ Az erőteljes odafordulást kifejező *at te* jelentheti egyben azt, hogy Persius visszaveszi a szót az *interlocutor*-Cornutustól, de természetesen a hagyományos olvasatot sem lehet elvetni.

Igazi törés a szatírában ezen a ponton következik be, a 66. sorban ugyanis egy újabb szólam jelenik meg a szatírában, amelynek a tulajdonosát azonban jelölő hiányában nem tudjuk azonosítani a szövegben. Úgy tűnik, hogy az, aki azt mondja: *cras hoc fiet*, az előző sorokban Cornutus-t reklámozó költőnek válaszol, hogy majd másnap Cornutus tanítványává lesz. Megjelenik tehát egy *alter interlocutor*, s innentől kezdve a Persiusnak tulajdonított szólam birtokosa ezzel a másik személlyel vitatkozik, nem világos azonban, hogy az a beszélő, akinek a részéről az ígéret elhangzik (*cras hoc fiet*), nem egy olyan új személlyel szembesül-e, aki egyesíti magában Persiust és Cornutust, s e kettő közös ellenvetése az, hogy másnap is minden marad majd a régiben: *idem cras fiet*,¹⁰⁴⁷ és sohasem fog megváltozni, mert mint a kocsi kerekei, a hátsó tengelyen lévők sohasem érik utol az elől lévőket. A hasonlat képi világa mindenesetre megengedi azt a következtetést, hogy Persius és Cornutus hangja ezen a ponton egyesül a közben megjelent *alter interlocutor* ellenében.¹⁰⁴⁸

Az innen következő szakasz akár önálló mű is lehetne, olyan hangsúlyosan választja el a *libertas* motívuma a szatíra első felétől, amelyben ez a fogalom egyáltalán nem jut szerephez.¹⁰⁴⁹ A 73. sor felütését (*libertate opus est*) a szövegkiadói hagyomány egyértelműen a költői szólamhoz kapcsolja,¹⁰⁵⁰ csakúgy mint a korábban idézett 52-53. sorokat. Érthetőbbé válik azonban az elsődleges beszélőnek (akit azonosíthatunk Persiusszal, vagy feltételezhetünk egy fiktív Persius-Cornutus-perszónát) a pozíciója és

¹⁰⁴⁶ GOLDMAN (2015) 105–106.

¹⁰⁴⁷ Szövegkritikailag bizonytalan a szatírának ez a sora, mert *idem cras fiet* szövegváltozat is hagyományozódott. Vö. HOUSMAN (1913) 22.

¹⁰⁴⁸ A hagyományozott szöveg problémájával kapcsolatban lásd HOUSMAN (1913) 22–23. Vitatott a szöveg tagolása is, hiszen egyes szövegkiadásokban az *idem a cras hoc fiet*-hez kapcsolódik. Lásd LUCARINI (2011) 224.

¹⁰⁴⁹ RAMAGE (1979) 146.

¹⁰⁵⁰ ZIETSMAN (1980) 126. Ebben a tanulmányában a közbevetést még Persiusnak tulajdonítja, később azonban ezzel ellentétes véleményt képvisel, és a *libertate opus est*-et az *interlocutor* közbevetésének tartja. Vö. ZIETSMAN (1993). KISSEL is törést vél felfedezni a szövegben, vö. KISSEL (1990) 648.

szövege, ha a *libertate opus est*-et az *alter interlocutor*-nak tulajdonítjuk, amelyre így nem magyarázatként, hanem pontosító cáfolatként következik az igazi szabadság mibenlétéről szóló fejtegetés (73-82. sorok), s így érthető, hogy a 83-85. sorokban¹⁰⁵¹ az *alter interlocutor* tovább értetlenkedik:

*'an quisquam est alius liber, nisi ducere uitam
cui licet ut libuit? licet ut uolo uiuere, non sum
liberior Bruto?'*

Ezen a ponton újabb fordulat következik be a satírában,¹⁰⁵² a vezérszólam birtokosa (Persius? Persius-Cornutus?) az *alter interlocutor*-ral szemben fölépítet egy sztoikus filozófust¹⁰⁵³ (*inquit/ Stoicus hic aurem mordaci lotus aceto* 85-86.), aki – úgy tűnik – ezután csak időlegesen veszi át az elsődleges beszélő szerepét, vagyis válaszol az *alter interlocutor*-nak, de azután eltűnik a diskurzus teréből, és a makacs beszédpartner ismét a régi partnerével találja magát szemben, aki ezután a sztoikus filozófia néhány alaptételét mondja el, miközben újabb és újabb közbeszólásokkal szakítja meg az *alter interlocutor* a satíra fő beszélőjének szövegét (88-90, 113, 124). Ezután az *alter interlocutor* egyre jobban visszaszorul és a filozófiai tanítás illusztrációjaként a főszólamban újabb másodlagos megszólalók jelennek meg: az első egy úr, aki a szolgájának ad feladatot, majd elképzelt jelenetek sora következik, amelyekben újabb megszólalóként előbb a megszemélyesített *Avaritia*,¹⁰⁵⁴ majd *Luxuria* jelenik meg és szól az *alter interlocutor*-hoz,¹⁰⁵⁵ aki a két, a sztoikus filozófiában fontos szerepet játszó perszonifikált fogalomnak¹⁰⁵⁶ már a főbeszélőn keresztül szól, vagyis azt, amit az *Avaritia*-nak és a *Luxuria*-nak habog, Persius adja a szájába (133, 134, 137, 158. sorokban). A satíra elején még viszonylag világos szólam-váltakozás a satíra végére összezavarodik, s a narrációba illesztett belső párbeszédok elbizonytalanítják az olvasót, hogy a különféle hangok határai hol vannak, főleg azért, mert a Persius-Cornutus közti beszélgetés egy, a satíra terébe valahonnan megérkező *alter interlocutor*-ral folytatódik, az viszont eldöntetlen marad, hogy a folytatás a korábbi két beszélő egyikéhez, vagy egy

¹⁰⁵¹ A szöveghagyomány itt sem könnyíti meg az értelmezők dolgát, hiszen Owen például a *cui licet ut uoluit* olvasatot fogadta el. Vö. OWEN (1904) 126.

¹⁰⁵² ZIETSMAN (1993) szerint ez a második rész nevezhető sztoikus diatribének.

¹⁰⁵³ RECKFORD (1962) 492. ZIETSMAN (1995) ez a *Stoicus* Persiusszal azonos.

¹⁰⁵⁴ A megszemélyesített *Avaritia* már Cicerónál megjelenik. Vö. Cicero, *De officiis*, 2, 77.

¹⁰⁵⁵ Ezek a fogalmak már Sallustiusnál megjelennek, vö. Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, 5, 8; 11; 12.

¹⁰⁵⁶ Senecánál is előfordul a két fogalom, de a korai *Consolatio ad Helviam*-ban még nem perszonifikált alakban: 6, 2.

mindkettőjüket magába olvasztó fiktív perszónához kötendő-e, s hogy a szövegvilágon belül nem kell-e önálló megszemélyesített alakot rendelnünk a sztoikus filozófiai tanításhoz. Az V. satíra referenciális olvasata, azaz egyes megszólalóinak konkrét személyekkel való azonosítása mindenesetre azzal a következménnyel jár, hogy Persius satíráját, illetve annak bizonyos részeit, különösen azokat, amelyeket értelmező bemutatásunkban elemeztünk, a Cornutus-testimoniumok és fragmentumok közt tarthatjuk számon.

4) A VI. satíra

Végül a VI. satíráról kell még néhány szót szólni. A kötetet lezáró, egyes vélemények szerint a végén megkurtított költeményben költőtársát és jóbarátját, a lírikus Caesius Bassust szólítja meg Persius. A bevezető sorok a két barát egymástól s – kimondatlanul – mindkettőjüknek a Várostól való távollétét vetítik elénk. Persius azt tudakolja barátjától, hogy – Horatius téli költeményeinek enterieurjét idézve – visszahúzódott-e már a fagyos december miatt sabinumi birtokára, hogy ott derék öregként (*egregius senex*) játszon (*luisse*) a lantján. Magáról pedig azt mondja, hogy a ligur tengerparton tartózkodik éppen, a sajtjáról és márványáról híres Lunában (*mihi nunc Ligus ora intepet hibernatque meum mare* – 6, 6-7), békében és nyugodtan, távol a tömegtől (*securus volgi*) s nyugodtan afelől is, hogy a téli viharos szél mivel fenyegeti a nyáját (*et quid praeparet auster infelix pecori securus* – 6, 12-13). Persius Caesius Bassust Horatiust megidéző szavakkal leíró sorai¹⁰⁵⁷ s önmagának is az aranykori lírikus markáns önképének vonásaival való jellemzése egyszerre jelenthetik a költői szerep és a filozófiai elköteleződés átalakulását. Caesius Bassus életéről alig tudunk valamit. Quintilianus mint Horatius méltó utódját említi *Institutio oratoria* című művében, fennmaradtak lírai töredékei, s tudjuk, hogy a Vezúv Kr.u. 79-ben bekövekezett kitörésekor vesztette életét.¹⁰⁵⁸ Bár egyesek úgy vélik Persius szavai alapján, hogy már a hatvanas évek környékén is „öreg“ (*senex*) volt, egyáltalán nem biztos, hogy Persius nem tréfálkozva s a Caesius Bassus által magára öltött költői *persona* finom megfricskázása végett nevezte így barátját. Könnyen lehet, hogy a lírikus Caesius Bassus magát afféle *alter* vagy *novus Horatius*-nak tartotta, s Persius éppen ennek szellemében rajzol önmagáról is horatiusi ihletésű portrét. E satíra

¹⁰⁵⁷ A Horatius-allúziókról lásd HOOLEY (1993).

¹⁰⁵⁸ WITKE (1984) 804–805.

kapcsán vetődött föl ugyanis egyfajta epikureus fordulat víziója, vagyis hogy a VI. szatíra – a klasszikus epikureus *securus volgi* motivum alapján – már kevésbé sztoikus, sokkal inkább epikureus ihletésű.¹⁰⁵⁹ A költői játék azonban nem feltétlenül jelent efféle fordulatot vagy áthangolódást, aminek egyébként semmilyen más nyoma sem fedezhető föl. Az kétségtelen, hogy Nero korában az epikureus iskola is jelen volt Rómában, sőt voltak markáns követő is, az azonban, hogy Caesius Bassus, aki lírikusként Horatius követője volt, epikureus lett volna, nehezen hihető. Mivel Persius hagyatékát Cornutusszal együtt gondozták, sőt – feltételezésem szerint – ő maga is a filozófus tanítványa volt, valószínű, hogy a sztoikus filozófia követője volt maga is. Ebben az esetben a földi javak megvetéséről szóló szatíra csak bevezetésében mutat epikureus vonásokat, nyugodtan gondolhatjuk tehát, hogy végső soron ugyanúgy Cornutus tanításának a visszhangja, mint a többi szatíra. Ezt egyébként megerősítik az utolsó sorok is, amelyek Chrysippos egyik tételére utalnak, vagyis végül visszakanyarodunk ahhoz a sztoikus filozófushoz, akit a Cassius Diónál fennmaradt anekdota szerint legjobban csodált és utánzott Cornutus.

¹⁰⁵⁹ Vö. BARTSCH (2012) 219.

X. ÖSSZEGZÉS

Cornutust sokféleképpen határozták már meg az elmúlt századokban. A Cambridge-i római történelem *contemporary antitheses of Seneca*-ként definiálja,¹⁰⁶⁰ más meg azt írja róla, hogy *celebrated imperial Stoic*.¹⁰⁶¹ S a sok föl nem sorolt jelző közül vajon melyik az igaz? Értekezésemben erre a kérdésre igyekeztem megadni a magam válaszát.

Szent Jeromos az egyik levelében írja a következő mondatot: *Libri manent, homines perierunt*. A IV-V. század fordulóján bízott abban, hogy legalább a szellem termékei képesek dacolni az idővel. Ha néhány száz évvel később élt volna, máshogy fogalmazta volna meg gondolatát, s csak bízhatott volna abban, hogy valami (*optima magnaue pars*) megmarad belőle. L. Annaeus Cornutustól egyetlen könyvön kívül csak töredékek maradtak ránk, de ő még így is szerencsésebb, mint azok, akiknek csak a nevét őrizte meg a hagyomány. Cornutus, a sztoikus filozófus a maga korának jelentékeny alakja volt, aki a római arisztokrácia legfelső köreivel állt kapcsolatban. Az eddigi kutatások fő hiányosságának azt tartom, hogy Cornutust eddig többnyire csak egy-egy aspektusból mutatták be, noha teljességre törekvő kísérletek korábban is akadtak. Nehezítette azonban a tisztánlátást, hogy sok esetben a legalapvetőbb kérdések is tisztázatlanok voltak. Minél jobban elmélyül valaki egy-egy téma föltárásában, annál inkább szembesül azzal a keserű tapasztalattal, hogy olykor még a legszilárdabbnak hitt alapok is homokra vannak építve. Különösen igaz ez az akkor, ha a szöveghagyomány területére merészkedünk. Nem tehettem meg minden szöveggel, de a legfontosabbnak tartott (*Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*) esetében, úgy érzem, sikerült az életrajzot és annak Cornutusra vonatkozó megállapításait új megvilágításba helyezni, ami nagyban segítheti tisztánlátásunkat is. Hitelessége bizonyítása egyben azt is jelenti, hogy a *Vita Persii* az egyik legbecsesebb forrásunk a Nero-kori Róma irodalmi viszonyaira és Cornutus életére. A szöveg elemzése és az életére vonatkozó testimoniumok alapján egyértelmű, hogy a filozófus a kor irodalmi életének meghatározó alakjaival (*Persius, Lucanus, Seneca, Caesius Bassus, Nero*) állt kapcsolatban. Cornutus ráadásul, és ez már fennmaradt műve és egyéb munkáinak fragmentumai alapján következtethető ki, sajátos álláspontot képviselt a korabeli római sztoikusok körén belül is. Egyfelől különleges szerepet tulajdonított a *logika* területéhez tartozó tárgyaknak (*grammatika, rhétorika, dialektika*),

¹⁰⁶⁰ Vö. *The Cambridge Ancient History*, vol. 8 (1953) 510.

¹⁰⁶¹ IERODIAKONOU (1999) 40.

másfelől határozottan a régi Sztoa filozófusainak tanításához, különösen Chrysipposéhoz kötődött. A sztoikus filozófia első generációjához való ilyen fokú ragaszkodás – úgy tűnik – valamiféle unikális jelleggel ruházta föl Cornutust, ami talán abban ragadható meg, hogy allegorikus istenvilág-magyarázatának módszertana, az etimológia kizárólagosságának érvényesítése még sztoikus kortársai szemében (*Seneca*) is túlzottnak és talán kissé bosszantónak vagy nevetségesnek tűnt.

Azt, persze, nem állítom, hogy Cornutus valamiféle különc volt, de minden bizonnyal több tekintetben is „kilógott a sorból”, s ennek csak egyik eleme a chrysipposi szemlélet „rajongó” továbbvitele, ahogy azt egyik kortársa a szemére lobbantotta. Elválasztotta kortársaitól az is, hogy írásaiban nem kizárólag az etikai, hanem a logikai, grammatikai, rhétorikai stb. kérdések álltak a középpontban, noha tanítványaiba kifejezetten etikai alapú világnézetet próbált beléplántálni. Ennek a morális szemléletnek a visszahangját hallhatjuk meg Persius satíráiban. Megkülönböztette ugyanakkor sztoikus filozófiatársaitól az is, hogy tőle közelebb senki sem hajolt az irodalomhoz, legalábbis nem tudunk róla, hogy más Nero-kori sztoikus filozófus is poétikai kérdésekben szakértőként működött volna közre. Egyetlen ellenpéldaként csak Senecát hozhatjuk föl, akinek neve alatt több tragédia is hagyományozódott, ám az irodalmi alkotásmódot befolyásoló véleményalkotásáról nem tudunk. Az *Epistulae morales*-ban csak egy-két részlet foglalkozik irodalmi kérdésekkel (főként Lucilius költői szárnypróbálgatása kapcsán), de ezen túlmutatóan általános esztétikai megjegyzéseket nem tesz a filozófus. Példát inkább arra találunk, hogy Seneca szembeállítja magát azokkal, akik nyelvi (*grammaticus*) vagy irodalmi, művelődéstörténeti (*philologus*) kérdésekké fokozzák le a filozófiai problémákat.

Cornutus tehát fél lábbal a filozófiában, fél lábban az irodalomban állt, s ez a kettősség rányomta bélyegét életére és műveire. Költők filozófia-tanáráként elkerülhetetlen volt számára ez a helyzet, de nyilván maga is örömét lelte benne. Alighanem ez a vonzás játszott közre akkor is, amikor – alighanem a hatvanas évek elején – Vergilius tanulmányozására és értelmezésére vállalkozott. Azzal, hogy egy költőt és annak nyelvét, poétikáját állította vizsgálódása középpontjába, addigi pályáján is módosított, amelyen a markánsan filozófiai kérdések (*görög theológia, kategória-tan*, stb.) domináltak. A választásban közrejátszó okokat nem ismerjük, de az bizonyos, hogy több tényező együttes hatása indíthatta erre Cornutust. Vergiliust s különösen eposzát, az *Aeneis*-t értelmezni nem pusztán irodalmi, esztétikai kérdés volt, minthogy a mantuai poéta sosem

volt egyszerű irodalmi kérdés: mindig részben politikai is volt, és az maradt – talán – napjainkig.

Cornutus helyzetének kettőssége szinte predestinálta őt arra, hogy a politika is kiterjessze rá a hatalmát. Szabadosként igazodnia kellett a tanítását, tanácsait hallgató arisztokrata rómaiakhoz. Neki pedig aligha volt túl sok választása, így egyenes út vezetett azokba a körökbe, amelyek a korabeli Róma politikáját meghatározták, vagy akiknek szembenállása formálta a közéletet. Cornutus sztoikus filozófusként, előkelő támogatókkal a háta mögött bocsátkozott a politikai arénába, de hamarosan kiderült, védtelen.

A „tűz közelében” élt és alkotott. Ez a „tűz” előbb elemésztette barátait, tanítványait, pártfogóit, majd őt magát is. A mostoha idő pedig megrostálta alkotásait. Ami maradt, akár egy összetört *kylix* cserepei, csak fáradtságos munkával, sok próbálkozással rakhatók újra (bizonyára még így is csorba) egészszé. De belsejében végül talán csak kirajzolódik a tudós sztoikus filozófus képe, aki római ifjakat nevel logikára, etikára, az istenek igazi természetére, költőket serkent és oktat, s ha kérdezik, Nero terveiről is keresetlen kritikát mond, hogy végül szabadságával fizessen a szabadságért.

XI. APPENDIX

LUCIUS ANNAEUS CORNUTUS

A GÖRÖG ISTENVILÁG

(COMPENDIUM THEOLOGIAE GRAECAE)*

1. <1> Az ÉG [οὐρανός/*Uranos*],¹⁰⁶² gyermekem, körülöleli körével a földet és a tengert, és mindent, ami csak a földön és a tengerben van, és úgy tűnik, emiatt kapta ezt az elnevezést, hiszen mindenek fölött van [οὐρος ὦν ἄνω πάντων/*uros ón anó pantón*], és határt szab [ὀρίζων/*horizón*]¹⁰⁶³ a természetnek. Egyesek azt mondják, hogy az *Uranos* elnevezés a mindent 'látni' [ὠρεῖν/*hórein*] vagy 'szemlélni' [ὠρεύειν/*hóreuein*], azaz 'örizni' kifejezésből¹⁰⁶⁴ ered, amely szóból a 'kapuőr' [ὁ θυρωρός/*thyróros*] és a 'különösen figyelni, gondoskodni' [πολυωρεῖν/*polyórein*] szavak származnak. Mások azonban a 'földről nézni' [ὀρᾶσθαι ἄνω/*hórastai anó*] kifejezésből eredeztetik.¹⁰⁶⁵ Nevezik egyébként még mindazzal együtt, amit magába foglal, 'kozmosz'-nak [κόσμος/*kosmos*]¹⁰⁶⁶ is, mivel igen szépen el van rendezve [κάλλιστα διακεκοσμησθαι/*kallista diakekósmésthai*]. Akadnak költők,¹⁰⁶⁷ akik azt mondják, hogy ő Akmón gyermeke, amit azzal magyaráznak, hogy a forgása fáradhatatlan [ἄκμητον/*akméton*],¹⁰⁶⁸ vagy feltételezve, hogy 'halhatatlan, soha véget nem érő, fáradhatatlan' [ἄφθαρτός/*aphthartos*] ebben a tevékenységében azon etimológia alapján,

* Jelen fordítás alapjául Ilaria Ramelli és Heinz-Günther Nesselrath szövegkiadása szolgált: RAMELLI (2003) CORNUTUS (2009). A szöveg fordításánál figyelembe vettük a *CThG* angol, olasz és német fordításait, ahogy az ezekhez a fordításokhoz írt jegyzetek egy részét is – külön jelölés nélkül – felhasználtuk a szöveget kísérő magyarázatokhoz. A szövegben, hogy jól látható legyen, milyen módszert követ Cornutus az etimológiai értelmezések esetében, [] zárójelben közöljük az etimologizált görög szavakat és azok magyar átírását, ez utóbbiak esetében megvastagítva a szavaknak azokat az elemeit, amelyek hangalakjára Cornutus az interpretációját építette. A fordításban és a jegyzetekben, amennyiben külön nem jelöltük, a Homéros-fordítások Devecseri Gábortól, a Hésiodos-fordítások pedig Trencsényi-Waldapfel Imrétől valók.

¹⁰⁶² Cf. Diogenes Laertios, *Vitae Philosophorum*, 7, 138.

¹⁰⁶³ Cf. Aristoteles, *De mundo*, 400a8; Achill. Tat. *Isag.* p. 36. (in: *Commentariorum in Aratum reliquiae*, collegit recensuit prolegomenis indicibusque instruxit Ernestus MAASS, Berolini, 1898).

¹⁰⁶⁴ Cf. *Etymologicum Magnum*, p. 642, 9.

¹⁰⁶⁵ Platón, *Kratylos*, 396c: „Ami a felfelé nézést illeti, helyesen mondják éginek (*urania*), mert ilyenkor az ember látja a fentieket (*horósza ta anó*); ebből származik, Hermogenész – ahogy azok mondják, akik az égi jelenségekkel foglalkoznak – a tiszta értelem, másfelől az égnek (*uranosz*) is megfelelő neve.” (Szabó Árpád és Horváth Judit fordítása)

¹⁰⁶⁶ Cf. Chrysippus *apud* Stobaeus, *Anthologia*, 1, 21, 5; Diogenes Laertios, *Vitae Philosophorum*, 7, 138.

¹⁰⁶⁷ Hésiodos: Kallimachos: COOK 1925, 927.

¹⁰⁶⁸ Cf. Hesychius, *Lexicon*, s.v. ἀπαθής (a 5714).

amely szerint 'megpihenteknek, megfáradtaknak'-nak [κεκμηκένοι/*kekmékenai*] nevezük a halottakat.

<2> Ami pedig az anyagát illeti, az tűz természetű, amint világos a nap és a többi csillag alapján.¹⁰⁶⁹ Ezért 'ég'-nek [αιθήρ/*aithér*]¹⁰⁷⁰ is nevezik a kozmosz legkülső részét az 'égni' [αἴθεσθαι/*aithesthai*] igéből. Egyesek azt mondják, hogy a 'mindig fut' [ἀεὶ θεῖν/*aei thein*] kifejezés¹⁰⁷¹ miatt nevezik így, ami azt jelenti: 'nagy sebességgel mozog'. A csillagokról [τὰ ἄστρα/*ta astra*] pedig azt gondolják, hogy soha meg nem állók [ἄστατά/*astata*], mivel sehol sem állnak meg, hanem mindig mozognak. Nagyon szép módon az istenek [θεοὺς/*theus*] is a 'futás' [θεύσεως/*theusis*] szóból kapták a nevüket.¹⁰⁷² A régiek ugyanis azt feltételezték, hogy istenek azok a létezők, akik lankadatlanul haladnak [égi pályájukon], és azt gondolták, hogy ők az okai a levegő változásainak s hogy ők őrködnek mindenek felett. Az istenek [θεοὶ/*theoi*] lehetnek ugyanis a világra jött dolgok teremői [θετήρες/*thetéres*] és alkotói [ποιηταί/*poiétai*].

2. <1> Ahogy pedig bennünket a lélek [ὕπὸ ψυχῆς/*psychés*] kormányoz, úgy van lelke a kozmosznak is, amely összetartja, és ennek [a léleknek] ZEUS a neve, először is azért, mivel benne él mindenben [διὰ παντὸς ζῶσα/*dia pantós zósa*] és ő az élet forrása [τοῦ ζῆν/*zén*] az élők [τοῖς ζῶσι/*tois zósi*] számára. Ezért mondják azt is, hogy Zeus uralkodik [βασιλεύειν/*basileuein*] mindenben, mintha azt mondanánk, hogy bennünk a lélek és a természetünk uralkodik.

<2> Aztán pedig használják rá a DIA szót is,¹⁰⁷³ mivel az ő révén [δι' αὐτὸν/*di' auton*] jön létre és marad meg minden. Egyesek DEUS-nak nevezik,¹⁰⁷⁴ talán amiatt, hogy megöntözi [ἔδουειν/*deuein*] a földet, vagy átadja [μεταδιδόναι/*metadidonai*] az élőlényeknek az éltető nedvességet. És a genitivusi esete ennek a szónak 'Deos', valami okból a mellékalakja a 'Dios'-nak.¹⁰⁷⁵ Azt mondják, hogy az égben [ἐν τῷ οὐρανῷ/*en tó uranó*] lakik, mivel ő a leghatalmasabb, legfontosabb része [τὸ κυριώτατον μέρος/*to kyriótaton*

¹⁰⁶⁹ Cf. Platón, *Timaeus*, 38e.

¹⁰⁷⁰ Cf. Diogenes Laertios, *Vitae Philosophorum*, 7, 137.

¹⁰⁷¹ Platón, *Kratylos*, 410b: „A levegőt azért nevezik *aér*-nek, Hermogenész, mert a dolgokat felemeli (*airei*) a földről, vagy mert folyamatos áramlásban van (*aei rhei*), vagy mert áramlásából szél lesz. (...) Az *aithér*ről azt gondolom, hogy mivel örökös futásban van (*aei thei*) a levegő körül, valójában *aeitheér*nek kellene neveznünk.” (Szabó Árpád és Horváth Judit fordítása)

¹⁰⁷² Platón, *Kratylos*, 397d: „Nos, az a gyanúm, hogy az első emberek, akik Hellaszban laktak, csak az olyan dolgokat tartották istennek, ahogyan sok barbár nép még ma is, mint a nap, a hold, a föld, a csillagok és az ég. Minthogy pedig azt tapasztalták, hogy ezek a dolgok állandóan mozgásban vannak, erről a természetes adottságról, a futásról (*thein*) nevezték el őket isteneknek (*theoi*). Később aztán, amikor megismerték a többi istent is, ezt a nevet általánosították.” (Szabó Árpád és Horváth Judit fordítása)

¹⁰⁷³ Ez a Zeus név accusativusi alakja.

¹⁰⁷⁴ Bár Torres szerint itt a latin névre való utalás is fölvethető, ez valójában egy dór alak. Vö. TORRES (2009).

¹⁰⁷⁵ A *Zeus* tulajdonnév genitivusi formája.

meros] a világmindenség lelkének [τῆς τοῦ κόσμου ψυχῆς/*tés tu kosmu psychés*], és mert a mi lelkünk is tűz [természetű].

3. <1> A hagyomány azt tartja, hogy az ő hitvese és nővére HÉRA, aki a levegő [ὁ ἀήρ/*ho áér*]. Közvetlenül érintkezik és kapcsolódik vele össze, miközben ez a földről fölemelkedik hozzá [αἰρομένη/*airomené*], amaz pedig leereszkedik. Ők pedig a folyásból [ἐκ τῆς εἰς τὰ αὐτὰ ρύσεως/*rhysis*] jöttek létre, mivel mindketten ugyanabba az irányba törekszenek, az őanyag ugyanis tüzet és levegőt is létrehoz, amikor finomabb állapotba kerül. <2> Ezért aztán azt is mesélik a mítoszban, hogy az ő anyjuk RHEA [Ῥέα/*Rhea*], az atyjuk pedig KRONOS [Κρόνος/*Kronos*], mégpedig vagy amiatt, mert ezek a dolgok az idő [χρόνου/*chronu*] egy meghatározott pontján jönnek létre, vagy azért, mert az ősi anyag elemekre való bomlása keveredés [διὰ τὸ κατὰ σύγκρισιν/*synkrisis*] és az ősi anyag forrása révén teljesedik be, vagy – és ez a legvalószínűbb – mert az *aithér* és a levegő akkor jönnek létre, amikor a tűzből előlép a természet, hogy megteremtse [κραίνειν/*krainein*] és tökéletes létre hozza a létezőket.

4. Ennél az oknál fogva mondták a régiek, hogy POSEIDÓN [Ποσειδῶν] is Kronosnak és Rheának a fia,¹⁰⁷⁶ mert a víz is az említett átalakulásból születik. Poseidón ugyanis a földben és a föld körül lévő víz teremtő ereje,¹⁰⁷⁷ mivel az 'ivás' [ἀπὸ τῆς πόσεως/*posis/poseós*] miatt hívják így, és mert ő teszi lehetővé az ivást, akár azért, mert az értelem [λόγος/*logos*] rajta keresztül látó természet [ἰδῆι ἢ φύσις/*idiei hé physis; φυσιδίων/physiidión*],¹⁰⁷⁸ akár mivel azt gondolják, hogy 'földrázó' [πεδοσειῶν/*pedoseiῶn*] a már bemutatott tulajdonsága szerint.

5. <1> Azt mondják, hogy HAIDÉS [Ἅϊδης/*Haidés*] is az ő testvérük.¹⁰⁷⁹ Ő az a levegő, amely a legsűrűbb és a földhöz legközelebb van,¹⁰⁸⁰ mégis a többiekkel együtt születik és maga is elkezd áramlani és uralkodni a létezőkön a természet törvényei szerint. <2> Vagy amiatt nevezik 'Háidés'-nek, mert önmagában láthatatlan [ἀόρατος/*aóratos*], ami miatt *diairesis* révén [διαίροῦντες] 'Láthatatlan'-nak [Ἄϊδης]¹⁰⁸¹ is nevezik, vagy *ellentétes értelem révén* [κατ' ἀντίφρασιν/*kat' antiphrasin*] mint 'aki örömet okoz nekünk' [ὡσὰν ὁ ἀνδάνων ἡμῖν/*handanón*], úgy tűnik ugyanis, hogy a halálban a lelkek ide távoznak, miközben a halál egyáltalán nem okoz örömet nekünk [ἦκιστα ἀνδάνοντος

¹⁰⁷⁶ Részletesen a 22. fejezetben tárgyalja Cornutus Poseidónt.

¹⁰⁷⁷ Vö. SVF II 1093.

¹⁰⁷⁸ Más forrásból nem ismert etimológia.

¹⁰⁷⁹ A 35. fejezetben beszél Hádésről részletesen Cornutus.

¹⁰⁸⁰ Chrysispos, SVF II 1076; Seneca, *NQ*, II, 20; Diog. Laert. VII, 145.

¹⁰⁸¹ Cornutus szerint tehát Hádés neve az *a-* fosztóképző és a 'látni' jelentésű *idein* szó *id-* tövének összetételéből származik.

ἡμίτην/*handanontos*] Továbbá 'Plutón'-nak [Πλούτων/*Plútón*], 'Gazdag'-nak is nevezik, mivel – lévén minden létező halandó – egyetlen olyan létező sincs, amely ne arra lenne rendelve, hogy belé olvadjon és az ő birtokába kerüljön.¹⁰⁸²

6. <1> Rheához pedig a már tárgyalt 'folyás' [ῥύσις/*rhysis*] alapján az illik, hogy őt tekintik a felhőszakadások okának, mivel ezek legtöbbször mennydörgés és villámlás kíséretében következnek be, ezért őt úgy ábrázolják, mint aki a doboknak, lantoknak, kürtöknek és lámpás felvonulásnak örül.¹⁰⁸³ <2> S mivel az esők a magasból hullanak alá, sokszor úgy tűnik, mintha a hegytetőkről ereszkednének alá, és ezért az 'Ida' nevet adták neki először, amely nagyon magas hegy és messziről látható [ἰδεῖν /*idein*]. 'Hegyi'-nek [ὄρεῖα/*oreia*] is nevezték és a hegyekben élő legnemesebb állatokat, oroszlánokat gondoltak a kocsijába fogni. (Talán azért is, mert a téli viharok vad természete van.) <3> Tornyos koszorút visel a fején, aminek vagy az az oka, hogy a városokat eredetileg biztonsági okokból hegytetőre építették, vagy azért mert ő a feje az első és legősibb városnak, a világmindenségnek. Mákvirággal is tisztelik, mert azt tartják, hogy ez az istennő játszott szerepet az élet kialakulásában. Ennek megfelelően más jelképeket is tulajdonítanak neki, mivel a sokféle létező és minden dolog rajta keresztül valósul meg. <4> Úgy látszik, hogy ő *Atargatis* [Ἀταργάτις], a síregek istennője, akit galambokkal és halakkal tisztelnek, amivel azt jelképezik, hogy a levegő és a víz azok az elemek, amelyek a legfontosabbak a lét fenntartásához. Sajátos módon *Phrygia*-nak is nevezik, abból kiindulva, hogy leginkább a frígek tisztelik, akik között a *gallos*-ok papsága terjedt el, amely valószínűleg ugyanazt fejezi ki, mint amit a görögöknél *Uranos* megcsonkításáról mondanak.¹⁰⁸⁴

<5> Először is azt mondják Kronosról, hogy megette a Rheától neki szült gyermekeket [mindez így nagyon is hozzá illő módon történt], mivel ami csak megszületik a mozgás folytán újra eltűnik a körforgás végén. Márpedig az idő valami ilyesmi: elemészti mindazokat, amik benne jönnek létre.¹⁰⁸⁵ Ezért mondják azt, hogy amikor Rhea megszülte

¹⁰⁸² Vö. Plato, *Cratylus*, 403a: „Ami *Plutón*t illeti, őt a gazdagság [*plutosz*] adásáról nevezte el, minthogy a gazdagság a föld alól jön.” (Szabó Árpád – Horváth Judit fordítása); Cicero, *De natura deorum*, 2, 26: „Az egész földi birodalmat és természetet viszont Dis atyának szentelték, aki *Dives*, Gazdag (ahogy a görögöknél is ezt jelenti *Plutón*, mivel minden a földre tér meg és a földből születik...)” (Havas László fordítása)

¹⁰⁸³ Vö. Ovidius, *Fasti*, 4, 181: „Frig sípok hajlott üregén felharsan az ének,/ s idai istenanyánk ünnepe elközelít./ Félig-férfi papok keze öblös rézdobokat ver,/ élesen, ércel az érc összeverődve, csörög./ Hívei gyöngye nyakán trónol maga. Társai véle/ hangos üvöltéssel mennek a városon át.” (Gaál László fordítása)

¹⁰⁸⁴ Hésiodos, *Theogonia*, 156–182.

¹⁰⁸⁵ Cicero, *De natura deorum*, 2, 25: „Az volt az elképzelésük, hogy *Saturnus* az az isten, aki a dolgok menetét és rendjét térben és időben fenntartja, s akit mint istent görögül ezért neveznek *Kronosznak*, aminek értelme *khronosz*, vagyis »időtartam«; *Saturnus*-nak pedig azért hívják, mert jóllakik (*saturaretur*)

Zeuszt, egy követ adott helyette Kronosnak, hogy azt nyelje le, és azt állította, hogy ezt szülte. Ezt a követ falta föl Kronos, és aztán Zeus titokban nevelkedett, és lett azután a világmindenség ura.¹⁰⁸⁶

<6> A kő lenyelése ebben az esetben máshogy is értelmezhető: a mítosz ugyanis a világmindenség teremtéséről szól, amelyben végül felnövekedett és megszerezte a hatalmat az az erő, amely felette uralkodik, mikor a kő, amelyet Földnek hívunk, pontosan a közepén lett rögzítve, mintha elnyelték volna. Másképpen nem jöttek volna létre ugyanis a létezők, ha nem álltak volna ezen mint valamiféle talapzaton,¹⁰⁸⁷ mivel minden élőlény itt, a földön született és tápláltatott.

7. <1> Végül arról is szól a történet, hogy Kronos megfosztotta a férfiasságától Uranost,¹⁰⁸⁸ mivel az állandóan jött, hogy egyesüljön Gével, a Földanyával,¹⁰⁸⁹ ezzel azután véget vetett dölyfösségének. Zeus pedig Kronost fosztotta meg a hatalomtól, s levetette őt az alvilágba.¹⁰⁹⁰

<2> Ez a történet arra szolgál magyarázatul, hogy a mindenség keletkezésének a rendje, amelynek neve, Kronos – mint mondtuk¹⁰⁹¹ – a ’fölebe kerekedni’ [κραίνειν/*krainein*] igéből ered, a külső levegőnek egészen addig a föld felé irányuló áramlását úgy irányította, hogy a kipárolgást finomabbá tette. A világmindenségnek a természete pedig, amelyről azt mondtuk, hogy Zeusnak hívják, megerősödött, és képes volt arra, hogy a változás gyors folyamatait feltartóztassa, ami által a világmindenség számára hosszabb létezést tett lehetővé.¹⁰⁹² (Igen helyesen nevezik Kronost „csavaros eszű”-nek [ἀγκυλομήτης/*ankylométés*],¹⁰⁹³ mivel azok a dolgok, amelyeket elgondol, „csavarosak” [ἀγκύλα/*ankyla*] és nehezen érthetőek azoknak a dolgoknak a nagysága miatt, amelyeket körben mozgat.)

az évekkel (*annis*). Azt képzelik ugyanis róla, hogy el szokta fogyasztani gyermekeit, mivel az idő fölemészti egyes szakaszait, ám évek múltával sem tud annyira teletöltekezni, hogy elverje az éhségét.” (Havas László fordítása)

¹⁰⁸⁶ Hésiodos, *Theogonia*, 453–480.

¹⁰⁸⁷ Vö. Seneca, *De providentia*, 1, 2.

¹⁰⁸⁸ Hésiodos, *Theogonia*, 156–182.

¹⁰⁸⁹ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 154–188.

¹⁰⁹⁰ Cicero, *De natura deorum*, 2, 25: „Ezért közözte meg Iuppiter [Saturnus=Kronos], nehogy túlságosan felgyorsuljon, s hogy a csillagok bilincse tartsa őt kordában.” (Havas László fordítása)

¹⁰⁹¹ Vö. c. 3.

¹⁰⁹² Valószínűleg arra gondol Cornutus, hogy Zeusnak sikerült stabilizálnia az addigi gyors áramlást. Vö. HAYS (1983) 140–141.

¹⁰⁹³ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 168: θαρσήσας δὲ μέγας Κρόνος ἀγκυλομήτης („a ravasz Kronosz egymaga bátorodott fel”)

8. Egy másik elbeszélés szerint ÓKEANOS minden dolog ősi nemzője¹⁰⁹⁴ – erről a dologról nem csak egyetlen mítosz szólt –, és a felesége TÉTHYS.¹⁰⁹⁵ Ókeanos ugyanis „a gyorsan úszó értelem” [ὠκέως νεόμενος λόγος/*ho ókeos neomenos logos*],¹⁰⁹⁶ amely gyorsan képes megváltozni. Téthys ezzel szemben a tulajdonságok változatlansága és állandósága. Ennek a kettőnek az összeolvadásából és keveredéséből jönnek létre ugyanis a dolgok, és semmi sem léteznék, ha közülük vagy az egyik, vagy a másik egymaga uralkodnék.

9. <1> Mindezekén túl – egy másik elbeszélés szerint – Zeust „a halandók s istenek atyjá”-nak¹⁰⁹⁷ is nevezik, mivel a világmindenség, a kozmosz természete ezen létezők létezésének oka, éppen úgy, ahogy valamely atya gyermekeket nemz. Hívják őt „fellegtorlaszoló”-nak¹⁰⁹⁸ és „mennydörgő”-nek,¹⁰⁹⁹ valamint villámokat adnak a kezébe és az *aigis*-t, mivel magasan felettünk csapnak össze a felhők és a villámok, s a mennykő és a szélvihar onnan csap le; vagy egy másik értelmezés szerint: mert annak az istennek adják a föld feletti területet, aki az egész mennyet hatalmában tartja.

A széllokések miatt – nevüket [διὰ τὰς αἰγίδας /*aigidas*] az *assein* [ἀΐσσειν/*assein*] szóból kapták – nevezték el Zeust „aigisztartó”-nak.¹¹⁰⁰ Hasonló és könnyen megmagyarázható okból nevezték őt az eső, a félelem, a villám, a villámfény istenének, és különböző megjelenései formái miatt különböző egyéb neveken. <2> Nevezik őt „megmentőnek”, a „ház védőistenének”, „városvédőnek”, „az atyák istenének”, „a vérrokonság védőistenének”, „a vendégbarátság őrzőjének”, „a tanács védőjének”, „a tanácsgyűlés védelmezőjének”, „tropaeumtartónak”, „megszabadítónak”.¹¹⁰¹ Számtalan efféle elnevezése van, mivel minden erőre és állapotra van ráhatása, és mindennek az oka és felvigyázója. <3> Ez azt jelenti, hogy DIKÉnek, az igazságosság istennőjének is ő az atyja – mint olyan valaki, aki az emberi társadalom törvényeit megmutatja az embereknek és megparancsolja azokat nekik, hogy ne kövessenek el igazságtalanságot egymás ellen. És ez az isten a CHARISOK atyja,¹¹⁰² tőle származnak ugyanis a jóakarát és a jótétemények okai. Ő a HÓRÁK (az Évszakok istennőinek) atyja is, akik a levegő megváltozásáért

¹⁰⁹⁴ Vö. Homéros, *Ilias*, 14, 201, 302: „Ókeanoszhoz, az isteni őshöz”; 245: „márpedig ő első nemző, mindennek az apja”.

¹⁰⁹⁵ Homéros, *Ilias*, 14, 201, 302: „Ókeanoszhoz, az isteni őshöz, s Téthüsz anyához”.

¹⁰⁹⁶ *Schol. Arat. Phaen.* 26; *Heracl. All.* 22,7.

¹⁰⁹⁷ Homéros, *Ilias*, 8, 132.

¹⁰⁹⁸ Pl. Homéros, *Ilias*, 8, 38.

¹⁰⁹⁹ Pl. Homéros, *Ilias*, 1, 354.

¹¹⁰⁰ Pl. Homéros, *Ilias*, 1, 222.

¹¹⁰¹ A Kr. u. I. században a római sztoikusok körében volt népszerű *Iuppiter liberator* alakja. Vö. RAMELLI (2003) 317, N. 36.

¹¹⁰² Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 907–909: „Eurünomé, aki Ókeanosznak a lánya, a kedves,/ három lánynak az anyja, a széparcú Khariszoknak,/ Aglaíé és Euphroszúné s Thalié ez a három.”; Seneca, *De beneficiis*, 3, 4.

felelősek, akik a földön lévő és más dolgokat védelmezik, és nevüket védelmező tevékenységük után kapták [ἀπὸ τῆς φυλακῆς/*apo tés phylakés*].

<4> Férfiassága teljében szokták Zeust ábrázolni, mert sem olyasmi nem látszik rajta, hogy kifelé megy a férfikorból, vagy hogy ez előtt az életkor előtt áll, hanem egy teljesen felnőtt férfihez hasonlít, ezért is áldoznak neki kifejlett állatokat.¹¹⁰³ Mint uralkodónak a jogar a hatalmi jelképe, mivel ez olyan jellemző tárgy, amelyet királyok birtokolnak, vagy amely egy határozott és biztos állapot jele, mint például azok esetében, akik botra támaszkodnak.

A nyílvevőnek, amelyet a jobb kezében tart, neve is van, amely egyértelműbb, hogy bármilyen magyarázatra is szorulna. Gyakran úgy is ábrázolják, amint ΝΙΚÉT, a győzelem istennőjét tartja a kezében. Zeus ugyanis hatalmasabb, mint bármely dolog, és senki sem képes legyőzni őt. Ez azt is jelenti, hogy szent madara a sólyom, mivel a madarak közül a sólyom a leggyorsabb. Olajfalevélből font koszorút visel, mivel ez a fa mindig zöldell, termékeny és nagyon hasznos, vagy mert az olajfalevél színe hasonlít az égbolt színéhez.

<5> Egyesek nevezik őt „bosszúálló”-nak [ἀλάστωρ/*alastor*] és „megtorló”-nak [παλαμναῖος/*palamnaios*] is, mivel a gonoszakat és gyilkosokat megbünteti. Az előbbieket azért nevezik így, mivel akadnak olyan hibák és tévedések, amelyek miatt szorongania és nyögnie kell az embernek [ἀλαστήσαι/*alasténai*], az utóbbiakat pedig azért, mert a kezükkel szennyes dolgokat követnek el, s azokat többé nem lehet megtisztítani.

10. <1> Ezen értelmezés szerint születtek az ERYNNISEK, a bosszúállás istennői,¹¹⁰⁴ akik felkutatják a bűnösöket: MEGAIRA, TISIPHONÉ és ALEKTÓ. Az első istennő az ilyen emberrel szemben ellenséges [μεγαίροντος/*megairontos*=*Megaira*], a véres tetteket, amelyek miatta történtek, megbünteti [τιννυμένου[...] φόνου/*tinnyménu [...]* *phonu*=*Tisiphoné*], és ezt pihenés nélkül [ἀλήκτως/*aléktós*=*Alektó*], szüntelenül cselekszi. Igazán jóakaratók is ezek az istennők [Εὐμενίδες/*Eumenides*]. Ennek az az oka, hogy a természet alapvetően jóindulatú az emberrel szemben, az pedig tény, hogy a gonoszságért büntetés jár. <2> Rettenetes és félelmetes kinézetük van,¹¹⁰⁵ tűzzel, korbáccsal üldözik az istentelen tettet elkövetőt, és kígyóhajú istennőknek is nevezik

¹¹⁰³ Homéros, *Ilias*, 2, 403–404: „Büszke bikát szentelt a seregvezető Agamemnón,/ hájas ötesztendőset a szörnyűerős Kronidésznek.”

¹¹⁰⁴ Cicero, *De natura deorum*, 3, 18: „De ha ő istennő [Hekaté], miért nem azok az Eumenisek? És amennyiben ők istenek (van ugyanis templomuk Athénban és nálunk is, mert én így értelmezem a Furina ligetét), akkor szerintem a Furiák szintén azok, méghozzá felvigyázó, a gáztetteket és a bűnt megtorló istenek.” (Havas László fordítása); Vergilius, *Aeneis*, 12, 845; Pausanias, *Graeciae descriptio*, 1, 28, 6.

¹¹⁰⁵ Vergilius, *Aeneis*, 12, 848.

őket, mert a gonoszokban ilyen látomást keltenek, ami az egyik módja a büntetésnek, amellyel tettükért vezekelniük kell. Azt mondják, hogy az Alvilágban laknak, mivel az ilyen emberek büntetései rejtve vannak, és a büntetés váratlanul csap le azokra, akik rászolgáltak.

11. Okkal mondják azt is Zeusról, hogy

*Lát mindent a szeme s nincs semmire rejtve előtte.*¹¹⁰⁶

Hogyan is lenne lehetséges, hogy bármi is rejtve maradjon az előtt az erő előtt, amely minden dolgot áthat, ami csak a világmindenségben történik?¹¹⁰⁷ Zeust „barátságos”-nak [μείλιχος] is nevezik, mert könnyen megengyhül azokkal szemben, akik a gonosz tett után megbánást mutatnak, mivel az ilyenekkel szemben nem kell kibékíthetetlennek mutatkozni. Ezért vannak oltárai Zeus *Hikesios*-nak [ἱκεσίου Διός/*hikesiu Dios*], vagyis „az oltalmat keresőt védelmező” Zeusnak.¹¹⁰⁸

12. Azt is mondja a költő, hogy az IMÁDSÁGOK [Λιταί/*Litai*] Zeus leányai,¹¹⁰⁹ sántítanak, mivel sírva térdre esnek, akik földre borulnak; és ráncosak az oltalomért könyörgők gyengeségének a jeleként, tétován, kancsalul pillantanak oldalra, mivel egyeseknek, akik oltalomkérőként elnéznek mellettük, később bocsánatért kell esedezniük.

13. <1> Zeus a MOIRA (sorsistennő) is,¹¹¹⁰ mert ő az egyes emberre kiszabott dolgok láthatatlan [μη ὀρωμένη/*mé horómené*] szétosztója. Emiatt nevezik a részeket *moira*-knak [τῶν ἄλλων μερίδων μοιρῶν] is. Ő AISA [Αἴσα] is, az események megismerhetetlen és ismeretlen oka [ἡ ἄιστος καὶ ἄγνωστος αἰτία/*hé aistos kai agnostos aitia*]. Nyilvánvalóan a dolgok homályosságát jelenti ez, ahogy bizonyos dolgok egyes vonatkozásokban megtörténnek, vagy ahogy mások vélik, az *aisa* az az ok, amely örökkévaló [ἡ αἰεὶ οὐσα/*aei ousa*].

Zeus a VÉGZET HATALMA [Εἰμαρμένη/*heimarmené*] is, amely minden történést okoz, s amely meghatározott rendbe és végtelen sorba rendeződik. Az 'ei' szótag a *heimarmené* szóban a megragadást jelenti, ugyanúgy, ahogy a „kapcsolat” [ἐν τῷ εἰρημῶ/en tó *heirmó*] szóban is.

¹¹⁰⁶ Ez a verssor nem szerepel a ránk maradt Hésiodos-korpuszban.

¹¹⁰⁷ Cornutus a sztoikus *logos*-szal azonosítja Zeust.

¹¹⁰⁸ Homéros, *Odysseia*, 9, 270–271: „mert az esendőt s vendéget vendégszerető Zeusz/védi...”

¹¹⁰⁹ Homéros, *Ilias*, 9, 502–504: „Vannak Imádságok, kik a nagy Zeusz lányai, sánták,/ ráncos a képük, a pillantásuk tétova kancsal:/ járnak a Vének után, gonddal, lépése nyomában.”

¹¹¹⁰ Sztoikus tanítás. Vö. Cicero, *De natura deorum*, 1, 15: „De Iuppiternek mondja [Chrysippus] az állandó és örök törvény lényegét is, amely mintegy életünk vezére, és megszabja kötelességeinket, s ugyanezzel a névvel illeti a végzet szükségszerű rendjét is, mint az eljövendő dolgok örök igazságát.” (Havas László fordítása)

Zeus maga ANANKÉ, a szükségszerűség is, amely kormányoz [ἄξαι/*axai*],¹¹¹¹ vagy lehetetlenség legyőzni, vagy amire minden visszavezethető [τὴν ἀναγωγὴν/*anagogé*], ami csak megtörténik.¹¹¹²

<2> Egy másik értelmezés szerint hárman vannak a MOIRÁK¹¹¹³ az idő háromféle dimenziója miatt. Egyiküket KLOTHÓ-nak nevezik, mivel az események a gyapjúsálak fonásához [κλώσει/*klósei*] hasonlítanak, mivel az események gyapjúsálakként fonódnak össze.

Ezzel összhangban igen öreg asszonynak képzelik el, aki fon. A másikat LACHESIS-nek nevezik, mivel azok a dolgok, amelyek kinek-kinek osztályrészüll jutnak, hasonlóak a sorsoláshoz [λήξει/*léxei*]. ATROPOS-nak nevezik a harmadikat, mivel az általa meghatározott dolgok megváltoztathatatlanok [ἀτρέπτως/*atreptos*]. Úgy tűnik, hogy ugyanaz az erő felel meg ennek a három elnevezésnek.

<3> Ez az erő ADRASTEIA is, s amiatt nevezik őt így, mivel előle lehetetlen elmenekülni és kikerülhetetlen [ἀναπόδραστος/*anapodrastós*], vagy mert azok a dolgok, amelyek az ő hatáskörébe tartoznak, örökké teljesülnek [αἰδράστεια/*aeidrasteia*], vagy a fosztóképző előtag (*a*) ebben az esetben valamiféle sokaságot jelentene, mint a „sűrű erdő” [ἄξύλω ὕλη/*axylo hylé*] kifejezésben, mivel ő különlegesen tevékeny [πολυδράστεια/*polydrasteia*].

<4> NEMESIS-nek is nevezik az osztályrész [ἀπὸ τῆς νεμήσεως/*apo tés neméseós*] miatt,¹¹¹⁴ ő osztja el ugyanis, ami kinek-kinek osztályrészüll jut. TYCHÉ (vagyis a Szerencse) pedig azon tény alapján, hogy számunkra ő jelenti a körülményeket és ő azoknak a dolgoknak az eredője, amelyeket az emberek átélnek. S azért OPIS, mivel ő az, aki elrejtözve s egyszersmind hátulról [ὀπισθεν/*opisthen*] szemléli és figyeli a cselekedeteinket, s megbünteti azokat, akik büntetést érdemelnek.

14. Azt mondják, hogy Zeus Mnémosynével nemzette a MÚZSÁK-at,¹¹¹⁵ mert ő vezette be a tantárgyakat, amelyeket természetük szerint gyakorlással és elsajátítással tanulnak meg, mivel ezek rendkívül fontos alkotóelemei a jó életnek.

¹¹¹¹ Más forrásból nem ismert etimológia.

¹¹¹² Más forrásból nem ismert etimológia.

¹¹¹³ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 217–218: „Nüxnek a lányai még a kegyetlen Kérek, a Moirák:/ Klóthó és Lakheszisz, meg a harmadik: Atroposz...”

Hésiodos, *Theogonia*, 904–906: „s Moirák anyja, akiknek nagy tisztséget adott Zeusz,/ hogy Klóthó, Lakheszisz meg a harmadik, Atroposz, ossza/ jó vagy bal sorsát a halandó földilakóknak.”

¹¹¹⁴ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 223: „Még Nemesziszt is szülte, bajára az emberi nemnek...”

¹¹¹⁵ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 50–62, 916–918:

„Embereket s a Gigászokat is kidalolva, Olümposz/ termeiben Zeusz nagy lelkét eltöltik örömmel/
lányai aigisztartó Zeusznak, olümposzi Múzsák./ Zeusz Kronidésznek Périában szülte meg őket/

Múzsáknak nevezik őket a *mósis* [ἀπὸ τῆς μώσεως], 'kutatás' szóból, ahogy mondani szokták:

*Ó, te botor, ne keresd a puhát, mert rád a kemény lel.*¹¹¹⁶

<2> Kilencen vannak, mivel olyanok, hogy fölhívják magukra a figyelmet – miként valaki mondja – a négyzet voltuk és páratlan számuk alapján. A kilenc ugyanis ilyen, hiszen ez az első olyan szám, amely az egyből kiindulva bizonyos tökéletességet alkot.¹¹¹⁷

<3> Némelyek viszont azt mondják, hogy a Múzsák csak ketten vannak, mások szerint négyen, s akadnak, akik szerint heten.¹¹¹⁸ Hárman a hármasságban rejlő tökéletesség miatt lennének, vagy amiatt, hogy a kérdésfeltevésnek, amelyeken keresztül a filozófia tökéletesen kifejlődött, három fajtája van.¹¹¹⁹ Ketten azért lennének, mert a dolgok, amelyek minket, embereket kötelességként meghatároznak, kétfélek: fel kell ismerni és meg kell cselekedni, s mivel a képzés ezen a két tényezőn múlik. Négyen¹¹²⁰ vagy heten¹¹²¹ talán azért lehetnének, mert a régi hangszereknek éppen ennyi húrja volt.

<4> Női alakban ábrázolják őket (az erényeknek és a nevelésnek ugyanis véletlenül nőnemű nevük van) annak jelképeként, hogy a tudás a zárt helyen való tartózkodás és az egy helyben maradás révén jön létre.

<5> Együtt vannak és együtt táncolnak annak kifejezésére, hogy az erények egymástól elválaszthatatlanok és elszakíthatatlanok.¹¹²² Leginkább az istenekhez szóló himnuszokkal és az ő tiszteletükkel foglalkoznak,¹¹²³ mivel a tanításnak az az egyik alapja, hogy az istenire tekintünk, ezt tegyük az egyéni élet alapjává, s mindig ez [az ima] legyen a szánkón.

Mnémoszüné, az Eleuthér lejtőjén ki királynő,/ s ők hoznak feledést a bajokra, nyugalmat a gondban./ Mert szerelemben töltött bölcs Zeusz véle kilenc éjt,/ távol a többi haláltalanoktól szent nyoszolyáján,/ és hogy az év elmúlt és évszakok új sora indult,/ fogytak a holdak s teljes lett nagy száma napoknak,/ Mnémoszüné megszülte kilenc egyforma leányát,/ kik csak az énekkel gondolva a gondot elűzik,/ legmagasabb hóföföde olümposzi csúcs közelében./ (...)/ És aztán lett széphaju Mnémoszünéba szerelmes,/ így lett Mnémoszüné a kilenc Múzsának az anyja/ – rajtuk arany fejdísz, csak a dal meg az ünnep a gondjuk.”

¹¹¹⁶ Epicharmus, fr. 236. K. – A.(PCG I) idézi Xenophón, *Memorabilia*, 2, 1, 20.

¹¹¹⁷ Néhány kézirat rajzban is megadja, hogy miként kell elképzelni, amire Cornutus utal:

α α α	α=1	1 1 1
α α α		1 1 1
α α α		1 1 1

¹¹¹⁸ Vö. Plutarchus, *Quaest. conv.* 9, 14.

¹¹¹⁹ Cornutus itt a filozófia hármas sztoikus felosztására utal: fizika, etika és logika.

¹¹²⁰ Vö. Servius, *Ad v. Aeneidos*, 1, 8. Servius még arról is tud, hogy egyesek szerint nyolcan vannak a Múzsák, de erre Cornutus nem utal.

¹¹²¹ Vö. Arnobius, *Adversus nationes*, 3, 37, 8.

¹¹²² Ismert sztoikus tanítás. Vö. SVF I, 199; 200; III, 295; 296; 299; 300; 302.

¹¹²³ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 916–917: „... így lett Mnémoszüné a kilenc Múzsának az anyja/ – rajtuk arany fejdísz, csak a dal meg az ünnep a gondjuk.”

<6> Egy másik értelmezési mód szerint KLEIÓ az egyik múzsa, mivel a tanult embernek hírnév [κλέος/*kleos*] jár, és ő és a társai ismertté tesznek [κλείζειν/*kleizein*]. EUTERPÉ, mivel a velük (vagyis a múzsákkal) való foglalkozás kellemes [ἐπιτερπεῖς/*epiterpeis*] és kedves. THALEIA a neve a harmadiknak azért, mert a tanult ember élete virágzik [θάλλειν/*thallein*], vagy mert ő a jó asztaltárs képességeivel rendelkezik, akivel a lakoma idején jól és ízletesen [εὐμούσως/*eumousos*] érzik magukat. MELPOMENÉ a nevét a *molpé* [ἀπὸ τῆς μολπῆς] szóból kapta, ami 'dallamosan csengő szép hang'-ot jelent – mindenki dallal dicséri ugyanis a jókat, és ők is megéneklék az isteneket, és azokat, akik tőlük születtek.

TERPSICHORÉ, mivel a tanult emberek élvezetet [τέρπεσθαι/*terpesthai*] és örömet találnak életük nagy részében, vagy mert ők, amikor láthatóak, azoknak, akik közelítenek hozzájuk, örömet [τέρψις/*terpsis*] okoznak [ebben a névben egyetlen elem, a *terpsi* dominál] vagy talán azért, mert a régiek kart [χόρους/*chorus*] állítottak az isteneknek, és a legbölcsebb emberek dalokat szerettek nekik.

<7> ERATÓ vagy azért kapta a nevét az *eros* [ἀπὸ τοῦ ἔρωτος], „szerelem” szóból, mert a filozófia minden formája iránti vonzódást jelképezi, vagy azért, mert a kérdezős [ἔρεσθαι/*eresthai*] és a válaszadás képességének a felvigyázója, ahogy a dialektikus képességeknek tudatában kell lenniük a komoly embereknek.

POLYMNIA a sokszor megénekelte erény [ἡ πολυμνητος/*hé polimnétos*], vagy még inkább, aki sok mindent megénekel [ἡ πολλοῦς ὕμνουσα/*pollous hymnousa*]. Övé mindaz, amit a himnuszokban megénekeltek, és mint hagyományt átvettek, és ő fáradozik a történelmi ismeretek körül, amelyeket a költeményekből és egyéb írásokból nyertek.

URANIA az égi dolgok és a mindenség természetének tudománya, a régiek ugyanis az egész kozmoszt *Uranos*-nak nevezték.

KALLIOPÉ a szépen hangzó [ἡ καλλίφωνος/*kalliphónos*] és a szépen szóló [καλλιεπῆς/*kalliepés*] szónoklás, amely segítségével az ember a közügyekben tevékenykedik és a néphez szól, amely révén meggyőzéssel s nem erőszakkal készíti valamire, amit a legjobbnak tart. Ezért mondja Hésiodos, hogy a retorika

*fényes fejedelmeknek hű kísérete-társa.*¹¹²⁴

<8> Sokféle eszközt tulajdonítanak nekik, s mindegyik azt jelképezi, hogy a derék emberek élete jól elrendezett, elégséges önmagának és egységes.

¹¹²⁴ Hésiodos, *Theogonia*, 80. (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása – némi módosítással)

Együtt járja velük a kartáncot Apollón, mivel közösek a muzsika művészetében. Az ugyanis a hagyomány, hogy ez az isten – ahogy később tapasztalni fogod – lantjátékos.

<9> Azt mondják, hogy a hegyekben énekelnek és táncolnak, mivel a tudni vágyók kihasználják a magányt és az egyedüllétbe való gyakori elvonulást,

*enélkül semmi jót s jelest fel nem találsz*¹¹²⁵

– miként a komédiaszerző mondja. Ezért mondják azt is, hogy Zeus kilenc éjszakát töltött együtt Mnemosynével,¹¹²⁶ amikor a múzsákat nemzette, mivel éjszakai kutatásra van szükség a tanulás folyamán.¹¹²⁷

Ugyanezen okból nevezik a költők „barátságos idő”-nek az éjszakát, ahogy Epicharmos is:

*hogyha okost és bölcsset akarsz, azt éjszaka fontold...*¹¹²⁸

és

*fontos dolgokat inkább mindig éjszaka lelsz meg.*¹¹²⁹

<10> Egyesek azt állítják, hogy a múzsák Uranostól és Gétől születtek, mivel a róluk szóló történetnek a legősibbnek kell lennie.

Pálmaágból font koszorút viselnek, ahogy egyesek gondolják a homonímia miatt, mert úgy tűnik, hogy a betűket a phoinikiiaiak találták fel, vagy – helyesebb erre gondolni – ennek a növénynek (vagyis a pálmának [φοίνικι/*phoiniki*] a természete miatt, mivel buján sarjad, jól növekszik, örök életű, nehéz rá felmászni és édes gyümölcsei vannak).

15. <1> Nekünk embereknek, ahogy említettük, jótéteményeket kell cselekednünk, a legtöbb szerző emiatt mondja azt, hogy Zeus leányai a CHARISOK. Egyesek azt állítják, hogy EURYDOMÉ szülte neki őket, mivel ajándékot legtöbbször széles és tágas házból szeretnek adni, mások viszont úgy vélik, hogy az anyjuk EURYNÓMÉ, és azért gondolják ezt, mert azok, akiknek nagy birtokaik vannak, azok valamiképpen többet törődnek a jótéteményekkel, mint ahogy nekik törődniük kellene. Mások meg azt mondják, hogy EURYMEDUSA szülte őket, de itt is ugyanaz a névmagyarázat érvényesül, az emberek ugyanis a maguk javai fölött rendelkeznek. Vannak, akik szerint Héra az anyjuk, hogy a legelőkelőbb születést tulajdonítsák nekik, ahogy az a tevékenységükből következik.

<2> Egy másik szempontú magyarázat szerint azért ábrázolják mezítelenül őket, mert még ha nincs is semmijük, akkor is képesek másokat jótéteményekre ösztönözni, és

¹¹²⁵ Ismeretlen komédia-szerző verssora.

¹¹²⁶ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 66: „Mert szerelemben töltött bölcs Zeusz véle kilenc éjt.”

¹¹²⁷ RAMELLI felhívja a figyelmet a párhuzamra Persius V. szatírájával kapcsolatban: vö. 5, 62.

¹¹²⁸ Epicharmus, *Fragmenta*, 259, 1.

¹¹²⁹ Epicharmus, *Fragmenta*, 259, 2.

egyáltalán nem szükséges, hogy valakinek fölöslegesen sok vagyona legyen ahhoz, hogy jötevő legyen, ahogy a vers is mondja:

*Vendégnek legszebb adomány a derék szív.*¹¹³⁰

Egyesek úgy vélik, hogy a mezítelenségük azt ábrázolja, hogy az embernek gyorsan késznek és minden akadálytól mentnek kell lennie a jótéteményhez.¹¹³¹

<3> Egyesek azt mondják, hogy ketten vannak, mások pedig azt, hogy hárman, mert szükséges, hogy a kapcsolat jótéteménnyel kezdődjék, amelyet a másik viszonz. Hárman pedig azért lennének, mert szép benyomást kelt, hogy az, aki jótéteményt kapott változatlanul készen legyen egy újabb jótéteményre, ami ezáltal folyamatosan megtörténhet, miként az ő körtáncuk is valami effélet jelképez.

<4> Mások viszont azt mondják, hogy csak egy CHARIS van, aki kész a segítségnyújtásra, a másik viszont olyan, aki segítséget kap, és a kínálkozó alkalomra vár, hogy viszonzhassa. A harmadik pedig adandó alkalommal viszonzza a jótéteményt. Örömmel kell az embernek jötevőnek lennie, és a Charisok azokat, akik jótéteményben részesülnek, boldoggá teszik, ezért is kapták a nevüket az öröm [*chara*] szóból. <5> Azt is mondják róluk, hogy szépek és a szeretetre méltóságot és a meggyőzés művészetét is ők adják. Egyenként AGLAIA-nak, THALEIA-nak és EUPHROSYNÉ-nek nevezik őket,¹¹³² s emiatt mondják egyesek, hogy EUANTHÉ az anyjuk, mások pedig, hogy AIGLÉ. Homéros azt állította, hogy az egyik Charis HÉPHAISTOSSzal lakik együtt, mivel a kézművestermékek örömet szereznek.¹¹³³

16. <1> Azt mondják még róluk, hogy a vezetőjük HERMÉS, amivel azt akarják kifejezni, hogy az embernek jól megfontoltan és nem meggondolatlan módon kell jötevőnek lennie, megfelelő és illő módon. Az ugyanis, aki semmi köszönetet nem kap, lomhább lesz arra, hogy jótéteményt cselekedjék. Hermés pedig éppen az az értelem, amelyet az égből küldtek nekünk az istenek, amivel egyedül az embert ruházták fel a földön élő élőlények közül, amelyet ők is a legnagyobbak tartanak mind közül.

<2> Hermés arról kapta a nevét, hogy ő ad tanácsot, hogyan kell valamit mondani, [*ἀπὸ τοῦ ἐρεῖν/erein*], vagyis ahogy beszélni [*λέγειν/legein*] kell, vagy pedig onnan, hogy ő a mi védelmünk [*ἔρυμα/éryma*], s így más szóval ő a mi várunk. Egyébként először is

¹¹³⁰ A szerző nem ismert.

¹¹³¹ Vö. Seneca, *De beneficiis*, 1, 3.

¹¹³² Hésiodos, *Theogonia*, 907–911: „Eurünomé, aki Ókeanosznak a lánya, a kedves,/ három lánynak az anyja, a széparcú Khariszoknak,/ Aglaie és Euphroszüné s Thalié ez a három./ Szempillájuk alól szerelem pereg olvaton le,/ és minden pillantásuk szépséges ígézet.

¹¹³³ Homéros, *Ilias*, 18, 382–383: „Őt meglátta a fényfátylas Kharisz, éppen előjött,/ szép felesége a széltében-híres Bicegőnek.”

„vezető”-nek [διάκτορος/*diaktoros*] nevezik őt,¹¹³⁴ vagy azért mert keresztülszúr [διάτορος/*diatoros*] és áthat, vagy, mert ő vezeti a gondolatainkat embertársaink lelkébe [διάγειν/*diagein*], s ezért a nyelveket is neki szentelik.

<3> Nevezik ezenkívül „segítő”-nek is, mivel nagyon segítőkész, és azok irányában, akik hozzá fordulnak, különösen erőteljes és hasznat adó [σῶκος/*sókos*].¹¹³⁵

Egyszersmind a házak védelmezőjének [σωτήρ τῶν οἴκων/*sótér tou oikon*] is nevezik,¹¹³⁶ mivel – ahogy egyesek mondják – erős [ἰσχυρός/*ischyros*]. Az a tény, hogy őt „ártalmatlan”-nak is nevezik, efféle elképzelésnek a jele: az értelem nem arra jött létre, hogy gonoszságot cselekedjék s hogy ártson, hanem sokkal inkább azért, hogy gondoskodjék a dolgokról, s emiatt akad, aki az ő házában lakónak mondja HYGIEIA-t, az egészség istennőjét is.

<4> Azért tartják „Argosölő”-nek¹¹³⁷ éppen annyira, mint „Megvilágító”-nak [Argephantés],¹¹³⁸ mivel mindent megmagyaráz és érthetővé tesz. A régiek világitónak [λευκὸν ἀργὸν/*leukon argón*] nevezték ugyanis a bölcset. Vagy a hangok könnyű tűnékenysége miatt nevezték így, hiszen az *argón* [ἀργὸν] azt is jelenti: „gyorsan”. „Aranybotú” istennek is nevezik, mert még a tőle származó botütés is értékes. Nagyon értékes ugyanis az olyan figyelmeztető ütés, amely megfelelő időben történik, s olyanra sújt le, aki figyelmet szentel neki.

<5> Azt is tartja még a hagyomány, hogy ő az istenek hírnöke [κῆρυξ θεῶν],¹¹³⁹ és azt mondják, az istenektől jövő üzeneteket ő adja át az embereknek. Mindenesetre olyan hírnök ő, aki az elküldött hangokon keresztül az értelem által megfogalmazott tartalmat eljuttatja a fülhöz. Annyiban küldött [ἄγγελος/*angelos*] ő, hogy mi (emberek) a belátás, a nekünk adott értelem révén ismerjük föl az istenek akaratát.¹¹⁴⁰

<6> Szárnyas szandált visel,¹¹⁴¹ és úgy mozog a levegőben, hogy megfelel a „szárnyas szavak” kifejezésnek.¹¹⁴²

Emiatt „széllábú sebes” IRIS-nek is nevezik őt,¹¹⁴³ és „viharlábú hírnök”-nek,¹¹⁴⁴ és ezeknek az elnevezéseknek a jelentését magukból a szavakból le lehet vezetni.¹¹⁴⁵

¹¹³⁴ Homéros, *Himnusz Hermészhez*, 14: „nyájhajtó tolvaj, rabló, álmok vezetője...”

¹¹³⁵ Homéros, *Ilias*, 20, 72: „hasznosadó nagy Hermész”.

¹¹³⁶ Vö. Homéros, *Himnusz Hermészhez*, 15: „éjszaka is figyelő, kapukon beleső”

¹¹³⁷ Vö. Homéros, *Ilias*, 24, 182.

¹¹³⁸ Vö. Homéros, *Ilias*, 2, 103.

¹¹³⁹ Homéros, *Hymni*, (*Hermészhez*) 4, 331.

¹¹⁴⁰ Sztoikus tanítás. Vö. SVF II, 1027. Cicero, *De natura deorum*, 2, 17, 45.

¹¹⁴¹ Ovidius, *Metamorphoses*, 11, 312.

¹¹⁴² Vö. Homéros, *Ilias*, passim.

¹¹⁴³ Homéros, *Ilias*, 2, 786.

<7> A mítoszok lélekvezetőként mutatják be Hermést, mintha egyedülálló sajátja lenne a lélekvezetés. Ennek következtében pálcát is adnak a kezébe,¹¹⁴⁶

*mellyel megigézi halandók közt, akinek csak akarja*¹¹⁴⁷

természetesen az értelem szemét,

*akinek csak akarja, szemét, vagy szünteti álmát.*¹¹⁴⁸

Minden további nélkül képes arra, hogy éppúgy ösztönözze a lustát, mint ahogy megfékezze a haragvót. Ezért tűnik úgy, hogy tud álmokat küldeni¹¹⁴⁹ és hogy látnok [μάντις/*mantis*], mivel képes úgy küldeni látomásokat, ahogy csak akar – *az istenek hírnökei az álmok is.*¹¹⁵⁰

<8> A kígyók,¹¹⁵¹ amelyek az említett pálcának, a *kérykeion*-nak, vagyis a hírnöki botnak az alakját körbefonják annak a jelképei, hogy a vadállatokat, vadállati lényeket is képes megzabolázni és elvarázsolni, mert a bennük uralkodó ösztönöket feloldja és egy nehezen kioldható csomóval köti össze. Ez az oka annak, hogy a hírnöki pálca békét szerez.¹¹⁵²

Egy másik értelmezés szerint¹¹⁵³ olyanok hordanak ilyet, akik békére vágnak, és bimbózó ágat tartanak a kezükben arra emlékeztetve, hogy a földet meg kell művelni és segítséget kell adni a természet és gyümölcsstermő növényeknek.

<9> Van, aki azt mondja, hogy Zeus MAIÁ-tól nemzette Hermést,¹¹⁵⁴ mivel azt akarja ezáltal újra világossá tenni, hogy az értelem [λόγος/*logos*] a teoretikus vizsgálódás és kutatás szülötte. Ezért nevezik a szülésnél segítő asszonyokat [αἱ μαιούμεναι/ *hai*

¹¹⁴⁴ Homéros, *Ilias*, 8, 409.

¹¹⁴⁵ Platón a *Cratylus*-ban a 'mondani, beszélni' jelentésű *eirein* szóból eredeztetni Iris nevét.

¹¹⁴⁶ Homéros, *Odysseia*, 24, 1–3: „Ekkor a kérők lelkét Külléné-hegyi Hermész/ szólította elő; a kezében fogta a pálcát./ szép szinarany botját...”

¹¹⁴⁷ Homéros, *Odysseia*, 24, 3.

¹¹⁴⁸ Homéros, *Odysseia*, 24, 4.

¹¹⁴⁹ Vö. Homéros, *Hermészhez*,

¹¹⁵⁰ Vö. Homéros, *Ilias*, 2, 1–10: „Minden más isten s minden jó hadszekeres hős/ végigaludta az éjt; csak Zeuszt nem fogta az édes/ álom: azon töprengett, mint tisztelje Akhilleuszt,/ és hogyan öljön meg sok akháj harcost a hajóknál./ És az a terv látszott lelkében a leghelyesebbnek,/ hogy gonosz álomképet küld le az Átreidészra;/ hát ezt megszólítva ilyen szárnyas szavakat szóló:/ »Fuss csak a fürgé akháj hajók fele, fuss, gonosz Álom:/ s ott sátrába siess Agamemnón Átreidésznek,/ hogy neki mindent, mit rád bízok, pontosan elmondj ...«”

Homéros, *Ilias*, 2, 26: „Hallgasd csak szavamat: Zeusznak vagyok én hirádoja...”

¹¹⁵¹ Macrobius, *Saturnalia*, 1, 19, 16; Servius, *Aen.*, 4, 242; 8, 138.

¹¹⁵² Vö. Homéros, *Himnusz Hermészhez*: „Jó sorsot mutatóvá teszek az égilakók közt/ és a halandók közt, szívemben sokrabecsüllek/ és megajándékozlak a boldogság s tehetőség/ háromszárnyu aranypálcájával, mely egészben/ őriz meg téged s véghezviszi mindama jó szót/ s tettet, amit Zeusz hangja nekem tudtomra adott volt.”

¹¹⁵³ Más forrásból nem ismert az itt közölt értelmezés.

¹¹⁵⁴ Homéros, *Odysseia*, 8, 335: „Fölszeletelte a húst, s hét részt osztott ki belőle:/ egyet a nimfáknak s Hermésznek, Maia fiának/ tett...”

maioumenai] is bábáknak [μαῖαι/*maiai*], mivel ők a kutatás után napfényre hozzák az eredményt.¹¹⁵⁵

<10> Kezek és lábak nélkül, négyzet alakú talapzaton is ábrázolják Hermést, mivel sem kézre, sem lábra nincs szüksége, hogy megvalósítsa azt, amit elhatározott. A régiek az agg és szakállas Hermés-szobrokat merev hímtaggal ábrázolták, a fiatal és csupasz állú Herméseket pedig petyhüdttel,¹¹⁵⁶ amivel azt fejezték ki, hogy az ember életkorával együtt előrehaladva értelme gyümölcsöző és tökéletes lesz, s az értelem talán azokat a dolgokat is eléri, amelyeket célul tűzött ki maga elé, a fiatalemberekben azonban még nem hozott gyümölcsöt és tökéletlen.

<11> Szobrait az utakon szokták fölállítani, s az „utak védelmezője”-nek és „vezető”-nek is nevezik, mivel mindenkinek őt kell minden tetteben vezetőjének választania, s ő a tanácsadásban bennünket a helyes útra visz. Talán azért is, mert egyedüllet [ἐρημία/*erémias*] szükséges az efféle értelem megszerzéséhez és megtartásához.

<12> Ezért vezérlő értelemként Hermés ugyanaz az emberekben és az istenekben, amit szokás úgy is értelmezni, hogy ha valaki talál valamit, amikor az úton megy, akkor „vele van Hermész”, hiszen ő vigyáz az útra az „Utak védőjeként” [ἐνὸδιος/*enhodios*], s ezért van az, hogy a talált dolgokat közös javaknak tekintik, s ezért nevezik a felfedezéseket [εὐρημάτα/*heurémata*] Hermés ajándékainak [ἐρμαία/*hermaia*].

<13> A Hermés-szobrok előtt a köveket halomba szokás rakni (aki ott elhalad, követ tesz egy másikra). Ezt vagy azért teszik, mert mindenki olyasmit tesz ezzel, ami hasznos neki és a közösségnek, hiszen az utat megtisztítja a kövektől, vagy azért teszik ezt, mert Hermést hívják így tanúul, vagy mert így fejezik ki tiszteletüket, amikor semmi mást nem képesek neki adni. Vagy azért cselekszenek így, mert a szobrokat feltűnőbbé akarják tenni a mellette elhaladók számára, vagy pedig azért, mert ez annak a jelképe, hogy az értelem, amelyet az ember beszéd formájában juttat kifejezésre [προφορικὸς λόγος/*prophorikos logos*], kis elemekből áll.¹¹⁵⁷

<14> Hermés a védőistene a piacoknak is, s joggal, mert ő mindannak a felügyelője is, amit a népgyűlés előtt beszélnek. A piacterről származik a befolyása mindarra, amit vesznek vagy eladnak, mivel ezt az embereknek minden esetben megfontoltan kell cselekednie. Emiatt gondolják úgy, hogy ő a kereskedelem védőistene, s emiatt nevezik „az üzlet védelmezője”-nek és „győzelemhozó”-nak, „hasznot hajtó”-nak, mivel ő

¹¹⁵⁵ Vö. Proklos, *apud* Lyd., *Mens.* 4, 76; *Schol. Hes. Theog.* 938; *Etym. Mag.* p. 589,49.

¹¹⁵⁶ Macrobius, *Saturnalia*, 1, 19, 14.

¹¹⁵⁷ Vö. SVF 2, 135.

egszersmind az egyetlen forrása az emberek számára az igazi haszonnak. <15> Ő találta föl a lantot, ami annyit tesz, hogy ő a harmónia és az egyetértés föltalálója is, amitől az emberi élet boldog lesz, mert az embereknek harmonikus [ἡρμoσμἐνῆ/hérmosmené] alkotmányuk van.

<16> Mivel a hatalmát ellentmondásos dolgok révén is ki akarják nyilvánítani, ezért egyesek tolvajnak nevezik, s HERMÉS DOLIOS-ként állítanak neki oltárt. Korábbi vélekedésüket ugyanis ellopja az emberektől, s olykor az igazságot a valószínűség révén megdönti, s emiatt némelyek szerint megtévesztő módon beszél, ami jellemzőnek tűnik azokra, akik arra használják a tudást, hogy finoman érveljenek.

<17> HERMÉS NOMIOS-nak, a „törvény istené”-nek is nevezik, mivel az értelem jobbitásra törekszik, s elrendeli, amit a közösségben cselekedni kell, s megtiltja, amit nem szabad közösségben cselekedni.

Bizonyára a szavak hasonlósága miatt (νομός/nomos) tulajdonították neki a legelők felügyeletét is.

<18> A tornacsarnokokban Héraklésszel együtt tisztelik,¹¹⁵⁸ mivel a testi erő mellett szükség van értelmes megfontolásra is. Joggal lehet ugyanis a szemére vetni annak, aki csakis a testi erejére hagyatkozik, és nem foglalkozik az értelemmel, amely a művészeteket behozta az emberi életbe, hogy:

*Rettenetes, fölemészt az erőd...*¹¹⁵⁹

17. <1> Arra, hogy a régi görögöknél sokféle és igen változatos mitikus elbeszélés született az istenekről, ahogy más történetek a mágusoknál, megint mások a phrygiaiaknál, illetve az egyiptomiaknál, a keltáknál, a lybiaiaknál és más népeknél, bizonyítéknak tekinthető az, amit Zeus mond Hérának Homérosnál:

Vagy nem is emlékszel, mint függesztettelek én föl,

két üllőt lábadra verettem s törni-tudatlan

*fényes arany béklyót a kezedre...*¹¹⁶⁰

A költő ebben az esetben valószínűleg egy régi mítosz töredékére utal, amely szerint Zeusról azt mondták, hogy Hérát arany béklyóval függesztette föl a levegőben, mivel a csillagokban van valami, ami aranyként ragyog, és lábáról két üllőt lógatott le, nyilvánvalóan a szárazföldet és tengert, amelyen keresztül a levegő lefelé húzva leülepszik, anélkül, hogy az egyik vagy a másik irányába el tudna mozdulni.

¹¹⁵⁸ Vö. Pindaros, *Nemea*, 10, 53.

¹¹⁵⁹ Homéros, *Ilias*, 6, 407.

¹¹⁶⁰ Homéros, *Ilias*, 15, 18–19.

<2> Említ Homéros egy másik mítoszt is, amely szerint Thetis mentette meg Zeust:

messze, mikor meg akarták kötni a többiek, ott fönn,

*Héra, Poszeidáón s velük együtt Pallasz Athéné.*¹¹⁶¹

Úgy tűnik, hogy ezek közül mindegyik isten folyamatosan igazgatni akarta Zeust, mert meg akarták akadályozni ennek a kozmikus rendnek a létrejöttét, ami meg is történt volna, ha a víz eleme kerített volna mindent a hatalmába, vagy pedig a levegő. Thetis azonban, aki mindent megfelelően elrendezett, a százkarú óriást, BRIAREOS-t állította szembe az említett istenekkel, s neki köszönhető, hogy a föld mélyéről érkező gőzök mindenütt szétterülnek, amint azt számos karja jelképezi. Gondold meg azt is, vajon nem azért nevezik-e *Briareos*-nak, mert fölemeli azokat a dolgokat, amelyek szükségesek a kozmosz részei számára. Ez az óriás AIGAION, aki mindig [ἀεὶ/*aei*] virágzik és büszke a bátorságára [γαῖον/*gaión*].

<3> Nem szabad azonban összekeverni a mítoszokat, sem az egyik neveit a másira vonatkoztatni, sem meggondolatlanul bármire is következtetni, még akkor sem, ha találtál valamit, és nem szabad azt az emberektől bennük hagyományozott genealógiákkal összekapcsolni, akik nem tudják, mire utalnak, s úgy bánnak a mítoszokkal, mintha kitalált történetek lennének.

<4> Előlről kezdve tehát: a mítoszokban az mondják, hogy először volt a CHAOS, ahogy Hésiodos tudósít bennünket,¹¹⁶² s utána GÉ (a Föld), TARTAROS (az Alvilág), és EROS (Szerelem). A Chaosból születtek azután EREBOS (az ősi homály) és NYX (az Éjszaka), az Éjszakából pedig az AITHÉR és a NAP. A Chaos pedig az a nedvesség,¹¹⁶³ amely már a kozmikus világrend előtt létezett, s az „öntés” [ἀπὸ τῆς χύσεως/*apo tés chyseós*]¹¹⁶⁴ miatt kapta ezt a nevet, vagy ő az (ősi) tűz, amelyről azt tartják, hogy ég [κάος/*kaos*].¹¹⁶⁵ [Tűznek is tartják az őt alkotó részek finomsága miatt.]

<5> Kezdetben, az az igazság, fiam, minden tűz volt, s meghatározott idő múlva minden újra tűz lesz.¹¹⁶⁶ Miután azonban ellobbant és levegővé vált, egy része vízzé alakul, amely az ősi alkotóelem szilárd részéből áll,¹¹⁶⁷ míg a finomabb része felhígult.

<6> Helyesen mondják tehát, hogy a Chaos után a Föld és a Tartaros sötétje jöttek létre, amelyet az előbb idézett költő a „Föld méhének” nevez,¹¹⁶⁸ mivel a Föld körbefogja és

¹¹⁶¹ Homéros, *Ilias*, 1, 399–400.

¹¹⁶² Hésiodos, *Theogonia*, 116–137.

¹¹⁶³ Vö. Zenon, SVF I 105.

¹¹⁶⁴ Vö. Zenon SVF I 103.

¹¹⁶⁵ Nincs egyéb adatunk erre az etimológiára.

¹¹⁶⁶ Az *ekpyrós*is sztoikus elmélete.

¹¹⁶⁷ Vö. Zenon SVF I 105.

magába zárja a Tartaros homályát. Azt is mondják, hogy Eros, a szerelmi vágy vele együtt született, aztán pedig, miután minden valami másból származik, arra kell gondolni, hogy abban a pillanatban ez az erő, amely csodálatos és tiszteletreméltó, tanúja volt a teremtésnek.

<7> A Chaos nemzette Erebst, a kozmikus értelemnek azt az erejét, amely azt eredményezi, hogy valamit egy másik valami betakar és magába foglal, ezért a Föld, amikor elfoglalta a helyét, azonnal megszülte a hozzá hasonló Égboltot (Uranos).¹¹⁶⁹

*hogymindent ez beborítson,*¹¹⁷⁰

úgy, hogy rajta sétálnak a csillagok, amelyek hosszú életűek és lakóhelyük megrendíthetetlen.

<8> A Föld szülte az Égboltot (Uranos), amit most általánosságban mennyeknek neveznek, s azt is, ami körülötte van, és a legfinomabb részekből áll. Az Éjszaka is Chaos leánya. Az ősi levegő, amely az eredetileg nedves elemből származik, sötét volt és komor, aztán pedig, miután egyre finomabbá vált, átalakult Aithérré és Fénnyé. Nagyon helyesen mondják ezekről, az Aithérről és a Fényről, hogy az Éjszakától születtek.

<9> Azt is mondják, hogy a Föld szülte a hegyeket és „a tenger végtelen árját” „még szerelem nélkül”¹¹⁷¹, aztán a tenger megmaradt a maga üreges helyén, amellyé átalakulás révén az ő anyaga változott, a hegyek pedig megtartották a csúcsaikat és a földfelszín egyenetlenségeit.

Ezek után történt az úgynevezett TITÁNOK születése.¹¹⁷² Valószínűleg ők a létezők közötti különbségek, ahogy Empedoklés írja a *Természetről* szóló költeményében:

*Physó*¹¹⁷³ és *Phthimené*¹¹⁷⁴ meg *Eunaié*¹¹⁷⁵ s *persze Egersis*,¹¹⁷⁶

Kinó,¹¹⁷⁷ *Astemphés*¹¹⁷⁸ és *sokkoszorújú Megistó*.¹¹⁷⁹

¹¹⁶⁸ Hésiodos, *Theogonia*, 119: „... s kik lent mélyen a Tartarosz éji ködében”

¹¹⁶⁹ Hésiodos, *Theogoni*, 126–128: „Gaia először méltó párját hozta világra,/ csillagos Égboltot, hogy mindent ez beborítson,/ és legyen Úranosz! áldott istenek égi lakása.”

¹¹⁷⁰ Hésiodos, *Theogonia*, 127.

¹¹⁷¹ Hésiodos, *Theogonia*, 132.

¹¹⁷² Hésiodos, *Theogonia*, 126–138: „Gaia először méltó párját hozta világra,/ csillagos Égboltot, hogy mindent ez beborítson,/ és legyen Úranosz! áldott istenek égi lakása./ Aztán szülte a nagy hegyeket, meghitt ligetekkel,/ hol dombos-völgyes tájékon laknak a Nümphek,/ és ő szülte a zordon tenger végtelen árját,/ Pontoszt, még szerelem nélkül, majd Úranosz ágyán/ mélyörvényű Ókeanoszt, Koioszt s vele Kríoszt,/ fenséges Hüperiónt, Íapetoszt vele együtt,/ Theiát és Rheiát s Themisz úrnőt Mnémoszünével,/ fénykoszorús Phoibét s kedvességgel teli Téthüszet./ Végül megszületett a ravasz Kronosz, ő valamennyi/ közt legkisebb s legcudarabb, gyűlölte az apját.”

¹¹⁷³ Növekedés.

¹¹⁷⁴ Pusztulás.

¹¹⁷⁵ Alvás.

¹¹⁷⁶ Felébredés.

¹¹⁷⁷ Mozgás.

¹¹⁷⁸ Mozdulatlanság.

Meg Phoryé,¹¹⁸⁰ Siopé,¹¹⁸¹ Omphaié¹¹⁸² és sokan mások, ami mind a létezők sokféleségét bizonyítja.

<10> Ezért nevezték a régiek IAPETOSnak a kozmikus értelemnek azt az erejét, amely révén azok a létezők keletkeztek, amelyek képesek hangot adni, mert ez az erő egy bizonyos módon „hangadó” [ιαφετός/*ia-phetos*], az 'ia' ugyanis hangot jelent. KOIOSnak pedig azért nevezik, mert a létezők valamilyen [ποιά/*poia*] tulajdonsággal bírnak [az iónok ugyanis 'k' hangot ejtenek 'p' hang helyett], vagy mert az észlelés [κοεῖν/*koein*] oka, ami azt jelenti, hogy a belátás és a megértés. KRIOS pedig azért,¹¹⁸³ mivel egyes elemek uralkodnak és parancsolnak, más elemek azonban alárendeltek és alájuk vannak vetve. Talán innen ered a kos [κριοῦ/*kriu*] neve is a juhok között. HYPERION pedig azért, mert bizonyos dolgok fölülről mozgatják az alattuk lévőket. ÓKEANOS továbbá, amennyiben a dolgok általa gyorsan eljutnak a tökéletes állapotba. „Finoman folyó”-nak [ἀκαλαρρείτης/*akalarreités*] azért nevezik, mivel áramlása olyan, akár a Nap mozgása, békés és mély. Azt is mondják rá, hogy „mélyen örvénylő”,¹¹⁸⁴ mivel a mélyben körbe-körbe örvénylik. TÉTHYS a 'té' pedig 'tenni' igéből származik, amennyiben ugyanabban az állapotban marad.

<11> THEIA („isteni”) istennő a látás képességének az oka, RHEA („folyó”) istennő a folyásé, PHOIBÉ („ragyogó”) istennő pedig annak köszönhetően, hogy egyes dolgok tiszták és ragyogók, mivel elengedhetetlen, hogy az ellentétes állapotnak az okai ezekkel a tulajdonságokkal együtt legyenek. MNÉMOSYNÉ („az emlékezés istennője”) az oka, hogy az ember az elmúlt dolgokat visszaidézi és összekapcsolja. THEMIS („az igazságosság istennője”) jóvoltából fakad az, hogy köztünk, emberek között van valami, ami összeköt és amit tiszteletben tartunk. KRONOS – ahogy azt már korábban említettük – minden tökéletességnek az értelme, mert ő a Föld legtehetségesebb gyermeke. A költő Hésiodos azt mondta, hogy Kronos született meg utoljára, mert ő még az említett istenségek születése után is bizonyos módon a keletkezés folyamatában marad.

<12> Hésiodosnak az istenek genealógiájáról szóló beszámolóját részletesebben is be lehetne mutatni. Ő – véleményem szerint – átvette ugyan a régebbi szerzők bizonyos elemeit, másokat azonban önmagától még erőteljesebben kiszínezve költött hozzá, s így

¹¹⁷⁹ Fölény.

¹¹⁸⁰ Megszentelés.

¹¹⁸¹ Csend.

¹¹⁸² Jövendölés.

¹¹⁸³ Vö. Hésiodos, *Theogonia*, 134.

¹¹⁸⁴ Homéros, *Ilias*, 7, 422.

valóban nagyon sok minden eltorzult a régi teológiából. Most azonban azokat az elképzeléseket kell megvizsgálni, amelyek leginkább elterjedtek az emberek közt.

18. <1> Régről hagyományozott az az elképzelés, hogy PROMÉTHEUS földből formázta meg az emberi fajt,¹¹⁸⁵ ami alatt azt kell érteni, hogy a mindenben jelen lévő kozmikus lélek okos előretekintését [προμηθεια/*prométheia*] nevezték Prométheusnak [Προμηθεα/*Prométhea*].¹¹⁸⁶ Ezt az újabb szerzők előrelátásnak [πρόνοια/*pronoia*] nevezik. Az ő felügyelete mellett jött létre minden dolog és születtek meg a földből az emberek, amihez a kozmosz állapota megfelelő kiindulási pontot biztosított. Azt is beszéljük, hogy valamikor korábban Prométheus és Zeus társak voltak, mivel az uralkodás valamennyi formájának és a tömegek vezetésének sok figyelemre van szüksége, és különösen igaz ez Zeus uralmára.

<2> Azt is mondják Prométheusról, hogy ellopta a tüzet az embereknek,¹¹⁸⁷ mivel értelmünk és előrelátásunk korán megismerte a tűz használatát. A mítosz arról mesél, hogy a tüzet az égből lopta el, mivel ott bőségesen volt, vagy pedig azért, mert az égből jövő villám egyetlen csapással

lángra lobbantja az itt alul lévő dolgokat. Alighanem erre utal a narthéx szára.¹¹⁸⁸ Emiatt a tette miatt láncolták meg Prométheust és azzal büntették, hogy a máját újra és újra keselyű marcangolja. Képességünk ugyanis, amelynek egyebek mellett a már korábban említett előnye is megvan,¹¹⁸⁹ bizonyos nehézségeket tapasztal, amelyek mindig ott vannak a nyomában, mivel szorosán össze van kötve ez a képesség az élet fájdalmat okozó gondjaival, s úgy is lehet mondani, hogy ezek a kis aggodalmak felemészítik a belső részeket.

<3> Azt is mondják, hogy Prométheus fivére EPIMÉTHEUS volt, aki bizonyos módon, a maga nemében egyszerűbb észjárású, mivel a dolgok rendjében az előrelátást [προόρασις/*proorasis*] követik a tettek, azt pedig az utólagos visszatekintés [ἐπιμηθεία/*epimétheia*].¹¹⁹⁰

Igaz, hogy „még egy balga is rájön, milyen hibát követett el”. (Emiatt mondják azt is, hogy ő hált együtt az első asszonnyal, ami azt jelenti, hogy a női nem ostoba és természetnél fogva inkább utólag, későn gondolkodik [ἐπιμηθεῖσθαι/*epimétheastai*], s hiányzik belőle az előzetes megfontolás [προμηθεῖσθαι/*prométheastai*].)

¹¹⁸⁵ Ovidius, *Metamorphoses*, 1, 81.

¹¹⁸⁶ Cornutus a *Prométheus* név accusativusára (*Prométhea*) építi a magyarázatot.

¹¹⁸⁷ Hésiodos, *Theogonia*, 42–105.

¹¹⁸⁸ Hésiodos, *Opera et dies*, 52: „dugva husáng szárába...”

¹¹⁸⁹ Tulajdonképpen az előrelátás képessége.

¹¹⁹⁰ Hésiodos, *Opera et dies*, 83–89.

<4> Egyesek azt állítják, hogy Prométheus találta föl a kézműves mesterségeket, s nem más okból, hanem azért mondják ezt, mert a feltalálásukhoz értelemre és megfontolásra van szükség.

19. <1> A legtöbben azonban ATHÉNÉ-nek és HÉPHAISTOS-nak tulajdonítják a mesterségek feltalálását. Athénének azért, mert úgy tűnik, hogy ő az értelem, a megértés és az éles elme, Héphaistosnak¹¹⁹¹ pedig azért, mert a legtöbb kézműves mesterség tűz segítségével állítja elő a termékét. Az Aithér, és a világos és tiszta tűz maga Zeus. A használatba vett és levegővel keveredett tűz Héphaistos,¹¹⁹² akinek neve a 'meggyújtani' [ἥφθαι/*hephthai*] igéből származik. Emiatt mondták azt is, hogy Zeusnak és Hérának a gyermeke.¹¹⁹³ Egyesek szerint egyedül Héráé, mivel a lángok, amelyek valamiképpen durvább részekből állnak, lényegüket tekintve égő levegő alkotja.

<2> Azt is áthagyományozták, hogy Héphaistos sánta.¹¹⁹⁴ Valószínűleg amiatt, mert nehéz úton jut el az anyagig, ami akadályokkal teli úthoz hasonlít.¹¹⁹⁵ Esetleg azért, mert nem képes semmit létrehozni fa, azaz bot segítségével nélkül. Egyesek azonban azt mondják, hogy azért sántít, mert a mozgása (Héphaistosé mint tűzé) fölfelé és lefelé eltérő és nem harmonikus, az utóbbi lassúbb.

<3> Azt is mondják, hogy Zeus lehajította őt az égből a földre,¹¹⁹⁶ talán mivel az első emberek, amikor elkezdték használni a tüzet, egy villámcsapás következtében tették ezt, mert akkor még nem voltak képesek arra, hogy eszközöket találva föl azok révén tüzet gyűjtsanak.

<4> Azt is mondják, hogy a felesége APHRODITÉ. Hasonló megfontolásból állították azt is, hogy felesége az egyik Charis.¹¹⁹⁷ Mi pedig úgy véljük, hogy mivel a kézműves termékeknek kecsességük van [χάριν/*charin*], azt mondjuk, hogy ezek a termékek valamiféle bájjal [ἀφροδίτην/*aphroditen*] rendelkeznek. Úgy áll tehát a helyzet, hogy

¹¹⁹¹ Vö. Homéros, *Ilias*, 18, 372skk., Homéros, *Odysseia*, 6, 232–234: „Mint amidőn aranyat körülönt az ezüstre az ember,/ művész, kit tanított Héphaisztosz s Pallasz Athéné/ minden mesterségre...”; Homéros, *Odysseia*, 23, 159–161.

¹¹⁹² Zenon, SVF, I 169; Chrysippos, SVF, II 1076, 1079.

¹¹⁹³ Homéros, *Ilias*, 1, 571–572, 578.

¹¹⁹⁴ Homéros, *Ilias*, 18, 394–397.

¹¹⁹⁵ Servius *ad Vergilii Aeneidos* 8, 414: Vulcanus, ut diximus <I 171>, ignis est, et dictus Vulcanus, quasi Volicanus, quod per aerem volet; ignis enim e nubibus nascitur. (...) claudus autem dicitur, quia per naturam numquam rectus est ignis.

¹¹⁹⁶ Homéros, *Ilias*, 1, 590–593: „Egyszer már, amikor meg akartalak ellene óvni,/ elhajított, lábamnál fogva, az égi küszöbről:/ és az egész napon át hullottam napnyugovásig,/ Lémnoszban lent értem a földet, s már alig éltem...”

¹¹⁹⁷ Homéros, *Ilias*, 18, 382–383: „Őt meglátta a fényfátylas Kharisz, éppen előjött,/ szép felesége a széltében-híres Bicegőnek.”

ezeket oly módon találták föl, hogy érthetővé tegyék: a tüzes elem bőségesen jelen van a nemi érintkezéskor.

<5> A mítosz arról mesél, hogy Héphaistos megkötözte ARÉS-t, amikor az a feleségével házasságtörést követett el, (valóban olvasható Homérosnál ez a történet,¹¹⁹⁸ mivel nagyon régi), hiszen a vasat és a bronzot a tűz ereje igazta le. A leleplezett házasságtörés motívuma azt akarja jelképezni, hogy a természet harcias és erőszakos alkotóelemei nem illeszkednek a finom és édes elemhez, és hogy a természet törvénye szerint nem egyesülnek vele, ha azonban valamilyen módon ki lett kényszerítve a vele való egyesülés, akkor szép és nemes bizonyítékát adja a kettőjük közt lévő harmóniának.¹¹⁹⁹

<6> Azt is mondják, hogy Héphaistos bábaként segített Zeusnak,¹²⁰⁰ amikor Athéné megszületésének a fájdalma kínozza, mert, miután Héphaistos Zeus fejére ütött, kipattant belőle az istennő. A tűz ugyanis, amit a mesteremberek használnak, együtt dolgozott vele, hogy az emberek természetes értelmét megmutassa, és ezt az értelmet, amely rejtve volt, napfényre hozta. Ha valaki kutatni kezd, hogy föltaláljon valamit, azt mondjuk, hogy ő „gondolatokkal terhes” és „vajúdik”.

20. <1> ATHÉNÉ Zeus értelme,¹²⁰¹ azonos a benne található előrelátással [*προνοία/pronoia*], s emiatt szenteltek templomot *Athéné Pronoia*-nak.

<2> Azt is mondják, hogy Athéné Zeus fejéből pattant ki,¹²⁰² talán amiatt, hogy a régiek azt gondolták, hogy lelkünk vezérlő része ott lakozik, ahogy mások is, akik utánuk éltek, így gondolták. Talán pedig azért is, mert a test legfelső része a fej, a kozmosznak pedig az Aithér,¹²⁰³ ahonnan a vezérlő elem és a gondolat lényege származnak. *Az istenek feje* – ahogy Euripidész mondja – *a földet borító, ragyogó Aithér*.¹²⁰⁴

Athénének nincs anyja,¹²⁰⁵ mert az erény létrejötté más módon zajlik, mint a létező létrejötté, amely két létező egyesülése folytán jön létre. Zeus szülte tehát őt, miután Métist [a megértés istennőjét] [*Μήτις/ Métiis*] megitta, mivel ő annyira értelemmel teli

¹¹⁹⁸ Homéros, *Ilias*, 8, 266–358.

¹¹⁹⁹ Hésiodos, *Theogonia*, 933–937: „Arésznak, a pajzsbeverőnek/ szülte a Félelmet meg a Rettenetet Küthereia/ – ők a fagyos harcban hősök sorait riogatják/ együtt városok elpusztítójával, Arésszal –, / s Harmóniát, kit a dölyfös Kadmosz vett feleségül.”

¹²⁰⁰ Hésiodos, *Theogonia*, 924–925: *Zeus fejéből szülte bagolyszemű Tritogeneiát,/ egymaga...*

¹²⁰¹ Platón, *Cratylus*, 407b: „Ezek közül ugyanis sokan úgy értelmezik, hogy a költő [=Homéros] úgy alkotta meg, hogy ő az ész és az értelem maga.” (Szabó Árpád – Horváth Judit fordítása)

¹²⁰² Hésiodos, *Theogonia*, 924–926: „Zeus a fejéből szülte bagolyszemű Tritogeneiát,/ egymaga, félelmes szüzet, seregek vezetőjét./ felségest, aki kedvet lel harcban, hadizajban.”

¹²⁰³ Vö. Chrysippos, SVF, II 1021.

¹²⁰⁴ Euripides, *frg.* 919 (Kannicht).

¹²⁰⁵ Homéros, *Ilias*, 5, 879–880: „Őt egyedül soha szóval nem fedded, soha tettel,/ engedsz néki, mivel te magad szülted meg e vad lányt.”

[μητιέτης/*métietés*] és eszes volt, hogy nem máshonnan, hanem saját belátásából tett szert a gondolat princípiumára.

<3> Ősi eredete miatt nehéz Athéné nevének megfelelő magyarázatot találni. Egyesek azt mondták, hogy ő egyszersmind *Athréna* is, mivel ő minden dologgal gondosan foglalkozik [ἀθρεῖν/*athrein*].¹²⁰⁶ Mások úgy vélik, hogy azért hívják így, mert Athéné, noha nőnemű [θήλεια/*théleia*], a legkevésbé jellemző rá a női természet [θηλύτης/*thélytés*] és a gyengeség [ἔκλυσις/*eklysis*],¹²⁰⁷ megint mások szerint pedig azért, mert a természet erényeit nem lehet legyőzni [θένεσθα/*thenesthai*]¹²⁰⁸ és alávetni. Talán, ha *Athénaia*-nak nevezik, ahogy a régiek *Athené*-nek nevezték, akkor ő az Aithér lakója [αἰθεροναία/*aitheronaia*]. Szüzessége a tisztaság és a makulátlanság jelképe, mert az erény is valami ilyesféle.

<4> Teljes fegyverzetben ábrázolják, és azt mesélik, hogy így született,¹²⁰⁹ amivel azt akarják kifejezni, hogy az értelem a legnagyobb és legnehezebb feladatokra is készen áll. A legnagyobb tetteknek természetesen a hadi tettek tűnnek. Ez alapján tulajdonítanak neki különösen férfias és félelemkeltő arckifejezést, és ezért van a szemének is szürke színe [γλαυκότητος/*glaukotétos*], hiszen a legbátrabb állatoknak, a leopárdoknak és az oroszlánoknak is szürke szemük van, amelyből olyan fényes sugár csap ki, hogy nehéz beletekinteni. Egyesek azonban azt állítják, hogy őt azért ábrázolják így, mert az Aithér szürkés-kék színű.

<5> Teljesen jogosan osztozik Zeusszal az *aigis*-on,¹²¹⁰ mivel ő nem idegen tőle [ettől az elemtől], bár Zeus minden más lénytől különbözőnek és fölöttük lévőnek tűnik. A Gorgó levágott feje látható az istennő mellvértjén,¹²¹¹ amelynek a nyelve kilóg, mivel a beszéd [λόγος/*logos*] egyszersmind a legnyilvánvalóbb a dolgok egyetemes rendjében.

<6> A kígyók és a bagoly a szemhez való hasonlóságuk miatt lettek ennek az istennőnek a szent állatai, mivel ő szürkés-kék szemű [γλαυκῶπις/*glaukópis*].¹²¹² Aztán pedig rettentően néz a kígyó,¹²¹³ figyel és szemmel tart, s úgy tűnik, sohasem alszik és nem

¹²⁰⁶ Vö. Chyrsippos, SVF, II 908–910.

¹²⁰⁷ Úgy kell érteni a magyarázatot, hogy egy fosztóképzőt (*α/alpha*) kell a 'női' jelentésű *θηλύς/thélys* elé illeszteni: ἄθηλύς/*athélys*, vagyis 'nem nőies'.

¹²⁰⁸ Ahogy az előbbi magyarázatnál is oda kell érteni egy *α/alpha* fosztóképzőt a *θεῖνω/theinó* ('üt', 'csap', 'megsebesít') ige elé.

¹²⁰⁹ Homéros, *Hymni (Athénéhez)*, 28, 4–6: „...magas koponyájából maga bölcs Zeus/ szülte, arany csatafegyverzet volt rajta, hatalmas/ fényü...”

¹²¹⁰ Porph. *Quaest. Hom. 2*, 447.

¹²¹¹ Vö. Pausanias leírását. 1, 24, 6 és 1, 28, 2.

¹²¹² Homéros, *Ilias 2*, 166 *passim*.

¹²¹³ Homéros, *Ilias 22*, 93–95: „Mint ahogyan hegyi sárkány vár a közelbejövőre,/ ártalmas füveken lakomázott, s mérge előnti,/ rettentően néz, tekeregve a sziklaüregnél...”

tűnik könnyen csapdába csalhatónak, hiszen „Végig az éjt a tanácsbeli férfiu át ne aludja.”¹²¹⁴

<7> *Atrytoné*-nak [Ἀτρυτώνη] is nevezik őt, mivel semmilyen fáradtság nem emészti föl [οὐ τρυομένη/*tryomené*]¹²¹⁵ az erejét, vagy mert az Aithér fáradhatatlan [ἄτρυτος/*atrytos*]. Nevezik *Tritogeneia*-nak is, mert ő az az istennő, aki félelmet és remegést bocsát a gonosz emberekre¹²¹⁶ – ő ugyanis háborút kezdett a gonoszság ellen –, mások pedig azt mondják, hogy ez a név a filozófiai ismeret három vizsgálódási formáját fejezi ki, bár ez a magyarázat kiigazításra szorul, hogy jobban illeszkedjék a régi idők mindentudásához [ὀλοσχερεία/*holoschereia*].¹²¹⁷

<8> „Népet harcra tüzelő”-nek is nevezik, mivel a népeket hajtja a csatákban, [ahogy ő az állam istennője is [ληϊτις/*leitis*], és ezt a nevet a ’zsákmány’ [λεία/*leia*] szóból kapta, vagy még inkább, mert ő a rászoruló népek megmentője. Az értelmet ugyanis éppen úgy a város, mint a ház és az egész élet oltalmazójának kell megtenni. Ezért lett ő „városoltalmazó” [ἐρυσίπτολις/*erysiptolis*] – és „városvédő” [Πολιάς/*Polias*], éppen úgy, mint Zeus, akit szintén neveznek „városvédő”-nek, mivel mindketten a városok felügyelői [*episkopoi*].

„Pallas”-nak is nevezik őt, mivel a mítoszban fiatalnak ábrázolják, s ezért nevezik így a fiatal nőt [πάλληκες/*pallékes*] és az ágyasokat [παλλακή/*pallaké*] is. Ami ugyanis fiatal, az sebes és lendületes [παλλόμενος/*pallomenos*].

<9> Szentélyeit leggyakrabban a fellegvárakban építették föl, mert azt akarták ezzel világossá tenni, hogy Athéné nehezen győzhető és rombolható le, vagy azért, mert onnan a magasból óvón tekint le azokra, akik hozzá menekülnek, vagy mert a természet azon részének a sajátosságát akarták jelképezni, amelyik Athéné.

<10> A költők „védelmező”-nek [ἀλαλκομένης/*alalkomenis*] és a zsákmány istennőjének [ἀγελής/*agelés*] is nevezik: az első megnevezés az ἀλαλκεῖν/*alalkein* igéből származik, ő ugyanis képes mellé állni és segíteni valakinek, s ezért nevezik őt NIKÉ-nek, a győzelem istennőjének is. A második megnevezés pedig vagy abból ered, hogy ő vezeti a népeket [ἄγειν λαούς/*agein laus*], vagy abból, hogy hajlíthatatlan, hasonlóan a csorda fiatal teheneihez, amelyeket legtöbbször áldoznak neki.

¹²¹⁴ Homéros, *Ilias*, 2, 24.

¹²¹⁵ A τρυομένη/*tryomené* kifejezés elé itt is az *α/alpha* fosztóképzőt kell érteni.

¹²¹⁶ Diogenés Laertios 9, 46.

¹²¹⁷ Vö. Chrysippos, SVF III, II 33.

<11> Azt is mondják róla, hogy ő találta föl a fuvolát¹²¹⁸ – miként a kézműves mesterségek egyéb finomságait, s emiatt ő a gyapjú megmunkálásának a kigondolója, azonban elhajtotta a fuvolát, mivel a belőle előtörő hang elgyengíti a lelket, s nem tűnik férfiasnak és harciasnak.

<12> Fogadalmi ajándéka az olajfa,¹²¹⁹ mivel zöldellő, és valami szürkés-kék van benne. És az olaja nem egykönnyen keveredik más folyadékokkal, hanem mindig megmarad tisztán, úgyhogy ez hasonlónak tűnik a szüzességhez.

<13> 'Harcias'-nak [ἄρεια/*areia*] is nevezték őt, mivel hadvezéri képességei vannak: háborúkat vezet és az igazságért harcol. A pontosság megfelel ugyanis minden tevékenységi körnek, s minden erény csúcspontja és szintézise. Hívják őt „lovas”-nak [ἵππιας/*hippias*] és „ló-betörő”-nek [δαμάσιππος/*damasippos*] s „dárdavető”-nek [δορικέντωρ/*dorikentor*] és sok más néven is nevezik őt, s olajfából való diadaljelvényeket állítanak neki. Mindenekelőtt azonban Nikét adják társul melléje, ami csak egyetlen egynek, tudniillik a győztesnek jár [ἐνὶ εἴκειν/*heni eikein*]. Nikét szárnyakkal ábrázolják a csatasorok gyors előre- és hátravonulása és könnyen változó jellege miatt.

<14> Azt is hagyományozták róla, hogy Athéné a gigászok¹²²⁰ elleni csatában hőstetteket hajtott végre,¹²²¹ s ennek megfelelően kapta a „gigászölő” melléknevet. Az bizony értelmes feltevés, hogy az első emberek, akik földből születtek, erőszakosak és gonoszak voltak egymással, mivel a közösségi érzés velük született tudata még nem tudott kikristályosodni és megvalósulni bennük. Az istenek azonban – úgy mondhatjuk, hogy – meglökték, ösztönözték és emlékeztették őket az értelmi képességeikre, s így azok megtapasztalták a felsőbb hatalmat. Mindenekelőtt az ősi tudás győzedelmeskedett és tette őket alattvalóivá, úgyhogy úgy tűnhetett, hogy ő elúzta és megsemmisítette őket. Ők maguk pedig változás révén átalakultak, éppen úgy, ahogyan az utódaik, akik Athéné Polias [Városvédő Athéné] védelme alatt városokban alkottak közösséget.

21. <1> Más isteneknek a háborúkkal kapcsolatban van szerepük, mivel ők – másképpen, mint Athéné – nem a szilárdra és értelmesre törekednek, hanem igazi bajkeverőként viselkednek: ők ARÉS és ENYÓ. Ezeket az isteneket Zeus hozta a világra,¹²²² miután az

¹²¹⁸ Pindaros, *Pyth.* 12, 19. Apollodoros, *Bibliotheca*, 1, 24.

¹²¹⁹ Hérodotos 8, 55.

¹²²⁰ Cornutus értelmezése szerint a gigászok az első, civilizálatlan emberek, akiket Athéné, vagyis az értelem (*logos*) tett alkalmassá a közösségi életre.

¹²²¹ Apollodoros, *Bibliotheca*, 1, 3; Horatius, *carm.* 1,12, 19.

¹²²² Homéros, *Ilias*, 5, 589–598. Különösen 590 („minden olümposzi isten közt legjobban utállak”), 592 („...az anyád konok és iszonyú lelkét örökölted”), valamint 596 („hisz sarjam vagy”).

élőlényeket

egymás ellen tüzelte és bevezette a fegyverekkel való döntést, ami nem haszontalan – néha az emberek számára sem –, hiszen emiatt azok a bátorságot és a derekasságot önmagában, az egymással való társas kapcsolatokban pedig azt, ami a békét elősegíti, készségesen elfogadják. <2> Ez alapján tartja azt a hagyomány, hogy Arés Zeus fia [semmilyen más okból, csak] mert Athéné is „az erős atya lánya” [ὄβριμopάτρις/*obrimopatris*]. Enyó körül vita folyik: egyesek úgy tekintenek rá, mint Arés anyjára, mások pedig mint a leányára vagy a nővérére. Ezek közt nincs különbség, mivel Enyó az az istennő, aki bátorságot és erőt adva ösztönzi [ἐνιεῖσα/*enieisa*] a harcosokat, vagy a valóságot szépítve nevezik őt így, mivel ő a legkevésbé sem jó akaratú [ἐννήης/*enées*] és mértékletes [ἐνιεϊκής/*enieikés*]. <3> Arés a nevét az elfoglalásról [αἰρεῖν/*hairein*] és a gyilkolásról [ἀναιρεῖν/*anairein*] kapta, vagy pedig az ἀρή [*aré*] szóból, ami azt jelenti: ’kár’, vagy ismét az ellentétéről van szó, mintha azok, akik megnevezik őt, szeretnék teljesen megszelídíteni az istent ennek a névnek a segítségével. Ő visz ugyanis vizályt és zavart azokba a dolgokba, amelyek jól össze vannak kötve, a név tehát az ἄρσαι [*arsai*] szóból származik, ami azt jelenti, hogy ’összerakni’ [ἄρμoσα/*harmosai*], és talán van valami kapcsolata Harmóniával is, aki a mítosz szerint Arés leánya. <4> Helyesen nevezik őt „halállal szennyezettnek” [*miaiphoros*], a „halandók pusztítójának”, s annak „aki csatakiáltást hallat” és „hevesen sikoltozik”, mivel a harcolók a csatasorban egészen hangos csatakiáltást hallatnak. Ezért áldoznak neki néha szamarat – a hangos kiáltása miatt, leggyakrabban azonban kutyát, ennek az állatnak támadó kedvű és bátor természete miatt.

<5> Azt is mondják, hogy leginkább a thrákok, a szkíták és a hasonló népek tisztelik Arést,¹²²³ akiknél a harcművészet gyakorlása ugyanolyan tiszteletreméltó dolognak számít, mint a könyörtelen igazságszolgáltatás. Azt is mondják, hogy azért a daru a szent madara, mivel ez a madár ott fordul elő nagy tömegben, ahol sok az elesett katona [ἀρηΐφθορα/*aréiphthora*].

Hésiodos, *Theogonia*, 921–923: „Héra virágzó szépségében lett az utolsó/ asszonya istenek és a halandók égi urának./ és Hébét meg Arészt s Eileithüiát neki szülte.”

¹²²³ Homéros, *Ilias*, 13, 298–291: „Mint ha az emberölő Árész száguld a csatába/.../ thrák földön felövezkedvén...”;

Homéros, *Odysseia*, 8, 361: „Árész thrák földre rohant el...”

22. <1> Ezek után POSEIDÓNról kell beszélnünk, fiam. Azt már elmondtam,¹²²⁴ hogy azonos azzal az erővel, amely a folyékony elemet uralja,¹²²⁵ de ezt a kijelentést finomítani kell.

<2> Először is nevezték őt „tápláló”-nak [φύταλιον/*phytalios*], mivel világos, hogy a dolgok földből való növekedésének egyik mellékoka a bennük lévő nedvesség. Nevezik aztán „földrázónak” [ἐνοσίχθων/*enosichthon*], „földrendítő”-nek [ἐνοσίγαιων/*enosigaión*], „földrengető”-nek [σεισίχθων/*seisichtón*]¹²²⁶ és „földindító”-nak [τινάκτωρ/*tinaktór*], mivel nem más okból keletkeznek a földrengések, mint a tengernek és más vizeknek a föld üregeibe való bejutásától. A levegő, amely a földben van, hely hiányában megmozdul és kiutat keres, és ez okozza, hogy a föld hevesen megmozdul és megremeg, ami miatt olykor a földrengés után morajlás [μυκήμα/*mykéma*] hallatszik. Helyesen nevezték egyesek „dörgő”-nek [*mykétas*] Poseidónt, mivel a tenger olyan visszhangot kelt, amiért azt „visszhangzó”-nak, „hangosan üvöltő”-nek¹²²⁷ és „messzire dörgő”-nek nevezik. <3> Innen ered az a vélekedés, hogy a bikák az ő hatalmába tartoznak, és teljesen fekete bikát áldoznak neki¹²²⁸ a tenger színe miatt [és ahogy másképpen mondják, mivel a tenger fekete],¹²²⁹ és helyesen nevezik őt „kéksörényű” istennek, és ilyen ruhában ábrázolják. Ennek megfelelően a folyókat is szarvat viselő lényekként, bikafejjel ábrázolják, mivel a sodrásuk valami erőszakoshoz és hangoshoz hasonlatos, és a költőnél is a Skamandros „mint bika bömböl”.¹²³⁰

<4> Másik felfogás szerint néhányan Poseidónt „Földtartó”-nak [γαιήοχος/*gaiéochos*] és „a [Föld] alapját tartó”-nak [θεμελιοῦχος/*themeliochos*]¹²³¹ is nevezik, és sok helyen úgy áldoznak neki, mint *Poseidón asphaleios*-nak [’szilradságot adó Poseidón’], hogy a földön emelt épületek szilárdan álljanak. <5> Háromágú szigonyt tart a kezében, vagy mert őt tartják a halfogás istenének,¹²³² vagy mert ez az eszköz a Föld mozgatására való, ahogy mondani szokás: „Föld rázója Poseidón járt hármasszigonyával [...] minden

¹²²⁴ Vö. 4. caput.

¹²²⁵ Heracl. All. 38,3. Platón, *Kratylos*, 402e: „Úgy látom, Poszeidónnak azért adhatta ezt a nevet az első névadó, mert menet közben feltartóztatta őt a tenger, és nem hagyta továbbmenni, hanem mintegy bilincsként fonódott a lábára. Azt az istent, aki ekkora erőnek parancsol, elnevezte Poszeidónnak, mert ő lábat bilincselő (Poszeideszmosz).”

¹²²⁶ Platón, *Kratylos*, 402e: „Vagy lehet az is, hogy a föld rengetéséről nevezte el rengetőnek (ho szeión), és hozzátett egy *p*-t meg egy *d*-t.”

¹²²⁷ Homéros, *Odysseia*, 12, 96. A magyar fordításban: „zajos”.

¹²²⁸ Vö. Homéros, *Ilias*, 20, 404; *Odysseia*, 3, 5–6: „...az emberek ott pedig épp áldoztak a parton/ kékhaju Földrázó istennek barna bikákat.”

¹²²⁹ Homéros, *Ilias*, 16, 161. A magyar fordításban: ’sötét’.

¹²³⁰ Homéros, *Ilias*, 20, 404: a szöveghely nem a Skamandros-folyóra vonatkozik.

¹²³¹ Földemelő.

¹²³² Vö. Aeschylus, *Sept.* 130.

*alap-követ és cölöpöt szétvert a habokkal.*¹²³³ Ebben a szóban [τρίαινα/*triaina*] ugyanúgy felfedezhető rejtett etimológia, ahogy a Tritón és az Amphitrité nevekben, jóllehet a „t” hang fölösleges, és ők a ’folyás’ [ρύσις/*rhysis*] szóból kapták a nevüket, de lehetséges egy másik ok is. Tritónnak kettős alakja van,¹²³⁴ az egyik része emberi, a másik része tengeri lényé,¹²³⁵ mivel a már említett folyékony alkotórész egyrészt hasznos, másrészt pusztító erőből áll.

<6> Poseidónt nevezik „széles mellkasú”-nak is a tenger széles [*platos*] felszíne miatt, ahogy mondják is: „tenger tágterü hátán”.¹²³⁶ Ezért nevezik őt „szélesen országló”-nak [*eurymédon*] és „messzeható erejű” istennek [*eurymbios*], és „lovakon uralkodó”-nak [*hippios*],¹²³⁷ talán azért, hogy a tengeren való mozgás gyors, ha a hajókat lovakhoz hasonlítjuk, és a későbbiek ezért fogadták el azt, hogy Poseidón a „lovak felügyelője”.

<7> Néhányan a nymphák vezetőjének is nevezik őt [νυμφαγέτης/*nymphagetés*], és a korábban említett okokból „forrásbíró”-nak is hívják. A nymphák ugyanis az ivónizek forrásai, s azért nevezik így őket, mert mindig fiatalnak tűnnek [νέαι φαίνεσθαι/*neai phainesthai*], vagy pedig azért, mert megmutatják a forrásokat [φαίνειν/*phainein*]. Azokat a nőket, akik férjhez mentek, nympháknak nevezték, mivel ők akkor jelentek meg először [νῦν φαίνεσθαι/*nyn phainesthai*], míg korábban rejtve voltak. Annak a ténynek is hasonló oka van, hogy a Pégasos [Πήγασος] Poseidón fia, aki a forrásokról [πηγαί/*pégai*] kapta a nevét.¹²³⁸ <8> A tenger látható tömege miatt a mítosz azt feltételezte, hogy Poseidón gyermeke minden erőszaktevő és nagy vállalkozásra képes lény, mint a Kyklopsok, a Laistrygónok és az Aloidák.

23. <1> NÉREUS maga a tenger, akit azért hívnak így, mert magától úszik [νεῖσθαι δι’ αὐτῆς/*neisthai di hautes*]. Nevezik Néreust a „tengeri vén”-nek¹²³⁹ is, mivel a hab fehér hajként ül a hullámokon. Leukothea – amint mondják – Néreus leánya, s valami hasonlóra utal a neve, azaz a hab fehér [λευκόν/*leukon*] színére.¹²⁴⁰

¹²³³ Homéros, *Ilias*, 12, 27; 12, 29.

¹²³⁴ Hésiodos, *Theogonia*, 930–933: „Amphitrité s messzomorajló Ennoszigaios/ gyermeke nagy Tritón, az erős, félelmetes isten./ tenger mélyén anyjával s a királyi apával/ él az arany palotában.”

¹²³⁵ Vö. Pausanias, 9, 21, 1.

¹²³⁶ Homéros, *Odysseia*, 3, 142.

¹²³⁷ Homéros, *Ilias*, 23, 307.

¹²³⁸ Hésiodos, *Theogonia*, 280–283: „Így amikor Perszeusz a szerencsétlent lenyakazta,/ véréből hős Khrúsaór meg a Pégaszosz ugrott/ rögtön elő; az arany kardot forgatta az ifjú,/ míg nevet Ókeanosz forrásai adtak a lónak.”

¹²³⁹ Homéros, *Ilias*, 18, 141; *Odysseia*, 24, 58; Hésiodos, *Theogonia*, 1003: Sósvizü tenger öregjének, Néreusznak a lánya...

¹²⁴⁰ Hésiodos, *Theogonia*, 195–198: Aphroditéra vonatkoztatva beszél a hab fehérségéről.

24. <1> Egyértelmű az is, hogy APHRODITÉRŐL nem más okból mondják, hogy a tengerből született,¹²⁴¹ mint hogy minden dolog létrejöttéhez mozgásra és nedvességre van szükség, s mindkettő bőségesen rendelkezésre áll a tengerben. Hasonlóra céloznak azok, akik azt gondolják, hogy ő Dioné leánya,¹²⁴² mivel a folyékony dolog nedves [διερών/*dierón*]. <2> Aphrodité az az erő, amely a férfi és női elemeket összekapcsolja.¹²⁴³ Talán onnan kapta a nevét, hogy az élőlények magja habos [ἀφρώδη/*aphródé*], vagy mert – ahogy Euripidész gondolja – akik a hatalmába kerülnek, megőrülnek [ἄφρονες/*aphrones*].¹²⁴⁴ <3> Csodálatosan szépnek szokták ábrázolni, mivel a közösülés során érzett öröm tetszik legjobban az embereknek. Ezen okból nevezik őt „nevetésszerető”-nek [φιλοειδής/*philomeidés*] is, az ilyen együttlétekhez ugyanis nevetés és öröm kapcsolódik. <4> Trónját és oltárait megosztja a Charisokkal, Peithóval [a meggyőzés istennőjével] és Hermésszel, a szeretők ugyanis a meggyőzés [πειθοῖ/*peithoi*], az okos beszéd [λόγος/*logos*] és a tetszés [χάρις/*charis*] révén kötődnek össze, vagy pedig csábítás révén, ami a nemek közti érintkezéshez kapcsolódik. <5> Kythereia-nak [Kypris szigetén született] is nevezik¹²⁴⁵ a fogamzás alapján, [κῦσις/*kyésis*], amely a férfi és nő együttlétét követi, vagy azért, mert a szexuális érintkezés utáni vágy többnyire rejtett [κεύθεσθα/*keuthesthai*]. Emiatt Kytherea szigetét is Aphrodité szent szigetének tartják,¹²⁴⁶ s talán Kypros szigete is, mivel a neve úgy hangzik, mint az ’eltitkolás’ [κρύψις/*krypsis*]. Paphos szigete az igazi lakhelye, s ezért Paphos istennőjének, vagyis ’Paphias’-nak is nevezik, talán – egy szótag kiesése révén – az ἀπαφίσκειν [*apaphiskein*], vagyis ’becsapni’ [ἀπατᾶν/*apatan*] szó miatt, mivel Hésiodos szerint Aphrodité uralkodik a „nevetésen és a csalódáson”, Homéros szerint pedig mosolyszerető. <6> Szoros mellkötője¹²⁴⁷ díszes vagy hímmzett és tarka, amelynek ereje van összekötni és

¹²⁴¹ Hésiodos, *Theogonia*, 188–200: „Apja szemérmét meg lenyiszálva az éles acéllal/ szárazföldről mély tengerbe vetette be mindjárt,/ hogy hosszú ideig ringassa-sodorja a hullám;/ isteni bőrről cseppent fényes hab körülötte,/ abból lép ki a lány a küthérai partra először,/ majd innét tovaúszva elér Küprosz szigetéhez./ Ott, hol a szép istennő lép, a szemérmes, a partra,/ karcsú lába alatt pázsit nő; Aphroditének,/ »habszültének«, vagy Küthereiának, koszorúsna/ hívják istenek és a halandók, mert a habokból/ lett, s aztán a küthérai néphez jött el először./ Hívják Küprogeneiának Küprosz szigetéről/ és Philomédésznek, mert »médosz« a férfi szemérme.”

¹²⁴² Homéros, *Ilias*, 5, 370.

¹²⁴³ Zenon, SVF I, 168.

¹²⁴⁴ Euripidész, *Trójai nők*, 989.

¹²⁴⁵ Hésiodos, *Theogonia*, 195–200: „Aphroditének,/ »habszültének«, vagy Küthereiának, koszorúsna/ hívják istenek és a halandók, mert a habokból/ lett, s aztán a küthérai néphez jött el először./ Hívják Küprogeneiának Küprosz szigetéről/ és Philomédésznek, mert »médosz« a férfi szemérme.

¹²⁴⁶ Hésiodos, *Theogonia*, 199: „Hívják Küprogeneiának Küprosz szigetéről...”

¹²⁴⁷ Homéros, *Ilias*, 14, 214–217: „Mondta, s a melléről levetette övét, ama hímmzett/ tarka övet, melyben nyugodott valamennyi varázsszer:/ volt abban szerelem, volt vágy, volt csalfa beszéd is,/ lágy szózat, mely a bölcs elméjét elcseni titkon...”

összecsomózni. <7> Nevezik őt „égi”-nek, „minden nép közt meglévő”-nek¹²⁴⁸ s „tengeri”-nek is, mivel hatalma az égben, a földön és a tengerben is megtapasztalható. [Azt is mondják, hogy a szerelmi eskük érvénytelenek, s ha megszakították őket, nem büntethetők a megszakítóik, már amennyiben – mivel Aphrodité is könnyen kapható – úgy tartják, hogy a csábítók a nőket, akiket megpróbálnak elcsábítani, esküvel vonzzák magukhoz.] <8> A madarak közül a galambnak örül legjobban, mivel a galamb tiszta és – csókjai miatt – barátságos állat, ezzel szemben a disznó – tisztátalansága folytán – idegen tőle. Azt feltételezik, hogy kellemes illata miatt a növények közül a mirtusz tartozik Aphroditéhoz, amint a koszorú [φιλύρα/*philyra*] a neve miatt, [mivel nagyon hasonlít a neve a ’szeretni’ [φιλεῖν/*philein*] szóra, és] mivel virágkoszorúkat főleg ebből a növényből fonnak. De vigyázni kell, hogy az istennőnek puszpángot ajánljanak föl, [πύξον/*pyxon*], mivel ez fenekének [πυγή/*pygé*] a tiszteletét jelenti.

25. <1> Mivel Aphrodité így jellemezhető, nem meglepő, hogy együtt tisztelik vele ERÓS-t, aki a kísérője, s többnyire azt tartja a hagyomány, hogy Aphrodité gyermeke. Erós gyermek, mivel az élők gondolataikban éretlenek és könnyen becsaphatók, szárnyai vannak, mert a gondolatokat könnyűvé teszi, vagy pedig azért, mert madár módjára száll és fészkel be magát az emberek gondolataiba, ellenállhatatlan hatalommal. Van íja is, mert akit eltalált a szerelem nyila, az szerelmese láttán valamiképpen fájdalmat érez, ami nyíl által ütött sebhez hasonló, mivel nem közelednek a széphez, vagy nem érintik meg, hanem csak messziről pillantanak oda. Fáklyát is adnak a kezébe, mert úgy látszik, mintha lánggra lobbantaná a lelkeket.

<3> Elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy a szerelmes után való kutatásról kapta a nevét, mivel a kérdés [ἐρεῖν/*erein*] alá van rendelve a keresésnek, ahogy mondják is: „Íphitosz is, ki keresve kutatta lovait”,¹²⁴⁹ és – véleményem szerint – ezért nevezik így a kutatást [ἐρεῦνη/*ereuné*] is.

Van olyan hagyomány is, amely szerint több Erós van, s ennek a szerelmesek sokfélesége az oka, vagy az, hogy Aphroditének sok ilyen szolgája van. <3> Vágynak [Ἴμερος/*Himeros*] is hívják,¹²⁵⁰ vagy azért, mert sebesen húz és vonz a vonzó emberek örömére, akár a lelki zavarodottság utánzása miatt, mintha a lélek erről az örömről kapta volna a nevét [μυμωρῶσθα/*memórósthai*]. A csókot utánozva ’Szomj’-nak [Πόθος/*Pothos*] is nevezik, s ebből származik a ’papa’ [πάππας/*pappas*] szó is, vagy mert

¹²⁴⁸ Platón, *Symposion*, 180c.

¹²⁴⁹ Homéros, *Odysseia*, 21, 22 és 31 sorok tartalma tömörítve.

¹²⁵⁰ Hésiodos, *Theogonia*, 201–202: „Ennek [Aphrodité], alighogy megszületett, Erosz és gyönyörű Vágy/ lettek a társai...”

a szerelmesek sok mindent meg akarnak tapasztalni a szerelmükről [πολλὰ πυνθάνεσθαι/*polla pynthanestai*]. És annak a kérdésnek a kérdőszavából, hogy honnan [πόθεν/*pothen*] jönnek a szerelmesek, vagy hogy hol [ποῦ/*pu*] lehetnek. <4> Egyesek azt gondolják, hogy Erós maga az egész világmindenség, mert szép és szeretetre méltó [ἐπαφροδίτων/*epaphroditon*], fiatal s ugyanakkor minden dolog közül a legidősebb, sok tűzzel kell dolgoznia, és mozgásának gyorsasága olyan, akár a kilőtt nyíl vagy a szárnyalás.

26. <1> Azt is mondják, hogy ATLAS [Ἄτλαντα/*Atlanta*]¹²⁵¹ a világmindenség, mivel fáradhatatlanul [ἀταλαιπώρωσ/*atalaiporos*] befejezi azokat a bizonyos értelmi okokból létrejövő dolgokat, amelyek benne vannak, s így tartja az eget is.¹²⁵² Nagy oszlopai az elemek ereje, mert a természet dolgai közül egyesek fölfelé, mások lefelé törekszenek. Ennek az erőnek köszönhetően tartja meg az ég és a föld a helyzetét. Őt „a mindenségre gondoló”-nak [ὀλοόφρον/*oloóphron*] is nevezik, mivel utánagondol a dolgok teljességének [τῶν ὄλων φροντίζειν/*tón holón phrontizein*], s előretéknél gondoskodik a világmindenség minden részének megtartásáról.

<2> Azt is mondják, hogy tőle született a Fiastyúk [Πλειάδες/*Pleiades*] csillagkép,¹²⁵³ s ezzel azt akarják kifejezni, hogy ő hozott létre minden csillagot, amelyek oly sokan [πλείονα/*pleiona*] vannak, mivel azonos Astraios-szal¹²⁵⁴ és Thaumás-szal.¹²⁵⁵ Nem marad csendben, mivel teljesen nyugtalan még akkor is, amikor igen nagy tömege miatt jól lehorgonyozottnak és rendíthetetlennek tűnik. S Atlas nagy csodálatot kelt azokban, akiket magába foglal, hogy figyelmüket az ő rendjének a megtartására irányítsa.

27. <1> Azt is mondják, hogy PAN a világmindenség, mivel ő azonos a mindennel [πᾶν/*pan*]. Testének alsó fele szőrös és kecskebakhoz hasonló, ami a Föld sűrű anyagát jelképezi,¹²⁵⁶ testének felső része pedig emberi alakú, mivel az Aithérban a

¹²⁵¹ Cornutus a könnyebb etimologizálás végett az *Atlas* név accusativusából indul ki.

¹²⁵² Hésiodos, *Theogonia*, 517–518: „Atlasz tartja a tágas eget zord végzete folytán/ föld peremén...”

¹²⁵³ Hésiodos, *Munkák és napok*, 383: „Pléjaszok, Atlasz lányai...”

¹²⁵⁴ Hésiodos, *Theogonia*, 371–382: „Theiának fia Éliosz s a leánya Szeléné,/ Nap s Hold s fénylő Éósz is testvérük, a Hajnal,/ ő, ki világít emberi nemnek s égilakóknak,/ – Theiát meg Hüperión kényszerítette magához./ Kríossal szerelembe vegyülve az isteni úrnő,/ Eurübié, Asztraioszt s Pallaszt hozta világra,/ és Perszéoszt, aki mindenkin túltett a tudásban./ Asztraiosznak erőselekkű szeleket szül a Hajnal:/ tisztító Zephürosz, Boreasz, sebesen tovaszálló,/ és Notosz, istennő istentől szülte e hármat./ Szülte utánuk a Hajnalszillagot Érigeneia,/ s rendre a többi, az ég fényes csillagkoszorúját.”

¹²⁵⁵ Hésiodos, *Theogonia*, 237–238: „Aztán még egyszer Gaiát megölelte a Tenger,/ és nemzette a nagy Thaumaszt...”

¹²⁵⁶ Platón, *Kratylos*, 408c–d: „Aztán meg az is érthető, barátom, hogy Hermész fia, Pan miért kettős alakú. (...) Tudod-e, hogy a beszéd mindenről [pan] hírt ad: örökösen körbe-körbejár [aei polei], másfelől kettős természetű, igaz is meg hamis is? (...) Ami igaz belőle, az sima és isteni és fent lakik az istenek között, ami pedig hamis, az lent, az emberek között, és az durva és bakszerű, azaz tragikus. (...) Joggal nevezhetnénk

világmindenség vezető eleme található, ami csak az értelemnek [λογικόν/*logikon*] engedelmessé válik. Kéjsóvár és pajzán kecskebakként ábrázolják az értelem magvainak [λόγοι σπερματικοί/*logoi spermatikoi*] nagy tömege miatt, és azon dolgok miatt, amelyek ezeknek az összekeveredéséből jöttek létre.

<2> Azt is mondják róla, hogy magányos, elhagyatott helyeken tartózkodik leginkább, ami révén mindenekelőtt az egyszerűség [*monotés*] iránti vonzalmát fejezik ki. A világmindenség ugyanis egy [*heis*] s egyetlen [*monogenés*]. Követi a nymphákat,¹²⁵⁷ mivel örül a földből előtörő nedvességnek, ami nélkül az ő számára sem léteznék semmi. A mindenség folyamatos mozgására utal az ugrálás és tréfálkozás iránti vonzalma. Szarvas- vagy leopárdbőrbundát visel a csillagok sokfélesége miatt, illetve a világmindenségben látható többi szín miatt.

<3> Pánsípon játszik.¹²⁵⁸ Talán azért, mert a világmindenségben mindenütt szél fúj, vagy mert a kozmosz összhang, amely vadnak és szigorúnak tűnik, és nem alkalmas arra, hogy pompásan mutatkozzék meg.

Onnan, hogy erdőkben és völgyekben tartózkodik, származik jelképe, a fügeág, mivel ennek a fának erdei és nagyszerű tulajdonságai vannak, és a nevéből származik a hirtelen és okatlan félelemre a *páni* [*panikos*] jelző is. Hiszen a birka- és kecskenyájak is nagyjából akkor ijednek meg, ha valamiféle zajt hallanak az erdőből vagy félreeső völgyekből.

Igen helyesen tették meg őt a nyájak felügyelőjének is, és föltehetően emiatt ábrázolják a képeken két szarvval és hasadt patával, de talán fölmeredő fülei is kettős természetére utalnak.¹²⁵⁹

<4> Ez az isten, Pán, lehet PRIAPOS is, aki révén a dolgok világra jönnek [*πρόεισιν εἰς φῶς πάντα/proeisin eis phós panta*], mivel a régiek babonásan és tanulatlanul utaltak arra, amit a világmindenség természetéről gondoltak. Nemiszervének nagysága mindenesetre az ebben az istenben bőségesen meglévő nemzőerőre utal, és az ölében összegyűjtött mindenféle gyümölcsnek a termésben való bőséget kell jelentenie, amelyek a kozmosz ölében megfelelő évszakban termő és megjelenő gyümölcsöket jelképezik.

tehát azt, aki mindenről [pan] hírt ad és örökösen körbejár [aei polei] kecskepásztor Pannak [Pan aipolosz], aki Hermész kettős alakú fia, felül sima, alul pedig durva és olyan, mint egy kecskebak.

¹²⁵⁷ Vö. 22. caput. Homéros, *Himnuszok, Pánhoz*, 19, 3–4: „...lombos völgyek ölen nimfák táncos seregével/ kószál...”

¹²⁵⁸ Homéros, *Himnuszok, Pánhoz*, 19, 15–16: „...s nádsípján elragadó dalt/ játszik...”

¹²⁵⁹ Vö. a caput elejét isteni és emberi természetéről. Homéros, *Himnuszok, Pánhoz*, 19, 36–37: „...de bizony csodaképű fiút szült/ kecskepatájút, kétszarvút, zajosat, nevetőset;”

<5> A kertek és szőlőültetvények fölvigyázójaként is ábrázolják, mivel az a feladata a termelőnek, hogy vigyázzon [σώζειν/sózein] arra, ami megtermett [emiatt nevezik Zeust is 'Megmentő'-nek¹²⁶⁰]. A szőlő pedig a bő termést és a tisztaságot jelképezi, mindenekelőtt azonban a sokféleséget jelentik a kertek, a kellemeset, és azt, ami a keletkezést könnyűvé teszi, ezért ez az isten általában ehhez illő tarka ruhát visel.

Jobb kezében sarlót tart, vagy azért, mert a szőlő megtisztításához ezt az eszközt használják, vagy azért, mert ez illik az őrhöz, hogy biztonságból föl legyen fegyverezve, vagy azért, mert ugyanaz az erő, amely a dolgokat létrehozta, el is pusztítja őket.

<6> Az AGATHOS DAIMÓN is vagy ismételten a kozmoszt jelenti, mivel ő maga is bőven el van látva gyümölcssel, vagy pedig a világmindenséget vezérlő ős értelmet [*logos*], amennyiben ő is – mint jó szétosztó – amit hordoz, részekre töri [*dateitai*] és felosztja.

Azoknak a dolgoknak létrehozója és megőrzője az *agathos daimón*, amelyek a házhoz tartoznak, mivel ő az egyetlen házat [vagyis a világmindenséget] jól őrzi [σώζειν/sózein], s mások számára is példaképnek mutatkozik.

Az is helyénvaló, hogy AMALTHEIA szarva van a kezében, mivel az, ami a megfelelő pillanatban megszületett, virágzik is. Ezek a dolgok nem egyetlen célból jönnek létre a számára, hanem a sok és különféle célokra és mennyiségre való tekintettel.

Vagy azért nevezik „jó démon”-nak, mivel időközönként mindent elpusztít és megsemmisít, vagy pedig a munkára ösztönző erő miatt, amely tőle ered, mert a jó dolgokban csak akkor lehet része valakinek, ha nem mutatkozik hitványnak.

28. <1> Sorban ezután, fiam, DÉMÉTÉR-ről és HESTIA-ról kell beszélnem. Kettőjük közül egyik sem tűnik másnak, mint a Föld. A régiek ugyanis Hestiának nevezték a földet, mivel mindig áll [ἑστάναι/*aei hestanai*], vagy azért, mert természeténél fogva a tér legbelsejébe lett állítva [ἑσωάτω τεθεῖσθα/*esótató tetheisthai*], vagy mert az egész kozmosz úgy nyugszik rajta, mint valamely alapon. Démétér [Δήμητρα/*Demetran*] azonban, mivel mindent úgy szül meg és hoz elő, akár egy anya, mintha egyszerre lenne a Földanya és Népanya [Δηὸ μητέρα/*Déo-métera*], mivel az emberekre hagyják, hogy a rajta, vagyis a földön talált dolgokat fölösszák és elfogyasszák, vagy felfedezzék, amit keresnek.

<2> Hestiát szűzként ábrázolják, mivel a mozdulatlanság semmit sem képes szülni, s emiatt intézik szüzek az ő templomi tiszteletének dolgait is. Démétér azonban nem szűz,

¹²⁶⁰ Cornutus itt Zeus *Sótér* melléknevére utal.

mivel ő szülte KÓRÉ-t, ahogyan a Teltséget [Κόρος/*Koros*], az anyagot, ami arra szolgál, hogy táplálja azt.

<3> Hestiának tulajdonítják a mindig égő tüzet, mivel a tűz is létező dolognak tűnik, s talán azért is, mert a kozmoszban minden tűz onnan, vagyis az istennő örökké lobogó tüzéből származik, és ezen az istennőn keresztül jön létre; vagy pedig azért, mert ő az *életadó*, s az élők anyja, akiknek éltető oka a tüzes elem. [Tűzhelyének] kör alakja van, s a házak közepén helyezik el, mivel a földnek is ilyen alakja van, s ilyen formában van összenyomva, s emiatt nevezik a földet hangutánzó szóval *chthón*-nak. A föld [χθών/*chthón*] elnevezését talán a „tart(almaz)” [χρίσθαι/ *chriesthai*] szóból kapta, vagy amiatt, hogy mindenre van tere, ahogy a vers is mondja:

*Mert e küszöb megbír kettőnket is...*¹²⁶¹

<4> Azt is mesélik a mítoszban, hogy első és utolsó, mivel azok a dolgok, amelyek belőle keletkeztek, benne is oldódnak majd föl, s belőle rakódnak össze, ahogy a görögök is az áldozati szertartásoknál vele kezdik mint elsővel, s vele fejezik be mint utolsóval.¹²⁶²

Fehér öv veszi őt körül, mivel minden oldalról a legfehérebb alkotóelem koszorúzza és rejti el.

<5> Ezzel szemben képességeinek megfelelően Démétért magokból keletkezőnek szokták ábrázolni, s nagyon helyesen kalászkoszorúval ábrázolják. Valamennyi ajándék közül ez a legnélkülözhetlenebb, amellyel az embereket a művelt táplálkozással megajándékozták. A mítosz azt állítja, hogy Triptolemos volt az, aki ezt a növényt, a gabonát Eleusisből az egész világon elterjesztette, miután Démétér őt egy szárnyas kígyókkal teli kocsira léptette föl.

Úgy tűnik ugyanis, hogy a régiek közül elsőként az árpa termesztése vált világossá és elsőként azt értették meg, [hogy milyen módon kell csépelni s miképpen kell elválasztani pelyvát, úgy, hogy a levegőbe földobják] mivel az istenség hagyta, hogy a megismerés magasabb fokára hágjanak.

[Ezért is jó a vetőmag is vetésre.] Innen kapta a nevét Triptolemos is, „aki a gyapjas árpát lecsiszolja” [ὁ τρίψας τὰς οὐλάς/*ho tripsas tas ulas*]. – Az árpaszemeket *oulai*-nak [οὐλαί] is nevezik.

Eleusis az a hely, ahol az árpát fölfedezték. Démétért is nevezik *eleusisi*-nak, mert ott látta meg, hogy az emberek elérkeznek az igazi emberi életformához.

¹²⁶¹ Homéros, *Odysseia*, 18, 17.

¹²⁶² Vö. Platón, *Cratylus*, 401d: „Azonkívül, ha az áldozatokra gondolunk, annak alapján is elképzelhető, hogy a névadó ezt akarta kifejezni. Mert minden más isten előtt Hesztiá-nak mutatni be áldozatot, ez olyanokra vall, akik a dolgok lényegét essziának nevezik.”

<6> Azt is mondja még a mítosz, hogy Hadés elrabolta Démétér leányát, mivel a magok egy bizonyos időre eltűnnek a földben. Ehhez találták ki azt, hogy az istennő kétségbeesett s lányát az egész kozmoszban keresi. Az egyiptomiaknál is tudnak arról, és az Isis által keresett és megtalált Osiris is valami ilyesmire utal, amint a föníciaiaknál Adónis, aki fölváltva tölt hat hónapot a föld felszínén és a föld mélyében, s azért nevezik így, mert Démétér termése tetszik [*hadein*] az embereknek.

Azt is mondják, hogy vadkan sebezte meg és ölte meg Adónist, mivel a disznókról rendszerint az a vélekedés, hogy fölfalják amagokat, vagy pedig az ekevasra akarnak utalni, ami révén a magok a földbe kerülnek. Azt mindenesetre megállapították, hogy Adónis a már említett okból tartózkodik ugyanannyi ideig Aphroditénél és Persephonénál.

<7> Démétér leányát Persephonének nevezték, mivel a földműves tevékenység fáradtságos [*epipopon*], és fáradtságot hoz, vagy, mert a fáradtságból kitartás származik [*pheresthai*].

<8> Démétér tiszteletére áldozatot mutatnak be. Netán azért, mert a tiszteletnek valamilyen különleges módját fejezik ki az elsőszülött föláldozásával, azon keresztül ugyanis, hogy azokat ajándékozzák neki, amiket ő adott az embereknek, vagy mert az isten azért jött, hogy elhárítsa a veszélyt. Amikor vetnek, megfelelő körülmények közt teszik, s ennek megfelelően tartják vetéskor az ő ünnepét.

<9> Tavasszal a 'zöld Démétér'-nek mutatnak be áldozatot, játékokkal és vigadozással, mert azt látják, hogy a zöld kihajt s az embereknek a jólét reményét adja. Ezért tűnik úgy, hogy PLUTOS, a Gazdagság Démétér fia. Nagyon helyesen mondja a vers:

*Bolond, legjobb gazdagság búza s árpa.*¹²⁶³

S valamiképpen az éhezés ellentéte a felesleg birtoklása, erre gondol Hésiodos, amikor ezt mondja:

*Perszész, isteni sarj, dolgozz, hogy téged az ínség
gyűlöljön, de szeressen a szépkoszorús Démétér
és telerakja a szent úrnő gabonával a csűröd.*¹²⁶⁴

<10> Nagyon helyesen áldoznak Démétérnek vemhes kocát, mellyel arra gyümölcsöző mivoltára utalnak, amit a könnyű megtermékenyítés és bőség jelent.

¹²⁶³ Hésiodos, *Theogonia*, 969–974: „Démétér, a nagy istennő, így hozta világra/ Plútoszt, Íaszión héroszt szerelemmel ölelve,/ Kréta kövér földjén, háromszor vont ekenyomban;/ Plútosz, a jóteknő, földet s tengert bebarangol,/ és aki rálel, vagy kinek ő szökken tenyerére,/ gazdaggá teszi azt, megajándékozza vagyonnal.”

¹²⁶⁴ Hésiodos, *Munkák és napok*, 299–301.

Nagyon okosan ajánlanak föl neki mákgubókat, mivel a gubó szférikus és gömbölyű alakja a föld formáját jelképezi, amely gömb alakú, szabálytalansága a barlangokhoz és a hegycsúcsokhoz, belső része pedig a barlangokhoz és a tárnákhoz hasonlít, s a mákgubó számtalan magot tartalmaz, akárcsak a föld.

<11> A gabonafélék bősége révén az élelmiszerszerzés megszűnt nehéz és küzdelmes lenni az ember számára. Ezt követően megállapodások születtek a megművelt területekkel kapcsolatban, elosztották a termést, s joggal mondták, hogy Démétér számunkra a törvények és a kötelező szerződések feltalálója.

Ezért nevezték 'a szerződések adományozója'-nak [θεσμοθέτις/*thesmothétis*], 'törvényadó' [νομοθέτις/*nomothetis*] értelemben, amiért egyesek tévesen azt feltételezték, hogy a *thesmos* [θεσμός], „törvény” szó a *thesmothetis* szóban „gyümölcs”-öt [καρπός/*karpos*] jelent, mivel ez a gyümölcs részben félre van téve [ἀποτίθεσθαι/*apotithesthai*] és betakarították [θησαυρίζεσθαι/*thésaurizesthai*].

<12> A tiszteletére misztériumokat kezdtek tartani, amint az emberek filozófiával foglalkoztak. Ezzel egyszersmind kimutatták az élethez szükséges dolgok föltalálásán és az ünnepi gyűlés miatt érzett örömeiket, mint annak bizonyítékát, hogy fölhagytak a szükségletek végett egymás ellen vívott harccal, továbbá hogy nekik „van elég”, amit a „misztérium” jelent. Hihető ugyanis, hogy a misztériumokat ezért nevezték el így. Emiatt egyes szerzőknél Démétér [neve] a 'telített' [μυσία/*mysia*] [szóból származik], vagy onnan, hogy a dolgok, amelyeknek nehezen fölfogható értelmük van, alaposabb vizsgálódásra [μύσις/*mósis*] szorulnak.

29. <1> Ezért mondják azt is, hogy Themisszel nemzette Zeus a HÓRÁK-at.¹²⁶⁵ Ők vigyáznak minden javunkra. Egyikük EUNOMIA („Törvényesség”), aki az események helyes elosztásáról kapta a nevét. A másikuk DIKÉ („Igazságosság”), mert azokat, akik vitáznak, két részre választja szét. A harmadikuk EIRÉNÉ [„Béke”), mert ő a vitát józan ésszel, s nem fegyverrel dönti el. [Nevezték ugyanis az értelmet békének is.] A háborút [πόλεμος/*polemos*] ezzel szemben azért nevezik így, mert sokakat elpusztít, vagy, mert a küzdők azon fáradoznak kezük erejével [παλάμαι/*palamai*], hogy ellenfelük fölébe kerekedjenek.

30. <1> Helyesen tűnik DIONYSOS is bizonyos szempontból azonosnak Eirénével, mivel ő az ültetett fák fölvigyázója és nagylelkű adományozó isten, ezért mutatnak be neki

¹²⁶⁵ Hésiodos, *Theogonia*, 901–904: „Másodikul feleségül vette Themiszt, ki a Hórák:/ Törvényesség, Jog s a virágzó Béke szülője/ – földi halandók munkájára ezek felügyelnek –...”

italáldozatot. A fákat ugyanis kivágják azokon a helyeken, ahol háború dúl. Békeidőben azonban virágoznak a boldog ünnepek is, amelyeknek legfontosabb itala a bor.

<2> Dionysosnak vagy azért nevezik, mert lándzsás isten, vagy egyszersmind *Dianysos* [διάνυσος], mivel édes módon tüzel föl bennünket [διαίνειν/*diainein*], vagy mert őt ugyanígy „megszabadító”-nak [διάλυσος/*dialysos*] is nevezik. Ezen okból nevezték őt „szabadító”-nak [λύσιος/*lysios*] és „feloldó”-nak [λυαῖος/*lyaios*] is, mivel megszabadít a gondoktól. Néhányan azonban azt mondják, hogy azért jött használatba ez a név, mert Zeus [Δία/*Dia*]¹²⁶⁶ először Nysion [τὸν Δία περὶ τὸ Νύσιον/*ton Dia peri to Nysion*] hegyén mutatta meg a szőlőt.

<3> Azt is mondják, hogy tűz segítségével született [a mítosz ezzel az isten természetében meglévő, a testet és a lelket is áttüzesítő elemet jelképezi], és a költő szavai szerint a bornak valóban van olyan ereje, ami a tűzhez hasonló.

Megszületéséig be volt varrva Zeus combjába,¹²⁶⁷ ott növekedett születése pillanatáig, mivel a bor is megéri és eljut a tökéletes állapotba, amikor még nem bor, vagyis [a szőlő] már akkor is nemes befektetés, jóllehet ez az aratás még haszontalan az élvezet szempontjából, hiszen az első születése a későnyári érés, ami akkor történik, amikor a hőség eléri a tetőpontját, második születése pedig az, amikor darabokra törnek, mikor lábbal széttapossák, vagyis a mítoszból szereplő ’combjában’ kifejezésen valami ilyesmit kell érteni.

<4> Nevezik *Bromios*-nak, *Bakchos*-nak, *Iachos*-nak, *Euios*-nak a bakchosi örömujjongásból [*euoi*], ’Kiáltó’-nak [*babaktes*] és *Io bakchos*-nak is, mivel először azok, akik megtapossák, majd azok, akik megrészegülnek tőle, sok ilyen hangot hallatnak.

<5> Továbbá a vidámság jelképe, hogy az ivás során a szatírok önkívületbe esnek, akik nevüket a ’vigyorogni’ jelentésű igéből [*seseirenai*] kapták, aztán a *skirtoi*-ok, a ’táncolni, ugrálni’, a *silénos*-ok az ’utánozni’ [*siloinein*], és a *seuidai*-ok, a ’hajtók’ [*seuidai*] a ’hessegetni’ jelentésű igéből. Ezen alakok révén talán azt az örült állapotot akarták kifejezni, amelybe azok jutnak, akik isznak, mivel az elerőtlenedéssel és elgyengüléssel jár együtt.

<6> Emiatt ábrázolják őt női alakban, de szarvakkal, mivel azok, akik isznak, elvesztik egyfelől végtagjaik feszségét, másfelől pedig erőszakosak lesznek, nehezen ellenőrizhetőkké válnak és megvadulnak. Tarka öltözete a szüret idejének tarkaságát

¹²⁶⁶ A Zeus név accusativusa.

¹²⁶⁷ Hésziodosz, *Theogonia*, 940–942: „Kadmosz lánya, a szép Szemelé, szerelembe vegyülve/ Zeusszal, szülte Diónüszosz istent, dús örömosztót,/ istent ő, a halandó, s most mindkettejük isten.”

jelképezi, a legfőbb szobrainak meztelensége pedig azt, hogy az ivás során az emberek leleplezik valós jellemvonásaikat. Úgy tűnik, hogy a „borban az igazság” szólás is ebben az értelemben fogalmazódott meg, s talán emiatt van Dionysosnak néhány helyen jósdája.

<7> Úgy tűnik, jól illik a részegek lármázásához a trombiták és tympanonok hangos zaja, amelyeket orgiasztikus szertartásain használnak. Sokan használnak fuvolát és más hasonló eszközöket a termés betakarításakor.

A thyrsos-bot azt a nyilvánvaló dolgot jelenti, hogy azok számára, akik sok bort ittak, nem elég a saját lábuk, s támaszra van szükségük. A thyrsos-botok némelyikének hegye lombok alá van rejtve, mivel azt, ami fájdalmat okoz, olykor elrejtji a vidámság, amely a sok ivást kíséri, úgy, hogy egyesek erőszakos cselekményeket követnek el és ütlegetnek másokat, s ezért Dionysost ’dühös’-nek [*mainoles*] is nevezik, a kíséretében lévő nőket, asszonyokat pedig *mainodes*-nek, vagyis „örültek”-nek.

<8> Fiatal- és öregemberként is ábrázolják, mivel ő, a bor, illik minden életkorhoz, mivel a fiatalok a hatására lobbanékonyabbak lesznek, az öregek azonban kellemesebb örömmel fogyasztják.

A képeken úgy ábrázolják a szatírokat, amint éppen közösülnek a nymphákkal, illetve éppen megpróbálnak nymphákat elsábítani, mások pedig vidáman sajtolják a szőlőt, mivel a víz borral való keverését megszokott dolognak ismerték.

Leopárdok vannak befogva Dionysos kocsjába, de úgy is ábrázolják, hogy követik őt, de esetleg a bundájuk tarkasága is lehet ennek az oka – hiszen az isten, ahogy a bakkhánsnők is, özbőrt visel, talán azért, mert a mérsékelt részegség a legvadabb állatfajokat is megszelídíti.

<9> Kecskét áldoznak neki, mert ez az állat tűnik a legjobban illőnek a szőlőhöz és a fügefához, s ennek megfelelően húznak bőrruhát a fiatal parasztok Attika falvaiban, s ugrálnak ilyen bőrből készült tömlőkön.

Dionysos talán örömet leli az efféle áldozatban, mivel a kecskebak gyorslábú [*ocheuotikon*], s emiatt a szamár is gyakran megjelenik a dionysosi szertartásokon, s falloszokat állítanak föl az istenségnek, fallikus felvonulásokat tartanak, mivel a bor szexuális együttlétre sarkall, s ezért áldoznak Dionysosnak és Aphroditének egyszerre.

<10> A nádszár [*νάρθηξ/narthex*] a részegek előre- és hátrazoomozását s egyszersmind azt a tényt jelképezi, hogy ők könnyű léptűek és könnyen vihetők. Egyesek azt mondják, hogy a *narthex* tagolatlan, artikulálatlan [*ἄναρθρον/anarthros*] beszédüket szimbolizálja, [mintha nem lennének ízületeik [*ἄρθρα/arthra*]].

<11> A bakkhánsnők hegyek közt élnek, szeretik az egyedüllétet, mivel a bor nem a városokban, hanem vidéken terem.

<12> Dionysost *dithyrambos*-nak is nevezik. Vagy azért, mert ő [a bor] megnyitja a száj dupla ajtaját, és elárulja a titkokat, vagy azért, mert a hatása révén a fiatal emberek berúgott állapotukban ajtókra támadnak, vagy betörnek rajta, ami azt jelenti, hogy megpróbálnak a zárat leverve bejutni.

<13> Bizonyos dolgok széttörőjének, elpusztítójának is tartják és harcosnak, s az elsőnek, aki a diadalmenetet [*triumphos*] bevezette, amelyet a háborúban aratott győzelemkor tartanak. A diadalmenet [*thriambos*] azért kapta ezt a nevet, mert hangosan hívnak [*throein*] és gyalázkodnak [*iambizein*], s emiatt a tömegek az ellenség fölött aratott diadalmenet alkalmával gyalázó anapaestusokat kiabálnak.

<14> Szajkót áldoznak neki, mert a szajkó beszélni tudó madár, s Dionysost 'Ravaszdí'-nak [*βασσαρέυς/bassareus*] is nevezik a 'csicseregni' [*βάζειν/badzein*] igéből, és hívják *Eiraphiótés*-nek [*ειραφιώτης/eiraphiotes*] is,¹²⁶⁸ mivel megszünteti a vitákat [*ἔριν ἀφίενα/erin aphiennai*].

<15> A szőlőhöz és a virágzó szőlőhöz való hasonlatossága miatt borostyánkoszorút visel. A borostyán természetéhez az is hozzátartozik, hogy a fákat megtévessze. Rájuk fut és köztük tekeredik a magasban, s nagyon gyakran szorosan körülfonja a törzsüket.

<16> Dionysos tiszteletére tartják a színházi előadásokat, mivel ő illik az ünnepi alkalmakhoz, tekintettel az énekekre és a lant használatára, mivel ezek az ünnepi lakomák díszei.

<17> A mítosz azt tartja róla, hogy miután a titánok darabokra szaggatták, Rhea illesztette újra egybe széttépett tagjait. Azok, akik ezt a mítoszt hagyományozták, azt akarják ezzel sugallni, hogy a parasztok, akik a föld neveltjei, összetapossák a szőlőt, s ezzel Dionysos tagjait, amelyek benne, a borszőlőben vannak, elválasztják egymástól. Ezeket azonban a must összefolyása újra összeilleszti, és belőlük újra egyetlen testet alkot.

<18> A Homéros által elmesélt mítosznak, vagyis, hogy az istent, amikor az őt üldöző Lykurgos elől menekülve a tengerbe vetette magát, Thetis megmentette, szintén világos a jelentése.¹²⁶⁹ Dionysos dajkái természetesen a szőlőtőkék. Lykurgos borász volt, aki

¹²⁶⁸ Dionysos egyik mellékeve. Vö. Homerus, *Hymni, (Dionysoshoz)* 26, 2.

¹²⁶⁹ Homéros, *Ilias*, 6, 130–137: „Hisz nem is élt Lükoorgosz, erős fiasarja Drúásznak,/ hosszan, amért odaállt civakodni az égbeliekkel./ Örjögő Dionúszosznak dajkáit ez egykor/ üzte a szent Núsziön ormán: földre vetette/ lombos botját mind, hogy a férfioló Lükoorgosz /ostorral sujtott rájuk; megijedt Dionúszosz,/ és a vizekbe merült le: Thetisz befogadta ölébe,/s ott remegett szörnyen, hangjától félve a hősnek.”

levetkőztette, vagyis megfosztotta a fűrtjeitől, azután a bort sós vízzel keverte el, és biztonságosan eltárolta. Ennyit Dionysosról.

31. <1> HÉRAKLÉS a mindenben jelenlévő [ős]értelem, amennyiben a természet erős és erőszakos és nem lehet kényszeríteni, s az egyéneknek erőt és bátorságot ad.

<2> Talán azért nevezték el így, mivel a hősökre [ἥρωες/hérós] utal, amennyiben ő az az elem, amely eléri, hogy a nemes emberek hírt szerezzenek [κλειέσθαι/kleizesthai]. A régiek azokat nevezték ugyanis hősöknek, akik testben és lélekben erősek voltak, és ezek révén az istenek közé tartozóknak tűntek. Nem szabad azonban, hogy az újabb történetek félrevezessenek, mivel erénye révén Alkméné és Amphitryon fia¹²⁷⁰ ugyanazt a megnevezést érdemelte ki, mint egy isten, mivel azokat a dolgokat, amelyek istenhez tartoznak, nehéz megkülönböztetni azoktól, amelyeket a hőökről meséltek.

<3> Az is lehetséges, hogy a régiek istenekre vonatkozó tudását, az oroszlánbort és a buzogányt, rá vonatkoztatták. Ha kiváló hadvezér volt, aki hadseregével a föld különböző részeire vonult, valószínűtlennek tűnik, hogy meztelenül, egy szál fatuskóval fölfegyverkezve indult ellenük. Istenhez hasonló módon tisztelik inkább, miután jótettei jutalmaként halhatatlanná lett. Mindkét attribútuma, az oroszlánbőr és a bunkósbot is a testi erő és a nemes származás jelképei. Az oroszlán ugyanis a legharciasabb állat, a bunkósbot pedig a legerősebb fegyver. Az is lehetséges, hogy ezt az istent nyilasként ábrázolják, mivel mindenem keresztülhatol, s mivel a nyíl repülése feszes-erős valami. [Nem teljesen értelmetlen, hogy egy hadvezér ilyen fegyverekben bízva vonuljon fel csatarendbe állni.]

<4> Joggal állítják róla Kós szigetének lakói, hogy HÉBÉ-vel házasodott össze,¹²⁷¹ mivel a gondolkodási képesség nagyon fontos, amint mondják is:

*Sokkal inkább tette kész az ifju kéz,
ám a vénnek messze jobb a szelleme.*¹²⁷²

Azt gondolom, hogy igen alapos okkal tartozik hozzá Omphalé szolgálata,¹²⁷³ mivel a régiek újra csak azt akarták ezzel kifejezni, hogy az értelemnek még a legerősebb emberek is engedelmeskednek, s annak tanácsait kell követniük, még akkor is, ha a

¹²⁷⁰ Homéros, *Odysseia*, 11, 266–268: „Alkménéét is láttam utána, ki Amphitriünnak/ asszonya volt, és szülte oroszlánszívű vitézlő/ Héraklést, miután Zeusszal szerelembe vegyült el;”

¹²⁷¹ Hésiodos, *Theogonia*, 950–953: „Nagy Zeusznak s az aranysarujú Hérának a lányát,/ Hébét, széplábú Alkméné hős fia nyerte,/ Héraklést, az erős, nagy munkáit befejezve,/ hű feleségül hóborította olümposzi ormon.”

¹²⁷² Euripidés, frg. 291.

¹²⁷³ Lydia királynője, aki megvásárolta Héraklést Hermésztől. Három gyermeke született tőle.

filozófiai theóriában és a logikai következtetésben az isteni hangból női hang hatol belénk, amely – úgy tűnik – nem tévesen lett Omphaléről elnevezve.

<5> Bevett módon lehet a tizenkét munkát is az isten Héraklésre vonatkoztatni, ahogy Kleanthés is tette, de nem tűnik mindig szükségesnek, hogy az érvelések leleményes föltalálója idős legyen.

32. <1> Folytatva tovább a sort, gyermekem, APOLLÓN a Nap és ARTEMIS a Hold. Emiatt mindkettőjüket íjjal ábrázolják, amivel arra akarnak utalni, hogy sugaraikat mindketten messzire lövellik. Ezért Apollón, a Nap, „messzire lövő” [ἔκατος/*hekatos*], s Artemis is „messzire lövő” [ἔκατη/*hekaté*], mivel a fényüket messziről [ἔκαθεν/*hekathen*] küldik és bocsátják le a Földre, ami miatt őket ehhez nagyon hasonló módon „messzelövők”-nek [ἔκατηβόλου/*hekatébolus*] is nevezik.

<2> Néhányan máshogy magyarázzák a *Hékatos* és *Hékaté* neveket, mert szerintük azok, akik ezeket a neveket adták nekik, arra vágytak, hogy ezek az istenek maradjanak távol [ἐκάς/*hekas*] tőlük, s hogy a tőlük eredő átkok ne közelítsenek. Úgy tűnik ugyanis, hogy néha megmérgezik a levegőt, s hogy ők a járványok okozói. A régiek ezért tulajdonították nekik a váratlan haláleseteket, és ezért mondatja a költő Achillésszel a járvány elbeszélésekor – mintha az teljesen nyilvánvaló lenne –, hogy egy jóst kell megkérdezni arról,

*hogy megmondja, miért ily bosszús Phoibosz Apollón.*¹²⁷⁴

<3> Emiatt arra gondolnak, hogy Artemist eufémisztikusan nevezik így, mert az embereket jóvá, vagyis egészségessé teszi, Apollón pedig azért kapta ezt a nevet, mert megszabadít minket a betegségektől, vagyis széttöri őket. Ezen elképzelés miatt nevezik őt „gyógyító”-nak [παῖος/*paiéos*], és úgy tűnik, hogy orvos. Néhányan azonban azt mondják, hogy Apollón a nevét egyenesen az „elpusztítani” igéből kapta. Ő ugyanis az az isten, aki ezt a mostani világrendet elpusztítja, azáltal, hogy a nedves alkotórészt teljesen és maradéktalanul elpárologtatja és fölengedi az Aithérbe. Onnan is kaphatta azonban a nevét, hogy megkönnyíti az anyag összeillesztését, és fölolvasztja, vagy mert olyan, aki eloszlatja [ἀπλῶν/*haplón*] a homályt.

<4> Helyesen ábrázolják őket, Apollónt és Artemist, testvérekként.¹²⁷⁵ Hasonlítanak egymásra, ugyanaz a hajtóerő mozgatja őket, összességében azonos erejük van, és hasonló módon táplálják a földi dolgokat. Apollónnak azért adtak férfias alakot, mert

¹²⁷⁴ Homéros, *Ilias*, 1, 64.

¹²⁷⁵ Hésiodos, *Theogonia*, 918–919: „Létó gyermeke Phoibosz Apollón és nyilazó szűz/ Artemisz istennő, legszebb ivadéka az Égnek...”

forróbb és hathatósabb tűz, Artemisnek pedig azért nőit, mert az ő ereje halványabb és gyengébb.

<5> Apollónt idősebb fiatalembernek ábrázolják, amely életkorban az ember is a legszebb. A Napnak van ugyanis a legszebb és legfiatalabb kinézete.

<6> Nevezik őt „Phoibosz”-nak is, mivel tiszta és sugárzó [más jelzői is vannak], s nevezik őt „aranyhajú”-nak is és „nyíratlan hajú”-nak is, mert arany arca van s tisztasága révén nincs rajta fájdalom. „Déliosz”-nak, „Délosz szigetéről való”-nak is nevezik, és „Fényhozó”-nak [*Phanaios*] is, mivel általa világosodnak meg a dolgok és a kozmosz tőle kap fényt, éppen úgy, ahogy szentélyt is emeltek *Apollón Anaphaios*-nak, a „mindent fénybe borító”-nak. Ezért gondolták azt, hogy Délosz és Anaphé szigetei neki vannak szentelve.

<7> A dolgok említett megvilágosítása miatt tulajdonították neki a jóslás tudományát is, miután Delphoiban fölfedezték a jósdáját. „Pythios”-nak is nevezik őt, mivel az emberek odamentek, és megpróbálták megtudakolni azokat a dolgokat, amelyek érdekelték őket.

Ezt a helyet a „Föld köldök”-ének is nevezik, de nem azért, mert középen van, hanem az *omphé* szó, vagyis az isteni hang miatt, amely onnan szólt. A jóslatok, amelyeket ad, bonyolultak [*loxos*], vagyis nehezen érthetők, s emiatt nevezték el „Loxias”-nak, vagy pedig az útja miatt, amely keresztülhalad az állatövi jegyeken.

<8> Lantjátékos énekesként is ábrázolják, mivel a kozmosz minden részét harmonikusan áthatja és megszólaltatja, s eléri, hogy az minden részében összhangban legyen – semmiféle diszharmónia nem figyelhető meg a dolgokban, mert ő ugyanúgy vigyáz az évszakok szimmetriájára, egészen a legkisebb pontig, mint a zenei ritmusokban, s gondoskodik arról, hogy az élőlények hangjait éppúgy, mint más testek hangjait [ha azokat a levegőn kiszárították],¹²⁷⁶ csodálatos módon meghallják az emberek.

Emiatt nevezték el őt a Múzsák vezetőjének is, vagyis felügyelőjének, és azt gondolják, hogy együtt zenél a Múzsákkal.

*Mert csak a Múzsák s messzelövő nagy Phoibosz Apollón
jóvoltából lesznek a dalnokok és citerások.*¹²⁷⁷

– mondja Hésiodosz. Azért szent állata a hattyú, mert az a legmúzsaiabb, s egyszersmind a legfehérebb madár. A varjú ellenben idegen tőle, mert tisztátalan, és a színe miatt is.

<9> Mivel ő is sárgásbarna, babérból van a koszorúja, amely virágzó és örökzöld növény. Jól ég és jól illik a tisztító szertartásokhoz, tehát nem ok nélkül van a legtisztább s a

¹²⁷⁶ Feltehetően a dobokra feszített bőrökre gondol Cornutus.

¹²⁷⁷ Hésiodosz, *Theogonia*, 94–95.

tűzhez leginkább kapcsolódó istennek szentelve. Talán a növény neve miatt is, amely valamiképpen az „átvilágítani” szóhoz áll közel, ez a növény tűnik illőnek a jósláshoz.

<10> A hármas szám tökéletessége miatt adták neki a háromlábú edényt, a *tripus*-t. Lehetséges azonban, hogy ez a három párhuzamos kör miatt van, amelyek közül éves járása során egyet keresztez a Nap, kettőt pedig érint.

<11> Aztán pedig úgy tűnik, hogy általában és leggyakrabban ő öli meg járványokban az állatokat, s erre való tekintettel tulajdonítják neki a nyájak felügyeletét, s emiatt nevezik őt a „nyájak védőistené”-nek, „farkasos”-nak vagy „farkasölő”-nek.

<12> Nevezik „az utak védőistené”-nek is, mivel emlékoszlopait az utakon állították föl. Úgy tűnik, hogy ezekre felügyel, fénnel tölti be őket, amikor fölkel, mint ahogy éppen az ellenkezőjét mondja a vers:

*Már a nap is lebukott, árnyékba borultak az utcák.*¹²⁷⁸

<13> A nyilvános helyeken való találkozás istenének is nevezik, mivel az emberek nappal beszélgetnek és érintkeznek egymással, éjszaka azonban mindenki kipihen magát.

<14> Nevezték őt „Gyógyító”-nak is, jóllehet az ellentétes értelemnek megfelelő szándékkal, hogy az embereknek semmilyen betegséget se küldjön, és a levegőt, amelyet belélegeznek, ne rontsa meg, mert nagyon valószínű, hogy a test egészsége a körülötte lévő levegő jól mérsékelt állapotának köszönhető.

33. <1> Ennek megfelelően mondják azt, hogy ASKLÉPIOS, aki az embereket megtanította az orvoslásra, Apollón fia. Szükségszerű volt ugyanis, hogy ezt a területet is isteni felügyelet alá helyezték.

<2> Azért kapta ő az *Asklépios* nevet, mivel jól gyógyít és a halált követő merevséget föltartóztatja. Emiatt adnak mellé kígyót, mert azt akarják kifejezni, hogy azok, akik a gyógyítás mesterségét választják, valami hasonlót élnek meg, mint ez az állat, amennyiben a betegség után megfiatalodott és öregségét levetette, és egyszersmind mivel a kígyó a türelmes figyelem jelképe is, amely nagyon fontos a gyógyítás folyamata során. A bot is efféle jelképnek tűnik: ezzel azt akarják kifejezni, hogy mi, ha nem támaszkodnánk erre a tudásra, akkor abban az állapotból, amely a betegségkor fellép, nem tudnánk „kilépni”, és könnyen elesnénk.

<3> Azt is mondják, hogy Cheirón nevelte föl Asklépiost, s ő vezette be a gyógyítás tudományába, amellyel a kezek használatával végzett gyógyító gyakorlatra akarnak utalni. A hagyomány szerint van hitvese is Asklépiosnak, EPIÓNÉ, s ez a név nem

¹²⁷⁸ Homéros, *Odysseia*, 2, 388.

egyszerűen került a mítoszba, hanem a finom kezelési módot jelenti, amellyel a gyógyszereket a panaszokra használják.

34. <1> ARTEMIST „Fényhozó”-nak [*Phosphoros*] nevezik, mivel ő is sugarakat lövell ki, s egy bizonyos módon bevilágítja a körülötte lévő teret, s különösen akkor, amikor telihold van. Hálóval vadászó nő [*Diktynna*], mivel sugarakat [*aktinas*] hajít – a *dikein* ugyanis azt jelenti, hogy „hajítani”, vagy mert az ereje a Föld minden dolgára kiterjed, mivel ő ugyanakkor „átható” is [*diiktynnés*].

<2> Kutyával vadászó nőnek, vadállatok megölőjének, szarvasölőnek és hegylakónak is ábrázolják, vagy azért, mert az általa okozott kárt a vadállatokra akarták hárítani, vagy azért, mert mindenekelőtt éjszaka jelenik meg, és az éjszaka során roppant csönd uralkodik, akár az erdőkben és az elhagyott helyeken, úgyhogy úgy tűnik, ő ilyen helyeken bolyong. Emiatt találták ki azt is, hogy íjas vadászként kutyákkal vadászik.

<3> Ezzel vág egybe az a tény is, hogy a kutyákat tartják szent állatainak, mivel a kutyák illenek a vadászathoz, s természetüknél fogva éjszaka is éberek és ugatnak. A vadászat hasonlít ahhoz is, ahogy nem hagy fel azzal, hogy kövesse a Napot, hol elmenekül előle, vagy a csillagövi jegyek állatait üldözi s gyorsan találkozik velük. A gyorsaság is meghatározó jellegzetessége a kutyás vadászatnak. [Minthogy az égitestek közül legközelebb van a Földhöz, azt gondolják, hogy a hegycsúcsokon jár.]

<4> Nem más, mint Artemis a háromalakú HEKATÉ [*Holdistennő*], mivel a Holdnak három fő alakja van. Először sarlóalakú, aztán telihold, majd egy harmadik alakot ölt magára, amelyben az egyik része ki van töltve [*félhold*], de nem az egész kör. Emiatt nevezik őt a hármast utak istennőjének is, s a hármast utak felvigyázójának tartják, mivel az állatövi jegyeken át tartó útja során háromféle alakot ölt. S mivel a Nap csak nappal jelenik meg, ezért őt, aki éjszaka, sötétben látható és változik, nevezték „éjszakai”-nak, „éjszaka kószáló”-nak, és „alvilági”-nak is, s elkezdtek az alvilági istenekkel együtt tisztelni, s neki szóló áldozatokként följánlani a vacsorákat. Ehhez az aspektusához költötték hozzá azt is, hogy ez az istennő bepiszkítja a Földet – s mint az elhunytak – együtt dolgozik a boszorkányokkal, szerencsétlenséget hoz az otthonokba, s jó végként a gyásznak és a halálnak örül, ami miatt egyesek olyan messzire mentek, hogy azt akarták, szokatlan áldozatok és emberek rituális meggyilkolása révén engeszteljék ki. A neve miatt neki szentelték a tengeri márnát.

<5> Ő, Hekaté, hasonló okból az utak istennője, amiként Apollón is az utak védőistene. A legtöbb ember számára Hekaté azonosnak tűnik EILEITHYIA-val, mivel pihenő nélkül megy és fut a Föld körül. Az asszonyok vajúráskor hozzá fohászkoznak, hogy az istennő

legyen kegyes és oldja el a köteléket [*lysironos*], jöjjön hozzájuk, s azt, ami az anyai testet befűzve kínozza, oldja el, hogy a gyermek könnyen és fájdalommentesen jöjjön világra. ELEUTHÓ-nak is nevezik. A hagyomány több Eileithyiát is ismer, hasonló okból, ahogy több Erósról van tudomása. Sokféle szülési mód van ugyanis, amelyet az asszonyoknak át kell élniük, amint a szerelmeseknek is sokféle vágya. Nyilvánvalóan hagyja a Hold, hogy ami megfogant, megérjen, és az ő hatókörébe tartozik, hogy növelje a magzatot, majd megszabadítsa a terhes asszonyokat, amint elérték az érett állapotot.

<6> Nem meglepő, amikor valaki e név jelentése után kutat, hogy Artemis szűz, mivel ő, akár a Nap, folttalan és tiszta. Egy másik értelmezés szerint, mivel Artemis a szülő nők segítője, az ő hatalmában áll, hogy a gyermekeket megfelelő szülés révén világra hozza. Egy harmadik értelmezés szerint valami ijesztő és rettenetes van benne, amely vélekedés – ahogy említettük – uralkodó Hekatével kapcsolatban.

35. <1> Végül – ahogy mondtam – a levegőt, amely a halottak lelkét magába fogadja, láthatatlan volta folytán HADÉS-nak nevezik. Mivel a Föld mélyében lévő dolgok számunkra láthatatlanok, elterjedt a nép körében az a hiedelem, hogy a meghaltak oda jutnak.

<2> Hadést *Klymenos*-nak is nevezik, mivel tőle ered a hallás. A hang ugyanis megütött levegő. Bizonytalanságból nevezték őt a „jótanács istené”-nek és „jót tanácsoló”-nak is, mivel jó javaslatai vannak az emberek számára, majd pedig valamikor véget vet fáradozásaiknak és gondjaiknak. Más jelzők például, amelyekkel illetik „sokat kapó” [*polydektés*], „sokat befogadó” [*polydegmón*], „sokakon uralkodó” [*polyarchos*], mivel sokat kap, s mert az úgynevezett többségen, vagyis sokakon uralkodik.

A költő Homéros „kapuzáró”-nak nevezi,¹²⁷⁹ mivel az Alvilág kapuit gondosan bezárja és senkit sem enged ki.

<3> CHARÓN valószínűleg éppen a jelentésének [„öröm”] az ellentétéként kapta a nevét, bár az eredeztethető a „helyet csinálni” [*χωρεῖν/chórein*] igéből is, vagy a „távol tartok” [*χανδάνω/chandanó*], vagy pedig a „száját tágra nyitni” [*κεχηνέναι/kechénenai*] szóból.

<4> Az ACHERÓN-T a halottak iránti fájdalom miatt vezették be [ahogy az Acherusia-tengert is]. Nyilvánvaló az is, honnan kapták nevüket a *Kokytos* és a *Pyriphlegetón* folyók: mivel a görögök elégették a tetemeket és jajkiáltást [*κωκυτόν/kókyton*] hallattak, s azért nevezték a görögök a tetemeket démonoknak [*δαίμονες/daimones*], mert elégették [*δαίω/daió*] őket.

¹²⁷⁹ Homéros, *Ilias*, 13, 415.

<5> Az AVERNUS-TÓ [ἡ ἄορνος λίμνη/*hé aornos limné*] – tekintettel bizonyos természeti jelenségekre – valószínűleg a levegőről [*ἀέρ/aer*] kapta a nevét. A régiek szabadon nevezték a sötétséget, ahogy a felhőt is, levegőnek, jóllehet Zeusról ezt a szót tévesen a levegő kék színére használták, ahogy az úgynevezett kardvirág esetében, amellyel Plutónt koszorúzzák.

<6> Koszorúzzák őt páfránnyal is, arra emlékeztetve, hogy a halottak kiszáradnak és a nedves alkotóelem már nincs meg többé bennük, tehát a nedvesség, a lélegző és életteli állapot oka, már hiányzik. A mítosz – erre kell gondolni – ezért nevezi a halottakat „életnedv nélküliek”-nek. Ők a Hadésban vannak a holttestek életnedveinek hiánya miatt. A nárcisz [νάρκισσος/*narkissos*] is – úgy tűnik – illik a holtakhoz, és azt is mondják, hogy ez a növény alkotja a fúriák koszorúját, amivel arra hívták föl a figyelmet, hogy a „bénulás” [νάρκη/*narké*] szó közel áll a nevéhez, meg arra, hogy azok, akik meghalnak, „végrelegesen megdermednek” [διαναρκᾶν/*dianarkan*].

<7> S így most már, gyermekem, a többi dolgot is, amelyeket – úgy tűnik – mitikus formában hagyományoztak az istenekről, éppen így vissza lehet vezetni a megmutatott alkotóelemekre, azzal a meggyőződéssel, hogy a régiek nem közönséges emberek voltak, hanem bizony különleges képességekkel rendelkeztek, hogy a kozmosz természetét megértsék, s arra is törekedtek, hogy a természetről jelképek és rejtélyes szavak révén bölcselkedjenek. Bővebben és pontosabban elmondták ezeket a dolgokat a korábbi filozófusok; az én feltett szándékom az volt, hogy tömör formában átadjam neked, mivel hasznos, ha ez a tudás ilyen formában is kéznél van.

<8> Hogy az egyes mítoszok, az istenek kultikus tisztelete és mindaz, ami az ő tiszteletükhöz tartozik, mire vonatkozik, valamint a hazai szokásokat éppúgy, mint a teljes [filozófiai] jelentést, csak ezen a módon ismerheted meg. Ez az, ami az ifjút az igazi jámborsághoz vezeti el, nem pedig a babonásághoz, és így megtanul áldozatot bemutatni, imádkozni, kifejezni vallásos tiszteletét és esküt tenni, helyes módon, a szükséges időben és a megfelelő mértékben.

XII. BIBLIOGRÁFIA

SZÖVEGKIADÁSOK, ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- AULUS GELLIUS *Noctes Atticae* AULI GELLII *Noctium Atticarum* libri XX. recensuit Carolus HOSIUS, Lipsiae, 1903.
- CASSIUS DIO *Historia Romana* CASSIO DIONE, *Storia Romana (libri LVII-LXIII)* volume sesto, introduzione di Marta SORDI, traduzione di Alessandro STROPPA, note di Alessandro GALIMBERTI, (BUR Classici greci e latini) Milano, 1999.
- CASSIO DIONE, *Storia Romana (libri LXIV-LXVII)* volume settimo, introduzione di alberto BARZANÒ, traduzione di Alessandro STROPPA, note di Alessandro GALIMBERTI, (BUR Classici greci e latini) Milano, 2000.
- CORNUTUS (1505) PHURNUTUS seu, ut alii, Cornutus *de natura deorum*, in: Habentur hoc uolumine hæc, uidelicet. Vita, & Fabellæ Aesopi cum interpretatione latina, ita tamen ut separari a græco possit pro uniuscuiusq[ue] arbitrio. quibus traducendis multum certe elaborauimus. nam quæ ante tralata habebantur, infida admodū erant, quod facillimum erit conferenti cognoscere. Gabriæ Fabellæ tres & quadraginta ex trimetris iambis, præter ultimam ex sczante, cum latina interpretatiōe. Quas idcirco bis curauimus in formādas, quia priores, ubi latinum a græco seiungi potest, admodum quam incorrecte excusæ fuerant exempli culpa. quare nacti emendatum exemplum, operæpretium uisum est iterum excudendas curare, ut ex secundis prima queant corrigi. Phurnutus seu, ut alii, Curnutus De natura deorum. Palæphatus De non credendis historiis. Heraclides Ponticus De allegoriis apud Homerum. Ori Apollinis Niliaci Hieroglyphica. Collectio prouerbiorum Tarrhæi, & Didymi, item eorum, quæ apud Sudam [sic], aliosq[ue] habentur per ordinem literarum. Ex Aphthonii Exercitamentis de fabula. Tum de formicis, & cicadis græce, & latine. De fabula ex Imaginibus Philostrati græce, & latine. Ex Hermogenis Exercitamentis de fabula Prisciano interprete. Apologus Aesopi de cassita apud Gellium, Venezia, 1505.
- CORNUTUS (1543) CORNVTI sive PHVRNVTI *De Natura Deorum gentilium Commentarius*, e graeco in latinum conuersus, per Conradum Clauserum Tigurinum, [...] Basileae, [1515]
- CORNUTUS (1844) L. ANNAEUS CORNUTUS *De natura deorum* ex schedis Iohannis Bapt. Casp. D'Ansse De Villoison recensuit commentariisque instruxit Fridericus Osannus, Gottingae, MDCCCXLIV.
- CORNUTUS (1881) CORNUTI *Theologiae Graecae Compendium* recensuit et emendavit Carolus LANG, LIPSIAE, 1881.
- CORNUTUS (2009) CORNUTUS, *Die griechischen Götter, Ein Überblick über Namen, Bilder und Deutungen*, Hrsg. Von Heinz-Günther NESSELRATH, eingeleitet, übersetzt und mit interpretierenden Essays ves. von Fabio BERDOZZO, George BOYS-STONES, Hans-Josef KLAUCK, Iliaria RAMELLI und Alexei V. Zadorojnyi (Scripta Antiquitatis Posterioris ad Ethicam Religionemque pertinentia – SAPERE XIV), Tübingen, 2009.
- CORNUTUS (2010) LUCIUS ANNAEUS CORNUTUS, *Einführung in die griechische Götterlehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2010.
- BOYS-STONES (2018) L. ANNAEUS CORNUTUS, *Greek Theology, Fragments, and Testimonia*, ed. by G. R. BOYS-STONES, Society of Biblical Literature, 2018.

MACROBIUS <i>Saturnalia</i>	AMBROSII THEODOSII MACROBII <i>Saturnalia</i> , apparatu critico instruxit Iacobus WILLIS, Leipzig, 1970.
PERSIUS	A. PERSII FLACCI et D. Iuni Iuvenalis Saturae edidit brevique adnotatione critica instruxit W. V. CLAUSEN, Oxonii, 1959.
SENECA <i>Epistulae morales</i>	L. ANNAEI SENECAE <i>Ad Lucilium epistularum quae supersunt</i> iterum edidit Otto HENSE (<i>L. Annaei Senecae opera quae supersunt, volumen III</i>), Lipsiae, 1914.
SERVIUS	SERVII <i>Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii</i> . Recensuerunt Georg THILO et Hermann HAGEN, Vol.1–2. Lipsiae 1881, 1884.
SCHOLIA VERONENSIA	BASCHERA, Claudio. <i>Gli Scolii Veronesi a Virgilio: Introduzione, edizione critica e indici</i> . Verona, 1999.
SUETONIUS	SUETON, <i>Leben des Claudius und Nero</i> . Textausgabe mit Einleitung, kritischem Apparat und Kommentar herausgegeben von Wilhelm KIERDORF. Paderborn-München-Wien-Zürich 1992.,
TACITUS <i>Annales</i>	CORNELII TACITI <i>Annales</i> , edidit Erich KOESTERMANN, Lipsiae, 1960.
VERGILIUS	P. VERGILI MARONIS <i>Opera</i> recognovit, brevique adnotatione critica instruxit R. A. B. MYNORS, Oxonii, 1990 ¹⁰ .
PIR ²	Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae iteratis curis ediderunt Edmundus GROAG et Arturus STEIN. Berolini et Lipsiae 1933 ² .
SVF	<i>Stoicorum Veterum Fragmenta I-IV</i> . ed. Hans von ARNIM. Leipzig 1903-1905.
CCS	<i>The Cambridge Companion to the Stoics</i> , edited by Brad INWOOD, Cambridge University Press, 2003.

MONOGRÁFIÁK, TANULMÁNYOK

ABEL (1986)	ABEL, Karlhans, <i>Die dritte Satire des Persius als dichterisches Kunstwerk</i> . in: <i>Kontinuität und Wandel, Lateinische Poesie von Naevius bis Baudelaire, Franco MUNARI zum 65. Geburtstag</i> , herausgegeben von Ulrich Justus STACHE, Wolfgang MAAZ und Fritz WAGNER, Hildesheim 1986, 143-187.
ADAM (1970)	ADAM, T., <i>Clementia principis. Der Einfluß hellenistischer Fürstenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Prinzipats durch Seneca</i> , (Kleine historische Studien) Stuttgart, 1970.
ADAMIK (1987)	Cornificius, <i>A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul</i> , fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK Tamás, Budapest, 1987.
ADAMIK (1979)	ADAMIK Tamás, <i>Martialis és költészete</i> . Budapest, 1979.
ADAMIK (2010)	ADAMIK Tamás, <i>Római irodalom a kezdetektől a nyugat-római birodalom bukásáig</i> , Budapest, 2010.

- AHL (1976) AHL, Frederick M., *Lucan. an Introduction*. Ithaca and London, 1976.
- AHL, F.M. - DAVIS, M.A. - POMEROY, A., AHL, F.M. - DAVIS, M.A. - POMEROY, A. *Silius Italicus*. ANRW II 32.4 (1986) 2492-2561.
- AISTERMANN (1909) AISTERMANN, Iosef, *De M. Valerii Probi Berytii Vita et Scriptis*, Bonnae, 1909.
- ALESSE (2000) ALESSE, Francesca, *La stoa e la tradizione socratica* (Elenchos XXX, Collana di testi e studi sul pensiero antico fondata da Gabriele GIANNANTONI), Napoli, 2000.
- ALFÖLDY (1996) ALFÖLDY, Géza, *Római társadalomtörténet*. Ford. Borhy László. Budapest, 1996.
- ALGRA (2003) ALGRA, Keimpe, *Stoic Theology*, in: CCS, 153-178.
- ALGRA (2007) ALGRA, Keimpe, *Conceptions and Images, Hellenistic Philosophical Theology and Traditional Religion*, Amsterdam, 2007.
- ALGRA-BARNES-MANSFELD-SCHOFIELD (1999) *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Edited by Keimpe ALGRA, Jonathan BARNES, Jaap MANSFELD, Malcolm SCHOFIELD, Cambridge University Press, 1999.
- ALLEN (1938) ALLEN, W., Jr., *On the Friendship of Lucretius with Memmius*. CPh 33 (1938) 167-81.
- ALLEN (1997) ALLEN, Sister Prudence, R.S.M., *The concepts of woman: the Aristotelian revolution, 750 BC – AD 1250*, Cambridge, Michigan, 1997.
- ALLEN (2005) ALLEN, James, *The Stoics on the origin of language and the foundations of etymology*, in: *Language and Learning, Philosophy of Language in the Hellenistic Age*, edited by Dorothea FREDE, Brad INWOOD, Cambridge, 2005, 14-35.
- ALPERS (1912) ALPERS, J., *Hercules in Bivio*, Gottingae, 1912.
- AMERASINGHE (1953) AMERASINGHE, C. W., 'Saturnia Iuno'--*Its Significance in the 'Aeneid'*, Greece & Rome 22, no. 65 (1953) 61–69.
- ANDERSON (1963) ANDERSON, W. S., *Pompey, His Friends, and Literature of the First Century B.C.* CPCPh 19 (1963) Berkeley.
- ANDERSON (1982) ANDERSON, W. S., *Essays on Roman Satire*, Princeton, 1982.
- ANDRÉ (1977) ANDRÉ, Jean-Marie, *L'esclavage sous Néron: statut juridique et condition réelle*. In. NERONIA 1977, 13-22.
- ASMIS (2017) ASMIS, Elizabeth, *The Stoics On The Craft Of Poetry*, Rheinisches Museum Für Philologie, Neue Folge, 160, no. 2 (2017) 113–151.
- ASTARITA (1993) ASTARITA, Maria Laura, *La cultura nelle „Noctes Atticae”* /Centro di Studi sull'Antico Cristianesimo/ Università di Catania, 1993.
- ATHERTON (1993) ATHERTON, Cathrine, *The Stoics on Ambiguity*, Cambridge University Press, 1993.
- AVERY (1956-7) AVERY, William T., Augustus and the Aeneid. CJ 52(1956–57) 225–229.

- BADIAN (1972) BADIAN, E., *Ennius and His Friends*. In: *Ennius*, Fondation Hardt, Entretiens sur l'Antiquité Classique, no. 17, edited by O. SKUTSCH, 149-208. Geneva, 1972.
- BAEHRENS (1917) BAEHRENS, W. A., *Studia Serviana ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia*. Gent 1917.
- BAEHRENS (1918) BAEHRENS, W. A., *Cornelius Labeo atque eius commentarius Vergilianus (de Macrobiani, Servii, Originis gentis Romanae fontibus)*. Gent-Lipsiae, 1918.
- BAGORDO (1998) BAGORDO, Andreas, *Zu Alkman, Fr. 17 Davis*, *Hermes* 126 (1998) 259-268.
- BALDWIN (1983) BALDWIN, Barry, *Suetonius*, Amsterdam, 1983.
- BALDWIN (1987) BALDWIN, B., *Two notes on Nerva*. *AHB* 1 (1987) 68-70.
- BALLOTTO (1964) BALLOTTO, Francesco, *Cronologia ed Evoluzione spirituale nelle Satire di Persio*, Messina – Firenze, 1964.
- BARNES (1997) BARNES, Jonathan, *Logic and the imperial Stoa*, Leiden – New York – Köln, 1997.
- BARR (1987) *The Satires of Persius*, the Latin text with a verse translation by Guy LEE, introduction and commentary by William BARR, Liverpool, 1987.
- BARTALUCCI (1976) BARTALUCCI, A., *Persio e i poeti di eta neroniana*. *RCCM* 18 (1976) 85-166.
- BARTALUCCI (1977) BARTALUCCI, Aldo, *Cornelianus, editore e interprete di Virgilio*. Atti del Convegno Virgiliano sul Bimillenario delle Georgiche. Napoli, 1977. 167-177.
- BARTHOLD (2010) BARTHOLD, Claudia, *Hieronimus, De viris illustribus – Berühmte Männer*, Carthasianus Verlag, 2010.
- BARTSCH (1997) BARTSCH, Shadi, *Ideology in cold blood. A reading of Lucan's Civil War*. Cambridge, London, 1997.
- BARTSCH (2015) BARTSCH, Shadi, *Persius, A Study in Food, Philosophy, and the Figural*, Chicago, The University of Chicago Press, 2015.
- BATES-HERSMANN (1906) BATES-HERSMANN, A., *Studies in Greek Allegorical Interpretation*, diss., Chicago, 1966, 7-23.
- BATINSKI (1993) BATINSKI, E., *Seneca's Response to Stoic Hermeneutics*. *Mnemosyne*, 46(1) (1993), fourth series, 69-77.
- BAUMAISTER (1989) BAUMEISTER, *Denkmaler des klassischen Altertums*. München und Leipzig, 1989.
- BECK (1979) BECK, Roger, *Eumolpus "Poeta", Eumolpus "Fabulator": A Study of Characterization in the "Satyricon"*, *Phoenix* 33, 3 (1979) 239-253.
- BEER (2018) BEER, Beate. *In Scholis Decantata: Formen Der Vergil-Diskussion Bei Gellius*. *Museum Helveticum* 75, no. 2 (2018) 194-214.

- BEIKIRCHER (1966) BEIKIRCHER, Hugo, *Die 6. Satire des A. Persius Flaccus. Ein Kommentar*, Wien, Univ. Diss. 1966.
- BEIKIRCHER (1969) BEIKIRCHER, Hugo, *Kommentar zur VI. Satire des A. Persius Flaccus*, Wien, 1969. Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss., Wiener Studien: Beiheft 1.
- BELFIORE (2012) BELFIORE, Elisabeth S., *Socrates' Daimonic Art, Love for Wisdom in Four Platonic Dialogues*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- BELLANDI BELLANDI, Franco, *Anneo Cornuto nelle Saturae e nella Vita Persii*, in: *Gli Annei...*, 185-208.
- BELLARDI (1974) BELLARDI, G., *Gli exitus virorum e il l. XVI degli Annali tacitiani*. A&R 19 (1974) 129-137.
- BERCHEM (1952) BERCHEM, Denis van, *Poetes et Grammairiens. Recherche sur la tradition scolaire d'explication des auteurs*, MH 9 (1952) 79–87.
- BERG (2008) van den BERG, R. M., *Proclus' Commentary on the Cratylus in Context Ancient Theories of Language and Naming*, Leiden – Boston, Brill, 2008.
- BERGER (1911) BERGER, A., *Zum sogenannten Cornuti Commentum*, WS 32 (1911) 157-158.
- BESSONE (1978) BESSONE, L., *Cluvio Rufo sul Bellum Neronis*. Aevum 52 (1978) 100-114.
- BESSONE (1987) BESSONE, L., *Plinio e i due Rufi, Virginio e Cluvio*. Helmantica 38 (1987) 135-144.
- BETTINI (1992) BETTINI, Maurizio, *Familie und Verwandtschaft im antiken Rom (mit einem Nachwort von Jochen Martin)*, Aus dem Italienischen von Diemut Zittel [Historische Schriften Bd. 8], Frankfurt/New York, 1992.
- BILLERBECK (1986) BILLERBECK, Margarethe, *Stoizismus in der römischen Epik neronischer und flavischer Zeit*, ANRW II.32.5, Berlin-New-York, 1986, 3116-3151.
- BIRLEY (1999) BIRLEY, Anthony Richard, *Septimius Severus, The African Emperor*, London, 1999³.
- BLANK-ATHERTON (2003) BLANK, David, ATHERTON, Cathrine, *The Stoic Contribution to Traditional Grammar*, in: CCS, 310-327.
- BO (1987) BO, Domenico, *Persio e l'opposizione antineroniana*, in: *Filologia e forme letterarie, Studi offerti a F. della Corte*, I-V, Urbino, 1987, III, 403-418.
- BOBZIEN (2003) BOBZIEN, Susanne, *Logic*, in: CCS, 85-123.
- BOBZIEN (2005) BOBZIEN, Susanne, *The Stoic on fallacies of equivocation*, in: *Language and Learning, Philosophy of Language in the Hellenistic Age*, edited by Dorothea FREDE, Brad INWOOD, Cambridge, 2005, 239-273.
- BOLGAR (1973) BOLGAR, Robert R., *The Classical Heritage*, Cambridge University Press, 1973⁴.
- BOLGAR (1980) BOLGAR, Robert R., *Latin Literature: A Century of Interpretation*, Roma 1980. p.91–126.
- BONHÖFFER–STEPHENS (1996) BONHÖFFER, Adolf Friedrich–STEPHENS, William O., *The ethics of the Stoic Epictetus: an English translation*, 1996.

- BORZSÁK (1997) BORZSÁK István, *Politikai gondolkodás és írói szónálasztás (Lucanus és Tacitus példáján)*. AT 41 (1997) 81-90. = *Dragma* IV. 198-209.
- BORZSÁK (1977) BORZSÁK István, *Lucanus-tanulmányok*. AT 24 (1977) 163-181. = *Dragma* II. 187-202.
- BORZSÁK (1981) BORZSÁK István, *Vergilius Noster*. AntTan 28 (1981) 173–181.
- BORZSÁK (2004) BORZSÁK István, *A két Cato híre – à travers les âges*, AntTan 48 (2004) 65-74.
- BOWERSOCK (1969) BOWERSOCK, *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford, 1969.
- BOWIE (1990) BOWIE, A. M., *The death of Priam: Allegory and History in the Aeneid*. CQ 40 (1990) 470–481.
- BOWRA (1990) BOWRA, C.M., *Aeneas and the Stoic Ideal. Oxford Readings in Vergil's Aeneid*. Edited by S.J. Harrison. Oxford (U.P.) 1990. 363–377.
- BOYLE (1972) BOYLE, A.J., *The meaning of the Aeneid: A critical inquiry*. Ramus 1 (1972) Part I: 63–90. Part II: 113–151.
- BOYLE (1993) *Roman Epic*, Edited by A.J. BOYLE, Routledge, London and New York, 1993.
- BOYSEN (1884) BOYSEN, C., *Zur Handschriftenkunde des Cornutus und Palaephatus (Cod. Ravii)*, Philologus 42 (1884) 285-308.
- BOYS-STONES (2001) BOYS-STONES, G. R., *Post-Hellenistic Philosophy, A Study of its Development from the Stoics to Origen*, Oxford, 2001.
- BOYS-STONES (2007) BOYS-STONES, George, *Fallere sollers: the ethical pedagogy of the Stoic Cornutus*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement, no. 94., Greek and Roman Philosophy 100 BC–200 AD, Volume I (2007) 77–88.
- BÖMER (1951) BÖMER, F., *Rom und Troia (Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms)*. Baden–Baden 1951.
- BÖRÖCZKI (2008) Platón, *Kratülosz, Platón összes művei kommentárokkal*, Szabó Árpád fordítását átdolgozta Horváth Judit, a jegyzeteket és az utószót Böröczki Tamás írta, Budapest, 2008.
- BRADLEY (1978) BRADELY, K.R., *The chronology of Nero's visit to Greece AD 66/67*. Latomus 37 (1978) 61-72.
- BRAMBACH (1868) BRAMBACH, Wilhelm, *Die Neugestaltung der lateinischen Orthographie in ihrem Verhältniss zur Schule*, Leipzig, 1868.
- BRAMBLE (1974) BRAMBLE, J. C., *Persius and the Programmatic Satire*, Cambridge, 1974.
- BRAUND (2002) BRAUND, S. H., *The Roman Satirists and Their Masks*, London, 2002, Twenty-first Century Persius, Arion 9.3. 65–80.
- BRINK (1972) BRINK, C.O. *Limaturae*. RhM 115 (1972) 28–42.
- BRITAIN (2005) BRITAIN, Charles, *Common sense: concepts, definititon and meaning in and out of the Stoa*, in: *Language and Learning, Philosophy of*

- Language in the Hellenistic Age*, edited by Dorothea FREDE, Brad INWOOD, Cambridge, 2005, 164-209.
- BROWN (1934) BROWN, R. M., *A Study of the Scipionic Circle*. Iowa Studies in Classical Philology, no. 1. Scottdale, Pa. 1934.
- BRUGNOLI (1968) BRUGNOLI, Giorgio, *Studi suetoniani*, Lecce, 1968.
- BRUGNOLI (1972) BRUGNOLI, Giorgio, *La tradizione di Persio*, in: *Studi su Persio 2*, 11-32.
- BRUGNOLI (2004) BRUGNOLI, Giorgio, *Semipaganus*, in: *Studi di filologia e letteratura latina* a cura di Silvia Conte e Fabio Stok, Pisa, 2004, 89-110.
- BRUGNOLI-SCARCIA (1972) BRUGNOLI, Giorgio – SCARCIA, Riccardo, *Premessa*, in: *Studi su Persio 2*, 3-9.
- BRUMMER (1913) BRUMMER, J., *Zur Ueberlieferungsgeschichte der sogenannten Donat-Vita des Vergil*, *Philologus* 72 (NF 26) (1913) 278-97.
- BRUNT (1965) BRUNT, P. A., *Amicitia in the Late Roman Republic*. PCPhS 191, N.S. 11 (1965) 1-20.
- BUGÁR (1998) BUGÁR István, *Bevezetés Pseudo-Aristotelés a Világrendről című művéhez...*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998, 1/3.
- BURNIER (1909) BURNIER, Ch., *Le rôle des Satires de Perse dans le développement du néo-stoïcisme*, La Chaux-des-Fonds, 1909.
- BURZACCHINI (1975) BURZACCHINI, G., *Note sulla presenza di Persio in Girolamo*, GIF 27 (1975) 50-72.
- BURZACCHINI (1978) BURZACCHINI, G., *Marginalia hieronymiana*, BStudLat 8 (1978) 270-272.
- BÜCHNER (1960) BÜCHNER, K., *P. Vergilius Maro*. Leipzig 1960.
- CALLU (1978) CALLU, Jean-Pierre, *"Impius Aeneas"? Echos Virgiliens du Bas-Empire. Presence de Virgile*, Actes du Colloque des 9, 11 et 12 Decembre 1976. Ed. R. Chevallier. Paris 1978. 161-174.
- CAMERON (1956) CAMERON, Alan, *A Fragment of a Lost Commentary on Virgil?* *Philologus* 109 (1956) 157-159.
- CAMPS (1969) CAMPS, W.A., *An introduction to Virgil's Aeneid*. Oxford University Press 1969.
- CARBONE (1977) CARBONE, Martin E., *The Octavia: structure, date, and authenticity*, *Phoenix* 31 (1977) 48-67. (Nero halála után, talán Otho idején született)
- CARRINGTON (1972) CARRINGTON, A. G.: *Martial*. In: *Neronians and Flavians. Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 236-270. London and Boston 1972.
- CARTAULT (1929) *Perse, Satires, texte établi et traduit par A. CARTAULT*, Paris, 1929²; 1951³.
- CATAUDELLA (1974) CATAUDELLA, Q., *Sulla fortuna di Virgilio nel mondo greco-egiziano*. In: *Utriusque linguae (studi e ricerche di letteratura greca e latina)*. Tomo secondo. Messina-Firenze 1974. 51-54.
- CHATELAIN (1886) CHATELAIN, Emile, *Fragments d'Asper. D'Après le Palimpseste de Corbie*. RPh 10 (1886) 83-101.

- CHIN (2006) CHIN, Catherine M., *Origen and Christian Naming: Textual Exhaustion and the Boundaries of Gentility in Commentary on John 1*, *Journal of Early Christian Studies*, 14 (2006) 407-436.
- CHRISTMANN (1982) CHRISTMANN, Eckhard, *Zur antiken Georgica-Rezeption*. *WJfA N.F.* 8 (1982) 57-67.
- CIAFFI (1937) CIAFFI, V., *Intorno all'autore dell' „Octavia”*, *Riv. di Fil. e di Istr. Classica*, n.s. 15 (1937) 246-265.
- CLAUSEN (1949) CLAUSEN, W., *Codex Vat. Reginensis 1560 of Persius*, *TAPhA* 80 (1949) 238-244.
- CLAUSEN (1956) A. Persii Flacci Saturarum Liber, accedit vita, edidit W. V. CLAUSEN, Oxford, 1956.
- CLAUSEN (1959) A. Persii Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae edidit brevis adnotatione critica instruxit W. V. CLAUSEN, Oxonii, 1959.
- CLAUSEN (1966) CLAUSEN, Wendell, *Adnotationes in Servium*. *HSPh* 71 (1966) 57-58.
- COFFIN (1921) COFFIN, H.C., *Allegorical interpretation of Vergil with special reference to Fulgentius*, *CW* 15 (1921) 33-35.
- COFFEY (1976) M. COFFEY, *Roman Satire*, London and New York, 1976.
- COLEIRO (1973/74) COLEIRO, E., *Allegory in the Aeneid*, *PVS* No 13 (1973/74) 42-53.
- COLISH (1985) COLISH, Marcia L., *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages, I. Stoicism in Classical Latin Literature*, Leiden, 1985.
- COLOMBO (2014) COLOMBO, Maurizio, *La presunta cacozelia di Virgilio: Contributo All'esegesi Di Don. Uita Verg. 44 E Alla Storia Della Critica Letteraria*, *Rheinisches Museum Für Philologie, Neue Folge*, 157, no. 3/4 (2014) 327-356.
- COLT (1947) COLT, D.H., *Who read Vergil in Zin?*, *CJ* 42 (1947) 313-323.
- COMMENTUM COMMENTUM CORNUTI IN PERSIUM. Recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt W. V. Clausen et J. E. G. Zetzel, Monachii et Lipsiae in aedibus K. G. Saur, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, MMIV, 202 l.
- CONINGTON, J. – NETTLESHIP (1898) CONINGTON, J. - NETTLESHIP, H., *The Works of Virgil*, London, 1898.
- CORSSEN (1886) CORSSEN, P., *Vergiliana*, *RhM* 41 (1886) 242-246.
- CORNELL (2013) *The Fragments of the Roman Historians*, Volume I, General editor T.J. Cornell, Oxford, Oxford University Press, 2013.
- COURCELLE (1984) COURCELLE, Pierre, *Lecteurs Paiens et lecteurs Chrétiens de l'Énéide*. Paris, 1984.
- COURCELLE (1957) COURCELLE, P., *Les exégèses chrétiennes de la quatrième églogue*, *Revue des Études Anciennes* 59 (1957) 291-319.
- COURCELLE (1969) COURCELLE, P., *Late Latin Writers and Their Greek Source*,. (transl. by Harry E. Wedeck) Harvard University Press, 1969.

- COURTNEY (1981) COURTNEY, E., The formation of the text of Vergil, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 1981, No. 28 (1981) 13–29.
- CROISILLE (1999) CROISILLE, Jean-Michel, *Néron dans le statuaire: le probleme des identifications et des faux*, in: *Neronia V, Néron: Histoire et légende, Actes du Ve Colloque international de la SIEN (Clermont-Ferrand et Saint-Étienne, 2-6 novembre 1994)* édités par Jean-Michel CROISILLE, René MARTIN et Yves PERRIN, Latomus, Revue d'études latines, Bruxelles 1999, 397-406.
- CTC (III) ROBATHAN, Dorothy M. and CRANZ, F. Edward, A. *Persius Flaccus*, in: *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translation and Commentaries*, ed. P. O. KRISTELLER and F. E. CRANZ, 8 volumes, Washington 1860 –, III (Washington 1876) 201-312.
- CUCCHIARELLI (2005) CUCCHIARELLI, Andrea, *Speaking from silence: the Stoic paradoxes of Persius*, in: *The Cambridge Companion to Roman Satire*, edited by Kirk FREUDENBURG, Cambridge University Press, 2005, 62-80.
- CUGUSI (2003) CUGUSI, Paolo, *Lucio Anneo Cornuto, Esegata di Virgilio*, in: *Gli Annei...*, 211-244.
- CURRIE (1972) CURRIE, H. MACL.: *Seneca as Philosopher*, In: *Neronians and Flavians, Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 24-61. London and Boston, 1972.
- CURRIE (1974-75) CURRIE, H. MacL., 'St. Augustine and Virgil', *PVS* 14, 1974–75. 6-16.
- D'ALESSANDRO BEHR (2007) D'ALESSANDRO BEHR, Francesca, *Feeling History, Lucan, Stoicism, and Poetics of Passion*, The Ohio State University Press, Columbus, 2007.
- D'ALTON (1962) D'ALTON, J.F., *Roman Literary Theory and Criticism (A Study in Tendencies)*, New York 1962².
- DAHLMANN (1977) DAHLMANN, H., *Die Verse des Vagellius*. *RhM* 120 (1977) 76-84.
- DALL (1918) DALL, N. F. G., *A Seventh-century english edition of Virgil*. *CQ* 12 (1918) 171-178.
- DALZELL (1956) DALZELL, A., *Maecenas and the Poets*. *Phoenix* 10 (1956) 151-62.
- DANESI MARINONI (1989) DANESI MARINONI, G., *Un martirio stoico: Silio Italico, Pun. I 169sqq.*, *Prometheus* 15 (1989) 245-253.
- DAWSON (1992) DAWSON, David, *Allegorical Readers and Cultural Revision in Ancient Alexandria*. Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1992.
- DE LACY (1948) DE LACY, Phillip, *Stoic views of Poetry*, *AJPh* 49 (1948) 241-271.
- DELVIGO (1985) DELVIGO, Maria Luisa, *Varianti virgiliane di tradizione indiretta: revisioni e proposte (I), Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 1985, No. 15 (1985) 137– 164.
- DELVIGO (1987) DELVIGO, Maria Luisa, *Testo irgiliano e tradizione indiretta: le varianti probiane*, Pisa, Giardini, 1987.
- DE MARTINI (1825) DE MARTINI, G. I., *De L. Annaeo Cornuto philosopho stoico*, Lugduni Batavorum, 1825.

- DENYER (2001) Plato, *Alcibides*, edited by Nicholas Denyer, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- DE TROOZ (1929) DE TROOZ, Ch., *La critique de Virgile les Commentaires de Servius*, MB 33 (1929) 229–261.
- DESSEN (1968) DESSEN, Cynthia S., *Iunctura callidus acri: A study of Persius' Satires* (Illinois Studies in Language and Literature 59), Urbana, Chicago and London, 1968.
- DEUFERT (2002) DEUFERT, Marcus, *Textgeschichte und Rezeption der plautinischen Komödien im Altertum*, Berlin-New York, 2002.
- DEUTSCH (2006) DEUTSCH, Celia, *The Therapeutae, Text Work, Ritual, and Mystical Experience*, in: *Paradise Now, Essays on early Jewish and Christian Mysticism*, ed. April D. DE CONICK, Atlanta, 2006, 287–312.
- DEWAR (1994) DEWAR, M. J., *Mollifying Quintilian*, Hermes 122, H.1 (1994) 122–125.
- DEWITT (1929-1930) DEWITT, N. W., *Vergil's detractors*. CJ 25 (1929-1930) 662-670.
- DEWITT (1919) DEWITT, N., *A fourth Century Bookworm*, TAPhA 50 (1919) p.12.
- DI NAPOLI (2006/2007) DI NAPOLI, Marta, *Introduzione, testo critico, traduzione e note de De orthographia di Velio Longo*, (Diss.) Università Degli Studi „Roma Tre”, Facoltà di Lettere e Filosofia, Roma, 2006/2007.
- DIETZ (1995) DIETZ, David B., *Historia in the Commentary of Servius*, TAPhA 125 (1995) 61–97.
- DI VITA (1999) DI VITA, Antonino – DI VITA-EVRARD, Ginette – BACCHIELLI, Lidiano, *Libya, The lost cities of the Roman Empire*, Köln, 1999.
- DIHLE (1994) DIHLE, Albrecht, *Greek and Latin Literature of the Roman Empire from Augustus to Justinian*, London – New York, 1994.
- DILKE (1972) DILKE, O. A. W., *Lucan's Political Views and the Caesars*. In: *Neronians and Flavians. Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 62-82. London and Boston, 1972.
- DILLON (2004) DILLON, J.T., *Musonius Rufus and Education in the Good Life, A Model of Teaching and Living Virtue*, Lanham, 2004.
- DOMARADZKI (2013) DOMARADZKI, Mikolaj, *Lucius Annaeus Cornutus' Ethnographic Investigation Into Mythology*, Studia Philosophica Wratislaviensia, Supplementary Volume, English Edition, 2013.
- DÖPP (1978) DÖPP, Siegmars, *Zur Datierung von Macrobius' „Saturnalia”*, Hermes 106 (1978) 619-632.
- DREW (1928) DREW, Douglas Laurel, *The Allegory of the Aeneid*. New York and London, 1928.
- DUDLEY (1998) Donald R. Dudley, *A History of Cynicism, From Diogenes to the 6th Century AD*, 1998².
- DUVAL (1985) Jérôme, *Commentaire sur Jonas*. Introduction, texte critique, traduction et commentaire par Yves-Marie DUVAL, Paris, 1985. (SCh 323)

- DYSON (1996) DYSON, Julia T., *Septima Aestas: The Puzzle of Aen. 1.755-56 and 5.626.*, The Classical World 90, no. 1 (1996) 41–43.
- EICHHOLZ (1968) EICHHOLZ, D.E., *Symbol and contrast in the Aeneid*, G & R 15 (1968) 105–111.
- EISENHUT (1973) EISENHUT, Werner, *Virtus Romana (Ihre Stellung in römischen Wertesystem)*, (Studia et testimonia antiqua XIII) München, 1973.
- ELDER (1947) ELDER, J. P., *Mediaeval Cornutus on Persius*, Speculum 22 (1947) 240-248.
- ELDER (1961) ELDER, J. P., *Non Iniussa Cano: Virgil's Sixth Eclogue*, Harvard Studies in Classical Philology, 1961, Vol. 65 (1961) 109–125.
- ELSNER-MASTERS (1994) *Reflections of Nero. culture, history, & representation.* edited by Jaś ELSNER & Jamie MASTERS. Chapel Hill and London 1994.
- ENCICLOPEDIA VERGILIANA ENCICLOPEDIA VERGILIANA, Vol. I (1984); II (1985); III (1987); IV (1988); V (1990); VI (1991)
- ENGEL (2003) ENGEL, David M., *Women's role in the home and the state: Stoic theory revisited*, HSCPh 101 (2003) 267-288.
- ERDLE (1968) ERDLE, Hans, *Persius – Augusteische Vorlage und neronische Überformung*, Inaugural-Dissertation, München, 1968.
- ESKINE (1990) ESKINE, Andrew, *The Hellenistic Stoa, Political Thought and Action*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1990.
- EVANS (1979) EVANS, J.K., *The Trial of P. Egnatius Celer*, CQ N.S. 29/1 (1979) 198-202.
- FAIDER (1931) FAIDER, Paul, *Repertoire des editions de Scolies et Commentaires*, Paris, 1931. 39–47.
- FAIRCLOUGH (1930) FAIRCLOUGH, Henry Rushton, *Virgil's Knowledge of Greek*, *Classical Philology*, Jan., 1930, Vol. 25, No. 1 (Jan., 1930), pp. 37–46.
- FANTHAM (1990) FANTHAM, Elaine, *Nymphas...E navibus esse:decorum and poetic fiction in Aeneid 9.77–122 and 10.215–59*. *Classical Philology*, Apr., 1990, Vol. 85, No. 2 (Apr., 1990), pp. 102–119.
- FEARS (1975) FEARS, J. R., *Nero as the Viceregent of the Gods in the Seneca's „De clementia“*, *Hermes* 103 (1975) 486-496.
- FEENEY FEENEY, D.C., *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*, Clarendon Press. Oxford, 1991.
- FERGUSON (1958) FERGUSON, John, *Moral Values in the Ancient World*, London, 1958.
- FERGUSON (1972) FERGUSON, John: *Seneca the Man*. In: *Neronians and Flavians. Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 1-23. London and Boston 1972.
- FERRI (2003) FERRI, Rolando, *Octavia, a play attributed to Seneca*, (*Cambridge Classical Texts and Commentaries 41*) Cambridge, 2003.
- FETKENHEUER (2001) FETKENHEUER, Klaus, *Die Rezeption der Persius-Satiren in der lateinischen Literatur*, Untersuchungen zu ihrer Wirkungsgeschichte von

- Lucan bis Boccaccio, Bern-Wien, 2001. (Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters; 31)
- FILIPPI (2012) FILIPPI, Francesca, *L'immaginario e il simbolo nell'uomo, Il commentario di Proclo all „Alcibiade primo” di Platone con la prima traduzione italiana integrale, testo greco a fronte e apparati critici a cura dell' autrice, Presentazione di E. Montsopoulos, Temi metafisici, 128, Vita e Pensiero, Milano, 2012.*
- FILÉE (1977) FILÉE, J., *Vie et mort d'un esprit fort (Perse, Satires, 3,77-106)*. AC 46 (1977) 140-157.
- FINCH (1974) FINCH, Chauncey E., *Fragments of a New Vita Vergiliana in Codex Reg. Lat. 1669*, APh 95 (1974) 56–61.
- FISKE (1913) FISKE, George Converse, *Lucilius: The Ars Poetica of Horace, and Persius*, Harvard Studies in Classical Philology 24 (1913) 1–36.
- FLACH (1875) FLACH, Hans, *Vergil als Übersetzer Hesiods*, Hermes , 1875, 9. Bd., H. 1 (1875) 114–116.
- FLINTOFF (1982) FLINTOFF, Everard, *Food for Thought: Some Imagery in Persius Satire 2.*, Hermes 110, no. 3 (1982) 341–354.
- FORSCHNER (1981) FORSCHNER, Maximilian, *Die stoische Ethik: über den Zusammenhang von Natur-, Sprach- und Moralphilosophie im altstoischen System*, Stuttgart, 1981.
- FRANK (1930-31) FRANK, Tenney, *What do we know about Vergil?* CJ 26 (1930–31) 3–11.
- FRANK FRANK, R.I., *Augustan Elegy and Catonism*, ANRW II 30.1. 559–579.
- FRAENKEL (1933) FRAENKEL, Eduard, *Lvcili Qvam Sis Mendosvs*, Hermes 68, 4 (1933) 392–399.
- FRASER (2015) FRASER, Trudie E. *Domitia Longina: An Underestimated Augusta (c. 53-126/8)*, Ancient Society, 45 (2015) 205–266.
- FRATANTUONO (2012) FRATANTUONO, Lee, *Madness Triumphant: A Reading of Lucan's Pharsalia*, Lanham, MD, Lexington Books, 2012.
- FRAZER (1966-67) FRAZER, R.M., *Nero the artist-criminal*, CJ 62 (1966-67) 17-20.
- FREUDENBURG (1993) FREUDENBURG, K., *The Walking Muse: Horace ont he Theory of Satire*, Princeton, 1993.
- FRIEDRICH (1901) FRIEDRICH, Leo, *Die Griechisch-Römische Biographie nach ihrer litterarischen Form*, Leipzig, 1901.
- FUCHS FUCHS, Werner, *Die Bildgeschichte der Flucht des Aeneas*, ANRW 1.4. 615–632.
- FUHRMANN (1973) FUHRMANN, Manfred, *Einführung in die antike Dichtungstheorie*, Darmstadt, 1973.
- FUNAIOLI (1915) FUNAIOLI, G., *Scolii Filargiriani*. RhM 70 (1915) 56-106.
- FUNAIOLI (1930) FUNAIOLI, G., *Esegesi Virgiliana antica*, Milano, 1930.

- FUNAIOLI (1931) FUNAIOLI, G., *Suetonius*, RE IV A, 1, 1931, 593-641. A *Vita Persii*-ról a 605-606. oldalakon.
- GALINSKY (1988) GALINSKY, G. K., *The Anger of Aeneas*, AJPh 109 (1988) 321–348.
- GALINSKY GALINSKY, K., *Vergil's Romanitas and his Adaptation of Greek Heroes*, ANRW II 31.2. (985–1010)
- GALINSKY (1969) GALINSKY, G.K., *Aeneas, Sicily and Rome*, Princeton, 1969.
- GALINSKY (1969) GALINSKY, G.Karl, "Troiae qui primus ab oris..." (*Aen. I.1*) Latomus 28 (1969) 1–18.
- GALINSKY (1981) GALINSKY, G. K., *Vergil's Romanitas and His Adaptation of Greek Heroes*, ANRW II, 31, 2, 985-1010. (1981)
- GALINSKY (1994) GALINSKY, G.K., *How to be Philosophical about the End of the Aeneid*, Illinois Class. Stud. 19 (1994) 191–201.
- GALLIVAN (1973) GALLIVAN, P. A., *Nero's Liberation of Greece*. Hermes 101 (1973) 230-234.
- GAMBA (1998) GAMBA, G.G., *Petronio Arbitro e i Cristiani, Ipotesi per una lettura contestuale del Satyricon*, Roma, 1998.
- GEER (1926) GEER, Russel Mortimer, *Non-Suetonian Passages in the Life of Vergil formerly ascribed to Donatus*, TAPhA 57 (1926) 107–115.
- GEIGER (1979) GEIGER, ., *Munatius Rufus and Thræsea on Cato the Younger*, Athenaeum 67 (1979) 48-72.
- GENTILI – CERRI (1988) GENTILI – CERRI, *History and biography in ancient thought*, Amsterdam, 1988. (London studies in classical philology; 20)
- GEORGE (1974) GEORGE, P. A., *Petronius and Lucan De Bello Civili*. The Classical Quarterly 24, 1 (1974) 119–133.
- GEORGII (1891) GEORGII, H., *Die antike Aeneiskritik aus den Scholien und anderen Quellen*, Stuttgart, 1891.
- GEORGII (1904) GEORGII, H., *Die antike Vergilkritik in den Bucolica und Georgica*, Philologus Suppl. 9, Leipzig, 1904, 209-328.
- GEORGII (1912) GEORGII, H., *Zur Bestimmung der Zeit des Servius*, Philologus 71 (1912) 518-526.
- GERA (2003) GERA, Deborah Levine, *Ancient Greek Ideas on Speech, Language and Civilization*, Oxford, 2003.
- GERCKE (1896) GERCKE, *Seneca-Studien*, Jahrbücher für class. Philologie, Suppl. Bd. 22. 1896.
- GEYMONAT (1984) GEYMONAT, M., *La scoliografia non serviana: una prospettiva di studio*, in: *Atti del Convegno mondiale scientifico di studi su Virgilio*, Mantova, Roma, Napoli 19-24 sett. 1981, I, Milano, 1984, 255-262.
- GHISALBERTI (1929) GHISALBERTI, F., *Paolo da Perugia, commentatore di Persio*, in: *Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di scienze e lettere*, ser. II^a 62 (1929) 535-598.

- GILL (2003) GILL, Christopher, *The School in the Roman Imperial Period*, in: CCS, 33-58.
- GIORDANO RAMPIONI (1983) GIORDANO RAMPIONI, A., *Seneca tragico in Persio*, Orpheus 4 (1983), 104-107.
- GLAESER (1911) GLAESER, Franciscus, *Quaestiones Suetonianae, De vitis Persii Lucani Horatii*, Diss. inaug. Vratislaviae, MCMXI.
- GLEI (1991) GLEI, Reinhold F., *Der Vater der Dinge* (Interpretationen zur politischen, literarischen und kulturellen Dimension des Krieges bei Vergil). Wissenschaftlicher Verlag Trier, 1991.
- GLI ANNEI (2003) GLI ANNEI, *Gli Annei, una famiglia nella storia e nella cultura di Roma imperiale*, Atti del Convegno internazionale di Milano – Pavia 2-6 maggio 2000, A cura di Isabella Gualandri e Giancarlo Mazzoli, Como, 2003.
- GNILKA (1979) GNILKA, C., *Ultima verba*. JbAC 22 (1979) 5-21.
- GOEBEL (1859) GOEBEL, A., *Ueber eine Wiener Persius-Handschrift s. X. mit Glossen und Scholien*, Philologus 14 (1859), 170-180, 379-387.
- GOEBEL (1859b) GOEBEL, A., *Iuvenalia und Persiana aus einer Wiener Pergament-Handschrift des X. Jahrhunderts*, Berlin 1859.
- GOETZ GOETZ, *Caper* RE III 1506–1508.
- GOLD (1982) GOLD, B. K, ed., *Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, Austin, Texas, 1982.
- GOLD (1987) GOLD, B. K.: *Literary patronage in Greece and Rome*. Chapel Hill and London, 1987.
- GOLDMAN (2015) GOLDMAN, Rachael B., *The Multicolored World of the Romans*, Glotta 91 (2015) 90–111.
- GONZALEZ (1994) GONZALEZ, *Cornutus*, in: *Dictionnaire des Philosophes Antiques publié sous la direction de Richard Goulet*, Paris, 1994, 460-473.
- GOODWIN (2002) GOODWIN, Stefan, *Malta, Mediterranean Bridge*, Westport, 2002.
- GOOLD (1970) GOOLD, G. P., *Servius and the Helen Episode*, HSCPh 74 (1970) 101-168.
- GOOLD (1990) GOOLD, G.P., *Servius and the Helen Episode*, Oxford Reading's in Vergil's *Aeneid*. Edited by S.J. Harrison, Oxford (U.P.) 1990, 60–126.
- GOSSAGE (1972) GOSSAGE, A. J.: *Statius*. In: *Neronians and Flavians. Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 184-235. London and Boston, 1972.
- GOTTSCHALK (1987) GOTTSCHALK, Hans B., *The earliest Aristotelian commentators*, in: *Aristotle transformed: the ancient commentators and their influence*, edited by Richard SORABJI, Cornell University Press (1987) 55-81.
- GOULET (1994) *Dictionnaire des Philosophes Antiques* publié sous la direction de Richard GOULET, Paris, 1994.
- GOURINAT (2000) GOURINAT, Jean-Baptist, *La dialectique des stoïciens*, Meyenne, 2000.
- GRANDSEN (1973-74) GRANDSEN, K.W., *Typology, Symbolism and Allegory in the Aeneid*, PVS 13 (1973–74) 14–27.

- GRANT (1970) GRANT, M., *Nero*. London 1970.
- GRENZHEUSER (1964) GRENZHEUSER, Bruno, *Kaiser und Senat in der Zeit von Nero bis Nerva*, Inaugural-Dissertation, Münster, 1964.
- GRIFFIN (2013) GRIFFIN, Michael J., *Which 'Athenodorus' Commented On Aristotle's "Categories"?* *The Classical Quarterly* 63, No. 1 (2013) 199–208.
- GRIFFIN (1976) GRIFFIN, M.T., *Seneca. A philosopher in politics*, Oxford, 1976.
- GRIFFIN (1982) GRIFFIN, Jasper, *The Creation of Characters in the Aeneid*,
- GRIFFIN (1984) GRIFFIN, M. T., *Nero: the end of a dynasty*. London, 1984.
- GRIFFIN (1984b) GRIFFIN, J., *Augustus and the Poets: 'Caesar Qui Cogere Posset. In: Caesar Augustus: Seven Aspects*, edited by F. Millar and E. Segal, 189-218. Oxford 1984.
- GRIFFIN (1989) GRIFFIN, Miriam, *Philosophy, Politics and Politicians at Rome*, in: *Philosophia Togata, Essays on Philosophy and Roman Society*, edited by Miriam GRIFFIN and Jonathan BARNES, Oxford, 1989, 1-37.
- GRIFFIN (1994) GRIFFIN, D., *Satire: A Critical Reintroduction*, Lexington, Ky, 1994.
- GRIFFIN (1996) GRIFFIN, Miriam T. *Cynicism and the Romans, Attraction and Repulsion* in: *The Cynics, The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy*, Edited by R. Bracht Branham and Marie-Odile Goulet-Cazé, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1996, 190-204.
- GRIFFIN (2009) GRIFFIN, Michael J., *The Reception of Aristotle's Categories, c. 80 BC to AD 220*, Oriel College, Oxford, 2009, PhD. Dissz.
- GRILL (2013) GILL, Christopher, *Stoic Erôs – Is There Such a Thing?* in: *Erôs in Ancient Greece*, edited by Ed Sanders, Chiara Thumiger, Chris Carey, and Nick J. Lowe, Oxford, Oxford University Press, 2013, 143–157.
- GRIMAL (1978) GRIMAL, Pierre: *Sénèque ou la conscience de l'Empire*, Paris, 1978.
- GRIMES (1972) GRIMES, Sarah, *Structure in the Satires of Persius*, In: *Neronians and Flavians. Silver Latin I*. edited by D. R. Dudley. 113-54. London and Boston, 1972.
- GRISART (1934) GRISART, Albert, “*Vitae Vergilianae*” *Les remaniements de la vita de Donat*, *AC (L'Antiquité Classique)* 3 (1934) 97–119.
- GRUBE (1968²) GRUBE, G.M.A., *The Greek and Roman Critics*, Toronto, 1968².
- GRUEN (1992) GRUEN, Erich S., *Culture and National Identity in Republican Rome*, Ithaca, New York, 1992.
- GUAGLIANONE (1977) GUAGLIANONE, A., *Nerone cantautore*, *AFLM* 10 (1977) 91-134.
- GUGLIELMO (1997) GUGLIELMO, Marcella, *L'educazione dei giovani secondo Seneca*, in: *LANA* (1997), 55-90.
- GUTTILLA (1972-73) GUTTILLA, G., *La morte di Cremuzio Cordo nella Consolatio ad Marciam. Appunti per una storia degli exitus*, *ALGP* 9-10 (1972-1973) 153-179.
- HAARHOFF (1949) HAARHOFF, T.J., *Vergil the Universal*, Basil Blackwell, Oxford, 1949.

- HADOT (2003) HADOT, Ilsetraut, *Der philosophische Unterrichtsbetrieb der römischen Kaiserzeit*, RhM 146 (2003) 49-71.
- HAECKER (1931) HAECKER, Theodor, *Vergil, Vater des Abendlands*, Leipzig, 1931.
- HAGENDAHL (1958) HAGENDAHL, Harald, *Latin fathers and the Classics, A study on the apologists, Jerome and other Christian writers*, Göteborg, 1958.
- HAINSWORTH (1991) HAINSWORTH, J.B., *The Idea of Epic*, University of California Press (Berkeley, Los Angeles, Oxford) 1991.
- HALL (1913) HALL, F.W., *A Companion to Classical Texts*, Oxford, 1913.
- HALPERN (1995) D. HALPERN, *Who's Writing This? Notations on the Authorial I with Self-portraits*, Hopewell, N. J. 1995.
- HANKINSON (2003) HANKINSON, R. J., *Stoicism and Medicine*, in: CCS, 295-309.
- HANSLIK (1952) HANSLIK, R., *Der Dichterkreis des Messalla*, AAWW 89 (1952) 22-38.
- HARRISON HARRISON, S.J., *Some Views of the Aeneid in the Twentieth Century*, In: Oxford Reading's in Vergil's *Aeneid*, Oxford, New York, 1990. 1-20.
- HARVEY (1981) R. A. HARVEY, *A commentary on Persius Flaccus*, Leiden, 1981. (Mnemosyne, Bibliotheca Classica Batava 64.) *ad loc.*
- HAYS (1983) HAYS, Robert Stephen, *Lucius Annaeus Cornutus' Epidrome* (Introduction to the traditions of Greek Theology), Introduction, Translation and Notes, University of Texas at Austin, 1983.
- HEATH (2003) HEATH, Malcolm, *Popprhyry's rhetoric*, CQ 53 (2003) 141-166.
- HEINRICH (1844) *Des Aulus Persius Flaccus Satiren*, berichtet und erklärt von Carl Friederich HEINRICH, Leipzig, 1844.
- HEINZ (1948) HEINZ, *Das Bild Kaiser Neros bei Seneca, Tacitus, Sueton*, Biel, Schueler, 1948.
- HEINZE (1903) HEINZE, Richard, *Virgils epische Technik*, Leipzig, 1903.
- HENDERSON (1991) HENDERSON, J., *Persius' Didactic Satire: The Pupil as Teacher*, Ramus, 20 (1991) 123-148.
- HENDRICKSON (1928) HENDRICKSON, G. L., *The Third Satire of Persius*, Classical Philology 23, no. 4 (1928) 332-342.
- HENGELBROCK (2000) HENGELBROCK, Matthias, *Das Problem des etischen Fortschritts in Senecas Briefen*, Hildesheim – Zürich – New York, 2000, 113-129, 175-200.
- HERMANN (1909) A. Persii Flacci Satirarum liber, ex recensione Caroli Friderici HERMANNI, Lipsiae, MCMIX.
- HERREN (2017) *The Anatomy of Myth: The Art of Interpretation from the Presocratics to the Church Fathers*, By Michael W. HERREN, New York: Oxford University Press, 2017.
- HERRMANN (1952) HERRMANN, Léon, *Les premiers oeuvres de Perse*, Latomus (1952) 199-201.

- HERRMANN (1962) Perse Satires, Texte établi et traduit par Léon HERRMANN, Bruxelles – Berchem, 1962. (Collection Latomus Vol. LIX)
- HERRMANN (1976-1977) HERRMANN, Léon, *La Callirhoé de Publius Celer*. REA 78-79 (1976-1977) 155-159.
- HERRMANN (1980) HERRMANN, Léon, *L. Annaeus Cornutus et sa rhétorique à Herennius Senecio*, Latomus 39 (1980) 144-160.
- HEUSS (1955) HEUSS, D., *Die Imitationstechnik des Persius*, Philologus, 99 (1955) 277–294.
- HIGHET (1974) HIGHET, Gilbert, *Marks and Faces in Satire*, Hermes 102 (1974) 321-337.
- HILBERG (1996) Sancti Eusebii Hieronymi *Epistulae*. Partes I-III. edidit Isidorus HILBERG. editio altera supplementis aucta. Vindobonae 1996.
- HOMMEL (1955) HOMMEL, Hildebrecht, *Die Frühwerke des Persius*, Philologus 99 (1955) 266-276.
- HONEYMAN (1947) HONEYMAN, A.M., *Varia Punica*, AJPh 68 (1947) 77–82.
- HOOLEY (1997) HOOLEY, D. M., *The Knotted Thong: Structures of Mimesis in Persius*, Ann Arbor, 1997.
- HOPPENBROUWERS (1960) HOPPENBROUWERS, H., *Fonction euphonique du M final chez quelques auteurs paléochrétiens*, Vigiliae Christianae 14 (1960) 15-46.
- HORSFALL (1979) HORSFALL, Nicholas, *Some problems in the Aeneas legend*, CQ N.S. 29(73) (1979) 372–390.
- HORST (1981) VAN DER HORST, P. W., *Cornutus and the New Testament, A Contribution to the Corpus Hellenisticum*, Novum Testamentum 23 (1981) 165-172.
- HORVÁTH (1958) HORVÁTH, István Károly, *Impius Aeneas*, AAH 6 (1958) 385–393.
- HOUSMAN (1913) HOUSMAN, A. E., *Notes on Persius*, The Classical Quarterly 7, no. 1 (1913) 12–32.
- HOWE (1930-31) HOWE, George, *The development of the character of Aeneas*, CJ 26 (1930–31) 182–193.
- HÖHLER (1897) HÖHLER, W., *Die Cornutus-Scholien*, Jahrbücher für classische Philologie 23 (1897) 379-442.
- HOUSMAN (1913) HOUSMAN, A. E., *Notes on Persius*, The Classical Quarterly 7, 1 (1913) 12–32.
- HUSS (1978) HUSS, W., *Die Propaganda Neros*, L'Ant. Classique 47 (1978) 129-148.
- IACOBI (1990) IACOBI, Rainer, *Superstitio bei Donat, Servius and Isidor*, Hermes 118 (1990) 252–253.
- IAHN (1843) *Auli Persii Flacci Satirarum liber cum scholiis antiquis* edidit Otto IAHN, Lipsiae, 1843.
- IANNACCONE (1959) IANNACCONE, S., *Rapporti di codici nella tradizione degli scoli a Persio*, GIF 12 (1959) 198-213.

- IANNACCONE (1982) IANNACCONE, S., *Il codice inedito „Londinensis British Museum Additional 15601” (sec. X-XI in.) e la scoliografia alle Satire di Persio*, Quaderni dell’Istituto di lingua e letteratura latina (Università degli studi di Roma „La Sapienza”, Facoltà di magistero) 4 (1982) 29-40.
- IANNACCONE (1984) IANNACCONE, S. *Glosse e scoli inediti alle Satire di Persio nel codice „Oxonienensis Bibl. Bodleianae Act. F 1, 15”*, GIF 15 (1984) 105-119.
- IANNACCONE (1985) IANNACCONE, S. *Glosse e scoli inediti alle Satire di Persio nel codice „Oxonienensis Bibl. Bodleianae Act. F 1, 15”*, GIF 15 (1985) 105-119.
- IERODIAKONOU (1999) IERODIAKONOU, Katerina, *Topics in Stoic Philosophy*, Oxford, 1999.
- INWOOD (1995) INWOOD, Brad, *Seneca in His Philosophical Milieu*, HSCPh 97 (1995) 63-76.
- INWOOD (2003) INWOOD, Brad, *Introduction: Stoicism, An Intellectual Odyssey*, in: CCS, 1-6.
- IVM I. *Interpretationes Vergilianae Minores I*. Conlegerunt Iosepha BARABINO, Antonius V. NAZZARO, Antonius SCIVOLETTO. D. AR. FI. CL. ET. Genova, 1991.
- IVM II/1. *Interpretationes Vergilianae Minores II 1*. Conlegerunt Iosepha BARABINO, Antonius V. NAZZARO, Antonius SCIVOLETTO, Dipartimento di archeologia, filologia classica e loro tradizioni. Genova, 1994.
- JACOBSON (1974) JACOBSON H., *Ovid's Heroides*. Princeton, New Jersey, 1974.
- JANSSENS (1977) JANSSENS, L., *L'apport de Perse aux études néroniennes. Abrasax, le dieu de Néron*. NERONIA 1977, 191-222.
- JENKINSON (1973) JENKINSON, J. R., *Interpretations of Persius' Satires III and IV*, Latomus 32 (1973) 521-549.
- JENKINSON (1979) JENKINSON, J.R. *Persius, Satires 6.6*. CQ 29 (1979) 145-148.
- JOCELYN (1984) JOCELYN, H. D. *The Annotations of M. Valerius Probus*, CQ 34 (1984) 464-472.
- JOCELYN (1964-1965) JOCELYN, H.D., *Ancient Scholarship and Virgil's Use of Republican Latin Poetry I-II*. CQ N.S. 14 (1964) 280-295; 15 (1965) 126-144.
- JOCELYN (1979) JOCELYN, H.D., *Vergilius Cacozelus (Donatus Vita Vergilii 44)*. ARCA (Papers of the Liverpool Latin Seminar) 1979. 67-142.
- JOCELYN (1985) JOCELYN, H.D., *The annotations of M. Valerius Probus I,II,III*. CQ 34 (1985) 464-472; 35 (1985) 149-161; 466-474.
- JOHNSON (1976) JOHNSON, W.R., *Darkness Visible (A Study of Vergil's Aeneid)*. Berkeley-Los Angeles-London, 1976.
- JOHNSON (1981) JOHNSON, W.R., *The broken world: Virgil and his Augustus*, Arethusa 14 (1981) 49-56.
- JONES (1959) JONES, J.W., *An analysis of the allegorical interpretations in the Servian commentary on the Aeneid*. Diss. Chapel Hill, 1959.
- JONES (1960-61) JONES Julian Ward Jr., *Allegorical interpretation in Servius*, CJ 56 (1960-61) 217-226.

- JONES (2000) JONES, Christopher, *Nero Speaking*. HSCPh 100 (2000) 453-462.
- JOPE (1985) JOPE, James, *Lucretius, Cybele, and Religion*, Phoenix 39 (1985) 250-262.
- KALLENDORF (1989) KALLENDORF, Craig, *In Praise of Aeneas*, Hannover and London. 1989.
- KASER (1971) *Das römische Privatrecht* (erster Abschnitt), das altrömische, das vorklassische und klassische Recht von Max KASER, München, 1971².
- KASER (1975) *Das römische Privatrecht* (zweiter Abschnitt), die nachklassische Entwicklungen von Max KASER, München, 1975².
- KASTER (1978) KASTER, Robert A., *Servius and Idonei Auctores*, AJPh 99 (1978) 181–209.
- KASTER (1980) KASTER, Robert A., *Macrobius and Servius: Verecundia and the Grammarian's function*, HSPH 84 (1980) 219–262.
- KASTER (1980) KASTER, Robert A.. The Grammarian's Authority. CPh 75 (1980) 216–241.
- KEANE (2002) KEANE, Catherine, *Satiric Memories: Autobiography and the Construction of Genre*, The Classical Journal 97, no. 3 (2002) 215–231.
- KEANE (2006) KEANE, Catherine, *Figuring Genre in Roman Satire*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- KEELINE (2013) KEELINE, Tom, *Did (Servius') Vergil Nod?*, Vergilius 59 (2013) 61–80.
- KENNEDEY (1989) *The Cambridge History of Literary Criticism*, Volume 1 (Classical Criticism) edited by George A. KENNEDEY, Cambridge University Press 1989 /1/.
- KERESZTES KERESZTES, P., *The Imperial Roman Government and the Christian Church*, ANRW II 23.1 460–723.
- KESTNER (1975) KESTNER, Joseph A., *Persius: Life Is Cerebral*, Modern Language Studies 5, 1 (1975) 5–10.
- KHAN (1968) KHAN, H. Akbar, *Dido and the sword of Aeneas*, CPh 63 (1968) 283–5.
- KIERDORF (1992) SUETON, *Leben des Claudius und Nero*. Textausgabe mit Einleitung, kritischem Apparat und Kommentar herausgegeben von Wilhelm KIERDORF. Paderborn-München-Wien-Zürich, 1992.
- KING (1987) KING, Katherine Callen, *Achilles. (Paradigms of the war hero from Homer to the middle ages)*, University of California Press (Berkeley, Los Angeles, London) 1987.
- KINSEY (1979) KINSEY, T. E., *The Achaemenides Episode in Virgil's Aeneid III*, Latomus, JANVIER–MARS 1979, T. 38, Fasc. 1 (JANVIER–MARS 1979), pp. 110–124.
- KIRCHNER (1876) KIRCHNER, Ioannes, *De Servi auctoribus grammaticis, quos ipse laudavit*. Lipsiae, 1876.
- KISSEL (1979) KISSEL, Walter, *Das Geschichtsbild des Silius Italicus* (Studien zur klassischen Philologie 2), Frankfurt am Main, 1979.

- KISSEL (1990) *Aules Persius Flaccus, Satiren*, Herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Walter KISSEL, Heidelberg, 1990.
- KLOTZ (1911) KLOTZ, Alfredus, *Miscellanea Vergiliana*, RhM 66 (1911) 155–160.
- KOHN (2003) KOHN, Thomas D., *Who Wrote Seneca's Plays?*, *The Classical World*, 96(3), 2003, 71–280. doi:10.2307/4352761
- KNAUER KNAUER, G.N., *Vergil and Homer*, ANRW II 31.2. 870–918.
- KNICKENBERG (1867) KNICKENBERG, F., *De ratione Stoica in Persii Satiris apparente*, diss., Münster, 1867.
- KNIGHT (1945) KNIGHT, W.F. Jackson, *Roman Vergil*. Faber and faber Limited, London 1945 (3)..
- KOLENDO (1977) KOLENDO, Jerzy, *Le projet d'expédition de Néron dans le Caucase*. In: NERONIA 1977, 23-30.
- KONOPKA (1913) KONOPKA, Guilelmus, *De Aenea Postvergiliano*, Regimonti, 1913.
- KONSTAN (2000) KONSTAN, David, *A Pun in Virgil's Aeneid (4.492–93)?*, *Classical Philology*, Jan., 2000, Vol. 95, No. 1 (Jan., 2000), pp. 74–76.
- KOPFF KOPFF, E.Ch., *Virgil and the Cyclic Epics*, ANRW II 31.2. 919–947.
- KOPP (1969) KOPP, Achim, *Staatsdenken und politisches Handeln bei Seneca und Lucan*. (Dissertation) Heidelberg, 1969.
- KORZENIEWSKI (1978) KORZENIEWSKI, D., *Der Satirenprolog des Persius*, RhM 121 (1978) 329-349.
- KOSTER (1974) KOSTER, Severin, *Vir Bonus Et Sapiens (Ausonius 363 P. 90 P.)*, *Hermes* 102, 4 (1974) 590–619.
- KOVÁCS (1981) KOVÁCS, Mihály, *A politikai ellenzék Nero korában. Proszopográfiai tanulmány a császárkori ellenzék történetének egy korszakáról*. Klasszika-filológiai tanulmányok IV. Budapest, 1981.
- KÖVES-ZULAUF (1970) KÖVES-ZULAUF, Theofil, *Die „Ἐπόπιδες” des Valerius Soranus*, RhM 113 (1970) 323-358.
- KRAFFT (1975) KRAFFT, P., *Die handschriftliche Überlieferung von Cornutus Theologia Graeca*, (Bibliothek der klass. Altertumswissenschaften, neue Folge, Reihe 2, Bd. 57) Heidelberg, 1975.
- KRAGGERUD (1968) KRAGGERUD, Egil, *Aeneisstudien*, Osloae, 1968.
- KRAUSE (1958) KRAUSE, Wilhelm, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien, 1958.
- KROLL KROLL, Wilhelm, *Persius*, RE suppl. VII. 972-979.
- KROLL (1924) KROLL, Wilhelm, *Studien zum Verstandnis der römischen Literatur*. Stuttgart, 1924.
- KROLL (1940) KROLL, W., *A. Persius Flaccus*, RE Suppl. VII. (1940)

- KRULAK (2011) KRULAK, Todd C., „*Invisible Things on Visible Forms*” *Pedagogy and Anagogy in Porphyry’s*, *Journal of Late Antiquity*, Vol. 4, Num. 2, Fall 2011, 343–364.
- KUBITSCHKEK (1886) KUBITSCHKEK, W., *Die Persiushandschrift der Peterskirche in Rom*, WS 8 (1886) 125-130.
- KUKULA (1923) KUKULA, R. C., *Persius und Nero*, Festschrift der Karl-Franzens-Universität in Graz am Anlaß der jährlichen Feier ihrer Vervollständigung, Graz, 1923.
- KURTH (1994) KURTH, Thomas, *Senecas Trostschrift an Polybius. Dialog 11. Ein Kommentar*. Beiträge zur Altertumskunde, Band 59. Stuttgart und Leipzig 1994.
- KURZ (1875) KURZ, E., *Die Persius-Scholien nach der Berner Handschriften*, Jahresbericht über das Gymnasium in Burgdorf am Schlusse des Schuljahres 1874-1875. Burgdorf 1875, 20-21.
- KÜHNER – STEGMANN (1992) *Grammatik der Lateinischen Sprache* 2, 1. Hannover 1914² (reprint 1992).
- LAMACCHIA (1960) LAMACCHIA, Rosa, *Ovidio interprete di Virgilio*, *Maia* 12 (1960) 310–330.
- LAMMERHIRT (1890) LAMMERHIRT, Gustavus, *De priscorum scriptorum locis a Servio allatis*, Lipsiae, 1890.
- LAMMERT (1912) LAMMERT, Fridericus, *De Hieronymo Donati discipulo*, Lipsiae, 1912.
- LANA (1964-65) LANA, Italo, *La poesia nell’età di Nerone*, Torino, 1964-1965.
- LANA (1997) LANA, Italo, *Conclusioni: i giovani e Seneca (da Nerone agli Antonini)*, in: *Seneca e i giovani*, a cura e con una conclusione di Italo LANA, Venosa, 1997.
- LANA (1997) *Seneca e i giovani*, a cura e con una conclusione di Italo LANA, Venosa, 1997.
- LANG (1881a) *Cornuti Theologiae Graecae compendium* recensuit et emendabat Carolus LANG, Lipsiae, 1881.
- LANG (1881b) LANG, Karl, *Zu Kornutos*, *NJfPh*, 123 (1881) 493sqq.
- LANGBROEK (1983) LANGBROEK, E., *Die althochdeutschen Glossen des Codex Adv. Ms. 18.5.10 der National Library of Scotland Edinburg (2)*, in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 19 (1983) 79-104.
- LAPIGE (1979) LAPIGE, M., *Lucan’s Imagery of Cosmic Dissolution*, *Hermes* 107 (1979) 344-370.
- LAPIGE (1982) LAPIGE, M., *Stoic Cosmology and Roman Literature, First to Third Centuries A.D.*, *ANRW II.36.3*. 1379-1429.
- LARDET (1983) Saint Jérôme, *Apologie contre Rufin*. Introduction, texte critique, traduction et index par Pierre LARDET. Paris 1983. (SCh 303)
- AURENTI (1989) LAURENTI, R., *Musonio, maestro di Epitteto*, 1989, *ANRW II. 36.3*. 2105–2146.

- LAZZARINI (1984) LAZZARINI, Caterina, *Historia/fabula: forme della costruzione poetica virgiliana nel commento di Servio all'Eneide*, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 1984, No. 12 (1984) 117–144.
- LAZZARINI (1988) LAZZARINI, Caterina, *Due note serviane*, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 1988, No. 20/21 (1988) 323–327.
- LE BOULLUEC (1975) LE BOULLUEC, A., *L'allégorie chez les Stoïciens*, *Poétique* 23 (1975) 301–321.
- LEE (1914) LEE, F. H., *Etymological tendencies of the Romans*, *CW* 12 (1914) 90–96.
- LEFEVRE (1983) LEFEVRE, Eckhard, *Vergil: Propheta retroversus*, *Gymnasium* 90 (1983) 17–40.
- LEO (1902) LEO, Friedrich, *Vergil und die Ciris*, *Hermes* 37 (1902) 14–55.
- LEVI (1949) LEVI, Mario Attilio, *Nerone e i suoi tempi*. Milano, 1949.
- LEWIS (1986) LEWIS, A.–M., *Latin translations of greek literature the testimony of latin authors*, *AC* 55 (1986) 163–174.
- LIEBL (1883) LIEBL, H., *Beiträge zu den Persius-Scholien*, Straubing 1883 (Programm der k. b. Studien-Anstalt Straubing für das Studienjahr 1882–1883).
- LINFORTH (1906) LINFORTH, Ivan Mortimer, *Notes on the Pseudo-Vergilian Ciris*, *The American Journal of Philology*, Vol. 27, No. 4 (1906) 438–446.
- LITTLE (1985) LITTLE, Douglas, *Politics in augustan Poetry*, *ANRW* II 30. 1. 254–370.
- LITTLEWOOD (2002) LITTLEWOOD, Cedric, *Integer ipse? Self-Knowledge and Self-Representation in Persius Satires 4*, *Phoenix*, 56. No. 1/2 (2002) 56–83.
- LITTLEWOOD (2007) LITTLEWOOD, Cedric, *Poetry and Friendship in Juvenal's Twelfth Satire*, *The American Journal of Philology* 128, no. 3 (2007) 389–418.
- LLOYF (1961) LLOYF, Robert B., *Republican Authors in Servius and the Scholia Danielis*, *HSPH* 65 (1961) 291–341.
- LOCKWOOD (1962-63) LOCKWOOD, John, *Virgil and his critics*, *PVS* 1962–63. 1–8.
- LONG (1986²) LONG, A. A., *Hellenistic Philosophy, Stoics, Epicureans, Sceptics*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1986².
- LONG (1996) LONG, A. A., *Stoic studies*, Cambridge University Press, 1996.
- LONG (1996a) LONG, A. A., *Socrates in Hellenistic philosophy*, in: LONG, *Stoic studies*, 1–34.
- LONG (1996b) LONG, A. A., *Stoic reading of Homer*, in: LONG, *Stoic studies*, 58–84.
- LONG (2005) LONG, A. A., *Stoic linguistic, Plato's Cratylus, and Augustine's De dialectica*, in: *Language and Learning, Philosophy of Language in the Hellenistic Age*, edited by Dorothea FREDE, Brad INWOOD, Cambridge, 2005, 36–55.
- LUCARINI (2011) LUCARINI, Carlo M., *Aules Persius Flaccus, Saturarum liber. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)* by Walter Kissel, *Gnomon* 83, 3 (2011) 216–226.
- LUCK (1959) LUCK, Georg, *The Latin Love Elegy*. London 1959.

- LUEBECK (1872) LUEBECK, Aemilius, *Hieronimus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit*, Lipsiae 1872.
- LUTZ LUTZ, Werner, *Lucans 'Pharsalia' im Lichte der neuesten Forschung*. ANRW II.32.3. 1457-1516.
- MAGAZZU (1975) MAGAZZU, C., *L'utilizzazione allegoria di Virgilio nella Psychomachia di Prudenzio*, Bolletino di Studi Latini (BStudLat) V. 1975. 13–23.
- MALITZ (1985) MALITZ, Jürgen, *Helvidius Priscus und Vespasian, Zur Geschichte der 'stoischen' Senatsopposition*, Hermes 113 (1985) 231-246.
- MALTBY (1991) MALTBY, Robert, *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*, Leeds, 1991.
- MANITIUS (1905) MANITIUS, M., *Zur lateinischen Scholienliteratur. I. Zur Vita und den Scholien des Persius*, Philologus 64 (1905) 567-569.
- MANN-OLSEN (1997) *Medieval and Renaissance Scholarship, Proceedings of the Second European Science Foundation Workshop on the Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance (London, The Warburg Institute, 27-28 November 1992)*, edited by Nicholas MANN and Birger MUNK OLSEN, Leiden – New York – Köln 1997.
- MARCHESI (1978) MARCHESI, Concetto, *Gli scolasti di Persio*, in: *Scritti minori di filologia e di letteratura*, vol. II. Florence 1978, 907-983.
- MARIANI (1965) MARIANI, F., *Persio nella scuola di Auxerre e l' „Adnotatio secundum Remigium”*, GIF 18 (1965) 145-161.
- MARINONE (1946) MARINONE, Nino, *Elio Donato, Macrobio e Servio commentatori di Vergilio*. Vercelli 1946.
- MARIOTTI (1965) MARIOTTI, S., *Congetture alla Vita Persi*. RFIC 93, 1965, 185-187.
- MARMORALE (1941) MARMORALE, Enzo V., *Persio*, Firenze, 1941.
- MARÓTH (2002) MARÓTH Miklós, *A görög filozófia története*, Studia Classica IV, Piliscsaba, 2002.
- MARSHALL (1990) MARSHALL, Peter, *A New Manuscript of Tiberius Claudius Donatus*, Owls to Athens, Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover. Ed: E.M. Craik. Clarendon Press, Oxford 1990. 363–365.
- MARTI (1950) MARTI, Berthe M., *Vacca in Lucanum*, Speculum, 25. no. 2 (1950) 198–214.
- MARTIN (1939) MARTIN, J. M. K., *Persius – Poet of the Stoics*, Greece & Rome (1939) 172-182.
- MARTIN (1975) MARTIN, R., *Quelques remarques concernant la date du Satiricon*. REL 53 (1975) 182-224.
- MARTINA (1984) MARTINA, M., *Le vite antiche di Lucano di Persio*, Civiltà Classica e Cristiana, 5 (1984) 155-189.
- MARTINDALE (1981) MARTINDALE, C., *Lucan's Hercules*, Symbolae Osloenses, 1981, 71-80.
- MARTINDALE (2005) MARTINDALE, C., *Latin Poetry and the Judgement of Taste, An Essay in Aesthetics*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

- MARX (1886) MARX, Fridericus, *De poetis Latinis critica et hermeneutica*, RhM 41 (1886) 549–559.
- MASON (1962) MASON, H. A., *Is Juvenal a Classic? (Continued)*, Arion: A Journal of Humanities and the Classics 1, 2 (1962) 39–79.
- MATIER (1990) MATIER, K. O., *Stoic Philosophy in Silius Italicus*, Akroterion 35 (1990) 68-72.
- MAUL (1998) La biographie antique, huit exposés suivis de discussions, Vandoeuvres-Geneve, 25-29 aout 1997. par Stefan M. MAUL... Entretiens préparés et présidés par Widu Wolfgang EHLERS, Geneve, Fondation Hardt 1998. (Entretiens sur l'antiquité classique, 44)
- MAYER (1982) MAYER, Roland, *Neronian Classicism*, AJPh 103, no. 3 (1982) 305–318.
- MAYER (1990) Mayer, Roland, *Doctus Seneca*, Mnemosyne, 43(3/4), 395–407.
- MAZZARINO (1955) *Grammaticae Romanae Fragmenta aetatis Caesareae* collegit recensuit ANTONIUS MAZZARINO. Volumen primum accedunt volumini Funaioliano addenda. Augustae Taurinorum MCMLV.
- MCCORNICK (1992) MCCORNICK, M., *Five hundred unknown glosses from the Palatine Virgil*. (The Vatican Library, MS. Pal. Lat. 1631) Citta del Vaticano 1992.
- MCDERMOTT-ORENTZEL (1977) MCDERMOTT, W.C., - ORENTZEL, A.E., *Silius Italicus and Domitian*. AJPh 98 (1977) 24-34.
- MCGILL (2005) MCGILL, Scott, *Vergil Recomposed: The Mythological and Secular Centos in Antiquity*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- MCLEOD (1991) MCLEOD, Glenda, *Virtue and Venom. (Catalogs of Women from Antiquity to the Renaissance)*, The University of Michigan Press, 1991.
- MCNELIS (2002) MCNELIS, Charles, *Greek Grammarians and Roman Society during the Early Empire: Statius' Father and his Contemporaries*, Classical Antiquity, 21 (2002) 67–94.
- MEISTER (1967) MEISTER, Karl, *Die Tugenden der Römer, Römische Wertbegriffe* (hsg. Hans Oppermann) Wege der Forschung 34. Darmstadt 1967.
- MERRILL (1991) MERRILL, P. F., *Deception and Perception in the Sixth Satire of Persius*, PhD Diss. University of North Carolina, 1991.
- MIGLIORINI (1990) MIGLIORINI, Paola, *La Terminologia Medica come Strumento espressivo della Satira di Persio*, Quaderni di Anazetesis n. 2. Pistoia, 1990.
- MILLER (1909) MILLER, F. J. *Evidences of Incompleteness in the "Aeneid" of Vergil*, The Classical Journal 4, no. 8 (1909) 341–355.
- MILLER (1986) MILLER, John F., *Disclaiming Divine Inspiration: A Programmatic Pattern*, Wiener Studien 99 (1986) 151–164.
- MILLER (1994) MILLER, Patricia Cox, *Dreams in Late Antiquity (Studies in the imagination of a culture)*, Princeton, New Jersey, 1994.
- MILLER (2010) MILLER, Paul Allen, *Persius, Irony, and Truth*, The American Journal of Philology 131, 2 (2010) 233–258.

- MOMIGLIANO (1993) MOMIGLIANO, Arnaldo, *The Development of Greek Biography* (Expanded edition), Cambridge – Massachussets, London – England, 1971 (1993).
- MOMMSEN (1869) MOMMSEN, Theodor: *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*, Hermes 3 (1869) 31-139.
- MONCEAUX (1894) MONCEAUX, P., *Les origines de la prose africaine – Cornutus et Sévère de Leptis – Florus, in libro qui inscribitur Les Africains*, Les Païens, Paris, 1894.
- MONTANARI (1990) MONTANARI, Roberta Caldini, *Un frammento des Servio Daniello nel Parisinus Lat. 5239*, Prometheus 16 (1990) 245–249.
- MONTELEONE (1979) MONTELEONE, Ciro, *Esegesi Ovidiana ecloga seconda di Virgilio*, RhM 122 (1979) 88–90.
- MONTI (1981) MONTI, Richard C., *The Dido Episode and the Aeneid*, Leiden E.J. Brill 1981.
- MOORE (1891) MOORE, John Leverett, *Servius on the tropes and figures of Vergil*, AJPh 12 (1891) 157–192; 267–292.
- MOORE (1919) MOORE, Clifford H., *The Pagan reaction in the Late Fourth Century*, TAPhA 50 (1919) 122–134.
- MORAUX (1984) MORAUX, Paul, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, 1984.
- MORFORD (1972-73) MORFORD, M., *The Neronian literary revolution*, CJ 68 (1972-73) 210-215.
- MORFORD (1984) MORFORD, Mark, *Persius*, Boston, 1984.
- MORFORD (1985) MORFORD, M., *Nero's Patronage and Participation in Literature and the Arts*. ANRW II.32.3. (1985) 2003-2031.
- MORI (2005) MORI, Anatole, *Jason's reconciliation with Telamon: moral exemplar in Apollonius' Argonautica (1.1286-1344)*, AJPh 126 (2005) 209-236.
- MORRIS (1969-70) MORRIS, Brian, *Virgil and the heroic ideal*, PVS 1969–70. 20–34.
- MORTON (1989) MORTON, Richard F., *The innocence of Italy in Vergil's Aeneid*, AJPH 110 (1989) 105–130.
- MOSKALEW (1982) MOSKALEW, W., *Formular Language and Poetic Design in the Aeneid*, Leiden E.J. Brill, 1982.
- MOST (1989) MOST, Glenn W., *Cornutus and the Stoic Allegoresis: A Preliminary Report*, ANRW II 36.3, 1989, 2014-2065.
- MUNK-OLSEN (1982-1989) MUNK-OLSEN, *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 3 vols. Paris 1982-1989.
- MURGIA (1966) MURGIA, Charles Edward, *Relations of the Manuscripts of Servius' Commentary on the Aeneid* (diss.) HSPH 71 (1966) 331–333.
- MURGIA (1967) MURGIA, Charles Edward, *Critical notes on the text of Servius Commentary on Aeneid III–V*. HSPH 72 (1967) 311–350.
- MURGIA (1987a) MURGIA, Charles Edward, *Aldhelm and Donatus' Commentary on Vergil*, Philologus 131 (1987) 289–299.

- MURGIA (1987b) MURGIA, Charles Edward, The Servian Commentary on *Aeneid* 3 revisited. HSPh 91 (1987) 303–331.
- MÜHMELT (1965) MÜHMELT, Martin, *Griechische Grammatik in der Vergilerklärung*, Zetemata 37, München 1965.
- MÜLLER (1924) MÜLLER, K., *Allegorische Dichtererklärung*. RE Suppl. Stuttgart, 1924, IV, 16.
- MYRES (1958) MYRES, John Linton, *Homer and his critics*, London, 1958.
- NAGYILLÉS (2003) NAGYILLÉS, János. *Lucanus, Marcus Annaeus: Poeta ardens - fejezetek Lucanus keresztény recepciójának történetéből*. In: *Studia iuvenalia in honorem Emerici Tegyey septuagenarii*, Acta antiqua et archaeologica, supplementum, 10 (2003) 41–46.
- NAGYILLÉS (2005) NAGYILLÉS János, *Vergilius-allúziók Lucanusnál*, AntTan 49 (2005) 59–95.
- NARDUCCI (2002) NARDUCCI, E., *Lucano: un' epica contro l'Impero, Interpretazione della „Pharsalia”*, Roma-Bari, 2002.
- NAUMANN (1975) NAUMANN, Heinrich, *Die Arbeitsweise des Servius*, RhM 118 (1975) 166–179.
- NAUMANN (1982) NAUMANN, Heinrich, *Die Vergil-Legende*. Mnemosyne (1982) 148–153.
- NAUMANN (1985) NAUMANN, Heinrich, *125 Jahre „Vita Donatiana” des Vergil*, München 1985. 33–40.
- NAUMANN (1938) NAUMANN, Heinrich, *Suetons Vergilvita*, RhM (1938) 334–376.
- NAUMANN (1974) NAUMANN, Heinrich, *Noch einmal: Suetons Vergil-vita*, Philologus 118 (1974) 131–144.
- NAUMANN (1981) NAUMANN, Heinrich, *Suetonius' life of Virgil: The present state of the question*, HSPh 85 (1981) 185–187.
- NAVIA (1996) NAVIA, Luis E., *Classical Cynicism, A Critical Study*, Westport, 1996.
- NÉMETHY (1902) NÉMETHY Géza, *Vergilius élete és művei*, Budapest, 1902.
- NÉMETHY (1903a) A. Persii Flacci Satirae. edidit, adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit Geyza NÉMETHY, Budapestini, MCMIII.
- NÉMETHY (1903b) NÉMETHY Géza, *Persius ötödik satirájához*, EphK 27 (1903) 273–291.
- NÉRAUDAU (1985) NÉRAUDAU, J.P., *Néron et le nouveau chant de Troie*. ANRW II 32.3 (1985) 2032–2045.
- NERONIA 1977 NERONIA 1977. Actes du 2e colloque de la Société Internationale d'Études Néroniennes publiés par J.-M. CROISELLE et P.-M. FAUCHÈRE. Adosa 1982.
- NETTLESHIP (1879) *Ancient Lives of Vergil with an essay on the Poems of Vergil* by NETTLESHIP, Oxford, 1879.
- NETTLESHIP (1898) NETTLESHIP, *Virgil*, London, 1898.

- NEWMANN (1967) NEWMANN, J.K., *Augustus and the New Poetry*, (Collection Latomus 88) Bruxelles–Berchem 1967.
- NEWMANN (1990) NEWMANN, J. K., *Roman Catullus and the Modification of the Alexandrian Sensibility*, Weidmann, 1990.
- NIMIS (1987) NIMIS, Stephen A., *Narrative Semiotics in the Epic Tradition: The Simile*, Bloomington Indianapolis 1987.
- NISBET (1978-80) NISBET, R.G.M., *Aeneas Imperator: Roman Generalship*. PVS 17 (1978–80) 50–61.
- NISSEN (1871) NISSEN, *Die Historien des Plinius*, RhM 26 (1871) 497-
- NOACK (1892) NOACK, Ferdinand, *Die erste Aeneis Vergils*, Hermes 27 (1892) 407–445.
- NOCK (1931) NOCK, A. D. *Kornutus*, RE, Stuttgart, 1931, V, 995-1005.
- NORDEN (1915) NORDEN, E., *Ennius und Vergilius*, Leipzig–Berlin, 1915.
- NORDEN (1916) NORDEN, E., *P. Vergilius Maro Buch VI*, Leipzig–Berlin, 1916².
- NUSSBAUM (2002) NUSSBAUM, M. C., *The Incomplete Feminism of Musonius Rufus, Platonist, Stoic, and Roman*, in: M. C. NUSSBAUM and J. SIHVOLA (eds.) *The Sleep of Reason*, Chicago and London, 2002, 283–326.
- OGLE (1930-31) OGLE, Marbury B., *The later tradition of Vergil*, CJ 26 (1930-31) 63–73.
- O'HARA (1991) O'HARA, James J., *Vergilian Similes, 'Trespass,' and the Order of "Aeneid" 10.707-18.*, The Classical Journal 87, no. 1 (1991) 1–8.
- OSANN (1844) *L. Annaeus Cornutus de Natura Deorum* ex schedis Iohannis Bapt. Casp. D'Ausse de Villosion recensuit commentariisque instruxit Fridericus OSANNUS, Gottingae, 1844.
- OWEN (1904) OWEN, S. G., *Owen's Persius and Juvenal. A Rejoinder*, The Classical Review 18, no. 2 (1904) 125–131.
- OWEN (1905) OWEN, S. G., *On the Montpellier Manuscripts of Persius and Juvenal*, CR 19 (1905) 218-223.
- PACK (1965) PACK, Roger A., *The Greek and Latin Literary Texts from Greco–Roman Egypt*, Michigan, 1965².
- PANAYOTAKIS (1999) PANAYOTAKIS, Costas, *A Novel Interpretation*, The Classical Review 49, no. 2 (1999) 412–413.
- PANDEY (2014) PANDEY, Nandini B., *Dilemma as a Tragic Figure of Thought in Lucan's Bellum Ciuile*. Illinois Classical Studies, no. 39 (2014) 109–138.
- PARATORE (1946) PARATORE, Ettore, *Una nuova ricostruzione del "De Poetis" di Suetonio*. Bari, 1946.
- PARATORE (1946a) PARATORE, Ettore, *La «Vita» di Lucano scritta da Vacca*, in: PARATORE, Ettore: *Una nuova ricostruzione del "De Poetis" di Suetonio*. Bari, 1946, 11-21.
- PARATORE (1946b) PARATORE, Ettore, *La «Vita Borgiana» di Lucrezio*, in: PARATORE, Ettore: *Una nuova ricostruzione del "De Poetis" di Suetonio*. Bari, 1946, 22-72.

- PARATORE (1946c) PARATORE, Ettore, *La «Vita» di Persio*, in: PARATORE, Ettore: *Una nuova ricostruzione del “De Poetis” di Suetonio*. Bari, 1946, 73-116.
- PARATORE (1946d) PARATORE, Ettore, *La «Vita» di Virgilio attribuita a Probo e la «Vita» di Virgilio scritta da Donato*, in: PARATORE, Ettore: *Una nuova ricostruzione del “De Poetis” di Suetonio*. Bari, 1946, 117-248.
- PARATORE (1946e) PARATORE, Ettore, *La «Vita» di Tibullo*, in: PARATORE, Ettore: *Una nuova ricostruzione del “De Poetis” di Suetonio*. Bari, 1946, 248-276.
- PARATORE (1964) PARATORE, Ettore, *I Choliambi, la prima e la quinta satira di Persio*, *Athenaeum* 42 (1964) 489-547.
- PARATORE (1968) PARATORE, Ettore: *Biografia e poetica di Persio*, Firenze, 1968.
- PARATORE (1968a) PARATORE, Ettore: *La Vita di Persio*, in: PARATORE, Ettore: *Biografia e poetica di Persio*, Firenze, 1968, 1-55.
- PARATORE (1968b) PARATORE, Ettore: *Persio e Lucano*, in: PARATORE, Ettore: *Biografia e poetica di Persio*, Firenze, 1968, 56-103.
- PARKIN (2003) PARKIN, Tim G.: *Old Age in the Roman World, A Cultural and Social History*, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2003.
- PARRY (1966) PARRY, Adam, *The Two Voices of Virgil's Aeneid, Virgil (A collection of critical essays)*, Ed. Steele Commager. New Jersey, 1966. 107–123.
- PASOLI (1982a) PASOLI, Elio: *Note sui componimenti d'argomento letterario di Persio*, in: *Tre poeti latini espressionisti: Properzio, Persio, Giovenale*, a cura di Giancarlo GIARDINA e Rita CUCCIOLI MELLONI, *Ricerche di storia della lingua latina* 16. Roma, 1982, 89-143 = *Paideia* 23 (1968) 281-319.
- PASOLI (1982b) PASOLI, Elio: *Pers. 1, 121 e in principi della critica testuale*, in: *Tre poeti latini espressionisti: Properzio, Persio, Giovenale*, a cura di Giancarlo GIARDINA e Rita CUCCIOLI MELLONI, *Ricerche di storia della lingua latina* 16. Roma, 1982, 145-149 = *Maia* 22, 1970, 38-40.
- PASOLI (1982c) PASOLI, Elio: *Attualità di Persio*, in: *Tre poeti latini espressionisti: Properzio, Persio, Giovenale*, a cura di Giancarlo GIARDINA e Rita CUCCIOLI MELLONI, *Ricerche di storia della lingua latina* 16. Roma, 1982, = ANRW II 32.3, 1813-1843.
- PASOLI (1985) PASOLI, E.: *Attualità di Persio*, 1985, ANRW II. 32.3. 1813–1843.
- PAUSCH (2004) PAUSCH, Dennis, *Biographie und Bildungskultur, Personendarstellungen bei Plinius dem Jüngeren, Gellius und Sueton*, (Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.) Berlin-New York, 2004.
- PAVLOCK (1985) PAVLOCK, Barbara, *Epic and Tragedy in Vergil's Nisus and Euryalus Episode*, *TAPhA* 115 (1985) 207–224.
- PEETERS (1933) PEETERS, Felix, *A Bibliography of Vergil*, *Bulletin* 28. 1933.
- PENCE (1941) PENCE, Mary Elisabeth, *Satire in St. Jerome*, *CJ* 36 (1941) 322-336.
- PETERSON (1972–73) PETERSON, R. G., *The Unknown Self in the Fourth Satire of Persius*, *CJ* 68 (1972–1973) 205–209.

- PICHON (1912) PICHON, R., *Les sources de Lucain*, Paris, 1912.
- PINNER (1958) PINNER, H.L., *The World of Books in Classical Antiquity*, A.W. Sijthoff–Leiden 1958².
- PINOTTI (1981) PINOTTI, P., *Presenze elegiache nella V satire di Persio*, in: *Satura, Studi in memoria di Elio Pasoli*, pref. di A. TRAINA (Ed. e saggi universitari di Filologia Classica, Bologna, 1981, 47-72.
- PIRRONE (1905) PIRRONE, N., *Thomae Schiphaldi commentaria atque Persii et Horatii vitae ex eis sublatae*, in: *Atti dell'Accademia Proporziana di Assisi*, 2 (1905)
- PLÜSS (1882) PLÜSS, Hans Theodor, *Vergil und die epische Kunst*, Leipzig, 1882.
- PORTALUPI (1977) PORTALUPI, Felicita, *Contributo alla critica di Virgilio nel II secolo. Atti del Convegno Virgiliano sul Bimillenario delle Georgiche*, Napoli 1977, 167–177.
- PORTER (1976) PORTER, William Malin, *A look at Vergil's negative image*, *Arion* N.S. 3 (1976) 493–506.
- POZDNEV (2016) POZDNEV, Michael, *Homerstudien Zur Zeit Des Xenophanes*, *Wiener Studien* 129 (2016) 7–24.
- POWELL (1992) POWELL, J. G. F., *Persius' first satire, A re-examination*, in: *Author and Audience in Latin Literature*, edited by Tony WOODMAN and Jonathan POWELL, Cambridge, 1992.
- PÖHLMANN (1994) PÖHLMANN, Egert, *Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur*, Darmstadt 1994.
- PÖSCHL (1964) PÖSCHL, Viktor, *Die Dichtkunst Virgils*, Wien, 1964².
- PÖSCHL (1981) PÖSCHL, V., *Virgil und Augustus*, *ANRW* II 31.2. 709–727.
- PÖTSCHER (1983) PÖTSCHER, Walter, *Motivationsprobleme bei Vergil. Festschrift für Robert Muth*, (hsg. Paul Handel und Wolfgang Meid) Innsbruck, 1983.
- PRÉAUX (1976) PRÉAUX, J., *Propositions sur l'histoire des textes des „Satires” de Perse et du „Commentum Cornuti”*, in: *Hommages à André Boutemy*, Brussels 1976, 299-314.
- PREUSCHEN (1902) PREUSCHEN, E., *Die Salbung Jesu Bethanien*, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, III, 1902, 252–256.
- PRZYCHOCKI (1912) PRZYCHOCKI, Gustavus, *Zu den Vergilviten*, *WkPh* 29 (1912) 990–991.
- PRZYCHOCKI (1927) PRZYCHOCKI, Gustavus, *De vitis vel accessibus Vergilianis*. *Eos* 30 (1927) 27–32.
- PUTNAM PUTNAM, Michael C.J. *Aeneid VII and the Aeneid*, In: *Essays on Latin...* 288–310.
- PUTNAM (1982) PUTNAM, Michael C.J., *Essays on Latin Lyric, Elegy, and Epic*, Princeton, New Jersey, 1982.
- QUINN (1967) QUINN, Kenneth, *Septima Aestas*, *The Classical Quarterly* 17, no. 1 (1967) 128–129.

- QUINN (1969) QUINN, Kenneth, *Latin Explorations, Critical Studies in Roman Literature*, London, 1969².
- QUINN (1979) QUINN, Kenneth, *Catullus: The Poems*. New York 1979.
- QUINN (1979) QUINN, Kenneth, *Texts and contexts*, 1979.
- QUINN (1982) QUINN, Kenneth, *The Poet and His Audience in the Augustan Age*. ANRW 2.30.1 (1982) 75-180.
- QUINT (1992) QUINT, D., *Epic and Empire*, Princeton–New Jersey, 1992.
- RAABE (1872) RAABE, A.H.: *Geschichte und Bild von Nero*, Utrecht, 1872.
- RABY (1953) RABY, F.J.E., *A history of Christian–Latin Poetry from the beginnings to the close of the middle ages*, Oxford, 1953².
- RADICE (2008) *Stoici Romani Minori* (Testi Greci e Latini a fronte). A cura di Ilaria RAMELLI, Introduzione di Roberto RADICE. Edizione Bompiani, Milano 2008.
- RAMAGE (1979) RAMAGE, E.S., *Method and structure in the Satires of Persius*. ICS 4 (1979) 136–151.
- RAMELLI (1996) RAMELLI, Ilaria. *Petronio E I Cristiani: Allusioni Al Vangelo Di Marco Nel 'Satyricon'?* Aevum, Vol. 70, No. 1 (1996) 75–80.
- RAMELLI (1997) RAMELLI, Ilaria, *La concezione di Giove nelli Stoici romani de età neroniana*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo 131 (1997) 292-320.
- RAMELLI (2001) RAMELLI, Ilaria, *L'Octavia e il suo autore: P. Pomponio Secondo?* Aevum 75 (2001) 79-99.
- RAMELLI (2001) RAMELLI, Ilaria, *L'etruscità di Persio e la sua posizione politica*, Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, H. Antigua, t. 14 (2001) 39-49.
- RAMELLI (2001a) RAMELLI, Ilaria, *L'etruscità di Persio e la sua posizione politica*, in: *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II. H.^aAntigua, t. 14, 2001, 39-49.
- RAMELLI (2003) Anneo Cornuto: *Compendio di Teologia Greca*, Testo greco a fronte, Saggio introduttivo e integrativo traduzione e apparati di ILARIA RAMELLI, Milano, 2003, 7-30.
- RAMELLI (2003) RAMELLI, Ilaria, *Anneo Cornuto e gli Stoici Romani*, Gerión, 21 (2003) 1, 283-303.
- RAMELLI (2011) RAMELLI, Ilaria, *Ancient Allegory and its Reception through the Ages*, International Journal of the Classical Tradition, 18 (2011) 569–578.
- RAMELLI (2011) RAMELLI, Ilaria, *The Philosophical Stance of Allegory in Stoicism and its Reception in Platonism, Pagan and Christian: Origen in Dialogue with the Stoics and Plato*, International Journal of the Classical Tradition, 18(3) (2011) 335–371.
- RAMELLI-LUCCHETTA (2004) RAMELLI, Ilaria – LUCCHETTA, Giulio, *Allegoria, L'età classica*, Volume I, introduzione e cura di Roberto RADICE, Milano, 2004.
- RAMELLI (2008) *Stoici Romani Minori* (Testi Greci e Latini a fronte). A cura di Ilaria Ramelli, Introduzione di Roberto Radice. Edizione Bompiani, Milano 2008.

- RAMELLI (200) RAMELLI, Ilaria, *Cornutus in Christlichem Umfeld: Märtyrer, Allegorist Und Grammatiker*, In: *Die Griechischen Götter: Cornutus - Ein Überblick über Namen, Bilder und Deutungen*, by Nesselrath Heinz-Günther, Berdozzo Fabio, Boy-Stones George, Klauck Hans-Josef, and Zadorojnyi Alexei V., 207–231. Tübingen: Mohr Siebeck GmbH and KG, 2009.
- RAMORINO (1904) RAMORINO, F., *De duobus Persii codicibus qui inter ceteros Laurentianae Bibliothecae servantur*, SIFC 12 (1904) 229-260.
- RAND (1916) RAND, E.K., *Is Donatus's commentary on Virgil lost?* CQ 10 (1916) 158–164.
- RAND (1931-31) RAND, E.K., *Virgil the Magician*, CJ 26 (1930–31) 37–48.
- RANKIN (1971) RANKIN, H.D., *Petronius the Artist. Essays on the Satyricon and its Author*, Hague, 1971.
- RAUK (1995) RAUK, J., *Macrobius, Cornutus and the Cutting of Dido's Lock*, CPh, 90 (1995) 345-354.
- RAWSON (1989) RAWSON, Elisabeth, *Roman Rulers and the Philosophic Adviser*, in: *Philosophia Togata, Essays on Philosophy and Roman Society*, edited by Miriam GRIFFIN and Jonathan BARNES, Oxford, 1989, 233-257.
- REBENICH (1992) REBENICH, Stefan, *Hieronymus und sien Kreis*. HISTORIA Einzelschriften 72. Stuttgart, 1992.
- REBERT (1928) REBERT, Homer Franklin, *The Felicity of Infelix in Virgil's Aeneid*, TAPhA 59 (1928) 57–71.
- RECKFORD (1959) RECKFORD, K. J., *Horace and Maecenas*. TAPhA 90 (1959) 195-208.
- RECKFORD (1962) RECKFORD, K. J., *Studies in Persius*, Hermes 90 (1962) 476–504.
- RECKFORD (1998) RECKFORD, K. J., *Reading the Sick Body: Decomposition and Morality in Persius' Third Satire*, Arethusa 31 (1998) 337–354.
- RECKFORD (2009) RECKFORD, Kenneth J., *Recognizing Persius*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2009.
- REITZ (1982) REITZ, C., *Die Nekyia in den Punica des Silius Italicus* (Studien zur klassischen Philologie 5), Frankfurt am Main, 1982.
- RELIHAN (1989) RELIHAN, Joel C., *The Confessions of Persius*, Illinois Classical Studies XIV (1989) 145-167.
- REPPE (1906) REPPE, Rudolfus, *De L. Annaeo Cornuto*, diss., Lipsiae, 1906.
- REYDAMS-SCHILS (2005) REYDAMS-SCHILS, Gretchen, *The Roman Stoics, Self, Responsibility, and Affection*, Chicago, 2005.
- REYDAMS-SCHILS (2010) REYDAMS-SCHILS, G., *Philosophy and education in Stoicism of the Roman Imperial era.*, Oxford Review of Education, 36(5) (2010) 561–574
- REYNOLDS (1983) *Texts and Transmission, A Survey of the Latin Classics*, Ed. L.D. REYNOLDS, Clarendon Press Oxford, 1983.
- RIBBECK (1866) RIBBECK, Otto, *Prolegomena critica ad P. Vergilii Maronis opera maiora*, Lipsiae 1866.

- RIEKS Die Gleichnisse Vergils, ANRW II 31.2. 1011–1110.
- RIEKS R., *Vergil und die römische Geschichte*, ANRW II 31.2. 735–852.
- RIESE Alexander, *De commentario Vergiliano*, Bonn (évszám nélkül).
- RIVES (1995) RIVES, J.B., *Religion and Authority in Roman Carthage from Augustus to Constatine*, Oxford, 1995.
- ROBERTSON (1966-67) ROBERTSON, F., *Allegorical Interpretations of Virgil*, PVS 6 (1966–67) 34–45.
- ROCCA (1989) ROCCA, Rosanna, *Epici minori d'eta Augustea*, Genova, 1989.
- ROCCA-SERRA (1965) ROCCA-SERRA, Guillaume, *Notations médicales dans l'Abrégé de Cornutus*, Rphilos 154 (1965) 245-248.
- ROCCA-SERRA (1977) ROCCA-SERRA, Guillaume, *Exégese allégorique et idéologie impériale: l'Abrégé de Cornutus*. In: NERONIA 1977, 61-72.
- ROLFE (1997) Suetonius I-II., with an English translation by J. C. ROLFE, Cambridge-London, 1997 (revised), 470-475.
- ROLLER (2001) ROLLER, Matthew B., *Constructing Autocracy, Aristocrats and Emperors in the Julio-Claudian Rome*, Princetom, 2001.
- ROSE (1866) ROSE, Valentin, *Die Lücke im Diogenes Lærtius und der alte Übersetzer*, Hermes (1866) 367-397.
- ROSEN (2007) ROSEN, R. M. *Making Mockery: The Poetics of Ancient Satire*, Oxford, 2007.
- ROSENSTOCK ROSENSTOCK, Paulus, *De Donato, Terentii, et Servio, Vergilii explicatore, syntaxeos Latinae interpretibus* (diss. inaug.), Marggrabovae, é.n.
- ROSS (2015) ROSS, Alan J., *Ammianus, Traditions Of Satire And The Eternity Of Rome*, The Classical Journal 110, No. 3 (2015) 356–373.
- ROSTAGNI (1944) ROSTAGNI, Augusto, *Suetonio De poetis e biografii minori, Restituzione e commento* di Augusto ROSTAGNI, Biblioteca di Filologia Classica diretta da G. DE SANCTIS e Augusto ROSTAGNI, Torino, 1944.
- ROSTAGNI (1956a) ROSTAGNI, Augusto, *Questioni di biografia Virgiliana (in margine a Svetonio "De Poetis")*, In: *Scritti minori* II 2. Torino 1956. 249–265.
- ROSTAGNI (1956b) ROSTAGNI, Augusto, *Varianti d'autore e recensioni critiche di Probo*, In: *Scritti minori* II 2. Torino 1956. 351–375.
- ROSTAGNI (1956b) ROSTAGNI, Augusto, *Varianti d'autore e recensioni critiche di Probo*, In: *Scritti minori* II 2. Torino 1956. 351–375.
- RUDD (1986a) RUDD, W.J.N., *'The Idea of Empire in the Aeneid'* In: *Virgil in a cultural tradition*, University of Nottingham, 1986, 28–42.
- RUDD (1986b) RUDD, N. *Themes in Roman Satire*, Norman, Okla, and London, 1986.
- RUSSELL (1981) RUSSELL, Donald Andrew, *Criticism in antiquity*, London, 1981.
- SABBADINI (1897) SABBADINI, R., *La 'Vergilii vita' di Donato*, SIFC 5 (1897) 384–388.

- SABBADINI (1899) SABBADINI, R., *Una biografia medievale di Vergilio*, SIFC 7 (1899) 37–43.
- SABBADINI (1907) SABBADINI, R., *Le biografie di Vergilio antiche medievali umanistiche*, SIFC 15 (1907) 197–261.
- SABBADINI (1971) SABBADINI, R. *Storia e critica di testi latini*, Padova 1971.
- SABOT SABOT, Augustin–F., *Les 'Heroides' d'Ovide: Précisioté, Rhétorique et Poésie*, ANRW II, 31,4, 2552–2636.
- SALLER (1982) SALLER, Richard P., *Personal Patronage under the Early Empire*. Cambridge 1982.
- SALLER (1983) SALLER, Richard P., *Martial on Patronage and Literature*. CQ 33 (1983) 246–57.
- SALLMANN (1997) Handbuch der lateinischen Literatur der Antike, herausgegeben von Reinhart HERZOG (+) und Peter Lebrecht SCHMIDT, Viertes Band: Die Literatur der Umbruchs, von der römischen zur christlichen Literatur, 117 bis 284 N. CHR. herausgegeben von Klaus SALLMANN, München, 1997.
- SANTORO (1946) SANTORO, Antonio, *Esegeti virgiliani antichi Donato, Macrobio, Servio*, Bari 1946.
- SAVAGE (1925a) SAVAGE, J. J., *Notes on Some Unpublished Scholia in a Paris Manuscripts of Virgil*, TAPhA 56 (1925) 229–241.
- SAVAGE (1925b) SAVAGE, J. J., *The scholia in the Virgil of Tours Bernensis 165*, HSPh 36 (1925) 91–164.
- SAVAGE (1929) SAVAGE, J. J., *More on Donatus' commentary on Virgil*, CQ 23 (1929) 56–59.
- SAVAGE (1931) SAVAGE, J. J., *Was the commentary on Virgil by Aelius Donatus extant in the ninth century?* CPh 26 (1931) 405–411.
- SAVAGE (1932) SAVAGE, J. J., *The Manuscripts of the Commentary of Servius Danielis on Virgil*, HSPh 43 (1932) 77–121.
- SAVAGE (1934) SAVAGE, J. J., *The Manuscripts of Servius's Commentary on Virgil*, HSPh 45 (1934) 157–204.
- SCARCIA SCARCIA, Riccardo, *Nerone dionisiaco*, Studi Traglia 713–717.
- SCARCIA (1963) SCARCIA, Riccardo, *Il Testamento di Virgilio e la leggenda dell'Eneide*, RCCM 5 (1963) 303–321.
- SCARCIA (1964) SCARCIA, Riccardo, *Osservazioni Critiche*, RCCM 6 (1964) 287–302.
- SCARCIA (1972) SCARCIA, Riccardo, *Citazioni di Persio in scoli ad auctores e nelle Origines di Isidoro*, in: *Studi su Persio 2*, 33–60.
- SCARCIA PIACENTINI (1973a) SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Saggio di un censimento dei manoscritti contenenti il testo di Persio e gli scoli e i commenti al testo*, Roma 1973 (Istituto di lingua e letteratura latina. Facoltà di lingue e letterature straniere, Università di Pisa, Studi su Persio e la scolastica Persiana, Ser. 2)

- SCARCIA PIACENTINI (1973b) SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Saggio di un censimento dei manoscritti il testo di Persio e gli scoli e i commenti al testo*, in: *Studi su Persio* 3, 1.
- SCARCIA PIACENTINI (1975a) SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Corrigenda et addenda al censimento dei manoscritti, note bibliografiche, indici, concordantiae siglorum*, Roma 1975 (*Studi su Persio e la scolastica Persiana*, 3, 2)
- SCARCIA PIACENTINI (1975b) SCARCIA PIACENTINI, Paola, *Corrigenda e addenda al censimento dei mss.* in: *Studi su Persio* 3, 2, 131-154.
- SCHAFKE SCHAFKE, W., *Frühchristlicher Widerstand*, ANRW II 23.1. 247–315.
- SCHANZ (1911) SCHANZ, Martin, *Geschichte der römischen Literatur*, Teil 2. München, 1911.
- SCHANZ-HOSIUS (1935) SCHANZ-HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur*, 1935(4) II. 676-679.
- SCHENKEVELD (1996) SCHENKEVELD, Dirk Maria, *Charisius*, *Ars grammatica*, 1.15. *The introduction*, (P. 61.16-63.20 B – 50.9-51.20 K), In: *Ancient Grammar: Content and Context*, edited by Pierre Swiggers and Alfons Wouters, Leuven, 1996.
- SCHLUNK (1974) SCHLUNK, Robin R., *The Homeric Scholia and the Aeneid, (A Study of the Influence of Ancient Homeric Literary Criticism on Vergil)*, The University of Michigan Press, 1974.
- SCHMID (1983) SCHMID, Walter, *Vergil-Probleme*, Göttingen, 1983.
- SCHMIDT (1989) SCHMIDT, M.G., *Ein Brief Kaiser Othos an die Witwe Neros (Suet. Otho 10,2)*, *Historia* 38 (1989) 503-508.
- SCHMIDT (1985) SCHMIDT, Peter L., *Die Poetisierung und Mythisierung der Geschichte in der Tragödie 'Octavia'*, ANRW 32.2, 1421-1453.
- SCHMIDT (1912) SCHMIDT, Bruno, *De Cornuti Theologiae Graecae Compendio* (diss. inaug.), Halis Saxorum, 1912.
- SCHMIDT (1982) SCHMIDT, Peter L., *Die Poetisierung und Mythisierung der Geschichte in der Tragödie 'Octavia'*. ANRW II.32.2. 1421-1453.
- SCHMITT-BLANK (1864) SCHMITT-BLANK, *Zur Texteskritik des Cornutus*, *Eos* 1 (1864) 92-101, 526-548.
- SCHNEIDER (1942) SCHNEIDER, Kurt Theodor, *Zusammensetzung des römischen Senates von Tiberius bis Nero*, Diss. Univ. Zürich, 1942.
- SCHOENE (1900) SCHOENE, A., *Die Weltchronik des Eusebius in ihrer Bearbeitung durch Hieronymus*, Berlin 1900.
- SCHOFIELD (2003) SCHOFIELD, Malcolm, *Stoic Ethics*, in: CCS, 233-256.
- SCHOLZ (1987) SCHOLZ, U. W., *Zur Persius-Kommentierung um 1500. Scholia und Kommentare*, in: *Wissensorganisierende et wissensvermittelnde Literatur im Mittelalter*, Wiesbaden 1987, 143-156.
- SCHOTT (2005) SCHOTT, Jeremy M., *Porphyry on Christians and Others: „Barbarian Wisdom”, Identity Politics, and Anti-Christian Polemics on the Eve of the Great Persecution*, in: *Journal of Early Christian Studies*, 13 (2005) 277-314.

- SCHOTT (2008) SCHOTT, Jeremy M., *'Living Like a Christian, but Playing the Greek? Accounts of Apostasy and Conversion in Porphyry and Eusebius*, *Journal of Late Antiquity*, 1 (2008) 258–277.
- SCHÖLL (1886) SCHÖLL, Fritz, *Zum Virgil des Probus und Quintilian*, *RhM* 41 (1886) 18–26.
- SCHUBERT (1998) SCHUBERT, Christoph, *Studien zum Nerobild in der lateinischen Dichtung der Antike*. BzA Bd. 116. Stuttgart, Leipzig 1998.
- SCIVOLETTO (1959) SCIVOLETTO, N., *La "Filologia" di Valerio Probo di Berito*, *GIF* 12 (1959) 97–124.
- SCIVOLETTO (1963) Scivoletto, Nino, *I codici di Persio*, in: *Studi di Letteratura Latina Imperiale*, Napoli, 1963, 30-59.
- SEDLEY (2003) SEDLEY, David, *The School, from Zeno to Aries Didymus*, in: *CCS*, 7-32.
- SEDLEY (2005) SEDLEY, David, *Stoic Metaphysics in Rome*, in: *Metaphysics, Soul, and Ethics in Ancient Thought, Themes from the Work of Richard Sorabji*, edited by Ricardo SALLES, Oxford University Press, 2005, 117-142.
- SEEL (1974) *Die Satiren des Persius*, ed. O. SEEL, München, 1974.
- SEEL (1977) SEEL, Otto, *Quintilian oder Die Kunst des Redens und Schweigens*, München, 1977.
- SELLARS (2006) SELLARS, John, *Stoicism*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 2006.
- SETAIOLI (1965) Setaioli, Aldo, *Esegesi virgiliana in Seneca*, *SIFC* 37 (1965) 133-156.
- SETAIOLI (1988) Setaioli, Aldo, *Seneca e i greci, citazioni e traduzioni nelle opere filosofiche* (Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino, collana diretta da Alfonso Traina, 26) Bologna, 1988.
- SETAIOLI (2004) Setaioli, Aldo, *Interpretazioni stoiche ed epicuree in Servio e la tradizione dell'esegesi filosofica del mito e dei poeti a Roma (Cornuto, Seneca, Filodemo)*, *I-II*, *International Journal of the Classical Tradition*, 10 (2004) 335-376; 11 (2004) 3-46.
- SETAIOLI (2006) Setaioli, Aaldo, *Simbolo e allegoria. A proposito di un libro recente*, *International Journal of the Classical Tradition*, 13(1) (2006) 69–90.
- SEVERIN (1988) SEVERIN, Koster, *Der Barbier des Midas oder Persius und Nero*, In: *Ille ego qui. Dichter zwischen Wort und Macht*, Erlanger Forsch. R.A. 42. Erlangen, 1988.
- SHARPLES (2010) SHARPLES, Robert W., *Peripatetic philosophy, An Introduction and Collection*, Cambridge, 2010.
- SHERMAN (2007) SHERMAN, Nancy, *Stoic Warriors, The Ancient Philosophy behind the Military Mind*, Oxford, 2007.
- SHERWIN-WHITE (1966) SHERWIN-WHITE, *The Letters of Pliny, A historical and social commentary*, Oxford, 1966.
- SIHLER (1905) SIHLER, E. G., *The Collegium Poetarum at Rome*. *AJP* 26 (1905) 1-21.

- SIMON (2009) SIMON Zoltán, *Árkádia kettős tükörben, T. Calpurnius Siculus eklogái*, Budapest, 2009.
- SKLENÁR (1999) SKLENÁR, R., *Nihilistic Cosmology and Catonian Ethics in Lucan's Bellum civile*, *AJPh* 120 (1999) 281-296.
- SKULSKY (1985) SKULSKY, S., *Aeneas and the love of Rome*, *AJPh* 106 (1985) 447-455.
- SMALLWOOD (1967) SMALLWOOD, E. Mary, *Documents illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero*, Cambridge, 1967.
- SONNABEND (2003) SONNABEND, Holger, *Geschichte der aniken Biographie von Isokrates bis zur Historia Augusta*, Darmstadt, 2003.
- SMOLENAARS (2004) SMOLENAARS, J. J. L., *A Disturbing Scene from the Marriage of Venus and Vulcan: "Aeneid" 8.370-415*, *Vergilius*, 50 (2004) 96-107.
- SORABJI (2005) SORABJI, R., *The Philosophy of the Commentators 200-600 AD: Logic and Metaphysics, A Sourcebook*, Ithaca, New York, 2005.
- SPOERRI (1970) SPOERRI, W., *Antike Vergilerklärer und die Silenkosmogonie*, *MH* 27 (1970) 265-272.
- SPOTH (1992) SPOTH, Friedrich, *Ovids Heroides als Elegien*, (Zetemata 89), München, 1992.
- SQUILLANTE SACCONI MARISA (1964-1983) SQUILLANTE SACCONI, Marisa, *La poesia di Persio alla luce degli studi più recenti (1964-1983)*, *ANRW II* 32.3, 1781-1812.
- STAHL (1981) STAHL, Hans-Peter, *Aeneas – an 'unheroic' hero?*, *Arethusa* 14 (1981) 157-177.
- STAMPACCHIA (1972) STAMPACCHIA, Giulia, *Gli scoli a Persio*, in: *Studi su Persio 2*, 61-89.
- STAMPACCHIA (1978) STAMPACCHIA, Giulia, *Mida rex in Persio e in Petronio*, Roma, 1968.
- STARR (1991-92) STARR, Raymond J., *Explaining Dido to your son: Tiberius Claudius Donatus on Vergil's Dido*, *CJ* 87 (1991-92) 25-34.
- STEEL (1899) STEEL, R.B., *Servius and the Scholia of Daniel*, *AJPh* 20 (1899) 272-291; 361-387.
- STEIDLE (1951) STEIDLE, Wolf, *Sueton und die antike Biographie*, Zetemata 1, München 1951.
- STEINMETZ (1986) STEINMETZ, P., *Allegorische Deutung und allegorische Dichtung in der alten Stoa*, 129 *Hermes* (1986) 18-30.
- STEUP (1871) STEUP, Iulius, *De Probo Grammaticis*, Ienae 1871.
- STOCKER (1941) STOCKER, Arthur Frederick, *A New Source for the Text of Servius*, *HSPH* 52 (1941) 65-97.
- STOCKER (1946) STOCKER, Arthur Frederick, *Epilegomena to Volume II of the "Harvard Servius"*, *TAPhA* 77 (1946) 323-324.
- STRASBURGER (1966) STRASBURGER, H., *Der Scipionenkreis*. *Hermes* 94 (1966) 60-72.

- STROCCHIO (1997) STROCCHIO, Roberta, *Seneca precettore di Nerone*, in: LANA (1997), 91-122.
- STROUX (1931) STROUX, J., *Vier Zeugnisse zur römischen Literaturgeschichte der Kaiserzeit*, *Philologus* 86 (1931) 363–368.
- STRUCK (2004) STRUCK, Peter, *Birth of the Symbol: Ancient Reader at the Limits of their Texts*, Peter STRUCK, Princeton, 2004.
- STRUCK (2007) STRUCK, Peter T., *A World full of Signs: Understanding Divination in Ancient Stoicism*, in: *Seeing with Different Eyes: Essays in Astrology and Divination*, edited by Patrick CURRY and Angela VOSS, Cambridge, 2007, 3-20.
- STUDI SU PERSIO 2 Studi su Persio e la scoliastica Persiana 2, Studi sulla tradizione di Persio e la scoliastica persiana (Istituto di lingua e letteratura latina, Facoltà di Lingue e Letterature Straniere, Università di Pisa), Roma, 1972.
- STUDI SU PERSIO 3, 1 Studi su Persio e la scoliastica Persiana 3, 1, Studi sulla tradizione di Persio e la scoliastica persiana (Istituto di lingua e letteratura latina, Facoltà di Lingue e Letterature Straniere, Università di Pisa), Roma, 1973.
- STUDI SU PERSIO 3, 2 Studi su Persio e la scoliastica Persiana 3, 2, Studi sulla tradizione di Persio e la scoliastica persiana (Istituto di lingua e letteratura latina, Facoltà di Lingue e Letterature Straniere, Università di Pisa), Roma, 1975.
- SULLIVAN (1968) SULLIVAN, J. P., *The Satyricon of Petronius: A Literary Study*, London, 1968.
- SULLIVAN (1978) SULLIVAN, J. P., *Ass's ears and Attises. Persius and Nero*, *AJPh* 99 (1978) 159-170.
- SULLIVAN (1985) SULLIVAN, J. P., *Literature and Politics of the Age of Nero*, Ithaca and London 1985.
- SURINGAR (1834-1835) SURINGAR, W. H. D., *Historia Critica Scholiastarum Latinorum*, Lugduni Batavorum 1834–35.
- SUTHERLAND (1987) SUTHERLAND, C. H. V., *Roman history and coinage 44 BC – AD 69*, Oxford, 1987.
- SYDENHAM (1920) SYDENHAM, Eduard, *The coinage of Nero*, London, 1920.
- SYME (1958) SYME, Ronald, *Tacitus*, Oxford, 1958.
- SYME (1986) SYME, R., *The Augustan Aristocracy*, Oxford, 1986.
- TAKÁCS (1998) TAKÁCS László, *Az Aetna leírása Vergilius és Silius Italicus eposzában*. *AntTan* (1998) 129-136.
- TAKÁCS (2002) TAKÁCS László: *L. Annaeus Cornutus egyik töredékének története*, *Antik tanulmányok*. 46 (2002) 127–139.
- TAKÁCS (2003) TAKÁCS László, *Irodalmi élet a Nero-kori Rómában*, Piliscsaba, 2003.
- TAKÁCS (2005) TAKÁCS László, *Szamárfülű delfin avagy Auriculas asini quis non habet?* In: *Tanulmányok a 60 éves Szörényi László tiszteletére*, CD-Rom. Budapest, 2005.

- TAKÁCS (2006) TAKÁCS László, *Persius, Seneca és Quintilianus*, In: 101 írás a 65 éves Pusztai Ferenc tiszteletére, Budapest, 2006, 518-522.
- TAKÁCS (2007a) TAKÁCS László, *Hellenismus und Philhellenismus im Kreis von Cornutus*, in: Collection Latomus volume 305 – 2007 (éd. Yves PERRIN) Éditions Latomus – Bruxelles p. 312-322. (Dirigée par C. DEROUX et J. Dumortier-BIBAUW
- TAKÁCS (2007b) TAKÁCS László, *Mit nem mondott Lucanus Persius költeményeiről*, in: AntTan 51 (2007) 299-308.
- TAKÁCS (2007c) TAKÁCS László, *The Ancient Biography of Aulus Persius Flaccus or the so-called Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*, ACD 43 (2007) 183-187.
- TAKÁCS (2008) TAKÁCS László, „*Vellem litteras nescirem*” (*Seneca, De clementia 2, 1, 2*), in: *Oratoris officium, Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, Az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének kiadványa, szerkesztette DÉRI Balázs, Budapest, 2008, 201-206.
- TAKÁCS (2008) TAKÁCS László, *The Library of Persius*, in: Neronia VIII, Bibliothèques, livres et culture écrite dans l’empire romain de César à Hadrien, Actes du VIIIe Colloque international de la SIEN (Paris, 2-4 octobre 2008) Collection Latomus, Volume 327, Yves Perrin (éd.) pp. 332-338.
- TAKÁCS (2010) TAKÁCS László, *Nero, politikusi arcképvázlat*, PPKE BTK, Piliscsaba, 2010.
- TAKÁCS (2012) TAKÁCS László, *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata*, Krähling Edit (szerk.), Piliscsaba: Avicenna Közél-Kelet Kutatások Intézete, 2012 (Studia Philologica).
- TAKÁCS (2013) TAKÁCS László, *Bemerkungen zur Vergil-Kritik des L. Annaeus Cornutus* – In: Fodor Pál, Mayer Gyula, Monostori Martina, Szovák Kornél, Takács László (szerk.) *More Modoque: die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident: Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*. Budapest, Argumentum Kiadó; MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 167–174.
- TAKÁCS (2018) TAKÁCS László, *(The Reconstruction of) Lucius Annaeus Cornutus’ Commentary on Vergil*, Aitia. Regards sur la culture hellénistique au XXIe siècle 2: <https://journals.openedition.org/aitia/2900>-<https://journals.openedition.org/aitia/2900>. (2018)
- TAKÁCS (2020) *L. Annaeus Cornutus szerepe a Nero-kori Horatius-renaisszánszban*, Antikvitás és Reneszánsz, 2020, 9–24.
- TATE (1928) TATE, J., *Was Persius a 'Micher'?* The Classical Review 42, no. 2 (1928) 63–64.
- TATE (1929) TATE, J., *Cornutus and the poets*, CQ 23 (1929) 41-45.
- TATE (1934) TATE, J., *On the History of Allegorism*, CQ 28 (1934) 105-114.
- TAYLOR (1968) TAYLOR, Lily Ross, *Republican and Augustan Writers Enrolled in the Equestrian Centuries*, TAPhA 99 (1968) 469-86.
- THIEL (1971) THIEL, Helmut van, *Petron, Überlieferung und Rekonstruktion*, Lugduni Batavorum, 1971.

- THOMAS (2001) THOMAS, Richard F., *Virgil and the Augustan Reception*, Cambridge 2001.
- THOMAS (1863) THOMAS, *Miscellen aus Handschriften der Münchener Staatsbibliothek. I. Zu Persius*, in: *Sitzungsberichte der königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologisch und historische Klasse*, 1863 (II) 254-260.
- THOMAS (1880) THOMAS, Émile, *Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile*, Paris, 1880.
- THOMAS (1927) THOMAS, H.J., *Servius Auctus and Donatus*, CQ 21 (1927) 205–206.
- THOMSON (1928) THOMSON, H. J., *Lucan, Statius, and Juvenal in the Early Centuries*, The Classical Quarterly 22, 1 (1928) 24–27.
- TIMPANARO (1967) TIMPANARO, Sebastiano, *Note a interpreti virgiliani antichi*, RFIC 95 (1967) 428–445.
- TIMPANARO (1986) TIMPANARO, Sebastiano, *Per la storia della filologia virgiliana antica*, Roma, Ed. Salerno, 1986.
- TIMPANARO (1988) TIMPANARO, Sebastiano, *Virgilio, Aen. 10, 543–52*, *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 1988, No. 20/21 (1988) 91–118.
- TIMPANARO (2001) TIMPANARO, Sebastiano, *Virgilianisti antichi e tradizione indiretta*, Accademia Toscana di Scienze e Lettere, Studi CXCIV, Firenze, Leo S. Olschki Editore, MMI (=2001).
- TOCHTERMANN (1992) TOCHTERMANN, Sibylle, *Der allegorisch gedeutete Kirke-Mythos*, Studien zur klassischen Philologie Bd. 74. Frankfurt am Main, 1992.
- TODD (1982) TODD, Robert B., *The Stoics and their Cosmology in the first and second centuries A.D.* ANRW II.36.3. 1365-1378.
- TOLKIEHN (1900) TOLKIEHN, Johannes, *Homer und die römische Poesie*, Leipzig, 1900.
- TOMSIN (1952) TOMSIN, Alfred, *Étude sur le Commentaire Virgilien d'Aemilius Asper*, Paris 1952.
- TOOM (2009) TOOM, Tarmo, *I was a Boy with the Power to Talk (Conf. 1.8.13) Augustine and Ancient Theories of Language Acquisition 1*, *Journal of Late Antiquity*, 2 (2009) 357-373.
- TORELLI (1969) TORELLI, M., *Senatori etruschi della tarda Repubblica e dell'Impero*, in: *Dialoghi di Archeologia*, 3 (1969) 285-363.
- TORRE (2003) TORRE, Chiara, *Cornutus, Seneca, i poeti e gli dei*, in: *Gli Annei...*
- TORRES (2009) TORRES, José B., *Δεός in Cornutus*, *Mnemosyne, Fourth Series*, vol. 62., Fasc. 4. (2009) 628–634.
- TOWNEND (1960-61) TOWNEND, G.B., *Changing views of Vergil's Greatness*, CJ 56 (1960–61) 67–77.
- TRAVIS (1940) TRAVIS, Albert Hartmann, *De Servii Carminum Vergilianorum Interpretis Dicendi Rationibus*, (diss.) HSPH 51 (1940) 328–329.
- TRAVIS (1942) TRAVIS, Albert Hartmann, *Donatus and the Scholia Danielis, A stylistic comparison*, HSPH 53 (1942) 157–169.

- TREGGIARI (1977) TREGGIARI, S., *Intellectuals, Poets and Their Patrons*, EMC/CNV 21 (1977) 24-29.
- TRESCH (1965) TRESCH, Jolanda: *Die Nerobücher in den Annalen des Tacitus, Tradition und Leistung*, Heidelberg, 1965.
- TUCKER (1987) TUCKER, R. A., *Tacitus and the Death of Lucan*, Latomus 46 (1987) 330-337.
- TURK (1963) TURK, Egbert, *Les Saturnales de Macrobe source de Servius Danielis*, REL 41 (1963) 327–349.
- TURNER (1975) TURNER, E.G., *Oxyrhynchus and Rome*, HSPh 79 (1975) 1-24.
- UPSON (1940) UPSON, Hollis Ritchie, *Mediaeval Lives of Virgil*, (diss.) HSPh 51 (1940) 330–331.
- VAN DEN BERG (2017) VAN DEN BERG, Robbert M., *Palaephatus on ὀνόματα, λόγοι, and ἔργα*, Mnemosyne, Fourth Series, 70, no. 2 (2017) 308–315.
- VARDI (1996) VARDI, Amiel D., *Diudicatio Locorum: Gellius and the History of a Mode in Ancient Comparative Criticism*, The Classical Quarterly, 1996, Vol. 46, No. 2 (1996) 492–514.
- VENON (1911) VENON, Arnold, Edward, *Roman Stoicism*, Cambridge University Press, 1911.
- VERSNEL (1974) VERSNEL, H.S., *Mercurius amongst the Magni Dei*, Mnemosyne IV. S. 27 (1974) 144–151.
- VERVAET (2002) VERVAET, Frederick Juliaan, *Domitius Corbulo and the senatorial opposition to the reign of Nero*, Ancient Society 32 (2002) 135-193.
- VESSEY (1974) VESSEY, D.W.T.C., *Silius Italicus on the fall of Saguntum*. CPh 49 (1974) 28-36.
- VESSEY (1984) VESSEY, D.W.T.C., *The origin of Ti. Catius Asconius Silius Italicus*. CB 60 (1984) 9-10.
- VESSEY (1993) VESSEY, Mark, *Conference ad Confession: Literary Pragmatics in Augustine's Apologia contra Hieronymum*, Journal of Early Christian Studies, Vol. 1. Num. 2. (1993) 175–213.
- VESSEY (1994) VESSEY, D.W.T., *Aulus Gellius and the Cult of the Past*, ANRW II 34.2. (1994) 1863–1917.
- VIARRE (1990) VIARRE, S., *Les Commentaires Antiques de la 6e Bucolique de Virgile*, AC 59 (1990) 98–112.
- VILJAMAA (1991) VILJAMAA, Toivo, *Suetonius on Roman Thachers of Grammar*, (1991) ANRW 2. 33.5, 3826-3851.
- VILLENEUVE (1918) VILLENEUVE, Francois, *Essai sur Perse*, Paris, 1918.
- VILMAGGI (1890) VILMAGGI, Luigi, *Il "Virgilianismo" nella letteratura romana*, RFIC 18, (1890) 365–399.
- VON ALBRECHT (1972) ALBRECHT, Michael, *Die Kunst der Vorbereitung im Aeneis – Prooemium. Antidosis*, Festschrift für Walther Kraus. Böhlau 1972.

- VON ALBRECHT (1981) ALBRECHT, Michael, *Der Mensch in der Krise* (Unterrichtliche Aspekte augusteischer Dichtung). Freiburg–Würtzburg 1981.
- VON ALBRECHT (1998) VON ALBRECHT, Michael, *Roman Epic, An Interpretive Introduction*, Leiden, 1998.
- VON ALBRECHT (2004a) Michael VON ALBRECHT, *Wort und Wandlung, Senecas Lebenskunst*, Leiden – Boston (Mnemosyne – Supplementum), 2004.
- VON ALBRECHT (2004b) VON ALBRECHT, Michael, *A római irodalom története I-II. fordította Tar Ibolya*, Budapest, 2004.
- WAERDT (1994) WAERDT, Paul A. Vander Waerd, *Zeno's Republic and the Origins of Natural Law*, in: *The Socratic movement*, ed. By Paul A. Vander WAERDT, Cornell University Press, 1994, 272-308.
- WALDROP (1927) WALDROP, George Byron, *Donatus, the interpreter of Vergil and Terence*, HSPH 38 (1927) 75–142.
- WALSH (1968) WALSH, P. G., *Eumolpus, the Halosis Troiae, and the De Bello Civili*, *Classical Philology* 63, no. 3 (1968) 208–212.
- WALTER (1930) WALTER, Gertraut, *Untersuchungen zur antiken Aneiskritik*, Diss. Weida i. Thür. 1930.
- WARMINGTON (1969) WARMINGTON, B.H., *Nero: Reality and Legend*. London 1969.
- WEBER (1995) WEBER, Clifford, *The Allegory of the Golden Bough*, *Vergilius*, vol. 41 (1995) 3–34.
- WEINBERGER (1892) WEINBERGER, W., *Ad Cornutum*, WS 14 (1892) 222-226.
- WESSNER WESSNER, Paul, *Tiberius Claudius Donatus*, RE V 1547.
- WESSNER (1905) WESSNER, Paul, *Aemilius Asper, Ein Beitrag zur römischen Literaturgeschichte*, Halle, 1905.
- WESSNER (1917) WESSNER, Paul, *Zu den Persius-Scholien*, WkPh 34 (1917) 473-480, 496-502.
- WESSNER WESSNER, Paul, *Aelius Donatus*, RE V 1545–1547.
- WHEELOCK (1935) WHEELOCK, Frederic Melrin, *The Manuscripts Tradition of Probus*, HSPH 46 (1935) 85–153.
- WHITE (1975) WHITE, Peter, *The Friends of Martial, Statius, and Pliny, and the Dispersal of Patronage*. HSCPh 79 (1975) 265-300.
- WHITE (1978) WHITE, Peter, *Amicitia and the Profession of Poetry in Early Imperial Rome*. JRS 68 (1978) 74-92.
- WHITE (1982) WHITE, Peter, *Positions for Poets in Early Imperial Rome. In: Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*, edited by Barbara K. Gold, 50-66. Austin Tex. 1982.
- WHITE (2003) WHITE, Michael J., *Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology)*, in: CCS, 124-152.

- WIENER (1995) WIENER, Claudia, *Beobachtungen zur mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Persius-Kommentierung. Die sog. Tradition E in Florenz des 15. Jahrhunderts*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Siena*, 16 (1995), 63-98.
- WIENER (2001) WIENER, Claudia, *Auf der Suche nach Cornutus. Die mittelalterliche Persius-Kommentierung und Elie Vinets Arbeit an der Edition des Commentum Cornuti (1563)*, in: *Mentis Amore Ligati (Festgabe für Reinhard Düchting)*, eds. B. KÖRKEL, T. LICHT, J. WIENDLOCHA, Heidelberg 2001, 571-84.
- WIENER (2002) WIENER, Claudia, *Persius-Kommentierung vom 10. bis 15. Jahrhundert. Beobachtungen zur handschriftlichen Überlieferung der sog. Tradition A*, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, N.F. 26 (2002) 171-183.
- WIESEN (1964) WIESEN, David S., *Jerome as a Satirist: A Study in Christian Latin Thought and Letters*, Cornell University Press, 1964.
- WILL (1928) WILL, Clarence P., *Vergiliana*, *CPh* 23 (1928) 65–68.
- WILLIAMS (1966-67) WILLIAMS, R.D., *Servius – Commentator and Guide*, *PVS* 6 (1966–67) 50–56.
- WILSON (1983) WILSON, J.P., *A note on the entitlement of Otho*, *JIES* 11 (1983) 191-192.
- WISEMAN (1982) WISEMAN, T. P., *Pete nobiles amicos: Poets and Patrons in Late Republican Rome. In: Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*. edited by Barbara K. Gold, 28-49. Austin Tex., 1982.
- WITKE (1970) WITKE, Charles, *Latin satire: the structure of persuasion*, Leiden, 1970.
- WITKE (1984) WITKE, C., *Persius and the Neronian institution of literature*. *Latomus* 43 (1984) 802-812.
- WLOSOK (1983) WLOSOK, Antonie, *Vergil als Theologe: Iuppiter – pater omnipotens*, *Gymnasium* 90 (1983) 187–202.
- WOJCIECHOWSKI (2017) WOJCIECHOWSKI, Michał, *Pseudo-Cornutus, his religious physics and the new testament*, *Biblica et Patristica Thoruniensia*, 10 (2017) 1, 119–130.
- WOLFF (2003) WOLFF, Étienne, *La "Cena Trimalchionis" : Au-delà Des Apparences*, *Pallas*, no. 61 (2003) 341–348.
- WOMBLE (1961) WOMBLE, Hilburn, *The Servian corpus and the Scholia of Pseudo-Probos*, *AJPh* 82 (1961) 373–393.
- WOODMAN (1998) WOODMAN, A.J., *Tacitus Reviewed*. Oxford 1998.
- WOODMAN (1998a) WOODMAN, A.J., *Amateur Dramatics at the Court of Nero (Annals 15.48-74)*. In: WOODMAN, *Tacitus Reviewed...*
- WOODMAN (1998b) WOODMAN, A.J., *Nero's Alien Capital: Tacitus as Paradoxographer (Annals 15.36-7)*. In: WOODMAN, *Tacitus Reviewed...*
- ZADOROJNYI (2009) ZADOROJNYI, Alexei V., *Das Feuer lesen: Stoische Pädagogik in Cornutus' Epidrome*, in: In Nesselrath H., Berdozzo F., Boy-Stones G., Klauck H., & Ramelli I. (Authors), *Die Griechischen Götter: Cornutus – Ein Überblick über Namen, Bilder und Deutungen* (pp. 163–178). Tübingen: Mohr Siebeck GmbH and KG.

- ZANKER (1988) ZANKER, P., *The Power of Images in the Age of Augustus*, Translated by Alan Shapiro, Ann Arbor Michigan, 1988.
- ZECCHINI (1997) ZECCHINI, G., *Il pensiero politico romano*, Roma, 1997.
- ZEITLIN (1971) ZEITLIN, Froma I., *Romanus Petronius : A Study of the Troiae Halosis and the Bellum Ciuile*. *Latomus* 30, 1 (1971) 56–82.
- ZELLER (1923) ZELLER, Eduard, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. III/1. (Die nacharistotelische Philosophie) Leipzig, 1923⁵ (=Hildesheim, 1990)
- ZETZEL (1975) ZETZEL, J.E.G., *On the history of Latin scholia*, *HSPH* 79 (1975) 335–354.
- ZETZEL (1977) ZETZEL, J.E.G., *Lucilius, Lucretius and Persius 1.1*, *CPh* 72 (1977) 40-42.
- ZETZEL (1980) ZETZEL, J.E.G., *The subscriptions in the manuscripts of Livy and Fronto and the meaning of emendatio*, *CPh* 75 (1980) 38–59.
- ZETZEL (1981) ZETZEL, J. E. G., *On the History of Latin Scholia II. The „Commentum Cornuti” in the Ninth Century*, *Mediaevalia et Humanistica* 10 (1981) 19-31.
- ZETZEL (1982) ZETZEL, J. E. G., *The Poetics of Patronage in the Late First Century B.C. In: Literary and Artistic Patronage in Ancient Rome*. edited by Barbara K. Gold, 87-102. Austin Tex. 1982.
- ZETZEL (1984) ZETZEL, J.E.G., *Latin textual criticism in Antiquity*, New Hampshire, 1984².
- ZETZEL (1984) ZETZEL, J.E.G., *Servius and the Triumviral History in the Eclogues*, *CPh* 79 (1984) 139–142.
- ZETZEL (2005) ZETZEL, J. E. G., *Marginal Scholarship and Textual Deviance. The Commentum Cornuti and the Early Scholia on Persius*. *BICS*, Supplement 84. London: Institute of Classical Studies, 2005.
- ZIETSMAN (1981) ZIETSMAN, J. C., *Persius. The rustic poet*. *Akroterion* 26 1-2 (1981) 52-57.
- ZIETSMAN (1988a) ZIETSMAN, J. C., *Persius and the vates concept*. *Akroterion* 33 (1988) 71-78.
- ZIETSMAN (1988b) ZIETSMAN, J. C., *A Commentary on Persius Satire 5.*, Themes and Structure, Pretoria, 1988.
- ZIETSMAN (1991) ZIETSMAN, J. C., *Persius, Saturn and Jupiter*, *Akroterion* 36 (1991) 94-103.
- ZIETSMAN (1993) ZIETSMAN, J. C., *A Stoic Remedy for Diseased Ears (Persius 5.86)*, *Akroterion* 38 (1993) 61–73.
- ZILLOBER (1862) ZILLOBER, *Eine neue Handschrift der sechs Satiren des Aulus Persius Flaccus*, Augsburg, 1862.
- ZIOLKOWSKI-PUTNAM (2008) *The Virgilian Tradition, the First Fifteen Hundred Years*, edited by Jan M. ZIOLKOWSKI and Michael J. PUTNAM, Yale University Press, 2008.

ZINGERLE (1881)

ZINGERLE, A., *Zu den Persius-Scholien*, in: *Sitzungsberichte der k. Academie der Wissenschaften Wien, Philos.-hist. Classe*, 97 (1881) 731 sqq.